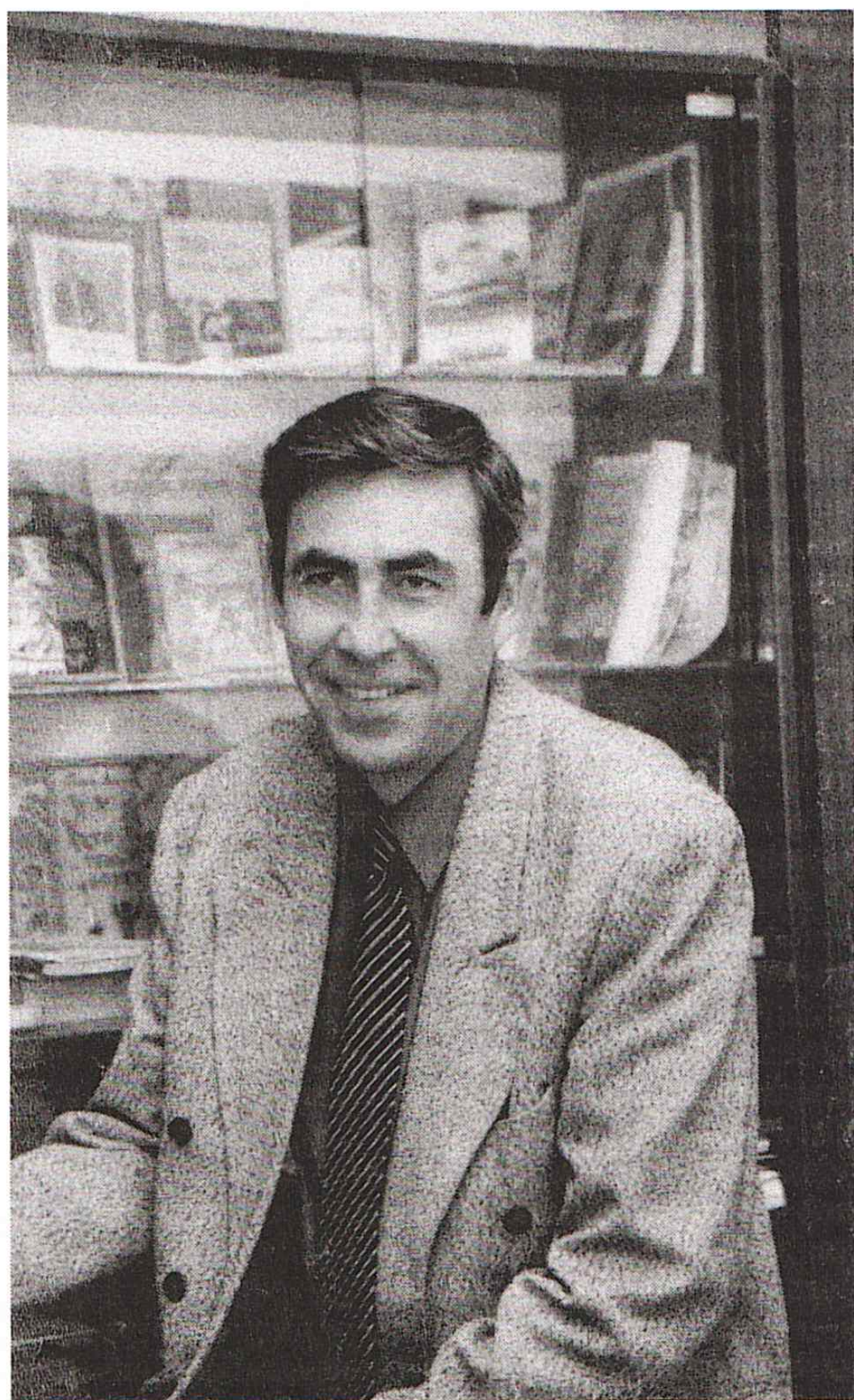

ВАХИТ
ИМАМОВ

Утлы дала

ВАХИТ
ИМАМОВ

Утлы дала

Тарихи роман

КАЗАН
ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
2001

Имамов Вахит.

И48 Утлы дала: Тарихи роман.— Казан: Татар. кит. нәшр.,
2001.— 431 б.

Яр-Чаллы каласында яшәп иҗат итүче прозаик Вахит Имамов әдәбият сөючеләргә татар халкының милли-азатлык көрәшенә багышланган «Татарларның Ватан сугышы», «Сәет батыр», «Татарлар Пугачев явында» исемле әсәрләре белән яхшы таныш. Ул — Гаяз Исхакий исемендәге бүләк иясе. «Утлы дала» дип исемләнгән яңа романында ул халкыбыз тарихының тагын да тирәнрәк катламнарына үтеп керә. Исемнәре бөтен дөньяга билгеле Чыңгызхан, Колгали, Юрий Долгорукий, Андрей Боголюбский, Всеволод Зур Оя образлары аша Рус һәм Болгар дәүләтләре, татар, монгол һәм кыпчак халыкларының XII-XIII гасырлардагы тормышынан тарихи сәхифәләрне ачып сала. Әлеге роман да халкыбызның югалган һәм онытылган тарихын кайтаруда олы бүләк булып дип өметләнәбез.

Беренче бәйләм

1

Суздаль урамнарын бүген танда көтелмәгән һәм хәвефле тояк тавышлары уятты.

Кала капкасын саклаучылар каравыл йортында изрәп йок-луй, борын астын аксыл төк каплаган бер яшүсмер генә калканына таянып баскан көенчә имән дивар өстендә уяу тора иде. Киев каласы ягыннан жан-фәрманга куып килгән жайдакны күрүгә, егет, каравыл йортының карындык тарткан тәрәзәсенә иелеп, сөрән салды:

— Петро, уян! Киев юлыннан ут капкан шикелле бер атча-бар килә. Юрий кенәз юллаган чапкын булмагае.

Биек дивар янына, беренче булып, кышкы салкыннан аты ап-ак бәскә капланган жайдак килеп житте һәм иярәннән төшеп тә тормыйча имән капканы сөңге сабы белән төя башлады.

— Мондагы торгакларны жир йотканмы әллә, эт еккыры! Ачыгыз капканы, тизрәк ачыгыз, дим!

Алтмыш яшьләрдәге чал сакаллы Петро билән тота-тота өстерәлеп кенә өйдән чыкты. Әүвәл, мунчадагы төнлек юлы сыман кечкенә капкачны ачып, жайдакка күз төшерде, шуннан соң гына, чыелдатып, тимер эшермәләрне шудырды. Үзе һич тә исе китмәгәндәй сөйләнүен белде.

— Шәрә хатын тилмереп көтми торгандыр әле, кая ашыгасың?

Капка ат сыярлык булып ачылуга, жайдак эчкә узды. Кыя-фәте ярсу да, бик вәкарь дә иде.

— Кенәз чапкыны мин! — дип, йөзенә әүвәл эре төсмер чыгарды ул. Ләкин чал сакаллы, өтек гәүдәле каравылбашны күргәч, андагы эрелек кимсеткеч һәм мәсхәрәле карашка алмашынды.

— Син картлач та шәрә хатын турында сөйләгән буласың бит, телеңне корт чаккыры!

Һавада усал булып чыелдаган камчы икенче мизгелдә каравылбаш Петроның маңгаен һәм йөзен ярып үтте. Картлач авыр ыңгырашып жиргә сыгылып төште. Вәкарь, кансыз жайдак, артына әйләнәп тә карамыйча һәм чаптарының тояк астыннан кар чәчрәтеп, урыныннан алга ыргылды.

Кенәз сарае янында аны тимер очлым кигән, баштанаяк озын көбәләргә төрөнгән дүрт ир каршылады. Болары кенәзнен шәхси алаеннан иде, тамак ертып кына өннәрен алу мөмкин түгел. Жайдак тыенкы гына сөйләште.

— Юрий кенәздән. Угылы Андрей янына. Ашыгыч фәрман белән.

Кала өстендәге зәңгәрсү эңгер-меңгер әле таралмаган, шулай да Клязьма елгасы ягында офык алсулана башлаган иде инде. Кораллы ирләрнен берсе, күрәсен, унбашыдыр, шул якка ым какты.

— Таңга ерак түгел. Көтсән ярамыймы?

— Юрий кенәз шәхсэн үзе юллады. Һәр минут — баш бәясе, ашыгырга кушты.

— Һе, кем башы хакында сүз бара бит. Синен яки минем баш икән, кенәз аңа төкереп бирә.

Унбашы бу сүзләргә пышылдап диярлек әйтте, аннан гына сарай ягына борылды.

— Әйдә, керик. Аларның кул кыска, талканнары коры. Андый-мондый бәла була калса, баштан сыйпамаслар.

Андрей кенәзнен йокы бүлмәсе янында, ишекне аркылы бүлөп, бер ир ята иде. Келәм буйлап сак кына атлаган аяк тавышларын ишетүгә, эт шикелле ыргылып, жансакчы шундук аягына басты. Куллары «ә» дигәнче кылыч сабына ятты, күзләре бөтен коридорны энә күзеннән кичергәндәй жәлт-жәлт айкак чыкты.

— Бу мин әле, Прокопий, — дип унбашы телгә килде. — Юрий кенәз ашыгыч фәрман юллаган. Менә бу чапкыңа Андрей кенәз кирәк. Бар, кер, уят.

Прокопий сынаулы караш белән янә бер мәртәбә чапкынны капшап алды. Шуннан соң гына ишеккә борылды, әмма кулын тотка сабына салып өлгермәде — капылт ишек ачылды да тупсада Андрей кенәз үзе пәйда булды. Ул озын, ак күлмәктән, иңбашына кызгылт төстәге юка кафтан элгән, әмма шундый

киң киёмнәр дә кенәзнәң мәһабәтлеген һәм гаярьлеген каплый алмый иде. Чапкын аңа текәлдә дә катты. «Курку белмәс, кушйөрәкле кенәз. Аның куллары тимер гер сыман. Кылыч белән бер селтәнүдә теләсә кайсы атның муенын чабып өзә. Үзе гади, гадел. Походларда укчылары белән бер казаннан ашый»,— дип юкка гына сөйләмәгәннәр. Менә нинди баһадир гәүдәле икәнсең син, кенәз!»

Чапкынның уйларын Андрей кенәз бүлдә.

— Тояк тавышларын ишеткәч тә уянган идем инде. Суздаль жиренә нинди фәрман китердең? Сөйлә, чапкын.

Кырт борылып унбашы юкка чыкты. Чапкын, чит-ят колак янында сер ачарга теләмичә әле кенәзгә, әле аның жансакчысына күз аткалап, беркавым сүзсез торды. Кырыслана төшкән тавыш белән кенәз янә әмерен кабатлады:

— Нинди фәрман китердең? Мин сөйләргә куштым.

Чапкын ашыга-кабалана тезә башлады.

— Юрий кенәз дружинасы белән Остер каласында тора. Ул бәйнә-бәйнә тапшырырга әмерләде. Энекәше Владимир алып килгән мадьяр полкларын олуг кенәз Изяслав янә өйләренә кайтарып жибәргән. Аның каравы, Изяслав Вышегород каласыннан сезнең абзыегыз Вячеславны чакырып китергән дә аңа: «Минем икенче атам бул, Киев белән икәү идарә итик»,— дип ялварган. Бер-берсенә ата һәм ул булырга антлар эчеп, алар София соборында тәрә дә үбешкәннәр. Мәгәр Изяславның эче тулы кара уй, яз житүгә энекәше Владимирны юллап ул мадьярларны кабат чакырачак та сезнең нәселгә һәм Галич кенәзенә каршы яу чыгачак икән.

Түзеп тора алмыйча, Андрей сүз кыстырды:

— Әткәй аннан алдарак кузгалырга жыена инде, димәк. Мәгәр бу юлы ул үз ягына кемнәрне аудармакчы була?

— Юрий кенәз, беренче эш итеп, кыпчак ханы Бәнәк белән сүз беркетеп куйды. Бәнәк үзенең углы Сөөнечне жибәрәчәк. Хак булса, шул Сөөнеч «Киевның Алтын капкасын кылыч белән чабып өзәм», дип шапырынган икән.

Андрей ирен чите белән генә мәсхәрәле елмаеп куйды. Үзенең артыграк сөйләнә башлавын аңлады, күрәсең, чапкын кырысланды.

— Чернигов кенәзләре үзара яман бозылышкан. Өлкәннәре, Изяслав Давид углы, олуг кенәзнәң ярлыкавына өмет баглап, Киевка качып киткән. Аның энекәше Владимир үз гаскәре белән инде күптән әтиен янында тора. Юрий кенәз тагын Олег углы Святослав һәм аның икетуган энесе белән дә бәйләнешкә керде. Алар да елгалар боздан ачылуга Юрий кенәз кул астына килергә ант эчкәннәр.

— Әткәй минем үземә, шәхсэн, ни боерды?

— Әле язгы ташу башланганчы ук Юрий кенәз сине үз

янына көтә.— Чапкын тирән итеп тын алганнан соң гына өстәде: — Биш мең, алай ук булмаса, өч мең жайдак белән.

Андрейның йөзөндә бер кыл да селкенмәде, кыяфәте таш сын шикелле үзгәрешсез калды. Чапкын башын иеп чыгып киткәч кенә ул Прокопийга таба борылды һәм авыр сулап дәште:

— Менә, тагын яу көтә безне, Прокопий туганкаем. Тагын күпме ана улын югалтачак, күпме сабый ятим калачак. Син әйтмешли, ул Ходай каргаган Киев тәхете өчен кан коюлар кайчан тукталыр? Ата — улына, энесе абыйсына каршы кылыч күтәрәп, бертуктамый гомер кыя торган, акылларын көя кискән нинди халык соң без? Бу коточкыч һәлакәттән котылу өчен нишләргә соң безгә, нишләргә?!

Ир уртасы булып житлеккән һәм шушы көнгә кадәр әтисенең кул астында йөрәп, үзенә туену өчен аерым бер биләмәгә хужа булуга ирешмәгән бу кенәзне әлегә сорауларның күптән газаплавын яхшы белсә дә, Прокопий эндәшмәде. Аның анык билгеләгән үз мәсләге бар, ләкин Андрейны да шул сукмакка индерү өчен кенәз йөрәгендәге әче чүпрәнең тулып ташуын көтә һәм хәтта аны әле кыздыра белергә дә кирәк иде.

2

Бер-ике сәгать чамасы вакыт үтүгә Суздаль кенәзлегенең барча тарафына карап дистәләгән чапкын юлга чыкты. Күңелсез хәбәрләр озак көттермәде. Ел саен яу йөрү аеруча игенченең үзәгенә үткән, ә алдагы поход аны тагын язгы чәчүдән аерачак иде. Йөзбашлары белән салымчылар пошаманлы хәбәрне иң әүвәл әнә шулар тарафыннан ирештерде.

— Борисовка белән Никольскийда каралар чапкыннарны кыйнап үтергән.

— Феодоровка холоплары салым түләүдән баш тарткан. Алар чәчүлек орлыкларын да ашап бетергәннәр. Хәзер шомырт, тал, зелпе кайрысыннан он тарттырып жан асрыйлар икән.

— Владимирда тимерчеләр корал ясый алмый. Якын-тирәдәге авыл гыйбадлары мәгъдән ташымый, аларда үлэт авыруынан бар мал кырылган, ди...

Андрей байтак төбәкләргә жәза отрядлары озатты. Игенчеләр дә, һөнәрчеләр дә майлагандай булды. Суздальның алдан ук хәзерлängән барча келәт һәм лапасларында авыллардан талап жыелган сыер, кәжә, сарык тавышлары яңгырый башлады. Тимерче алачыклары төрле аһәндәге чүкеч авазлары белән тулды. Походка дип тупланган атларны әле чиркәү мәйданнарында, әле урамнарда тотып дагаладылар. Төрле яктан жыелган яшүсмер кала читендәге ачык кырда кылыч, сөңге орышы буенча күнекмәләр үтә башлады. Ләкин халыкның йөзе нурсыз, сүрән;

кешеләрнең күңелен шөбһә, сагыш баскан, ә кала өстен гүя кара сөрәм каплап киткән кебек тоела иде. Күз-колак булырга дип урамнарға чыккан саен Андрей боларның һәммәсен дә анык күреп торды. Аңа шатланып бил бөгүче, ачылып елмаючы һичкем табылмады. Гаепләү, нәфрәт, үпкә тулы карашлардан качып, Андрей инде калага чыкмас булды. Ә ялгыз калды исә авыр хатирәләр һәм җавабын һич кенә дә таба алмый торган ачынулы уйлар аның күңелен телде.

...Менә, аның үзенә — кырык, әтисенә алтмыш тулып килә. Андрей үзен белә башлаганнан бирле рус кенәзләре арасында яу туктамый. Әле бабасы Мономах исән чакта кан коюлар сирәк булды бугай. Ул туганнары һәм улларын йөгән кидергән шикелле үзенә буйсындырып тота белде. Кенәзләр күбесенчә чит халыклар өстенә яу йөрөп мөлкәт һәм кол җыйды. Андрейның әтисе Юрий да Болгар җиренә талау походы белән барып кайтты. Мәгәр алты мең дә алты йөзнен утыз өчөнче елында* Владимир Мономах мәңгелеккә күчте.

Соңгы сәгәте якынлашуны сизенгән, күрәсен, барча балаларын-оныкларын үз янына дәшеп, аларның һәркайсын өлкән углы Мстиславка тугры булырга ант иттерде. Олуг кенәз итеп тәгаенләнгән Мстиславка изге әманәте дә булган икән. Баба-сының түшәктә яткан көе гыжылдап дәшкән сүзләрен ундүрт яшьлек Андрей да аермачык ишетеп торды.

— Ант эчкәнсең икән — үтә! Инсаннар гомерен санлау, шиксез, изге эштер. Мәгәр тынычлык, иминлек хакына дигән сылтау белән гаеплене җәзадан йолып калу — гөнаһ. Тәхеттә утырган илбашы өчен йомшаклык күрсәтү бу. Илбашына имән сыман каты булу зарур...

Әмма Мстислав — бөөк Мономах түгел, ул йомшак, өстәвенә, аумакай да иде. Үзара ызгыш һәм кан кою тудырган һәр кенәзгә ул, биләмәсенә кечкенәлеген сылтау итеп, әле өстәмә кала, әле яңа җирләр биреп туганнар арасында иминлекне сакларга омтылды, иллә мәгәр гаделлек дигәннәрен бер дә санламады. Шул Мстислав инде Мономахның нәсел биләмәсе булган Переяславль каласын Юрий кенәз кулыннан тартып алды да аны үзенә улы Изяславка бирде. Юрийныкылар нык рәнҗегән, яу чыгарга җыенганнар иде. Тик Мстиславка озак вакыт хакимлек итәргә туры килмәде, олуг кенәз булуына жиде ел үтүгә ул дөньядан китте. Киев тәхетенә Андрейның икенче агасы Ярополк менде. Монысы абыйсына караганда да юашрак, пошмас кенәз булып чыкты. Шулай да, Юрий кенәзне чукудан

* Дөнья яратылудан соң 6633 ел дип исәпләнгән вакыт милади белән 1125 елга туры килә. Укучыга җиңел аңлашылсын өчен киләчәктә автор вакыйгаларны милади ел белән күрсәтәчәк.

монысы да туктамады. Ярополк Андрейның этисеннән Туров каласын тартып алды. Юрий кенәзнен каргышы төште, ахры, Ярополк та нәкъ жиде елдан абыйсы Мстислав артыннан китеп барды. Шуннан соң бөтен туган-тумача «Киев тәхетенә инде Юрий кенәз менәр», дип нык көткән, өметләнгән иде дә, тик юк шул, бәхет кошы бу юлы да суздальныкылар бакчасын урап үтте. Киевта тәхетне Изяслав — бөтенләй Олег нәселеннән булган кенәз эләктерде.

Юрийның жебегәнлеге, пошмаслыгы хәтта үз балаларының да үзәгенә үтте, күрәсең. Әүвәл Ростислав этисен ташлады да, тәхеткә менеп кунаклаган Изяслав янына качып китте. Бермәлне Андрей да түзмәде — Юрий кенәз күтәрелеп-бәрелде:

— Нигә болаймыштырдыңсың, әткәй? Нишләп Киев каласын яуларга ашыкмыйсың?

— Кабалану, кызулык борча эләктергәндә һәм хатыннары янына түшәккә менгәч кенә кирәк ул, юеш борын.— Этисенен жавабы энә шулай дорфа яңгырады.— Ә монда тәхет язмышы өчен аяусыз алыш бара. Кем кемне? Чернигов кенәзләре Изяславны бәрәп төшерәме, әллә Изяслав аларны кырып бетерәме? Һәр ике якның кайсысы кан койса да — безгә файда. Гаярь арысланнарға каршы күтәрелгәнче, таланып, хәлсезләнеп калган бүреләрне аерым-аерым чүкеп алу мең мәртәбә жиңелрәк. Син шуны ятлап кал, Андрей кенәз: рус халкы гомер буге мескен һәм хәлсезләрне түгел, ә бәлки тимер куллы, мәрхәмәтсез жанлы хакимнәрне генә Аллаһы Тәгалә урынына күреп яши. Рус халкы белән идарә итү өчен һәрчак камчы кирәк...

Әмма бер мең бер йөз кырык тугызынчы елның кыш ахырында Юрий кенәз биләмәсе булган Суздаль жиренә дә төрле яктан дошманнар бәрәп керде. Бөек кенәз Изяслав туплап килгән гаскәр саны чиксез, аңа каршы тору мөмкин түгел иде. Юрий кенәз Идел буйлап качты. Әле дә ярый ул елны яз бик иртә килде. Елгаларда боз кузгалганчы дип, талаучылар кире борылды. Олуг кенәз булып торган Изяслав үзе генә дә Киевка жиде меңләп әсир алып кайтты. Аларның бик күбесе соңыннан Кафа, Солхат, Болгар, Хәрәзем, Балин, Сугров, Хорол, Константинополь базарларында сатылып бетте...

Изяславның Юрийныкыларны эзәрлекләп мәсхәрә кылулары әле һаман туктамаган икән. Ул әле тагын Юрий кенәз углы Глебны Остер каласыннан куып чыгарган, калыганың үзен исә тулысынча яндырган һәм жир белән тигезләткән. Әлбәттә, Юрий кенәз үзе дә, аның уллары да моны зур кимсетү итеп кабул итте. Ләкин яу кырында ялгыз торып калган Юрийныкылар олуг кенәз белән терәшергә көчсез иде. Шуны аңладылар да Юрийныкылар өйләренә кайтып бикләнде. Бер-берсе белән күрешергә атлыгып торучы кеше табылмады.

Көннәр, ялгыз кешене кертөп адаштырган куе чытырманлык сыман, интектереп, кадап, йолыккалап үтө торды. Андрейны атналар буе бүлмәдә бикләнеп яту нык туйдырды. Бермәлне ул айныган шикелле булды, аптырый калды. Яраннары Прокопий белән Козьма кайда икән, ничә көн буена күзенә чалынганнары юк. Кенәзне бимазалыйсылары килмиме, әллә үз эшләре бармы? Андрей ирексездән үзе аларны эзләп китте һәм йортның беренче катындагы кече келәттә тапты.

Прокопий урындык биеклегендәгә тәбәнәк өстәл янына тезләнеп утырган да, имән бармагын шудырып йөртә-йөртә, бер кочак булып өелеп яткан кәгазьләргә укый. Биек лар буена чүгәлэгән Козьма исә авызын ачкан көнә аңа текәлеп хәрәкәтсез утыра. Ишекне ачып тупса аша узган кенәзне күргәч, Козьма аякларын язып күтәрелде һәм угрылыкта тотылган сабий баладай кызарып күзләрен яшерергә ашыкты. Ә Прокопий, кенәз керәсен алдан ук белгән сыман, ачылып елмайды да урынынан да кымшанмыйча һаман укуын белде.

— ...Походларда ул барс кебек тавыш-тынсыз һәм жиңел йөри иде. Походта үзе белән казаннар төягән олаулар йөртмәде, ит пешермәде. Ат, сыер һәм башка жәнлек итләрен ул, юкагына телемгә кисеп, утлы күмер өстендә кыздырып ашый иде. Чатыр да йөртми иде ул. Ыңгырчак киезен жәя иде дә, иярен баш астына куеп йоклый иде. Аның барлык сугышчылары да шундый иделәр...

Андрей әсәрендә, сорамайча түзә алмады:

— Кем турында бу? Шундый матур.

— Бу урында Святослав хақында сөйләнә, кенәз.

Андрейның күзләрендә усал караш чагылды.

— Кайсы Святослав? Теге Чернигов сыеры турындамы әллә?

Прокопий бу юлы да каушап төшмәде.

— Минем хакта «Козьманы котыртып ята бу» дип уйлыйсыңмы әллә? Ә-ә, юк, кенәз, Черниговтагы Олег малае моның ише мактауларга лаек кеше түгел. Ә биредә хәзәрләргә жиңгән атаклы Святослав — Игорь углы турында бәян ителә.

Андрейның карашында гажәпләнү хасил булды.

— Син нәрсә укыйсың соң? Нинди язма?

Прокопий, шуны гына көткән шикелле, тәфсилләп җавап бирде:

— Нестор атакыйның чиркәүдән чиркәүгә тарала баручы данлыклы елъязмасы бу. Ул Киевтагы Печора монастырендә бикләнеп яшәгән. Моннан илле еллар чамасы элек дөнья куйган инде. Мәгәр үзе исән чагында, менә, урыс жирләренен бар тарихын теркәп калдырган.

— Һе, вәт әкәмәт! Син Несторны илле ел элек кенә яшәгән

дисең. Алайса рус жирендә үзе туганчы булып үткән хәлләрне каян белгән соң ул?

— Мәгәр Несторга кадәр дә әллә ничаклы елъязмачылар яшәгән бит, кенәз. Аларның һәркайсы үзе күргән, үзе ишеткән вакыйгаларны язып калдырган. Ул язмалар элек аерым көе йөргән, игътибарга, санга алынмаган. Ә Нестор атакай шул язмаларның барчасын берләштергән дә өч-дүрт йөзьеллык вакыйгаларны сәйлән сыман бергә тезеп салган.

Андрейның карашы уйчанланды, күзләрендә кызыксыну утлары пәйда булды. Ич тә көтелмәгән ягымлы тавыш белән Прокопийга дәште:

— Әйдә, бу язмаларның тагын берәр өзеген укы әле миңа.

Прокопий, бик озак эзләнмичә, кәгазьләр арасыннан бер бит суырып алды һәм тамак кыра-кыра, утырып яуган яңгыр шикелле тигез моң белән укырга да тотынды.

— ...Һәм шулчагында ул аларга әйтте: «Ичкемгә дә сиздермәслек итеп яшеренеп барыгыз да туганым Борисны үтерегез. Аның башын аяк астыма китереп салсагыз гына мин сезгә ышанырмын һәм мәрхәмәтле булырмын». Тегеләр аның әмерен ичшиксез үтәргә ант эчеп чыгып киттеләр. Төнлә алар Альта буенча килделәр һәм кенәз чатырын эзләп таптылар. Бу вакытта Борис Аллаһы Тәгаләгә табына иде. Менә ул кат-кат тырышып чукуынды да түшәгенә ятты. Шулчагында сатлык жаннар, кыргый жанварлар сыман сикереп, аңа якынайдылар. Чатыр эченә керергә берсенен дә кыюлыгы житмәде. Шуңа күрә алар сөңгеләрен Борис тәнәнә чатыр жәймәсе аша батырдылар...

Кәгазь битендәге язма тәмамланды, Прокопий тынып калды.

— Моңысы кем турында? Кем ул ерткыч? — дип, Андрей сорау бирергә ашыкты.

— Үзенәң өч туганың үтәрткән Святополк атлы кенәз хакында бу.

— Ә ни өчен үтәрткән соң ул аларны?

— Элек-электән килгән бер үк бала — Киев тәхетенә утырыр өчен, кенәз.

Андрей беравык яңак сөякләрен шыгырдатып торды. Анна-ры өстәл янына килде, өем-өем булып яткан кәгазьләрнең әле берсен, әле икенчесен кулына алды. Мәржән сыман тигез, пөхтә булып тезелешкән юлларга күз йөгертөп чыкты, карашы тагын да уйчанланды. Бераздан инде карары да яңгырап ишетелде.

— Нестор язмасы безнең өчен хәзинә булмагае. Син болай ит, Прокопий. Язмаларның бер өлешен бүген кич миңа кертә башла. Ерак бабайлар тормышыннан сабак алу ич тә зыян булмас, мин дә укып чыгыйм. Мәгәр түземлегем житмәс, дип куркам. Шуңа күрә хәзер син миңа үзең шушы кәгазьләрдән

укып танышкан хәлләр турында сөйләп чык. Барысын да димим, кайберләрен генә һәм кыскача.

Прокопий карышмады, әмма кисәтергә кирәк дип тапты.

— Ярар, бик хуп, кенәз. Мәгәр сөйләүгә күчкәч, һәр кешенең хәтере, коедан чиләкләп тарткан су шикелле, үзенә отышлы хәлләрне генә сайлап ала бит. Мин сайлаган сиңа ярамаса?

— Барыбер сөйлә.

— Хуп, алайса, әйдә, җайлап утыр, кенәз. Инде сиңа да кырык. Ә урыс жирендә беренче кенәзләр моннан өч йөз ел чамасы элек идарә итә башлаган. Алар инде дистәләп алмашынган, тарихлары озын.

Андрей кисмәкләр астына куеп йөртелә торган тәбәнәк бүкән өстенә чүгәләгәч, Прокопий да аякларын сузып, җилкәсен капчыкларга терәп утырды. Һәркайсы зур эшкә тотыну алдыннан сулыш алгандай итте. Аннары келәттә Прокопийның беркадәр карлыккан, әмма салмак тавышы гына келтерәп ишетелде.

— Хуп, башладык. «Рус» дип аталучы варяглардан кенәз чакырганда ук безнең бабайлар мондый бер сүз, хәтта канун әйткән: «Безнең җирләребез иксез-кырыйсыз һәм бай, мәгәр анда тәртип булганы юк. Килегез дә безнең белән идарә итегез». Әйе, өч йөз ел элек үк нәкъ шулай, «безнең җирдә тәртип булганы юк», дигәннәр. Хәзер дә юк...

Прокопий бик тәфсилләп рус дәүләтенен беренче кенәзләре, алар алып барган яулар турында сөйләде. Андрейга боларның һәммәсе дә кызык, ул вакыйгалар агышына ияреп, хыялында әллә кайларга китеп бара, илләр гизә иде. Үзенә таныш исем, йә аеруча сәер, шаккатыргыч хәлләр ишетелгән чакта гына Андрей, түземлеген җуеп, Прокопийның сөйләм дилбегәсен тарткалады.

— ...Хуп, асрау Малушадан туган Владимир рус жиренен бердәнбер кенәзе булып калды бит инде менә. Мәгәр аның бердәнберлегенә малайлары үсеп җиткәнче генә дәвам итә шул. Ә бу кенәз, әллә әтисе Святославка, әллә әнисенә охшап, кайнар түшәк ярата торган була. Нестор атакай үзенен язмасында аның унга якын хатынын исемнәре белән атап чыга. Алар гына җитмәгән, күрәсәң, Владимир әле Вышегородта — өч йөз, Белогородта тагын шуның чаклы, Берестовта урнашкан утарында ике йөз җария тота. Хатыннары аннан: «О, безнең кенәзебез дә кызыл кояш сыман кайтып күзгә күренде», — дип, юкка гына көлмәгәннәрдер инде. Соңрак башкалар да бу кенәзгә үзе артында «Кызыл кояш» дип йөрткәннәр. Берзаманны менә шул кенәзнен унике ир баласы үсеп җиткән. Аерым биләмәләр итеп Владимир аларга калалар һәм авыллар өләшә башлаган. Һәм менә сиңа мә! Варяг кызы Рогнедадан туган углы Ярослав берзаманны әтисенә ясак түләүдән баш тарткан. Новгородны ул әтисенә буйсынмый торган, мөстәкыйль кенәзлек дип игълан иткән.

— Тукта, тукта! Син атаклы Зирәк Ярослав турында сөйлисез түгелме соң? — дип Андрей капылт урыныннан торды. Прокопий үзалдына мыгырданып алды.

— Берәүләр өчен — зирәк, икенче күзгә — тинтәк.

Бу сүзләрне Андрей да ишетеп өлгергәнән аңлагач, Прокопий янә үз тавышына кайтты.

— Әйе, шул Ярославны телгә алдым, кенәз. Мәгәр туган әткәсенә каршы чыккан улны бик үк зирәк кеше димәс идем мин. Житмәсә, алай тәртәгә тибеп тә әллә ни майтара алмаган бит. Әтисенәң дружина туплый башлавын ишетүгә ул да, ярдәм сорап, варяглар янына чапкан. Дәүләтне үзгәртеп корырга жыенган кешегә алай ярамый ул. Әүвәл үзеңә көч тупларга һәм инде селтәнгәнсең икән, дошман муенын өзеп чыгарырлык итеп сугарга да кирәк.

— Гаҗәпләнәм, Нестор язмасын укып син шактый акыл туплагансың бугай, Прокопий.

— Тарих — тәҗрибә ул. Мәгәр хакимнәр үз халкынын үткәнән санламый, тиешле сабак алмый, шунысы аяныч.

Андрей ризалашкан сыман ияк какты да өстәлдәге кәгазь битләренә таба ымлады. Прокопий төшенде — тарих сөйләүгә күчте.

— Хуп, мин ата белән улның бер-берсенә каршы яуга әзерләнгән башлаганнары хакында әйттем инде. Ходайга шөкер, ул чагында кан коелмый кала. Мәгәр кайсы да булса якның акылга килүе аркасында түгел. Ул елны көтмәгәндә «Кызыл кояш» үлеп китә, үз урынына варис булып кем калачагын әйтеп өлгерми. Менә шуннан соң кенәзләр арасында кан коюлы мәхшәр башлана да инде. Святополк атлысы бу вакытта Киевта торган була. Әтисенәң вафаты турында ишетүгә ул үзен олуг кенәз дип игълан итә. Мәгәр Киев халкы аны сөйми, башка кенәз тели. Владимирның әллә ничә хатын белән яшәгәнлеген хакында әйттем инде. Хуп, менә шуның бер хатыны Бөек Болгар ханы Тимер Мөһминнәң Бүзбикә атлы кызы була. Алты мең дә дүрт йөз туксан өчтенче елгы* яудан соң Владимир белән Тимер Мөһмин моннан ары бер-берсенә каршы яу йөрмәскә сүз куешып ныклы солах төзиләр, туй да үткәрәләр. Хан кызы Бүзбикә Владимирның иң яраткан хатынына әйләнә. Тегесе олуг кенәзгә Борис һәм Глеб атлы ике угыл таба. Болгарда үскәнгә күрә Бүзбикә үзе дә бик укымышлы була, угылларын да зирәк, булдыклы итеп тәрбияли. Шуңа күрә Владимир кенәз дә Киев тәхетен аларга калдырырга исәп тотта. Менә хәзер инде шул угылларның берсе — Борис, дружинасын алып, Киевка юнәлә. Мәгәр Вышегородның Святополкка ялланган

* 985 ел.

боярлары Борисны чатыр жәймәсе аша сөңге белән кадап үтерәләр. Бу хакта мин сиңа укып та күрсәттем.— Прокопий Андрейга керфек сирпеп алды.— Ә кансыз шайтан, мин Святополкны әйтәм, мәкерле жәтмә коруын дәвам итә. «Әткәй чирли, хәле начар, сине күрергә тели»,— дигән хәйлә белән ул икенче туганы Глебны да Киевка чакыра. Глебның юлга чыгуы турында ишетүгә, Святополк, имеш аны каршыларга дигән булып, үзенә тиуны Горясерны жиберә. Шул Горясер таләбе буенча, Глебның шәхси пешекчесе Торчин үз хакимен суеп үтерә. Чират Святославка житә...

Андрей инде болай да вәхши вакыйгалар агышын әсәренеп, сыкрап тыңлый иде. Прокопий өченче мескеннең дә исемен атагач, ул бөтенләй агарынып калды. Нинди гажәеп тәңгәл килеш соң бу? Андрейның туганнары арасында да өчесе нәкъ теге мәрхүмнәр шикелле Глеб, Борис, Святослав атлы. Аллага шөкер, әле ярый, туганнары арасында Святополк атлысы юк. Юрий кенәз үз балаларына бу явызның атын махсус куймаганмы? Алай дисәң, бәла исемдә түгел. Иң яманы — Юрий балалары арасында Святополк мәкерен кабатлардай явыз табылмасы?

— ...Хуп, Святополкның вәхшилегә хакында Святослав инде ишетеп өлгергән була. Коты алынып, ул мадьярлар иленә кача. Карпат тавы янында аны жәлладлар куып житә һәм алар кулы белән Святополк инде өченче туганының да гомерен кыя. Мәгәр кансыз шайтанның тантанасы озак дәвам итми. Новгород өлкәсеннән кырык меңнән артык сугышчы туплап Ярослав Киевка үч алырга килә. Днепр буендагы тәүге яуда Ярослав гаскәре жиңә. Святополк Ләһстан жиренә кача, үзенә бабай тиеш булган андагы хакимнән ярдәм сорый. Тегесе киявен тыңламый булдыра алмый, моңа гаскәр бирә. Яңа яуда ләһләр безнең бабайларны тар-мар итәләр. Ярослав Новгородка нибаре дүрт сугышчы белән кайтып керә. Мәгәр Новгородныкылар соңгы байлыкларын сатып яңа гаскәр туплыйлар, варягларны ярдәмгә чакырлар. Ул арада инде ләһләр дә үз иленә кайтып киткән була. Ярослав янә Киевка юнәлә. Бу өченче, иң канкойгыч яуда, Ходай ярдәме белән, Ярослав кенәз жиңүгә ирешә. Кансыз Святополк чехлар жиренә кача һәм, хак булса, ул шунда акылыннан шаша...

— Эткә — эт үлеме.

Бу сүзләргә моңа кадәр таш сын сыман хәрәкәтсез, тынсыз утырган Козьма теш арасыннан сытып чыгарды. Кенәз белән Прокопий инде аның келәттә барлыгын да онытканнар иде. Пәһлеван егет көтмәгәндә генә телгә килгәч, һәр икесе гажәпләнәп калдылар, сорау тулы күзләре белән аңа текәделәр. Келәттә озакка сузылган тынлык урнашты. Аны аякларына торып баскан Андрей кенәз бүлдә:

— Бүгенгә житәр. Иртәгә дә көн бар.

Соңгы вакытта Андрейның кәефе кияү мунчасыннан парланып чыккан яшь ирнеке сыман дәртле, күтәренке иде. Ходайга шөкер, менә яз да житте. Газаплы кыш айлары нык туйдырган иде. Юрий Долгорук балаларының һәммәсе кышны, аю сыман, өннәренә бикләнеп үткәрде. Әтиләре, арадагы бозны эретмәкче булып, аларны бер-ике мәртәбә ауга дәшеп караган иде дә, сәбәп тапкан булып, Андрей бармый калды. Ә сәбәбе, чыннан да, бар иде. Йә Хода! Кавышуларына биш ел үткәннән соң, ниһаять, хатыны Байгөл генә түгел, хәтта кайнишләре дә Андрей белән бер өстәл артына утыра, гәпләшә башлады. Өлкәннәре Яким бик еш кына кенәздән киңәш сораштырды. Аларның эшләре барсын дип Андрей тауар яки алтын тәкъдим итсә, Байгөл туганнары беренче тапкыр аның ярдәменнән баш тартмады. Дөрөс, тиешле керемне алар һәр очракта Андрейга гадел рәвештә кайтарып бирә торган булды. Әмма биш ел буе ике арада яткан упкын өстендә күпер хасил булу Андрей өчен барыбер дә олы җиңү иде.

...Андрей коточкыч кан өстендә туй үткәрде. Моңа һаман да шул әтисе гаепле иде. Илле бишенче елда* Суздаль жиренә Изяслав яклы Рязань кенәзе Ростислав бәрәп кәргәч, Юрий кенәз, йөз кешелек дружина таләп итеп, Мәскәү елгасы буенда утырган Күчкәй бистәсенә дә чапкын куды. Чапкын канга батып, кыйналып кайтып керде. Анысына төкерәсе, әмма Күчкәй юллаган җавап Юрий кенәзнең үтен сытарлык дәрәжәдә мәсхәрәле яңгырады:

— Мин — Болгар ханының бәге. Минем белән бер дәрәжәдәге Юрий, угыр, нишләп әле миңа йөгән кигермәк була? Моннан егерме жиде ел элек Болгар мәмләкәтенә борын илтеп тыккач, без аның койрыгын өткән идек бит инде. Шуннан бирле тычкан сыман тын да чыгармыйча яши, Болгар ягына борылып караудан да өнә алына иде. Әллә Юрий, угыр, алган сабагын оныта башлаганмы?

Юрий кенәзнең егерме сигезенче елгы** походына ишарәли иде Күчкәй. Әйе, болгарлар, кунакка чакырып, кыпчак ханы Әюпне агулагач, Юрий алар жиренә яу белән барып керде. Ул — Әюп хан кияве, әмма бабасының үлеме өчен үч алу бары сәбәп кенә, ә асылда аның исәбе Болгар жирен талап кайту иде. Юрий ул чак үзенә ярдәмгә Ростов кенәзе Глебны да дәште. Икесенә ун меңлек гаскәр туплап, алар егермешәр ишкәкле зур-зур каекларда Клязьма буйлап Укага төштеләр.

* 6655, ягъни милади белән 1147 ел.

** 1120 ел.

Әлеге елга борын-борынгыдан бирле рус жире белән Болгар иле арасындагы аергыч чик булып исәпләнә иде. Ләкин моннан нәкъ йөз ел элек Болгар ханы Ибраһим Мөхәммәт углы Уканың Иделгә коя торган тамагына килеп, текә, биек Тукрантау өстенә имән койма, сулы чокыр, ташлы ур, бүрәнә чөйләр белән ныгытылган усал кальга төзөткән. Чикләре болай да жәя тәтесенә охшап торган Болгар дәүләтенен әлеге шәһәре менә инде йөз ел буге рус кенәзләрен шул тәте өстенә корылган ук шикелле гел өркетеп торды. Рус кенәзләре, кыюланып китеп, Болгар дәүләтенен чиге аша үтсә, «жәягә корылган ук» шул мәлдә үк хәрәкәткә килеп, әле Рязань, әле Муром яки Суздаль жирләренә ярып керде. Утыз ел элек болгарлар Муром каласын яулап хәтта аны дүрт-биш ел буге үз кулларында да тоттылар. Кыскасы, Ука тамагына корып куйган кальга руслар өчен һәрчак табан астына кадаган энә сыман булды, гел оныттырмыйча, сызландырып торды. Болгарлар үзләре бу кальганы әле «Ибраһим кирмәне», әле «Калачык» дип йөртә башладылар. Алар ничек кенә дип атамасын, әмма бу кальганы кулга төшерү һәр рус кенәзен дан-шөһрәткә илтә торган олы баскыч булачак иде.

Руслар бәхетенә, әлеге ук-кальгада болгарлар аларны һич көтмәгән булып чыкты. Рус гаскәре аны беренче һөжүмнән үк яулады. Нигездә, рус шәһەرләре белән алыш-биреш итүче сәүдәгәрләр яши торган кальганы тәүлек буге талап, аннан жыелган нигъмәтне Суздальга озаттылар да үзләре Идел буйлап түбән юнәлделәр.

Болгар ханы Сәгыйть бу вакытта башкорт даласы аша һөжүм белән килгән кара-аймыкларга каршы яу алып бара иде. Рус гаскәрләренә каршы чыгарга ул өлгерми калды. Шуннан файдаланып, Юрий белән Глеб Чулман тамагына каршы ярда утырган Ашлы каласын да иркәнләп таладылар. Алтын-көмеш, ганимәт, коллар белән тулган каеклар янә Суздальга юл алды.

Яусыз жиңүләр белән һаваланган кенәзләр инде пәйтәхетне — Болгар каласын эләктермәкче булды. Ләкин Чулман елгасы тамагының сулъяк ярында, Ага-Базар иңкүлегендә, аларны инде Сәгыйть ханның хисапсыз жайдаклар гаскәре каршы алды. Өшәнәп калган Юрийның кенәзе Глеб дуамал булып чыкты — барча сугышчыларына һөжүмгә ташланырга әмер бирде. Ростовлылар каеклардан төшеп беткәч кенә болгарларның хәйләсе ачылды. Чулманның уң ягында тар, тиз йөрешле йөзләгән көймәләр пәйда булды. Алар Сәгыйть хан янына ярдәмгә ашыгучы Кашан бәге Шәмгуньнең укчылары иде. Беркадәр вакыттан соң кашанлылар Юрийның каекларын урап алды, Сәгыйть жайдаклары Ростов дружинасын тураклый башлады. Калкандай нык һәм биек диварлы каеклардагы суздальлылар әүвәл бик гайрәтле каршы тордылар. Ул арада кашанлыларның бер

төркеме Глебның саксыз калдырылган дистәлэгән каекларын эләктереп юкка чыкты. Ә бермәлне инде яу кырын ташлап качкан ростовлылар Суздаль каекларына ургыла башлады. Үзара талаш, изеш купты. Әллә ничә каек капланды. Ул да түгел, болгарлылар каеклар өстенә очына ут элгән ук яңгыры коярга тотынды. Елга өстен зәһәр төтен каплады, янгын купты. Рус гаскәренәң нәкъ яртысы гына качып котыла алды. Болгарлар кулына әсир төшүчеләр генә дә меңнән арткан иде. Рус жирендә корбаннар өчен кайгыру гел булмады. Калачык, Ашлы шәһәрләреннән таланган байлык һәммәсенәң күзен каплады. Юрий белән Глебның Болгарга ясаган явын мәртәбә дип кабул иттеләр. Әмма шуннан бирле Юрий кенәз Болгар юлын мәңгегә онытты. Ә менә Күчкәй бәк хәзер, аның шул хурлыклы походын искә төшереп, Суздаль кенәзен ачыктан-ачык мәсхәрәли иде.

Моннан унбиш еллар элек энеләре, кардәшләре белән Болгар иленнән килгән бу кешене Юрий кенәз Суздаль жиренә үзе кертте. Аның хакында соңрак «ул Болгарда ниндидер тарханны әллә үтереп, әллә бөлдереп качкан», дип тә, «Болгар ханы рус жиренә махсус жибергән шымчы», дип тә сөйләделәр. Юрий кенәз имеш-мимешләргә төкереп бирде. Килмешәкләр бу вакытта Мәскәү елгасы ярына барып бистә корган һәм, иң мөһиме, рус халкы күптән күрергә тилмергән сәхтияң читекләре, Чин ефәге, ике төрәнле сабан, дөгет, Шам кылычы, чуен казан кебек дистәлэгән затлы тауар белән сату итүне жәеп жибергән иде инде. Чын аты Мостафа булса да, үзе барып сәүдә иткән Суздаль, Владимир, Ростов, Муром боярлары аңа һәрвакыт Степан дип эндәштеләр. Кесәсе калынайгач, абруе арткач ул Иван углы Степанга әверелде. Бистәсенәң генә исемә үзгәрмәде. Мәскәү елгасының йөзьяшәр нарат, каен, карагайлар белән уратылган зур аланлы ярын барча кеше, әлегә килмешәкләргә багышлап, «Күчкәй кыры, Күчкәй бистәсе» дип кенә атап йөртте.

Инде менә заманында Юрий аны кунак сыман кабул итеп ачык йөз белән каршылаган, үзенәң куенында аңа иң затлы, иң аулак жирне бүлеп биргән килмешәк тә кенәз хәтле кенәз — атаклы Мономахның улын мәсхәрәли. Моңы башка боярлар да ишетеп алса, рус жирендә Суздаль хакименәң сүзенә колак салучы да калмаячак. Бөгелмәгән агачны сындыралар. Тәкәббер, әрсез Күчкәй бистәсен тез чүктереп, ул бөтен рус жиренә сабак бирергә тиеш.

Шул рәвешчә фикер йөртте дә, кул астындагы бер мең жайдаклы дружинаны алып, Юрий кенәз Мәскәү ярына ябырылды. Күчкәйнекеләр аны көтми иде. Тимер көбәләргә төренгән бер мең жайдакның авылны камавын күрүгә үк өнсез калдылар. Авылда коралга ябышучы кеше табылмады. Күчкәй бәк алтын-көмеш биреп аның күзен капламакчы иде. «Бу байлык

һәм авыл болай да минеке», — дип Юрий кенәз ихахайлап бер көлдә дә, сугышчыларына борылып, ялгыз каен тарафына ияк какты. Күчкәй бәкне шундук каен ботагына асып куйдылар. Гәүдәсе һаман тартыша иде әле. Шул вакытны ачыргаланып, өзгәләнеп кычкырган әче, тетрәндергеч тавыш йөзьяшәр карагайларны сискәндереп узды:

— Әт-кә-эй! Ә-те-кә-ем, жа-ным!

Тавыш иясе әле унбиш-уналты яшьләрдәге генә бер кыз иде. Ялгыз каен төбенә йөгереп килеп, әтисенен аякларын кочкан мескен кызның газаплануларын күрмәс өчен барча ирләр йөzlәрен түбән иде. Юрий кенәз мондый очракта да кансыз булып чыкты. Каен янына килде дә, камчы сабы белән иягенә төртеп, кызның йөзен үзенә күтәрде. Чык тамчысы кебек әле керләnmәгән, тулган ай шикелле тансык бер чибәр иде ул.

— Атың кем? — дип Юрийның әрсезләнеп сорауына каршы тора алмады. Авылны чолгап алган сугышчылардан бөркелгән дәһшәт, әтисенен үлеме, кансыз кенәзнен кыяфәте бу самими, садә кызны һушсыз иткән иде. Ул, куркулы карашын кенәздән аермыйча, җавап бирергә мәҗбүр булды.

— Байгөл.

— Минем киленем булырсың, — диде аңа кенәз. Аннары каенлыкка таба борылып сөрән салды.

— Андрей, бирегә кил!

Әйе, Андрей да әтисенен таләбе буенча походка барган иде. Шунун өчен бүгенгәчә үкенеп бетә алмый. Әмма ул чагында...

Юрий кенәзнен болгар сәүдәгәрләренә рәхим-шәфкать күрсәтмәячәген Андрей юлда вакытта ук аңлап барды. Күчкәй бәкне каен ботагына аскан чагында Андрейның керфеге дә селкенмәде, жаны да әрнемәде. Чөнки ул балачактан бирле инанып үсте: хаким кеше халыкка үзенен уч төбен күрсәтергә тиеш түгел! Дәүләтнен нигез ташларын кан белән беркетсәң, ныграк була. Кенәз өчен кол — ком бөртеге. Рус жиренен бөтенлеге хакына ул коллар гомерен кызганмаска, үз ихтыярына каршы чыгуы һәркемне чүп үләнә сыман йолкып атарга тиеш. Тиеш! Тиеш!

Әмма ул чагында әтисенен эмере буенча Андрей каен янына килде дә тынсыз калды. Кара, озын толымлы, куге керфекле, сыгылмалы кашлы, тамчылы гөлдәй мөлдәрәмә күзле, алсу йөзле бу садә кыз уч төбенә алган карлыгач баласы шикелле гажәеп сылу да, кызганыч та иде.

Андрей үзе дә унөч-ундүрт яшьләр чамасында әнисез калды. Башкалар аны инде яшүсмер, мыек төге төрткән егет, дип санаса да, Андрей ятимлек, ялгызлык газәпларын нык татып өлгерде. Юрий кенәз жарияләр янында югалып йөргән чакта Андрейны бертуган абыйлары да «Кыпчак баласы! Кыргыз кыпчак, кыпчак!» — дип яман мыскыл итте, тиуннар да байтак

тәпәләде. Шуңа күрә Андрей үзалдына йомык кына түгел, ә күп кешегә ачулы һәм үчле дә булып үсте...

— Хатыныңның үлеменән соң ничә еллар буйдак булып йөргән идең. Менә сиңа кәләш. Әниң кыпчак иде, хатының болгар булыр. Үкенмәссең, мәселман кызлары кайнар була алар. Әниң дә әнә оҗмахка күченгәнче ничә угыл табып өлгерде. Бу болгар хатыны сиңең ике ятимә кызыңа да ана булыр.

Юрий кенәзнең әлегә сүзләре Андрейдан бигрәк Байгөлне сискәндерде. Мономахныкылар искәрми дә калды, ә болгар кызының кулында жиң эченнән төшкән нәни генә хәнжәр хасил булды.

— Мин үз-үземне суям, мәгәр әткәмне үтергән ерткычка килең булып төшмим! — диде ул нык итеп һәм хәнжәр очын бугазына терәде.

Юрий кенәзнең йөзәндә бер җепсел дә селкенмәде.

— Төшәрсен, күгәрченкәем, әле сөенеченән елап, ялына-ялвара төшәрсен. — Юрий читән буена тезелешеп баскан күчкәйлеләргә таба ияк какты. — Агай-энеләреңне, барча авылдашларыңны суеп чыкканны теләмисендер бит?

Капылт агарыңган Байгөлнең хәнжәре кулыннан төшеп китте. Берәздән ул инде йөзтүбән капланган көенә өзгәләнеп-ярысып җирне төя иде. Читән буендагы төркемнән аерылып, үзе шикелле үк үкси-үкси янына килеп тезләнгән бертуган сеңлесе Осланбикәнең иркәләп кочулары, үгетләүләре дә ярдәм итмәде. Байгөл соңрак, әтисе Күчкәй бәкне авылдашлары элмәктән төшергәч кенә җир өстеннән купты...

Шул ук атнада Андрей белән Байгөлнең туге булды. Үзе белән сеңлесе Осланбикәне алып Байгөл калага, кенәз йортына күченде. Суздаль халкы өчен яшь бикә Василисага әверелде, Андрей өчен Байгөл булып калды. Ләкин әллә ничә атна буена ул кенәзгә үз бүлмәсенең келәсен ачмады, аш өстәле артында очрашканда елмаймады. Ятим калган кызның халәтен аңлый иде, Андрей түзде. Берзаманны Байгөлнең энеләре дә, Суздальга килгәч, кенәз җизнәләренен йортына кергәли башладылар. Ә беркөнне Байгөл тыелып кына аңа күз сирпедә. Кичен йокы бүлмәсенең ишеге дә, ниһаять, ачык иде...

Иртән Андрей айный алмый интекте. Сигез ел көтеп-көтеп тә малай табып бирә белмәгән тәүге хатынын искә алып та тормады ул. Ләкин Андрей гөнаһсыз түгел, аның җарияләре бик күп булды. Әмма Байгөл кебек кайнар тәнлесе дә, акылыңнан шаштырырлык итеп иркәли-назлый белгәне дә очрамады аңа. Шул бер төндә сихерләде ул аны. Андрей аңа гомерлеккә гашыйк булды.

Ә аннары инде Байгөл аңа бер-бер артлы ике угыл табып бирде. Икенчесе шушы кышта туды. Андрей, әлбәттә, чиксез канәгать иде, Байгөл дә үзен бәхетле итеп тоя башлады бугай.

Ул хэзер инде этисенең үлемен дә искә алмый, ярсымый да иде. Соңгы көннәрдә ул гел күгәрчен сыман гөр-гөр килеп торды, кайнар кочагын һәм назын кызганмады. Ә бер танда, судагы балыкларга жим ташлаган шикелле генә әйтеп узды:

— Безнең еракта калган кардәшләр дә бик күп. Үз гоме-рендә бер тапкыр булса да туган илеңне — Болгар жирен барып күрсәң иде ул!

Хатынының кинаясен Андрей, билгеле инде, бик тиз аңлап алды. Нинди җавап бирергә икәннен анык белми иде, озак уйлап йөрде. Аптырагач, үз янына Прокопийны дәште. Ә тегесенең фикере искитмәле кыска да, мантыйклы да иде.

— Төнге күке барыбер үзенең итә инде ул, кенәз. Болгар иленә бар син. Олуг кенәз буласы, ил тотасы кешегә чит дәүләт тормышын да белеп торып кыйммәт. Өстәвенә, анда сабак алырдай, рус жиренә күчерердәй үрнәкләр дә күп булырга тиеш. Ул дәүләтне юкка гына Бөек Болгар иле дип йортми торганнардыр. Тәвәккәллә, кенәз.

Андрей берәз гына икеләнеп торды да шундук өзеп салды:

— Алайса бар, каекларны эзерләргә фәрман җиткер. Койрыгыңны сыртыңа салып, күлгәдә калырга өметләнмә. Мин сине дә, Козьманы да үзем белән алам. Бер атнадан — юлга!

Икенче бәйләм

1

Андрей кенәзнең кунак сәяхәте турындагы хәбәр Болгар мәмләкәтенә инде Ука тамагындагы Калачык калыгасыннан ук чыгып киткән иде. Яраннарын алып, бүләк төяп дүрт олы корабта барган Андрейны юлда тоткарлаучы булмады.

Байгөлнең туганнары Кашан каласында яши икән, шуңа йөз тоттылар. Ләкин Чулман елгасы тамагына кергәч Болгар каласы яныннан узасы бар иде. Елганың сул ярында калкып чыккан биек-биек йортларны һәм хисапсыз манараларны күрүгә Андрейның ис-акылы китте. Кайнар мунчадан соң изүен ачып, тымызык кичтә тын алып утыручы мәгърур ир-ат сыман иде Болгар. Дөнъяда дошман да бардыр, дип уйламый да бугай. Елга ягыннан шәһәр бернинди өстәмә дивар белән капланмаган. Әмма Чулман яклап аңа һөҗүм итү, гомумән, мөмкин түгел. Гажәеп текә һәм биек яр каланы иң куәтле диварлардан да ышанычлырак саклый. Өстәвенә, нәкъ елгага каратып, болгарлар яр өстенә катлы-катлы йортлар, сөңге сыман үткен очларын күккә сузган түгәрәк манаралар төзегәннәр. Шуларны, манараларны каплап, елга ярына икешәр катлы имән

диварлар килеп терэлә. Диварларның Чулман ягындагы очларын үтә дә биек каланчалар саклый. Түбәсе бүрәнәләр белән капланган ул каланчалар өстендә әллә ничәшәр кизү әрле-бирле йөри. Имән диварларның азагын бөтенләй күреп тә булмый. Алар каядыр, дала ягына китеп югала. Диварлар каршына киң һәм тирән ерым казылган. Ерымнан алда кылыч йөзе кебек теп-текә ур һәм ... тагын ерым. Анысы инде чөй сыман очлап һәм бер-берсеннән кул сузымы кадәр ара калдырып утырылган имән бүрәнәләр белән шыгрым тулы. Чөй кагылган, тутурылган ерымнар, кылычтай текә ур уртасында фәкәт ике арба сыешлы гына ара калдырылган. Ләкин әлегә юл да биек каланчадан тимер чылбыр белән асылган имән күпергә барып төртелә.

Андрей шушы ныгытмаларның һәммәсен дикъкәт белән барлап чыкты, берәздән исә тәнәнә боздай салкын жыл үткәндәй булды, калтыранып куйды. «Йа Ходаем! — дип әрнеп уйланды ул. — Нишләп рус жирендә моңа тиң торырдай бер калыга да юк соң? Һәм дә Юрий кенәз белән Глеб теге чакны нишләп шушындый кыядай кирмәнне алырга хыялланды икән? Әтисе тарафыннан коточкыч этәчләнү һәм сукурлык бит бу. Мондый диварлар аша кош та очып керә алмый. Аны ук очырып, сөңгә селтәп кенә яулау мөмкинмени?!»

Кенәз йөрәгендә янган утны Прокопий да тоя иде, ахры. Әмма аның көтелмәгән сүзләре шул ялкынга кисәү генә өстәгәндәй булды.

— Бу калыганың эчке төзелешен карап чыкканда да ярар иде. Мәгәр кала бәге рөхсәтеннән башка аңа үтү мөмкин эш түгел, ахры.

— Нинди юл кала соң?

— Кашан бәгенә бүләкләрне мул бирмичә булмас. Ә ул, бәлки, үзе ачкыч табар...

Әтисе Юрий Озын-Кул ясаган һөжүмнән соң пайтәхетнең дәүләт чигеннән эчкәрәк, тыныч төбәккә урнашкан Биләргә күчерелүен дә, Болгарның хәзер мәмләкәттәге гади, әмма изге шәһәр булып кына калуын да Андрей, әлбәттә, инде белә иде. Кала диварларыннан күзен алалмыйча ул һаман саен уйлануын белде.

«Дәүләт өчен шулай кирәк дип тапкач, менә болгарлар пайтәхетне бер каладан икенчесенә күчергән дә куйган. Бер-нинди ызгыш-талаш та чыкмаган, һәммәсе килешкән, күнеккән. Рус жирендә дә шул ук эшне эшләү мөмкин түгелме соң? Әйтик, Киевны калдырып, әткәй утырган Суздальны пайтәхет итеп күтәрү?..»

Андрей үзенә уйларыннан үзе куркып китте. «Уйларымны ялгыш кычкырып әйтмәдемме?» — дигән сыман, әле Прокопийга, әле каенәнекәшләренә таба карап алды. Әмма юлдашлары-

ның һәммәсә дә фәкәть Болгар өстенә төбәлеп бара иде. Байгөл, Осланбикә, Яким карашыннан энә ямансулау, моңсулык бөркелеп тора.

«Болгарлар менә гади генә дип саналган калаларын да ничек ныгытканнар. Кирмән генә түгел, кыятау бит бу! Гади калалары кыядай булгач, яңа пайтәхеткә әверелгән Биләр кайда урнашкан да, анысы ниндирәк икән соң? Мантийк буенча фикер йөртсәң, анысы бөтенләй якын да килә алмаслык тимертау булырга тиеш. Кызганыч, Андрейга ул пайтәхетне барып күрергә насыйп булмас инде. Ичмаса, шушы Болгарын булса да эчтән күреп, капшап китсәң иде!..»

Чулман өстендә аларга әле жылкәнле, әле ишкәкле зур-зур каеклар еш очрый башлады. Беришләре капчык белән икмәк, икенчеләре күн йә тире төягән. Сирәк кенә булса да, арада төргәк-төргәк постау, ефәк, бәз төягән каеклар да очрап тора. Иң гажәбе — бер генә каекны да кораллы ир сакламый, хәрби киём элгән кеше бөтенләй юк.

Андрей, түзмичә, шул хакта өлкән каенэнекәшенә сүз каткан иде. Якимның жавабы тәмам аптыратты.

— Бөөк Болгар — игенчеләр һәм сәүдәгәрләр иле бит ул, жизни-кенәз. Монда сәүдәгәрләр кәрванын талау кебек хәлнең бөтенләй булганы юк. Хан житкергән кануннар бик коры. Вактөяк малга кызыккан угрының кулын киссәләр, сәүдәгәрне талаган юлбасар шундук башсыз кала.

— Вәт әкәмәт! Шул канун үтәләме?

— Байтак юл үттең, меңәрләгән кешеләрне күрдең. Арада чулаклары күп очрадымы соң?

— Берне дә шәйләмәдем.

— Менә, илбашының сүзе үтөлүгә җавап шул буладыр инде, жизни-кенәз.

«Йа Хода, йа Хода! — дип Андрей янә эчтән генә сызарга мәжбүр булды. — Рус жирендә жансакчылар ияртмичә ауга да чыгып булмый. Ә сәүдә белән көн күрүче бояр һәрвакытта сакка аерым бер дружина яллап йөри. Әле шул да житми. Юлбасарлар, ушкуйлар, ачәрвахлар күпме сәүдәгәр һәм боярның гомерен кыеп тора...»

Кашан каласына терәлеп торган яр буен да эреле-ваклы, жылкәнле-ишкәкле дистәләгән каек һәм көймәләр сырып алган иде. Сәяхәтчеләр, аларны беркадәр ары узып, кызыл ком каплаган ярга тукталдылар. Каектагылар ком өстенә агач басма салып та өлгермәде, алар янына ияр менгән биш-алты жайдак килеп житте. Арада берсе яшел, затлы чапан кигән. Ак чалма уртасында зиннәтле таш елкылдый. Аты да бик гаярь, гел уйнаклап тора. Башлап шул сүз катты:

— Әссәламегаләйкем, кунаклар! Кашан вилаятенә төкле аягың илә генә узарга насыйп әйләсә иде, мөхтәрәм Сүздәл бәге!

Кашанлыларның үзен алдан ук белеп каршы алуларына Андрей эллә ни гажәпләнмәде. Әйе, ертаулары уяу йөргән, тәртип дигәннәре катгый куелган илдә шулай булырга тиеш. Затлы киёмдәге бу жайдакны күргәч, Андрей хәтта аны каршыларга Кашан бәге үзе килгән икән, дип тә һаваланган иде. Әмма өметте акланмады. Затлы киём иясе кала бәгенәң наibe булып чыкты. Иярәннән төшеп һәм ике кулын сузып Андрей кенәзне сәламләүгә үк, колачын ачып, Күчкәйнекеләргә каршы атлады.

— И-и, карендәшләр! Сөзләр илә Болгар тупрагында очрашырга да насыйп булыр икән. Күчкәй-борадәрнең аяныч вафаты хакында күптән хәбәрдармыз. Аның авыр тупрагы жинел була күрсен. Ә сөз туган вилаятегезгә рәхим кылыгыз. Мәйлең, мәйлең. Саумы, Байгөл бикә! Әссәламегаләйкем, Хәким-борадәр! Йа Раббем! Эллә монысы Осланбикәме? И-и, син дә нинди сылу карлыгач булып үсеп житкәнсең бит, сөңлем!

Яр буенда беркадәр ыгы-зыгы, елашу-сыкташу булып алды. Яким кайнеше тезләнәп кызыл комны үпте. Аннары ирләр каршына көмешләнгән ияр, бәрхет жәймә ябылган атлар китерделәр. Байгөл белән Осланбикә өчен биек аркалы, жинел арбалы жигүле ат әзерләнгән иде. Нарасые Мстиславны алып Байгөл шуңа утырды. Ә өлкән улы Изяслав, әле дүртенче яше белән генә барса да, арбага утыртулары белән килешмәде. Күз ачып йомганчы үрәчәдән шуышып төште дә әтисе янына йөгәрде. «Бу да ир-ат, имеш! Вәт тәкәббер!» — дип масаеп көлә-көлә Андрей аны тезләренә алды.

Кашанлыларга бик сиздерергә теләмәсә дә, Андрейның күзләре юл буе гел ялт-йолт килеп барды. Әйе, бу кала да имән диварлар белән уратылган. Ике якта капка, янында манаралар. Урамнары киң, таш түшәлгән. Ничинди чүп әсәре күренми, зәһәр ис сизелми. Чисталык, пөхтәлек буенча кая инде ул боларга якын килү? Мәңге буласы юк... Йортлары таза. Кайсылары зур-зур яссы ташлардан, кайсылары нарат бүрәнәдән салынган. Гажәп, боларда һәрбер ихатаны, һәрбер йортны икенчесеннән биек коймалар аерып тора. Димәк, биредә һәр йорт кирмән рәвешендә. Бар, орышсыз-нисез генә яулап кара.

Киң мәйдан аша үткәндә Андрей тагы да гажәпләнә. Базар иде, ахры. Рәт-рәт булып хисапсыз чатырлар, гөмбәгә охшаш япмалар сузылган. Бер рәттә балчык чүлмәкләр, карчагалар, су савытлары тезеләп китсә, башкаларында сугыш кораллары, алтын-көмештән ясалган бизәнү әйберләре, тимер йозаклар, төрәнле сабаннар, балта, чалгы, герләр, агач өстәлләр, камыт, сәхтияң читек һәм күн чүәкләр, тире, бал... Андрей каткат игътибар итте, муеның суза-суза эзләнде. Ләкин, ни гажәп, базарның үзендә дә, хисапсыз урамнарда да бер генә кизү яки сугышчы да очрамады. «Сәер табышмак бу,— дип уйлады ул

аптырагач.— Болгарлар, чыннан да, тыныч хэят халкымы, эллэ инде болар бөтенлэй дэ пошмас, гамьсез бер кавемме?»

Шәһәр бәгенәң сарае ике биек манаралы зур мәчет янында урнашкан булып чыкты. Капка төбөндә билләренә жиңел кылыч аскан ике генә сакчы тора иде. Әмма ихата эче кунакларны шау-гөр килгән халык төркөмө белән каршылады. Андрей шаккатты. Ачык мәйданга ярымтүгәрәк ясап баскан ирләрнең күбесендә таушалган киём, ямаулы тун, табаны купкан итек. Мондагы һәр ир иңенә биштәр аскан. Капчыкка охшаш ул биштәрләрдәге ертык аша балта, чүкеч, кәйлә, ышкы, өтергеләр күренеп тора. Ул гына да житмәгән, байтак ирләр кулларына казан, пычкы, көрәк тотып баскан. Болар арасында (ниһаять!) унбиш-егермеләп сугышчы да күренә. Ихатадагыларның һәммәсе сарай баскычына чыгып баскан иргә төбәлгәннәр. Әллә үзләре ана нидер аңлаталар, эллә даулылар — һич төшенерлек түгел. Ә теге ир биләндәге кара каешына ике кулын тыгып баскан да елмаеп тик тора.

Андрей аптыраудан тәмам гажиз булып Якимга сорау бирде:

— Кемнәр болар? Нинди кәмит уены бу? Нәрсә бүләшәләр?

Суздаль кунагының шактый сәер хәлгә калуын наиб та чамалап өлгерде, әлбәттә. Ашыга-кабалана ул Якимга нидер сөйләде, тегесе тәржемә итте.

— Әле бер сәгать элек кенә Чулман буйлап ун каек кайтып төшкән. Бу кешеләр моннан бер ел элек чыгып киткән булган. Хан фәрманы буенча. Алар, Чулманнан Нократка күчеп, арлар һәм висулар яшәгән мәңгелек урманлыкларга таба күтәрелгәннәр. Нократ белән Чипса елгалары тоташкан жирдә, биек тау башында яңа кала төзеп кайтканнар.

Әлегә хәбәр дэ Андрей өчен аяз көнне яңгыраган күкрәү авазы сыман булып ишетелде. Аның тагын ачынулы нәтижә ясамыйча чарасы юк иде. «Иа Хода! Безнең кенәзләр тегендә һичнинди тынышу, жайлашу белмичә берсен-берсе кыра. Изяслав, имгәк, рус жиренең хакиме була торып Остер кальгасын яндырып юкка чыгарды, жир белән тигезләде. Ә болгарлар энә яңа өлкәләр били, яңа калалар нигезли. Алар дәүләт ныгыта, ә без жимерәбез. Тагын күпме мөмкин? Рус жирендәге кан коюлы мәхшәрне кем генә туктатыр соң?..»

Ниһаять, сарай баскычына баскан ялгыз ир Суздаль кунакларын да шәйләп өлгерде. «Ә» дигәнче ул басмалар буйлап йөгереп төште. Сарай янындагы түгәрәкне ярып Андрей каршына килеп басты. Бер кулы белән атның тезгенен тотты, икенчесен күкрәгенә куйды. Елмая-елмая сәламләргә тотынды.

— Әссәламегаләйкем, Әндрі кенәз! Гафу кыла күр, Идел буена төшөп үзем каршылай алмадым. Синнән алда гына һөнәркяннар илә төзүчеләр фиркасе кайтып төште. Менә, күрәсен

бит. Ә алар — Кашан вилаяте тоткалары. Аларны санга сук-мыйсың икән, хәят бармый. Хәер, үзең аңлайсыңдыр. Инде, рәхим итеп, йортыма узыгыз, мәйлең. Сез мәнәм иң мөхтәрәм кунакларым.

Яким тәржемә итә башлады. Андрей тарта-суза гына ияреннән төште. Ә инде тәржемәненең тулы мәгънәсен аңлагач, Андрей тагын уклау йоткан сыман катып калды. Мәнә сиңа мә! Гап-гади күлмәк-чалбар кигән, бер жансакчы да алмаган килеш чыгып, бер көтү өтек ир, ягъни үз коллары белән япа-ялгыз көенә һәм авыз ера-ера сөйләшеп торучы шушы бәндә — мәшһүр Кашан каласының бәге!

— Әмир Колын бу, Колын! — дип яна-пешә пышылдады янда торган Яким.

Андрей телсез калды. Ул, нишләптер, заманында биредә әтисенен каекларын яндырган, аның ярты гаскәрен кырып салган шанлы баһадирны — Шәмгун бәкне очратырга өметлängән иде. Мәнә, аның урынына Андрей каршында кырык яшьләр чамасындагы көлч ир басып тора. Кап-кара түбәтәйле, пөхтә тар мыеклы, чандыр буйлы, кара-кучкыл йөзле. Бер яңагында кечкенә, әмма кайнар жамаяк тигән сыман түм-түгәрәк жәрәхәт эзе дә бар. Нинди хаким соң бу тамгалы әмир? Илдәге абруе ниндирәк дәрәжәдә?

Әнә шундый туктаусыз уйлар эчендә яна-көя Андрей сарай эченә узды. Һәр тарафтан пөхтәлек, тәртип балкып тора, әмма йортның күренеше әллә ни бай түгел. Идәннәрдә келәм, тәбәнәк зур өстәлләр, һәр бүлмә саен мич һәм сәке, аларда катлы-катлы ястык-юрган, тәрәзәләрдә чигүле ак пәрделәр, ишек өсте саен шамаил.

Икенче катка менгәч әмир Колын бер-бер артлы ике бүлмәнән ишеген ачып куйды.

— Мәнә, жаның кайсын тели, шунысын сайлап урнаш, Әндрі кенәз. Икенчесенә оланнары вә сеңлесе Ослан илә байбикә рәхим кылсын. Яраннарыңа урын беренче катта булыр.

Андрей озын коридор буенча күз йөгертөп чыкты. Яшерен ишекләр эзләде, таба алмады. Дәшми торуын белде.

— Мәйлең, сез урнаша торыгыз, юл тузаннарыннан арыныгыз,— дип әмир Колын баскычка таба чигенә башлады.— Ул арада олы кунаклар өчен сый табыны да әзер булыр...

Табын янына дәшәргә наиб керде. Сый-нигъмәтне беренче катта иң зур бүлмәгә әзерләгәннәр икән. Суздаль кунаклары кәргәндә әмир Колын күлмәк-чалбарын да алыштырган, иңбашына якалары алтын-көмеш жөпләр белән чигелгән затлы чапан да киеп алган иде. Яшел чалма чите буйлап тезелгән якут ташлар тәрәзәдән төшкән кояш нурларында ялт-йолт килеп уйный. Биленә таккан киң каеш аелын да мәржән, бәрәзә, гәрәбә ташлар бизи. Юк, сарай баскычында очраткан өтек ир

түгел иде инде эмир Колын. Вэкаръ килеш-килбэт, мәгърур гәүдә, каш астыннан текәлгән горур караш — һәммәсе аның ил тоткасы икәнән кычкырып тора. Залның түренә урнашкан мич буенда яшел чапан кигән өч-дүрт ир тезелеп баскан. Андрей ишектән иңүгә үк эмир Колын аларга таба караш ташлады да горур атлап Суздаль кенәзенең каршысына килде. Озын, ябык, эмма тимер кыскычтай каты куллары белән кенәзне кочагына алды. Ягымлы сүзләрен дә онытмады.

— Мәйлең, Эндри кенәз, мәйлең. Урыс мәмләкәтенең абруйлы кенәзләре кунак булып безләр этрафына бик тә сирәк килә. Болгар хозурына сәяхәт кылуыңны да без дустанә, килешеп яшәү өчен басма салырга омтылуың дип кабул кыламыз. Арадагы ераклык вә салкынлык боздай эреп юкка чыксын, безне борадәрләргә әверелдерсен иде. Түремә уз да үзеңне ошбу йортның хужасы итеп хис кыл.

Эмирнең кунакны кочып алуы да, кайнар сүзләре дә, беренче чиратта, мич янында тезелеп күзәтүче ирләр игътибарына юнәлтелгән иде. Андрей моны, әлбәттә, аңлап торды. Шулай да эмирнең аны тулы хокуклы Суздаль кенәзенә санап кабул итүе Андрейның күңеленә горурлану, жылылык өстәде. Бирегә чакырылган чит ирләрнең кем икәнлекләрен белмәсә дә, алар каршында Колынга ихтирам белән җавап кайтарырга омтылды ул.

— Ялгышмасам, минем Байгөл бикәм сиңа шактый якин кардәш туры килә бугай, хөрмәтле эмир.— Сак кына терсәгеннән алып, Андрей Байгөлне эмир Колын каршына китереп бастырды.— Шулай икән, без әле сиңең белән кодалар да булып чыгабыз. Менә шундый туганнар яшәгән жирне без юксынып килдек. Ходай насыйп итсә, тагын да килербез. Кунак кеше, билгеле ки, күчтәнәчсез йөрми. Ә хәзер гаепкә санамыйча гына син шуларны кабул итсәң иде, эмир Колын.

Бүләк чыгару шартларын Андрей белән Прокопий инде күптән килешеп куйганнар иде. Кенәз бил каешы өстенә бер бармагын салса, Прокопий бер тәпси тулы зиннәт китерергә тиеш. Ике бармагын куйса — ике тәпси. Кенәзнен ишарәсен көткән Прокопий карашын каешка юнәлтте. Ни гажәп, каеш өстенә Андрей өч бармагын куеп тора иде. Менә шул сәбәпле бүләк чыгару беркадәр сузыла төште. Хужалар авырсынмыйча көтте. Берәздән гына ишектә бер-бер артлы Прокопий, Яким, Козьма пәйда булды. Аларның ике кулларына күтәргән зур-зур тәпсиләре өстендә якут, мәрҗән кебек асылташлар, алтын-көмеш жиһаз күз яуларын алып җемелдәшә иде. Мич буена тезелешкән ирләр «аһ» итте. Прокопий тоткан тәпси өстендәге кызгылт якут белән алтын хәнжәр һәммәсенең игътибарын тартты. Әлегә якут таш иң дәү йодрыктан да олырак һәм аз гына кыймылдаган саен көлтә-көлтә нурлар чәчә иде. Эмир Колын да бик канәгать калды.

Ниһаять, сый-нигъмәт белән тулы тәбәнәк өстәлләр артына утырыштылар. Әмир Колын Андрейны иң түргә уздырды, келәм өстендәге нәни мендәрләрне ипләп куйды. Әмир үзе кенәз белән янәшә чәмәште. Аның аръягына моңа кадәр мич буенда басып торган ирләрдән аерылып егерме яшьләр тирәсендәге алыптай зур һәм иләмсез гәүдәле, кырыс йөзле, шакмактай киң иякле бер егет килеп тезләнде. Шуннан соң гына уң як ишектәге пәрдә артыннан өч хатын залга инде. Иякләрен, иреннәрен яулык очы белән каплап кына алар әмир янәшәсенә утырыштылар. Мич буенда торучы ирләр һәм Андрейның яраннары өстәлнең каршы ягына тезелеште. Ашны болгарлар дога кылудан башлады. Өстәлдәге йөзем, анар, алмортлардан чемченеп авыз иткәч, әмир кунаклары белән таныштыруны кирәк тапты. Әмма ул сүzlәрен тавыш күтәрмичә, Яким колагынарак әйтте:

— Ошбу кунакларның күбесе Шәмгун ханның яраннары. Хәйдәр би шанлы Ага-Базарны тотучы базаркян. Аның кәрваннары Чин вилайәтләренә тиклем барып йөри. Бәдретдин хаж исә Болгар мәмләкәтендәге төзүчеләр бие, баш оста. Кәрамулла хаж да, шулай ук, мәмләкәттә күп абруй иясе — ул да баш оста, булат вә чуен коючы һөнәркяннар бие. Әлбиттә, аларның өчесен күрүемә дә күңелем мәмнүн. Хәйдәр би миңа гел-гел акча илә ярдәм кылып торды. Ике хаж Нократ дәрәясында яңа кирмән корып кайтты.

Яким тәржемә итеп утырган бер минутта тәрәзә артында шау-гөр килеп көлешкән ирләр тавышы ишетелде. Андрейның сораулы карашын күрүгә, әмир Колын аңлатырга ашыкты.

— Хафалана күрмә, Әндри кенәз. Мин кирмән корып, читят якта жәфа чигеп кайткан һөнәркян вә төзүче инсаннарымны рәнжәтергә базмадым. Алар өчен бакчада табын жәйдек. Алар кәттә дә зур жиңү яулап кайткан инсаннар бит... Болгар мәмләкәтенә яңа аймак та өстәделәр, кирмәнле дә булдык. Мин аларга кадерсезлек күрсәтә алмыйм. — Әмир Колын беравык тын торды, кызарып чыкты, шулай да күңелендәге серен яшерә алмады. — Алар мине олуг сөөнеч илә дә мәмнүн кылды. Гәрчә яңа кирмән атам Шәмгун хан фәрманы буенча корылса да, һөнәркяннар, төзүчеләр аны минем атым илә атаганнар. Ошбу кала моннан ары Колын дип йөртеләчәк.

Кара төзүчеләр белән тәрәзә аша гына табынлашу, болгарларның яңа өлкәләр яулавы, әмир Колынның шәхси тантанасы — һәммәсе әрнегән ярага тоз сибү кебегрәк тәәсир итсә дә, Андрей сиздермәде. Нихәл итмәк кирәк? Рус жирендәге тормыш белән чагыштырсаң, теге мәгълүм мәсәлдәге ике бака язмышы кебек килеп чыга. Сөт чүлмәгенә төшкән бакаларның берсе чәбәләнгән-тырышкан да, май язып, өскә калыккан һәм жиңүче булган. Ә икенчесе, ялкау, шунда аяк сузган...

Башкаларга сиздермәскә тырышып пышылдаган Якимның сүзләре Андрей өчен дә кызык булып тоелды.

— Колын сүзе «ат баласы» дигәнне аңлата. Жизни-кенәз, сора әле, әмиргә ни өчен андый кушамат тактылар икән?

Шушы ук сорауны Андрейдан соң Яким янә кабатлагач, әмир Колын, бөкесен аткан кымыз шешәсе шикелле кайный-каый, пырхылдап көлә башлады.

— Әллә нинди сере юк ла аның. Минем илә көмәнле чагында инәйгә колын типкән. Мәгълүм ки, инәй яман нык курыккан. Шуның нисбәтедер, менә, мин жиһанга тамгалы булып туганмын. Шәмгун атам озак баш ватмаган. Берьюлы ике нам таккан да куйган. Берсе — Колын, икенчесе — Хисам. Мәгәр минем Хисам дигән атымны искә алучы да юк. Туганнан бирле Колын да Колын. Мин күнектем инде.

Әмиргә кушылып, һәммәсе дә эчкерсез көлештеләр. Шунан соң гына Колын, «менә, минем әле мондый бүләгем дә бар» дигән сыман итеп, үзенәң уң ягында утырган яшь егет иңсәсенә кулын салды.

— Моңысы минем өлкән угылым Хәмбәл булыр, Әндрю кенәз. Ходайныкын алдан белеп булмый. Синәң илә миңа янә дә күрешергә насып әйләрме, әллә юкмы? Ә угылым илә танышып калуың хәер. Кем белә, икенче юлы кунак булып килгәндә, шаять, синә Хәмбәл каршы алыр. Бәлкем, синәң үзәң аны Сүздәл кенәзлегендә каршыларга туры килер.— Улының жилкәсенә әмир шап-шоп сугып алды.— Ичбер тәкәллефсез көе мактанарга жөрһәт итәм: моңа кадәрге бер генә орышта да минем угылымны егучы пәһлеван булганы юктыр.

Инде моңа кадәр дә Андрей кенәз күз кырые белән аратирә әлегә егеткә караш ташлый иде. Хужа сүзләреннән соң Хәмбәл тарафына ул тәмам йөзе белән борылды һәм ...бөтен тәне кинәт көзән жыергандай эсселе-суыклы булып китте. Әйе, сүз дә юк, Хәмбәл — алыптай зур гәүдәле. Имән кәүсәсе сыман буынланып күпергән иңбашлары, аюныкына охшап сөзәкләнеп тора. Уч төпләре көрәктәй, беләкләре карт үгез мөгезе сыман кәкре һәм нык. Болары гына шаккатмалы түгел, рус жирендә дә пәһлеван ирләр байтак. Әмма кыяфәте... Жилпучтай киң йөз һәм шакмаклы ияк. Чылгыйлары ирен өстенә яткан куе мыек. Иреннәр астына сыймыйча тырпаеп торган эре, казык тешләр. Хужасы яшь кенә булуга карамастан, тирән буразналар белән сыраланган тап-тар маңгай. Дәү һәм кәкре борын. Шул борын өстенә килеп бөгәрләнгән кара, куе кашлар. Һәм һәрчак кашлар астыннан сөзеп текәлгән кургашындай авыр, усал караш. Дөньяда елмаю, көләчлек тә барлыгын Хәмбәл бөтенләй белми сыман. Аның мыек чылгыйлары урыннарыннан һич кузгалмый. Йөзе дә кешеләрне өркетү өчен ясап куелган таш сынныкы сыман, шөкәтсез һәм сөмсез.

Андрей шулчак капылт кына Байгөлнең туйдан соңгы тәүге көннәрдә бик еш кабатлый торган усал кисәтүен исенә төшерде.

«Әтисен дөмектердек, кызын хатынлыкка алдык» дип, тантана итәргә ашыкмагыз әле. Беребез дә ошбу жиһанда мәңгелек түгел, сез дә — Аллаһы Тәгалә коллары. Бервакытны сез катилләр каршына да Газраил фәрештә килер. Катиллегез өчен сез шулчак үкенерсез, мәгәр, ә-ә-эй, соң булыр. Ходай Тәгалә фәрманы белән шул Газраил сезнең тәнегездән кансыз жаныгызны суырып алыр...»

Шушы кисәтүне хәтерендә яңартты да Андрей янә Хәмбәлнең нурсыз йөзенә төбәлдә һәм имәнәп куйды. «Мөселманнарның Газраил дигәннәре, мөгаен дә, менә шушы аю кыяфәтендәдер. Моңа да, күрәсен, кеше жанын кыю берни тормый. Ходаем, үзең сакла...»

Сый артыннан сый яңарып торды, табын озак барды. Кунаклар буза һәм чәй эчеп аргач кына әмир Колын танбурчылар һәм чәнчеләрне* дәште. Калфак, хәситә, чулпылар белән бизәнгән япъ-яшь кызлар үзләре дә сылу, ымсындыргыч иде. Алар тәүге итеп сузган моңлы жыр да Андрейның күңеленә бик хуш килде.

Шәһре Кашан — жиһан гөшә,
Олуг, кечег һөнәр пишә,
Аның бу мәдхә сез гүшә,
Биңзәер нурлугъ көнәшә.
Әһле Кашан — жиһан гөшә,
Халайыкы һөнәр пишә,
Кеми сәвваг, кеми зәргәр —
Бу сүзә кыйлмаг әндишә.

— Жарияләр жыруы ни хакында? — дип Андрей сорау бирмичә түзә алмады. Яким пышылдап кына тәржемә итеп өлгерде.

— Кашан каласы — жиһанның иң гүзәл почмагыдыр. Анда олысы, кечесе һөнәрче. Аның мактаулы сыйфатларын сезнең колакка да әйтик — ул, ягъни Кашан, нурлы кояшка охшар. Кашан кешеләре — жиһанның иң гүзәл кисәге. Халкы һөнәр остасы. Берсе — корыччы, берсе — алтын әйберләр ясаучы. Бу сүзләргә ышан, һич шикләнә күрмә.

Яким тәржемәсеннән соң Андрей өстәп куйды:

— Карале син! Үз шәһәрән, үз халкын мактый, хөрмәтли дә белә икән болар. Бездә мондый жырлар туганы юк, шунысы гажәп.

Музыка һәм жыр мәжлесе озак дәвам итте. Яким тәржемә итәчәк газәлләр әле бик күп иде.

*. Танбур — кыллы, чәң — арфага охшаган музыка коралы.

Икенче танда ук әмир Колын Андрейны ауга чакырды. Төн гажәеп тыныч үтте, һичнинди дә мәкер-усаллык сизелмәде. Андрейның күңеле тыныч, кәефе шәп иде. Ул шундук ризалашты. Шулай да үзе белән Прокопийны, Козьманы, кайнишләрен дә алды. Чулманны сулда калдырып, Иделгә таба юл тоттылар. Атлар гаярь иде, гел тыеп барырга туры килде. Андрей күбесенчә тирә-юньне күзәтү белән мәшгуль булды.

Чулман ягыннан күтәрелгән кояш нурлары туктаусыз лепердәгән агач яфракларында кайтарылып уйный. Чулман яры буйлап Иделгә чаклы тын һәм сихри урман сузылган. Нинди генә агач юк биредә! Чәчләрен, сакал-мыекларын гел төзәткәләп-сыпырып торырга ярата торган кияү егетләре сыман горур, көяз, кәпрәюле, тигез ябалдашлы төз наратлар; бизәкле альяпкыч ябып аларны каршыларга чыккан кәләшләргә тиң оялчан ак каеннар; гайбәтче усаklar; кунак булып төшкән кодагыйлар төсле чамасыз мул бизәнгән шомырт, чия, балан, гөлжимеш, миләш куаклары; чит-ят хатын-кызны капшамыйча түзә алмаган азгын ир-ат сыман төрле якка бармак-кәүсәләрен сузган, картаюны мәңге белмәс мәгърур имәннәр; гөнаһсыз көенчә кияүдән аерылып кайткан яшь хатын шикелле кайгылы һәм моңсу өянкеләр... Әмма туганнар шикелле бер-берсен кочышып, куллар сузышып утырган агачлар да мәңге батыр, шуңа күрә боегу һәм каш жыеруны белмәс Бөек Кояш нурларын һич тоткарлый алмый. Агач төпләренә елышып утырган жир жиләкләре һәм алсу бөрлегәннәр, сылу мәтрүшкә, ромашка, күкбаш чәчәкләре, тузганак, сарут, әреkmән, ат кузгалагы, кандала үләне, кырмавык, абагалар — барчасы көлтә-көлтә, тәлгәш-тәлгәш булып төшкән кояш нурларына сузыла. Чәчәк тажы саен төклетура бызылдый, аяк асларында чикерткәләр сайрый, еракта-еракта үзенә яр дәшүче дәртле тургай жырын саташкан кәккүк тавышы басып китә.

«Валлаһи, ожмах бакчасы бит бу, ожмах бакчасы!» — дип сокланып уйланды Андрей һәм һаман саен күзәтүен белде. Әнә офыкларга кадәр сузылып иген басуы жәйри. Жиргә сыгылып төшкән тук башаклар өстендә рәшә уйный. Идел буен иге-чиге күренмәгән болыннар сарып алган. Болыннарда түбәтәй-түбәтәй булып тузганак, күкбаш, энже чәчәкләре сибелеп ята. Киң, талгын, чал Идел өстендә жилкәнле кораблар, ишкәкле каеклар чайкала, ялгыз балыкчы көймәләре нокта сыман һич селкенми тора. «Йа Аллах! Иркән төбәк, кызлар сыман купшы мәмләкәт кенә түгел, мөселманнар яратып кия торган чигүле түбәтәй бит бу. Синәң дә шулкадәр күңел биреп тудырган жәннәт бакчаларың булыр икән!»

Каладан чыгып ун чакрым чамасы жир киткәч, юл сөзәкләнә

башлады. Алдагы инкүлектән соң, уңъяк кулда, нәкъ түбәтәйгә охшаш түгәрәк тау калкып тора иде. Камчысы белән шул тарафка изәп әмир Колын телгә килде:

— Шөкрия чокрына життек, тегесе Кызлар тавы. Ошбу әтрафта кыр кәжәләре дә, төлкеләр дә күпләп очрый башлый.

Төбәк атамаларын ишеткәч Андрейга кызык булып китте. Тезгенен тартып юргасын әмир тарафына юнәлтте дә әңгәмә корып жибәрергә жай эзләде.

— Кашан турындагы жырыгызны кичә бик сокланып тыңладым. Сабак алырлык жыр. Мәгәр ул сусаган юлчыга бирелгән бер йотым су кебек кенә булды. Калаң тарихы турында тагын да сөйлә әле, әмир Колын. Әнә теге тау, бу чокры атамалары нинди истәлекләр белән бәйле?

— Мин сине ауга дип алып чыккан идем, ә син мине тарихчы мөгаллим булырга кыстыйсың,— дип ачылып елмайды да әмир Колын берәздән ризалашты.— Ярар, безнең өлешкә язган жанвар качмас. Үзем белгәннәрне сиңа да бәян кылыйм.

Чокры кисәк кенә елга яры шикелле сөзәкләнә башлаган урынга житкәч, әмир Колын иярәннән төште. Аның үрнәгенә башкалар да иярде. Чокры читендәге чирәмлеккә жайлап утыргач кына, кул сузымындагы тауга текәлде дә башын чайкый-чайкый, әмир сүз башлады:

— И-и, гажәеп жиһан! Ошбу тауның элек кызлар кулы илә корылган кирмән булуына да, аның итәгендә шанлы Сал-Сал батыр үз кызына каршы яу алып баруына да бүген кем ышансын?

Сәер кереш сүзләр һәммәсен сагайтты. Юлга чыкканнан бирле һәрчак читтә күлгә булып йөргән Хәмбәлгә, Прокопий белән Козьмага кадәр әмир янына якынарак елышты.

— Яшәештә күпме хәлләр, өзәлгән кое чиләге сыман, хәтердән төшөп югала, онытыла. Ә болгарлар Сал-Сал батыр хикәятен онытмый бит менә. Юкса моннан йөз илле еллар элек булган бит инде ошбу хәлләр. Ул вакытта Кашан вилаятендә олугбәк булып Күкчә атлы би хакимлек кылган. Ни үкенеч, ошбу инсанга да, Әжәл алып киткәч, Газраил каршына басар вакыт килеп житкән. Ул вафат чагында аның углы — шанлы Сал-Сал батыр үз кул астындагы олы чирү илә Ука эргәсендә Вүлдәмир кенәзгә каршы яу чыгып йөргән. Сал-Сал батыр хисапсыз яуларда катнашкан, бергә-бер чыгып орышта аны жиңәрдәй пәһлеван табылмаган. Хак булса, бәгъзе бер орышта ул Ар-Аслап атлы бер дошманның кулларын чебеш канатыдай гына итеп өзеп аткан.

Андрей күзләрендә усал очкын чагылды. Әмир Колын моны тиз сизеп өлгерде, сүз агышын үзенә кирәкчә борды.

— Мәгәр мин бәян кылган хәлләргә кайтыйк. Инде мәгълүм булды — Күкчә бәк вафатында Сал-Сал читтә кала. Кашан

вилаятенә хужа булып Сал-Сал батырның углы Васыйл утыра. Мәгәр Болгар мәмләкәтенәң ул чактагы ханы Тимер Мөэмин безнең бабамыз Васыйл бәкне сөйми. Хан Кашандагы олугбәк урынын бәгъзе хакимнәренә бирергә жыена. Әнә шундый мәкерле хәйлә корып, ул Васыйл бәкне үз хозурына, Болгарга чакырта. Васыйл бәк килүгә аны мәхбүс кыла, зинданга ташлый вә зынжырларга утырта...

Андрей сискәнеп китте. «Тукта, рус тарихына охшаш вакыйга сөйли түгелме соң әмир Колын? — дип ашыгып уйланды ул. — Боларда да шундый ук мәкерлелек, кан коюлар булган икән бит. Әнә хәтта исемнәре дә бер үк. Бездә Киев хакиме Святополк Теремовль кенәзе Васильконы пайтәхеткә чакырып ала да зинданга ыргыттыра. Икенче көнне олуг кенәзненәң шешәдәше — Вольт хакиме Давид-елан аның күзләрен пычак белән чокыта. Соңыннан Васильконы, күкрәгенә такта салып, шуның өстендә бии-бии изеп үтерәләр. Болгарда менә Кашан бәгә Васыйлны зинданга япканнар. Ул бичараны нинди жәза белән үтерделәр икән?»

— ...Тимер Мөэмин хан, булачак бәкне биреп, Кашан каласына казанчылар чирүен озата. Мәгәр ханның мәкерлегенә вә Васыйл бәкнең зинданга эләгүе хакындагы хәбәр яшен кызулыгы илә Кашанга кайтып ирешкән була. Васыйл бәкнең сөңлесе Шөкрия-Аккош вилайәттәгә һәммә субашларны туплый вә каланы дошманга каршы торырга әзерли.

«Аккош» сүзен ишетүгә үк Киев пәһлеваны Козьма агарып чыкты. Ул, урыныннан кубып, тиз-тиз әмир Колынга таба якынлашты. Моңы, иң элек, Андрей игътибарга алды. Зиһенә аша мизгел эчендә янә хатирәләр дулкыны йөгереп узды.

...Киев өчен барган яуларның берсендә очрашты бит алар. Андрейның әтисе ул вакытта, үзенә ярдәмгә кыпчакларны да дәшеп, ниһаять, олуг кенәз булып саналган Изяславны Киевтан куарга жөрһәт иткән иде. Әлбәттә инде, Андрей да үз отряды белән аңа кушылды. Бер яу барышында ул нинди сәбәптәндер отрядыннан аерылып артта калган иде. Шул чагында тузганак сыман куе ботаклы кәстәнә агачы артыннан һич тә көтмәгәндә пәһлеван гәүдәле бер ир калкып чыкты. Юлбарыс шикелле атылып килде дә бер кулы белән аргамак йөгәнән, икенчесе белән Андрей кенәзненәң сөңгесен эләктереп алды. Өркәнгән аргамак, яман кешнәп, арткы аякларына күтәрелмәкче булды — гайрәте житмәде, пәһлеван аның муенын һаман жиргә таба ия бирде. Үз чиратында инде Андрей сөңгесен тартып алырга ымсынды, ләкин юк, пәһлеван аны таш сын шикелле кымшатмый тота иде. Кенәзненәң ашыга-кабалана кылыч сабына ябышуын шәйләгәч кенә пәһлеван телгә килде:

— Мин сиңа дошман түгел, үтерергә ашыкма, кенәз. Кирәк булуым бар.

Андрей гажәпләнәп пәһлеванга текәлде. Аның яңакларын әле быел гына саргылт төк каплый башлаган яшүсмер булуын да шәйләп алгач, бөтенләй аптырашка калды.

— Кем син? Кем карасы? — дип ярсу аша гыжлап сорады ул.

Пәһлеван яшүсмернең жавабы кыска чыкты:

— Киев карасы мин. Козьма атлы. Калганын сораштырма. Вакытың юк.

Андрей, исенә килгәндәй, Киев ягына караш атып алды. Изяславныкылар гына түгел, инде Юрий кенәз дружинасы да юкка чыккан иде. Егетне бу рәвешчә генә ташлап китә алмасын аңлап, Андрей янә Козьмага текәлде. Ул өстенә кыска жиңле кара жилән кигән. Жиңсез өлешендә егетнең имән тамыры сыман кабарынган юан беләкләре күренеп тора. Аксыл чәчләре бөдрәләнәп иңсәсенә яткан. Күзләре зәп-зәңгәр. Ләкин никтер ул аларны кенәз карашы белән очрашудан яшерә. Андрей янә сорау бирергә мәжбүр булды:

— Йә, кемем буласың инде син хәзер? Колым дияр идем, мин сине орышта яуламадым. Әсир итәр идем, син үз ихтыярың белән минем кулга кердең. Ничек хәл итәбез?

Козьма өметсезлек белән кул селтәде.

— Теләсә кемең итеп ал, миңа барыбер, кенәз. Мәгәр Киевка таба миңа юл юк. Дөресе — ярамый.

Андрей төшенде: күпме генә сорашмасын, Козьма аңа хәзер бер генә сүз дә әйтмәячәк иде. Ул билбавындагы хәнжәрен суырып чыгарды да аны пәһлеван егетнең кулына атты.

— Минә яу беткәч эзләп табарсың...

Яу барышында Андрей ак-караны күрми сугышты. Юрий кенәз бернинди уңышка да ирешә алмыйча чигенергә мәжбүр булды. Изяславның да хәлләр шәптән түгел иде. Ярсыган, котырынган Андрей шул Изяслав белән бергә-бер килеп орышырга жай эзләде. Чыннан да, бермәлне Андрей алдында ачык майдан барлыкка килгәндәй булды. Ул алга томырылды, аның каршында үзе кебек үк ярсу Изяславның аты пәйда булды. Менә кенәзләрнең күз карашлары очрашты. Мономахның ике оныгы тиеш бу кенәзләр, әлбәттә, берсен-берсе кызганырга исәпләми иде.

Яу кырында барча тавыш тынган кебек булды. Андрей ярып аргамакның касыгына типте. Оныклар бер көтүне бүлә алмаган ике үгез сыман бер-берсенә каршы томырылды. Изяславның калканындагы ниндидер сырға туры килде, ахры, Андрейның сөңге сабы шартлап икеләйгә сынды. Ул кылычын тартып чыгарды һәм янә һөжүмгә ташланды. Әмма Изяслав куркак булып чыкты, якынаерга теләк белдермәде. Ул гына да түгел, олуг кенәз мәкерле адым ясаудан да тартынмады. Якынаешып килгән бер мизгелдә ул тотты да сөңгесен Андрей

аргамагының борын тишегенә батырды. Канга баткан, өнә алынган ат, жан ачысы белән кешнәп, кисәк югарыга сикерде. Фәкәть өзәңгеләргә генә бергеп утырган Андрей жиргә очып төште. Очлымы да, калканы да яшел чирәм өстенә тәгәрәде. Андрей аяк очларына сикереп басты, кулына кылыч алды. Тагын берничә мизгел үтсә, Изяслав, мөгаен, аны сөңге башына элөп узачак иде.

Шул мизгелләр эчендә ни булганын орыш мәйданын күзәткән һичкем аңламыйча калды. Мәйданда жир астыннан калкып чыккан сыман капылт кына кара жиләнле егет пәйда булды. Сабы алмаз ташлар белән бизәлгән сәер хәнжәрен ул әүвәл Изяславның касыгына батырды. Аннары имән тамырыдай таза куллары белән Изяславны ияреннән сөйрәп төшерде. Икенче мизгелдә инде ул Андрейны сабый бала сыман гына күтәрәп ияргә аркылы ташлады да үзе аргамак өстенә очып менде һәм мәйдан уртасыннан шундук юкка чыкты...

Суздальга кайткан чакта юлда Козьма аңа үз башыннан кичкән тетрәндергеч тарихны бәян итте.

— Мин Киевтагы Остомысл дигән боярның карасы идем. Остомысл жир йөзәндә юк инде. Шулай ук минем бертуганнарым Ульяна белән Василько да юк. Алар ике атна элек барысы да бер көнне китеп барды.

Пәһлеван егетнең йөзе караңгыланды, яңак сөякләре шыгырдап куйды. Ул кенәзгә таба борылудан курка, кайгылы, салкын карашын ияренә төбәп бара иде.

— Апам Ульяна безнең бистәдәге иң чибәр кыз булып үсеп җитте. Жыр-бийгә, кул эшенә дисәң, аңа тинләшерлек көндәш табылмады. Бу — минем бәям түгел, бистәдәге һәркем апамны «Аккош Ульяна» дип кенә атап йөртә иде. Гаврила дигән боярның Петрила атлы углы белән алар икесе балачактан бирле бер-берсенә гыйшык тотып үстеләр. Изге Иван Купала бәйрәме җиткәч исәпләре кавышуда иде. Мәгәр Остомысл, елан, үз күңелендә башка ният йөрткән. Апамны туктаусыз рәвештә эзәрлекләп бер жылы сүз дә ишетә алмагач, Ульяна кичке утырмадан кайткан чакта, аны үзенә бертуган абыйлары белән эләктергән. Утардагы келәт идәнәндә әүвәл аны Остомысл үзә көчләгән, аннары Ульянаны төн буге аның абыйлары чиратлап җәфалаган...

Кайгылы хәлләрне исенә төшөргәч тә егетнең йөрәге яна иде, ахры. Күңелендә яңарган нәфрәткә түзә алмыйча ул гершикелле авыр йодрыклары белән тезенә китереп сукты. Аның дуамаллануыннан өркәнгән дәү айгыр юл читенә ыргылып уйнаклады.

— Остомысл-елан кылган әлегә кабихлекне без соңыннан гына ишетеп белдек. Күңелләре булгач, боярлар Ульянаны чыгарып җибәргәннәр, ә ул, бичара, юл уңаенда ахирәте Анна

янына кереп, һәммәсен дә сөйләп биргән икән. Анна килеп безгә хәбәр иткәндә инде соң иде шул. Без Днепр ярынан «аккош-апабыз»ның күлмәкләрен генә эзләп таптык.

Пәһлеван егет янә сөйләүдән туктады, үч төпләре белән яңакларын сыпырды. Ләкин тора-бара аның авыр йодрыклары йомарланды, таш гер рәвешен алды.

— Адәм баласының йөрәгенә бассан, ул йә кәлтә сыман койрыгын өзеп кача, йә елан шикелле чага бит ул. Абыем Василько белән без дә шул көнне үк Остомышның гомерен кыярга ант беркеттек. Бу турыдагы хәбәр ничектер елан боярның абыйларына да барып җиткән. Алар поскан көе сагалап торганнар да Васильконы сәнәк белән безнең капкага кадап киткәннәр. Мин Ульяна апамның күлмәге табылган җирдә елап утыра идем. Бистә малайлары йөгереп төшөп икенче кайгыны хәбәр итте. Сәнәктән төшергәч Василько ике-өч сүз генә әйтә алды: «Син берүзең калдың, нәселне бетерә күрмә, Киевтан кач!» Мин ант биреп өлгердем, ә ул соңгы сулышын алды. Әмма үч алмыйча торып миңа шәһәрдән китәргә һич ярамый иде. Елан оясына төнлә ике тапкыр керергә омтылып карадым, икесендә дә каравылчыларның билләрен сындырып качарга туры килде. Ә таң аткач, Остомыш үзе куеныма керде. Мин аны бәдрәфтә тотып суйдым.

Козьма тынып калды. Боярларның азынуы, коточкыч кан коелу турындагы вакыйга Андрейны да тетрәндергән иде. Үз алларына йомылып, озак вакыт буена сүзсез бардылар. Алдагы инеш буенда, атларны эчерергә дип иярдән төшкәч кенә, Андрей сорап куйды:

— Ә Рут елгасы янында син ни өчен мине үлемнән коткардың?

— Сәбәпләре икәү. Кайчандыр минем әтиемне кенәзләр коллыкка сатып җибәргәннәр. Ә Юрий кенәз, Болгарга яу белән баргач, аны азат иткән. Шунун өчен әткәй гомер буге Юрий кенәзгә дога кылып яшәде. «Берәр тапкыр, җае чыгып, сез дә Юрийныкыларга ярдәм итсәгез, әжәтем кайтарылган дип санар идем». Ул Василько белән икебезгә дә гел шул сүзләргә тукуй торган иде...

Менә, кайчандыр апалы булган, авыр фәжигаләр кичергән пәһлеван Козьманың күзләрендә хәзер яшерен өмет уты яна. Хәл бик кискен: Шөкрия-Аккошның үлеме яки җиңелүе турында ишетә калса, әлегә пәһлеван әмир Колынның бугазына ябышырга да әзер иде сыман.

— ...Казанчылар чирүе килеп җитә вә каланы камап ала да яуга ташлана. Ходайның рәхмәте, алар һичбер җиңүгә ирешмиләр. Менә шулчакны кала юлында яңа бер алай күренә. Моңы хан юллаган өстәмә чирү дип аңлап, Шөкрия-Аккош үзенең субашларына каланы калдырып чыгарга әмер бирә.

Субашлар югала, мәгәр казанчылар чирүе дә тантана авазы күтәрергә ашыкмый. Үзләренә ярдәмгә өстәмә чирү килергә мөмкин түгеллеген алар белеп тора. Шуңа сагаялар. Берездан бары да ачыклана. Ошбу яңа чирү — атасының вафатын ишетеп кайткан Сал-Сал батырның шанлы алае булып чыга. Аны шәйләүгә үк казанчылар чирүе Кашан каласын ташлап кача...

Тыңлаучыларның күпчелеге читлектән ычкынган кош баласы сыман жиңел сулап куйды. Козьманың йөзенә хәтта елмаю инде. Ичшиксез, ул бик канәгать иде. Ләкин әмир Колын тыңлаучыларына берез гына тын алдырды да, аргамагын куалаган жайдак сыман ясканып-адарынып, янә сөйләм дилбегәсен кагып-сугып куйды.

— ...Мәгәр шуннан ары сәер хәлләр башлана да инде. Сал-Сал батыр аны-моны уйламый, үзенә алаена каладан качучыларның һәммәсен куып житеп туздырырга әмер бирә. Казанчылар көймә-каекларга утырып Чулман буйлап кача. Сал-Сал алаендагылар шуннан ары Шөкрия-Аккош субашларының эзенә төшә. Инсан ышанмаслык гайре сәер хәл — ата илә кызы берберсен танымыйлар. Ихтимал, моңа аларның озак вакыт буе күрешми торыуы сәбәпче булгандыр. Кыскасы, Шөкрия-Аккош үзенә субашларына Сал-Сал батыр алаен уклар илә каршыларга әмерли. Гайре яман орыш башлана. Билгеле ки, яу йөрөп чыныккан Сал-Сал алае жиңү яулый. Исән калган, бик аз сандагы субашлары илә Шөкрия-Аккош ошбу этрафка кача...

Пәһлеван Козьманың йөзе әрәм капкан сыман сытылды, күзенә яшь килде. Ул башын түбән иде, әмма күзләре каш астыннан гына әмир Колынны күзли һәм аннан жылы сүз көтеп гажизләнә иде.

— ...Шөкрия ошбу тау башына менеп урнаша. Хозурымыздагы агачларны егып, субашлар алардан кирмән кора башлай. Субашлар илә кыз бала хакимлек кылуы мәгълүм булгач, Шөкрия хозурына ошбу этрафтагы һәмишә карьялардан хисапсыз хатыннары вә кызлар килә. Алар итәкләренә салып, яулыкларына төйнәп ошбу чокырдан тау башына тупрак ташыйлар, кирмәнне ныгыталар. Соңрак бәгъзе чая кызлар Шөкрия илә янәшәдә кала, аны ташлап китми. Берзаманны Сал-Сал батыр янә алае илә килеп житә. Йәнә орыш куба. Субашлар илә кызлар кирмән өстеннән ук яудырып тора. Сал-Сал батыр үз алаен яуга куптара алмыйча иза чигә, ярсый. Ходайның рәхмәте, шулчак Сал-Сал алаендагы бер яшь гази Шөкрия-Аккошны танып ала. Ул урыныннан кубып Сал-Сал эргәсенә йөгәрә, батырга аның хаталануын әйтергә өлгәрә. Мәгәр, ни үкенеч, кирмән диварында торган Шөкрия-Аккош моны белми шул. Аягүрә күтәрелгән ошбу газины ул угына ала...

Барча тыңлаучыны үз учында тоткан әмир Колын капылт тынып калды. Тирә-ягын чолгап алган барча ирләр бер үк

төрле халәт кичерә иде, сорау бирмәделәр. Козьма Шөкрия-Аккош өчен үкенүдән күзләрен угалады. Ярык мичкә тәгәрәгәндәй ямьсез тавышы белән тынлыкны Хәмбәл бозды.

— Сал-Сал батыр теге чәчбидән үч тә алмаганмы?

Әмир Колын аны бөтенләй дә ишетмәгән кебек тып-тын утырды да, ниһаять, берәздән соң гына хикәясен очлап куйды.

— ..Мәгълүм ки, Сал-Сал батыр шундук үзенә алаена сөрән сала, яу туктала. Сал-Сал батыр кызы янына йөгәрә. Алайлылар, субашлар, кызлар — һәммәсе дә бик нык сөөнешәләр. Бер Шөкрия-Аккош кына өзгәләнә, үзе шәһит кылган гази өстенә капланып озак егълый. Ошбу гази инде күптән Сал-Сал кызына гыйшык тоткан була. Шөкрия-Аккош та моны белгән икән. Ул гази женазасы өстендә гомер буге кияүгә чыкмаска ант эчә. Шөкрия вәгъдәсен үтәгән дә, диләр. Ә Кашанны чит-ят бәктән вә казанчылар талавыннан коткарып калган өчен аны вилайәт халкы «Шөкрия-Аккош» дип олпатлап атый башлай.

Беркадәр тын торса да, Андрей сорамай түзмәде:

— Ә зинданга ябылган Василиегызны хан ничек үтергән соң? Сал-Сал батырыгыздан ни рәвешле үч алган?

Әмир Колын кунакның тел төбен аңласа да, елмая-елмая гына җавап бирде:

— Юк, һичбер золымлык та эшләнмәгән, кенәз. Кашанлылар Сал-Сал батырны вилайәт бәге итеп сайлаганнар. Явыз Тимер Мөәмин кашанлылар ихтыярын танырга теләмәгәч, ханга каршы аның бертуган энекәше Мәсгут күтәрелгән. Мәгълүм ки, Мәсгут ошбу вакыйганы сәбәп кенә иткән, асылда исә ул үзе хан булырга омтылган. Мәгәр Тимер Мөәминнән субашлар да, чирмешләр дә туйган. Ул халаектан салымны күп җыя башлаган. Шуңа күрә субашлар илә чирмешләр дә, Кашаннан килеп җиткән Сал-Сал батыр да Мәсгуткә кушылган. Болгар каласы яусыз-нисез генә бирелгән. Тимер Мөәмин тәхетне калдырып Нур-Суварга бәк булып китәргә разый иткән. Мәгәр кала капкасыннан чыгып барган чакта үчле бер гази аңа ук очырган. Хан булып тәхеткә күтәрелгән Мәсгут Сал-Сал батырның углы Васыйлны шул көнне үк зинданнан хали кылган...

Әмир Колын сөйләвеннән туктагач ирләр әллә ни озак утырмады, иярләргә менеп Иделгә юл алды. Андрей кенәзгә генә хикәятнең ахыры бик ошап бетмәде, шуңа күрә ул гел каралып, телен йотып барды. Инде Идел буендагы таллык арасында берсен-берсе куышып уйнаган ике төлкегә тап булгач та Андрей кенәз алга атлыкмады. Кунак күңелен күрмәкче булып әмир Колын үз яраннарын күпме генә тыеп тормасын, рус кенәзенең ауда һичнинди гәме юк иде. Кунакның битарафлыгыннан Хәмбәл файдаланды. Башкалар әдәп саклап кузгалмый

торганда нәкъ шул Хәмбәл ата төлкене ук очына алды. Анна-ры, чаптарында куа барып, ана төлкенең билен жиңел чукмар белән сындырса да, аларның хозурланырлык сыйфаты калмаган — Хәмбәл угы берсен ике урында үтәли тишеп чыккан, икенчесе сырт турыннан умырылган иде.

Кашанга таба бик кәефсез кыяфәттә кузгалдылар. Төркем озын чылбыр булып сузылды. Ниндидер «Кискә» атлы авыл яныннан да ирләр шулай таралып, үзара сөйләшмичә диярлек үттеләр. Йөрәге урынына бизмән куелган сыман, Андрей кенәз Болгар жирендәге һәр тарафны гел-гел үзенчә үлчәп, чагыштырып барды да тагын хәйран, мәкиббән калып узды. Менә монысы да гап-гади бер авыл бит инде югыйсә. Ә барыбер ул энә һәр яктан биек ур, тирән чокыр, куе читән белән әйләндереп алынган. Читән дивар артында ук иген басулары башлана, авылга капка аша гына керәсе. Авылны әйләндереп алган читәнле ур белән йортлар арасында ике-өч ук арасы ялан-кыр ята. Болгар авылының йортлары да ирсез хатын кебек тырпаеп утырмый шул. Алар умарта оялары шикелле тезелешеп тора. Авыл үзе тигез, жыйнак түтәлләргә бүленгән бакча төсле — ике-өч йорт саен киң тыкрык. Һәм шул түтәлләрнең һәркайсы аерым рәвештә тыгыз читән белән уратылган. Һәр йортның ихатасы, лапасы, мунчасы, келәтләре аерым. Күп кенә ихаталарда лапас түбәләре ишегалды буйлап та сузылган. Ук яки сөңге очыра башласаң, алар ихата эченә үтеп кермәле түгел. Инде тыштагы басу читәннен узып керсәң дә, авылда һәр тыкрык, һәр йорт саен тукталып орышырга кирәк. Һәр утарын, һәрбер ихатасын аерым кирмән итеп төзи белсә дә белер икән бу болгар халкы!

Шушыларны уйлап Андрейның янә йөзе сытылды, «Кискә» дигәннәре тәмам күздән югалганчы башын чайкап барды ул. Ахырда ялгызлык та туйдырды, күрәсен, кенәз эмиргә якынлашты, аның белән ияргә-ияр басып бара башлады.

— Сүзләрем сине мактау яки ясалмалык булып ишетелмәсен, шөһрәтле эмир, — дип һәм тәүге тапкыр чын күңеленнән хөрмәт күрсәтеп эмир Колынны яңа әңгәмәгә чакырды. — Болгар жиренең әллә ни күп почмакларын күреп өлгермәдем. Мәгәр күргән кадәресеңнән чыгып та нәтижә ясый алам. Дәүләтегез — имин, халкыгыз мул яши. Сезнең кенәзләр безнекеләр шикелле үзара сугышып, кан коеп та ятмый, күрәсен, һәрхәлдә — ишетмәдем. Дәүләт жимерердәй сер түгелдер, миңа аңлат әле. Сездә дәүләт нинди тылсымга таянып яши ул? Кенәзләрегез ничек билгеләнә? Хан сезне нинди көч белән буйсындырып тота? Гаскәрегез кайда?

Яким тәржемәсеннән соң эмир Колын әүвәл тирә-юньне сискәндереп көлә башлады, берәздән гына йөзе житдиләнде.

— Бәгъзе дә тылсым тотмый безнең мәмләкәтне, Эндри

кенәз, күз тидерә күрмә. Һәммәсе дә сезнең жирдәгечә, аерма бик аздыр. Ханның тәхете, тач сездәге кеби, йә аның борадәренә, йә углына кала. Мәгәр ханнар тәхетне васыять итеп китә, соңыннан инде яңа хакимемезне, Коръян үбеп, бәкләр, тарханнар вә сәетләр раслый.

— Әйе, бу кадәресе нәкъ бездәге кебек. Мәгәр ханның угыллары үзара ничек сугышмыйча яши соң? — дип, Андрей кенәз инде сабырсызлануын да күрсәтте.

— Аермасы шулдыр, Әндри кенәз, бездә ханның һәр углы да хаким тәхетенә дэгъва итә алмый. Үзең уйлап бак. Безнең ханнар ким дигәндә өч-дүрт хатынга өйләнә. Алар жәмгысе унлап угыл таба. Ул угыллардан йөзләп онык тууы да ихтимал. Шулай икән, ул угылларның вә оныкларның күңелен күрәм дип, алар асыл зат дип, һәркайсына вилайят йә бәйлек бирә башласаң, Болгар мәмләкәтен йөзгә туракларга кирәк булып иде.

Андрей кенәз һаман кызулатты:

— Хан угылларының язмышы ничек хәл ителә соң?

— Бер уйласаң, гап-гади, Әндри кенәз. Вәли гаһед* булмаган угылларының берсенә дә хан, хосусан, вилайят бүлеп бирми.

Андрейның күзе акаеп чыкты.

— Ничек инде? — дип тәмам гажиз булып сорады ул, кинәт кипкән телен әйләндереп.

— Шулай, Әндри кенәз. Вилайят бирми, аздырмый, үсендерми. Тәхеткә дэхеле булмаган һәр угыл ханның курсыбаенда, ягъни шәхси сак алаенда йөзбашы, хәтта гап-гади бер газы булып тәгаен ителә. Шунның белән вәссәлам.

Ризалашасы килмиçә Андрей каршы төште:

— Хан угылын колчурага әйләндерү бит инде бу. Ничек түзмәк кирәк? Әгәр шул курсыбайда йөргән йөзбашы, түнтәреш оештырып, ханның жанын кыйса? Яки, һич югы, курсыбайның бәге булып алса?

Хәзер инде әмир Колын көлеп баш чайкады.

— Юк, Әндри кенәз, аның ише хәлләр мөмкин түгел. Бердән, курсыбайга сәрдәр итеп хан үзенә үтә тугры жанлы булган бәкне тәгаенли. Хан нәселеннән булган углан сәрдәр урынына менә алмый. Курсыбайда йөзбаш булган угланның түнтәреш оештыра алуы да бик икеле. Бер сычкан да сукур мәче бардыр, дип уйламый. Шуңа күрә сәрдәр үзе дә, хан да курсыбайдагы йөзләгән газигә шымчылык иткән өчен биниһая сәрмая түләр тора. Ары да килсәк, гыйсьянлык кылып инкыйлаб корган катыйльне мәмләкәт хакиме дип кем танысын? Миндәй вилайят бәкләре, тарханнар, сәетләр — жәмгысе ул катыйльгә каршы чыгачак бит.

* *Вәли гаһед* — тәхет варисы.

— Шулаен-шулайдыр,— дип Андрей кенәз әүвәл ияк какты, әмма берәз баргач, барыбер үзенекен сукалады.— Тик син ни генә әйтмә, мәгәр дөньяда ханның сәрдәрен дә, бөтен курсыбайны да сатып алырлык байлыктар бар бит ул. Димәк, сездә дә түнтәреш ясау бөтенләй үк, төбе-тамыры белән өметсез эш түгел.

— Ул рәвешчә фикер сөрсән, йоклап яткан мәче авызына сычкан үзе килеп керми инде ул, Әндри кенәз. Анысы мәгълүм. Мәгәр, валлаһи дип әйтәм, бездә курсыбай газиләренен ханны алыштыра алганы юк әле.

— Ә күпме соң алар?

— Кайчан ничек инде. Жәмгысе дә хан ихтыярында. Кайчак өч мең газы яллык, кайчак биш мең. Мәмләкәт тыныч гомер сөргән бәгъзе сәнәләрдә бер меңе дә житә.

Андрей гажәпләнүдән чигәләренә ябышты, башын уңлысуллы борып, иярәндә чайкалып ук куйды.

— Әкәмәт! Бөтен илне, барча бәкне йөгәндә тотарга бер мең сугышчы житәме?

Әмир Колын канәгать елмайды:

— Менә, бүгенге көндә атаем Шәмгун хания курсыбаенда тач бер мең газы тота. Күреп торасың бит, шул да житкән. Ул газиләр арасында читтән килеп ялланган кыпчаклар вә бәжәнәкләр бик күп. Аларга мул итеп алапа* түләргә туры килә. Аның каравы, курсыбай ханга тугры хезмәт кыла. Хан кай әтрафка гына юллагасын, курсыбайныкылар миһербанлык белми. Теләсә кем вилайәтәнгән көл калдырып уза. «Курсыбай» дигән сүздән үк бөтен мәмләкәт халкы дер калтырап тора.

Әмир Колын хәтта жиңелчә генә көлемсерәп тә куйды. Андрей исә кызыксынуыннан туктамады.

— Ә дәүләтегезнең чикләрен кем саклык?

— Нигездә, казаклар, ягъни читтән килеп, акча бәрабәренә ялланып көн итүче ирләр. Мәгәр яллы булганнары өчен аларга гына ышанып бетмимез. Араларына субашларны да һәр вилайәттән туплап жибәрәбез. Алары — игенчеләр илә һөнәрчеләр. Субашы биргән йорт салымны аз түли.

— Яу куркынычы туса ничек?

— Ул чакта хан һәр вилайәттән мәхсусан чирү туплык. Аларны казанчылар дип тә, азатлар дип тә йөртәләр. Чөнки казаннары — уртак. Чирүгә баскач салымнардан тулысынча азат ителәләр, шуңа күрә «азат» дип аталалар.

Әмир тәфсилләгән саен Андрейда кызыксыну арта гына барды. Яким тәржемә итеп бетергәч тә, ул янә сорарга ашыкты:

* *Алапа* — гаскәргә түләнгән торган хезмәт хагы.

— Ярар, син курсыбайга хан үзе акча түли, э казанчылар салымнан бөтенлэй үк азат ителэлэр, дидең. Ул чагында ил байлыгы нидэн жыела соң?

— Хан казнасы, иң әүвэл, игенчеләр түлэгән салымнан жыела, Әндри кенәз, син шуны онытма. Һәр игенче еллык уңышның уннан берен ханга биреп бара, аны гошер, димез. Шул ук игенче әле мәчет файдасына зәкят тә түли. Анысы кайда ничек, йә егермедән, йә кырыктан бер өлөш. Булдымы, бер. Аннары — ак чирмешләр. Болары ислам диненә күчкән арлар, эржәләр, мукшы вә чирмешләр. Алар салымны субашларга караганда ике тапкыр артык түли. Монысын да аңлап калдыңмы? Шуннан соң, инде дә килеп, кара чирмешләр. Болары инде һаман да теләсә нинди потларга табынып хәят кылучылар, ягъни мәжүсиләр. Күпчелеге һаман да шул ар, мукшы вә чирмеш. Мәмләкәттәге жәмгы кара эш, нигездә, шулар жылкәсенә төшә. Дөрөсен әйткәндә, казанчылар илә субашлар аларны үзләренә яллап эшләтәләр. Әжәргә батса, колчура да ясап куялар.

— Бездәге холоплар була инде алайса? — дип Андрей тәгаенләргә теләде. Әмир Колын сүзеннән бүленмәде, ияк кенә какты да ары дәвам итте:

— Мәгәр ислам динен кабул кылса, ул мәжүси колчура шундук йә субаш, йә ак чирмеш дәрәжәсенә индерелә. Инде соңгысын әйтим: хан казнасына иң зур табыш сәүдәгәрләр илә һөнәрчеләрдән керә булыр. Без бит тыныч иминлектә хәят кичерүче халаек, чит жиргә яу чапмыймыз, талап жыйган байлыгымыз юктыр. Барча мәмләкәткә безнең сәүдәгәрләр генә үтеп керә. Алар сезнең урыс жирендә дә бик күп йөри, Хәрәзем, Солхат, Саксин, Бохара калаларына, хәттин Шам*, Чин** базарларына, ису-вису*** ырулары эргәсенә дә барып житә. Күп байлыкны хания казнасына шулар ташый. Менә шул рәвешчә тупланган сәрмая илә калалар торгызамыз, мәчетләр корамыз, Әндри кенәз.

Яким тәржемәсенәң һәрбер сүзен Андрей йотлыгып тыңлады, аннары байтак ара дәшми-тынмый барды. Алда, еракта, Кашан каласының сөңгедәй очлы мәчет манаралары, кызлар күкрәген хәтерләткән бихисап гөмбәзләр пәйда булгач кына, ул үтә уйчан тавыш белән әңгәмәне очлап та куйды:

— Яу йөрмәгән көе дә дәүләт тота аласыз. Сәер халык сез шулай да, гажәп халык.

Шунысы кызганыч, әлегә сәерлекне һәр хаким тик үзенчә итеп күрә иде.

* Шам — Сирия.

** Чин — Кытай.

*** Ису-вису — борынгы төньяк халыклары.

Шәһәр читендә аучыларны һич тә көтелмәгән яңалык каршылады. Ирләр әле кала капкасына житмәгән дә иде, ә каршыларына алмачуар төстәге тулпар атта ялгыз жайдак уктай очып килә башлады. Прокопий шундук кырыс кыяфәткә керде, кулы сөңге сабына ятты. Аның каравы, әмир Колынның ирен читләре күмәч шикелле кабарып чыкты, карашында очкын кабынды. Икенче мизгелдә ул да, чаптарын кырт кузгатып, ялгыз жайдак каршына оча иде. «Ике-өч кул сузымы ара калды, инде бәрелешәләр», дип аучылар хәвефкә чумганда, жайдаклар иярләрәннән сикереп төште һәм жылкәләренә шап-шоп китереп суга-суга берсен-берсе кочаклый да башлады. Ләкин Андрей өчен иң гажәбе шул — әле генә очрашкан ике ирнең чаптарлары да, берсенен муенына икенчесе ышкыла-ышкыла, рәхәтләнеп кешнәп тора иде. «Әмир белән яңа кунак үзара туганнар, йә дуслар, ахрысы», — дип нәтижә ясарга ашыкты Андрей. Ялгышмаган икән.

Таныш түгел ир-ат Андрейга каршы юнәлде. Өстендә әллә ни бай булмаган киём. Яше утыздан артык түгел. Колачларын жәйгән, авызы ерык. Киң күңелле, көләч, үз кеше икәнлегә әллә каян күренеп тора. Тик беренче караштан ук сискәндерә, кызгандыра торган кимчелеге дә бар икән шул. Таныш түгел ир-атның бер аягы гарип, ахрысы. Симез үрдәк шикелле ул бичара гел бер якка янтаеп, аксап килә.

Андрей да иярәннән төште, дикъкаты беләнрәк текәлдә. Шул ук чандыр гәүдә, кара-кучкыл яңаклар, көләч караш, яшереп булмас гадилек. Әмма буге бер карыш биегрәк, жылкәләр куна тактасы шикелле киң, куллар озын, ләкин ишелгән бау шикелле көчле һәм төенле. Бу ир-егетнең әмир туганы булуына шиге гел калмагач, Андрей кафтан итәкләрен, каешын төзәткәләде, яңа кунакны рәсмирәк төстә каршыларга әзерләнде. Әмма бары да юкка гына булып чыкты.

Атлап килешкә, туктап та тормастан, таныш түгел ир аны әүвәл кочагына алды, аннары гына, кулларын күкрәк янына күтәреп, баш иеп сәламләде:

— Хуш килдең мәмләкәтебезгә, Андрей кенәз. Безнең халыкта канатлы бер сүз бар: «Алты яшьлек читтән кайтса, алтымыш яшьлек күрә килер», — ди. Менә, сезнең кунакка төшү хәбәрегезне алгач, мин дә очып килдем. Син безгә туган тиешле Күчкәй кызын алдың. Димәк ки, син миңа кода буласыңдыр.

Ир-егет һәммә сүзләрен саф рус телендә ярып салды. Моңы ишеткәч Андрей инде отыры гажәпләнде. Ә әмир энекәше тын алырга да ирек бирмәде.

— Кунакка килеп дөрөс эшләгәнсез. Туганнар бер-берсен

табышырга тиеш. Дөнья бит бу. Гомер сөрешендә туганнарның гына түгел, ерак танышларның да кирәк булуы бар,— дип өзлексез сөйләнде дә Андрейны янә бер мәртәбә кочагына алды. Хәмбәл, шулай ук Яким белән дә бик кайнар күреште. Шуннан соң инде бөтенләй аучылар арасына ук китеп барды.

Андрейның беркадәр югалып калуын тойды бугай, эмир Колын пышылдап сүз башлады:

— Төпчек борадәр ул минем. Напе — һәрбәдән. һәмишә мөчәсә* дә камил булсын дип, атамыз аңа шулай кушкан. Үкенечкә, Ходай Тәгалә атаемның ялваруларын ишетмәгән шул. Энем тумыштан ук, менә, чонтык** булып калган.

Яким тәржемә итеп бетергәндә Андрейның йөзендә дә теләктәшлек чаткысы пәйда булды. Ул эмир энекәшен чын күңелдән кызгана һәм моңа үзе дә аптырый иде. Колын шуны сизде, күрәсен, алдагы сүзен инде көлемсерәп кенә дәвам итте:

— Бәләкәй чакта без аның наменнән дә, төпчек булуыннан да «арбадан төшеп калган, арбадан», дип кенә көлә идек. Намен тутырып әйтергә күнегә алмадык. Ул менә мондый чактан бирле һәммә инсан өчен Әрбәт булып йөрде. Кып-кыска — Әрбәт. Шунның илә вәссәлам.— Эмир Колынның күңеле күтәрәнке иде, ул инде кычкырып ук көлеп жибәрде.— Мәгәр чонтык булса да, ай-һай, гайрәтле ул. Кылыч орышында вә мәргәнлек бәйгесендә аны узган инсан юк әле.

Яким тәржемә иткәнче Колын тын торды. Ләкин шул арада аның йөзе караңгыланып та өлгерде.

— Әле кайчан гына без биш борадәр идек,— дип, үзалдына сөйләнгән шикелле моңсу итеп әйтте ул.— Өчесе инде вафат. Әрбәт илә икәү генә калдык. Атай олыгайды. Борадәр өчен гайре хафалана. Үзенә эргәсеннән жибәрми. Гел Биләрдә тота. Сирәк күрешәмез. Сагынылган...

Кабат иярләргә менеп алгач Әрбәт Андрейның янына ук килеп басты. Иреннәреннән елмаю китмәгән, эчкерсез шатлануы күз карашларында чагылып тора.

— Юл уңаенда мин Ибраһим бәк янына да кагылдым,— дип Әрбәт күптәнге танышлар шикелле, керешсез-нисез генә сүз башлады.— Сездәй олы кунаклар килүе турында хәбәр иттем. Дөрөсөн әйткәндә, бик үк тәгәрәп төшмәде. Әмма сине кабул итәргә ризалыгын бирде.

Андрейның һични аңламыйча текәлүе сәерсетте, Әрбәт инде бәйнә-бәйнә тәфсилләүгә күчте.

— Сүзем Болгар каласы турында, Андрей кенәз. Менә егерме ел буга анда хужа булып Ибраһим бәк утыра. Ул эмир Колын белән миңа гамужә тиешле. Ягъни, ага, атабызның энесе.

* Мөчә — эгъза.

** Чонтык — бер аягы кыска.

Әлеге яңалыкны ишеткәч Андрей кенәзне корт чаккан кебек булды, колаклары сагайды. «Туктале син, әмир. Сезнең дәүләттә дә шактый шомлы хәл туган түгелме соң? Кашанга әмир Колын хужа, Болгарга — Ибраһим. Биләрдә, мөгаен дә, син үзең идарә итәсеңдер. Алай-болай булып Шәмгун хан көтмәгәндә мәңгелек дөньяга китсә, өстәвенә әле варисын да әйтеп өлгермәсә, сез өч туган арасында да яу чыгуы бар бит. Әмир Колын: «Хакимнең варисы берәү генә, башка туганнар тәхеткә дәгъва итә алмый», — дип үз-үзен юата да бит, ләкин Ибраһим бәк белән синең шайтан коткысына бирелмәсенә кем ышана?»

Үз уйларын сиздерүдән шөлләде, күрәсен, Андрей кенәз ашыгып сорау бирде:

— Ул Ибраһим бәк дигән агаң ниндирәк кеше соң? Тыйнак бәндәме, әллә данга-малга кызыгучымы?

Әрбәт һичнинди киная сизмичә җавап тотты:

— Холкы коры, тик торуны белми. Сараенда бик сирәк утыра. Бар белгәнә — төзелеш. Моннан йөз кырык-йөз илле еллар элек хаким булып торган адашы — Ибраһим бине Мөхәммәт хан аның өчен иң зур өлгә, ахры. Кызганыч, ул шөһрәтле ханның үз балалары булмаган, нәселе юк. Бәлки, шуңадыр ул үзеннән соң җиребездә бик күп яңа кала калдырып киткән. Ука елгасы тамагындагы Калачыкны үзең дә күргәнсеңдер. Әлеге калга да, Чулман ярындагы Алабуга да ул төзеп калдырган зур кирмәннәр. Идел буендагы Богылтау калгасын да шул ук Ибраһим хан нигезләгән, диләр. Менә, хәзер Болгарда утырган гамужә агамда да шул хан чире. Элеккерәк елларда кәрван-сарайны өр-яңадан салу, диварларны яңарту, ерымнарны киңәйтү, мәчетләр төзү белән генә шөгыльләнгән иде. Хәзер инде кала уртасында махсус калга — таш кирмән тергезәм дип җенләнә. Ерак-ерак җирләрдән калага әллә никадәр эре таш ташытты. Йөзәрләгән төзүчеләр чакырып китерде. Шулар белән көнозын мәш килеп йөри. Кайчакларда, шаяртып, «мин төзүче-Ибраһим» яки «Мин — Ибраһим Икенче», дип тә җибәргәли. Шуңадырмы, башка бәкләр Болгарны «Ибраһим каласы» дип тә телгә ала башладылар. Ә бәкләр телгә алдымы, андый исем бөтен ил буенча тарала инде ул.

«Без, үзара сугышып, булганны җимерәбез, ә болар һаман яңа калгалар төзи, искесен дә ныгыта», — дип Андрей янә ачынып уйланды. Ахырда җанын кычыттырган сорауны бормичә түзмәде:

— Ә сез ул таш кирмәннәр төзүче Ибраһим агагыз көннәрдән-беркөнне үзен — хан, ә Болгарны пайтәхет дип игълан итүдән курыкмыйсызмы?

Әрбәт нәкъ әмир Колын шикелле үк туарылып, рәхәтләнеп көлдә. Берәздән соң гына җитдиләнде.

— «Йомычка агымга каршы йөзә алмый», — дигән борынғылар. Ә бөтен Болгар дәүләтеннән аерып карасаң, Ибраһим бәк тә инештәге йомычка гына бит ул, Андрей кенәз. Аның кул астында башка калалар юк. Ә дәүләттә тагын унлап вилайят бар, зурлыклары төрлечә булса да, йөздән артык кала исәпләнә. Биләрнең үзендә генә дә бүген житмеш меңгә якын кеше яши. Әйтик, Ибраһим бәк Болгар каласында ун мең чамасы сугышчы туплады, ди. Ә башка бәкләр аңа каршы ким дигәндә илле меңлек гаскәр куячаклар. Шуннан соң уйлап кара. Минем дә сөзешәсем килә, дип маңгай тырпайтырга Ибраһим бәк мүкләк сыермыни?

Андрей эндәшмәде. Аның бик тә, бик тә бүтән төрле җавап ишетәсе килгән иде. Теләге үтәлмәгәч, кәефе кырылды.

— Сыңар бармак белән җәя бөгеп булмый бит ул, Андрей кенәз, — дип көтмәгәндә Әрбәт үзе дәвам итте. — Баш хакимгә буйсынмый торган, мөстәкыйль вилайят төзү өчен генә дә әллә никадәрле шарт үтәлү кирәк.

— Нинди шартлар? — дип Әрбәтнең беләгенә капылт тотынуын Андрей үзе сизмичә дә калды. Аның күзләрендә шашкын бер ут яна, әмма үзе шуны яшерә алмый иде.

— Беренчесе — вилайятең яки кенәзлегенң дәүләтеңнең чиртдәрәк торсын. Икенчесе — кул астында бер генә түгел, ә биш-алты шәһәр булу отышлырак. Ләкин аларга хужа итеп туганнарыңны һәм кардәшләреңне утыртырга ярамый. Бәк, кенәз нәселеннән булмаган үз яраннарыңны наиб итеп кую файдалырак. Өченчесе, әлбәттә, көчле гаскәр. Биш-алты шәһәрдән тупланган һәм башка беркемгә дә түгел, фәкать сиңа гына буйсына торган гаскәр. Ул сиңең мөстәкыйльлегенә ризасызлык белдергән күршедәгә һәр кенәзне бик тиз арада барып бастыра алырга тиеш. Шуңа ук вакытта оборона турында да кайгыртырга, үз жирендәгә калаларны дошман яулап керә алмаслык таш кирмәннәргә әйләндерергә, өстәвенә, яшерен тозаклар да төзеп куярга кирәк. Һәм соңгысы. Моннан ары үзеңнең беркемгә дә буйсынмаячагыңны илдә нинди дә булса көчле яу барганда игълан итү файдалы. Илең имин икән, димәк, башка бәкләр, кенәзләр жыелып сиңең өскә килү хәвефе бар. Ә үзара кан кою, яу барса, мондый чакта бәк-кенәзләр бергә туплана алмый. «Әре балыкны су болганчык вакытта эләктерәләр», — дигәне менә шуңа инде ул, Андрей кенәз.

Әрбәт һәм сүзен Андрейның йөзенә текәлеп сөйләде. Ә Андрейның эчендә болай да ут иде. Эчтәгә шуңа утны чит бер дәүләт эмиренең үтәдән үтә күрә белүен аңлау рус кенәзенең күңелендә ярсу да, кыенсыну да уятты. Андрейның башы торган саен ныграк иелде. Әле ярый эмир сараена кайтып жителәр. Кенәз зинһененә капкан ялкын кичке мәҗлес барышында гына, ниһаять, онытылды.

Икенче көнне таң белән Болгарга олы флотилия булып кузгалдылар. Чулман өсте бүген дә зур-зур каеклар, жылкәнле кораблар, эреле-ваклы көймәләр белән чуарланган һәм аларның барчасы да Болгарга таба агыла иде.

— Бүген — жомга көн, Ага-Базарда зур ярминкә, — дип әмир Колын шәрехләргә кереште, шунда ук тәкъдимен дә ирештерде. — Хәер, безләр дә ярминкәгә бармый калмамыздыр. Мөхтәрәм миһманга Ага-Базарны күрсәтмәү язык гамәл булыр.

Төш вакытлары житкәндә кашанлыларның каеклар кәрваны Болгарга якынлашты. Сул тарафта шәһәр диварлары буйлап сузылган су култыгы, аның артында як-ягына ике зур каланча бастырылган биек капка күргәч, Андрей кашанлылар кәрваны шунда юнәләр дип көткән иде. Өмет-ниятен һаман да шул әмир Колынның шәрехләве бүлдә:

— Монысы — Шәрәкъ капу*. Аның аша, гадәттә, мәмләкәт мәнфәгәте илә чапкан йомышчылар йөри. Безгә мәгъриб яктан килеп Айкапу** аша керү отышлырак булыр. Олуг миһманнар, гадәттә, калага шул яктан иңә. Берочтан, Ага-Базарны да манзара кылырмыз. Житмәсә, эргәбездә ярминкәгә кереп, бәгъзе сылуга затлы бүләкләр алырга ниятләгән егетемез дә бар икән.

Әмир Колын каек очында үзалдына йомылып, үтә моңсу кыяфәттә баручы улы Хәмбәл ягына ияк какты, бик серле рәвештә елмаеп та куйды. Андрей, аптырагач, каектагы һәммә кешене күзәтеп чыкты, ләкин һични төшенмәде. Ә берәздән соң инде кенәзнең бар дикъкате мәшһүр каланы күзәтү белән мәшгуль иде.

Шул ук текә ярлар, уртасына таш һәм балчык тутырылган ике катлы имән стеналар. Каланың һәр почмагында сөңгеләрен күккә сузган мәчет манаралары. Бер-берсенә сыенып урнашкан таш һәм агач йортлар. Озын-озын келәтләр, чалма сыман түгәрәк гөмбәзле таш пулатлар, гажәеп биек һәм түгәрәк кирпич манаралар. Каланың очы-кырые күренми, ул тирән ерымнар артына һәм киң үзәнлек эченә сузылып югала.

Каеклар Ага-Базарга килеп житте, ахры, тизлек сүлпәнәйде. Идел белән Чулман кушылган тамакның сул ярына кораб, көймә һәм каеклар тезмәсә катлы-катлы чылбыр булып сарылган. Яр өстендәге ялан-кыр төрле төстәге йөзәрләгән чатырлар, тирмәләр, вакытлыча корылган кибетләр, алачыклар, бөркәвечләр һәм бөркәвечсез арбалар белән тулы. Һәм кайсы якка гына күз салма — умарта күче шикелле төркем-төркем булып кайнап йөргән халык, халык, халык...

* *Капу* — капка.

** *Айкапу* — өсте ай шикелле түгәрәкләп эшләнгән капка, аны «Алтын капка» дип тә йөрткәннәр.

Жилкәннәрен жыеп туктаган зур-зур кораблар яныннан үтә башладылар. Әле Колын, әле Әрбәт таныштырып барды.

— Ошбу дүрт кораб Саксиннан күтәрелгән булырга тиеш. Әнә идәннәре тире өемнәре илә шыгрым тулы. Кыпчаклар тынышу белми, үзара яу йөриләр. Беришләренә көбә, очлым, кылыч ише шайман* кирәккәндер. Алар иген икми. Берочтан ашлык та төяп китә торганнардыр инде.

— Болары, менә, Чулман буйлап, Таш-билбаудан** төшкәннәр. Алар безнең осталарга мәгъдән китерәләр.

— Ошбу ике корабны Идел очында садумнар*** яллаган, дип уйлау лязим. Алар ел саен безгә ак вә күк төлкә, кеш, ас, сусар тиреләре, балык теше, гәрәбә китерә. Ошбу эргәдән сабан, хәнжәр, кистән кеби кораллар, йозак, кайчы, бизмән, күптән-күп савыт-саба, икмәк алып китәләр.

— Әнә тегеләре румнар вә гүржиләр**** алып килгән кораблар булырга тиеш. Бәхре Хәзәр***** аша безгә алар бик еш килеп йөри.

Беркадәр араны сүзсез генә үттеләр. Читтәрәк, бер-берсенә терәлеп утырган биш-алты корабны күргәч, Әрбәт сабий бала кебек шатланып кычкыра ук башлады:

— Андрей кенәз, сөенчегә нәрсә бирәсең? Әнә, кара, бу кораблар рус жиреннән килгән!

Үзенә аягүрә күтәрелә башлавын Андрей тоймыйча да калды. Әрбәт исә ул арада инде корабларны сакларга калдырылган ирләргә сөрән салды.

— Эһе-һей! Урыс сәйяхлары! Сәүдәгәрләрегез кайсы кенәзлектән?

Кораблар тарафыннан көттереп кенә булса да җавап ишетелде:

— Төрлесеннән бар. Рязаньнан, Ростовтан, Муромнан... Тагын Владимирдан...

Соңгы ике кала атамасын ишеткәч Андрейның йөзенә канәгать елмаю бәрәп чыкты.

— Атайныкылар,— диде ул, күкрәк киерә төшеп.

Ә Әрбәт тагын да үжәтләнебрәк кычкыра бирде:

— Суздальдан бармы соң?

— Алардан юк.

— Нишләп?

— Суздаль бакалар гына йөзә торган Каменка буенда утыра бит ул. Аңа кораблар белән кереп буламыни?

* Шайман — сугыш кораллары һәм киёмнәре.

** Таш-билбау — Урал тауларын элек шулай атаганнар.

*** Садумнар — скандинавиялеләр.

**** Румнар — византиялеләр, гүржиләр — грузиннар.

***** Бәхре Хәзәр — Хәзәр (Каспий) диңгезе.

Әрбәт ник сорагына үкенгән кыяфәттә телен аркылы тешләп урынына инде. Андрейның йөзе дә кара көеп чыккан, уртлары усал кысылган иде. Шуннан соң байтак вакыт буге сүз кузгатучы кеше табылмады.

Идел эченә ярымутрау булып кереп торган Ага-Базар инкүлеген үткәч, сул якта янә шәһәр стенасы буенча сузылган сулы култык ачылды. Андрей шактый гына сәерсенеп куйды — әлегә култыкның ярлары ап-ачык, аларга кораб түгел, хәтта каек яки көймәләр дә тукталмаган иде. Андрей әмир Колынны чеметеп алырга ниятләп сорау бирде:

— Бу култык әмир һәм бәк кебек аксөякләр генә туктала торган тыюлыкмы әллә?

Әмир Колын елмаерга мәжбүр булды.

— Әйе, тыюлык бу, мәгәр син гоманлаган сәбәп илә түгел. Син менә ошбу сулыкны култык, дидең. Мәгәр култык түгел, ерым бит бу, Әндрә кенәз.

Андрейның күзе маңгаена менде. Ул сулыкның төбен күрмәкче булып әүвәл каек читеннән үрелеп аска текәлде. Аннаны карашы белән ярларны айкап чыкты.

— Әйе, әйе, кенәз, элек ошбу урында чокырлы-чакырлы ялан гына булган. Мәгәр каланы нигезләгән бабаларымыз аны дошманнар чирүеннән сакларга кирәк буллагын да уйларга онытмаганнар. Шуннан соң тотканнар да, Иделдән кала диварларына тиклем булган дүрт-биш чакрым арада инеш үзәннә торырлык ерым казыганнар. Шулар рәвешле хасил булган сулык бу, кенәз. Дөрәс, ерымның төбе бик үк тирән түгел. Шулар сәбәпле ошбу хозурга кораблар керә алмый.

— Ә каек һәм көймәләр?

— Бәгъзе бәк кенә үз каласының диварларына чит мәмләкәтләрдән килгән каекларның терәлеп торугын мәгъкуль күрер икән? Ул чагында ошбу диварларның, ерымнарның кирәге каламыни? — дип әмир Колын сорауга сорау белән җавап кайтаргач, Андрей эндәшмәскә мәжбүр булды.

Каеклар комлыкка төртелеп туктауга, кашанлылар белән суздалылар ярга сибелеште. Байтак ирләр касәләргә яңа гына салынган кымыз шикелле кайнап, көйләп утырган базарга юл алды. Андрейның ашыгырлык хәҗәте юк иде, шуңа күрә Ага-Базарга таба дәрәжәсен беләп кенә, көттәрәбрәк атлады.

Кунакның исен китәргән беренче сәбәп — дөяләр булды. Дөрәс, Андрей өчен дөя дигән мал — гайре ачыш түгел, аларны ул кыпчак далаларында да байтак күргән иде. Ләкин инде үз кенәзлегеннән кул сузымында гына — Идел буенда, җитмәсә, шушы кадәр күп итеп очрату Андрейны шактый гажәпләндерде. Идел ярында да, Чулман ягында да ничәмә-ничә дистә дөя тезелешкән. Кайсы ятып тора, кайсы күши. Бер өркәчле — «нар», ике өркәчле «бура» дигәннәре бар. Арада әниләренәң

имчәкләренә борын төрткән дөя балалары — «бута»лар күренгәли. Һәр дөя янында өсләренә — буйлы-буйлы җилән, башларына әле бизәклә кәләпүш кигән, әле чалма ураган ирләр кайнаша. Ниндидер сүзләр кычкырып, һәркайсы узгынчыларны үз янына дәшә. Шуларның артында торган юлдашлары әледән-әле кулларында барабан биетеп ала, думбыра чиертә, ниндидер җыр суза. Ә Айкапу ягыннан Ага-Базарга һаман халык агыла. Шул ташкын эчендә, суда йөзгән төрлө төстәге калкавычлар сыман булып, тирбәлә-тирбәлә тагын дистәләгән, йөзләгән дөя төшөп килә. Һәр өркәч өстенә түгә-түгә белән мал төялгән. Һәр дөя, башын аккош шикелле югарыга күтәрәп, вәкарь белән атлый.

— Саксиннан гына киләме соң болар, Жәектанмы? — дип, Андрей инде сорамай түзә алмады.

Хужалар өчен Әрбәт җавап бирде:

— И-и, кайлардан гына килеп җитми болар? Бохарадан бар, Хорасаннан... Үргәнеч, Әтрар, хәтта Газнәдән дә. Кайсыбер елларда Дәмәшыкның үзеннән дә килеп җитәләр.

— Байтак арадыр бит. Ул кадәр юл үтеп ни оталар?

— Күп кәрваннар безгә ирешкәнче җитмешәр көнлек җәфалы юл үтә. Аның каравы, товарларын Ага-Базардагы халык кырылып ала. Аеруча, алар китергән ефәк, парча, бәрхет өчен хәтта ханнарыбыз да һичтөрлө мал кызганмай. Аннары... Аннары, Андрей кенәз, сәүдәгәр — ул фәкәть нигъмәт, товар гына ташучы, дигән сүз дә түгел бит әле. Сәүдәгәрләрнең байтагы безгә гарәп, фарсы шагыйрьләре язган иң яңа китапларны алып килә. Шулар аша мәмләкәтебезгә Коръәннең яңадан-яңа тәфсирләре иңә. Шулар ук сәүдәгәрләргә ияреп, ел саен безнең дистәләгән шәкертләребез Бохара, Харәзем, Әтрар мәдрәсәләренә укырга китә. Соңыннан бик күбесе вилайтләребезгә имам-хатыйб яки сәет булып кайта. Болары инде — акча белән исәпләнә торган байлык кына түгел. Менә ни өчен Ага-Базарыбыз да, сәүдә юллары да бик кадерле безгә.

Андрей күңелен тырнап торган бер сәбәпне ачып салды.

— Шулар сәүдәгәрләр аша сез башка ил ханнары белән дә бәйләнештә торасыздыр инде. Аннары ...ул сәүдәгәрләр — шымчыларыгыздыр да.

Әрбәт каушамады.

— Башка мәмләкәт хакимнәре белән элемтә саклайбыз, анысы хак. Ханнарыбыз бүләк алышып тора, сәлам юллай. Әлбәттә инде, кайсы мәмләкәттә нинди хәлләр туып торыуы хакында да ныклап хәбәрдарбыз. Шулай да, шымчылык итү дигән тарафка аерым чыгым тоту бездә һич юк. Без — баскынчылар түгел. Чит халыкны, чит мәмләкәтне талау хисабына көн күрмиз. Моңы хәтта син үзең дә кире кага алмыйсың бит, Андрей кенәз. Ялгышмасам, син кырыкны тутыргансың бугай. Димәк, инде байтак вакыйгага шаһит булган кеше. Инде

әйтеп кара. Менә, синең әтиң утыз ел элгәре безнең мәмләкәткә зур яу белән килгән. Ә аннары, шул утыз ел дәверендә, үч алабыз-фәлән дигән булып, безнекеләр сезнең жиргә бара алмый идемени? Бармадык бит. Гайрәтегез житмәгән, дип нәтижә ясый күрмә. Сәбәп башкада. Һәр кеше, һәр халык жиһанда үз акылына һәм үз кулларының хәләл көченә таянып көн күрергә тиеш. Болгарларга чит халыклар малы кирәкми. Изге ислам дине, изге Коръән безгә шулай куша. Аллаһы Тәгалә каршында гөнаһ кылудан куркабыз. Шуңа басымчак без.

«Басымчаклык, күндәмлек, әрсез булмау — болар һәммәсе дә тик коллыкка илтә. Хөр буласы килгән халык «Алма пеш, авызыма төш», дип яшәргә тиеш түгел!!!» — Андрейның әнә шулай дип, ачыргаланып кычкыра-кычкыра жавап бирәсе килде. Әмма ул дәшмәде. Чит милләт иминлегенә — аның кайгысына керми, ул башка халык, башка дин хакиме иде шул.

Ага-Базар зур учак өстенә аскан дәү казан шикелле ургылып кайный иде. Кашанлылар, суздальлылар сәүдә рәтләренә кермичә, читтә тукталдылар. Андрей өстән генә һәр тарафка күз йөгертөп чыкты. Алтын һәм көмеш белән эш итүче сәүдәгәрләр рәте... Тимерчеләр. Сугыш киёмнәре, балта, хәнжәр, кылыч сатучылар — һәммәсе дә шунда... Чүлмәкчеләр. Шулар белән рәттән үк керәч, пыяла, фарфор савыт-саба сатучылар... Тиречеләр һәм күнчеләр рәте. Озын колгаларга тезелгән ас, кеш, төлке, сусар тиреләре. Күзләр камашырлык! Зәңгәрсү, саргылт, чем-кара, апак, шәмәхә... Йа Хода! Нинди генә төстәгә затлы тиреләр юк! Шулар янында ук киртәләргә тезелгән ак, сары, кызыл, кара төстәгә меңәрләгән итекләр, кәвеш, чүәк, читек... Комач, бәз, ефәк, парча, бәрхет тукумалар, киём-салым сатучылар, өч-дүрт урам ясап, Идел ярына кадәр сузылган. Тукумалардагы төсләр салават күпере сыман... Аннан хәлвәчеләр. Өрек, йөзем, анар сатучылар. Как ясау осталары... Ага-Базар читендә ирләр шаугөр килә. Һәммәсе ат сыныйлар. Анда бер ыргуда күккә иңәрдәй булып уйнаклаган тулпарлар, чабышкы, аргамаклар. Байталмы, дүнәнме, жәбәме, кысракмы, әллә буралкымы?* — теләсәң кайсын сайла... Аерым рәттә өем-өем йөгән, ияр, камыт, дирбияләр, ат ябынчалары... Тагын яңа рәтләр, тагын, тагын, тагын...

Андрей шаккатты. Хәтта Киевның үзәк мәйданында да, үзе кичкән ничәмә-ничә яу кырларында да кенәзнең бу кадәр күп халыкны күргәнә юк иде. Ә монда фәкать сәүдәгәрләр. Бер сугышчы юк. Өстәвенә кораб-кораб байлык. Берсеннән генә дә баш тартырлык түгел. Һәммәсе үзенә чакырып, ымсындырып тора. Йа Хода! Зур бизмәнгә салып бәһали башласаң, бу

* *Байтал* — өч яшылек, *дүнән* — дүрт яшылек ат. *Жәбә* — тай, *кысрак* — кымыз өчен сава торган бия. *Буралкы* — йөгән кидерелмәгән, өйрәтелмәгән ат.

нигъмәткә, бу малларга бәрабәр нинди биеклектәге алтын тавы өяргә туры килер иде икән?

Тора-бара Андрей, әлбәттә, сәүдәгәрләрнең килеш-килбәтенә, сөйләмнәренә дә игътибар иткәләде. Телләрен аңлап бертермәле түгел. Киёмнәре генә хужалары турында беркадәр сөйли сыман. Әнә тегесе, фәс кигәне, йә румлы, йә Шамнандыр. Буйлы-буйлы жылән белән чикмән кигәннәре йә Харәземнән инде, йә Газнәдән. Колын белән Әрбәт әле тагын кемнәренә санадылар? Садумнан килүчеләр, варяглар. Грузиннар бар, диделәр бугай. Солхатлылар бар, руслар. Таш-билбаудан төшкән ыруныкылар... Вәт әкәмәт! Монда унбиш-егерме төрле тел иясе жыелган түгелме соң? Әйтерсең лә Болгар — жиһанның кендеге дә, илләр, халыклар арасында пәрәвез шикелле бәйләнеп беткән элементләр белән, Идел ярыннан торып, идарә итә.

Андрей шуларны уйлады да кинәт сагаеп калды. «Тукта, тукта! Ә бәлки нәкъ шулайдыр? Болгар бик отышлы төшкә урнашкан. Үзенәң жире — ожмах. Өстәвенә, Болгардан теләсә кайсы якка чыгып була. Харәзем кирәкме сиңа, Таш-билбаумы, Каф тавымы, Садуммы, Кырыммы... Бер уйласаң, һәммәсе тигез ераклыкта. Идел, Чулман, Жаек елгаларына бүген алар хужа. Шуннан файдаланып, алар Хәзәр диңгезен дә үз кулларында тота. Әйтик, грузин яки әрмән сәүдәгәре Суздаль жиренә барып сату итәргә теләсә, ул Болгар Иделен очып үтә алмый бит. Болгар дәүләтенәң төпләнгән төбәге бик отышлы. Шуңа күрә алар бай һәм мул яши. Менә хикмәт нидә!..»

Каеклар ягыннан әмир Колынның наибе килеп житте. Ибраһим бәк Тәңкәле дигән тауга барып кайткан. Кирмән өчен таш чыгару әйбәт кенә бара, хәзер ул рус кунакларын үзенә сараена кунакка көтә икән.

Һәркем, даирәсендәге кешеләрне барлап, юлга ашыктыра башлады. Бер Хәмбәлне генә таба алмадылар. Вакыт сузылгандай булды. Үртәләшү купты. Колын белән Әрбәт үзара нидер әйтештеләр. Йөзләренә пырдымсызлык, ризасызлык бәрәп чыккан иде. Андрей озак түзде. Аның янына, шуышкандай тавыштынсыз килеп, хәлне Әрбәт аңлатты:

— Минем жигән*, ягъни үзенәң улы Хәмбәл өчен ут йота ул,— дип әмир Колын ягына ымлады Әрбәт.— Ә теге бичараның сиңең балдызыңа — Осланбикәгә күзе төшкән икән.

— Аңламадым,— диде Андрей, чынында да һични төшенмичә.

— Моның нәрсәсен аңламаслык инде? — Әрбәт бик серле елмайды, хәтта терсәге белән Андрейга төрткәләп тә алды.— Хәмбәл Осланбикә өчен бүләк эзләп йөри. Бүген кичме, иртәгәме синнән балдызыңның кулын сорагачак. Син ни әйтерсең?

* Жигән — бертуган баласы, русча — племянник.

Көттөрөп кенә Андрей да елмайды.

— Миңа нәрсә? Осланбикәгә хужа мин түгел бит. Әнә, Байгөл белән Якимнан, үзенәң энекашлареннан сорасын ул.

— Аларның кылын тартып караганнар. Алар каршы түгел. Кенәз буларак, төп хужа син бит. Синәң сүз хәл итә.

— Алар каршы түгел икән, мин дә риза,— диде Андрей жиңел генә.

Әрбәт көлөп үк жибәрде.

— И-и, алай булгач, без синәң белән бүген-иртәгә чып-чын кодаларга әйләнәбез икән!

Икесе дә ду китереп көлешә башладылар. Башкалар аңламады. Ул арада инде карашын аска яшергән, үзе яңа күмәч кебек янып-пешкән Хәмбәл килеп житте. Егетне оялтмаслык итеп, тыйнак көлешеп кенә каекларга таба атладылар. Ә аларны анда иярле дистәләгән ат көтеп тора иде.

5

Болгар урнашкан калкулык өстенә күтәрелүгә, Андрейның күз алдында яңа манзара ачылды. Айкапудан чыккач та, ерым аша гына, имән бүрәнәләр белән ныгытылган аерым бер кирмән шәһәргә терәлеп диярлек үк тора. Киң итеп ачылган капкалары аша кирмән эчендә икешәр катлы таш һәм агач йортлар, эреле-ваклы кибетләр, ихата уртасында мал яба торган араннар, ат эчерү өчен ясалган улаклар, сиртмәләрен күккә чөйгән коелар күренә. Ихата түрәндә вак-вак кызыл кирпечләрдән салынган икешәр катлы ниндидер аерым йортлар да бар.

— Кәрвансарай бу безнең,— дип, Әрбәт аңлата барды.— Чит мәмләкәтләрдән килгән барча сәүдәгәр биредә туктала. Тиешле салымнарын түлөп, шушында ук тамга да алалар. Ярминкә юк көннәрдә калада сату итәләр, кичләрен әнә теге мунчаларда үзара гәп коралар, танышалар, бәхәсләшәләр.

Кәрвансарайны үткәч, шәһәр читендә бер-бер артлы тезелешеп киткән яңа бистәләр күренде. Һәркайсын йә тәбәнәк урлар, йә агач коймалар ураткан, шуңадырмы алар аерым бер утрау булып тоела.

— Моңысы — әрмәннәр бистәсе,— диде Әрбәт, кәрвансарай артындагы беренче ихатага кулын төбәп. Андрейның гажәпләнеп төбәлүен күргәч, янә шәрехләде:

— Әйе, Болгар жиренә килеп көн күрүче әрмән һөнәрчеләре нигезләде аны. Йортлары да, алачыклары да шунда. Су ташый торган зур чүлмәкләр, вак-төяк савыт-саба, шәп хәнжәрләр, күн жиләннәр һәм үкчәле кәвешләр ясап сату итәләр. Хәтта шушында ук мәгъбәдләре* дә бар.

* Мәгъбәд — гыйбадәтханә.

— Сез чит халыкларга үз жирегездә рәхәтләнәп үз динен тотарга ирек бирәсезмени? — дип сорады Андрей шаккатып.

— Ә көчләп тыюдан ни файда? — диде Әрбәт үз чиратында. — Көчләп тыю, жәза, эзәрлекләү — киресенчә, кешене үзе сайлаган иманның хаклыгына ышандыра гына. Кайсы дингә табыну — кешенең иң изге һәм ирекле гамәледер. Дин — ул бәйгә төсле. Үз ягына түндерү өчен һәрбер дингә бердәй мөмкинлекләр тудыру лязим. Мәнә ни өчен безнең калабызда мәчетләр дә, әрмән мәгъбәдә дә, шулай ук нәсара чиркәве дә бар.

Үз колакларына ышанмыйча, Андрей иярәннән күтәрелә төште.

— Христиан чиркәве?

— Әйе, чиркәү дә, рус сәүдәгәрләре һәм һөнәрчеләре тупланып утырган аерым бистә дә бар бездә. Анысы каланың көньягында, моннан күренми генә.

Андрей күкерт шикелле кабынгандай булды.

— Анда кем яши соң? Саугатлармы*, әллә качаклармы?

Әрбәтнең йөзәндә мәсхәрәле көлү чагылды.

— Саугатлар гына яшәсә, без аны «коллар бистәсе», дип атап йөртер идек. Аннары, кол итеп тотылган бистәнең барыбер берзаманны синен аркаңа хәнжәр кадавы бар. Әйттик, берәр кенәзегез яу белән килсә... Шулай булгач, Андрей кенәз, кол ителгән яугирлар һич яшәми анда. Күпчелеге — сәүдәгәрләр белән һөнәрчеләр. Яшермим, араларында качаклар да шактый. Кенәзләр белән боярлар талавына түзмичә качып килүчеләр. Гафу ит, монысына инде без гаепле түгел.

Андрей биек таудан аккан шарлавык сыман капылт кайнап купты.

— Зирәк Ярослав кануннары буенча... — дип, ярсып башлады да, үз сүзләренең мәгънәсезлегенә төшенгәч, янә туктап калды.

— Беләм, ул кануннарны укыганым бар, Андрей кенәз. — Әрбәтнең йөзә галәмәт тыныч иде. — Чит хужа колын яшергән өчен сездәге кенәз яки бояр шактый кыйбат бәһа түләргә тиеш. Мәгәр ул Ярослав кануннарын үзегезнекеләр үк күптән бозып яши. Суздаль жирәннән качкан игенчегезне Ростов кенәзе үз канаты астына сыендыра. Ростовтан качкан игенчене син кол итәсең. Кызганыч, сездә Болгардагы шикелле олуг бер хан юк. Ә кенәзләрегез инде күптән бер-берсенә буйсынмыйча яши...

Айкапуга килеп җиттеләр, бәхәс өзелеп калды. Андрей игътибар биреп үтте: имән бүрәнәләр арасына ком-таш тутырып ясалган Болгар стенаһының калынлыгы дүрт-биш адым икән.

* Саугат — сугыш, яу тоткыны.

Дошман яудырачак ук яңгырыннан саклану өчен стеналар өстенә агач түбә ясалган. Шәһәр ягыннан стеналар буйлап әллә ничә баскыч күтәрелгән. Баскычлар янында ук зур казаннар тезелешеп тора. Алар белән рәттән утын өемнәре, сумала кантарлары, эре-эре ташлар, сулы зур кисмәкләр. Тоткавылларның* һәркайсы тимер божралардан ясалган тоташ көбә киеп баскан. Кораллары — кылыч, жәя, сөңге.

Шәһәр эченә керүгә, Андрейның игътибары жәя жебе кебек киерелде. Киң юл кала үзәгенә таба алып бара. Як-якта икешәр катлы йортлар. Күпчелеге таштан салынган. Бер катлылары да бар. Алары биек койма белән әйләндереп алынган. Йортлары ихатаның түренә урнашкан. Гөмбәз түбәле таш пулатлар бик күп. Келәтме алар, идарә йортымы — һич тә аңлап булмый.

Юл азагында зур мәйдан ачылды. Нәкъ каршыда гына һәр почмагына таш манара бастырылган мәһабәт сарай күренде. Янәшәдә биеклегә унбиш-егерме аршынга житкән гажәеп биек манарасы бар. Андрейның үз гомерендә мондый биек бинаны күргәнә юк иде. «Сарае — бәк йорты, ә манарасын тирә-якны күзәтү өчен төзегәннәр, ахры», — дип нәтижә ясарга ашыкты ул. Аның уйларын Әрбәт кире какты:

— Жәмигъ мәчет бу безнең. Зур залына бер мең кеше сыя. Манарасына мәэзиннәребез менеп көн дә азан әйтә. Ошбу манараны без күрәчәк Ибраһим бәк төзеде.

Андрей, хатасын кабатламас өчен, мәчет янәшәсендә торган икенче бер сарайга таба кул изәп сорады:

— Бу таш сараегызга кем урнашкан?

— Анысы дарелголум, ягъни гыйлем йорты. Бездә һәр мәчет каршында махсус мәдрәсә бар. Анда һәммә сабий бала укыргаязарга өйрәнә. Ә гыйлемгә омтылганнары, аеруча сәләтлеләр, мәдрәсәдән соң шушы дарелголумгә килеп белем ала. Биредә алар гарәп, фарсы телләрен дә су кебек эчә башлый. Коръәнне турыдан-туры тәржемә итеп тәфсилләр дәрәжәгә ирешәләр.

— Мәчеттә мулла булу өчен шушында уку шартмы?

— Әйе, авылларда мулла булу өчен шушында уку да житә. Ә инде вилайәтләрдә имам-хатыйб яки ахун булырга теләгәннәр Бохара, Үргәнеч, Харәземгә барып андагы шанлы мәдрәсәләрдә дә укып кайталар. Табиб, тарихчы йә башка гыйлем иясе булырга омтылганнар да шунда барып укый.

— Ул укулар күпмегә сузыла инде?

— Жәмгысе егерме елга кадәр барып житә.

Үз колакларына үзе ышанмыйча Андрей баш чайкады.

— Егерме ел? Шулкадәрле гомерне кызганучы юкмы? Ан-

* *Тоткавыл* — капка сакчысы, тышкы сакчы.

нары монда укучылар ничек көн күрә соң? Нинди хисапка яши, дип соравым.

— Дарелголум шәкертләренен һәркайсына йә казна акчасыннан, йә вакыфтан* өлеш чыгарыла. Гыйлем һәм акыл иясе — һәр мәмләкәт өчен иң кыйммәтле байлык. Анысы сиңа да мәгълүмдер, Андрей кенәз. Ни кызганыч, аларны алтын яки жәүһәр ташлар белән дә сатып алып булмый...

Зур мәйданны артта калдырып янә киң урамга чыккач, Андрей инде гасабилана башлаган иде. Алда киң ерым һәм шуның артындагы биек таш стенаны күргәч, тынгысызлык эреп югалды, Андрей кабат жәя жебе сыман киерелде. «Һе, бәк дигәннәре шалкан сыман гади бәндә түгел, ул болай да дошман яулый алмаслык калыга эчендә шәхсән үзе өчен тагын бер кирмән, монысын инде таштан төзеткән икән», — дип Андрей чиксез гажәпләнде. Һәм икенче мизгелдә үк инде җавабын да тапты. — «Хәер, бәк кирмәне түгел бит әле бу. Пайтәхетләре элек шушы калада урнашкан булган бит. Димәк, биредә хан яшәгән. Кирмәнне шул төзеткән. Ләкин... тукта! Нишләп Ибраһим яңа кирмән төзөргә җыена, таш хәзерли, дип әйттеләр соң әле? Бусы да таш бит инде. Ә яңасы нигә?..» Андрей як-ягына карана башлады, берни дә шәйләмәде.

Ул арада инде асылмалы күпер һәм киң капка аша үтеп, иркен ихата эченә инделәр. Як-якта кулларына җиңел калкан тоткан, дәү кылычлар аскан шыгавыллар** басып калды. Шулар ук ишегалдында йөреп тора иде. Андрей гаять елдам рәвештә бөтен ихатаны айкап чыкты. Бер якта ялгыз манаралы агач йорт утыра. Манара сөңгесе өстенә ай куелган. «Монысы мәчет, ахры». Бер як читтә кайсы агач, кайсы таш, әмма һәммәсе дә тәбәнәк йортлар тезелешкән. «Болары келәт яки мал лапасы бугай». Андрейның фикерен раслагандай шул лапасларның берсеннән ат кешнәгән тавыш ишетелде, кенәз елмаеп куйды. Кунак шуннан соң гына ишек катына шыгавыллар баскан сарайга игътибар итте. Ике катлы зур гына таш сарай. Гөмбәз шикелле өсте түгәрәкләнеп эшләнгән, тәрәзәләре төсле пыялалар белән бизәкләнгән. Сарай түбәсе дә гөмбәз белән капланган. Стеналары калын. Түбәгә тышкы яктан менүче баскычлар юк. «Һе, тышкы ягы таш диварлар белән уратылса да, ихата эчендәге байлык зур түгел икән шул. Күрәсең, менә шушы келәтләргә җимереп Ибраһим бәк яңа сарай төзөргә җыеналар...»

Ишек төбәндә кунакларны Ибраһим бәкнең наибе каршы алды. Хужа үзе юк икән. Тәңкәле тауда эшләгән өч ирне таш баскан, Ибраһим бәк, ут капкандай, шунда чыгып киткән.

* *Вакыф* — җәмәгать фәйдасына тоту өчен бирелгән мал, милек.

** *Шыгавыл* — ишек сакчысы, эчке сакчы.

Күңелсез кыяфәт белән генә залга инделәр. Байлык-бизәләше буенча ул әмир Колын йортыннан бик үк аерылып тормый. Шул ук йомшак келәмнәр, парча пәрдәләр, бәрхет чаршау. Кунаклар ике як стена буена тезелеп утырышты. Бәллүр савытларда өрек, йөзем, чия чыгардылар. Кайнар чәй дә килде. Әмир Колын белән Әрбәт әллә ни ис китмәгән кыяфәттә үзара сүз алышты. Андрейның кәефе юк иде, үзалдына йомылды, эндәшмәде.

Байтак вакыт үтте. Ниһаять, берзаманны ихатага ат юыртып кәргән тавыш ишетелде. Кылыч кыны таш баскычка тиеп үтте бугай, корыч зеңләп алды.

— Ибраһим бәк атлап йөри белми, — дип елмая-елмая Әрбәт шәрехләде. — Үз артында халык аны юкка гына «Утбәк» яки «Чакматаш» дип атап йөртми инде.

Залдагылар аягүрә күтәрелергә дә өлгермәде, жылкәсе белән ишек яңагына бәрелә-сугыла хужа килеп кәрде. Башкалар искә-аңга килеп өлгергәнче ул, жыл-жыл атлап, зал түренә узды. Башын кырт-кырт борып кунакларның йөзен айкады. Менә ул үтәли яндырып чыгардай сынаулы һәм утлы караш белән Андрейга текәлде. Бу кешенә карашы артыгы белән житди һәм нәкъ борау шикелле, торган саен сыта, аны күтәрәп тору гаять авыр иде. Әмма икенче мизгелдә үк инде бәкнең ирен читләрендә елмая чагылды, тик, барыбер, аның йөзе агачтан юнып ясаган битлеккә охшый иде. Иңенә потлы-потлы герләр яткан сыман Андрей урыныннан кузгала алмый торды. Ә Ибраһим бәк атылган ук кебек кузгалды да Андрейны инде кочагына алды. Залга шап-шоп суккан тавыш яңгырады, шул мизгелдә үк тузан күтәрелде. Ат өстендә туктаусыз чабып йөргән бәкнең жыләне шыр тузанга баткан, селкенде исә шуннан куба икән. Хужа моны үзе дә тоеп өлгерде, ләкин һич аптырамады:

— Фу! — дип кул аркасы белән йөзе каршындагы тузанны куып алды, шундук дөнья мәшәкатенә дә кереп китте.

— Киём алыштырырга да ара юк бит, һич тынгылык бирмиләр. Иртән Касыйм остага күпме тукуп киттем. «Чамасыз куалама, чокырдан һәр ташны дилбегәләр белән бәйләп күтәр, инсаннарны сакла, сакла!» — дидем. Юк кына бит, әй. Мин китүгә үк авыш бүрәнәләр өстенә берьюлы ике таш мендерткән. Берсен дә бәйләтмәгән. Ә бүрәнәләр читкә янтайган да ташлар, бер-бер артлы кубып, астагы ирләр өстенә килеп төшкән. Берьюлы өч мәет. Берьюлы! Һәр эшче жан бәһасе торган вакытта бит. Касыймга камчы тидереп алырга туры килде. Йөзен каплап ауды. Күзенә тимәгән булса ярый инде.

Ибраһим бәк залга иңгәч «исәнме» дигән сүз дә эндәшмәде. Хәзер дә кызу-кызу тезгән әлегә сүзләре, нигездә, әмир Колын белән Әрбәт колагына юнәлтелгән иде. Андрейның кәефе кырылды. «Әллә мокрыт инде бу, әллә артык эре? Әллә соң билә-

мәсез кенәз булганым өчен санга сукмавымы?» — дип ачынып уйланды ул.

Залга тагын кайнар чэй чыгара башладылар. Пар бөркелеп торган касәләрнең берсен Ибраһим бәк кулларына алды. Әзмәз генә өргәләде дә голт-голт китереп эчә башлады. «Кайнар чәйне ике дә уйламый эчә бу. Холкы да кайнар, ахры», — дигән нәтижәгә килде Андрей һәм хужага игътибар беләнрәк күз ташлады.

Ибраһим бәк төс-кыяфәте буенча Әрбәт белән Колыннан әллә ни аерылмый. Шул ук какча, ябык гәүдә, кояшта янган йөз, кап-кара куге каш, кылыч борын. Әрбәт белән Колын өчен ага саналса да, яше кырык биштән артык түгел бугай. Мәгәр күз төпләре сары, яңак тиресе жилдә яргаланып беткән. Муге-ны жете кара. Ә куллары? Алар тоташ сөялләрдән тора. Һәр бармагы саен жәрәхәт. Ул жәрәхәтләр тузан тулган сыман каралып чыккан. «Минем холопларымның да бу кадәрле кара куллы була алганы юк, — дип сөенеп куйды Андрей. — Ә бу таш белән балчыкны да үзе актара икән. Бәк, дип атала бит әле тагын!»

Ибраһим бәк Андрейның каршына килеп туктады, карашы белән янә бораулап алды. Соравы да көтелмәгән рәвештә килеп чыкты.

— Калачык калыгасы ничек утыра анда? Диварларын таштан сала башламаганнармы, кенәз?

Яким тәржемә кыла башлаган иде дә, Ибраһим бәк, ун кулы белән этәргәндәй итеп, аны шундук туктатты.

— Мин сине зөллисәнәендер* дип уйлаган идем, — диде ул әүвәл болгарча, аннары рус телендә теге сорауларны кабатлады.

— Юк, имән бүрәнәләр эчендә утыра әле ул.

Андрейның шул җавабы да җитә калды, Ибраһим бәк кулы белән ботына чаба-чаба тезә башлады:

— Менә, күрдегезме? — Аның сүзләре тагын энекәшләренә юнәлтелгән иде. — Атагыз Шәмгун хан ничәмә-ничә кат әйтә килде ана. Мин күпме тукудым. Ә Бәшәр бәк төкереп тә бирми. Муромныкылар илә рязаньлылар ничә тапкыр калыганы талап вә яндырып китте. Ә моның бер гәме юк. Мәнсез!..

— Кенәз! Сездә...

Ибраһим бәк ниндидер сорау бирергә җыенган гына иде, шулчак кинәт ишек ачылып китте һәм залга чалмасы шикелле үк ап-ак сакаллы бер карт килеп керде. Аңа әле илле тирәсе генә, гәүдәсе төз, таза, ләкин шул чал сакалына, тирән җыерчыклар яткан йөзенә карап аның яшен дәрәс чамалау шактый читен иде.

* Зөллисәнәен — ике тел белүче.

— Әссәламегаләйкем вә рәхмәтулла, әмирләр! — дип, ул иң әүвәл ил-йортның хужаларына сәлам бирде. Аннары уң кулына тоткан сөян таягын ишек катына сөяде. Ул кунакларны бертын күз алдыннан кичереп чыкты да, башлап, һич тә ялгышмыйча Андрейга таба атлады. Картның керфекләре тирәли һәм ирен читләре буйлап эчкерсез елмаю таралган, күзләре дә садә, самими караш белән яна иде.

— Чит мәмләкәттән олуг миһман килгән, ә сез дәшмисез дә, — дип, атлап килешли үк зарланды ул. Аннары ике кулын да Андрейга сузды, гәүдәсе дә беркадәр иелгәндәй булды.

— Әссәламегаләйкем, кенәз. Ошбу сәфәрәң соңгысы булмасын, Болгар илә Сүздәл кенәзлегә арасында монафикълык, хыйлаф гамәлләр юкка чыгып, аларны сәнәгать*, тәжарәт** вә гыйлем өлкәсендәге бәйләнешләр генә алыштырырга насыйп әйләсә иде.

— Амин! — дип, әлегә карт сүзен башкалар да мөһерләп, жөпләп куйды.

— Ә син атаңа бик тә охшагансың, кенәз. — Андрей Яким тәржемә иткән сүзләргә тыңлый иде, шуңадыр карт беркадәр тын торды. — Моннан утыз сәнә элгәре миңа Юрий кенәзгә хозурларга насыйп булган иде. Син тач шул икәнсең. Атасына охшаган бала бәхетле була, диләр. Ходай Тәгалә һәр икегезгә озын гомер бирсен.

Шул сүзләрдән соң гына ак сакаллы карт хужаларга таба атлады, һәркайсы белән кул биреп һәм итәгәтлелек күрсәтеп исәнләште. Ләкин сәер хәл: әмирләр бил бөгеп кенә калмый, иелеп, чал сакаллы картның кулларына иреннәрен дә тидереп ала иде. Әлегә сәерлекне Андрейның янына килеп баскан Әрбәт ачып салды:

— Давыт сәет бу, мәмләкәтебездәге дин башлыгы.

Дога укырга дип болгарлар келәм өстенә чүккәч, суздальныкылар да стена буена җайлап утырдылар. Догадан соң һәркайсының карашы сәеткә төбәлдә. Һәммәсе дә аннан хикмәтле берәр сүз көтә иде. Ләкин чал сакаллы сәет авыз ачарга да өлгерә алмый калды. Янә кинәт ишек шыгырдады һәм залга җилән итәкләре яртылаш янып беткән, үзе кара корымга баткан бер ир килеп керде. Ул залда ике дистәгә якын ир-атны, хәтта сәетне күрүдән дә каушамады. Атыла-бәрелә түргә узды да, Ибраһим бәк янына тезләнеп, аның колагына яна-пешә нидер пышылдарга кереште. Берничә мизгелдән соң ук Ибраһим бәкнең йөзгә кара көеп чыкты, кашлары борын өстенә дугаланып килде, йөзеннән нур качты.

— Ә Хәнәфи углан анда ни караган? — дип ажгырып дәшкән

* Сәнәгать — һөнәрчелек.

** Тәжарәт — сәүдә.

беренче сорагы бөтен залга яңгырап ишетелде. Корымга баткан ир-ат эндәшмәгәч, Ибраһим бәк сүгенә-сүгенә урыныннан купты. Кунаклардан бигрәк сәет тарафына борылып өч-дүрт жөмлө ташлады:

— Яңа утчагыр* ясарга фәрман биргән идем. Шәржир** шартлатканнар. Бер газы шәһит булган. Яртылаш янып беткән, ди. Янына бармый булмый. Син монда үзең кара инде, сәет хәзрәт.

Ишеккә юнәлгәндә Ибраһим бәк авызыннан тагын берничә сүз төшөп калды:

— Бер көн эчендә инде икенче бәла. Жәмгысе дүрт инсанымыз шәһит китте. Ходай каргаган нинди көн булды бу?

Ибраһим бәк артыннан ишек дөбердәп ябылды. Зал кабер тынлыгы эченә чумган сыман булды. Сәет ниндидер дога укып алды, аңа кушылып барча ирләр йөzlәрен сыпырып куйды. Тынлык, ниһаять, кунакларга яңа чәй, хәлвә, жимешләр китергәч кенә тарала башлады. Андрей сорашмаса да, чәй артында, пышылдап кына, Әрбәт үзе сәет турында сөйләүне кирәк тапты:

— Бездә ахирәткә күчкән кешеләрне генә изгегә санап искә алу гадәте бар. Ә менә сәет Давытны инде хәзер үк мәмләкәттә күпләр изгегә санап йөри. Үзе дә гаять гыйлемле һәм гадел. Өстәвенә, сәетебезнең каны да изгеләрдән. Аның шәжәрәсе Мөхәммәт пәйгамбәргә үк барып тоташа, диләр. Ни дәрәжәдә хактыр, анысын мин белмим. Мәгәр үз бабасы — Якуб ибне Ногман, валлаһи, изгеләрдән. Ул шушы калада казый булып торган. Гаделлеге өчен таң калганнар. Ханнарны да һич курыкмый тетә торган булган. Менә шул Якуб карт халкыбызга «Болгар тарихы» дигән искитмәле китап язып биргән.

«Тарих» сүзен ишетүгә үк Андрейның колаклары үрә торгандай булды. Хәтерендә шундук Киев монахи Нестор исеме яңарды. «Кызык, бездә дә, боларда да ил тарихын дин әһелләре язган икән», — дигән уй зифененнән капылт йөгереп узды.

— Мәдрәсәләрдә барча шәкерт хәзер шул «Болгар тарихын» укып гыйлем эсти. Ни үкенеч, мосаннифына* гына хөрмәт тәтемәгән.

Әрбәт туктап калды, йөзенә сагыш инде. Чәе инде суынып бетсә дә, шуңа өргән булып байтак тын утырды. Тавышы да яңадан зәгыйфьләнәп, калтырап ишетелде:

— Якуб ибне Ногман унбиш-уналты ел элек гүр иясе булды. Андый аяныч үлемнән Ходай Тәгалә берүк саклый күрсен.

* *Утчагыр* — утлы чүлмәк ыргыта торган жайланма, катапульт.

** *Шәржир* — нефть тутырылган металл чүлмәк. Аны нефтенә ут төртеп очыра торган булганнар. «Шәрә жир» сүзеннән ясалган.

*** *Мосанниф* — автор.

Әрбәт тын алгандай итте, шул арада Андрей зиһенендә яңа ачыш пәйда булып узды. «Менә, гажәп! Безнең Нестор да илле еллар элек дөнья куйган. Димәк, бу ике гыйлем иясе дә бер үк заманда гомер иткән. Шулай да безнең Нестор үзенең елъязмасын алдарак язып өлгергән».

— Егерме еллар элек Болгарда Тулгак Хәйдәр атлы хан утыра иде. Юк, аты «Тулгак» түгел, кушаматы шундый. Анысын халык кушкан. Чамадан тыш дәү корсаклы булганы һәм бертуктаусыз игенчеләрне талаганы өчен... Мин ул чакта Бохарада укып ята идем. Барча нечкәлекләрне белеп тә бетермимдер. Шәмгун атамнан ишеткәннәремне генә сиңа сөйлим... Тулгак Хәйдәргә кадәр утырган ханнар заманында игенчеләрне «субаш» һәм «ак чирмеш» дигән катламнарда теркәп йөрткәннәр. Алар шул катламга карап еллык салымын түлгән. Ә Тулгак Хәйдәр тоткан да бер елны субашларны — ак чирмеш, ә тегеләрен кара чирмеш дәрәжәсенә төшергән. Болай иткәч, салым түләү күләме икеләтә арткан. Әлбәттә инде, субашлар һәм ак чирмешләр фетнә күтәргән. Хәйдәр хан аларга каршы казанчыларны юллаган. Яу артыннан яу купкан, бик күп кан коелган. Менә шул чагында инде Якуб ибне Ногман да түзеп кала алмаган. Баш казый булып утырган шушы изге кеше халык алдына чыгып Хәйдәр ханны сүгә башлаган. Аны комсызлыкта һәм кансызлыкта гаепләп оялтмакчы булган. Мәгәр чылбырын салган этне сүз белән генә кабат оясына кертеп буламыни? Житмәсә, жылгә каршы очырган төкерек тә йөзегә ләм булып кайта бит ул. Мөгаен, Якуб казый да аңлагандыр моны. Мәгәр курыкмаган, һәр жирдә Хәйдәр ханны золымлыкта гаепләп сөйли биргән.

Әрбәтнең йөзегә кара күлгә ятты, ул хикәянең ахырыннан курка иде бугай. Туктап чәй чөмерде. Салкын чәй янган йөрәген баскан кебек булды.

— Ә кансыз Хәйдәр хан тәмам шашкан, ахры. Ул беркөнне Якуб казыйны зинданга ыргытырга әмер биргән. Казый анда да тез чүкмәгән. Зиндан тәрәзәсенә килеп, узгынчылар каршында һаман ханны сүккән. Шуннан соң хан әмере буенча башта аның күзләрен чокыганнар, аннары инде телен дә кисеп алганнар.

«Безнең явыз Давид Теребовль кенәзе Васильконың күзләрен генә чокыган. Ә боларның ханы безнең Давидны да уздырган. Якуб казыйның телен үк өзеп алган», — дип ашыгып уйлады Андрей. Сагышлы тавыш белән Әрбәт хикәясен очлап куйды:

— Үзенең соңгы көннәрендә Якуб казыйны базарларда думбыра чиертеп жан асраган, диләр. Вафат булгач, аның җеназасын да ханнан яшереп кенә жирләгәннәр бугай. Изге кабере кайсы тарафтадыр — безгә әйтүче юк. Мәмләкәт тарихын язган гыйлемдарның аянычлы вафаты энә шундый.

Эрбәткә генә түгел, Андрейга да моңсу, авыр иде. Тып-тын утырдылар. Шулай да, Андрейның күңелен бер уй жылытып узды: «Ә безнең Несторны зурлап жирләгәннәр. София соборында, кенәзләр белән генә янәшәдә. Иисуска мең рәхмәт!» Андрей дулкынлануын сиздермәскә тырышып сорау бирде:

— Ә теге ханыгыз хәзер кайда инде?

— Якуб казый вафатыннан соң вилайәтләрдәге байтак игенчеләр коралга тотынганнар. Шул игенчеләр хан алаен куып тараткан. Тулгак Хәйдәр үзе кыпчак даласына качып киткән. Тегеләрдән ярдәм алып янә Болгар тәхетен яуламакчы булган. Мәгәр акылыннан шашкан ханны күчмән кыпчаклар да кызганмаган — аны төнлә чатырында буып үтергәннәр. Бәлки, бу эшне безнең берәр төрле шымчы да кылгандыр, анысын хәзер инде тәгаен генә һичкем әйтә алмый.

«Үз үлемен читтә тапкан инде бу хан. Киевта бертуганнары Борис белән Глеб үтереп качкан кенәз Святополк кебек», — дип фикерләде Андрей. Эрбәт хикәясен дәвам итә бирде:

— Якуб ибне Ногманның вафат кайгысын жиңеләйтергә теләпме, әллә чыннан да гадел хаким буласына өмет баглапмы, игенчеләр белән һөнәрчеләр казыйның өлкән углы Габдулланы Болгар каласына олугбәк итеп күтәргәннәр. Мәгәр Габдулла да зур, мактаулы эшләр кылырга өлгөрмәгән. Жәек арьягыннан кара аймаклар яу белән бәрәп кергәч, Габдулла бәк тә аларга каршы юнәлгән. Бер яу барышында кыпчак угы тиеп иярәннән ауган...

Икесе дә, сиздермичә генә, сәет Давытны күзәтеп утырдылар. Беркадәр вакыттан соң Эрбәтнең йөзенә елмаю да инде. Ул, ияк белән генә кагып, сәет Давытка таба ымлады.

— Безнең сәетне бабасына бик охшаган, диләр. Әллә шуңа инде, халык аны һәр жирдә жылы каршылый. Ходай Тәгалә Якуб казыйның бу оныгын бәла-казалардан саклый күрсен иде.

Эрбәт белән Андрей икесе тиң соклану белән сәеткә төбәлделәр. Эрбәтнең теләге изге, әмма Якуб ибне Ногман оныгын да бу жиһанда никадәр үкенечле һәм аяныч язмыш көтүен әлегә беркем дә белә алмый иде шул.

Өченче бәйләм

1

Ясүгәй баһадир бүген Онон елгасы буена ауга чыкты. Башка чакта, ауга дисәң, кыят ыруындагы ирләрнең берсе калмый, өстәвенә алар үзләре белән жиңел тирмәләр, оста бавырчыларгына түгел, хәтта төнлә ат каравыллау өчен коллары — тотык-

ларны да ала иде. Ә бу юлы Ясүгәй үзе белән жиде-сигез генә ир ияртте. Чөнки аңа буйсына торган ыруның байтак күремнәре* Онон белән Керулен елгалары арасында жәйләүләр буйлап таралган, Ясүгәй янында аның энеләре Дәритай, Тайчу, Канун карамагындагы бер нәсел кавемнәре генә калган иде.

Кыятлылар аз түгел-түгелен, жәмгысе унбиш меңләп тирмә исәпләнә. Тик шулай да саклык комачауламый. Моннан кул сузымында гына агып яткан Керулен елгасы да, аның сул як яры буйлап жәелгән сусыл үзәнлекләр дә — кара татар ыруының жирләре. Ул гына да житми, шул татар ыруының йә төрбән, йә жыен кабиләсе магуллар хужа булган Онон янына да килеп чыккалый. Төрбәнлеләр килсә, әллә ни шөлlise юк — алардагы арба-тирмә саны искитмәле түгел. Мәгәр инде жыенлылар күренсә, алар белән орышка керүдән Мәңгелек Күк Тәңре берүк үзе сакласын. Кара татар ыруының әлегә иң хәтәр кабиләсендәге тирмәләр саны утыз меңнән арта. Ким дигәндә утыз күремлек кабилә! Шул күремнәр санына карап әлегә кабиләне «утыз татар» дип йөртәләр дә инде. Кара татарларның саны анда гына да бетми. Аларның тагын Далай, Буир күлләрен тирәләп утырган коңгырат, әбрибуир дигән кабиләләре дә бар. Аларга да Керулен, Аргын елгаларын кичеп магул жәйләүләренә керү берни тормый. Дөрөс, соңгы елларда кара татарлар мүкләк сыер сыман әллә ни сөмсезләнми. Ясүгәйнең этисе Бәртән баһадир белән бертуган Кабул хан үз заманында аларны чит жирләргә борын тыгу гадәтеннән нык биздерде. Кара татарлар хәзер койрыкларын кыскан куян сыман тавыш-тынсыз яши. Тик шулай да... бер жыен кабиләсендә генә дә утыз күрем хәтле көч туплаган ул азгын татарлар магул жәйләүләренә дә нәфес сузмас, дигән ышаныч юк бит. Уяу булу, саклык күрә белү һич тә артык түгел. Менә ни өчен Ясүгәй баһадир кыятлыларны өлкән энекәше Дәритай кулына калдырды да бер күңел ачып алырга, дигән карар кылып, ауга ялгызы диярлек кенә чыгып китте.

Ирләр инде күптән Ононның камышлы-таллы ярлары буенча таралдылар. Ясүгәй янында балачактан бирле аерылгысыз дустаны Бүчек кенә калды. Алар атларын тышаулап өрәңгеләр арасына утларга жибәрделәр дә, аткы дип аталган жиңел жәяләрен генә алып, үзләре Онон яры буйлап киттеләр.

Күк йөзе чалт аяз, Ононның йөгереке дулкыннары өстендә кояш нурлары күзләренә камаштырып жемелдәшә. Тирә-юньдә шылт иткән аваз да юк. Камышлар арасыннан ара-тирә сөрән

* Күрем — бер мең арба яки тирмәне туплаган төркем. Жәйләүләрдә торгакка (стойбищега) тукталганда көнчыгыш халыклары арбаларын лагерь рәвешендә, божра ясап куя торган була. Рус теленә бу сүз «курень» булып кертгән.

салган үрдәк, казгыш, торна тавышлары гына түгел, дулкыннан дулкынга сикереп уйнаган чөгә, чабак, корбан балыкларының чупылдавы да Онон өстендә яңгырап ишетелә. Ирләрнең аяк тавышыннан куркып уянган кондыз камышларны чыжылдатып уза, бераздан быгыр-быгыр килеп суга чумган аваз яңгырап ала.

Онон бу урында күл сыман киң булып жәелгән. Кызлар чәче сыман куге, көяз булып үскән камышлары-таллары арасында жайдак югалырлык. Һәр жәй саен биредә жәйрәннәр, кулан, поши, кыр кәжәләре мыжгып тора. Саксызрак йөрсәң бүре, бурсык кына түгел, барс яки юлбарыс каршына да килеп чыгуың бар.

Ук һәм жәяләрен әзер тоткан хәлдә селәүсенгә охшап бик сак барсалар да, Ясүгәй белән Бүчеккә берни очрамады. Инде камышлар-таллар да сирәгәйде. Ононның кисәк борылып Хинганга таба юл алган терсәгенә килеп життеләр. Монда Ононның ярлары инде тоташ таштан тора. Ә бер ук очышы кадәрле ара узуга елга, кисәк сынган сыман, текә шарламага әверелә. Бер дилбегә буе биеклектән тирән чоңгыл өстенә аккан су гүләве Алатау кыяларына бәрелеп тагын да көчәйгән шикелле була. Ләкин шушы шарламаны узуга елга кабат тына. Аскы якта ул тагын да киңрәк булып жәелә. Ярларының бер ягын вак ташлы комлыктар били, икенче ягы буйлап янә камышлыктар, куге таллык, яшел үзән сузыла.

Шарлама янына житкәч һава жиләсләнде. Жәя тотып йөрү артык иде, уктар садакка салынды. Ясүгәй шарлама кырындагы шоматашларга тезләнде, очлы башлы кәпәчен салып озаклап су эчте, кулларын юешләп яңакларын, баш артына тарттырып бәйләнгән чәчләрен, култык асларын, күкрәген сыпырды. Шарлама өстеннән тирә-юньне, биек Алатау буйларын бер-кадәр күзәткәч кенә ул урыныннан кузгалды. Чаган, өрәңге, карагач ботакларына ябыша-ябыша түбән төштеләр. Алда Соры-Айгыр үзәнлегә башланды.

Бер казан асарлык та вакыт үтмәгәндер, ирләр сәер авазлар ишетеп сагаерга мәжбүр булды. Икесе тиң куге таллыктарны аралап су буена килделәр дә каршы яктагы ярга текәлделәр. Онон өстендә әүвәл ат пошкырган, кубыз зеңгелдәгән, дөмбак дөңгердәгән тавышлар ишетелде. Бераздан гына Алатау өркәчләре арасында кәрван пәйда булды.

Өсләренә ап-ак киезләр тарттырып каплаган жиде арбадан хасил иде ул. Һәр арбага пар ат жигелгән, алар белән арбакашлар идарә итеп бара. Кәрванның алдына да, артына да бишәр жайдак тезелгән. Ләкин арбаларда да кешеләр шактый бугай. Һәрхәлдә, алдагы дүрт-биш арбадан әле талга кунган кошлар шикелле чыркылдашкан кыз-кыркын, әле тыелып кына сөйләшкән ир-ат тавышлары ишетелеп куя.

Нәкъ Ясүгәй белән Бүчек поскан таллар каршына җиткәч, алдагы җайдаклар тукталып та тормыйча елгага керә башлады. Атлар муеннарын сузып су эчәргә тотынды, шул хәл кәрванны тукталырга мәҗбүр итте. Бу тукталуны сүзсез әмер дип кабул иттеләр, күрәсен, ташлы ком өстенә һәр арбадан егетләр, кызлар сикерешеп төшә башлады. Яшьләрнең һәркайсы пөхтә, бәйрәмчә киегән, кызларның чәчләрен чәчәкле такыялар, тәңкәле чулпылар бизи иде. Егетләр дә сынатмаган: һәммәсе дә баш очына ак киез кәпәчләр элөп алган, чигүле күлмәкләрен күбесенчә кызыл төстәге кушак буып тора.

«Туй»,— дип нәтиҗә ясады Ясүгәй. Ул инде алдагы арбага эленгән туградагы болан мөгезе сурәтенә карап та кәрван ияләрен чамалаган иде. «Мәркетләр кәләш алып кайта».

Мәркет кабиләсе Байкүлгә кадәр сузылган Сәлингә елгасы ярларында, Камәр-Табан дип аталган тау буендагы үзәнлекләрдә яши иде. Онон буеннан ким дигәндә тагын ике атналык юл. Элекке заманнарда мәркетләр магул белән бер тугъма булса да, соңгы байтак елда алар кара татарлар белән кан алмашып яши. Алай гына да түгел, татарлар чакыру салса, шул мәркетләр шундук магулларга каршы күтәрелә. Кытайлыларга кушылып, шул ук мәркетләр дә магул кардәшләрен «кыргый татар» дип мыскыл иткән була. Әнә шундый хыянәтләре, якин тугъмаларыннан йөз чөөргәннәре өчен магуллар мәркетләргә аеруча гафу итә алмый. Җай чыккан саен магуллар мәркет кабиләсен аяусыз талап тора. Дөрөс, алар магуллардан шактый ерак яши. Ясүгәй шул ара ераклыгы турында кат-кат уйлады да тәмам аптырап китте. «Җир аръягына килеп йөрмәсәләр, үзләрендә кәләш беткәнме? Әллә... әллә кәләшләре җәйрәннәргә дә биргесез берсылумы?»

Ул арада кәрвандагы яшьләрнең күпчелеге аякларындагы күнөек һәм тулаларын салып ташлаган, кызлар исә чыр-чу килеп елга суына кереп баскан иде. Баш арба янында берберсенә кулларыннан тотышкан егет белән кыз гына аерым басып калды. Болар киёмнәре белән үк башкалардан нык аерыла иде, Ясүгәй әсәренеп текәлде. Кияүнең аякларында күн итек, чигүле ак күлмәк өстеннән иңнәренә кара төлке тиресеннән тегелгән киң бишмәт ябынган. Алтын йөгертөп бизәлгән билбавы кояш нурларында ялт-йолт килеп тора. Кәләш тә ярлы түгел. Зәңгәрсү төстәге ефәк күлмәк өстеннән сусар тиресеннән тегелгән җиңсез камзул кигән. Башында энҗе бөртекләре белән бизәлгән ак калфак.

«Берсе — мәркет, икенчесе кара татар булса да, кара кешеләр генә түгел инде болар»,— дип уйлап алуға ук Ясүгәйнең йодрыклары усал йомарланды. Аның уйларын раслагандай, Онон өстендә чыр-чу килүче кызлар тавышы яңгырап ишетелде:

— Чилу бэй, Айлы бикә! Бер-берегездән һаман туя алмыйсыз. Юыныр өчен генә булса да аерылыгыз инде!

«Әһә! Чилу дигәннәре мәркет бәге углы, кәләшен кара татарларның бер кабилә башлыгыннан барып алган. Мәркет белән татар жүләр түгел, ике арада жиде дәрәя ятса да, туганлык жепләрен һаман ныгыта бирә. Шуңа күрә аларны жинү, буйсындыру кыен». — Ясүгәй беравык уйга чумып торды. — «Ә кәләшнең исеме бик матур. Айлы бикә, Айлы...»

Ясүгәй дикъкаты белән яшъ кызга текәлде. Айлы бикә инде сусар камзулын да, ак калфагын да салып ташлаган һәм су эченнән акрын гына атлап һаман Ясүгәйгә таба якыная иде. Ясүгәй аңа төбәлдә дә агарынып калды. Аның үз гомерендә мондый чибәрне күргәне юк, Айлы бикә аңа күктәге Мәңгелек Тәңре яныннан төшкән бер алиһә, фәрештә булып күренә иде. Гәрәбәдәй саргылт озын толымнар, саф күк йөзе кебек зәңгәр күзләр, алсу, тулы иреннәр һәм аккош канаты шикелле ап-ак куллар. Ясүгәй яшъ кызның гәүдәсен-сынын да күрмәде, ул, карашын аера алмыйча, һаман-һаман шул аккош канатларын, житендәй аксыл-сары чәч толымнарын гына күзәтте. Кабиләләр арасында сугышлар һич тукталмый, Ясүгәй кулы аша да күпме кырнак, күпме кәнизәк узды, әмма аның мондый саргылт чәчле, зәңгәр күзле, ап-ак тәнле хатын-кызны күргәне юк иде. «Әллә күземә генә шулай күренәме? Тәңре сынамыймы?» — дип куллары белән алиһә сурәтен куган кебек итте, яшъ кыз югалмады. Алай гына да түгел, ул нәкъ башкалар шикелле үк су өстенә иелеп ап-ак кулларын, яңакларын юа башлады. Аның өстендәге зәңгәрсу күлмәк изүе кайтарылып төште, изү астында тулып ташкан алсу, зур имчәкләр сихерләп уйнаклады. Ясүгәй, тышауларын өзеп качкан ярсу ат шикелле, үз күкрәгендә кисәк шашып кабынган кайнар хисләргә түзә алмыйча, күзләрен чытырдатып йомды, авыр ыңгырашып куе таллар төбенә чүгәләде.

Аны Бүчекнең сак кына итеп иңбашына кагылуы айнытты. Ул ияге белән Онон өстенә ымлай, ә анда кәрван, нәкъ Ясүгәйгә таба турылап, елга аша чыгып килә иде. Ясүгәй барс житезлегә белән урыныннан купты һәм шылт иткән тавыш та чыгармыйча, камышларны артта калдырып, өрәңге, чаган күлэгәләре астына кереп яшеренде. Туй кәрваны бу як ярга чыгуга тукталып тормады, Соры-Айгыр үзәнлегә буйлап Камәр-Табан тауларына таба юл алды. Ясүгәйне котырткан шикелле, арбалардан һаман әле кубыз, әле дөмбак тавышы ишетелә, ул авазларның һәркайсы баһадирның йөрәген телеп уза иде.

Кәрван саксавыл, дүләнә, чаган агачларыннан торган куе чытырманлык артына кереп югалгач, Бүчек телгә килде:

— Ә кәләшләре күз явын алырдай мал бит боларның, Ясүгәй. Моңың ише сылуны жарияң итеп тотар өчен бер көтү елкы

биру дә кызганыч булмас иде. Мәркетләргә шундый карлыгачны биреп жиберү дә хәрәм.

Ясүгәй болай да башына авыр күсәк төшкән кебек миңгерәгән иде. Юлдашының сүзләре аңа өстәмә үчәкләү булып ишетелде.

— Кем ул кәләшне сиңа бирергә тора соң әле? — дип ярысып кузгалды ул.

Бүчек жилсез көндә дә лепердәшеп утыручы усак яфраклары сыман салмак, талгын тавыш белән җавап бирде:

— Үз ирке белән утарга мал да керми. Кәләшләрен талап алырга кирәк. Юкка гына баһадир түгелсең бит. Тирмәндә сөеп туйгысыз жарияң булыр иде.

Бүчекнең соңгы сүзләре Ясүгәйне тәмам чыгырыннан чыгарды.

— Шушының ише бала-чага җәясе белән талап алыргамы?

Ясүгәй үзен-үзе белештермичә аткыны тезенә бәргәли башлады. Кәжә мөгезе белән ныгытылган җәя шыгырдап куйды, әмма сынарга өлгермәде. Ясүгәй кулыннан аны Бүчек тартып алды.

— Ашыкма, баһадир, — диде ул гыжлый төшеп. — Иң жүнсез корык та кайвакытта жебегәнне куркытырга ярый. Аннары үзеңнең зирәк Байшоңкар сунарчы, ут-күз Томавыл мәргән сөлаләсеннән булуыңны онытма.

Бүчек ныклы карарга килеп өлгергән иде, ахры. Ул Ясүгәйнең җәясен яшел чирәм өстенә ташлады да бик тиз юкка чыкты. Аның соңгы сүзләре Ясүгәйне дә айнытып жибергәндәй итте. Чирәм өстендәге сөяк аткыга текәлеп, баһадир уйга калды.

Әйе, кыятлылар бүген дә олылап искә ала торган ерак бабалары булган аның. Бабасының бабасы Байшоңкар, аның улы Томавыл мәргән турында Ясүгәй баһадир эткәсе Бәртән хатирәләре буенча ишетеп кенә белә. Ерак бабасының чын исеме Бәдуанчар булса да, сунарчылык белән көн иткәне өчен кыятлылар аңа «Байшоңкар» дигән кушамат таккан, диләр. Имеш, ауга юнәлгәндә ул үзе белән аткы-җәя йөртмәгән, гел карчыга һәм шоңкарлар гына алып чыга торган булган. Шактый күп сандагы гаилә җанын түкми-чәчми асрап бара алгач, ул карчыга-шоңкарлар белән ау итүе табышлы булган, ахры. Әнә шулай — юлы һәрчак уң булган сунарчыны кыятлылар зирәк акылы өчен дә бик нык хөрмәт иткән. Байшоңкар бабасы һәрчак бер сүзне — магул кабиләләрен бер тугра, бер кул астына тупларга кирәклегенә турында тәкрарлаган. Шушы максат өчен ул үзе гомерен биргән, Томавыл углына да шуны әманәтләгән. Шул бердәмлек мәһәббә өчен кардәш-туганнары күңеленә якын булгандыр ул. Кыятлылар Бәдуанчарның сөекле кошы ак шоңкарны юкка гына ыруг туграсының иң изге билгесе итмәс иде.

Гажәеп сәер хәл: ә Томавыл бабасы менә карчыга-шоңкар белән ау итүне күз чалымына да китерми торган булган. Анысы һәрчак кыр кәжәсе мөгезеннән тарттырылган жәяне һәм тигез башаклы аткы-укларны гына үзенә тугры юлдаш иткән. Горурланырдай нигезе дә булган — Томавыл мәргән очырган ук берчакта да ялгышу-адашуны белмәгән. Ауга йөрү — анысы уен гына. Иң мөһиме: Томавыл мәргән яшь чактан ук яу кырында үзен курку белмәс, иң азамат яугир итеп таныткан. Нәкъ шул бабасы ыруг батыры булып торган чакта кыятлылар магулларның тугыз кабиләсен дә үз тирмәләре янына туплауга ирешкән. Ахырда инде Томавыл мәргән үзенң улы Кабулны магул кабиләләренә бердәм ханы итеп ак киез өстенә күтәрткән. Ул көнне Балдак Дала үзәнлегенә жыелган магуллар олы учак ягып, шуның тирәсендә дөмбак кага-кага биегән, ыруг пәһлеваннары көч сынашкан, яшь егетләр-ирләр ярсу чаптарларда узышкан.

Билгеле инде, магулларның аерым дәүләт тотарга дөгъва кылып бер тугра астына туплануы чиннәргә* һәм кара татарларга һич тә ошамаган. Магулларның куәтләнүе аеруча чиннәргә аяк табанына кадалган шырпы сыман тәәсир иткән, ахры. Ясүгәй тәгаен белә: чиннәр элек-электән үк магуллар белән дә, кара татарлар белән дә үзара гел яу йөрешеп көн иткән. Әллә ничә гасыр элек үк чиннәр Далай белән Буир күлләре буенда яшәгән жыен, төрбән, коңгырат, әбрибуир кабиләләрен аларның үз ханнары булмаганга күрә «кара татар» дип мыскыл итеп йөрткәннәр. Үзләре белән солых төзеп, аларның таштан салынган галәмәт биек стеналарын саклый-саклай көн итүче ангыт кабиләсен дә үз итмәгән чиннәр. Ангытларның укый-яза белә торган кабилә булуына ташлама ясап кына аларны «ак», әмма, барыбер, үзләре өчен чит-ят икәнне аңлаткан «татар» кушаматы белән атаганнар. Ә инде үзләренә каршы туктаусыз яу йөргән, өстәвенә әле гомер буге Күк Тәңрегә табынып яшәгән магулларга чиннәренң мөһере элек-электән үк бер булган: «кыргый татарлар», яки кабиләләр санына карап «тугыз татар» — бетте-китте.

«Үшән атка камчы — иң тансык аш», дип белми әйтмиләр шул. Чиннәр таккан кушамат та магуллар сыртында усал камчы булып яңгыраган. Кыят, нирун, тайжут, чатжират... — һәммә кабиләләр бердәм уянганнар, күмәк дәүләт төзөргә зур омтылыш туган. Мәгәр магуллар инде хан да сайлап куйгач, вәкаръ, борнай, масаючан чиннәр үз казаннарын чит-ят куллар китергән утлы күмер белән жылытмакчы булган. Алар тотканнар

* Чиннәр — кытайлар, 1125 елда көнчыгышта, Маньчжурия һәм Төньяк Кытай жирләрендә оешкан Цзинь дәүләте вәкилләре. Монголлар әлегә дәүләтне «Алтын патшалык» дип йөртәләр.

да кара татарларны магулларга каршы котырта башлаганнар. Хәер, ырулар арасында магул-татар дошманлыгы турында төрле хәбәр йөри. Кайсысы гына тәгаен, хак икәннен ачыклау да кыен. Беришләре ул дошманлашуга исеме дә билгесез камны сәбәп итә. Имеш, моннан егерме-егерме биш еллар элгәре Кабул ханның Тәкый атлы энесе яман авырый башлаган да, магуллар шул хастаны дэваласын өчен кара татарларның баш камын чакырып китергәннәр. Татар камы Тәкый хастаны күп итеп өшкергән, әллә ничә төрле үлән сулары да эчергән. Инде тегесенең хәле яхшыргандай булган. Әмма кам китүгә үк, Кабул ханның энесе яман итеп тартышкан да мәңгелеккә тынган. «Татар камы хастаны юрамал гына дэвалап йөргән икән, ә чынында — бозган», — дип нәтижә ясаганнар. Ачулары купкан магуллар шуннан соң, жыелышып, кара татарлар янына барганнар да теге камны бөтен кабиләсә каршында кыйнап үтергәннәр. Кам кадәр камны үтерүгә кара татар ыруы да түзеп калмаган. Төрбән, коңгырат, жыен кабиләләре бергә ук-машкан да инде магуллар өстенә зур яу белән килгән...

Магул кабиләләренең кайберләре тагын да хәтәррәк хатирәләр саклай. Чин дәүләте тәхетен берзаманны магул-татар катыш жүржән кабиләсенең бәкләре эләктереп алган, анысы хак. Менә шулар, имеш, кара татарларны котыртып магулларга каршы жибәргәннәр. Яу барышында магуллар жиңелгән, йөзәрлэгән ир-ат әсирлеккә төшкән. Жүржәнле хакимнәр аларның һәммәсен дә әле зинданда тәниәренә утлы күмер басып жәфалый-жәфалый, әле баш өсләренә кайнап торган су коя-коя газаплап үтергәннәр. Шуннан соң, әлегә мәкер өчен үч алырга дип, инде магуллар кара татар кабиләсә өстенә юнәлгән...

Магул кабиләләре арасында йөргән андый хатирәләр бик күп, ә асылы уртақ: имеш, беренче булып яу гәрзиен кара татар ыруы күтәргән, шуннан бирле ике халык арасында үзара кан кою башланган. Әледән-әле кабынып торган ул туктаусыз яу әле Ясүгәй сабий чакта — бабасы Кабул хан заманында да бара иде. Кабул бабасыннан соң, уртақ хан булып, ак киез өстенә аның улы Котул да инде күптән менде. Ә үзара яу йөрү һәм дошманлык һич кенә дә сүнми...

Котул, Котул... Ясүгәй өчен ага тиешле ул. Әтисе Бәртән баһадирның абыйсы. Ясүгәйгә калса, ак дөя йоныннан сугып ясалган дөү һәм изге киез өстенә магуллар аның әтисен күтәрергә тиеш иде. Ясүгәй әле яшь кенә егет булса да, шулчакта ук тәгаен чамалап өлгерде. Бәртән баһадир үз абыйсы Котулга караганда бер карыш озынчарак буйлы, аяк-кул, жылкәләр дөя сыны шикелле мәһабәт һәм эре, йөзе горур. Ул сычкан койрыгы сыман бөтәрләнәп килгән тар кашлары астыннан сөзеп төбәлгәндә аның бораулы, утлы карашы дөү-дөү ирләрне дә бер карышка чүктергәндәй итә. Юкә кайрысы кебек саргаеп

чыккан тимер куллары кылыч орышында да, ук очырту бәйгесендә дә үзенә тиңнәрне белми. Ләкин, менә, хан сайлауга калгач, ыру батырлары, бәкләр никтер карсак буйлы, симез корсаклы Котулны яклап чыкты. Бәртән баһадирны кырыс холкы, каты кулы өчен якын күрмәдеме алар, әллә Ясүгәй анасының кара татар ыруындагы коңгыратлардан алып кайтылган сылу, әмма килмешәк булуы ошап бетмәдеме — төгәлен Мәңгелек Күк Тәңре үзе генә белә. Мәгәр тәкъдир Ясүгәй һәм аның энеләре өчен кырыс булып чыкты. Үзе исән чакта бабалары Кабул гел өлкән угылын гына якын күреп яшәде, ахырда инде ыру бәкләре дә шуны якладылар. Нәтижәдә, шул эт яламас Котул хан да булып алды. Ә ул инде, үз чиратында, иң олы тугайларны, иң сусыл жәйләүләрне, билгеле ки, үз уллары Алтын, Кучар, Сачә бәкләргә өләшеп чыкты. Ясүгәй белән аның энеләре Дәритай, Тайчу, Канунга Онон буендагы иң ерак үзәнлекләр — «уыыз татар» кабиләсе белән янәшәлек эләкте. Ясүгәй баһадир хәзер телиме-теләмиме, ләкин һәрбер танда кара татарларның көтелмәгән һөжүменнән шөлләп көн итүгә дучар...

Дөрөс анысы, Бәртән баһадир үз урынына ыру башлыгы булып менгән өлкән улын көч-куәтсез итеп калдырмады. Кайсыдыр бер елда жәйләү-утлаулар өчен Бәртәннекеләр белән Котулныкылар арасында ызгыш-талаш купкач, яшь кенә булуына карамастан, Ясүгәй үзе дә, аның чал әтисе дә үзләрен шактый түзем һәм зирәк дала хужалары итеп таныта белде. Шул хәл күршеләрдә ышаныч һәм дәрт уятты, ахры. Магул ыруының нирун, тайжут кабиләләре дә, Котул хан улларын калдырып, әүвәл Бәртән, аннары Ясүгәй каршына килеп баш иделәр. Әнә шулай, озак еллар дәвамында барган алыш нәтижәсендә, Ясүгәй кул астына унбиш меңләп тирмә тупланды. Хәвефмазар туса, Ясүгәй бер тәүлек эчендә дошманына каршы егерме меңлек гаскәр куя ала. Ә Бәртән баһадир бит, вафаты алдыннан, аңа һаман яңа жирләр яуларга, яңа ыруларны буйсындырырга васыять иткән иде. Ни үкенеч, тик Ясүгәйнең генә соңгы ничә ел буена бертөрле дә жиңүгә ирешә алганы юк. Нич югы шушы мәркетләрнең борынына чиертеп, аларның аккош канатлы Айлы бикәләрен урлый алсаң икән, ичмаса!..

Чаганнар арасыннан тояк тавышлары ишетелде, үзәнлектә ияр менгән Бүчек пәйда булды. Ул Ясүгәйнең Уттоягын да тезгененнән тартып килә иде. Баһадир аңа житез генә сикереп атланды. Үзара бер сүз дә алышып тормыйча, жайдаклар Соры-Айгыр үзәне буйлап Камәр-Табан ягына юыртып киттеләр.

Ясүгәй белән Бүчек куып житкәндә туй кәрваны Тозлы күл буена төн кунарға туктаган иде. Мәркетләр саклык турында бөтенләй онытканнар. Яр буенча сузылган арбалары каравылсыз тора. Тышауланган атлар сусыл сарут белән тулы иңкүлек эчендә утлап йөри. Ә яшьләр күлдән ярты дилбегә буе арада сай гына чокыр казып зур казан асканнар да һәммәсе учак тирәли олы түгәрәк ясап утырган. «Бүчек Онон буендагы башка аучыларны таба алмаган, шунысы кызганыч,— дип Ясүгәй ачынып уйланды.— Аларны да ияртеп килгән булсам, аһ, күңел ачтырыр идем соң үзегезгә!»

Мәркетләрнең дөньяга һичбер гаме калмаган иде. Менә алар арасыннан жиңсез кайры тунга төренеп утырганы кулына кубыз алды, кичке рәхәт тынлыкны сискәндереп иңкүлек өстендә кылга суккан авазлар яңгырады. Күп тә үтмәде, кубыз көенә калын тавышлы ир-ат моңы кушылды.

Йалвун аның көзи,
йәлкин аның өзи,
толун айын йүзи,
йарды мәнің йүрәк*.

Кайры тунлы оста тиз-тиз генә кубыз кылларына чиертеп алды, дәртле дә, еламсык та аваз байтак зеңләп торды. «Кайры тун» янә бармакларын кубызга тидерүгә иңкүлек буйлап инде көмеш кыңгырау чылтырагандагы шикелле сихри тавыш иясе жыр сузды:

Айдум аңар сәвүк,
Бизни таба нә әлүк,
кәчтиң язы кәрик,
кырлар әзиз бәзик?***

Ясүгәй үзе яшеренеп торган артыш ботакларын кабаланып этәрде дә түгәрәктә утырган мәркетләргә текәлде. Аның сизгер күңеле ялгышмады: түгәрәктән беркадәр алга чыгып һәм берберсенен кулларыннан тотышып жырлаучылар Чилу бәй белән Айлы бикә иде. Баһадир ачынудан яңакларын шыгырдатып кысты, колакларын томалап артыш төбенә иелде. Киң, каты уч

* Тылсым аның күзе,
уйнак аның үзе,
тулган айдыр йөзе,
яралады жанны.

*** Әйттем аңар: «Сөеклем,
киң үзәннәрне кичеп,
биек тауларны кичеп,
килә алдың безгә ничек?»

төпләре генә аны коткара алмый, инде Чилу бәй башлаган
жыр юллары аның колакларын сытып керә иде:

Айды сәнин узу
әмдәк тәлим ызу
йумшар катыг узу
көнлүм саңа йүгрүк*.

Кубыз зеңгелдәве, жыр алмашу учак янында озак дәвам
итте. Күк йөзенә тулган ай калыкты, Киек Каз Юлы, Казык,
Чүмеч йолдызлары кабынды. Борын астыннан гына тиз-тиз
пышылдый-пышылдый Ясүгәй Тәңрегә табына башлады...

— Котбый, Үгәй! Сез бүген атларны саклайсыз,— дип күл
буеннан яңгырап ишетелгән тавыш Ясүгәйне җиһанга кайтар-
ды. Баһадир артыш ботакларын аралады: әмерләренә, әлбәттә,
һаман да шул Чилу бәй бирә иде. Учак янында ирләр генә
торып калган, кызлар таралышкан.

Мәркет батырының яңа әмере ишетелде:

— Бүртә, Ләббан, Мәсхәт! Олаулар янында торгак булырга
бүген сезнең чират. Калганнар, таралыгыз! «Чүмеч» сүнүгә —
юлга.

Егетләр бер-берсенә терәп диярлек тезелгән арбалар астына
кереп сузылдылар. Учак янында дүрт кенә шәүлә басып калды.
Аларның өчесе каравылга билгеләнгән мәркетләр, дүртенчесе
Чилу бәй иде. Батырлары учактагы кисәүләренә кузгаткалап
бертын утырды да, озак түзә алмады, оеган аякларын яза-яза
тугралы арбага таба юнәлде. Сакчыларның берсе учак янына
чүгәләп калды. Икесе олауларның баш-башына барып урнашты-
лар. Ләкин тулган ай яктысында баганадай басып торып шиклән-
дерде бугай, икесе дә ян-яктагы чаган кәүсәләренә барып сыенды.

Ай нәкъ баш түбәсенә менеп җиткәч һава җиләсләнде.
Тәнендә җиңелчә калтырану тоеп Ясүгәй чаган төбенә бөгәрләнеп
утырды, тирә-юньгә колак салды. Күл буге сикерелгән шикел-
ле тынып калган. Сирәк-мирәк кенә инкүлектәге атлар пошкы-
рып куя. Ерактан адашкан ләкләк тавышы ишетелгәли. Сүнәр-
сүнмәс янган учактагы кисәүләр чыжлавы да талгын чишмә
агуын хәтерләтә. Бу тынлыкка бирелеп Ясүгәй үзенә йокыга
талганын да сизми калды.

Ул корыган үлән сабаклары кыштырдаган тавышка айнып
китте. Кулы инде биләндәге хәнжәр сабына яткан иде. Үләннәр
арасыннан кәпәч кигән баш калыккач кына Ясүгәй тынычлан-

* Әйтте: «Газап чигеп
сина килгән чакта,
күнләм ашынганга
каты юл да йомшак».

(Жырлар Мәхмүт Кашгариниң «Диване лөгатет-төрк» әсәреннән
алынды.)

ды. Бүчек икән. Ул әүвәл имән бармагын иреннәренә терәгән иде, соңрак Ясүгәйгә сулга таба ымлап юл күрсәтте, үзе олауларның икенче башына таба шуышып китте. Ясүгәй шуннан соң гына игътибар итте: төнге караңгылык инде беркадәр тарала башлаган, күл буена шактый куге томан яткан икән.

Ун-унбиш адым ара шуышуга ук Ясүгәй төнге сакчыларының берсенә барып төртелә язды. Мәркет егете вазыйфасын тәмам оныткан һәм баш астына кулын салган хәлдә гырлый-гырлый йоклап ята иде. Ясүгәй аның әле ныклап сакал да чыкмаган йөзенә бертын гына карап торды да, икенче мизгелдә инде хәнжәрен аның муенына батырды. Аннары ул сикереп урыныннан купты, аяклары үзләреннән-үзе аны тугралы арбага таба алып бара башлады. Ләкин шул чагында ул капылт кына учак янында утырып калган мәркетне исенә төшерде. Кабаланып кулына аткы алды, жәя йөзенә ук көйләде.

«Учак сакчысы», чыннан да, һаман урынында утыра һәм иң гажәбе — йокламый иде. Ясүгәй аны шәйләүгә шундук сарут арасына сенде, әмма хәйлә-мазар эзләп баш ватмады. Тәңрегә шөкер, ауда гына түгел, яуда да Ясүгәйнең угы ялгышуны белми иде. Бу юлы да очырган угы бичара мәркетнең нәкъ бугазына барып кадалды. «Ут сакчысы» ыңгырашырга да өлгермичә янга авып төште.

Ясүгәй янә житез күтәрелде, аяк очларына басып кына тугралы арба янына йөгереп килде. Болай да өсте һәм ян-яклары капланган арбаның алдына да, артына да ак киездән чыбылдык корганнар, бу «күчмә тирмә»нең ишек ягын чамалавы да авыр иде. Ясүгәй шылт иткән тавыш та чыгармыйча арбаның башына сикереп менде. Хәнжәр йөзе белән киез чыбылдыкны урталай телеп төшерде. Ул чыбылдыкның бер канатын күтәрә башлады һәм кинәт катып калды.

Киң арбаның төбенә дә йомшак ак киез жәелгән. Шул киез өстенә икесе дә анадан тума чишенгән Айлы бикә белән Чилу бәй сузылган. Яшь кәләш бөтенләй эсселәгән, ахры. Ул аккош канатыдай ак кулларын гына түгел, алсу аякларын да як-якка ташлап, туарылып йоклый. Сулыш алганда аның тыгыз, мул күкрәкләре кабаргандай була, жиләс көндәге күл өсте шикелле дулкынланып куя.

Шулчак артта авыр мышнаган тавыш ишетелде, арба жиңелчә генә селкенгәләп куйды. Ясүгәй үз янына Бүчек менеп басканын да, аның кыбырсынып чыбылдык эченә текәлүен дә тоя, әмма үзендә кыл кыймылдатырлык та көч таба алмый иде. Алар яшь кәләш тәненә шактый озак вакыт төбәлеп тын тордылар. Кисәк килеп туган хәвефне икесенең берсе дә сизенмичә калды.

Ат сакларга билгеләнгән мәркетләрнең берсе ниндидер йомышы төшеп олаулар янына кайткан һәм учак янындагы ип-

тәшенең гәүдәсенә килеп төртелгән иде, ахры. Нәкъ шул тарафтан куркынып кычкырган тавыш ишетелде һәм Ясүгәй белән Бүчек икесе дә шундук жиргә сикерделәр.

— У-у-вах, у-у-вах, бәла!

Моңы һаман да шул мәркет кычкыра, ә Ясүгәйнең ауга чыккан саен диярлек үлән яки камыш кыштырдаган тавыш тарафына төбәп тә ук очырганы һәм шулай итеп жәйрән, төлкеләрне генә түгел, әрлән-йомраннарны да атып алганы бар иде. Хәзер дә баһадирның кулы ялгышмады бугай, учак ягында гырылдаган аваз гына ишетелеп алды. Ләкин инде мәркет сөрән салган тавышны башкалар да ишеткән, яндагы бер арба астынан ике егет чыгып килә иде. Аларның берсе Бүчек аткан уктан шундук ауды. Әмма икенчесе, Ясүгәй жәясенә ук элөп очырганчы, башка юлдашларына сөрән салып өлгерде. Кинәт барлык арбалар да бердәм шыгырдады. Хәзер инде жинүгә өметләнү мөмкин түгел иде.

Ләкин Ясүгәй моңы уйламады. Ул үзен-үзе белештермичә тугралы арба өстенә сикереп менде. Кулындагы хәнжәр белән киез чыбылдыкны йәнә бер урыннан телеп төшерде. Ашыгып киез эченә чумды һәм бер мизгелгә генә аптырап калды.

Мәркет бәге урыныннан сикереп торган, тик өстенә әле берни кияргә дә өлгөрмәгән. Кылыч, жәя таккан, кулына хәнжәр тоткан Ясүгәйнең кыяфәте аның өнен алды бугай. Чилу бәй капылт кына арбаның икенче очына ыргылды да андагы киез ярыгы аша сикереп шундук юкка чыкты.

Айлы бикә киез өстенә торып утырган, күкрәгенә зәңгәр күлмәген кыскан, үзе куркудан дер-дер килә иде. Ясүгәй аны кулыннан эләктереп алды, үз артыннан сөйрәп тышка атлады. Иңкүлектә яман орыш бара, кулына кылыч тоткан Бүчекне ике мәркет бөркәвечле арбалар буена кысырыклаган иде. Үзенә орышка катыша алмасын аңлап, Ясүгәй мәркетләрнең берсенә хәнжәр томырды. Хәнжәр мәркетнең күкрәк сөягенә барып төртелде, күрәсең, орышчы егылмады. Шулай да инде аның кылыч селтәнерлек куәте калмаган иде. Хәнжәр йөзенә ике кулы белән ябышкан көенчә ул артыш куаклары эченә кереп юкка чыкты. Ул арада Бүчек ялгыз мәркетнең күкрәген урталай телеп төшерде.

Кыятлылар өчен һәр мизгел кадерле, аларга мәркетләр яныннан мөмкин кадәр тизрәк качып котылырга кирәк иде. Ясүгәй жиргә сикереп төште, күлмәген тоткан көенчә анадан тума килеш басып торган Айлы бикәне күкрәгенә алды һәм Уттояк яшерелгән чокырга таба зур-зур сикереп йөгәрә башлады.

— Бүчек, Бүчек! — дип кычкырды ул үзе гыжылдап.

— Мин монда, мин калмыйм, — дип жавап бирде тегесе.

Бер кулына жәя, икенчесенә кылыч тоткан Бүчек аларны каплап барырга тырышты.

Ул арада Чилу бэй дә аңга килеп өлгергән иде инде. Инкүлектә аның әмерләре яңгырап ишетелде:

— Усай, Синтэк! Тизрәк атларны куып китерегез! Калганнарыгыз — караклар артыннан. Айлы бикәне урлатсагыз, һәммәгезне суям!

Урланган кәләшне күкрәгенә кыскан көенчә Ясүгәй әллә ни кызу йөгәрә алмый иде. Ачыргаланып кычкыруына, тырмашуына да карамады, ул Айлы бикәне иңбашына салды. Яшь кәләш аның аркасын төя, тешли, ләкин, иң мөһиме, кулларны аякларны тотмый, йөгерергә комачауламый иде.

Мәркетләр чокыр янына килеп житкәнче Ясүгәй Уттояк өстенә менеп өлгерде, Айлы бикәне ияр аша ташлап алдына салды. Аткысына ук корып азапланганда мәркетләр чокыр чистенә килеп тезелеште. Үзенә төбәлгән уннан артык укны күрүгә гомерендә беренче мәртәбә Ясүгәйнең тәне чымырдап куйды. Мәркетләр тәте кылын ычкындырса, уклар, һичшиксез, Ясүгәйне теткәләчәк иде. Әмма нәкъ шул мизгелдә чокыр өстендә Чилу бэйнең хәвеф тулы авазы яңгырады:

— Атмагыз, атма! Айлыга тидерәсез.

Үзенә-үзе хөкем чыгаруын Чилу бэй аңламады. Ясүгәй ярысып Уттоякның қасыгына типте. Еллар буена йөрөп, хужасының ымына да өйрәтелгән чаптар кисәк ыргылып урыныннан кузгалды. Мәркетләр янә жәя күтәргәндә Уттояк инде әрәмәлек артына кереп качкан иде.

3

Мәркетләр шактый ерак ара куа килделәр, ләкин Соры-Айгыр үзенендә кыятлыларның эзен югалттылар. Алатау янындагы шарлама янына житкәч кенә Ясүгәйнең күңеле тынычланды. Кичә тезләнеп су эчкән шома ташлар каршында ул әүвәл үзе Уттояк өстеннән сикереп төште, аннары ярымһушсыз хәлдәге Айлы бикәне күкрәгенә күтәрәп алды. Ясүгәй аны сак кына жиргә шудырган иде, Айлы бикә оеган аякларына баса алмады, кояшта кызган шома ташлар өстенә сыгылып төште. Ясүгәй аны янә күтәрмәкче булып Айлы бикәнең иңнәренә кагылды. Ләкин һич тә көтмәгәндә кырнак кәләш баһадирның беләгенә тешләрен батырды. Ясүгәй беләген ышкый-ышкый чигенергә мәжбүр булды. Айлы бикә зәңгәр күлмәге белән күкрәкләрен томалап бөгәрләнде, әмма озын керфекләре астыннан төбәлгән карашы кыргый, усал иде.

— Курыкма, мин сиңа кагылмыйм, — дип эндәште Ясүгәй. Кызның керфекләре дә селкенмәде. Ясүгәй йәнә телгә килде:

— Безгә берәз юынып алырга кирәк. Аннары...

Ясүгәй кызның күлмәгенә ымлады. Айлы бикә шул мизгелдә генә айнып китте бугай, күлмәген жәеп аның бер чите

белән бот тирэләрен каплагандай итте. Ясүгәй басынкы, тыныч тавыш белән сөйләнүен белде:

— Без кайтасы ара шактый ерак. Әйдә, юын, чибәркәй. Мин сиңа карамыйм.

Ясүгәй башкаларыннан байтак калкып торган олы бер таш өстенә барып утырды. Иңендәге жәяне, билендәге кылычын салып ташлады. Өстендәге күн камзулыннан да бушангач, аңа жиләс, рәхәт булып китте. Сиздермәскә тырышып, ул Онон өстенә борылды. Тоткын кызны күрдә дә башын чайкап куйды.

Айлы бикә өстенә күлмәген киеп алган һәм су эченә чүгәләп утырган көенә юына иде. Менә, ул бервакыт гәүдәсен турайтты, аякларын күтәрәп баса-баса шарламага таба атлап китте. Тәмам юешләнгән күлмәге тәнненә сылашып яткан һәм кырнак кызның бөтен матурлыгын күрсәтеп тора иде. Төз һәм озын ботлар, ике учка сыеп бетәрлек неп-нечкә бил, камыш сабагыдай зифа гәүдә, атлаган саен жанланып уйнаклаучы тыгыз, мул күкрәкләр. «Йа Тәңре, бу кадәр чибәр колларың да булыр икән!» — дип уйлап куйды Ясүгәй һәм күкрәгендә кабынган ярсу хистән котылырга омтылып йөзен читкә борды.

Бу минутта Айлы бикә шарламаның читенә үк килеп баскан һәм беркадәр алга иелә төшөп астагы чоңгылны күзәтә иде. Менә ул ачулы кыяфәт белән кыятлыларга таба күз ташлады. Атларның йөгәннәрен тотып карамалар ышыгында торган Бүчекнең куркынып кычкырган авазы Онон буендагы тынлыкны ярып узды:

— Ясүгә-ә-эй!

Таш өстеннән капылт сикереп торган баһадирның сискәнүле карашы әүвәл Онон буендагы таллыктар, камышлыктарны айкап узды. Бүчек инде йөгәннәрне ташлап Ясүгәйгә таба йөгәрә башлаган иде. Баһадир да Ононга таба борылды һәм кисәк катып калды. Шарлама читендә торган Айлы бикә нәкъ шулвакыт, керпе сыман бөгәрләнеп, чоңгыл өстенә томырылды һәм шундук юкка чыкты. Ясүгәй болан шикелле сикергәләп елга өстенә ыргылды. Берничә мизгелдән инде ул да, ук сыман томырылып, чоңгыл эченә кереп чумган иде.

Ясүгәй су астында күзләрен ачып тирә-якны айкап чыкты, бертөрле шәүлә дә шәйләмәде. Ул тагын да тирәнгәрәк чумды, ярсый-ярсый куллары белән чоңгыл төбөндәге ташларны, комлыктарны капшый башлады. Тыны тәмам беткәч кенә ул чоңгыл өстенә калыкты, ашыгып сулыш алды һәм янә чумарга әзерләнде. Ләкин аны кояш нурларында ялтырап уйнаклаган гәрәбәдәй саргылт чәчләр туктатты. Айлы бикә, күрәсен, инде күптән су өстенә калыккан. Ул чоңгыл өстенә ургылып аккан су ташкынының астында, зур гына таш артына яшеренеп тора. Үзе әллә куркудан, әллә өшенүдән дер-дер килә иде.

Ясүгәй йөзеп килеп кулыннан эләктергәч яшь кыз карыш-

мады. Ашыкмыйча гына яр читенә чыктылар. Ясүгәй кабат аны күкрәгенә күтәрде, шарлама өстенә менеп атлар янына житкәнче кулларыннан төшөрмәде. Уттояк каршына китереп бастыргач кына ул әрнүле дә, кимсеткеч тә тавыш белән берничә сүз әйтте:

— Кая, кем янына качмакчы булдың? Жебегән Чилу янынамы? Кәләшен ташлап кача торган куркак жан кадерлеме сиңа?

Кырнак хәленә төшүе, кача алмавы өчен болай да өзгәләнгән кызның соңгы түземлеген Ясүгәйнең төртмәле сүзләре тәмам сындырды. Чабылган сарут сабагы шикелле бөгелеп төште дә ап-ак куллары белән жирне төя-төя Айлы бикә әрнеп еларга тотынды. Кызны очкылык тота башлагач кына баһадир аны кулларыннан тартып күтәрде. Бүчек тоткан күн камзулын алып Айлы бикәнең иңбашына салды. Әледән-әле кабынып сулкылдаган кызны күзәтү авыр иде бугай, үзе дә тоймастан Ясүгәй аңа ягымлы эндәште:

— Ә мин сине беркемгә дә бирмәячәкмен, жаный. Мин тач бүре шикелле. Тешемә эләккән калжаны мәңге ычкындырмыйм. Сине дә жибәрмим...— Ясүгәй нәрсәгәдер килеп төртелгән сыман бертын туктап торды, әмма теленә килгән сүзен барыбер ярып салды,— ...һәм үзем дә качмыйм.

Айлы бикә әрнүле, үпкәле карашын аңа текәде. Ниһаять, беренче мәртәбә телгә килде:

— Ә өендә мине кемең итеп тотарсың соң? Кәнизәгең итепме, әллә жарияңме?

Ясүгәйнең өстенә кайнар су койдылар диярсең, ул шундук куырылып калды, кызарып чыкты. Карашын яшерергә теләп әле Бүчеккә, әле Уттоякка төбәлде. Ахырда түзмәде, гыжлап жавап бирде:

— Нишләргәдер, әлегә үзем дә белмим. Мәгәр сине кара кырнак итеп тотасым юк.

— Жарияң итмәкчесең инде алай булгач.

Ясүгәй ярып жиргә типте.

— Белмим дидем бит, бел-мим!

Уттоякка менеп юл чыккач та Айлы бикәнең йөзе яктырмады. Ул озак вакыт буге онытылып бара да йокыдан уянгандай әледән-әле ниндидер сүзләр пышылдап ала иде. Чыдамады, Ясүгәй сорыйсы итте:

— Син үзегезнең Аллагызга эндәшәсеңме соң, ниләр пышылдыйсың?

Айлы бикәнең жавабы усал кысылган иреннәре арасыннан сытылып чыкты:

— Ходай Тәгаләгә ялварам мин. Ул тизрәк ишетсен дә минем тоткынлыкка элэгүем турында Тимержан бәк колагына ирештерсен иде.

Ясүгәй эсселе-суыклы булып китте. Кара татар ыруындагы иң данлыклы һәм гайрәтле әлеге баһадирны Ясүгәй ишетеп тә, малай чакта хәтта күреп тә белә иде. Йөгереп барган дөяне бер сугуда егарлык алыптай гәүдәле бу батыр әле дә булса Ясүгәйнең күз алдында тора. Һәр иңенә дәү ирләр утырырлык киң жылкәле, бала башы кадәр йодрыклы адәм иде ул. Юкка гына аны татарлар «Кыя батыр» дип йөртмидер. Житмәсә, ул әле «утыз татар» кабиләсе өстеннән бәк булып та тора.

Ясүгәй үзенә эчендәге утны сиздермәде.

— Син кайсы кабиләдән буласың соң?

— Коңгыраттан.

— Кабилә башыгызының аты нинди?

— Сәмыйк бәк.

— Димәк, син шул Сәмыйк бәк кызы буласың да инде.

Айлы бикәнең иңбашлары калтыранып куйды, ул гажәпләнеп баһадирга текәлдә, күзләре зур булып ачылды. Ясүгәй мыек астыннан гына елмайды да яшь кәләшкә үзенә карарын өзеп әйтте:

— Кабилә бәгенең кызын урлаган өчен баштан сыйпамаслар, анысын гына чамалыйм. Мәгәр «утыз татар» гына түгел, чаган татарлары* белән төрбәнлеләр, коңгыратлар, мәркетләр жыелып килсә дә, сине бирәсем юк. Колагыңа киртлә.

4

Балдак дала үзәнлегенә кайткач, кыятлылар Ясүгәйне сәер каршылады. Иң элек баһадир тирмәсенә өлкән энесе Дәритай котырынып керде. Кәпрәймәкче дә, туганнарының исләрен китәрмәкче дә булып, Ясүгәй Айлы бикәне чыбылдык артына яшермичә, тирмәнең ак ягында тота иде. Йөзен түбән игән хәлдә чәчен үреп утырган кырнак кыз ягына Дәритай хәтта әйләнеп тә карамады. Елан-мазар үтә күрмәсен дип ишек төбенә ат кылыннан үреп салынган юан бауны атлап керүгә үк Дәритай төкөрәк чәчә-чәчә жикеренергә тотынды:

— Ошбу чәчби сиңа нигә кирәк булды? Мәркетләр илә татарлар бергә укмашып килеп бөтен ыруларны суеп чыксын, дисеңмени? Үзеңнең атай тарафыннан баһадир итеп калдырылган булуыңны нигә онытасың?

Ясүгәй, үзен кулга алып, тыныч калырга тырышты.

— Кара татар кәләшләрен әсир итеп алу магул батыры өчен кайчаннан бирле хурлык санала соң?

Дәритайның куе кашлары борын өстенә жыерылып килде, ул тагын да ярып кычкырды:

* *Чаган татарлары* — ангыт кабиләсенә монгол телендәге атамасы. Кытайларча әйтсәк, «ак татарлар».

— Хурлык саналмый, баһадир, мәгәр бәла тудыра. Син ошбу чәчбине гадел орышта түгел, бәлки урлап алгансың. Моның өчен Тимержан бәк синең билеңне сындырачак. Хәзер Кабул хан заманасы түгел. Магул кабиләләре ошбу бармаклар кеби төрле якка таралышып бетте. Ә татарлар бердәм. Аларның бер жыен кабиләсендә генә дә утызлап күрем бар. Хак булса, кара татарлардагы жәмгы тирмәләренң саны житмеш меңгә чаклы житә икән. Ә синең кул астында унбиш-егерме мең генә ир. Котул ханның сине яклап кубуы бик икеле. Әле яуда без кырыла калсак, сөөнөп кенә торыр.

— Ярар соң, кирәк икән, Котул ханнан башка, ялгыз орышырбыз. Мәгәр вакытыннан алда үлмә әле син.

Ясүгәйнәң ваемсыз жавабы өметен тәмам өзде, күрәсең, Дәритай кулын селтәде дә чыгып китте. Аннан соң беркадәр вакыт узгач тирмәгә атылып кәргән энесе Тайчуның тәкъдиге Ясүгәйнә бөтенләй аптыратты.

— Синең хатының бар, жарияләрең дә әллә ничәү. Ошбу кырнагыңны миңа бирче, батыр?

Агарынып калган Айлы бикә баһадирга таба борылды, Ясүгәй моны күреп торды. Кору тавыш белән Ясүгәй хәзер үзе сорау бирде:

— Синең дә жарияң илә кәнизәкләрең ике тирмә тулы. Мондый сары чәчби сиңа нәгә кәрәк?

— Мин өйләнәм аңа.

Ясүгәйнәң тәнәнә утлы күмер тигән кебек булды. Тайчуга унсигез яшь тулып килә, ул әлегә ялгыз. Аны башлы-күзле итү, баһадир буларак, Ясүгәй өстендә тора. Житмәсә, бабалар йоласы буенча Тайчуның теләсә кайсы кырнак кызга өйләнергә хокукы бар.

Ясүгәй кайнар карашын Айлы бикәгә төбәде һәм көтелмәгән карарын әйтеп салды:

— Мин аны үзем өчен дип орышып алдым, Тайчу. Ул ошбу тирмәдән чыгып китмәячәк. Мин аны үземә хатынлыкка алам.

Калтыранып утырган Айлы бикә урыныннан кисәк сикереп торды. Ясүгәйнәң әле генә мондый карарга килүен Тайчу да аңлап өлгерде. Аның йөзенә күлгә ятты, карашы кырысланды.

— Син миңа үзем сайлаган кырнакка өйләнергә юри ирек бирмисең, атайлар йоласын бозасың,— дип кычкырды ул ярысып.— Мин синең янында кала алмыйм. Бүген үк тайжутлар кабиләсенә китәм. Кирәгем чыгып, чакырырга жыенсаң, мине көтмә. Моннан ары тайжутларның да сиңа буйсынасы юк!

Инде Ясүгәй тирмә киезенә тибеп жикерергә мәжбүр булды:

— Бер төмән чирү илә өстеңә килсәм, буйсынмый чаран калмас!

— Булдыра алсаң, ул төмәнне Тимержан бәккә каршы туп-

ла. Кабилә башлыгының кызын кырнак итеп тоткан өчен аның сине гафу кыласы юк. Мине таба алачагыңа да нык шикләнәм. Мин тайжутларны алып Онон буеннан китәм. Кайсы якка, кайсы батыр кул астына — анысын күз күрер.

Кырт борылды да, көмеш йөгертелгән кылыч кынын ишек катында торган чиләк-табакларга бәрә-бәрә, Тайчу чыгып китте. Ясүгәй тирмә идәнәнә ябылган барс тиресе өстенә чүгәләде. Тоныкланып калган карашын Айлы бикәгә төбәде. Кабер тынлыгы урнашкан тирмә эчендә бер сүз дә алышмыйча озак утырдылар. Айлы бикәнең түземлеге бетте, күрәсен, йөзен жиң очы белән каплады да чыбылдык артына кереп югалды. Аягындагы күноекларын салып берәздән Ясүгәй дә кыз янына узды. Айлы бикә тешләде, тырнашты, баһадирны үзенә якын да китермәде. Тырналган эзләренәң берсеннән муенына кан саркып чыгуын үзе дә тойды, ахры, Ясүгәй шуны капылт сыпырды да канга буялган уч төбен Айлы бикәнең күз алдына сузды.

— Ошбу канны оныта күрмә, кызыкай, шуның илә ант эчәм.— Ясүгәй уч төбен ялап алды.— Үзең ихтыяр итмичә торып, моннан ары мин сиңа кул сузмыйм. Мәгәр беләм: син яныма үзең киләчәксең. Шуңа чаклы сиңа кырнак урыны!

Баһадир бик тәкәббер кыяфәттә чыгып китте. Әмма түзә алмады, икенче танда ук гаепле йөз белән килеп керде. Шул кичтә Ясүгәй аның каршына сусар тиресеннән тегелгән тун кертеп салды, ак энже бөртекләреннән тезелгән сәйләнне муенына такты. Тик Айлы бикә барыбер күңел капкаларын ачып елмаймады. Көн артыннан көн үтә башлады. Ясүгәй бер генә иртә һәм кичне дә калдырмыйча кереп Айлы бикә янында утыра торган булды. Тоткын кыз үзенәң халәтенә ияләшә башлаган иде, күрәсен, бер танда баһадир керми калгач, кич белән ул аны елмаеп каршылады. Ясүгәйнең күңеле алданды. Кайнар мәхәббәткә өмет итеп, ул кызың муенына иреннәрен тидерде. Ләкин Айлы бикә шундук кәрпә шикелле бөгәрләнеп ятты, усал тырнап алды.

Ә беркөнне баһадир кара көеп йөри башлады. Аның авызыннан бер сүз дә чыкмый иде, Айлы бикә кырнак хатыннары сөйләшүен ишетеп кенә белде. Тайжут кабиләсе юкка чыккан, теге көнне Тайчу юкка гына янамаган икән. Дөрәс булса, тайжутлар магул белән татар катнаш найман кабиләсе яшәгән Шәрәборын тауларына, Куку-Ката үзәнлегенә таба киткәннәр, ди. Берәр атна узгач Ясүгәй, алар артыннан биш мең кешелек чирү юллап кына, качакларны кабат Балдак Дала үзәнлегенә кайтара алды. Ләкин тайжутларда ниндидер яшерен дошманлык хисе яшәп калды бугай, шуннан соң Ясүгәй баһадир оештырган бәйге-орышларда алар бөтенләй катнашмый башлады...

Айлы бикәнең кырнак хәленә төшүенә ике ай чамасы вакыт үткәч, кыятлыларга тагын да хәтәррәк хәбәр килеп төште.

Далай, Буир күлләре буеннан кубып Онон елгасына таба кара татар чирүе килә, сәрдәрләре Тимержан бәк икән. Сәбәбен ачыклап маташу артык мәшәкатъ иде. Ясүгәй баһадир шул көнне үк нирун, тайжут кабиләләрен чакырып чапкыннар юллады. Иң беренче булып Балдак Далага нируннар башлыгы Ярми килеп житте. Ул үз кабиләсенен барча ирләрен күтәреп кенә калмаган, ярдәмгә әле магул-татар катнаш гирәй ыруы сугышчыларын да дәшкән икән. Берүзе дүрт меңнән артык жайдакны жыеп килгән Ярми бәкне Ясүгәй, әлбәттә, кочып каршылады.

Кул астына ун меңнән артык жайдак туплануга Ясүгәй баһадир Алатауга таба кузгалды. Ике дәншәтле көч Соры-Айгыр үзәнәндә очрашты. Ясүгәй үз жайдакларының күбесен, тозак чирүе итеп, чытырманлык артына яшереп куйган иде. Татарлар аңа орыш осталыгын күрсәтергә ирек бирмәделәр. Магулларга житәргә ике ук очарлык ара калуга ук, тыгыз сафлар эченнән, айгырын уйнаклатып, алга Тимержан бәк чыкты.

— Ата-баба йоласы буенча орышны батырлар башлаячак.— Бәкнең усал, калын тавышы Алатау кыяларына бәрелеп магулларга дәншәт бөркеде.— Үзенә кырнак илә жарияләргә дә чын ирләрчә итеп таба белми торган угры батырыгызны чыгарыгыз. Мин ул куркак тәкәнә үзем менә шушында, бар чирүе каршында тотып печәм.

Бәкнең сүзләренә татарларның мәсхәрәле көлүе яңгырап кушылды. Ясүгәйнең тәкате корыды, ул Уттоякның касыгына типте. Чаптар сискәнүдән әүвәл арткы аякларына күтәрелеп кешнәде, аннары ук шикелле сузылып алга томырылды.

Тимержан бәк кулына озын, саллы сөңге тоткан иде. Ясүгәй дә сөңгесен алга сузды, гәүдәсен үгез тиреләреннән сумала белән катырып ясалган жиңел калкан артына яшерде.

Батырлар арасы мизгел саен кими башлады. Ясүгәй инде Тимержан бәкнең бәллүлөгән саен жилдә жилфердәгән озын, чал мыекларын да, кысылган керфекләре арасыннан төбәлгән ярсулы карашын да аермачык итеп күрә иде. Маңгайга-маңгай килергә исәпләп Ясүгәй Уттоякның йөгәнән усал тартты — чаптар тыңламады. Бер-берсеннән нәкъ сөңге озынлыгындагы ара калдырып батырлар узып киттеләр. Шулай да бер мизгелдә Тимержан бәкнең сөңге очы Ясүгәйнең калканын бәрәп узды һәм шул жиңел сугу да магул баһадирын ияреннән алып ташлый язды. «Гайрәтле дә соң син, Кыя батыр»,— дип уйлап алды Ясүгәй һәм ике-өч дилбегә озынлыгы ара узуга атын кире борды.

Батырлар йәнә бер-берсенен каршына ашыктылар. Ясүгәй түгәрәк калканын күкрәгенә кысты. Атлар бу юлы читкә тайпылмады. Менә Тимержан бәкнең йөзе якынайды. Ясүгәй анын

жыерчыклар баскан яңакларын да шәйләде, мәсхәрә белән тулы карашын да күрде. Аһ, нигә ул татар бәгә йөзеннән күзен алмады икән?! Нәкъ шул мизгелдә бәкнең юан саплы озын сөңгесе Ясүгәйнең калканын ярып узды. Тимер көбәне сытып, күкрәгенә кадалган очлы сөңге магул баһадирын ияреннән әйләндереп атты. Ясүгәй күз алдында жиһан сүнде...

Үзәнлектәгә тынлыкны сискәндереп татарларның тантаналы тавышы яңгырады. Тимержан бәк тә сөңгесен болгый-болгый тантана итә иде. Ул берәздән гына дошманына таба күз ташлады. Ясүгәй бер аягы белән өзәңгегә эләгеп калган һәм Уттояк аның гәүдәсен магул чирүе ягына тартып бара иде. Тимержан бәк Ясүгәйне инде мәеткә санап урыныннан кузгалмый да торды. Әмма ул ялгышты. Магул баһадиры аңын жуйган һәм яраланган гына иде.

...Өч көннән соң, ниһаять, Ясүгәй күзләрен ачты һәм үзенә Балдак Даладагы тирмә эчендә ятуын аңлады. Аның күкрәгә чәнчеп-чәнчеп яна, күз алдында да яшелле-кызыллы утлар уйный иде. Шулай да ул үз янына тезләнгән Айлы бикәнең шәүләсен бик тиз шәйләп алды, аның тыелып кына үксегән тавышын да аермачык ишетте. Ясүгәй кулын әкрән генә кыймылдатып кызның тезләренә кагылды, кибеп ябышкан иреннәре аша ике-өч сүз генә сытып чыгара алды:

— Әйт-тем бит, әйт-тем. Менә, үзең килдең.

Айлы бикә аның тавышын ишетеп әүвәл гажәпләнде, аннары тагын да ярсыбрак елый-елый Ясүгәйнең башын кочып алды, баһадирның күзләрен, яңагын, иреннәрен шашып-шашып үбәргә тотынды. Ясүгәйгә рәхәт, күкрәгендәгә авырту да онытылган иде.

Айлы бикә тиздән тынычланды. Ул Ясүгәйгә карап киң елмайды, аннары оялудан йөзен түбән иде. Ясүгәй, аның кулын үзенә учына кысып, кызның ал йөзеннән карашын аера алмыйча ятты. Ләкин иңнәренә баскан ил кайгысы үзенекен итте, берәздән ул шөбһәләнеп сорарга мәжбүр булды.

— Орыш ничек беткән, сөйлә миңа.

Айлы бикә карашын читкә яшерде.

— Бер як та жиңә алмаган. Мәгәр Тимержан бәк юрамал гына чигенгән атлы булган да, тозак чирүе илә өч йөзгә якын тайжутлыларны әсирлеккә алган.— Айлы бикә бертын дәшми торгач, өстәде: — Дәритай энең илә Ярми бәк тә яраланып кайтты.

Ясүгәй тешләрен яман шыгырдатты, бик озак дәшми ятты. Ахырда түзмәде, сорап куйды:

— Син Тимержан баһадирның монда килүен көткән идеңме? Дөрәсен әйт.

— Мин яу булуын бөтенләй дә теләмәгән идем. Чилу бәйнең инде күптән миңа кирәге калмады. Шулай булгач, магул илә

татарларның үзара орышуыннан бер як та отмый. Житмәсә, кырнак бер кыз өчен.

— Син кырнагым түгел!

— Ә кемең соң?

— Беренче көнне үк әйткән идем. Мин сине үземә хатынлыкка алам.

Айлы бикә йәнә Ясүгәйнең йөзенә иелде. Бу төнне алар тәүге тапкыр бергә үткәрделәр...

Ясүгәй ике атна дигәндә аягына басты. Шул көнне үк туй итә башладылар. Магул ыруында орыштан яраланып кайтучылар байтак, өстәвенә, Дәритай белән Ярми бәкнең дә хәлләре әле һаман яхшырмаган иде. Ясүгәй ерактагы кабиләләргә чапкыннар жиберә алмады. Шуңа күрә көрәштә дә, ат чабышында да, нигездә, нирунлылар белән кыятлылар гына катнашты.

Туй ыгы-зыгысы узгач Ясүгәй тынычланган кебек булды, үзалдына елмаеп йөри башлады. Әмма берәр айдан Дәритай да савыкты һәм Ясүгәй белән алар арасында яман талаш купты. Дәритай кара татарлардан үч алырга чакыра, баһадирдан кабат чирү туплавын таләп итә иде. Ясүгәй теше-тырнагы белән каршы торгач, Дәритай нирунлылар янына качып китте. Анда инде Ярми бәк тә аягына күтәрелгән икән. Икәүләп алар йәнә яртылаш кардәш тиеш гирәй ыруының олуг бәге Түтән янына ярдәм сорап барганнар. Түтән бәк аларга ике мең чамасы нәүкәр биреп жибергән. Иленә кайткач Ярми бәк тагын өч мең тирәсе нирунлыларны ияргә күтәргән.

Әлеге хәбәрләр килеп ирешкәндә Ясүгәй инде берни кыла алмый, нирунлылар белән гирәйлеләр Далай күленә карап юлга чыккан иде. Кыш кереп килү сәбәпле татарлар бернинди саклык чарасы да күрмәгәннәр. Ярми бәк белән Дәритай чирүе Аргын елгасы буйлап кара татарларның төрбән кабиләсен таллап узган. Бер ай буе шунда котырынганнан соң магуллар әллә никадәрле ганимәт туплап һәм тоткыннар жыеп кайту ягына таба борылганнар. Тимержан бәк ашыгыч рәвештә чирү туплап угры магулларны куа чыккан, ләкин кар-буранлы юлда аларның эзен югалткан. Магуллар шулай бернинди зыян да күрмичә кайтып житкән.

Ясүгәй баһадир ике-өч ай буена энә шундый үкенечле һәм шөбһәле хәбәрләр көтеп яшәде, ябыкты, суырылды. Магуллар тантанасының тик вакытлы гына булуын, яз житүгә кара татарлар белән яңа орыш көтәргә кирәклеген ул алдан ук белеп тора иде.

Тәңрененң мәрхәмәте, — әле ярый аның күңелен юатырга, — Айлы бикәсе бар. Ул ягымлы сүзләрен дә, кайнар кочагын да кызганмый. Өстәвенә, соңгы бер ай эчендә шактый түгәрәкләнә башлады, Ясүгәйгә бер угыл табарга вәгъдә итә.

...Хәвеф һәм сөенеч көтә-көтә кыш та үтеп китте. Яз көне, алдан беренче булып, кара хәбәр килде:

— Керулен елгасы буйлап, Балдак Далага таба кара болыт булып, татар чирүе килә. Тимержан бәкнең нирун илә гирәйлеләрне кырып бетермичә торып кире борылырга исәбе юк икән.

Айлы бикәне Чилу бәй кулыннан урлаганга тугыз ай тулып килә, ул инде тулгак тотудан жәфалана иде.

— Нигә инде һаман кан коясыз? Минем туганнарым илә, зинһар, орышсыз-кансыз итеп килешә күр, — дип һәм Ясүгәйгә кылычын кыныннан чыгармаска ялварып, Айлы бикә нык өзгәләнде, ярсып үкседе.

Әмма баһадир кешенең башка чарасы юк, аңа үз кул астындагы кабиләләр иминлеген сакларга кирәк. Кыяттагы, нирун, тайжут кабиләләрендәге барча ирләр ияргә менде. Сигез меңгә якын жайдак белән аларга гирәй бәге Түтән дә килеп кушылды. Сәрдәр итеп Ясүгәй баһадирны сайладылар. Аның кул астындагы жайдак саны ике төмәнгә тулды. Әмма магул кабиләләренең берсе дә яуга атлыгып тормый, нирун белән гирәйлеләр исә үзләренең кыш башындагы походларыннан бик канәгать, аларга да хәзер корбан бирү урынсыз шикелле тоела иде.

Тимержан бәкне Ясүгәй үз чирүен Каратау буена тезеп каршылады. Татарлар сан ягыннан азрак, әмма аларда көбә, очлым һәм кораллар күпкә шәбрәк иде.

Чирүдән аерылып, Ясүгәй алга чыгып басты. Мөмкин кадәр тыныч булырга тырышып оран салды:

— Юкка кан коюдан бер як та отмый. Корбан урынына кәләш алышып яшәсә, кара татар да, магул да отар гына иде. Шул мәсләктән алышны батырларның орышыннан башлык. Жиңелгән батыр ягы кыныннан кылычын чыгармыйча кире борылмасмы? Минем сиңа әжәтем бар сыман, әйдә, чык, Тимержан бәк.

Алмачуар төстәге биек айгыр иләмсез пәһлеванны чирүләр уртасына алып чыкты. Чигә һәм сакалындагы төкләр чалара башласа да, Тимержан бәкнең нарат кабыгы сыман яргаланган дәү куллары уйнаклап кына тора иде әле. Бүген ул озын сөңгесен читкә ташлады, тимер чөйләр кагылган авыр гөрзиен кулына алды. Ясүгәй дә сөңгесен үзәнлеккә томырды, кулын кылыч сабына салды. Ике баһадир бер-берсенә текәлеп хәрәкәтсез калдылар.

Ниһаять, аргамаклар алга ыргылды һәм жайдакларны бер-берсенә каршы алып китте. Аралар якынайды. Тимержан бәк авыр гөрзиен иңбашына алды, иярәннән беркадәр күтәрелә төште. Менә батырларның күз карашлары очрашты, Ясүгәйнең тыныч

йөзен күреп Тимержан бәк ирен читләре белән генә мәсхәрәле төстә елмайгандай итте. Тимержан бәккә калса, менә ул тагын ике дилбегә озынлыгы араны узачак һәм гөрзие белән сугып магул батырының башын, һичшиксез, көбәсе эченә чумдырачак иде. Әмма ул соңгы мизгелдә генә Ясүгәйнең кулларында бернинди дә корал булмавын, магул батырының нибары ат кылынан үрелгән озын, нечкә бауны гына җилфердәтеп килүен күреп алды. Бәкнең тәне эсселе-суыклы булып китте, авыр гөрзие иңбашыннан төште. Икенче мизгелдә инде кыл элмәк татар баһадирының иңбашларын чорнап өлгерде. Бер дилбегә буе ара узуга Тимержан бәк ияреннән суырылып төште. Уттояк пәһлеван гәүдәсен эреле-ваклы ташлар аунаган үзәнлек буенча сөйри башлады.

Тыгыз саф булып тезелгән магул чирүе өстендә тантаналы җиңү авазы купты, үзәнлек гүләде. Татарлар «аһ» иттеләр, йөзләренә курку, шөбһә чыкты. Магул батыры Ясүгәй Тимержан бәкне әсир итеп алса, татарлар өчен бу, һичшиксез, мәңге юылмаслык кара хурлык иде.

Әмма шул минутта һичкем көтмәгән коточкыч бәла туды. Тимержан бәкнең гәүдәсе эреле-ваклы түмгәкләргә бәрелә-сугыла сөйрәлә, ә Ясүгәй баһадир аның ягына әйләнеп тә карамыйча гына бара иде. Менә Уттояк үз каршына очраган зур-зур ике ташны сикереп узды. Кылдан үрелгән озын бау ташлар арасына шуышып төште. Тимержан бәкнең алыптай гәүдәсе зур ташларга килеп төртелде. Уттоякның чабып баруы тик бер мизгелгә генә тукталгандай булды. Нәкъ шул чакта кыл элмәк Тимержан бәкнең тимер көбә кигән иңбашыннан ычкынды һәм муенын чорнап алды. Икенче мизгелдә инде татар баһадирының кылычтай киселеп чыккан башы кылганнар арасына тәгәрәп китте...

Үзәнлек әүвәл «аһ» дигән кызганыч аваз чыгарып иңрәде, аннары ике як чирү дә тораташтай калды. Уттоякның кинәт кенә алга ыргылуынан сискәнгән Ясүгәй дә артына борылды, тетрәнеп китте, йөзе агарынды. Уттоякны ул шундук кирегә борды, эре ташлар янына җитәрәк ияреннән сикереп төште. Йөгереп барды да Тимержан бәкнең башын кулларына алды. Әле аның йөзенә, әле татар чирүенә таба текәлеп, нишләргә дә белми кулларын салындырып торды. Аннан гына ул кисек башны Тимержан бәкнең гәүдәсе өстенә илтөп куйды, үзе эре ташлар янына чүгәләп хәрәкәтсез калды.

Бераздан соң татар чирүеннән дүрт-биш җайдак аерылып чыкты һәм ташлар янына юыртып килә башлады. Ясүгәйнең йөзөндә кыл да селкенмәде, чөнки аның өчен иң коточкыч бәла инде узган иде.

Татарлар бәкләре янына килеп тезләнделәр, арадан кайсыдыр ыңгырашып куйды. Бик озак вакыт буена алар да

дәшмәде, үзәнлек өстендә дә һаман кабер тынлыгы гына хөкем сөрдә.

Иң беренче булып, бәк гәүдәсә яныннан саргылт чәчле, зангар күзле ир-ат күтәрелде. Аның йөзөндә ниндидер таныш чалымнар тоюдан Ясүгәй әсәрәнде. «Минем Айлы бикәмнең әтисе Сәмыйк бәк түгелме соң бу?» — дигән уй зиненен яндырып узды. Әмма аңа озаклап күзәтергә вакыт бирмәделәр. Аякка баскан татарлар арасыннан Тимержан бәк шикелле үк пәһлеван гәүдәләсә телгә килде:

— Без китәбез, батыр, орыш булмаячак.

Ясүгәй эндәшмәде. Татарлар Тимержан бәкнең гәүдәсен жирдән күтәрделәр. Шулчак карсак буйлы, сирәк тешле ир-ат өстәп куйды:

— Мәгәр татарлар ошбу хурлык өчен сине гафу кылмаячак, Ясүгәй. Шуны оныта күрмә.

Ясүгәй үз-үзен белештермичә әүвәл кылычына ябышты, аннан гына акылына килде. Берничә минуттан соң татарлар үзәнлектән чыгып югалды. Ясүгәй дә үз чирүенә кире борылырга әмер бирде. Орыш булмый калды, кан да коелмады, бу, һичшиксез, олы жинү иде. Магуллар гөрләштеләр, нидер сөйләндеделәр. Тик Ясүгәй генә кара көеп, үзалдына йомылып бара бирде.

Жәйләүләренә житәргә бер фәрсах чамасы ара калганда Балдак-Дала ягыннан жан-фәрман чабып килгән ялгыз жайдак күренде. Килә-киләшкә үк барча Онон ярын яңгыратып сөрән салды:

— Ясүгәй баһадир! Айлы бикә сәңә угыл тапты! Сәнен угылың бар!

Чигәләренә кинәт кан йөгәрүдән Ясүгәйнең күз аллары карангыланып китте. Туктаусыз рәвештә үзалдына «ниһаять, ниһаять», дип кабатлады. Янда гына кемдер пышылдады:

— Галәбә килгән көнне угылың да туу бәк кыйммәтле фал инде ул, батыр. Магул сөлаләсенә нәкъ ошбу угылыңның дан җә шөһрәт китерүе ихтимал.

Инде дә түзә алмыйча Ясүгәй баһадир Уттоякны алга куалады. Берәздән колакларында жил сызгыра башлады, жанын исә бер генә уй жылытты:

— Минем угылым бар! Минем угылым бар!..

Балдак-Далада, Уттояктан сикереп төшүгә, тирмә эченә чумды. Айлы бикә чыбылдык артында ята, сабый бала аның коңагында иде. Килеп тезләнде дә Ясүгәй әүвәл Айлы бикәнең күкрәгенә борынын төртте, аннары сабыйны кулларына алды. Сабыйның йөзе, муены шәфәкъ төсле кызыл, тәне кайнар иде. Ясүгәй аның борынын, күкрәген, кулларын онытылып үбә башлады. Сабыйның уң кулын кысып йомарлаган көе тотуын күргәч, ипләп кенә аның бармакларын ачты һәм сискәнәп китте. Сабыйның уч төбендә эрбет чикләвеге зурлыгында булып укмашкан... кан төене ята иде.

Чыбылдык эчендә бер читтә кендекче карчык пышылдап телгә килде, әмма аның сүзләре Ясүгәйнең колакларын ярып ишетелде:

— Атасына бер дә охшамаган... Усал, кансыз батыр микән-ни соң монысы, йә, Күк Тәңрем?!

Тышта инде баһадирлары артыннан кайтып житкән йөзәрлэгән жайдакларның тояк тавышлары яңгырады. Сабыен тоткан көе Ясүгәй тирмә эченнән чыкты, аны кул очына алып югарыга күтәрде һәм тантаналы тавыш белән сугышчыларына мөрәжәгать итте:

— Жиһанга менә минем дә угылым туды. Ул шөһрәтле Байшоңкар сунарчы, Томавыл мәргән, Кабул хан вә Бәртән баһадир сөлаләсен дәвам итәчәк. Аның әтисе дә бүген орышта кара татарларның иң гайрәтле баһадиры Тимержан бәкне жинде. Ошбу тиңсез галәбә хөрмәтенә мин угылыма үзем жиңгән дошман атын куям. Моннан ары ул жиһанда Тимержан бәк атын йөртәчәк. Безнеңчә Тимучин.

— Ти-му-чин, Ти-му-чин! — дип сөрән сала-сала магуллар яңа туган батырны сәламләде. Шул көнне үк Балдак-Далада сабий Тимучинга багышланган туй башланды.

Тарих дәрьясында бу — һижри белән биш йөз дә илле, милади белән мең бер йөз дә илле бишенче елның агышы иде. Магуллар кавемендә генә исәп гап-гади: әлегә хәл дуңгыз елында булды, дип билгеләнде.

Дүртенче бәйләм

1

Тагын ике кыш үтеп китте.

Болгардан әйләнеп кайтканнан бирле Андрей нәкъ өненә кереп качкан аю сыман гел үз йортында бикләнеп яшәде. Дөнья белән алыш-бирешне ул туктаткан, яшәү рәвеше дә ялгыз монахныкыннан кайтыш түгел иде. Сеңелесе Осланбикәне Хәмбәлгә калдырып кайтканнан соң Байгөл дә канатлары каерылган аккошка охшый башлады. Ул күпчелек вакытын үз бүлмәсенә бикләнеп үткәрә, күңеле ятимнәрнекедәй боек, аз-дан гына да ярсый һәм тешлэк бала көчлөп тарткан имчәк сыман савылып-савылып елый башлый иде. Апаларының газәпләрен тоеп, янына энекәшләре ешрак кереп йөрде. Ләкин алар да Байгөлне юатырдай сүзләр таба алмый, күбрәк вакытларын Андрей белән әңгәмәдә үткәрәләр иде.

Андрей үзе ишетергә һич теләмәсә дә, ишек-ярыкларны табып, колакларны сытып, йорт эченә яңалыклар һаман агыла

торды. Киевтагы олуг кенэз Изяславның азынуы житкэн, ул зур гаскэр белэн барып Төнъяк Новгород, Галич, Теробовль калаларын талаган, меңэрлэгэн кардэшлэрен кырган. Үзе шушы вэхшилекне бик зур жинү дип кабул иткэн, ахры. Киев каласына кайтып туй үткэрэ башлаган, инде алтынчы дистэгә аяк баскан Изяслав унжиде яшьлек абхаз кенэзбикәсен хатынлыкка алган. Әмма канында ут шикелле Кавказ талымсызлыгы кайнаган яш бикә карт кенэзнең желеген нык суырган, ахры. Изяслав, сырхауга сабышып, түшәккә егылган.

Ярым хакыйкатъ, ярым гайбәт булып яңгыраган мондый хәбәрләрне ишетү Андрей өчен аянычлы да, һәм көлке дә иде. Ә Изяславның «мәрхәмәте» белән Ростов каласына күчкән Юрий кенэз энә әсәренгән. Тиздән мәетләр буласын сизенгән карга сыман, ул инде Козельск шәһәренә чыгып киткән. Шунда туктап, үз канаты астына яңа гаскэр туплый башлаган. Әтисе юллаган чапкыны Андрейга да килде. Ә Андрей, үзен сырхау итеп танытып, һаман өй эченә бикләнеп ята бирде. Әмма тәкъдирдә язганы — кыя белән бер бит ул, аны урап үтү мөмкин түгел икән.

Жир өстенә яңа кар ятуга, Козельск каласыннан энәкәше Глеб юллаган гаярь чапкын килде.

— Хаким Изяслав вафат! Киев боярлары аның урынына Бөек Новгородтан бертуган энесе Ростиславны чакырып китергәннәр. Сөзнең агагыз — карт Вячеслав — Ростислав ягына ауган. Юрий кенэз дөгъвасыннан шөлләп, шулар Киевка угыз, бәрәндиләрне дә чакырып китергәннәр. Глеб энәкәшен, жавап урынына чапкын юллап, кыпчакларны дәште. Алар килүгә үк Ростиславка каршы яуга кузгалачак. Юрий кенэз дә хәзер Козельскта, Глеб янында тора. Алар сине үз яннарына чакыра. Синнән кичектергесез һәм олы ярдәм кирәк, батыр кенэз.

Чапкын тезгән әлегә хәбәрләрне ишетүгә Андрейның йөрәгендә ярсу-нәфрәт язгы ташкын булып күтәрелде. Киевның жыен кол бояры инде ничәнче мәртәбә аның әтисен усал мәсхәрәли. Күпме түзмәк кирәк? Юрий кенэз — Мономахның асрауга алган чит-ят углы түгел. Мстиславныкылар гына Алланың кашка тәкәсе дә, Киев тәхетенә фәкать алар гына лаекмыни? Гел башын иеп йөргән кешенең түбәсенә төкерәләр бит ул. Әгәр һаман-һаман түзеп тора чак икән, Юрийныкылар, үз колагын күрә алмаган кешеләр сыман, Киев тәхетеннән мәңгелеккә мәхрүм калачак.

Өненә кереп качкан аю тормышы белән яшәү дә нык туйдырган иде. Андрей ашыгыч рәвештә походка хәзерләнә башлады. Һәр тарафта йокысы туеп уянган кешедәй каударлык күрсәтте, тиз арада үз кул астына мең кешелек дружина туплап куйды. Шулай да, Козельск каласына барып кушылганда кышның яртысы инде үткән иде. Ялгыз көе булса да Глеб инде

походка кузгалган, этисе исә аны һич көтмәгән, хәйран салмыш, ул яңа гына туган углының «тәпиен юып» ята булып чыкты.

— Үги анаң яңа төпчек тапты. Минем угылым бар, унберенче угыл! Исемен Всеволод куштым, Всеволод! — дип, Юрий кенәз селәгәйгә батып беткән иреннәрен Андрейның яңагына төртте. Хәйран калырлык хәл — атасында тәхет, ил кайгысы бөтенләй юк иде.

Глебтан Козельскка да чапкын килеп житте.

— Кыпчаклар килүгә, алар белән барып, Глеб кенәз Переяславль каласын камалышка алды. Мәгәр калага бикләнгән Мстислав — вафат булган олуг кенәз Изяславның углы — төп шикелле бик нык утыра. Өстәвенә, Киевтан аңа ярдәмгә Ростислав та чыккан. Глеб кенәз сезнең Переяславльгә килеп житүегезне катгый таләп итә.

«Таләп итәргә башы бик яшь әле, — дип фикер йөртте Андрей, һич тәгәрәп төшмичә. — Бик елдам хәрәкәтләнә башлады бу энекәш. Этисен дә, абыйсын да узып, Киев тәхетенә утырмакчы бугай. «Урманга ашыкма, кәжә, барча бүре синеке», дигән сыман артык каударланма, туган. Сиңа дигән тәхет дөньяга да яралмаган әле».

Андрей кенәз этисен айнытуны, үгетләүне дә кирәк санамады. Наман көтә бирде. Бу көннәрдә ул, чыннан да, чит кеше кулы белән утлы күмер тотарга хәзерләнгән хәйләкәргә охшап калган иде.

Атна-ун көннән соң яңа хәбәр килеп иреште.

— Глеб кенәз, Переяславльне калдырып, Чернигов жиренә чигенгән. Ул Киевка һөжүм итә алмый. Вышегородка килеп, аның юлын Ростислав бикләп куйган.

Икенче танда ук килеп житкән өр-яңа бер хәбәр һәммәсен сискәндерде.

— Мономах нәселендәге иң-иң өлкән вәкил — карт Вячеслав вафат! Кичтән үз дружинасы белән лыкынганы эчкән. Түшәккә күтәрәп кенә кертәп сала алганнар. Төнлә акырып-бакырып аптыраткан да аннары жан биргән. Ростислав аны жирләү өчен Киевка кайткан, диләр.

Андрей бу хәбәрне яшерен сөенеч белән каршылады. Әлегә карт аның этисе Юрий кенәзгә гомер буга кипмәс нәфрәт белән тинтерәтте. Нинди сәбәптәндер ул һәрчак Мстислав атлы туганын яклап чыкты, ә шулай ук энекәше булган Юрийга һаман аяк чалды. Инде, менә, вафат. Аннан котылдылар. «Синең хокукың юк, канун бозасың!» — дип Юрий кенәзгә тәхет юлын бикләргә хәзер һичкем жөрйәт итә алмый. Алтмыш дүрт яшьлек Юрий — Мономах нәселендә бүген иң өлкәне. Олуг кенәз урыны, барысыннан элек, аңа тиеш. Ләкин уяу булырга, йокла-маска, көрәшәргә кирәк!..

Юрий кенэзне айнытып, походка жыенганчы байтак вакыт узды. Ул арада яңа хәбәр алдылар.

— Ростислав, киевлыларны, төрки, бәрәндиләрне жыйнап, Чернигов жиренә юнәлгән. Глеб дружинасы аны Белоус елгасы буенда каршылаган. Глеб кул астындагы кыпчакларны күреп, Ростиславның тәмам коты очкан. Ул Глебка — солых, ә Чернигов кенәзе Изяславка Переяславльне тәкъдим итә башлаган. Агасы күрсәткән куркаклыкны шәйләп, элеккеге олуг кенәнең улы Мстислав яу кырын ташлап киткән.

Шул сәгатәтә үк Юрий белән Андрей Козельскка тупланган бар гаскәрне ияргә күтәрделәр. Вакытны сузарга ярамый, һәр минутның тау-тау алтыннарда да кыйбатрак чагы иде. Атларны-арбаларны кызганып торучы табылмады, һәр кенәз, артына ут капкандай, дружинасын Киевка таба куды. Эмма табигатәтә яз уянып килә, шул хәрәкәтне нык тоткарлый иде.

Күмәк гаскәр Смоленскка якынлашкан чакта атын шабыр тиргә батырган чапкын аларны ут шикелле, көтелмәгәч хәбәр белән каршы алды.

— Глеб әллә сезне көтеп, әллә Чернигов кенәзе Изяславның көчәюеннән шөлләп, үз дружинасын яуга кертми торган. Шул арада черниговлылар Киев гаскәрен пыран-заран китергән. Ростислав олуг кенәз булудан баш тарткан, аны Смоленскка кайтарып жибергәннәр. Киевның мәкерле боярлары хәзер черниговлы Изяславны олуг кенәз итеп чакыра икән. Ә Изяслав, үз ягына аудармакчы булып, Глеб кенәзгә Переяславль каласын биргән...

Юрий кенәзне дә, аның янәшәсенә баскан барча улларын да аяз көнне яшен суккан кебек булды. Хәбәр — коточкыч, ашыгыч чара күреп өлгермәсәләр, Киев тәхетә йәнә Юрий кенәнең борын төбеннән ычкыначак иде. Атларны, олауларны тагын аяусыз рәвештә куалый башладылар. Чакрым саен дистәләгән чаптар янып ауды. Ярларыннан ташыган инеш-елгаларны кичкәндә атлар гына түгел, сугышчылар да батты.

Смоленскта аларны инде олуг кенәзлектән куылган Ростислав көтә иде. Аның кул астында берникадәр сугышчылар бар икәннән белгәч, Юрий кенәз икейөзлеләнеп, уйнап маташмады, максатын турыдан ярып салды:

— Мономах нәселендә мин бүген — иң өлкәне. Зирәк Ярослав кануннары буенча, олуг кенәз урыны миңа тиеш. Дружинаң белән, әйдә, миңа кушыл. Туену өчен өстәмә калалар бирергә вәгъдә итәм. Киевка юнәлик тә аны тизрәк яулыйк...

Тагын да көчәеп алган гаскәр егерменче мартта Киевка килеп житте. Шәһәр аларны капкаларын бикләп каршылады. Юрий кенәнең котырынуына чик-чама юк иде. Нинди нәгъләр төшкән кала булды соң бу?! Моңа кадәр дә Юрий аны өч мәртәбә камалышка алган, икесендә шәһәрне яулаган да иде

бит инде. Менә дүртенче кат камау. Бәреп керә калса, монысы инде Киевны өченче тапкыр яулап алу булачак. Өченче кат яулау! Иң изге сан! Кешелеген сынау өчен һәркемне өч кат сынау кирәк, ялгышса да адәм баласына төзәлү өчен өч мөмкинлек бирергә кирәк, диләр. Алтмыш дүрт яшенә житкән Юрий кенәз — Мономахның углы! — инде бу юлы да атасының урынын яулый алмасмыни?!

Киевка илче итеп Юрий үз тиунын юллады.

— Изяславка тапшыр, — диде ул аңа катгый тавыш белән. — Мин күп түзем. Киев миңа тиеш. Үз ихтыяры белән ташлап чыкмый икән, мин Киевтан көл генә калдырачакмын. Ходай шаһит, хакыйкәт минем якта!..

Әллә ни озак көтеп җәфа чикмәделәр. Әүвәл Юрийның тиуны күренде, аннары, чит-ят күзләр каршында нарасыен имезергә читенсенгән яп-яш ана сыман көттәрәп-ялындырып кына, шәһәр капкалары ачылды.

— Изяслав синең гафу итүенә сорый, — дип, тиун яңа хакиме Юрий кенәз каршында сыңар тезенә чүкте. — Котлыйбыз, Киев синеке, олуг кенәзебез!

Капкалар каршында кулларына алтынланган, көмешлэнгән зур-зур иконалар, ипи-тоз, мул бүләкләр тоткан руханилар һәм боярлар төркеме пәйда булды. Шәһәр өстен чиркәү манараларындагы бакыр чаңнар шавы күмеп китте. Юрий кенәз яңакларына бәхет сытып чыгарган яшьләрен яшермәде.

Бу көн тарих тәгәрмәчендәге бер мең бер йөз илле бишенче ел әйләнәсе иде.

2

Андрей, алда ярылып яткан такыр юлны ташлап, читтәге биек калкулык өстенә менеп басты. Прокопий белән Козьма да аның эзенә басып килә иде. Андрей аларга юлда туктап калырга әмер бирде. Тегеләр «кенәз яңа биләмәсенә күз төшерергә җыена, күрәсең», дигән нәтиҗә ясадылар да сүзсез буйсындылар. Калкулык алдында, чыннан да, уч төбендәгедәй аермачык булып Андрейның яңа биләмәсе — Вышегород каласы ята иде. Әмма ул кала кенәзне һич тә кызыксындырмый, Андрейның бар теләге, япа-ялгыз калып, күңелендәге иң яшерен уйларны, иң олы ниятләренә ахыргача eryl чыгу иде.

Менә, бер атна буге айныр-айнымас көе тантана иткәннән соң, Юрий кенәз үзенң улларына яңадан-яңа кала-биләмәләр бүлеп чыкты. Үзе өчен кечерәйгән, искергән киёмнәрне энеләренә өләшүче «мәрхәмәтле, юмарт» өлкән ага кыяфәтендә бүлде ул аларны. Әйе, артык та, ким дә түгел, нәкъ иске киёмнәрне өләшкән кебек бүлде. Гәрчә инде Изяслав тарафыннан бүләк ителгән булса да, әтисенң «юмартлыгы» белән Глебка шул ук

Переяславль элэктэ, ягъни кат-кат тамгаланды. Андрейның башка туганнары — Борис, Василий, Мстислав — Рось елгасы буен, Туров, Бөөк Новгород калаларын алды. Башка «тугры көрәштәшләр» дә Юрий кенәзгә рәнжеп китмәгәндер. Кичә хаким булып йөргән Ростислав шул ук Смоленск каласына тәгаенләнде. «Күндәм» Изяслав Давид углы үзенә Чернигов каласына «шат» кыяфәт белән кайтып китте.

Әлбәттә, Юрий кенәзнен Андрей кылган «игелекләрне» онытырга да хокукы юк иде. «Ярдәм кирәксә дә кул астымда гына, өстеннән күз-колак булу өчен дә уңайлырак», — дип уйлагандыр инде. «Кушйөрәкле» улына ул пайтәхеткә иң якин урнашкан Вышегородны бирде. Андрей Бөөк Новгородка утырырга лаеклырак идеме, әллә Переяславльгәме? — анысы вак мәсьәлә. Иң мөһиме шул: әтисе кала-биләмәләрне үзеннән артып калганга күрә генә өләште. Туров, Смоленскларның аңа шәхсән кирәге юк, аларны «тугры» кенәزلәргә бүлеп бирүе дә фәкать яхшатлану, тегеләрне үзенә буйсындырып тоту өчен генә. Житмәсә, әле шулары да вакытлыча гына. Святослав, Михаил, Ярослав, Всеволод кебек төпчекләре үсеп життеме, Юрий кенәз рус жирендә шундук яңабаштан бүлү куптарачак. Бүген канәгать елмаеп киткән кемдер рәнжетеләчәк, кемдер таланачак... каннар коелачак! Ә бүген елмаеп киткән кенәзләрнең берсе иртәгә Киев хакименә кырын карый башласа яки тураебрак басарга жөрәт итсә, андый бәндә турында гөманлап торасы да юк — аңа якты көн бетәчәк. Шулай булгач... инде шулай булгач, кичәге тантаналар, ант эчүләр, биләмә өлөшүләр — болар һәммәсә дә санаулы айларга гына исәпләнгән уен түгелме соң?

Ярар, Андрейның үзенә жил тимәсен, ул әтисенә куены астында «үгез үлсә — ит, арба ватылса — утын», дип кенә яшәсен дә ди. Ләкин берзаманны аның үз уллары — Изяслав белән Мстислав үсеп житәчәк һәм көннәрдән-беркөнне аларга да биләмә кирәк булачак. Ә Андрейның бүген исән-имин көе яшәп ятучы туганнары гына да сиез. Алардан туган балаларның утыз-кырыкка кадәр житүе дә мөмкин. Ходай Тәгалә каршында аларның һәммәсә бертигез, һәркайсының Юрий кенәздән аерым биләмә дэгъваларга тулы хокукы бар. Ул чакта бабалары нишләр? Олегныкыларга, Святослав, Мстиславныкыларга каршы яу чыгармы? Тик ул бүген Чернигов, Туров, Смоленска хужа булып утырган кенәзләр дә кайчандыр Киев хакимнәре булган Мономах, Зирәк Ярослав, Кызыл Кояш Владимирдан туган уллар-оныклар бит. Һәр буын саен дүртәр-бишәр мәртәбә ишәя баручы кенәзләргә яңадан-яңа йөзәрләгән кала төзеп өлгертү һич мөмкин түгел. Әле киресенчә, аның булганнарын да жимереп торалар бит. Үзара яу, талау һич тукталмый һәм рус жирендә тормыш кору шул көенчә барса, ул мәңгә дә тукталачак түгел.

Андрей бу фикер-мөмкинлекләрнең һәммәсен дә, менә, Ходай Тәгалә аның әтисенә озын гомер бирер дигән күзлектән чыгып гөманлады. Ә Юрий кенәз ике-өч елдан дөнья куйса? Ул чагында бүген Мономах нәселенә тугры булырга ант эчкән шул ук Олег-Святославныкылар башларын калкытачак. Хәтта Глеб энекәше дә, Андрейны узып, Киевка ыргылачак. Яңа яу, коточкыч кан кою чыкмасына бер кәлимә ышаныч та юк бит. Киев тәхетә әле беренче елында ук кара канга батып өлгөргән. Шуннан соң узган өч йөз ел дәвамында шәһит киткән кенәзләрне санап бетерерлекме? Ат үләксәләре астында изелеп үлгән Олег, сөңге белән кадалган Борис, кылычтан туралган ике Ярополк, пычак белән суелган Глеб, сукурайтылган Василько, агуланган Ростислав һәм тагын меңәрләгән-меңәрләгән бичараларның каны түгелгән. Киев каласы үзе дә, нигезләнгәннән бирле, тоташ кан эчендә. Барча мәхшәр, һәммә кан коюлар шушы каһәр суккан Киев белән тәхет аркасында гына килеп чыккан. Ходай Тәгалә бу шәһәрне мәңге кипмәслек итеп каргады микәнни соң?..

Прокопий, тугры дус, «рус жирендә өч йөз ел элек тә тәртип булмаган, хәзер дә юк», дигән сүзләрне кабатларга ярата, әледән-әле искә төшереп тора. Сүзләре хакыйкать шул, берни әйтеп булмый. Тәртип, тынычлык, байлык рус жирендә мәңге булмаган һәм бик тиз генә булырга охшамаган. Кенәзенә тәхет даулашам дип, һәр ел саен меңәрләгән рус ирләре берсен-берсе кыра, кол итеп читкә озата, йөзәрләгән шәһәр-авылларны талый һәм яндыра. Ә шул ук вакытта күршедә генә урнашкан Болгар иле күкрәк киереп, чәчәк атып утыра. Дистә еллар буена үзара яу чыкканнары ишетелми. Һәммә бәк-әмирләр, бер гаиләдәге балалар шикелле, ханга буйсынып яши. Хан кайсын кая тели, шунда күчереп куя. Ә бәкләрнең шылт иткән тавышлары да юк. Алай гына түгел, шул ук хан, әгәр кирәк тапса, пайтәхет кадәр пайтәхетне бер каладан икенчесенә күчереп куя. Ничек шулкадәр килешеп, тату итеп яши белә икән болгар халкы?

Пайтәхет... Башкала... Әллә соң безгә дә пайтәхетне, алар үрнәгендә, икенче калага күчереп куяргамы? Ходай Тәгалә каргаган, тоташ канга баткан Киев каласыннан шулай котылыргамы? Ләкин кайсы шәһәргә? Иң мөһиме, ничек итеп? Бу хакта сүз кузгатсаң, Юрий кенәз мәңге риза булачак түгел. Киевны ул дүрт мәртәбә камалышка алып, өч кат бәрәп керде. Жиңүне бик авыр яулады. Шуңа күрә аның өчен Киев — изге, кадерле бер шәһәр.

Аннары, аннары... Тиктомалга гына пайтәхетне алыштырудан да һичбер файда юк бит. Тәхет өчен үзара яу туктатылмый икән, яңа башкала да биш-ун ел эчендә тоташ кара канга күмеләчәк. Димәк, иң элгәре, тәхет өчен кан коюны туктатырга кирәк. Ничек? Әнә, нәкъ болгарлар кебек. Тәхет варисы

булмаган балаларга аерым биләмәләр бирүне катгый тыеп. Менә шулчагында рус кенәзләре арасында да үзара яу йөрүләр бермәлне тукталачак. Аннары инде һәрбер биләмәнең хужасы олуг кенәз авызына гына карап торачак. Кан коюлар булмагач, халык ишәячәк. Игенчелек, һөнәрчелек, төзелеш, сәүдә фәкать үсешкә таба гына юл алачак. Ниһаять, рус жирендә дә чыпчын дәүләт хасил булачак!

Бик якты, жылы хыяллар бу. Ләкин, ләкин... Балаларына биләмә өлөшүнә туктату хакында безнең хет бер кенәзгә үгетләү мөмкинмени? Бу турыда сүз кузгатуга ук теге кенәз шундук Андрейны суеп үтерәчәк бит. Нинди юл кала соң? Әрбәт әйткәнчәме? Ул ничек дип аңлатты соң әле?

— Кенәзлеген дәүләтнең читендәрәк торсын.

— Кул астыңа биш-алты шәһәр тупла. Аларның берсен дә туганнарыңа бирмә.

— Фәкать үзегә генә буйсына торган көчле гаскәр булдыр.

— Кенәзлегеннең чикләрен һәм калаларын кирмәннәр төзеп ныгыт.

— Мөстәкыйль кенәзгә әйләнүегне башкалар арасында үзара яу барган чакта игълан ит.

Әйе, әйе! Аягы чонтык эмир һәммә шартны нәкъ менә шул рәвештә санап чыккан иде. «Эре балыкны су болганчык чакта эләктерәләр!» — дип тә өстәде бит әле. Димәк, Андрей күңелендә янган утны ул әле шул чагында ук үтәли күрәп торган. Әмма дошман дәүләтнең эмире булса да, чонтык Әрбәт икейөзлеләнәп маташмаган. «Рус кенәзлекләрен бер йодрыкка төйнәп, камил дәүләт төзим» дигән максат куйса, Андрейга Әрбәт санаган шартларны үтәргә генә кала. Беренчесе — чит-ят күзләрдән, көндәшләр үченнән читтә утырган кенәзлек. Сайланып тору юк. Димәк, Суздаль.

Вышегород ягыннан чиркәү чаңнары чыңлаган аһәң ишетелде. «Минем максатымны чиркәү дә хуплый түгелме соң?» — дигән кайнар өмет Андрейның зигенен яндырып узды. Иң биек чиркәү ягына борылып чукуынды да, аргамагын чаптырып, Андрей калкулыктан төште.

— Вышегородта, чиркәүгә кереп, гыйбадәт кылу өчен генә тукталабыз, — дип кычкырды ул үзенең дистәләрчә яуларда сыналган дружинасына. — Аннары безне изге юл, олы максат көтә.

Сугышчыларның һәммәсе диярлек гажәпләнү тулы караш белән кенәзгә текәлделәр. Ә иң беренче сафларда басып торучы Күчкәй уллары белән Прокопий йөзендә жиңелчә елмаю чагылып үттә. «Әллә болар да минем максатымны хәзер үк сизенәме?» — дигән уй килде дә, Андрей үзе үк аннан куркып калды. Юк, тулы жиңүгә ирешкәнгә кадәр ул үз максатын башкаларга ачып салырга һич теләми иде...

Вышегород чиркәвендә Андрей попка ялваргандай итеп го-
зерләде:

— Мин бик тә авыр, әмма изге юлга чыгам, атакай. Бик күп жәфа кичәргә, гел түзәргә туры килүе бар. Бәлки, минем хакта «акылдан шашкан», дип әйтүчеләр дә табылыр. Ләкин күңелемдә һичбер мәкер юк. Мин халкымның кан коюлардан азат, тыныч, мул, камил дәүләт булып яшәвен телим. Әгәр син дә шуны теләсәң, изге юл башында фатиха бир һәм хәерхәһ бул миңа, атакай.

Андрейның яңаклары буйлап тоташ яшь ага иде. Мәһабәт гәүдәле поп әүвәл аны күкрәгенә кысты. Аннары чиркәүнең алтарена таба юнәлдә дә, стенадагы иң-иң затлы — алтын, көмеш, жәүһәр асылташлар белән бизәлгән иконаны алып, янә кенәз-нең каршына килеп басты.

— Син иң изге юлга аяк баскансың, кенәз. Тулы жиңүне син, бәлки, берүзең генә яулуй да алмассың. Башлап йөрүчегә һәрвакыт авыр. Тик, шикләнмә, кенәз. Син кузгаткан изге эшне үзеңнән соң килгән энеләрең, угылларың дәвам итәр. Һич югы оныкларың булса да жиңеп чыгар. Син менә бу иконаны үзең белән ал. Шушында сурәтләнгән Изге Мария сине ялгыш адым-нардан, кызулыктан, дошманнарың үченнән сакласын. Тагын шунысын да онытма. Дәүләтләрең, халыкларны көчле дин берләштерә. Денсез дәүләтнең юлы жиңелүгә илтә. Шуңа күрә һәр эшеңне бөек Иисус исеме белән башла. Шул чагында халык та, умарта күче ана корт янына жыелган сыман, синең канатың астына сарылыр. Изге сәгатьтә, кенәз. Ходай Тәгалә берүк сине хәер-фатихасыннан гына ташламасын.

Мәһабәт гәүдәле поп Андрейны затлы икона белән чукындырды, аннары кенәзнең жыерчыклар яткан маңгаен үбеп алды. Андрей җавап сүзе кайтарырга куәт таба алмады. Ул әле һаман күз яшенә батып тора иде...

Шул көнне үк дружина Суздаль каласына төбәп юлга чыкты.

Бишенче бәйләм

1

Андрей кенәз Бөек Болгар илен юкка гына сагынып искә ала, андагы хәят инде байтак айлар буге һич тә сокланырлык хәлдә түгел иде. Аның әле сәерлегенә дә шунда: Болгарда тау чишмәсе сыман гөрләп кенә барган ил тормышы нәкъ Андрей кенәз киткән елда капылт җимерелде.

Шактый соңарып һәм инде шуңа үкенгәндәй, карлы-бозлы

яңгырлары белән котырынып килгән нәкъ шул көздә Бөөк Болгар жиренә берьюлы ике тарафтан дошман бәреп керде. Муром, Суздаль, Ростов кенәзлекләреннән жыелып килеп рус угрыларының әле Ука тамагындагы Калачыкны, әле үз эченә чирмеш, ар, эржә, мукшыларны алган Мәртүбә вилайәтен талап китүләренә болгарлар инде күптән күнеккәннәр һәм тышкы чикләренә саклау өчен ялланган казакларны да, гадәттә, Ука, Сура елгалары тирәсенә туплап тота торганнар иде. Әмма ул көзнә руслар үзләре үк «ушкуй» дип мыскыл итә торган юлбасарлар бөтенләй дә көтелмәгән яктан — Чулман елгасы буенча Корым-Чаллы, Тәмте вилайәтләренә үтеп керде. Колын калыгасына кадәргә жирләренә олау белән үтеп, соңыннан Чипса елгасы буенча каекларда төшкән яңа юлбасарлар Галич, Ярослав калаларыннан жыелган угрылар булып чыкты. Боларның көчкүәте бөтенләй дә мәгълүм түгел иде. Шәмгун хан аларга каршы, курсыбаен биреп һәм беркадәр гаскәр туплап, Ибраһим энекәшен юлларга мәжбүр булды. Әмир Ибраһимның Чулман яры буйлап көнбатышка таба кузгалуына атна-ун көн дә вакыт узмагандыр, ак күбеккә баткан чапкын пайтәхеткә яңа хәбәр китереп ирештерде:

— Олуг ханиям, бәла! Жәек дәрьясы аша мәмләкәткә карлукъ илә каныклылар чирүе басып керде. Сәрдәрләре Сәгыйть хан кулыннан качып котылган кабих Манук икән.

Манук дигәннәре моннан утыз ел элгәре әтисе Әюп ханны, аның белән бергә унлап туганын болгарлар агулап үтергән чакта яугирләр кулыннан тик берьялгызы качып котыла алган кыпчак бәге иде. Шул бер исем һәммәсен дә аңлатканга күрә, Шәмгун хан бәйнә-бәйнә сорашып та тормады. Манук — болгар чирүләренең көчкүәтен инде кат-кат татып киткән яубашы, аның әпен-төпен генә әзерләнгән, юк-бар гаскәр белән үч алырга килүе бөтенләй дә мөмкин түгел иде. Яңа чапкын килгәч ул фараз кылулар тиз расланды. Манук бәк, чыннан да, Болгар жиренә егерме меңнән артык жайдак белән кәргән булып чыкты.

Вилаятләренең һәм түбә башы булып саналган эрерәк калаларның барчасына чапкын юллап, унбиш-егерме мең кешелек гаскәр туплаганчы ике атна чамасы вакыт үтеп китте. Ул арада инде яңа хәбәр килде:

— Манук чирүе Сакмар суын кичкән!

Шәмгун хан, кайнанасының энә очы кебек төртмәле карашыннан шүрләгән яшь килең житезлегә белән кабалана башлады, каушап калды. Зур яулар кузгалган чакта аның һичбер вакытта да тәхет ышыгында калганы юк иде. Бу юлы да чирү башына төп сәрдәр булып үзе басачагын белдерде. Шулай да соңыннан, барыбер, гаскәрен ике төмән итеп төгәл бүлдә. Бер төмән башы итеп Сувар каласының бәге Бәрәжне тәгаенләп

куйды. Икенче төмәнне үзенен улы Колын кулына бирде. Сөзгәк тәкә сыман яуга атлыгып торган ярсу Хәмбәл, әлбәттә инде, әтисенен кул астында иде. Пайтәхетне, аның да әле аеруча тәхетен саклар өчен Биләр каласында нибары бер мең кешелек алай белән Әрбәт кенә торып калды.

Сакмар елгасына төбәп юнәлделәр. Кар катыш яңгырлы көзгә юллар тиз барырга ирек бирмәде. Көндезләрен дә ыстан булып туктап атларны ашатырга, азатларны учак, казан янында ял иттерергә туры килде. Багучы итеп бер күчеш алга озатылган иравыл алае гына йокы күрми иде. Садак елгасына житкәндә багучылар китергән хәбәр болгарлар арасына таркаулык кына өстәде.

— Манук үз чирүен урталайга бүлде. Бәгъзе өлеш Тук суы буенча Әтил эргәсенә таба бара. Икенчесе Дим буйлатып шимал тарафына юл алды.

Шәмгун хан бу юлы да бик нык каушап калды. Шул каушавы белән хаталанды да.

— Карьялардагы гөнаһсыз инсаннарны баскынчылардан талаттырып булмый. Безгә дә олуг чирүне икеләйгә бүлүргә туры килер. Кабих баскынчыларга янә бергә кушылырга жай биреп тору муафыйк гамәл түгелдер.

Шәмгун хан бу карарын үз янына меңбашларны жыйгач игълан иткән иде. Әлбәттә инде, хан сүзенә каршы килердәй батыр табылмады. Ә күчмә киез чатырдан меңбашлар чыгып киткәч, Шәмгун хан үз карарын фәкәть углы Колынга гына жеген-жеккә тезеп аңлаткандай итте:

— Фараз кылуымча, угры Манук Дим буйлатып мәмләкәт үзәгенә үтеп кермәк булыр. Астыртын морады — минем яуда йөрүдән файдаланып, пайтәхетне яулап алудыр. Шуңа күрә минем үземә якын арада пайтәхеткә хәрәкәт кылу хәерлерәк булыр. Мәгълүм гамәл: ханиягә үз тәхетеннән ерак китми йөрү — муафыйграк адым. Мин хәл иттем. Үзем илә төмәнбашы Бәрәжне ияртәм дә угры Манукка пайтәхет юлын биклим. Ә син, угылым, үз төмәнен илә Әтил буена ашык. Баскыннар Болгар калаларына зәүрәт китермәсен.

Әмир Колынның зиһенен әрем сыман әче бер уй капылт яндырып узды. «Юкка гына мәмләкәт вә халаек кайгысын үз итмәк булып монафыйкланасың, әткәй. Үтәли күреп торам бит: синең өчен иң-иң хәйран вә сәгадәт* — Биләр тәхете шул...»

Икенче танда сабах намазын укып дога кылганнан соң ук болгар чирүе ияр өстенә менде. Ике төмән дә, капма-каршы тезелеп, сөңгеләрен чөеп хушлаштылар. Шәмгун хан иярендә утырган килеш кенә әмир Колынны кочагына алды.

* *Хәйран вә сәгадәт* — яшәү һәм бәхет чыганагы.

— Галәбәләр насыйп әйләсен сиңа, угылым.

— Үзеңне саклый күр, ханиям.

Ирләр башкача бер сүз дә алышмады. Аргамаклар алга ыргылып берникадәр ара узганнан соң да бер-берсенә караш ташлаучы жайдак табылмады. Яу юлында артка әйләнеп карау бик яман фал иде. Берсе — хан, икенчесе әмир тәхетен яулаган ата белән ул турында, бу танда алар мәңгелеккә хушлаштылар, дип һичкем уйламады.

Ләкин тәкъдир болгарлар белән, сугым малын чалган чакта дога-бисмилланың ни икәнән дә белми торган явыз кассап* сыман, аяусыз эш йөртте. Шәмгун хан да, әмир Колын да яу кырында нәкъ бер үк көндә баш салдылар. Шәмгун хан нык ялгышкан, Дим елгасы буйлап күтәрелгән карлуклар чирүе сафында Манук бәк булмыенча, ул үз жанына якын Кыпчак Даласы аша Иделгә таба хәрәкәт итә иде. Әмма карлуклар да мәкер-хәйләгә оста булып чыкты. Бөгелмә-тау буенда шулар корган тозак чирүе тарафыннан тулгамага эләгеп, Шәмгун хан күз ачып йомганчы хассә-алаеның** нәкъ яртысын югалтты. Инде ханга тотык булып төшү хәвефе дә яный башлаган иде. Шулвакытта ике меңбаш белән бергә, карлуклар божрасын ярып, тулгама эченә Бәрәж бәк бәрәп керде. Хассә-алай газиләренә дәрт өстәлде, тантана авазлары үзәнлекне ярды. Ләкин кайсыдыр бер мизгелдә, билгесез дошман очырган сөяк канатлы ук Шәмгун ханның муенын яман тырнап узды. Моңа әллә ни игътибар да итмичә, хан әле һаман дәү кылычы белән уңлы-суллы килеп орышуын белде. Тик берзаманны аның хәле бетә башлады. Газиләр аны яу кырыннан читкә алып чыкты. Ят күзләрдән читтә корылган киез чатыр эченә салгач, хан озак сәгәтьләргә түзә алмады. Дошман очырган ук агуланган иде, моны инде яраннарының һәммәсе дә аңлап өлгерде. Ә Шәмгун хан киезләр өстендә боргаланып берникадәр вакыт тартышты да офыкта шәфәккә яктысы уйнаганда мәңгелеккә тынды. Баш сәрдәр булып калган Бәрәж бәкнең ысылдап дәшкән әмере усал яңгырады:

— Карлукларны тар-мар итми торып, хан вафаты турында игълан ясамау фарыз. Теленә хужа була белмәгән хатын-жәмәйләрне гафу кыласым юк. Андыйларны шәхсән үзем кылычтан уздырачакмын...

Шәмгун хан женазасы яткан киез тирмәне көчле сак астына куеп чирү каршына чыккач, Бәрәж бәкнең яңа әмере яңгырап ишетелде:

— Дошман кулыннан тартып алынган ганимәтләрнең барчасы да азатларның шәхсән сәрмаясы булып саналчак. Хания

* Кассап — ит чабучы.

** Хассә-алай — шәхси гвардия, дружина.

илә сәрдәрләр үзләренә бер бөртектә байлык таләп итми. Бер дә шикләнмичә яуга ташланыгыз.

Бәрәж бәк ни сөйләвен нык чамалый иде. Болгарлар, чыннан да, карлуклар өстенә ярсу карчыгага охшап ыргылдылар...

Әмир Колын өчен дә соңгы сәгать көтмәгәндә килеп житте. Манук бәк чирүен болгарлар Тук елгасы ярында ук куып тотты. Колын инде төмәнән уңга-сулга жәеп, каныклыларны елга суына таба кысрыкламакчы да иде. Манук үз гаскәренә ныклы ыстан корырлык жай калмавын чамалады бугай, сөңгесен югарыга чөеп, ул таш дивар шикелле тыгызланып баскан жайдаклары каршына атылып чыкты.

— Мән — сез монафыйк болгарлар тарафыннан инде әллә ничә кат мыскыл ителгән бәк. Яуда кизәк кылу* — мәнем хокуымда. Шул мәсләктән чыгып, мән сезнең чирү башыгызны орышка чакырам. Куян йөрәкле әрвах түгел икән, был эргәгә чыксын.

Манук бәк тә сирәк кулланыла торган дала канунын барча азатларга ишетелерлек итеп, кычкырып игъланлады. Әйе, Манук — әтисе Әюп ханны болгарлар агулап үтергән чакта исән-имин качып котылган бердәнбер бәк, хәзер инде кон** таләп итсә дә, хәтта, шунысы да аның хокукында иде. Орышка чыга калса, әмир Колынның башлап кылыч та күтәрә алмаячагын чамалаганга күрә, болгарларның һәммәсе дә коточкыч шөбһәгә чумды. Үзәнлек өстен тынлык сарып алды, хәтта атларның йөгән селкетүе дә яңгырап ишетелде.

Шулчак, иң беренче булып, урыныннан Хәмбәл кузгалды. Әлбәттә, аның кем булуын Манук та чамалады. Тәнендә хан каны аккан бәк буларак Хәмбәлнең дә Манукка каршы орышка чыгарга хокукы бар иде. Ләкин Хәмбәлне әмир Колынның кырыс тавышы жиргә кадаклап куйган сыман итте.

— Атай кешенең үз баласын әүвәл башлап кылыч астына куярга хокукы юк, угылым. Син артка чик. Кизәк кылу Манук хокукында булса да, орышка чыгу синең илә икемез арасында минем өлештәдер.

Колын чаптары чирүләр арасындагы киң мәйданга чыкты. Сәрдәрләр карчыга сыман бер-берсенә каршы ыргылды. Чирүләр өстендә тәннәрне өшетә торган боздай тынлык туды. Манук бәк сөңгесен еракка сузып алга ята төшкән, ә әмир Колын фәкать түгәрәк күн калкан артына ышыкланып кына оча иде.

Орыш язмышын гөманлау артык гамәл иде, ул тиз хәл ителде. Манук килә-киләшкә үк Колынны иярәннән бәрәп төшерде, икенче мизгелдә инде, чаптарын кырт борып, аякларына

* *Кизәк кылу* — орышта беренче булып сугу чираты.

** *Кон* — кан үче.

күтәрелә башлаган әмирне сөңге очына алды. Муенын үтәли сөңге ерып чыккан Колын гәүдәсе жирдә аунап калды, ә Манук ике кулын күккә чөя-чөя тантана итә башлады:

— Тугры, Ибәк, Әюп хан!

Жиңүче бәк, шул рәвешчә кычкыра-кычкыра, инде күптән вафат булган кыпчак ханнарының рухын чакыра, үз тантанасына аларның да шаһит булуын тели иде. Ләкин ни гажәп: кыпчак бәген теге дөньядан кайтырга «тиеш» булган ханнар рухы түгел, хәтта каныклылар да дәртләндереп кычкырмый иде.

Ул арада инде ачык мәйданга унбиш кадаклы гөрзиен иңбашына салган Хәмбәл атылып чыкты. Тимер чөйләре чекрәеп торган гөрзие генә түгел, бәлки кара көйгән, нуры качкан, шөкәтсез кыяфәте белән дә куркыныч иде ул.

— Ошбу тарафка борыл, яу нәкәсе!* — дип Хәмбәл иләм-сез тавышы белән оран салды.— Нахак ысул илә атам жанын кыйдың, мәгәр бик куанма. Тамырыннан өзелгән кылган сымак мәмләкәтеннән куылган бәк булсаң да, атам өчен мин синнән үч алам. Мин синең Газраилең бүген. Кизәк кылу чиратың узды инде. Гадел орышка чык, тукал** сөлтек***!

— Бәгъземез сөлтектер, анысын яу күрсәтер. Мәгәр мәмләкәттән куылу бер бәктән дә ерак йөрми бит ул. Аң бул, селәгәй!

Манук үз-үзенә куәт өстәргә тырышып кычкырса да, тавышы тонык чыкты. Ә Хәмбәл, учак тирәли йөгәргәләп йөргән әрвах яки алыш алдыннан тояклары белән жир чокыган гаярь үгез сыман үзен-үзе кыздыра, ярсыта башлады.

— Тукал! Сөлтек! Мәмләкәтеннән мәхрүм калган әрвах! Шуңа күрә печелгән айгыр, нәселсез алаша бит син!

Беренче булып Манук үз чаптарының касыгына типте. Имән кәүсәседәй таза кулы белән унбиш кадаклы гөрзиен югарыга чөйде дә Хәмбәл аңа каршы ыргылды. Ара күз ачып йомганчы кими башлады, чирүләр өстенә янә тынлык инде. Һәммәсе дә котсыз кыяфәте белән өрәккә охшап килгән Хәмбәл пәһлеванга текәлде. Әмма Хәмбәлнең шул котсыз кыяфәте кыпчак бәгенә тәмам өнен алды. Жайдаклар бер-берсе янына житәргә бер тотам ара калгач, Манук үз атын капылыт читкә борды. Хәмбәлнең югары күтәргән тимер чөйле гөрзие буш һаваны гына ярып узды.

— Жебегән! Тукал! Куркак! — дип, Хәмбәл коточкыч ярсу белән үкерде һәм айгырын шундук кирегә таба борды.

Өне качкан Манук та бу мизгелдә мәйдан уртасында ка-

* *Яу нәкәсе* — кешелексезлек, дошман.

** *Тукал* — мүкләк.

*** *Сөлтек* — карачкы.

тып тора, ләкин аның инде болгар батыры белән кабат йөзгә-йөз килергә куәте юк иде. Хәмбәлнең янә үзенә таба томырылуын күргәч, кыпчак бәге каныклылар ягына элдертә башлады. Әмма тәкъдиреннән качып котыла алмады ул. Ике ук очышы ара узуга ук Хәмбәл аны дөянекедәй эре сөякле аргамагы белән куып житте. Янә бер мизгелдән соң тимер чөйле гөрзи Манук очлымы өстенә барып төште. Ике як чирүдә һәммәсе «аһ» итте. Манукның чаптары да чаба, гәүдәсе дә аумый, төз утыра, ләкин кыпчак бәгенәң башы булырга тиеш урында... апак умыртка сөяге генә тырпаеп тора иде.

2

Шәмгун хан вафатыннан соң ике тәүлек узгач, күзгә төртсән күренмәслек караңгы төн уртасында Биләр капкасы каршында күбек белән катнаш ләмгә баткан чапкын пәйда булды.

— Мәмләкәткә олы кайгы инде. Күперне төшерегез. Мин — хан чапкыны, — дип, ул имән каланчалар өстендә торган тотка-вылларга оран салды.

Тавышы өзек-өзек булып һәм гыжылдап чыкса да, тоткавыллар аның хужасын бик тиз танып алды. Болгар иленәң һәм Биләр каласының баш сәете Давытның туганнан-туган энекәше, изге итеп искә алынучы Якуб Ногман оныгы, ә үзе шагыйрь буларак танылган Сөләйман әл-Сувари иде ул. Гәрчә үзе күбесенчә Сувар каласында яшәсә дә, шагыйрь Сөләйман Биләргә дә, Болгарга да бик еш килеп йөри, чичәннәрнең бәйге-мәжлеләрендә гел катнаша, шуңа күрә аны һәркем таний һәм үз итә иде...

— Ханнан чапкын килде, — дип шыгавыллар кереп эндәшүгә, Әрбәт йокысыннан куркып уянды. Әмир жылы жиләнен киеп өлгергәнче, бүлмәгә инде Сөләйман килеп керде.

— Кара хәбәр китердем. Ир бул, олан.

Шагыйрьнең шушы сүзләре үк Әрбәтнең жанын-тәнен кызган энә кебек үтәли яндырып узды. Әмма ул аксаклап булса да шагыйрьнең каршына килде, Сөләйманның күзләренә туры текәлеп басты.

— Бәла казык башыннан түгел, безнең баштан йөри. Сөйлә, борадәр.

— Шәмгун атаң вафат. Алдан ук хәзерләнгән агулы уктан үлде. Кем угы булгандыр ул — тәгаенләү мөмкин гамәл түгел.

Әрбәт, иярәннән сугып төшерелгән яралы жайдак сыман, авыр итеп ыңгырашып куйды. Сөләйман аның күзләренә керердәй булып текәлде. Юк, әмир кыяфәтендә-йөзендә ясалмалык һич чагылмый иде. Шагыйрь үкенечле, хәвефле тавыш белән сүзен дәвам итте:

— Шәмгун ханга ясин чыгучы булмады. Женазасын да үткәрә алмыймыз. Хан мәете Бәрәж бәк кулында.

Әрбәтнең күзләре зур булып ачылды, бөтен тәне җилдәге пәрәвез ятмәсе шикелле кинәт калтырый башлады. Шагыйрь чамалады: әмирне ярсу, нәфрәт уты шашкын учак булып эчтән талый иде.

— Бәрәж бәк хан вафаты хакында азатларга җиткерүне тыйды. Синен илә Колын-Хисам борадәрең эргәсенә чапкын юллаучыларга да үлем хәвефе яный. «Чапкын озаткан һәр соранны* шәхсэн үзем кылычтан уздырачакмын». Бәрәж бәкнең меңбашларга җиткергән әмере энә шундый.

Әрбәтнең тәне, яңаклары җепшек кар астыннан бәрәп чыккан язгы чишмә кебек әле һаман тартыша, калтырана иде. Ул нибары бер сүз генә сытып чыгара алды:

— Ә син?

— Минем гомер бизмәннәргә салгысыз хәзинә түгел. Ул хакта сүз кузгатып торуы да артык.

Сөләйман, көчле яңгырдан соң утырып калган җиһан сыман, беркадәр тын торды. Аннары, әмир йөзенә текәлеп, тагын да хәвефләнә төшкән тавышы белән дәште:

— Мәмләкәт иясез калды. Ул буралкы хәлендә. Менә бала кайда. Ә буралкы муенына тәүге булып кем бугалак сала, аның сыртына да шул ук инсан сикереп атлана бит. Бәрәж бәк ошбу шайтан коткысына бирелмәс дип, кем әйтә ала?

Әрбәтнең йөзенә ярсу төс өстәлдә, ияк калтыравы ешайды.

— Н-н-ничек Б-Б-Бәрәж? Т-т-тәхет Колын бо-борадәремә тиешле бит,— дип тотлыга-тотлыга, ләкин барыбер чиксез ачу белән эндәште ул.

— И-и-эх, Әрбәт оланкаем,— дип Сөләйман-шагыйрь башын чайкады да, үз итеп, әмирнең иңбашына кулын салды.— Ханнар сөлаләсе сәер кавем шул ул, берүк гаеп итмә. Теләсә кайсы инсан, тәнәнә чыбык очы тиклем генә хания каны эләкте исә, андый бәндә иртәгә үк үзен тәхеткә утырырга лаек дип фараз кыла башлый. Ә Бәрәж бәк моннан утыз-кырык сәнә элгәре Болгар хакиме булып торган Сәгыйть хан оныгының углы. Хан нәселеннән ягъни. Ибраһим бәк, Колын-Хисам, Хәмбәл илә синен сымак ук Бәрәжнең дә мәмләкәт тәхетен үзенә дэгъваларга тулы хокукы бар. Бүген Болгар мәмләкәте өстендә кургаш болыт сымак өелеп торган казаның асылы тач шушы да инде.

Болгар иленә янаган бәланең күләм-куәтен Әрбәт тә тулысынча күз алдына китереп өлгерде. Яңакларындагы калтырану юкка чыкты, карашында ачу-нәфрәт авыр сагыш белән алышынды.

— Хан тәхетен максат итеп куйса, Бәрәж өчен бүгенге көн

* Соран — төсен үзгәртүче җәнлек, хамелеон.

гайре кулай очрак. Ибраһим бәк тә, Колын борадәрем дә ерак төбәкләрдә яу кылып йөри. Ә Бәрәж бәк Бөгелмә-тау эргәсендә, борын төбөндә генә. Кулы астында тач бер төмән чирүе дә бар. Ният итсә, Биләргә юл ачык. Мең азатлы алай илә генә мин тәхетне саклап кала алмыйм.

Сөләйман-шагыйрь эмир Әрбәтне тынычландырмакчы булды.

— Байчура бәк Ибраһим илә Колын-Хисам эмирләр эргәсенә дә елдам чапкын куды. Ходай тәкъдирендәгене фараз кылуы читен. Шулай да, бәлки, йә Ибраһим бәк, йә Колын-Хисам пайтәхеткә алданрак кайтып өлгерер. Мәгәр бәлки генә шул, бәлки генә...

— Әшгарь* остасы! Ә син нигә фикерләреңнең барысын да әйтеп бетермисең? — дип, Әрбәт капылт ярып жикерде. Ачулы күзләре кисәк кабынган ике күкерт өемен хәтерләтте.— Ибраһим бәкнең дә, эмир Колынның да пайтәхеткә кайтып өлгерүен теләмисең бит син, теләмисең! Аларны тәхеткә утыртмас өчен түгел. Син шул тәхет аркасында болгар халкының үзара бугазга-бугаз килүен, тоташ кан коюын теләмисең.

Сөләйман бер сүз белән дә җавап кайтармады. Таш ватып арыган кеше кыяфәтендә Әрбәт йомшак келәм өстенә барып утырды, куллары сынган каз канатлары шикелле асылынып төште.

— Нә аяныч,— дип телгә килде Әрбәт тик берәздән гына. Тавышы сүлпән һәм гаять моңсу иде.— Тәхет хакына дип болгарларның үзара суешуын мин дә теләмим шул. Юк, теләмим!

3

Тагын өч көннән соң Биләрне Бәрәж бәкнең төмәнә камап алды. Кала күперләре күтәрелгән, азатлар белән бергә һөнәрсубашлар да дивар өстенә менеп баскан иде. Бәрәж дистәләгән яу кичереп, тормышта байтак тәҗрибә туплаган бәк иде, дивар артындагы ур өстенә менеп калага күз ташлауга һәммәсен ачыклады. Дивар белән ур арасындагы ерымнарга су жибәрелмәгән. Кала эчендә төтен әсәре күренми, димәк, казаннар астына ут ягып су һәм сагыз кайнатучылар да юк. Дивар өстенә тезелгән ирләрнең дә бик азы гына көбә күлмәк белән тимер очлымнардан. Көлке, гажәп: диварга менгән һәм бүрек-бишмәттән торган ирләр арасында сөңге урынына очын учакта яндырып каралткан таяк кына тотып басканнары да байтак.

Бәрәж бәкнең шиге калмады: биләрлеләр каршылык күрсәтергә, кан коярга исәпләми иде. Шуны тагын бер кат сынарга ниятләгән сыман, Сувар бәгә юрга атын ур өстендә

* Әшгарь — шигырь.

уйнаклатып торды. Оста мэргэн өчен һичбер кыенлык юк, дошман итсә ул бәкне инде күптән сәрпи ук* очына утырта ала иде. Ләкин дивар өстендә жәя күтәрүче азат күренмәде.

Бәрәж үз янына наибен дәшеп алды. Аның тавышына хакимнәр мәкаме өстәлеп өлгергән иде инде.

— Калага кер, фәрманымны житкер. Ниндәен генә монафыйклык уйлап тапмасыннар, бересен-бер кабул кылмыйм. Шартым мәгълүм. Чонтык Әрбәт капкаларны ачсын, үзе пайтәхетне калдырып китсен. Мин Сәгыйть хан токымы. Ә Сәгыйть хан Әрбәт әмирнең атасы Шәмгунгә ага булган хаким. Шәригать буенча, тәхет миңа тиеш.

Ияр өстендә утырса да, наиб бик тырышып башын түбән иде. Наиб йөгәннен тарткалый башлагач кына Бәрәж йомшаграк аһәң белән өстәде:

— Әмир Әрбәт буйсынчаклык кылса, мәңге онытмамын. Ханья мәрхәмәтен күрмичә дә калмас. Мәгәр инде...— Бәрәж тавышында янә корыч чыңы чагылды.— ...Хилаф гамәл кыла, киртә куя икән, ярлыкау көтмәсен. Чүгәр-чигенер әмәлем юктыр. Мәркәзне вәйран итү дә, тоткавылларын кылычтан үткәрдә мине туктаталмас. Мәгәр инсаннарның каны коела икән, барча гөнаһасы Әрбәт өстенә ягылыр. Ул чонтыкны шул хакта кисәтергә дә онытма.

Бик озак көткәннән соң гына күпер төшерелде һәм киң капка ачылды. Ләкин каладан салмак кына чыгып килүче кеше Әрбәт тә, Бәрәж бәк наibe дә түгел, ә илнең баш сәете Давыт карт иде. Ил өстенә килгән хәвеф, әйтерсең лә, аның иңнәренә авыр йөк булып яткан. Сәетнең гәүдәсе жиргә сеңгән шикелле чүгеп, кечерәеп калган. Йөзе сабийларын жуйган мескен ананыкы сыман борчулы һәм боек, карашыннан сагыш бөркелеп тора.

Бәрәж иярәннән төште, кулларын чапан итәгенә сыпыргалап куйды. Исәбе мөхтәрәм сәет белән ихлас күрешү иде. Әмма Давыт аңа килеп житкәнче үк туктап калды, ике кулын күкрәгенә кушырып, баш игәндәй итте.

— Әссәламегаләйкем, дияр идем, мәгәр Мөхәммәт пәйгамбәрнең ошбу изге теләген ниятендә кер вә хәрам гамәл булмаган инсаннарга гына багышлыйлар. Ә син үзеңне жиһанга яраткан анаңнан да газизрәк булырга тиеш мәмләкәтең өстенә гаскәр, корал илә килдең. Аның инсаннарына — Аллаһы Тәгалә колларына үч вә кан илә яныйсың.

Давыт кайчандыр Сувар каласында сәет булып торган дин башлыгы иде. Әле шулчакта ук Давыт туры сүзле һәм тәкәббер булды, шуңа күрә Бәрәж бәк белән икесе үзара тынышу бел-

* *Сәрпи ук* — тигез колаклы, еракка оча торган ук.

мәделәр. Шәмгун хан Давытны Биләргә баш сәет итеп чакыргач, Сувар бәге колын салган бия сыман жиңел сулап калды, Ходай Тәгаләгә шөкрана кылып яшәде. Ә хәзер язмышның уйнавы яки сынавы түгел, дип әйтеп кара инде. Менә бит, «тәкъдир» дигәннәре Бәрәж бәкне шул сәет белән янә очраштырды. Аның әле иң аянычы да шул: Бәрәж бәк мәмләкәтнең баш сәетен санга сукмыйча һич булдыра алмый һәм хәзер тешен кысып булса да түзәргә мәжбүр иде.

— Мин бәгъзе инсанга да үч вә яу илә янамым, мөхтәрәм сәет хәзрәт,— дип Бәрәж мөмкин кадәр тыныч күренергә тырышып җавап бирде.— Мин фәкәть үземә тиеш булган тәхеткә дәгъвамны гына белдерәм. Сәгыйть хан токымының бәгъзе вәкиле буларак, минем аңа дөхелем бар, дип саным. Син дә моны инкаръ итмисендер?

— Юк, инкаръ итмим, бәк. Мәгәр даулашып алган зиннәтнең бәрәкәте булмый бит аның, син шуны да онытма.

Сәет кулына тотып килгән сөян таягына таянып басты. Аның нияте Бәрәжне үгетләп, анык килешүгә ирешүдә иде.

— Син, менә, үз мәнфәгатьләреңне генә алга сөрәсең, бәк. Хан тәхетен фаразлап күзләрең сукурайган. Шул ук вакытта ул олуг тәхеткә Ибраһим бәк тә, Колын илә Әрбәт әмирләр дә алагам тулы хокуклы бит. Ә син нишләп алар мәнфәгатен күз чалымыңа да китереп карамыйсың?

Бәрәж бәк тешләрен шыгырдатып усал ысылдады.

— Мин үз ниятемне инде игълан кылдым. Йәнә бер тапкыр кабатлыйм. Мин Сәгыйть хан нәселенең бүген иң өлкән вәкиле. Тәхет миңа тиеш!

Сәет каш астыннан сөзеп текәлдә.

— Хуп, шулай да булсын, ди. Ә нигә соң алайса төмән илә килдең?

— Чонтык Әрбәтнең пайтәхетне үз ихтыяры илә ташлап китәсенә шикләнгәнгә күрә. Кылыч исә гайре тискәре билне дә урталайга өзә.

— Ә Биләр халкы ул әмирне инде хан итеп игълан кылган булса?

— Кире чигәсем юк. Андый мәлдә миңа тәхетне көч илә яулау юлы гына кала.

— Хәзер инде уйла, бәк,— диде дә, сәет Давыт беркадәр тын торды.— Хуп, син тәхеткә даулашып мендең дә, ди. Ә мәмләкәт чигендә үз чирүләре илә шушы ук мәмләкәт өчен яу кылып йөргән Ибраһим бәк берлә әмир Колын да бар. Иртәгә пайтәхет эргәсенә үз төмәnnәре илә алар кайтып җитәр. Әгәр алар да иртәгә тач синнең шикелле үк адым кылса? Алар да хан тәхетен инде синнән көч илә дәгъвалый башласа? Андый хәвефле мәлдә син нишләрсен?

Бәрәж сүзендә нык торды.

— Сусаган ат инешкә борынын төрткәч кире чигенү белмәс. Мин шул аттыр, сәет.

Давыт инде дә түзә алмыйча, күңелендәге уен ачып салды:

— Әллә Ибраһим илә Колын-Хисам кайтып житкәнче түзәсеңме соң, бәк? Ул чагында, бәлкем, йә үзегез килешә алыр идегез, йә барча вилайт бәкләре, вә тарханнар, вә сәетләр пайтәхеткә тупланып, берегезне сайлап куяр иде. Шулай гаделрәк булыр, башкаларда дәгъва калмас иде, әллә көтәсеңме?

— Көтмим, сәет. Юкка изаланма.

— Гөнаһсыз инсаннарның каны агачак бит. Нигә Аллаһы Тәгаләнең колларын кызганмыйсың?

Бәрәж бәк күптән инде койрыгын кысла эләктергән төлке сыман кыбырсый башлаган иде. Сәетнең соңгы сүзләрен ишеткәч, ул йөзә белән читкә борылып басты.

— Хәер...— Давытның тавышы гаять тонык чыкты, сизелеп тора, сәетнең рухы инде сынган иде.— Чебен безләгәннән филләр өркәме дә, чебен кырылганга алар кайгырамы? Йа Ходаем! Изге Болгар жирен нигә мондый канлы мәхшәр жибәрәп җазалыйсың? Гөнаһымыз нидә?

Бәрәж бәк кулына камчы алды. Инде шикләнерлек урын юк, ул калага һөҗүм ясарга хәзерләнә иде.

— Яуга әмер бирмә,— дип эндәште аңа сәет, элеккечә үк, мәгарәдәге талгын чишмә чылтыравын хәтерләткән тонык тавыш белән.— Биләрдә мөдәфәга кылучы булмаячак. Янап әйтүем түгел, мәгәр искәртү бик фарыздыр. Дау илә килгән хан өчен ошбу мәмләкәттә сөенүче инсан булмаячак. Андый мәмләкәт илә хакимлек кылу да, ай-һай, читен булыр сиңа.

Шул кичтә үк яраннары, аумакай субашлары һәм ялагай сәүдәгәрләр Бәрәж бәкне хан тәхетенә күтәрде. Мәмләкәт туграсындагы канатлы ак барс канатлы аждаһа сурәте белән алышынды. Тагын шунысы гажәп: яңа хаким пәйда булган тәүге көндә үк Биләр каласының ярлы-ябагае аңа «ат мөгезе кебек уяу колаклы хан» дигән кушамат-бәһа биреп тә өлгергән иде инде.

4

Болгар илендәге аяныч һәм коточкыч мәхшәр пайтәхеткә Хәмбәл кайтып кергәч башланды. Әгәр сизгеррәк булса һәм зирәгрәк эш йөртсә, әлегә болганчык көннәрдә Хәмбәлнең хәтта хан тәхетенә күтәрелергә дә өмете бар иде. Чөнки болгарлар аңа, берьяктан, туган әтисен югалткан өчен ихлас күңелдән теләктәш булса, икенчедән, каныклыларның бер төмән чирүен пыран-заран китергән, ә үзе гаскәрен тулысынча диярлек саклап кала белгән, ил өстенә тыныч тормыш, иминлек китерүе өчен нык соклана иде. Өстәвенә, Хәмбәлнең орышта Манукны

юк итүе, шундый шәхси үрнәге белән үк болгарларны жиңүле яуга рухландыра алуы турындагы хәбәрләр Бәрәж бәк ягына ауган төмән алайларына да кайтып иреште һәм әлегә чирүдәге байтак азатлар да батыр сәрдәр, гадел хан хакында хыяллана башлады. Мондый кулай тарафның һәркайсы да Хәмбәл тегермәнәнә инеш булып коела һәм теләсә, әгәр бик теләсә, аңа хан тәхетенә юлны ача ала иде. Ниц югы, ул бер төмән гаскәре белән пайтәхет диварлары буена кайтып тик кенә торса да, аның язмыш бизмәнән үз ягына аударырдай өметте бар иде.

Ни үкенеч, яугир егет мондый, ашъяулык өстенә тезеп куелган затлы сый шикелле ымсындыргыч, уңай якларның берсен дә шәйли, файдалана белмәде. Орышларда үзен курку белмәс пәһлеван, яу кырында зирәк сәрдәр итеп танытса да, сәясәттә, мәгыйшәттә Хәмбәл имчәк бала сыман сукуыр булып чыкты. Аның каравы, мәкер белән тәхеткә үрмәләгән Бәрәж үзен тиңсез сәрдәр итеп тойган яшь эмирнең данга, яуга омтылучан гадәтеннән оста файдаланды.

Әле Хәмбәл юлда чагында ук аны Бәрәж юллаган ялагайлар белән үгетчеләр урап алды. Биләр каласында булып узган хәлләрне алар, әлбәттә, балга-майга төреп, үзләренә отышлы рәвештә баян итә белде:

— Сиңа агаң тиеш булган чонтык Әрбәт тәхеттән үзе баш тарткан. Хәрәзем, Үргәнечләрдә гыйлем эстәп акыл-фигыльләре кыгайган бугай. Давыт карт урынына Биләрдә олуг сәет булырга ниятли, үзенә шуннан гайре дәрәжә фарыз түгел, дип әйткән, ди. Бәрәж бәк хан булырга әүвәл ризалык бирмәгән. Пайтәхетнең барча аксөяге аның эргәсенә килеп сәждә кылгачкына ризалашкан. Бер төмән карлук чирүе Биләрнең борын төбенә килеп житкән чакта Бәрәж бәк нишләсен? Ул — Сәгыйть хан нәселендәге иң абруйлы бәк, шулай икән, тәхет хужасы булырга хәләл хокуклы бит...

Хәмбәл Бәрәж бәкнең хан тәхетендә пәйда булуына әллә ни аптырамады. Бәрәж ач калырга теләмәгән, үзенә тиешле калжаны эләктергән эт йә бүре кебек уяу булган икән, аны тагын нидә гаеплисез? Хан сарае тирәсендә тәхет өчен көрәш гомер-гомергә бүреләр өерендәге бәйге-ызгышны хәтерләтә бит ул. Андый бәйгедә читне таларга дип теш ыржайтып йөргән, һәрчак уяу, өстәвенә әле үтә кансыз булган көрәшчеләр генә жиңеп чыга ала.

Хәмбәл барыннан да бигрәк Әрбәт агасына карата жән ачулы иде. Ничек шулай бик жиңел генә итеп тәхетне һәм Биләрне ташлап китә алган соң ул? Нигә шәһәрне бикләмәгән дә, ник яуга кермәгән? Ахыр чиктә, тәхет өчен яуда ул нигә диеп башын салмаган? Әллә, әллә... карт-карт агайларның «адәм баласы күбрәк белгән саен тилеләнә», дигән сүзләрендә хаклык бармы? Әрбәт тә бит Хәрәзем, Үргәнечләргә барып укып

йөрде. Әллә ничә әжнәби* телләрен белә, Коръәнне дә су урынына эчә. Ләкин аннан кемгә, ни файда соң? Жаһил** калып көн күр, әмма дошман сиңа каршы корал күтәрә икән, аның кулын сугып сындырырлык кына куәт-вәкарьлеккә ия бул инде син. Бүрегә каршы бүре булмасаң — яшәвең дә артык. Ә Әрбәт, валлаһи, мүкләк, жебегән ул!..

Хәмбәл юл буге Әрбәтне шулай сүгеп кайтты, һәммәсенә аны гаепләде. Юанырлык, дәртләнерлек кәефе юк иде. Ул да түгел, Кернәк каласына житкәндә Тәмте вилаятенен бәге Инсан, дүрт меңгә якын жайдагын үзе белән алып, Таш-билбау тарафына аерылып китте. Инде Биләргә кайтып житәргә кул сузымы гына ара калгач, Актай елгасын кичеп чыккан чакта, пайтәхеттәге һөнәрчеләр идарәсе башлыгы Әбүбәкер Әхмәт углы белән Саксин каласының тарханы Этәк чирлегә сабыштылар. Алар өчен яр буенда жиңел тирмә кордырырга һәм аларны яраннары белән бергә шунда калдырырга туры килде.

Ә жиңүче гаскәр Биләр каласына якынаеп килгәндә Бәрәж инде, шәхси алаен гына үзе белән алып, Хәмбәлне дивар тышына ук чыгып каршылады. «Дошманнан саклану өчен иң отышлы ысул — үзең һөжүм итү», дигән мәңгелек канун Бәрәж тарафыннан әнә шулай бик оста рәвештә тормышка ашырылды. Яңа хан тарафыннан әрсезлек кенә түгел, гажәеп тәвәккәллек тә иде бу адым. Айкапуга илтә торган олы юл өстендә кулына Коръән күтәргән Бәрәжне, кайсы затлы чапан, кайсы зиннәтле тун тотып тезелгән берничә бәкне, мәчет имамнарын, тарханнары һәм шанлы сәүдәгәрләргә күргәч, Хәмбәлнең болай да соскыга охшаш дәү иягә йон бияләй сыман салынып ук төште.

Хәмбәл, иң әүвәл, Бәрәжнең аны гап-гади киёмнәр белән каршы алуына шаккатты. Хан тажы да, тавис каурийлары һәм якут ташлар белән бизәлгән затлы бүреге дә юк аның. Яңа хан үз өстенә көмеш жепләр белән генә чигелгән алсу чапан кигән. Башында ак чалма. Аякларында болгар итекләр. Бил каешында гадәти бер хәнжәр.

Хәмбәл гажәпләнүдән ханның тирә-ягын, кала диварларын айкап чыкты. Бәрәжнең шәхси сакчылары арасында оста мәргәннәр шактый күп күренә, дивар өсте дә томавыллар ешлыгыннан сыгылып тора. Ләкин ни гажәп — алар арасында жәя өстенә ук салган, яуга әзер торган бер ир-ат юк.

Хәмбәл әле һаман ат өстендә килә иде. Күз кырые белән генә үзенең гаскәренә караш ташлап алды. Алар сафында да һичнинди каударлану, хәвеф сизелми. Сәрдәр тарафыннан әмер-кисәтү булмаганга күрә, коралларының кайда икәнлеген дә онытып, кияү егетләре сыман пошынмыйча гына якынаялар.

*Әжнәби — чит ил, чит тел.

**Жаһил — надан.

Ике арада нибары утыз-кырык адым гына калгач, Хәмбәл чаптарын туктатты. Ул да, Бәрәж дә сөзешкә чыккан тәкәләр шикелле бер-берсенә күзенә текәлделәр. Хәмбәл зиһенә аша йөз төрле уй яшен тизлегә белән чагылып узды. Аны биредә нинди язмыш көтә? Әмир Колыннан калган Кашанны Бәрәж аңа бирерме, әллә... әллә ул аны зинданга, аның да әле иң кәттәсенә — барслар ябылган базына ыргытырмы? Зинданга-дыр, дисәң, Бәрәж аны менә хәзер дә мәргәннәреннән, кавын шикелле итеп, теткәләтә ала. Ә нигә, нигә аңа каршы ук күтәрүче юк? Бәрәж нәрсәгә өметләнә дә, ул ни әзерләгән?

Ахырда Хәмбәл иярәннән капылт сикереп төштә һәм йөзенә бернинди хәвефләнү төсмере чыгармыйча Бәрәжгә каршы атлады. Ни кызганыч, ул үзенә шәхси ихтыяры белән тәбегә кереп баручы күсә хәленә калуын гына аңлый алмый иде. Ә үзе һаман адым саен: «Ас, кис, мәгәр мин синең алдында тезләнәчәк түгелмен, угъры Бәрәж!» — дип, эченнән генә тәкрарлавын белде.

Яңа хан аның тезләнүен һич тә көтми, гомумән, ул бүген нинди дә үпкә-бозылышу чыгудан яман шүрли иде.

— Әссәламегаләйкем, Болгар мәмләкәтенә олуг галәбә вә имин хәят китергән шанлы батыр! — дип, Бәрәжнең олылап, данлыклап сәламләгән беренче сүзләреннән үк Хәмбәл иңбашларын, сынын турайтты. Бәрәж дә, урыныннан кузгалып, өчдүрт адым алга чыгып басты һәм элеккечә, сәрдәрнең салпы ягына салам кыстыруын дәвам итте.

— Синең шәхси орышта качкын кыпчак пәһлеваны Манукны утын әрдәнәсе урынына чәрдәкләп ташлавың хакында вә, янә дә килеп, баскан каныклыларны Жәек дәрәясына тиклем куа-куа алагаем кырып бетерүең хакында ишетеп без биниһая сөендек. Ошбу шанлы галәбә вә тырышлыгың өчен болгар әһалисе сине һич онытмас. Сиңа ошбу халаекны... Бәрәж тирәякта тезелеп торучыларга таба кул изәде. — ...киләчәк көннәрдә дә үзеңнең яңа жиңүләрең илә сөендерергә насыйп әйләсә иде.

— Амин! Ярабби, Ходаем! — дип алдан өйрәтеп куйгандай, һәммәсә дә хан сүзен куәтләде.

Бәрәж янә бер-ике адым алга атлады һәм Хәмбәлнең күзенә төтен жибәрүен дәвам итте.

— Син яуларда үзеңне маһир вә булдыклы сәрдәр итеп таныттың. Алга таба да шушы йөкне үз өстеңә алсаң болгар халкы, мотлакан, сиңа рәхмәт догалары гына укыр иде.

«Моңысы нинди сүз тагын?» дигәндәй, Хәмбәл керфекләрен кыса төшеп текәлде. Ә Бәрәж берникадәр вакыт буюе юри көттәрәп торганнан соң гына, аның каравы һәркемгә дә ишетелерлек итеп көр, гаярь тавыш белән игълан итте:

— Мин сиңа биш мең газилык курсыбай тупларга вә аның баш сәрдәре булырга тәкъдим кылам, шанлы батыр. Вә, янә дә

килеп, мин сиңа олугбәк дәрәжәсен бирәм. Син киләчәктә, минем фәрманымнан гайре дә, теләсә кайсы вилайт бәгенә әмер кыла аласың.

Янда гына кемнәрдер теше сызлаган шикелле яман ыңгырашты, кемнәрдер ашыга-кабалана, «Афәрин! Машалла!» дип, соклангандай, хуплагандай итте. Хәмбәл зиһенендә, әлбәттә, үз кайгысы иде.

«Иелгән башны кылыч кисми, дигән әйтемнәрен аңлый алмый идем. Ә бәлки, гел хактыр ул? Менә бит, башны иеп килгәч, Бәрәж мине мәмләкәтнең баш сәрдәре итеп тәгаенләде. Житмәсә, әле олугбәк тә итте. Әгәр дә Бәрәж урынына Әрбәт агам хан булып утырса? Миңа андый дәрәжә-сан элэгә идемени? Хакыйкәтнең күзенә карасаң, Әрбәтнең мине шаһзадә итеп калдыруы да гайре икеле хәл. Чөнки аның үз угыллары бар. Күпме генә хыяллансам да, мин хан тәхетенә менә алмый идем бит. Шул ук жебегән Әрбәт агаемны да, аның угылларын да урап үтә алмый идем. Бәс, шулай икән, Бәрәж эргәсенә башны иеп килеп, мин отканмын гына була түгелме соң? Бәлки, сәрдәр дәрәжәсеннән хан тәхетенә юл күпкә якынрактыр?..»

Хәмбәл, башын иеп, алга атлады. Бәрәж аны кочагына алды. Хәмбәл, иелеп, аның кулын үпте. Нәкъ шул минутта, мәңге ычкына алмаслык булып, бер-берсенә тозагына эләгүләрен алар аңламады. Әлегә икесе дә үз дәрәжәләреннән бик канәгать, алар өчен дөнья гел түгәрәк иде.

5

Ул кичтә Хәмбәл үзенә кала бәкләре, аерым меңбашлар белән бергә хан сараена кайтып буза чөмерә башлауларын гына хәтерләп калды, аннан соң онытылды. Икенче танда кургаш шикелле авырайган керфекләрен ачканда ул үзенә андан тума килеш ике кыз уртасында ятуын шәйләп өлгерде. Бу хәлгә ул әүвәл куркып калды. Как шикелле кибеп, бер-берсенә ябышкан иреннәре аша көч-хәл белән генә сорау бирде:

— Мин кайда? Монда кем китерде?

Очкын шикелле үткен карашлы, сагыз сыман кара чәчле жария Хәмбәлнең йонлач, киң күкрәгә өстендә тал бөресе сыман йомшак, нәфис бармакларын уйнаклата-уйнаклата гына жавап кайтарды:

— Кәлисә* урамындагы тимерче Әр-Әслап йортында миһмансың син, батыр. Мәгәр сине ошбу эргәгә берәү дә аркан илә сөйрәп китермәде. Киресенчә, шәрә жарияләрнең биюләре илә хозурланмак булып, монда үзәң килдең.

Хәмбәл әле кашларын жыерып, әле чигәләрен уып кичәге

*Кәлисә — чиркәү.

көнне хәтерләргә тырышып карады. Юк, ул идән ярыгына төшөп югалган көмеш тәңкә сыман инде юкка чыккан, Хәмбәл аны исенә төшерерлек хәлдә түгел иде. Моңа ачуы гына килде. «Кәлисә урамы, кәлисә»,— дип аптырап уйланды ул.— «Аһ, шайтан алгыры! Биләрлеләр аны гәп корганда Саклан урамы, дип йөртәләр бит. Нәсаралар хозурына килеп миһман булган бәгъзе диндарларга да ошбу кяферләр сихерле шәраб эчерә, ә соңыннан, инде куна калгач, аның муенына тәре тага, имеш. Ошбу мәсләктән килеп, урамнарының наменә тиклем — Саклан... Саклан!»

Хәмбәл корт чаккан шикелле кабаланып муенын капшап карады. Аллага шөкер, чылбырга охшаш әйбер очрамады. Үзенә анадан тума ятуын янә бер кат тоеп Хәмбәл уңайсызланып китте. Янындагы кызларга күз атты. Берсе гәрәбәдәй сары чәчле, зәңгәр күзле, мул имчәкле иде. Икенчесе тазалык, зур имчәкләр белән шапырыдай түгел, әмма тәне кайнар. «Җе, берсе — маржа, ә карасы элгәре үзебезнең өммәттән булган, мәгәр чукунып нәсаралыкка күчкән керәшен жариясе бугай боларның». Кара чәчле, кайнар тәнлесе әле һаман Хәмбәлнең йонлач күкрәген бөгәрләнеп черем иткән пәси баласы шикелле йомшак, нәфис куллары белән кытыклап ята иде. Сәрдәр аның нәни кыңгырау зәңләгән сыман назлы тавышын янә бер мәртәбә хәтерендә яңартты. Аннары онытылды... Тимер эш остасы Ярославның өен калдырып чыккан чакта ул бик уңайсызлана, әмма андагы тойгылар, кызганычка каршы, салкын суга кереп тәүге чирканчык алган йөзүче халәтен генә хәтерләтә иде...

Бөек Болгар иленә килгән мәхшәр санаулы көннәр эчендә канат жәйде. Бәрәж хан бик жиңел генә баш сәрдәр, олугбәк дәрәжәләрен биреп, Хәмбәлне үз кулына ияләштерү турында юкка гына хыялланган иде. Батырга Шәмгун хан вафатыннан соң Биләрдә булып узган хәлләрнең асылын аңлатучылар күп табылды. Үз ялгышын тулысынча аңлап өлгергән Хәмбәл уңагы кисәү шикелле кара көеп чыкты. Аның күңеле хәзер инде, умарта оясына ябылган корт күченә охшап, бетмәс үч һәм үкенечтән генә тора иде.

Бәрәж хан белән Хәмбәл арасындагы астыртын тартыш әллә ни озак дәвам итмәде. Гвардия-курсыбай сафына үзе белән Сувардан ук туплап килгән азатларны биреп, Бәрәж Хәмбәлне курчак сәрдәр хәленә калдырмакчы иде. Әмма Хәмбәл шундук азау тешен күрсәтте. Ул Жәек буеннан жиңү яулап кайткан төмән калдыгын таратмыйча тотты һәм, нигездә, кашанлылардан торган ике мең яугирне курсыбайга гази итеп куйды. Инде Бәрәж хан аны сәрдәрлектән читләштерү белән яңый башлагач, Хәмбәл суварлыларның да ике мең азатын курсыбайга алырга риза булды. Ләкин өч-дүрт көн үтүгә үк бер меңбашның гәүдәсен кала читендәге ерымнан табып алдылар. Икенче-

се курсыбайны ташлап үзе качты. Ә суварлылар өлешендәге йөзбашларны алыштыру гына Хәмбәл өчен берни тормый иде. Тартышта шактый нык оттыра башлавын күреп, Бәрәж үзе тәгаенләгән биш мең газинен соңгы бер меңенә янә суварлыларны ялламакчы булды. Тик ни гажәп: хан кадәр хан тәхеттә утырган Бәрәж өчен, аяз көнне уйнаган яшен сыман булып, Биләргә бер мең кешелек кыпчак чирүе килеп керде. Аның каршына Хәмбәл кыпчакларның данлыклы хакиме Шәрәф хан улы Сарычинны да китереп бастыргач, Бәрәжнең күзләре маңгаена менде. Яңа меңне һәм аның башлыгын сәрдәр чакырган икән, бу, әлбәттә инде, Хәмбәл белән Сарычин бер ыстанда, дигән сүз иде. Бәрәжгә тешләрен кысып булса да ризалык бирергә туры килде.

Күкрәге тулы үч йөртүче Хәмбәл исә нәкъ шуны гына көтеп торган кеше кебек эш итә башлады. Ул инде баш һөнәрче Әбүбәкер белән Саксин тарханы Этәкнең Актай елгасы буенда ни сәбәпле авыруга сабышуын аңлап өлгергән иде. Сарычин килүгә бер ай да вакыт үтмәгәндер, Хәмбәл эмере буенча кыпчаклар Әбүбәкер йортындагы барча байлыкны талап алды, останың чуен, бакыр жиһазлар коюга көйләнгән мич һәм казаннарын жимереп бетерде. Ахырда Әбүбәкер-оста Болгар каласына, Ибраһим бәк кул астына качып китәргә мәжбүр булды. Аннары Хәмбәл күбесенчә суварлылардан торган ике мең газине Саксин каласына юллады. Саксин, нигездә, кыпчаклардан торган шәһәр булып исәпләнә һәм әгәр газиләргә каланы жимерү-талау фәрманы житкерелгән булса, бу эшкә Сарычинның дәррәү каршы кубасын Хәмбәл, һичшиксез, бик чамалый иде. Шуңа күрә сәрдәр газиләргә фәкать тархан йортын гына таларга рөхсәт бирде. Этәккә шул да житте. Куркак тархан язмышын кат-кат сынап тормас өчен хатыны ягыннан үзенә бабай тиеш булган Инсан бәк — башкорт кабиләләренен хакиме янына чыгып качты. Хәмбәл һичнинди фәрман-рөхсәт көтеп тормады, Сарычинны Саксинга тархан итеп озатты. Соңыннан Бәрәжнең әлегә карарны фәрман итеп расламыйча чарасы калмады.

Хәмбәлне хәзер тотып тыешлы түгел, ул инде утар жимереп чыккан ярсу үгез рәвешенә кергән иде. Ул Саксинны ташлап качкан Этәктән генә түгел, заманында үзенә хыянәт иткән Инсан бәктән дә яман үч алырга ният корды. Ул Сарычиннан соң меңбаш булып калган аның энекәше Әтрәкне үзе белән алды. Аларга кашанлылардан һәм суварлылардан берешәр мең гази өстәде. Шулар белән Хәмбәл Чирмешән, Дим елгаларын бик тиз кичеп үтсә дә, башкорт бәге шымчылары тарафыннан үз вакытында кисәтелгән иде, ахры. Нокрыш елгасы буенда Инсан курсыбайны биш мең жайдаклы чирү туплап каршы алды. Орыш гадел башланып киткән булса, кем жиңеп чыгар

иде икән? — анысын Ходай Тәгалә үзе генә белә. Ләкин Хәмбәл, башкорт бәгенәң, чирүне икегә бүлөп, берсен кияве Этәккә тапшыруын белгәч, дошман ыстанына шундук үгетчеләр куды.

— Этәк тархан күндәмлек белдереп вә сәждә кылып башсәрдәрнең хозурына килсә, олугбәгемез аны Саксин каласына кайтарырга разый.

Шул коры вәгъдә дә житә калды: үзенә тапшырылган алайлардагы меңбашларны әсирлеккә алып һәм якыннарын ияртеп Этәк тархан үзенәң бабасын ташлап китте. Житәкчесез калган жайдаклар оядан егылып төшкән кош балалары сыман ни кылырга белмәде. Ә Хәмбәл ул арада Инсан бәк житәкләгән чирү өстенә ташланды. Яртылаш кына калган ул чирүне, әлбәттә инде, Хәмбәл котырган үгез мөгезенә эләккән салам өеме сыман итеп бик тиз туздырып атты. Исән калган берничә йөз жайдагы белән Инсан далага качып котылды. Хәмбәл, кияүгә чыгарга өлгермәгән гөнаһсыз кыз белән тәүге төн уздырган карт бер ир-ат сыман, тантана итәргә ашыкмады, Этәкне кулга алырга боерды. Хыянәтче тархан үз хәлен тиз аңлады. Ул да далага качты. Соңрак инде бөтенләй кыпчаклар ягына китеп барды. Аумакай һәм жебегән әлегә тархан турында халык телендә «Этәк-сәтәк» дигән гыйбарә генә яшәп калды...

Хәмбәл котырына һәм тантана итә, әмма Бәрәж хан да бу көннәрдә һич йокламый иде. Төпченә һәм бер-бер артлы шаһитларны тотып газапый торгач, ул Бөгелмә-тау ягыннан Биләргә, аннары Ибраһим бәк һәм Хәмбәл тарафына чапкыннар юллаучы кешенәң Байчура булуын ачыклады. Билгеле ки, ханның хыянәт юлына баскан бәкне гафу итәргә исәбе юк иде. Яңа сылтау белән Бәрәж Кернәк каласы бәген сарайга чакырты. Әмма Байчура да төшөп калганнар кавеменнән түгел иде. Бәрәж хәйләсенәң асылын ул бик тиз аңлап алды, пайтәхет тарафына аяк та атламады.

Ул арада Биләргә Хәмбәл кайтып житте. Саклан урамында янә буза — эчеш, фәхеш башланды. Бик озак баш ваткач, Бәрәж хан Хәмбәл куллары белән утлы күмер сосарга мәкер корды. Үз янына чакырып, иң элек ул Байчураның мең жариягә дә алыштыргысыз, ожмах фәрештәләредәй чибәр Сәмәрә атлы кызы булуы турында авыз суларын корыта-корыта Хәмбәлнең эченә ут төшерде. Ә аннары инде чабышкы ат халәтенә кергән сәрдәрне яңа хатын алып кайтырга үгетләде. Ләкин Хәмбәлне Кернәккә озаткан чакта үзенә генә отышлы шартлар куярга да онытмады.

— Мәмләкәттә башсәрдәр берәү генә. Аның туен пайтәхеттә бәйрәм кылу фарыз. Ханияңне үпкәләтмим дисәң, Байчураны пайтәхеткә чакыр. Туегыз ханиянең хозурында үтсен...

Бер-ике атнадан соң ук Хәмбәл Сәмәрәне Биләргә алып кайтты. Эре сөякле, озын буйлы булса да, ул төскә-биткә,

чыннан да, чибәр иде. Мөхтәрәм парның туен Ага-Базарда зур ярминкә узачак көнгә көйләделәр. Хан ярминкәдән кергән барча салым-тамгаларны яшьләргә туй бүлгә итеп кайтарырга вәгъдә бирде. Сүз дә юк, Хәмбәл аша туйга, әлбәттә инде, Байчура бәк үзе дә чакырылды. Ханның берьюлы ике куян атарга жыенуын һичкем төшенмәде.

Сәрдәрне бик жайлы сындырып була торган бер сәбәп шул: Хәмбәл өчен кан дошманга әверелгән башкорт бәгә Инсан белән Байчура үзара кода бәкләр иде. Байчураның юлга чыгуы хакында хәбәр алынуга ук Бәрәж хан менә шул сәбәпне эшкә жикте.

— Байчураның жансакчылары Инсан индергән катилләрдән тора,— дип, тәүге сүзләре белән үк Хәмбәлнең күңеленә шом салды ул.— Инсан синнән үч алырга ант эчкән, аксакаллар аны хуплаган. Заманында болгарлар кыпчаклы Әюп ханнан үч алган сымак, Инсан бәк юллаган катилләр дә туй барышында синен башыңа житәргә ният итә икән.

Моннан утыз биш-кырык еллар чамасы элек болгарларның Әюп ханны туйга чакырып һәм шунда агу эчертеп үтерүләре хакында балачактан бирле ишетеп белә иде ул. Бәрәж хан кисәтүеннән соң шул мәкерле хәлне хәтерендә яңартып, Хәмбәл акылын жуйды.

— Кирәк икән, жебегән Инсанның шымчыларын гына түгел, икейөзле Байчураның да башын өздәрәм мин! — дип котырып кычкырды ул.— Монафыйклыкка түзеп торасым юк!

Хәмбәл сүз белән генә янап калмады. Шул сәгәтьтә үк кала капкаларын саклаучы тоткавылларны курсыбай сугышчылары алыштырды. Сәрдәрнең аларга житкергән соңгы эмере дә кансыз яңгырады:

— Байчура жансакчыларына рәхим-шәфкать күрсәткән жебегәннәрне үзем тотып асам!

Беркадәр вакыттан соң сарайга коточкыч хәбәр кайтып иреште:

— Хәмбәлнекеләр Кернәк төркемен тулгамага алгач, Байчура үзенең жансакчыларын яклап кылычына ябышкан. Курсыбайныкылар бәкне Айкапу эргәсендә кылычлар илә турап үтергәннәр...

Шул кичтә үк каладан Байчура бәкнең кызы Сәмәрә чыгып качты. Аңа кемнең ярдәм итүе бик тиз ачыкланды. Курсыбай сафындагы кыпчаклар меңбашы Әтрәк тә шул ук кичтә юкка чыккан иде. Хәмбәл шушы бер көн эчендә булып узган коточкыч хәлләрдән соң, кайнар таш йоткан кеше сыман, әүвәл телсез калды, өенә кереп бикләнде, жиһанга чыгып гел күренмәс булды. Әмма бәгырен талаган үкенү ялкынына әллә ни күп түзә алмады бугай, Саклан урамындагы тимерче Ярослав йортына күчеп, ул янә буза төтененә күмелде, фәхешлеккә чумды...

Иренен кансызлыгы белән бозыклыгы болай да гел берьялгызы диярлек көн күргән Осланбикәнең дә үзәгенә үтте. Ул беркемнен дә күзенә күренмичә генә каладан чыгып качты, Идел аръягындагы Мәркәвеш авылына килеп ерак кардәшләренә сыенды. Ерак-еракта, рус жирендә калган апасы Байгөлне һәм абыйларын сагынутан ул һәр көн саен якындагы биек тау башына менеп, туктала алмыйча, савылып-савылып елый торган булды. Аның саргаеп кипкән жансыз гәүдәсен дә биек тау башыннан табып алдылар, гөнаһсыз һәм мескен хатынның рухын рәнжетмик дип, шунда ук жирләделәр. Күрше-тирә авыл хатыннары, Осланбикәне әүлияга санап, озак еллар буге ялгыз кабер янына килеп йөрдә. Ә соңыннан инде гөнаһсыз хатын күмелгән бу биек тау «Югары Ослан» булып, халык теленә күчте...

Әлбәттә, моңа кадәр әле дистәләгән еллар үтсә бар иде. Ә әлегә... әлегә мәкерле Бәрәж хан ишегалды тулы тавык өере арасында кукраеп йөрүче борнай этәч сыман берьялгызы гына тантана итте. Ләкин анысы да озын-озак көннәргә сузылып китә алмады. Идел буендагы чапкыннар ханга уклау йоткандай катып калырлык хәбәр китерделәр:

— Һөнәрчеләр илә игенчеләр Сәмәрә бикәне, Кернәккә кайтуга ук, әтисе урынына кала бәге итеп сайлап куйган!

Бәрәж, авыр күсәк белән сугып миңгерәтелгән үгез сыман, берничә минут буге хәрәкәтсез торды. Аннары тәрәзә пыялаларын зеңгелдәтерлек чәрелдек тавыш белән кычкырып жибәрде.

— Ничек инде «әтисе урынына»? Үгез күрмичә гаурәте корыган шул сыерны кала бәге итеп куйганнармы? Минем (!) мәмләкәттә мәәннәс* бәк! Адәм тәганәсе! Чит-ят хакимнәргә барып элгәште исә, тәхкыйрь вә рәзаләт!** Асам, кисәм, ул Кернәкне көл итеп бетерәм!

Бәрәжнең Хәмбәл колагына барып ирештерерлек һәм аның мин-минлеген уятырлык кадау сүзләре дә әзер иде инде.

— Елдам төстә башсәрдәрне айнытып китерегез. Үзләре итәк ачып торган кяфер жарияләренә жайдак булып атлану читен түгел. Утарына килеп кергән энә теге Кернәк сыерына жайдак була белсен иде ул. Атан*** кушаматы илә дан аласы килмәсә, шул сыер Сәмәрәне бер иярләп кайтсын...

Бәрәжнең исемен ишетүдән үк саруы кайнаса да, Хәмбәл башын түбән иеп буйсынды. Ул үзе белән ике мең газилек гаскәр алды һәм Кернәккә төбәп юлга чыкты. Иделне кичтеләр, Зәя яры буйлап байтак төштеләр. Шул чагында багучылар хәбәр житкерде.

*Мәәннәс — хатын-кыз.

**Тәхкыйрь вә рәзаләт — оят һәм хурлык.

***Атан — печелгән дөя.

Сәмәрә бикә Бәрәж ханның һәрбер фәрманын шундук белеп тора. Курсыбайның каладагылардан үч алуыннан шүрләп, ул Кернәкне үзе ташлап киткән. Хәзер Әтилне кичкән дә Жигүле-Ат тауларына менеп яшеренгән, ди. Кыпчак бәге Әтрәк тә аның эргәсендә. Ул Сәмәрәнең кулын бик сораган, мәгәр бикә риза булмаган, ди. Бәрәж хан әтрафыннан изелү вә золым күргән барча инсаннарны үз әләме астына чакыра икән. Әтрәк әләме эргәсенә инде өч мең ир тупланган. Ихтилал* күтәрергә жыенган шул чирүнең бер өлеше Жигүле-Ат тавынан түбәндәрәк, Әтил дугасында бүрәнә кирмән корган. Ул кирмәнне Сәмәрә бикә наме илә атаганнар да инде.

Әлегә яңалыкларны ишетүгә, Хәмбәл башта, балтасын суга төшергән бичара сыман, пошаманга калды. Әтрәк туплаган чирүне куып тарату аның өчен берни түгел, ләкин кара халыкка каршы кылыч күтәрүнең үзенә дан һәм шөһрәт китермәсен ул нык чамалый иде. Аннары ул Әтрәк — Саксин каласындагы Сарычинның энесе дә бит әле. Сарычинга Саксин каласын Хәмбәл үзе бирде. Хәзер Хәмбәл Әтрәккә каршы яуга чыкса, Әтрәккә Сарычинның кушылуы, ә аларны яклап кыпчакларның күтәрелүе мөмкин. Жәйрән сыман кыргый Сәмәрә бикәдән мүкләк Бәрәж үч алырга жыена дип кенә бер үк диндә булган кыпчаклар белән ике араны бозу муафыйк эшмени?..

Хәмбәл озак кына вакыт буге утырып уйланды да, ахырда биш йөз газилек алайга кернәкне талап кайтырга әмер бирде. Калган чирү белән үзе кирегә борылды һәм Кашанга юл тотты. Кашан — туган кала, ләкин менә ничә айлар буге анда Хәмбәл һич кенә дә гафу итә алмаячак чонтык Әрбәт туенып ята иде. Ул — әтисенең бертуган энекәше, үтә якын булырга тиеш кеше. Әмма нәкъ менә аның жебегәнлегә, куркаклыгы аркасында гына Хәмбәл, һичшиксез, үзенә тиеш булган тәхеттән коры калды. Аның кебек сатлык аганы Хәмбәлнең мәңге-мәңге гафу итәсе юк!..

Хәмбәл курсыбайны әнә шундый тоташ нәфрәт хисләре кичереп куалады. Ләкин ул соңарды, Хәмбәл имән капкаларны жимереп калага кергән чакта Әрбәт Кашаннан киткән иде инде. Йөзеннән — кан, күзеннән нур качкан сәрдәр дистәләгән кешене жәзалатты — Әрбәт киткән тарафны белүче табылмады.

*Ихтилал — фетнә; азатлык, гаделлек өчен көрәш.

Алтынчы бәйләм

1

Андрейның күңелендәге уйлар буйга үткән хатын имчәкләре шикелле тулып ташкан иде. Алар аны юл буе эзәрлекләде, кенәз Суздальдагы сарайга кайткач та басылмады. Әледән-әле янына Прокопий, Козьма ише яраннары кереп йөрсә дә, Андрей берни ишетми-күрми, әйтерсең лә бу жиһаннан ул пыяла дивар артына кереп яшеренгән иде. Тәүге көннәрдә әтисе аны кире чакырып чапкын артыннан чапкын жиберер, дип көттө. Юрий кенәз тәхет юуны давам итә иде, күрәсәң, кала капкаларын усал шакучы кеше күренмәде. Ә бер танда Андрей, ниятен әйтми-нитмичә аргамагы өстенә сикереп менде һәм йөгәннен елга буена алып чыгучы капка ягына тартты. Тотка-выллар кенәзненң ялгыз һәм кисәтмичә-эндәшмичә йөри торган сәер гадәтенә күнегеп килә иде, капка эшermәләрен тавыштынсыз гына шудырдылар. Андрей Каменка ярына килеп туктады да тораташтай калды.

Ул коенып, йөзәргә өйрәнәп үскән елга менә шушы инде. Киңлегә ике-өч дилбегә озынлыгы булыр, ә тирәнлегә, каһәр генә төшсәң, тирәнлегә... бер тәртәдән артмый. Моңа ничек инде зур-зур каекларны яки жылкәнле корабларны кертү мөмкин булсын?!

Андрейның колагында шулчак Болгарга сәяхәт кылганда, Ага-Базар янында, рус сәүдәгәре мыскыллап кычкырган сүзләр кабат кайтып яңгырагандай булды:

— Суздаль бакалар гына йөзәрдәй Каменка буенда утыра бит ул.

— Хак әйткәнсең, илдәш. Кораблар керердәй елга буена утырмаган өчен генә дә Суздаль рус иленең яңа башкаласы була алмый,— дип, үзе дә тоймастан, Андрей ерак-еракта калган сәүдәгәргә кычкырып җавап бирде.— Кулайрак шәһәр эзләмичә чарабыз юк. Башкаласын бер җирдә нигезләп, ярминкә-тантаналарны икенче төштә үткәреп, чит-ят кенәзләрне баетып булмас инде...

Шул көнне үк, ташчыларны һәм балта осталарын үзе белән алып, Андрей кенәз нәкъ илле ел элек бабасы — бөөк Мономах нигезләгән Владимир каласына карап юлга чыкты. Аның нинди максат белән юнәлүен әле һаман һичкем аңламый, һөнәрчеләрне кузгатуына ишарәләп кенә «кенәз болгарлылар һөҗүмәннән шүрли, шуңа күрә Владимирны ташкирмән хәленә китермәкче бугай» дип гоманлылар иде. Ә Андрей бер-ике атнадан соң янә шаккатырды: барча бояр-сәүдәгәрләргә һәр авылдан ат-олаулар, шулар белән бергә ташчыларны, тимерчеләрне, мич һәм балта осталарын туплап китерергә әмер җиткерде. Фәрманда

кисәтелгәнчә, аны үтәмәгән түрәләргә үлем куркынычы яный иде. Шунлыктан жәй ахырында бөтен кенәзлек таяк тыгып болгатылган кырмыска оясына охшап калды. Владимир каласы әйләнәсендә таш диварлар белән бер үк вакытта төзелешкә куып китерелгән олаучылар, һөнәрчеләр кунып көн күрүче катлы-катлы чатырлар, жиргә казып ясалган өннәр пәйда булды. Йөзәр, меңәр булып тупланган төзүчеләргә дә, атларга да ризык житми иде. Көзгә яңгырлар кубуга карамастан, Андрей Клязьма елгасы буендагы киң иңкүлектә зур ярминкә үткәреләчәге хакында кисәтеп дистәләгән якка чапкын куды. Ярминкә ул өмет иткәнчә үк мул булмады, шулай да жиде-сигез рус кенәзлегеннән байтак кына шанлы сәүдәгәрләр ашлык, тимер кораллар, көнкүреш жиһазлары төялгән олаулары белән килеп житте. Андрей өчен иң сөөнечлесе шул: Ука тамагындагы Калачык кальгасыннан — болгарлар, Идел, Чипса елгаларының аръягынан арлар, мукшылар да Владимир каласына килгән, димәк, яңа ярминкә турындагы хәбәр башка халыкларга да таралачак иде.

Бер уйласаң, Владимир каласы әйләнәсендәге таш диварлар, яңа кирмән әкиятләрдә генә була торган тизлек белән күтәрелә, ләкин Андрей шәһәр кыяфәтеннән әле һаман канәгать түгел иде. «Бу кала киләчәктә галижәнап мәркәз булачак бит. Мәгәр ерактан ук үзенә тарта, сокландыра торган мәһабәтлек, могжизадай күренеш житми аңа», — дип, бер танда кинәт яктырып уйланды ул. Төшендә Андрей үзенә яңа Болгар каласына баруын күргән иде. Ә уянгач шәһри Болгарның Айкапуы күз алдына килде.

— Әйе, әйе, Владимирга да рус холобын баш иеп керергә мәжбүр итә, ә күрше кенәзләренә өнә ала торган зур капкалар кирәк! — дип, Андрей кычкырып карар кылды. Шул көнне үк диварларның баш-башына берсе — алтын, икенчесе көмеш белән йөгертелгән һәм һәркайсы өстенә тәре, чаң куелган зур капкалар уярга әмер бирде.

Ә кыш житкәч Андрей үзенә гаиләсен дә Владимир каласына күчереп куйды. Шул көннәрдә үк байтак кенәзләренә шаккатырып, рус жиренә гайре кыргый хәбәр таралды:

— Суздаль кенәзлегенә үзәге Владимир каласына күчкән. Моннан ары Суздальда Андрей кенәз тәгаенләгән наиб-воевода гына утырачак икән.

Әйе, гәрчә жиһанда әле каласыз-биләмәсез калган өч энекәше, ике улы булса да, Андрей Суздальны һичкемгә бирмәде. Ул Андрей кыздырган тәүге коймак иде һәм, гажәпләнәсе юк, төерле һәм ачы да булып чыкты.

— Изяславка сигез яшь тулды. Андый чакта синәң Ростислав атлы абың Бөек Новгород каласына хужа булып торган. Аның турында Хозыр Ильяс килеп кайгыртмаган. Аны синәң атаң шунда илтәп утырткан. Кыргый кыпчак хатыныннан ту-

ган Ростиславка Новгород каласына хужа булырга яраган. Ә гыйлемле болгар хатыныннан яралган Изяславка хәерче Суздаль биләмәсе дә хәрам байлыкмыни? — дип, иң беренче булып, ярсу этәч сыман, Байгөл очып кунды.

— Мин рус калаларын берләштереп, Болгар шикелле үк зур бер дәүләт төземәкче булам. Башка кенәзләр кебек инде мин дә калаларны үз балаларыма яки туганнарыма өләшә башласам, алар янә бер-берсенә каршы кылыч күтәрәчәк, Ходай каргаган бу рус жирендә суеш-кырылыш мәңге бетмәячәк. Ахыр чиктә, мин Изяславның үз туганнары кулыннан һәлак булуын теләмим, аңла шуны, Байгөл!

Андрей шул рәвешчә бик тынычлап кына аңлатмакчы булды хәтта ялынып та карады. Кызганыч, Байгөл тыңламады. Аның үз кырыгы—кырык: Изяслав өчен ул һаман Суздальны дэгъва итүен белде, әле көзгә яңгыр сыман бертуктамый елап, әле кызыл чүпрәк күргән күркә шикелле ярсып куркытмакчы булды. Андрей бирешмәгәч, элекке гадәтенчә, Байгөл балалар бүлмәсенә бикләнеп көн күрә башлады. Аны акылга утыртмакчы булып Андрей ике улын да Байгөлнең кочагыннан суырып алды, аларны монастырьдагы руханилар тәрбиясенә бирде. Ирнең дә, хатынның да чигенергә исәбе күренмәде, ике арадагы упкын киңәя генә барды. Ләкин Андрей бердәм дәүләт төзү уе белән учак сыман дөрләп кабынган һәм хәзер аңа шуннан гайре барлык гамәлләр дә вак мәсьәлә, көчне юкка сарыф итү генә булып тоела иде. «Күңелдәге хисләр каен тузы сыман янып бетте, ә аннан калган көлне актарудан бер мәгънә юк», — дип нәтижә ясады Андрей. Гәүдәсенә бала-чага бишмәте ярамаган дәү пәһлеван кебек, ул инде башка төрле тормыш белән барыбер дә яши алмас иде. Байгөл белән ара бозылышуга да кулын селтәп кенә җавап бирде, күңеле дирбияләрен салган ат шикелле иркенәеп калды...

Владимир каласына күченгәннән бирле Андрейны Вышегород рухание кисәткән сүзләр эзәрлекләп йөрде: — «Халыкларны көчле дин берләштерә. Денсез дәүләтнең юлы жиңелүгә, җимерелүгә таба бара. Шуңа күрә һәр бөөк эшене Ходай Тәгалә исеме белән башла...»

Андрей Вышегородтан алып кайткан Изге Мария иконасын Владимир чиркәвенә илтеп куйды. Үткәндә-сүткәндә дә чиркәү эченә кереп, гел-гел шуңа табына торган булды. Бер-ике дини бәйрәмне зурлап үткәреп карады. Әмма бик тиз тоеп алды: рус кенәзлекләрен мондый юл белән генә һич тә шаккатырып булмаячак иде. Андрей бик озак баш ватты, ләкин чарасын да тапты. Тик бу юлы да ул үз максатын йомырка салмас борын кытаклый башлаган жүнсез тавык сыман алдан белдермәде. Яз башында аның фәрманын алып тирә-якка яңа чапкыннар таралды.

— Елгалардан бозлар китүгә һәрбер авыл Клязьма буендагы Ак-чоқырдан Владимир каласы янына иң каты һәм иң затлы ташларны икешәр карыш озынлыгында кисеп китерергә тиеш. Ким дигәндә утыз олау таш китермәгән авылны «кызыл этәч» көтә.

Мондый янау рус авылы өчен, шыр-хәерче өстенә килгән яңгыр кебек, әллә ни зур хәвеф булмаса да, бермәлне олаулар Владимир каласына таба тоташ ташкын сыман агыла башлады. Андрей аларның һәммәсен каладан янә унбиш-егерме чакрым ераккарак, Клязьма елгасы буйлап сузылган куна тактасыдай тигез үзәнлеккә куды. Ә анда инде күптән нигез, идән асты базлары өчен чоқырлар әзерләнгән һәм йөзәрләгән ташчы көтеп тора иде. Вышегород рухание бүләк иткән затлы иконаны баш өстенә күтәреп, Андрей шул чагында халык уртасына чыгып басты.

— Халыкларны көчле дин берләштерә,— дип, үз сүзләрен айткан шикелле, горур башлады ул.— Рус милләте өчен изге кояш — Иисус Христос булыр. Шул бердәнбер кояш астына туплана белик тә, аның тугры коллары булуйк. Соңгы елларда без Иисусыбызны оныттык, диннең кадере китте. Шуңа күрә рус жирендә кырылыш, яу тукталмый. Алга таба һәрбер адымыбызны Иисус-кояш исеме белән башлаганда гына без ул очсыз-кырыйсыз кан коюларны, мөгаен, туктатырбыз. Менә ни максаттан мин шушы киң далада, кораблар да керердәй тирән сулы Клязьма янәшәсендә, фәкать чиркәүләрдән генә торачак зур калыга төзетмәкче булдым. Күз алдыгызга китереп карагыз: ныклы дивар артына яшеренгән һәм ак ташлары белән балкып утыручы унга якин чиркәү! Алтын гөмбәзләре, көчле чаң тавышы белән ул һәр христианны үз янына тартып торачак. Руслар берләшчәк! Менә ни өчен мин әлегә калганың исемен дә «Ходай Тәгаләне сөючеләр» дип куям. Бо-го-лю-бов!

Аннары Андрей кенәз һәрбер олаучыны затлы шәраб белән сыйлады. Икенче танда ташчылар, төзүчеләр эшкә кереште. Бер ай дигәндә далада озын, калын дивар һәм шуның эчендә дистәләгән бина үсеп чыкты. Икона күтәреп сөйләсә дә, Андрей халыкны нык алдады. Чиркәүләрдән тыш ул биредә үзе һәм сакчылары өчен зур сарайлар төзетә, ә соңыннан бу бистә, аның исәбенчә, һичбер дошман яулуй алмаслык ташкирмәнгә әверелергә тиеш иде. Әйе, Андрей халыкның күзенә төтен жибәрә белде, ләкин үзе моңа төкереп тә бирмәде. Чөнки аңа инде бер ай элек үк Боголюб дигән абруйлы кушамат тагылган һәм Андрей турындагы яңа дан бөтен рус кенәзлекләре буенча таралган иде.

Андрейның өметләре үзе көткәннән дә уңышлырак булып акланды. Шул елда ук Владимир янына күрше кенәзләр талавыннан, яу йөрүдән качып киткән йөзәрләгән, меңәрләгән кре-

стьяннар килә башлады. Ул да түгел, Ростов белән Муром кенәзләре дә Андрейның алдына килеп тезләнде. Алар да күрше рус кенәзләре белән кан коешудан качкан крестьяннарны эзәрлекләүдән туйган һәм Андрейдан үз канаты астына алуын үтенә иде. Владимир кенәзенең шарты гаять кыска булды:

— Сезнең һәркайсыгыз фәкәть миңа гына буйсынып яшәчәк. Берәрегез баш калкыта икән, ул тыңлаусыз башны шундук кыеп төшерәм яки андый кенәз урынына воевода куям. Сез калаларны үз балаларыгызга мираслау хокукыннан да мәхрүм ителәсез.

Андрей әрем сыман ачы хакыйкәтне турыдан-туры ярып сөйләмәде генә. Чынлыкта исә, Ростов белән Муром хакимнәре кенәзлектән наиб-воевода дәрәжәсенә төшерелә иде. Әмма тегеләр Андрей куйган шартларга күнмичә булдыра алмады. Чөнки алар Мономах оныгы да, Юрий Долгорукий уллары да түгел һәм иртәме-соңмы, барыбер, кенәзлекләреннән колак кагасы бичаралар иде. Теләсә нинди азгын кенәз һөжүменнән соң башсыз калуга караганда, көчәеп килүче һәм данга менгән Андрей каршында баш иеп яшәүне алар үзләренә кулайрак санады. Ә күңел күзе сукуыр булмаган күршеләре Владимир кенәзенең көннән-көн көрәя баручы үгез хәленә килүен һәм аның башкалар көтмәгән бер минутта аранны җимереп читкә ыргыласын чамалап өлгергән иде инде.

2

— Таш дивар артына качкан йолкыш монах сыман япалгыз көе яшәү җитәр инде сиңа. Күзең төшәрдәй бер сылуны тап та, әйдә, өйләндерәм.

Андрей кенәз бер иртәдә әйткән шул сүзләр Козьма өчен корт чаккандай булды. Авыр йөк астында калган бичара сыман ул кызарып чыкты, күзләрен озын керфекләре каплап алды, теле көрмәкләнде.

— Ә... ә... ә... м-м-мин с-с-сиңа н-нинди хилаф эш эшләдем соң, кенәз? — дип көч-хәл белән генә сытып чыгарды ул. — Синегә өчен кирәкмәс кешегә әйләндемме әллә?

Андрей кычкырып көлдә.

— Өйләнү дигәндә уттан курыккан кебек бәлтерәп төшкән мондый бәндәне тәүге тапкыр күрәм... Минем янга килүеңә дә алты-җиде ел үтте түгелме соң инде? Сиңа күптән хатын назын татырга, ата булу бәхетен кичерергә вакыт. Синегә ир-ат горурлыгың корымагандыр бит, мәлгунь? Әллә... әллә инде берәр бояр кызына күз аттың да, шуны миңа әйтергә кыймый йөрисеңме? Курыкма, әйт кенә син. Бояр кызы икән бояр кызы. Барыбер өйләндерәм...

Тәнен кызган тимер белән өткән сыман, Козьма тагын да

куырылды, бертөрле дә жавап кайтармады. Ул үзе яман угърылыкта тотылган һәм качар юлы бикләнгән карак халәтендә тойды, аның дәшмәве дә котылгысыз жәза көтүгә охшап кына калды.

Бөтен бәла шунда — Козьма байтак айлар буе кенәз хатыны Байгөлгә гашыйк һәм кайчандыр, жан атып, Андрей ягына күчкән пәһлеван хәзер үзен инде тулысынча чарасыз бер әсир шикелле итеп тоя иде. Кайчан туды бу хәл, ничек шулай булды? — ул кадәресең, мөгаен, Козьма үзе анык кына аңлатмас иде.

Гәрчә Байгөл аның өчен олуг хужабикә булып саналса да, Козьма аны әүвәл туган сөңлеседәй якын күреп йөрдә. Байгөл чынында да аннан ике яшкә кечерәк, ә ялгызлыгы, ятимәлеге өчен Козьма аны кызгана да иде. Байгөлнең кияүгә чыгу тарихын да төгәл белеп алгач, Козьма инде тәмам бетеренде. «Аның әтисен үтергән жәлладның улы белән яшәүгә Байгөл-Василиса ничек түзә? Ике арада яткан кипмәс канны атлап, оңатылып сөю мөмкинмени? Жәллад улы белән бергә яшәү Байгөл-Василиса өчен газап кына бит».

Хужабикәнең бик еш кына үз бүлмәсенә бикләнеп үкси-үкси өзгәленүләренә дә шаһит була башлагач, пәһлеван күңелендәге кызгану һәм әрнү хисләре тагын да куерды. «Бу гөнаһсыз кешене нигә газапыйсың, Ходам? Катил, кансыз Юрий кенәзеңне син ни өчен тантана иттерәсең дә, ата-ана, ир назыннан мәхрүм ителгән ялгыз Байгөл-Василиса ни сәбәпле синең өчен үги бер бала соң? Нигә, нигә бу дөньяны шушы кадәр миһербансыз, гаделсез иттереп яраттың син?» — дип, Козьма инде, аптырагач, Ходай Тәгаләгә дә тел тидерергә батырчылык кылды.

Тоташ кызгану хисләренең мәхәббәткә әвереләсенә күп калмаган иде. Әмма аның баш югалтып гашыйк булуы Андрей кенәз Болгар сәяхәтеннән кайткан чакта туды.

Ука тамагындагы калачыкны үтеп, рус жиренә аяк басуга, Андрей кенәз Табанлы-күл буендагы яшел тугайлыкта ялга тукталырга әмер бирде. Жилкәләреннән авыр йөк — болгарларның көтелмәгән һөжүменнән курку хисе төшкәнгә күрә һәр сәяхәтне балаларын үстөрөп читкә тараткан, аларны башлыкүзле иткән бәхетле ана сыман тынычланып, иркәнәеп калды. Күл буена жиңел чатырлар кордылар, балык тоткач казан астылар. Тын, жылы кич иде, җырлар суза-суза рәхәтләнеп күңел ачтылар. Тәмам төн уртасы җиткәч кенә сәяхәтчеләр чатырларга таралышты. Вазифалар күптән билгеләнгән иде: Проконий — Андрей кенәз, ә Козьма исә Байгөл чатыры янында сакка калды.

Хужабикә бу төндә әледән-әле ике нәни улын үбә-үбә бик тыелып елады. Күрәсең, әле генә аерылышкан туган жирен дә,

шунда калган сеңелесе Осланбикәне дә сагына, юксына иде ул. Аның елау авазлары бик озак вакыт үткәч кенә тынды. Ә күзләрне иркәли-иркәли сызылып таң ата башлаганда ул чатырдан чыкты. Бер кенәз чатырына, бер Козьмага карап байтак басып торды. Козьма һичнинди уяулык әсәре сиздермәде, ыстан да тын иде. Шуннан соң Байгөл күл буена юнәлдә, песиле тал куаклары артына житкәч, су өстенә текәлеп, янә уйга калды. Менә бермәлне ул иңендәге камзулын салып атты, киң изүле күлмәген аяк астына шудырып төшерде. Аннары чатырлар ягына борылып карады да эчке киёмнәрен дә салды. Козьма, хужабикә эзеннән шуышып килеп, тал куаклары төбөндә ята иде. Ул Байгөлгә текәлдә дә катты.

Офык артында әле генә керфекләрен ачкан шук кояшның ал нурлары яшь хатынның озын, таза ботларында кайтарылып уйный. Ә очына ике чия кунган тыгыз, мул күкрәкләр Байгөл сулыш алган саен жанлангандай була. Ымсындырып торган шул чияләр жылы кояш нурыннан тулырлар да менә-менә өзелеп төшәр төсле. Әллә Байгөл дә нәкъ шундый ук хисләр кичерде инде. Көтмәгәндә кулларын күтәрде дә кызгылт чияләрне бармак очларында уйнаклатып алды. Козьма сызланудан ике күзен дә чытырдатып йомды.

Су чупылдаган тавышлар ишетелгәч кенә ул күзләрен ачты. Байгөл бил тиңентен су эченә кергән, ике учы белән ипләп кенә күкрәкләрен юа. Менә ул тагын бер мәртәбә чатырлар тарафына караш атты. Козьма аның шул карашын күрдә дә куырылып калды. Нәфрәт тә, үкенү дә, сугымга салынган бичара мал күзендәге кебек көчсезлек тә — барысы бергә жыелган иде анда. Әйтерсең Байгөлнең жаны каядыр очып киткән дә, монда гәүдәсенәң кабыгы гына калган. Козьма инде урыныннан кубарга әзерләнде. Ә Байгөл кинәт су эченә таба ыргылды да өзелгән камыш сабагы шикелле кинәт юкка чыкты. Ниндидер хәвеф сизгән сыман Козьма яшеренеп торган урыныннан торып басты, Байгөл чумган төштәге түгәрәк дулкыннар өстенә текәлеп торды. Козьмага инде учак ягып казан эләрлек ара узган кебек булды, су өстендәге дулкын эзләре дә юкка чыкты — Байгөл күренмәде. Хәвефнең асылын аңлап өлгергән Козьма ашыгып күлгә чумды, ике-өч колач салуга Байгөл югалган урынга килеп житте. Аннары, киерелеп тын алгач, хужабикәсе артыннан төпкә чумды.

Байгөл күл төбөндә, камыш сабакларын йомарлап тоткан көе, һушсыз ята иде. Козьма аны үзенә күкрәгенә сосып алды, су өстенә калыккач ат кебек пошкыра-пошкыра йөзеп китте. Яр өстенә чыгарып салганда да хужабикә жан әсәре белдермәде. Козьма аны-моны уйлап тормыйча уч төпләре белән хужабикәнең мул имчәкләре өстенә кат-кат басты, кулларын аска-өскә йөртеп хәрәкәтләндерә башлады.

Байгөл бик көттереп кенә керфекләрен ачты. Башта һични аңышмыйча Козьманың йөзенә текәлеп ятты. Хужабикәнең өстендә киём әсәре юк һәм Козьма, телиме-теләмиме, яшь, сылу хатынның барча байлыгына текәлеп утырырга мәжбүр иде.

Бераздан жиһанга «э-э-эһ!» дигән авыр ыңгырашу таралды һәм Байгөл күкәй салган ташбака шикелле интегеп кенә өзгәләнә-үкси башлады. Ул бер сүз дә әйтми, акланмый, ялвармый да, әмма усал йодрыклары белән жирне төя-төя, һич тук-тала алмый газәпләнгән иде. Егетнең аңа комачауларга исәбе юк иде, ул таллыктар артына кереп чүгәләде дә көттә.

Козьманы чатырлар ягында үлән сабаклары сынган тавыш кына жиһанга кайтарды. Прокопий да аягына баскан һәм күл буена төшөп бара иде. Козьма капылт кына урыныннан кузгалды, аяк очларына басып Байгөл янына ашыкты. Читтә аунаган камзулны алды да анадан тума яткан хужабикә өстенә ипләп япты. Шуннан соң, янә сиздермәскә тырышып кына, чатыр буена китте.

Хужабикә күл буенда булган әлегә яман хәл турында һич-бер вакытта искә төшөрмәде. Бер тапкыр гына, үтә жылы итеп, Козьманың беләгеннән кысты, әмма барыбер һични эндәшмәде. Ләкин пәһлеван егет таң алдында Табанлы-күл буенда күргән сын белән инде тулысынча сихерләнгән иде. Үзен-үзе күпме генә тыелырга мәжбүр итмәсен, ул янә сайрар кош сыман талпынып Байгөл янына омтыла башлады. Хужабикә йокыга ятар алдыннан чишенгәндә һәр кич саен диярлек ул аркан белән тартып китерелгән сыман шул тирәгә суырылып бара һәм аны качып кына күзәтә торган булды. Ул үзенә пәкә йөзеннән йөргәндәге кебек хәвефле халәт кичерүен дә, гөнаһка көннән-көн тирәнрәк суырыла, чума баруын да аңлый, әмма сазлык эченә эләккән бичара шикелле аннан котылу әмәлен генә таба алмый иде.

3

Боголюбово бистәсе төзелешендә куна-төнә эшләп яткан чакта Андрейга искитмәле сәер хәбәр китерделәр:

— Кенәзлекнең чигендә, Уканың бу ягында, егермеләп болгар шымчысын тоттык. Ни өчендер алар елга тамагындагы Калачык кирмәненә эләгүдән дер калтырап тора. Мәгәр иң гажәбе — ул шымчыларның берсе үзен сиңа яхшы мәгълүм әмир, дип таныта.

— Исеме ничек? — дип сорады Андрей, каударланып.

Чапкынның җавабы тагын да тылсымлырак булып яңгырады:

— Без кат-кат сорадык, ә ул берни әйтми. «Мин исемем дә,

дәрәжәсен дә югалткан гап-гади бер качкын. Кенәзегез кабул итми икән, мин кыпчак даласына борылып китәм», — дип тәкрарлап тик тора.

Андрейның түзем дилбегәсен тагын да сузарлык чамасы калмады.

— Ә хәзер кайда ул? — дип ашыгып сорау бирде.

— Монда таба алып киләбез. Күп булса, унбиш чакрым ара калгандыр, — дигән җавабын ишетүгә, Андрей чаптары өстенә сикереп менде. Прокопий һәм Козьма аның артыннан көч-хәл белән генә житештеләр.

Чапкыннарны күреп, Клязьма ярында туктап калган төркем эченә ярып керүгә, Андрей шаккатты. Киемнәре теткәләнгән, үзе нык йончыган, чәче чаларып килгән һәм һич кенә дә көтелмәгән кунак — әле кайчан гына аны үзенә кайнар учактай дәрте, зиһенлеге, горурлыгы белән сокландырган... чонтык Әрбәт иде. Андрей шундук иярдән сикереп төште, кичәге әмирне кочагына сосып алды. Чит-ятлар каршында һичбер төрле сорау бирмәде ул, ләкин Әрбәтнең кинәт дымланган һәм гаепле, мекен кешедәй гел яшерергә тырышкан күзләрен тиз шәйләп өлгерде. Шуңа күрә һични аңлатмыйча, әмма сыңар кулы белән кочаклаган хәлдә Әрбәтне төркемнән читкә алып китте. Клязьма буйлап берникадәр баргач, икесе тиң аякларын ярдан салындырып, җиргә утырдылар. Шунда Әрбәт, күчәреннән чыгып аптыраткан арба тәгәрмәче шикелле туктала-туктала, Болгар илендә булып узган барча аяныч хәлне кенәзгә баян итте. Ни гажәп: Андрей әлегә хәбәрләргә һич сөенми, ул бары тик күңеленә сокландыргыч булып кереп калган Болгардагы бердәмлекнең шулай җиңел генә таркала алуына сәерсенә иде.

Әрбәт сөйләүдән туктагач, ирләр давыл вакытында сынып төшкән агач кәүсәләре кебек тып-тын утырдылар.

— Үзегне яклау өчен минем гаскәр туплап баруымнан син баш тарттың. Син моңа чыннан да инанасыңмы соң? — дип, Андрей инде ничәнче мәртәбә бер үк сорауны кабатлады.

— Мин әйттем бит инде, — дип, Әрбәт тә һаман бер үк җавапны тәкрарлавын белде. — Кан қоярга теләмәгән өчен мин тәхеттән баш тарттым, шул ук сәбәп белән туган илемне дә ташлап киттем. Үз халкымның дошманы булырга һичбер исәбем юк. Шәхси орышта миңа каршы торырдай кеше булмаса да, мин гомер буе каннан куркып яшим. Ә аннары... синәң гаскәр туплап Болгарга баруыңның уңышка китерәсенә дә нык шикләнәм. Читләр кага башласа, бер гаилә балалары бик тиз берләшә ул. Болгар — хужасы сәнәк кадаган нәсел үгезенә охшап калды. Аның каны агып тезгә чүккән хәлен күрү өчен, ай-һай, әле күп көтәргә кирәк.

Тагын тын калдылар. Аны, башлап, янә Андрей бозды:

— Сине күрүгә минем Байгөл дә, Күчкәй бистәсендәге ту-

ганнарың да шатланыр, дип уйлыйм. Әйдә, Байгөлне ал да син Күчкәйгә юнәл. Ял ит, көч тупла, рус жирен бәялә. Аннары күз күрер. Чамалап-тоеп торам, син озак вакыт буге тик ятуга түзә алмассың әле...

Шулай килештеләр дә, Әрбәт Владимир каласы аша Күчкәйгә юл тотты. Андрей үзенә бәясендә һич тә ялгышмаган булып чыкты. Бер айдан соң ук Әрбәт тарафыннан чакыру килеп житте:

— Күчкәй — яңа кала, ныклы кирмән төзү өчен гажәеп шәп урын. Мин тирә-юньдәге урманны кистерә башладым инде. Диварларын төзеп куйганчы, килеп күз сал. Үз каланчаңнан торып бәһаләгәч, бәлки, синең кирмән мәйданын үзгәртәсен килер.

Андрей кенәзлектә һәрбер эшне ышанып тапшырырдай яр-дәмчәсә хасил булуын шундук аңлап алды. Сөенечә эченә сыймый иде, ул Күчкәй тарафына канатланып очты. Бистә каршына житкәч, үз күзләренә үзә ышанмыйча торды. Яндагы урман киң итеп егылган, ботакларыннан арындырылган имән белән нарат бүрәнәләр тау-тау булып ята, шулар читендә үк зур таш өемнәре. Бистәнең бөтен тирә-ягын тирән итеп казылган чокыр урап алган. Йортлар янәшәсендә дә чокыр урыннары.

— Хәтерендә булса, Болгар каласын өч яктан да тирән сулар саклый. Чулманнан тыш, Болгарның бер ягы буйлап Милән суы ага, икенче яктан каланы корыган инешне казып хасил иткән култык каплап тора,— дип аңлатты Әрбәт, Андрейны булачак кирмән планы белән таныштыра башлагач.— Монда да нәкъ шул хәл. Әнә теге якта — Явыз-елга, биредә — Мәскәү, ә менә инде без казып тирәнәйтә башлаган яңа ерым моңа кадәр «Үлгән-су» булып йөргән. Казый-казый Мәскәү белән Явыз-елгага илтеп тоташтыргач, бу ерымга хәтсез су тулачак, шулай итеп, синең әлегә яңа кирмәнеңне нәкъ өч яктан сулы киртә каплап торачак.

Качак әмирне кочып үбүдән Андрей үзен көчкә тыеп калды. Аның йөрәге ут шикелле яна, бар хыялы яңа каланы тизрәк күрү иде. Ә Әрбәт канатлана-канатлана, сайрар кош шикелле очына-очына сөйләвен генә белде:

— Үлгән-су ягыннан бу кирмәнне таш диварлар белән ныгыту отышлырак булыр. Ул гына да житмәс, дивар каршына киң ерым казытырбыз, Болгардагы кебек үрләр күтәрербез. Аяныч хәл, таш дигәннәре генә бу якларда бик күп түгел икән. Явыз-елга белән Мәскәү ягына әлегә бүрәнә диварлар гына утыртырга туры киләчәк.

Бермәл тын торды да, авыз ера-ера, Әрбәт сорау бирде:

— Сезнең бу «Мәскәү» дигән сүзегез нәрсә аңлата ул?

Андрей жилкәсен сикертеп куйды, Әрбәт элөп алды:

— Ә безнеңчә, «мәсхә» — Сыер, «мәскән» — Яшәү урыны,

дигән мәгънәләренә белдерә. Кемнәр белә, бәлки, чыннан да, әлегә төбәк рус кенәзлекләренен тернәкләнү, нәсел яңарту урыны булып китәр. Мондый төбәк хәтта рус жиренен яңа башкала-сы булырга да, эх, кулай бит.

Әрбәттәге ялкындай илһамлану Андрейга да күчте.

— Алай икән, әйдә, яңа каланың исеме «Мәскәү» булып китсен. Син шуны төзе дә аның беренче воеводасына әйлән. «Әрбәт-воевода!» Ох, шәп яңгырый бит!

Ирләр бер-берсенен жылкәләренә шап-шоп суга-суга озак көлеште. Бу минутта алар икесе тиң бәхетле, әмма еллар узгач «Үлгән-су»ның — «Неглинная»га, «Явыз-елга»ның — «Яуза»га үзгәртеләсен дә, һәм Мәскәү кирмәнәндә тәүге воевода булган болгар улының шәһәр урамнарында «Арбат» исеме белән сакланып каласын да әлегә һичкем белә алмый иде. Ләкин барынан да бигрәк, каланың нигез ташын салган болгарларны, күп дәверләр үткәч, рус халкының, гомумән, белмәмешкә сабышуы аеруча аяныч хәл булды. Нихәл итмәк кирәк? Тарихны фәкать жиңүчеләр кулы белән генә язу — күптән мәгълүм хакыйкәт шул инде.

4

Яңадан Владимирга кайтып кәргәнче үк Андрейны Киевтан килгән чапкын куып житте.

— Олуг кенәз көе вафат булган Изяславның улы Мстислав синең бертуган абың Мстиславны Бөек Новгород каласыннан куып жибергән. Черниговтагы Изяслав Давид углы да, Смоленсктагы Ростислав та угры Мстиславны яклылар, өчесе бергәләшәп синең әтиңә каршы яу чыгарга жыеналар икән. Олуг кенәз үз янына дәшә, синнән ким дигәндә ун мең кешелек гаскәр таләп итә.

Андрей ачудан үртәлеп капылт йөзен сытты. Башка кенәзлекләргә чыгып йөрмәсә дә, рус жирендә давам иткән кырылыш, яу турында хәбәрдар иде ул. Әтисе күпме көрәшкәннән һәм кан түккәннән соң Киев тәхетенә утырды, ләкин рус кенәзләре арасындагы ызгыш-талашны тыя алмады. Бар мәхшәрне, иң элек, үзен аеруча рәнжетелгәнә санаган Мстислав Изяслав углы башлап йөрдә. Ул әтисеннән калган тәхеткә Юрий утыру белән дә, үзенә Волын кенәзлегә элөгү белән дә ризалашырга теләмәде. Ул, үзен яклаучылар эзләп, Польша жиренә китте. Житмәсә, аны Мономахлыларга мәңгелек дошман булып йөргән Олегның улы Святослав белән Чернигов кенәзе Изяслав та яклап чыкты. Башка чарасы калмагач Юрий кенәз, Польшага качкан Мстиславка — Луцк, Изяславка — Корчевск, Святославка — Мозырь калаларын биреп, һәр өчесенен күңелен күрмәкче булды. Юк шул, яуга-канга күнеккән явыз ке-

нэзлэрнең берсе дә туя белмәде. Мстислав тотты да Волынь өлкәсеннән үзенә агасы Владимирны куып жиберде. Түземлеген жуйган Озын Куллы Юрий, үзенә ярдәмгә төрки бәрәндиләрне дәшеп, әле Мстиславка, әле Чернигов кенәзе белән Төньяк Новгород хужасына каршы яу йөрергә мәжбүр булды.

Рус жирендә барган бу мәхшәрне дошманнар да күреп тора иде. Кыпчаклар моннан аеруча оста файдаланды. Юрий кенәз Киевны калдырып китәргә мәжбүр булган саен, кыпчаклар рус кенәзлекләрен аяусыз талап торды. Рус кенәзләре белән сугышудан арып беткән Юрий, янә шул ук бәрәндиләрне ияртеп, ике мәртәбә кыпчак даласына да җавап походлары оештырды.

Олуг кенәз булып Киевта калуына ике елга якын вакыт үтсә дә, әтисе моңа кадәр Андрейны үзенә ярдәмгә чакырмаган иде. Улының Вышегородны, димәк, берочтан аны да ташлап китүенә үпкәләгән идеме ул, әллә Суздаль-Владимир жирендә башланган гажәеп зур эшләрне хупладымы? — моны Андрей, әлбәттә, аңламады. Ләкин менә хәзер, әтисе ярдәмгә чакыргач, өстәвенә, бик катгый рәвештә ун мең кешелек гаскәр таләп иткәч, Андрейның ачуы гына килде. «Тот капчыгыңны! — дип, эченнән генә ярсып сүгенде ул. — Мондый тәртип алга таба тагын дәвам итсә, рус жирендәге бу коточкыч мәхшәрнең мәңге бетәсе юк. Син бүген гомер кичергән тугыз малаенның берсенә биләмә яулый дип, үз кул астымда булган ун мең (ун мең!) сугышчыны сазлык сыман төпсез яуга илтеп кертергә жүләрме әллә мин? Бик атлыга икән, ул Новгород өчен Мстислав үзе җаны теләгән кадәр канын койсын. Ике аягымның берсен дә атлыйсым юк!»

Андрей эчендә янган утны Киев янында аңа «әсирлеккә төшкәннән» бирле бер көн дә аерылмыйча яшәгән пәһлеван Козьма да тоеп алды бугай.

— Син рөхсәт ит, кенәз, мин Киевка китим, — дип, кыш уртасындагы яңгыр сыман һич тә көтелмәгән сүз катты ул.

Андрей гажәпсенеп сорарга мәжбүр булды:

— Вәт әкәмәт! Ә монысы нигә?

— Нинди сәер хәлдер, мәгәр тарих кабатланып торырга ярата икән бит ул. Син Нестор язмасында үзең укыган Зирәк Ярослав язмышы турында хәтерлисеңме, кенәз?

Андрей теле төйнәлгән кеше шикелле җавапсыз калды, Козьма дәвам итте:

— Хәтерендә булса, Новгородка кенәз итеп куйгач, Зирәк Ярослав үзенә әтисенә ясақ түләүдән баш тарта. Шунның өстенә, үз биләмәсен мөстәкыйль кенәзлек дип тә белдерә ул. Шушы эшне рус берлеген җимерергә омтылу дип аңлап, Кызыл Кояш Владимир кенәз үз улына каршы гаскәр туплый башлый. Мин Юрий кенәз дә шул хатаны кабатлар, сиңа каршы күтәрелер, дип куркам...

Андрей котырынып аны бүлдерде:

— Кызыл Кояш олы гаскэр туплый. Мэгэр Ярославка каршы яуга чыгарга өлгерми. Берестов авылына баргач, жарияләре кочагында үтә сээр хэлдә жан бирә ул. Ә син нигә шуларын да сөйләп бетермәдең? Минем атам белән дә шундый хэл туар дип шикләнәсеңмени?

Мендәр тышы кебек чиста күнелле Козьма пәһлеван булса да, кешеләрнең туры карашын күтәрә алмый иде. Андрей кычкырырга тотынгач, ул күзләрен бөтенләй кашлары астына яшереп үк басты.

— Мин күрәзәче түгел, аны беләсең булыр.— Козьманың тавышында да үзен гаепле тою аһәңе ишетелде.— Мэгэр Юрий кенәзнең дошманнары бик күп. Мстислав — бер. Чернигов кенәзе — ике. Шуларга өстәп, тагын синең бабаңа каршы яуга чыгып йөргән Олегның бүгенге оныклары. Алары инде санап бетергесез. Әле тагын жыл кайсы якка иссә, шул тарафка авыша торган Святослав та бар. Тагын... тагын әле Киевның үзендә дә Юрий кенәзгә сөймәүче боярлар — ерып чыккысыз. Шулар һәммәсе берләшеп олуг кенәзгә сиңа каршы котыртмас дип ышанып буламыни?

Андрей инде төнгә умарта оясы сыман тынычланып сорау бирде:

— Ә син, Козьма, Киевка барып, ниләр генә майтара алырсың соң? Онытма, сине анда үзәң үк жанын кыйган Остомыслның абыйлары көтеп тора бит.

Козьма кулын гына селтәп жибәрде:

— Әй, минем гомер — гади чыра ла ул. Янды-бетте, аңа төкерәсе. Ә менә синең үз жылкәңә алган таудай эшләрең бар. Шуңа күрә сиңа хәтта Юрий кенәз дә кагылмаска тиеш.

— Син миңа мәдхия укыма, максатыңны сөйлә.

— Мин сиңа әле беренче көнне үк барысын да ачып салган идем. Кабих Остомысл үлемгә этәргән минем Аккош апама Киевның Петрила атлы бояр да гыйшык тотып йөри иде, дип сөйләдем мин, шунысы хәтерәңдәме? Менә шул Петрила хәзер Киевның иң беренче боярына әверелгән, Юрий кенәзнең уң кулы булып исәпләнә икән. Мин шуның янына барам. Ышанам, ул әле Аккош-Ульянаны оныта алмагандыр. Онытмаска тиеш! Ярдем итми калмас.

Пәһлеванның соңгы сүзләре, пышылдап эндәшкән кебек, тонык кына яңгырап ишетелде. Күрәсең, аны тагын ачы хатирәләр биләп алган иде. Бертуган энекәшәдәй тугры Козьма белән Андрей сүзсез генә хушлашырга мәжбүр булды.

Козьма, саф чишмә төбенә карагандай, илне алда көткән вакыйгаларның барчасын да үтәли күреп кисәткән булып чыкты. Сабак алуучылар гына сирәк табыла, ә галижәнап тарихның әйләнеше кайбер чакта коймадагы такталар сыман бер-берсенә гажәеп охшаш булып та кабатлана икән.

...Козьманың аты ярты юлны үткәнче үк янып ауды. Пәһлеван егет Киевка житкәндә жиһанда яз борынланган иде инде. Язгы туфрак, яңа гына кияүгә чыгып буйга үтү турында хыялланган яшь хатын шикелле, ужымнар шытуын көтеп тилмерә. Табигатьнең керләнмәгән, тапланмаган чагы, каштаннар чәчәккә бөреләнеп килә, туфрак дымы, кояш жылысы жир өстеннән рәшә сыман кайтарылып уйный. Табигатьнең бар муллыгы белән хозурлан да жыр гына суз. Күңелләренәң әнә шулай, язгы инеш сыман тулып ташкан чагы.

Ә Козьма исә, Ләһ капкасын үтеп калага керүгә үк, аптырашка калды. Шәһәр стеналарының эчке каты урыны-урыны белән жимерелеп төшкән. Аны тергезергә дип бүрәнәләр хәзерләүче дә, ике арага кабат тутыру өчен таш һәм туфрак ташучы да күренми. Каланың кайбер урамнарында ташландык, ярым жимерек йортлар күзгә бөрелеп тора. Байтак урамнар чокырланып беткән, аларны әрем, алабута, билчән басып киткән. Хәтта инде чиркәү кадәр чиркәүләр дә хужа кулын оныткан. Күбесенең гөмбәзләре мүк саргандай тоныкланып калган, стеналары акшарланмаган, ятим төсен алган.

Козьманы янә бер тараф үтә сәерсәтте. Чиркәү яннары, мәйданнар хәер сорашып утыручы гарип-гораба һәм ач әрвах белән тулы. Аның каравы, әледән-әле урамнар буйлап йә бояр, йә кенәз унбишәр-егермешәр жайдаклы сак астында узып китә тора. Кала ниндидер куркыныч дошман явын йә олы мәхшәр көтә диярсең. Шәһәрдә кылыч таккан, ат менгән сугышчылар искиткеч күп.

«Андрей кенәз әйтмешли, валлаһи, әкәмәт бу,— дип ачынып уйланды Козьма.— Үзе башкала дип атала, ә хужасы барлыгы һич күренми. Мәгәр бөтен халкы орышка чыгарга, кан коярга әзер. Әйтерсең лә, кылыч селтәп, читне талап кына илне тотып була. Э-эх, Андрей кенәз белеп кул селтәгән. Ходай каргышы төшкән бу калага, Ходай каргышы!..»

Шәһәр урамнары буйлап ялтырап йөрергә һич ярамый иде. Козьма элек үзе яшәгән бистәгә бик сакланып кына аяк басты. Ләкин бояр Петрила йортлары урнашкан ихатага якынлашуга ук гажәпләнеп туктарга туры килде. Ихата уртасына зур-зур ташлардан яңа йорт салынган, ишегалды кылыч, хәнжәр таккан сугышчылар белән тулы. Очлы башлы имән бүрәнәләрдән ясалган биек дивар белән әйләндереп алынган бу ихата, бояр

утарыннан бигрэк, көчле дошман һөжүмен каршыларга хәзерлэнгән зур хәрби кирмәнне хәтерләтә. «Беренче бояр дәрәжәсенә ирешкән байлар шулай үзгәрә икән»,— дип нәтижә ясаса да, Козьма ялгышкан булып чыкты. Ул юлда туктатып сорашкан беренче карчык ук аның өметен өзде.

— Юк, Петрила хәзер үзәктә, София соборы янында яши. Аның утарына якын киләм, димә. Диварлары таш, бөтен яклап сакчы. Ә монысы йә угърыларны, йә бөтенләй гөнаһсыз бәндәләрне тотып газаплый торган зиндан гына хәзер. Бу тирәдә йөрмә. Мондагы жәлладлар күргән бер сөяккә ташланырга торган эт сыман, олан.

Рәхмәт әйтә-әйтә аерылды да Козьма үзәккә ашыкты. Узгынчы карчык һич тә арттырмаган, беренче бояр яшәгән утар янына якын килү мөмкин түгел иде. Хужасын үтеп барышлый булса да күрергә өметләнеп, Козьма Собор мәйданының аулаграк почмагына елышып утырды.

Мәйдан ыгы-зыгысын беркадәр күзәткәч, ул бөтен кала тормышын уч төбендәгедәй күргән кебек булды. Собор стена-сын әйләндереп картлар һәм гарипләр хәер сорашып утыра. Якындагы авылдан килгән ике олаудан ирләр тозлы кыяр белән ачыган сөт сатып тора. Әле теге, әле бу таба ашыгучы кораллы жайдаклар агышы һич туктамый. Әнә бер хатын хәйран гына исереп алган ирен усал йодрыклары белән төя-төя өстерәп бара. Телендә тоташ әшәке сүз:

— Мин сиңа ул соңгы мендәрне ипигә алыштырырга дип биреп чыгардым бит. Ә син тагын бирән булганчы лыкылган-сың, дуңгыз! Мин сиңең ул шайтан балаларыңа «кишереңне» ашатыйммы әллә? — дип, хатыны бар мәйданны ярып чәрелди.

Ә тегесе аннан да гайрәтләрәк тавыш белән сүгенә:

— Юк, «кишергә» тимә, анысы сиңа кирәк...

Хәер сорашып утырган гарип-горабага шул да житә, бар дөньяны куптарып көлешәләр.

Козьмага бу кыямәтне күзәтеп утыру гаять сәер иде. Ул хәтерендә әле Кашан, әле Владимир урамнарын яңартты һәм шул хатирәне Киев тормышы белән чагыштырган саен күңелендәге әрнү-сызлану хисе көчәя генә барды. «И-и Ходаем! Андрей кенәз белеп әйтә икән. Рус халкына күмәк бүрек кенә түгел, чыбыркы да житми. Хәвеф-хәтәр килгән чагында гына берләшә беләсез сез. Ә ул үтте икән, сезнең өчен диңгез ту-быктан...»

Шундый авыр уйлар кичерә-кичерә Козьма озак утырды бугай. Мәйданда инде байтак кына кешеләр алышынды, ыгы-зыгысы гына бер дә кимемәде. Бермәлне Козьма Собор стена-сы буена килеп баскан сыңар куллы эзмәвердәй иргә игътибар итте. Аңа текәлебрәк карады да тәне чымырдап куйды. Әлегә ир йолкынып беткән иске жиләненең бер изүен янга төшергән

дә, нибары бер карыш озынлыгында калган кисек беләген аска-өскә таба кыймылдаткан булып кызгандырып тора. Козьма ихтыярсыз рәвештә гарип ирнең йөзенә күз ташлады һәм янә ачынып уйланырга мәжбүр булды. «Мөгаен, бу бичара да сыңар кулын шул нәфес белмәс кенәзләрнең мәнфәгатен яклап яуда өздәргәндер. Ә аңа әле утыз яшь тә юк бит. Ничек көн итәр соң ул хәзер? Мондый гарип бүген кемгә кирәк?»

Сыңар куллы ир әзмәвердәй озын гәүдәле булса да, гаять ябык иде. Күзләре эчкә баткан, яңаклары суырылган, муены да энә беләк шикелле нечкәрәп һәм озынаеп калган. «Ачлык галәмәте бу, ачлык галәмәте»,— дип нәтижә ясады Козьма.

Ә гарип ир, чыннан да, инде ничәмә-ничә тәүлек буена бер кабым икмәк тә күрми тилмерә, ашказанында бүреләр улый иде. Менә бермәлне ул мәйданның каршы ягында тозлы кыяр сатучы ирләр янына китте. Әүвәл уңга-сулга карангалап алды да, хужасы күрмәгәндә генә бер мичкәдән учы белән кыярларны эләктереп, янә Собор ягына таба йөгерергә тотынды. Ачлык аның үзәгенә үткән иде, ахры, ул йөгереп барышлый ук кыярларны берәм-берәм авызына озата башлады. Шуңардыр үз өстенә якынаеп килгән хәвәфне бөтенләй күрмичә дә калды.

Бу вакытта мәйдан эченә җайдакларның яңа бер төркеме атларын чаптырып кереп килә иде. Иң беренче булып аларны Козьма шәйләп алды. Болан сыман сикергәләп ул мәйдан уртасына томырылды, ләкин өлгермәде. Менә алдан килгән ат күкрәге белән гарип иргә бәрде. Кулындагы кыярларын тирә-юньгә чәчеп, әзмәвердәй гәүдә жиргә ауды. Тагын бер-ике адым узса, икенче булып килгән айгыр гарип ирне таптап узачак иде. Нәкъ шул мизгелдә чаптар алдында пәһлевандай Козьма пәйда булды һәм ике кулы белән дә аргамакның йөгәннәнән усал эләктереп алды. Аргамак куркудан, алгы аякларына тезлängән шикелле, шып туктады, ә иярдәге җайдак аның башы аша очып жиргә мәтәлеп төште. Козьма сикереп аякларына күтәрелгән әлегә ирнең... кан дошманы Остомыслның бертуган абыйсы Гаврила икәнлеген генә шәйләп өлгерде. Икенче мизгелдә инде кемдер аның баш түбәсенә күсәк белән орды һәм Козьма әйтерсең лә упкын төбенә чумды.

6

Козьма салкын һәм ярым караңгы базда аңына килде. Аның кул-аягы бәйләп ташланган һәм кан савудан бөтен тәннен көзән сарган иде. Ул сызланудан авыр ыңгырашып куйды, шуны ишетүгә үк янына күн альяпкыч кигән ике җәллад килеп җитте:

— Әһә, айныдыңмы, кабих? — дип сүгенде берсе һәм, озак көттермичә, таштай йодрыгы белән пәһлеванның маңгаена сук-

ты. Козьманың күзләреннән ут көлтәсе чәчрәгәндәй булды. Шул ук вакытта тагын катлы-катлы сүгенү сүзләре колакларын сытып яңгырады.

— Моңа хәтле кайда качып йөрдең? Гаврила боярны үтергә килгән бүтән иптәшләрең бармы?

Ниндидер хәвеф сизенүдән Козьманың тәне тартышып алды бугай. Шул минутта ук, ике ягыннан эләктереп, жәлладлар аны юеш эскәмия өстенә күтәреп утыртты. Егет шөбһәле карашы белән баз эченә төбәлде һәм сискәнәп куйды... Түшәмдәге тимер ыргакка аякларыннан бәйләп баштүбән асылган яп-ябык гәүдәнең сул кул урынында бер карыш озынлыгындагы беләк калдыгы гына тырпаеп күренә иде...

Козьманың борынына ниндидер көйгән ис бәрелде. Карашы белән ул, ялт итеп, базны айкап чыкты. Стенага эреле-ваклы кыскычлар, камчы-чыбыркылар эленгән. Яндагы бер өстәлдә утлы күмер көйри. Таш идәндә каеш, чылбыр, чыбык өемнәре. «Һе, тәмуг дигәннәре, күрәсең, шушы буладыр инде». Козьма уйлап бетерергә дә өлгермәде, жәлладларның берсе телгә килде:

— Бу Күлтәпи белән кайда таныштыгыз? Ул кайсы кенәз колы? Аннан гайре юлбасарлар кайда?

Козьма, бер-берсенә ябышып каткан иреннәрен ачып, нибаны өч-дүрт кенә сүз әйтеп кала алды:

— Мин ул бичараның исемен дә белмим...

Һаваны ярып камчы чыжылдаган тавыш ишетелде һәм тәнен кисәк өтеп алган авырту ачысы Козьманы куырып куярга мәжбүр итте.

— Аты Ефим аның, Еф-фим, Еф-фим! — дип, жәлладларның саргылт сакаллысы Козьманың колагына иелеп үкерде.— Башыңны жүләргә салып азапланма, карак. Жирән Демьяннан серен яшерердәй бәндә бу дөньяга тумаган әле. Борыныңа киртлә.

Козьма зинданнан исән-имин котыла алмаячагын, әлбәттә инде, чамалаган иде. «Һичшиксез, бу жәлладлар — Гавриланьң тугры этләре,— дип ашыгып уйланды ул.— Акланырдай сәбәп табуы кыен, түзәргә генә кала. Ә бу этләрнең жиде кат тиремне салдырмыйча туктыйсы юк».

Баш очында Жирән Демьянның иләмсез усал тавышы күк күкрәгән сыман яңгырады:

— Бу Күлтәпидән башка иптәшләрең кайда? Гаврила боярны үтерергә сезне кем жибәрде?

Козьма эндәшмәде. Жирән Демьян каерылып аның янагына сукты. Сорауларын янә кабатлады. Козьманың жансыз бүкән сыман утыруын күргәч түземлеге сынды. Ул пәһлеванны әүвәл таш идән өстенә сугып очырды, аннары, аякларыннан каеш белән бәйләп түшәмдәге ыргакка күтәрттереп асты. Демьян

аның өстендәге күлмәк-жыләннәрне икегә аерып төшерде. Ә кансыз жәлладларның пеләш башлысы кулына утлы күмер өстенә кибәргә эленгән чыбыркыны алды. Беренче сугулар гына егет тәнен янар кисәү сыман өтеп алды. Аркасындагы рәхимсез чыжылдаулар саны егермедән арткач, Козьма онытылды...

Аннары аны йөзенә су сибеп һушка китерделәр. Жирән Демьян бер үк сораулар белән кабат-кабат аның үзәгенә үтте. Козьма исә телен йоткан кешедәй эндәшмәвен белде. Шуннан соң аны янә элмәккә күтәрделәр. Жәлладлар һәм жәзалар алышынды. Пәһлеван егетне газәплау өч көн, өч төн бую туктаусыз дәвам итте.

Дүртенче тәүлектә Козьма саташа башлады. Аның иреннәре чәйнәлүдән һәм кыйнаудан канга оешып каткан, сүзләрен аерып алу, аңлау мөмкин түгел иде. Шулай да, аның янына иелеп, жәлладлар тын калды. «Ва-си-ли-са, Василиса»,— дип, Козьма әүвәл гел бер исем белән саташты. Жәлладлар, әлбәттә, аның кем булуын аңлый алмый иде. Ләкин беркадәр өметлерәк сүзләр дә озак көттермәде:

— Син Изяслав белән Мстиславны юкка гына аның кочагынан тартып алдың, кенәз. Василисаның өмете дә, терәге дә шулар гына бит. Мин тәгаен беләм. Шаһит булганым бар. Табанлы-күл бую... Василиса ул таңда ничек матур иде. Аккош кебек. Аккош...

Козьманың саташуында эзлеклелек булмаса да, жәлладлары «кенәз» дигән сәер сүз сагайтты. Шул минутта ук яшь бер жәллад Гаврила артынан чыгып йөгәрде. Бояр яна-пешә килеп житкәндә, Козьма саташудан туктамаган иде:

— Мин сиңа да гашыйк кеше, кенәз. Син, рус жире, рус халкы, дип көясең. Колың булсам да, аны чамалыйм. бит. Мәгәр атаң гына — Юрий кенәз — бер дә сөйми сине. Ул килер дә сиңең кирмәннәрне жимереп ташлар. Мин бит шуннан куркам, Ә Петрила безгә ярдәм итәр иде. Ул Аккошны сөя. Аккош, Аккош...

Шушы сүзләргә ишетү дә житте, Гаврила өчен һичбер сер калмады.

— Бу колны элмәктән төшерегез. Рәте булса, ашарына бирсәгез дә ярый,— дип, жәлладларга әмер төсә белән эндәште ул. Ишектән чыгып барышлый әйткән соңгы сүзләргә дә ишетелеп калды.— Дар агачы бу хәсисне сагынып күптән еласа да, бәлки, ул башка бер эт тамагына сөяк булып утырырга ярар.

...Кич белән, шушы ярым караңгы базга килеп кергән Петриланы күреп, Козьма өнсез калды. Кемне-кемне, әмма пәйтәхетнең беренче боярына әйләнгән Петриланы кара канга баткан жәза базында каршылау Козьма өчен хыялга да кертә алмас бер мөмкинчә иде. Шушы кешене күреп бер сөйләшү өчен ул йөзәрләгән чакрым араны ачлы-туклы үтте. Ахыр чиктә

шул бер очрашу теләге-омтылышы өчен ул мондагы мәсхәрә-жәзалауларга дучар булды. Хыялдагы күрешүгә генә түгел, инде исән калачагына да өмете бөтенләй диярлек сүнөп бара иде бит. Һәм менә хыялдагы бояр, әкияттәге фәрештәгә охшап, аның янына үзе килеп житкән.

Петрила шактый мул корсак, киң сакал үстөрөп жибәрсә дә, Козьма аны жиңел танып алды. Элеккеге якын кешесен агач сәке өстендә яткан көенчә каршыларга уңайсызланып, ул урыныннан тормакчы да булды. Ләкин камчы белән телгәләнөп беткән һәм тоташ канга баткан аркасы, ул аз гына селкенүгә үк, пычак белән китереп төрткән сыман, шундук куырып алды. Авыр ыңгырашып һәм иреннәрен тешләп, Козьма янә такта өстенә егылды:

— Кузгалма, кузгалма,— дип эндәште дә Петрила арган, уйчан кыяфәт белән аның янына килеп утырды. Козьманың күзләренә, йөзенә бик озак вакыт текәлеп торгач кына, ирен читләре белән елмайгандай итте.— Ә без сине күптән югалткан идек бит инде. Бер-ике ел чамасы элек кемдер сине Андрей кенәз янында күргәнлеген әйтте, аңа ышанмадык. Инде менә күрәм, син исәнсең икән.

Козьманың урт сөякләре шыгырдап куйды. Петрила акланган кеше рәвешендә сөйләшүгә күчте:

— Мин синең турыда әле генә, күп булса бер-ике сәгать элек кенә белдем. Миңа ачуланма. Туп-туры ерткыч Гавриланың кулына эләккәнсең бит. Язмыш көлгән синнән. Мәгәр кайгырма. Мин сине хәзер үк үз өемә алып китәм. Каршы килмисеңдер бит?

Петрила әллә нинди кыргый тавыш белән көлеп куйды. Ә бу Козьма өчен сау-сәламәт тешкә килеп эләккән тутык тимер сыман тәэсир итте.

— Ай-һай, моннан чыгарга хәлем житәр микән? — диде ул карлыккан тавыш белән һәм ашыга-кабалана үз гозеренә күчте.— Ә миңа бит синең белән бик тә, бик тә сөйләшергә кирәк иде, бояр.

— Өлгерербез,— дигән булып, Петрила гамьсез кыяфәттә генә кул селтәде, шулай да җим ташлады— Алай тотак-каба ни хакында сөйләшергә ашкынасың?

— Андрей кенәз турында. Аның эшләре, олы максатлары, Юрий кенәз хакында. Сиңа ишеттерергә теләгән сүзләрем күп минем.

Петриланың күз кабаклары кысыла төште:

— Ә син шуның өчен генә килдеңмени?

— Фәкать шуның өчен, бояр, шуның өчен.

Петрила, иңбашларын сикертеп, аңламаган кешегә сабышты:

— Син янгын сүндерергә йөгәргән кеше кебек ашыгасың, ә мин аңлый алмыйм.

— Менә-менә, нәкъ шулай, Петрила бояр,— дип, Козьма ялкынланган каен тузы сыман кабына башлады.— Нәкъ янгын шикелле хәвеф килеп чыгудан куркам да инде мин. Андрей кенәз гаскәр белән ярдәм итмәгәнгә күрә, мин Юрий кенәзнен аңа каршы яуга чыгуыннан куркам. Ул бөтен рус халкын бер түбә астына тупламакчы була. Мәгәр аның әле колын кебек яки тай кебек юньләп биле ныгымаган чагы. Сындырмаска иде аның билен, комачауламаска иде. Мин шуңа дип килдем.

Петрила тәгәрмәчкә таяк кыстырмакчы булды:

— Мөгаен, Андрей кенәз жибәргәндер әле.

— Юк, үзем килдем мин, бояр, үзем, үзем! — дип ачыргаланып кычкырды да аркасындагы яраларның ут шикелле талавына карамастан, Козьма терсәкләренә күтәрелде.

Бераздан ул инде барын да бәйнә-бәйнә аңлатуга күчте.

7

Козьма атна-ун көннән соң гына аягына басты. Ул инде Петрила йортына күчкән һәм аңа күрсәтелгән кадер-хөрмәт шактый мулдан иде.

Беркөнне Петрила аңа үзләренә кунакка олуг кенәз Юрий киләчәген әйтте:

— Ихатадан ерак чыгып йөрмә, өстеңә юньрәк киен. Сый өстәле артына син дә утырысың.

Петриланьң сүзләре Козьманы шаккатырды:

— Мин бит кол. Ничек жөрйәт итим? — дип каршы төшкән иде, Петрила жавапны бик тиз тапты:

— Ә син кол түгел, бәлки аның өлкән углы, шанлы Андрей кенәздән килгән олуг кунак рәвешендә түргә утырачаксың. Шулай булгач, син үзеңне бик кимсетмә.

Олуг кенәз төштән соң Петрила бояр сараена килеп житте. Яраннары-сакчылары бик күп түгел, ә үзе инде шактый кызмача иде. Козьма олуг кенәзнен кыяфәтен күздән кичерде дә кызганып ук куйды. Юрий кенәзнен чәче тоташ чаларып беткән, гәүдәсе бөкрәйгән, карашында нур юк, күз төпләре исә шешенгән, зәңгәрләнеп чыккан капчыклардан тора. «Оһ, айныганың юк, ахрысы, кенәз!» — дип нәтижә ясады да Козьма, аның тирәсеннән читтәрәк йөрергә карар кылды.

Тиздән Петрила ихатасына ике-өч бояр белән бергә явыз Остомыслның абыйсы кансыз Гаврила да килеп керде. Соңгысын күрүгә Козьманың күңелен хәвефле уй уттай яндырып узды: «Моның ише сасы козгыннарны үләксә исен сизеп жыела, диләр. Әллә бүген дә берәр төрле бәла көтеләме?»

Өстәл артында ата-ананы белмәс эчеш кузгалды. Пешекчеләр йорты белән бояр сарае арасында кыздырылган күркә, дуңгыз, тозлаган каз куелган тәпси күтәрәп хезмәтчеләр йөгә-

решә башлады. Козьманы әлегә өстәл янына чакыручы-фәлән табылмады. Петрила бояр вәгъдәсенә ышанып алданганы, өстәл артына, олуг кенәз янәшәсенә ымсынганы өчен Козьмага хәтта оят булып китте. Ул, үз күләгәсеннән качарга жыенган кеше сыман, ихатаның утын әрдәнәләре өелгән почмагына кереп ышыкланды.

Әмма Петрила бояр аны онытмаган, ул үзенчәрәк план корган икән. Инде кичке караңгылык төшөп күз бәйләнгәч, ихатада Козьманы эзләп йөгәрешкән хезмәтчеләр тавышы ишетелде:

— Теге үгез кайда? Гаврила зинданыннан котылган теге егет кайда? Аны бояр дәшә.

Петрила бояр Козьманы сараеның алгы бүлмәсенә чыгып каршылады.

— Сиңа да безнең табынга кушылырга вакыт.— Аның тавышы гаять тыныч чыкты.— Мәгәр кунак кеше буш кул белән йөрми. Илбашы булып утырган карт кенәзнең күңелен дә күрә белү кирәк. Углы Андрей исеменнән өстәлгә менә шушы кувшин белән бергә әнә теге жиләнне алып керерсең. Жиләнне Юрий кенәзнең иңнәренә капла, ә кувшиндагы шәрабны үз кулларың белән аңа агызып бир. Тарсынып эш итмә, карт кенәзнең күзләреннән яшь чыгарлык булсын.

Козьманың сул беләгенә әүвәл алтын, көмеш җепләр белән чигелгән бәрхет жилән китереп салдылар, аннары Петрила бояр үзе аның кулларына тар муенлы нәфис чүлмәк сузды. Хужа залга кереп китүгә бер минут та вакыт узмагандыр, дәү, киң ишекләр кабат ачылды һәм вәкарь мәкамле тавыш сарайны яңгыратып игълан итте:

— Владимир-Суздаль жирләренен хужасы Андрей кенәз әтрафыннан олуг илбашына баш иеп килгән илче Козьма батыр!

Кыяфәтенә житди, кырыс төсмер бирергә тырышып, Козьма алга атлады. Өстәл артында кунаклар шактый гына, ә хәмер чөмерүдән бурсык сыман кызарып чыккан кенәз, әлбәттә инде, иң хөрмәтле жирдә — түргә куелган киң кәнәфи өстендә җәелеп утыра иде.

Козьма иркен залның уртасына чыгып басты, идәнгә кадәр иелеп олуг кенәзгә сәламләде:

— Тугры улыгыз Андрей кенәз сезгә чиксез сәлам юллый һәм түбәнчелек белән башын ия,— дип, Козьма калтыранган тавыш белән сүз башлаган иде дә, беләгенә салынган затлы жилән нәфис чүлмәк өстенә кайтарылып төшкәч, каушап калды. Ул аны янә беләгенә җайлабрак салмакчы булды, жилән тыңламады, һаман саен чүлмәк өстенә шуышып төшә торды.

— Кенәз янына бар, жиләнне иңенә капла,— дип, яңда гына Петрила пышылдады.

Тыңлаусыз жыләннән арыну өчен жай чыгуга сөенеп Козьма өстәлләр артына узды. Әүвәл чүлмәкне өстәл өстенә куйды, аннары жыләнне иркенләп кулларына алды. Затлы бүләк күргәч, Юрий кенәз дә урыныннан купты, шешенгән кабаклар астына яшеренгән күзләре дымланып ук чыкты. Козьма жыләнне аның иңнәренә китереп япкач, Юрий кенәз дулкынлануын да яшәреп маташмады:

— Тыңлаусыз, башбирмәс булса да, күңелемне күрдә бит. Барыбер олылады,— дип сөйләнде дә кул аркасы белән күз төпләрен тиз-тиз сыпырып куйды.

— Ә нигә дип үзе килми соң ул? — диде кенәз тик берәздән гына.— Инде ничә кабат чакырдым бит үзен. Янап та карадым. Ә ул һаман килми. Нәрсә, анда күлне күккә асамы әллә?

Козьма ашыга-кабалана тезеп китте:

— Андрей углың анда яңа кенәзлек төзи. Иске калаларны ныгыта, яңаларын сала. Чит дәүләтләр, чит кенәзлекләр белән сәүдә эшен жайлый. Яңа дружиналар туплый, яңа чиркәү һәм соборлар күтәрә. Аның исәбе — бөтен рус жирләрен бер йодрык шикелле итеп бергә туплау. Аның эше бик күп. Зинһар өчен, син комачаулый күрмә аңа, олуг кенәз!

— Яңа кенәзлек төзи! — дип, Юрий кенәз каһкаһә катыш мыскыллап кабатлады.— Атасыннан, туганнарыннан йөз чөөрә, имеш. Мәгәр сыңар бармак белән генә кое казый алыр микән соң ул? Ай-һай! Андрейның минем каршыга тезләнеп киләсе көннәре алда булмагае!

— Әй, дөнья мәшәкате турында баш ватуны ташласаң иде, олуг кенәз,— дип, яңда торган Петрила Козьманың касыгына төртте.— Бокалга шәраб сал.

Ул Козьмага шулай ысылдады да һәркемгә ишетелерлек тавыш белән Юрий кенәзгә дәште:

— Әнә шанлы улың сиңа озын гомер теләп бер мичкә шәраб жибәрергә дә онытмаган, кенәз. Шуннан авыз итик.

Козьма шәраб белән мөлдәрәмә тулган бокалны Юрий кенәзгә сузды. Тегесенә йөзенә тагын елмая бәрәп чыкты. Ул арада Петрила, яңгыратып, тостны да әйтеп өлгерде:

— Юрий кенәз исәнлегә өчен! Яшәсен олуг кенәз!

Шау-гөр килеп ирләр кузгалышты, бәллүр, керәч касәләр зәңгелдәде. Ул да түгел, Юрий кенәз шәраб тулы бокалын иреннәренә китерде, голт-голт иттереп эчә үк башлады. Залда көтелмәгән тынлык урнашты. Байтак ирләрнең күзе Юрий кенәз кулындагы бокалга текәлде.

Менә олуг кенәз соңгы тамчы шәрабны да эчеп бетерде. Ул кул аркасы белән сакал-мыекларын сыпырып алды, кикереп куйды. Ул инде кабат кәнәфиенә утырырга жыенгандай итте, алга иелә төште. Ләкин нәкъ шул мизгелдә аркасына кайнар

пычак китереп кададылар диярсең, кисәк тураеп басты. Аның авызы зур булып ачылган, күзләре киң кабаклар арасыннан акаеп чыккан иде. Нидер кабып йотарга теләгән кеше сыман ул кат-кат авызын ачты. Ямьсез булып тырпайган бармаклары белән әүвәл сакалына, аннан күкрәгенә ябышты. Берникадәр вакыт ул һавадан үзе тотынырдай терәк эзләде дә, соңыннан өстәлләр өстенә гөрселдәп барып төште.

— Кенәзне агуладылар! Кенәз үлде! Хыянәт! — дип, иң беренче булып, Гаврила чәрелдәде. Мәхшәрдәге кебек үкерең аңа башкалар кушылды:

— Андрей кенәз агуланган шәраб жибәргән!

— Хыянәт! Хыянәт!

Козьма берни аңышмыйча, сабий бала сыман югалып калган иде. Менә кенәз яраннары урыннарыннан сикерешеп торды. Арадан берсе, кылычын кыныннан суырып, Козьма пәһлеванга таба якынайды. Артта кемдер: «Аллага шөкер, Давидныкыларга да бәйрәм килде, безне онытмасын», — дип, зәһәр пышылдады. Козьма тавыш иясен шәйләргә өлгермәде.

— Хыянәт! Хыянәт! — дип ярысып кычкырды да кемдер авыр күсәк белән аның баш түбәсенә орды. Гаврила зинданындагы жәфалаулардан соң ныклап савыгып та өлгермәгән Козьма янә тирән упкын эченә очты.

Жиденче бәйләм

1

Әтисенен вафаты турындагы хәбәрне Андрей кенәз бер ай вакыт чамасы үткәннән соң алды. Байгөл бу көннәрдә өченче бала көтеп тулгаклый, Андрей исә кабат аның малай табуына өметләнә иде. Кара киём киеп килгән чапкынны ул кече йортка чакырып каршылады, үзен булдыра алган кадәр тыныч, кырыс тотты:

— Бердән, мин акыл жуеп елый торган яшьтә түгел инде. Икенчедән, бу илдә кайгы дигән зәхмәтнең һәр кеше белән янәшә йөрүен дә күптән беләм. Шуңа күрә әйтер хәбәреңне бизәп маташма. Нәрсә булган, кайчан, ничек? — һәммәсен дә миңа яшермичә сөйлә.

Юлчыны, кенәзнен сүзләреннән бигрәк, каш астыннан бо-раулап текәлгән салкын, өшәндөргөч караш сискәндерде. «Кыю, тәвәккәл кенәз, дип сокланалар. Әйе, бу кеше, чыннан да, курку, икеләнү хисен белми бугай. Корыч кешедер бу, валлаһи, корычтыр. Шулай булмаса, берьялгызы көе әтисенә, туганнарына каршы чыгарга жөрәт итәр идемени?»

— Юрий кенэз вафат.

Язмыш тарафыннан шактый илэнгән Андрейның йөзендә кыл да селкенмәде. Чапкын авыр сулаганнан соң гына өстәп куйды:

— Дөрөс булса, агулап үтергәннәр.

Андрей түр почмакта торган иконага карап чукунып куйды, уртын кысты. Сүзләрен теш арасыннан гына ысылдады:

— Бәйнә-бәйнә сөйлә.

— Юрий кенэз Петрила бояр йортына кунакка барган. Ахырыда, Андрей углы исеменнән кунак килде, дип, ниндидер Козьманы залга чыгарганнар.

Андрей күзләрендә очкын пәйда булды, әмма ул эндәшмәде.

— Шул Козьма синең исеменнән Юрий кенэзгә башта жилән бүлэк иткән. Аннары үзе белән алып кергән шәрабны салып биргән. Шуны эчүгә Юрий кенэз идэнгә егылган, ди.

— Козьма дигән кешене тотканнармы?

— Бик яман кыйнаганнан соң боярлар ул явызны Ләһ капкасы янындагы чокырга чыгарып аткан. Инде аягын сузды, дип кул селтәгәннәр. Ә икенче танда чокырга чыксалар, Козьмадан жилләр искән. Барча якка да унбиш-егермешәр жайдак куып карадылар, әмма эзен-мазар күрүче табылмады.

Андрей уйга чумды. «Козьма, Козьма! Минем эшемә ярдәм итмәкче булып юлга чыккан идең. Мин сиңа бернинди жилән дә, шәраб та бирмәдем бит. Кайсы кабих корган тозакка эләктең икән? Исән-имин котыла алдыңмы син? Хәзер кайда? Вакыйгаларның асылын, этиемне үтерүченең исемен миңа кайтарып житкерә алырсыңмы? Гомумән, кайтырсыңмы?»

Андрей уйларыннан арынып янә юлчыга текәлде:

— Олуг кенэзне кайда жирләделәр? Этисе — Бөек Мономах белән янәшәдәме?

Чапкын беравык дәшми торды. Йөзе каралып чыкты, авыр сулап куйды:

— Киевтагы бөтен бала, бөтен мәхшәр этиең үлгәч башланды, Андрей кенэз. Аның вафаты турында хәбәр таралуга, котырылган Киев халкы олуг кенэз сараена ябырылды һәм андагы байлыкны саранча шикелле талап чыкты. Аннары кенэзнең Днепр аръягындагы жәйге йортын да, синең энең Василийның сараен да барып таладылар. Мәгәр котырылган Киев холопларының нәфесе барыбер туймады. Алар инде Суздаль боярларының Киевтагы барча биләмә-сарайларына бәрәп керде. Кулына корал тотып байлыгын сакларга жыенган дистәләгән суздальлене изеп ташладылар, ә мал-мөлкәтләрен энәсеннән-жебенә кадәр талап чыктылар.

— Ох, хәшәрәтләр! Ох, кабихләр! — дип, авыр ыңгырашып, Андрей чигәләренә ябышты. Утырган жирендә уңлы-суллы килеп

селкенгәләп алды. Ә чапкын аның саен күңелсезрәк хәбәрләр өсти торды:

— Киев халкы Юрий кенәзне әтисе Владимир Мономах белән янәшәдә, София соборы янына күмүдән баш тартты. Ул котырган этләрнең бер төркеме хәтта Юрий кенәз җеназасын җиргә салып та таптамакчы булган. Шуннан соң инде яшереп диярлек алып чыкканнар да, Юрий кенәзне шәһәрдән бөтенләй читтә, Спас монастыре эчендә җирләгәннәр.

— Хурлык, оят! Ах, ул хәшәрәтләрне!

Андрей шул рәвешчә туарылып шактый озак сүгенде, ярсуына чыдый алмыйча әрле-бирле йөренде. Чапкын аны тын гына күзәтте, бер сүз дә эндәшмәде. Инде шактый вакыт үткәннән соң гына, усал итеп тәйнәлгән куш йодрыгын Киев тарафына юнәлтте, Андрей кенәз соңгы сүзен әйтте:

— Мин әлеге мәсхәрәне мәңге онытмамын. Әмма сезнең дә кан коеп еласы көннәрегез алда әле, Киев кабахчлары!

2

Берәр атнадан соң нарасыйны күрергә, дип, Андрей кәргән чакта Байгөл әле түшәктән дә кузгалмаган иде. Хәле бик чамалы гына булса да, ул сабыен күкрәгенә кысып, усал караш белән каршылады:

— Ике малаемны миннән тартып алдың. Алар кара җилән кигән мәкерле монахлар коткысында үсә. Үзләрен дөньяга яраткан газиз аналарын берсенең дә килеп күргәнә юк. Йөрәк парәләремнән аерып син шулай мине жансыз-бәгырьсез калдырдың. Ә хәзер ас, кис мине, монастырьга биклә, әмма бу баламны мин һичкемгә бирмим. Бер улыма гына булса да туган әнкәсенең телен дә белеп үссә ярый. Мин аны ике тел белә торган, тигез канатлы бала итеп үстерергә теләм. Комачаулама миңа!

Байгөл ярсыган, күзләреннән яшь бөртекләре бәрәп чыккан иде. Болай да сырхаулап яткан ананың халәте Андрейга бик кызганыч булып тоелды. Ул сәке янына килеп чүгәләде, борынын Байгөлнең муенына төртте, сыңар кулы белән кочып алды. Соңгы көннәрдә үзенә дә бик ямансу, авыр, аңа да хәзер күңел юатырдай терәк кирәк иде.

— Сине беркем дә рәнҗетергә җыенмый, Байгөл, юкка хафаланма. Тизрәк савык, баланы үзең теләгәнчә тәрбияләп үстер. Мәгәр аңа дошманнар агулап үтергән атам исемен куйыйк. Анысына, зинһар, каршы килмә. Моңысы минем әткәм рухы алдындагы бурычым.

Байгөл ризалык белдереп кәфкәк какты. Ир белән хатын бәхетле елмаеп яңакларын бергә терәделәр. Андрей бүлмәдән елмая, бәхет чаткыларына күмелеп чыгып китте.

Ул арада Боголюбовога Суздаль каласыннан да чапкы килеп житкән икән. Киев каласыннан Суздальга Андрейның үги әнкәсе, шул анадан туган дүрт энекәше кайтып төшкән. Хәзер һәммәсе дә аны үз яннарына, олы киңәшкә дип чакыралар. Алар тарафыннан ниләр ишетәсен аермачык белеп торса да, Андрей юлга жыенырга мәжбүр булды. Әмма юлда бертөрле дә ашыгу күрсәтмәде. Берничә көнгә Владимир каласында тукталды, мәрхүм әтисе истәлегенә, аның исемен кушып, чиркәү нигезләтте.

Ул янә Суздальга таба кузгалганда табигатькә август ае кәргән иде инде. Андрейны туган шәһәр халкы кала читенә чыгып каршылады. Руханиларның кулларында алтын хоругвилар, боярларда ипи һәм тоз күргәч, Андрейның баш түбәсе жиде кат күккә тигән кебек булды. Башка шәһәрләрдә мондый олылау һәм хөрмәт фәкать мәмләкәтнең олуг кенәзен каршылаган чакта гына күрсәтелә. Ә яңа, зур кенәзлек төзеп килгән мәлдә үзен халыкның илбашыдай бөек күрүе Андрей өчен, әлбәттә, зур мәртәбә иде.

Тик кенәз сараенда үзенекеләр белән тәүге сөйләшү үк Андрейның кәефен су белән юып алгандай тәмам бетерде. Билгеле ки, беренче булып аңа үги анасы — грек хатыны Гайда ябырылды:

— Безнең өебездә генә түгел, бөтен нәселебездә кайгы-хәсрәт. Без матәм эчендә йөрибез, ә син гомер ирешмәгән әллә нинди жиңүләреңне тантана итәсең. Чит дәүләтне буйсындырып кайткан сәргаскәрмени?! Аны бөтен шәһәр басу уртасына чыгып каршы ала. Император, валлаһи, император!

Тол калган кенәзбикә әрле-бирле килеп тузына иде. Андрей салкын кыяфәт белән залны күзәтеп чыкты. Әнә алар — Андрейның бер ата, ике анадан туган кардәшләре — элеккеге кенәз кәнәфие урынына озын эскәмия куеп тезелеп утырганнар. Яшүсмерләр булып килүче Мстислав һәм Василий, әле урамда шар сугып йөрерлек тугыз-ун яшьтәге Михаил. Шулар янәшәсендә туктаусыз рәвештә аякларын селкеп утыручы ике яшьлек сабий — Всеволод. Әле тагын мич буена Андрейның абыйсы Ростислав вафат булганнан соң ятим калган Мстислав белән Ярополк атлы туганнан туган энекәшләре дә урындыклар өстенә менеп кунаклаган. Андрей кул астында шәһәрләр житәрлек: Владимир, Суздаль, Мәскәү, Муром, Рязань, Волок-Ламск, Ростов, Коломна, Клязьма... Сүз дә юк, ирек куйсаң, боларның һәркайсы үзенә аерым-аерым шәһәр даулаячак. Ләкин болар кубызына бии башласаң, Андрей хыялланган бөек кенәзлек — Яңа дәүләт нигезе төзеләчәкмени?!

Үги кенәзбикә Андрей каршында кинәт туктап калды.

— Ә синең тантана итүең, бәлки, урынлыдыр? Юрий кенәзне син юллаган холоп агулаган, дип сөйләүләрендә, бәлки,

нигез бардыр? Бәлки, син хәзер шул жиңүне тантана итәсеңдер? Йә, нигә эндәшмисең?

Андрей уртларын шыгырдатты, күзләрен кыса төште. Куе керфекләрен сындырып чыккан усал карашы белән үги әнкәсенә озак текәлеп торды. Гайдага кырык биш-илле яшьләрдән дә артык түгел, чәчләре чем-кара, яңаклар жыерчыксыз, иреннәре сусыл, гәүдәсе төз, тулы. Читтән карасаң, мөгаен, ул матурдыр. Әмма бу минутта тол кенәзбикә Андрейга барча явызлык-усаллыкны үзенә туплаган кара елан булып күренде. Үч-ярсуын тыеп, ул берничә генә сүз сытып чыгара алды:

— Мин үз кенәзлегемдә үземне кимсетүгә ирек куя алмыйм. Телен тыя, буйсына белмәгәннәргә фәкать китү юлын гына күрсәтәсем кала.

— Оһ, кансыз, бәгырьсез! Без котырынган Киев холопла-рыннан көч-хәл белән качып, монда сыену эзләп кайттык. Инде ата-баба утары да минем ятим балаларыма төс түгел, ә бертуган абыйлары өчен алар бөтенләй чит-ят икән,— дип саллыгына чәрелдәп кычкырды да тол кенәзбикә сузып-сузып еларга тотынды. Берездан аңа эскәмиядә аякларын селкеп утыручы нәни Всеволод та кушылды.

Елау тавышлары беркадәр басыла төшкәч, беренче булып тынлыкны яшь кенәзләр арасында иң өлкәне саналган Василий бозды:

— Әткәй урынына, Киев тәхетенә, Чернигов кенәзе, аның кан дошманы Изяслав Давидович менгәнен ишеттеңме, абый?

— Әйе, күптән.

Бу юлы да Андрей йөзендә кыл да селкенмәде. Киевтагы хәлләр турында ул, чыннан да, хәбәрдар иде инде. Яшүсмер Василий шактый сәерсенеп дәвам итте:

— Ә ул тәхеткә син утырырга тиеш идең бит. Мономах оныгы буларак та, әткәйнең иң өлкән һәм иң шанлы улы буларак та нәкъ менә син олуг кенәз урынын яуларга тиеш идең, Андрей кенәз.

— Мин боларның һәммәсен дә беләм, бер сүзегез дә яңалык түгел,— дип, Андрей уң кулын югары күтәрде, әңгәмәнең йөгәннен үз кулына алды. Һәммәсе тын калдылар.

— Минем ул Ходай каргаган Киев тәхете тирәсендәге очсыз-кырыйсыз һәм мәгънәсез сугышларда йөрәп кан коярга һичбер исәбем юк.— Һәр сүзен мөһер суккан сыман басым ясап тезгән Андрейның тавышы тәрәз пыялаларына тиеп зеңгелдәде.— Һәм, гомумән, Киев тәхетенең миңа кирәге юк. Минем хәзер рус жирендә иң эре, иң куәтле саналган үз кенәзлегем, шулай булгач, үз тәхетем дә бар. Ул — Владимирда. Мин шуннан торып бөтен калаларны үз канатым астына жыячакмын. Һәм ант итеп әйтәм: иртәме-соңмы, Киев каласы да мин төзегән яңа дәүләтнең гади биләмәсе генә булып калачак. Антымны

янә бер кабатлыйм: мин Киев каласын да жиргә тезләндерәчәк-мен!

Яшь кенәзләр, тын да алмыйча, Андрейга текәлеп утырды. Ул арада тол кенәзбикә Гайда телгә килде:

— Ә минем ятим балаларыма гомер буена да аерым биләмәгә ия булу бәхете тәтемәсмени?

Андрей һич югалып калмыйча җавап бирде:

— Ә син беләсеңме соң, анакай, мин утыз җиде яшемә кадәр аерым кенәзлек түгел, хәтта җимерек бер шәһәргә дә хужа була алмадым. Моңа үкенмим дә. Чөнки хәзер минем кул астымда егермедән артык кала, йөзәрлэгән вак-вак авыл бар.

— Синекә күп, син бай. Ә менә без? Без, ятимнәр, кайда туенырбыз?

Тол Гайданың янә еламсырап дәшкән тавышы Андрейны уйланырга мәжбүр итте. Ул беркадәр вакыт бармакларын тез өстендә сикертеп утырды да бәхәс-дәгъваларга урын калдырмаслык итеп өзеп салды:

— Туклану өчен мин сезне шушы шәһәрдә калдырам. Әнә егетләрнең өлкәне, Василий кенәзегез булыр. Мәгәр аның кемгәдер каршы сугыш башларга да, гаскәр тупларга да, каланы башка берәүгә бүләк яки әманәт итәргә дә — һичбер хокукы юк. Василий тулысы белән миңа буйсыначак. Барча эшне тик мин хәл итәм. Ә яшь кенәз зур эшләргә өйрәнә торсын өчен мин аңа ярдәмгә әле тагын үземнең воеводам Борис Жидиславичны да калдырып китәм. Кыргый кыпчак баласы, дип, аңа карата илтифатсызлык яки дорфалык күрсәтмәгез. Чукуыңан кыпчак булса да, урысның аумакай һәм куркак егерме-утыз кенәзен ул берүзе алыштыра. Аннары... аннары мин үзем дә кыпчак баласы бит, шуны онытмагыз.

— Кенәзлек буламыни бу? Коллык, хурлык бит бу! — дип, тол кенәзбикә тагын яшь аралаш сукрана башлаган иде, Андрей кенәз сикереп урыныннан купты. Ул шапылдатып ишек япкан чакта янә тәрәз пыялалары зеңгелдәшеп калды...

Андрей икенче көнне инде Владимирга кайтырга җыена башлаган иде, көтелмәгән хәбәр аны ияргә менәргә мәжбүр итте.

— Суздальга таба энекәшен Борис кайтып килә. Святополк оныгы Юрий Ярославич аны Туров каласыннан куып чыгарган.

«Киевта кенәз алышынды. Димәк, ул мәхшәр дигәннәре янә бөтен биләмәләр буенча таралачак инде». Андрей шул рәвешчә уйлап алды да, яраннарын да дәшеп тормастан, Киев юлына ашыкты. Рус кенәзләре арасындагы очсыз-кырыйсыз суеш-талаш өчен ачынудан эчендә чүл бүреләре улагандай итте. Нахакка рәнҗетелгән энесен кызгана башлады, атын куалады. Борис белән алар бер ана балалары, Андрей рәнҗетелгән энекәшенә ихтирам күрсәтмичә булдыра алмый иде.

Юлда буаз сыер сыман бик акрын гына кыймылдап килгән олауларны күрүгә үк Андрейның күңеленә кайнап торган су шикелле хәтәр шом йөгерде. Бәла-каза ялгыз йөрми, диләр, нәрсә, әллә инде Озын кул нәселендә яңа хәвеф-хафа көтеләме?

Андрей якынайгач, олау туктап калды. Сакчылар сүзсез генә ияк кагып өсте киез белән ябулы киң арбага таба ишарәләде. Чабуыннан сабырсызлык тарта башлаган Андрей иярәннән сикереп төште, атлый-йөгерә диярлек киң арба янына килеп җитте.

Борис мул итеп түшәлгән печән өстендә ята, гәүдәсе калын юрган белән уратылган иде. Чыбылдыкны күтәрәп арба өстенә менгән Андрейны ул елмайгандай итеп каршылады:

— Ә мин сине аяк атлауларыңнан ук таныдым, абый. Син һаман элеккечә. Жиргә каты басып, курку-икеләнү белми йөрисең.

— Исәнме, энекәш! — дип, Андрей әүвәл, иелеп, Борисның куе сакалыннан үбеп алды. Йөзендәге хәвеф төсмерен яшерә алмый иде, турыдан ярып сорады:

— Сина нәрсә булды? Авырыйсыңмы әллә?

— Минем хәлләр хөрти бугай, абый, — диде Борис һәм башка бер сүз әйтеп тормастан өстендәге юрганын кайтарып ташлады. Аның күкрәге калын итеп ак бәс белән уралган, әмма шулхәтле чүпрәк аша да кып-кызыл кан саркып чыккан иде. Арба эченә күңел болгаткыч, зәһәр ис таралса да, Андрей йөзен сытмады, ашыгып сорау бирде:

— Кайда яраландың? Кайсы кабих җанның этлегә бу?

Борисның йөзен кара күлгә каплагандай булды:

— Минә Туровтан Ярослав көчеге Юрий-убыр куып чыгарганын әйткәннәрдәр бит инде. Гомер буе Мономах нәселе хужа булып торган каланы якламакчы идем, куәт җитмәде. Камыш сыман ялгыз утырсаң, дошман сине бик тиз сындыра икән. Юрий-убыр да мине менә корыган камыштай бөкте. Шулай булгач, тәнгә яраны да ул ясады. Ә инде күңелдәге яра хакында сораша калсаң, аңа җавапны белмим. Әткәйдән соң Киев тәхетен эләктергән Изяславны илгә хужа була белмәүдә гаепләргәме? Әллә... Озын кул балаларының берәм-берәм үз биләмәләреннән колак кагуында өлкән абыйлары гаепләме?

Борис сүзеннән тукталды да очкынлы, хәтта ачулы караш белән Андрейга текәлде. Абый кеше авыр сулап куйды, әмма эндәшмәде. Борисның түземлегә корыды:

— Йә, нигә җавап бирмисең? Нишләп акланмыйсың?

Андрей энекәшенә карамыйча гына телгә килде:

— Эх! Без бер ана балалары бит югыйсә. Ә барыбер аңламыйсың.

— Ни аңларга тиеш микән соң мин, Алла колы?! Синең

үзәкләштерелгән дәүләт төзү турындагы күбек сыман буп-буш хыялыңнымы? — Борисның тавышы тау чишмәсен хәтерләтеп ярсулана башлады. — Яңача хакимлек итү, яңа дәүләт. Валлаһи, әкият бит бу! Үзара сугышудан мәңгә туктый белмәс рус кенәзләрен бер түбә астына туплап буламыни? Шул читтән килгән берәр көч кенә безнең халыкка чып-чын дәүләт төзөп бирсә инде. Ә син юкка хыялланысың. Этине ташлап киткәч ялгыз калуыңны ниндидер олы максат, олы хыял белән акларга тырышасың. Мәгәр ялгыз көе генә тау актарып булмый. Менә шушы кулның бармаклары кебек. Ялгыз бармак берни майтара алмый, бик тиз сына шул. Үзең күрәсең бит. Этине үтерделәр һәм дошманнар безне берәм-берәм чүпли башлады. Әүвәл синең биләмәңә үги әнкәй үз балалары белән кайтып егылды. Инде менә мине кудылар. Иртәгә, бәлки, Глеб белән Святослав туганнарың да урамга куылып мал-мөлкәтсез калыр. Ә син ни көтәсең? Үз энеләреңне нигә якламыйсың? Шулкадәр үк жансыз-бәгырьсез бәндәмени соң син, абзый кеше?!

Андрейның күз карашы, уйнаштан туып үзенә этисен дә белми үскән ятим баланың сыман моңсуланды, ул озак вакыт буена бер сүз әйтми торды. Борис энекәше — яман хаста, аңа авыр бәрелү гәнаһ гамәл иде. Имчәк суырганда баласының тешләп-тешләп тартуына түзгән ана кебек, Андрей да йөрәгендәге утны һаман йота бирде.

— Сөз һәммәгез мине Киевны дауларга, Изяславка каршы яу чыгарга әйдәклисез инде, — дип, ниһаять, ул бик төшенкә тавыш белән сүз башлады. — Әмма мин аскан казандагы ризыкның әле тиешенчә пешеп чыкмаганын һичберегез аңларга теләмисез. Ә пешмәгән ризык кан костыра бит ул, энекәш. Шуңа күрә мин хәзергә тыныч. Мәгәр сәгать сугар, Аллаһы Тәгалә ярдәмә белән бөек сәгать сугар һәм шул чакта мин бөтен рус кенәзләрен тез астыма салып сытармын!

Андрей читкә төбәлгән, күзләрендә шайтан уты яна, ул сүзләрен Борис өчен түгел, бәлки, үзен-үзе ышандыру өчен тезә иде:

— Мин сезнең күңелегездәге рәнҗешне дә, миңа булган ачуыгызны да тоям. Дошманнарның минем яуга чыгуымны, көчсезләнгәнәнемне көткәнән дә беләм. Энеләрем, сөз түзегез. Олы максат, бердәм дәүләт хакына түзегез берүк. Андый бөек үр югалтуларсыз гына яуланмый бит. Ә дошманнар... алар мине күргән бер сөяккә ташлана торган йолкыш эт хәленә төшерергә ашыкмасын әле. Мин түзәргә өйрәнгән. Вакыт үтсә, аннары мин алар каршына өнәннән чыккан аю кыяфәтендә килеп басачакмын!..

Туганнар сөзгәк тәкәләр шикелле озак чәкәләште, ләкин ахырда барыбер уртақ тел таба алмый аерылышты.

Борис озак интекте, эмма савыга алмады һәм икенче яз житкәч вафат булды. Әлеге хәбәр Суздальдан Боголюбовога шактый соңарып килде һәм Андрейга искитмәле авыр тәэсир ясады. Ул кенәз сараена кереп бикләнде, атна буге һичбер кешенә күзенә күренмәде. Эмма жиһаннан никадәрле генә качарга жыенмасын, аны әле үкенү, әле икеләнү хисләре эзәрлекли һәм ул үзен газаплаган уйлар өөрмәсеннән һич кенә дә котыла алмый иде.

Башка кенәзлекләрдән килгән хәбәрләр аның өчен яңалык та булмады, һичбер төрле юаныч та китермәде. Рус иле үзгәрешсез һәм ул һаман элеккечә тоташ кан, дэгъвалашу, жимереклекләр эчендә ята иде.

Бөөк кенәз тәхетенә менгән Изяслав Давидович юаш булып чыкты. Ул угъры юл белән Туров каласын эләктергән Юрий Ярославичны акылга утыртмакчы булып аңа каршы гаскәр туплап барган иде дә, эмма зур жиңелү кичереп кире кайтты. Ә Юрий-угыр ташлаган яман чир ул арада инде башка кенәзләргә йокты. Көнбатышта Полоцк кенәзе Рогволод Друцк каласыннан Глебны куып чыгарды. Беренче уңыш Рогволодның нәфесен генә котыртты, күрәсең. Бераздан ул инде жиңелгән дошманы Глебның улы Всеволод биләмәсенә дә бәрәп керде һәм аннан Изяславль каласын тартып алды. Аннан шундый ук кан коюлар Галич белән Волынь жирләренә күчте.

Ул да түгел, бер баба оныклары булган бөөк кенәз Изяслав белән Чернигов хужасы Святослав Олегович дружиналары да үзара бугазга-бугаз килеп сугыша башлады. Ә аннары инде рус жирендә кайнаган мәхшәрне шайтан үзе дә аңлый алмас булды. Кичә генә үзара кан коешып яткан Галич белән Волынь дружиналары сәер солых төзеп бергә кушылдылар һәм моңа кадәр бөөк кенәзнеке булып исәпләнгән Белгород каласын яуладылар. Аптырап калган Изяслав үзенә ярдәмгә төрки-бәрәндиләрне, алардан тыш тагын егерме меңнән артык кыпчак яугирен чакырды. Ләкин беренче яуда ук төрки-бәрәндиләр бөөк кенәзгә хыянәт итте һәм дошман гаскәр ягына күчеп чыкты. Изяславның бу кадәрле көчкә каршы торырдай куәте юк иде. Киевына, тәхетенә, байлыгына төкереп, ул да яу кырын ташлап качарга мәжбүр булды.

Жиңелгән кенәз, үги бала сыман, тәхет тирәсендә һәрчак артык. Шул мәсләктән чыгып киевлылар бөөк кенәз урынына Смоленсктан Ростиславны чакырып китерделәр. Моңысы Озын кул Юрийның бертуганы, моннан утыз ел элек бөөк кенәз урынында утырган Мстиславның уртанчы улы иде. Эмма туган тиеш кеше булса да, ул Озын кулныкылар файдасына бармакка бармак та сугып карамады. Баерак, мәртәбәләрәк биләмәләрне

ул фэкать үзенәң улларына гына өләште. Ә рус кенәзләре арасында һаман сугыш дәвам итте. Хәзер инде тәхеттән куылган Изяслав белән Чернигов, Смоленск кенәзләре үзара кан коешты. Изяслав акчага яллаган кыпчаклар Смоленск өлкәсеннән генә дә ун меңгә якин халыкны коллыкка алып китте. Һәм бу мәхшәр-кыямәтнең ахыры мәңге күренәчәк кебек түгел иде...

Бик озак баш ватканнан соң Андрей да бер карарга килде. Үз-үзен япкан тоткынлыктан чыкты да Суздальдан воевода Борис Жидиславичны чакырып кайтарырга әмер бирде. Кыпчак яугире Боголюбового килеп житүгә, Андрей аның белән янә сараена кереп бикләнде. Сүз башлаганчы воеводаны энә күзеннән кичереп чыкты.

Болай да куна тактасыдай киң жылкәле, эре сөякле дала улы Суздальда ятканда тагын да тазара, юаная төшкән. Куллары элеккечә гер шикелле авыр. Йөзе кырыс. Мыек чылгыйлары ияген каплап тора. Яңак сөякләре тупас булып ике якка төрткән. Бер-берсенә кушылып үскән куе кашлар астыннан текәлгән соргылт күзләрендә Андрейга тугрылык хисләре чагыла, тик тасрайган карашы кургаш сыман авыр.

— Мин сугышчан поход ясарга карар кылдым, воевода, — дип, ниһаять, Андрей сүз башлады. — Безнең гаскәр шуңа әзерме?

Дала улы мыек чылгыйлары астыннан көлемсерәп кенә куйды:

— Кайсы дошманга каршы кылыч күтәрәбез бит. Гаскәрне дә шуңа карап сафка бастырабыз.

— Рус жире болганчык чор кичерә. Ата — улны, ана — кызны белми. Һәммә кенәзләр диярлек үзара суешалар. Һәркайсы өстәмә биләмә, яңа шәһәр даулый. Бердәмлек юк. Этәче, тавыгы, хәтта чебеше дә канлы елга эчендә ялгыз йөзә. Көчлерәк кулга ия икәнсең, кил дә теләсә кайсын батыр. Менә безгә дә үз көчебезне сынар вакыт житте. Дүрт-биш ел буена бер йодрык, бер әләм астына туплаган гаскәребезне яуга кертәп карыйк. Дөрәс юл салабызмы без, хилаф эзме — шул сынау күрсәтер.

— Ә шулай да кемгә каршы кузгалачакбыз соң без, Андрей кенәз?

— Көчлегә каршы, воевода, фэкать иң зур көчкә каршы. Ә көч бүген бөек кенәз булып йөргән Ростислав ягында.

— Димәк, безнең максат — Киев? — дип сорады да Борис Жидиславич хупларга ашыкты. — Сиңа бөек кенәз булырга күптән вакыт.

Андрей кырыс тавыш белән шундук аның телен тешләтте:

— Тумаган тайның билән сындырырга ашыкма, дала кеше бит син, воевода. Киевка селтәнергә иртәрәк әле безгә. Мин биредә туплаган кенәзлек тә, аның гаскәре дә хәзергә тай хәлендә. Аны әле ияр астында йөрергә өйрәтәсе, сынап карый-

сы бар. Шуңа күрә без әүвәл Ростиславка түгел, ә аның улларына гына каршы чыгачакбыз. Алайса анда Ростислав юмартланып киткән, һәрбер малаена шәһәр өләшә. Святославына — Бөөк Новгородны, Давидына Торжок каласын биргән. Ә без тотыйк та кимсетелгәнне, ягъни бөөк кенәзлектән куылган Изяславны якыйк һәм Новгород белән Торжокны Ростиславныкылар кулыннан тартып алыйк әле. Рус жирендә үзенә күрә гаделлек дигән әйберне урнаштырып карыйк...

Бер атна дигәндә Суздаль, Владимир һәм Рязаньнан Боголюбово янындагы кырга ун мең кешелек гаскәр килеп басты. Сугышчыларның күбесе ат менгән, яртысы диярлек тимер көбәдән, шәп коралдан иде. Тагын әле Муромнан биш мең кешелек дружина чыгуы турында хәбәр алынса да, Андрейның вакыт әрәм итәсе килмәде, тупланган гаскәргә Мәскәүгә таба кузгалырга әмер бирде.

Чапкын аша Әрбәткә дә инде күптән әмер жиберелгән иде. Андрей гаскәре Мәскәү елгасына якынлашып килгән бер минутта иңкүлектән биек ур өстенә чылбыр булып тезелгән дружина калкып чыкты. Андрей уң кулын югары күтәреп капылт тукталырга әмер бирде. Ертаулар һәм меңбашлары алларында стена булып калыккан билгесез гаскәргә таба төбәлдә. Таныш түгел дружинадагы сугышчылар саны биш йөздән дә артмый, әмма чылбырдагы жайдаклар бер-берсенә игезәкләр шикелле охшаш иде. Һәммәсенең дә өстендә корыч тәңкәләрдән тезеп ясалган озын көбә, кулларында түгәрәк тимер калкан, очына ат ялы бәйләнгән озын, дәү сөңгеләр. Һәр жайдакның бил каешын тагын кынлы хәнжәр, кәкре кылыч бизи, байтагының тез өстендә япыләре тимер япма белән ныгытылган авыр чукмар ята.

Суздаль-Рязаньныкылар билгесез дружинаны әле ныклап күз алдыннан кичереп үтәргә дә өлгермәде, Мәскәү ярындагы урман эченнән яман сызгыру авазы яңгырады һәм ур өстенә тасма кебек сузылып жайдакларның яңа бер төркеме килеп чыкты. Аргамакларын бар көченә куалап чапкан бу жайдакларның һәммәсе дә өсләренә корыч чыбыклардан челтәр сыман үреп ясалган жиңел көбә кигән, иңнәрендә — жәя, башларында матур кош каурийлары куелган текә, биек очлым. Тасма булып тезелгән яугирләрнең һәркайсы өзәңгеләренә басып күтәрелгән, кәкре, озын ятаган тоткан кулын алга таба сузган һәм барчасы да бүре улагандай аваз белән кычкырып, үкереп килә. Ятаганлылар чыгарган тавыш шулкадәр көчле дәншәт бөркеде ки, Андрей гаскәрендәге атларның байтагы арт аякларына күтәрелеп кешнәргә тотынды, сугышчылар коралларын алып яуга әзерләнә башлады. Ә ташкын-өөрмәдәй кайнап килгән дружина тәңкә-көбәлеләр чылбыры каршына сузылып урнашты да, ятаганнарын йөзләре каршына күтәреп кисәк туктап

калды. Андрей ятаганлылар белән тәңкә-көбәлеләрнең бертигез үк санда булуларын шәйләп өлгерде. Әкияттәге кебек жир астыннан калыккан һәм ике катлы чылбыр булып баскан бу гаскәрләрнең кыяфәте, әлбәттә, гаярь, дәһшәтле һәм хәтта гүзәл иде. Андрей алардан карашын аера алмыйча шаккатып тик торды. Билгесез бу көчнең Әрбәт дружинасы булуын, әлбәттә инде, чамалаган иде ул.

Беркадәр вакыттан соң «гаеп иясе» үзе дә пәйда булды. Бактың исә, Әрбәт тә ятаганлылар сафында «улап» килгән икән. Әнә ул шулар сафыннан кубып алга чыкты, гаярь атын кәс-кәс баскан борнай кызлар сыман вак-вак сикерткәләп, Андрейга таба якынлашты. Ә Андрей Мәскәү воеводасына текәлдә дә күзләренә ышанмыйча торды. Әрбәт чип-чиста көмештән ясалган вак-вак тәңкәле озын көбә кигән, ә очлымы, күрәсен, саф алтыннан иде.

Андрейның каршына килеп житкәч, Әрбәт аргамагыннан җиңел сикереп төште. Ул үзенең «гаебен» аңлап өлгергән иде, ахры. Башындагы очлымын салып, аны алга таба сузды да бер аягы белән җиргә тезләнеп басты:

— Мәскәү дружинасы сугышчыларын да үз канатың астына алсаң иде, данлыклы кенәз.

Әрбәтнең барча сугышчыларга ишетелерлек аһәңле тавыш белән аны зурлавы Андрейның күңеленә, әлбәттә, хуш килде. Ул да эреләнеп тормыйча атыннан сикереп төште, кызу-кызу атлап килде дә Әрбәтне иңнәреннән тотып күтәрмәкче булды. Куллары белән алтын очлымны алга сузган килеш Әрбәт һаман кузгалмыйча торды. Ниһаять, Андрей да Мәскәү воеводасының ниятен аңлап өлгерде. Ул күңелендә купкан канәгатьлек хисен яшерә алмыйча көлемсерәп куйды. Икенче мизгелдә ирләр инде очлымнарын алышып өлгерде. Андрей, түбәсенә матур каурыйлар куелган алтын очлымны киеп алгач, сугышчылар сафында бердәм рәвештә соклану һәм тантана авазлары купты.

Иярләр өстенә менеп кабат юлга чыккач, шатлыктан тургай сыман очынган күңелендәге тойгыларын Андрей һич тә яшермәде:

— Син миңа үземнең шанлы походларымны искә төшерден әле, Арбат воевода. Кайчандыр Киев тәхете өчен сугышып йөргән чакта мин дә үз дружинам белән әткәй мәрхүмне кызык иткән идем бит. Ул да минем дружинамны таный алмыйча хәвеф күтәрде, дошман дип кабул итте. Бүген инде менә син борыныма чиерттең. Әмма үпкәләмим, афәрин, воевода! Синен мең кешелек дружинаң теләсә кайсы кенәз сокланырлык.

Кенәзнең тел шартлатып әйткән мактау сүзләре күңеленә сары май булып ятса да, Әрбәт үзалдына елмаеп эндәшмичә барды. Андрей аның халәтен аңлый иде бугай, сөйләшүгә сушап тынлыкны үзе бозды:

— Бер мең дигәннән, әйт әле, син ул кадәр сугышчыны каян гына жыеп өлгердең? Минем белүемчә, кичә «Күчкәй», бүген «Мәскәү» дип аталган сезнең бистәгездә аның чаклы халык яшәми бит.

— Үз биләмәләреңне ешрак әйләнергә кирәк сиңа, кенәз. Алайса син моннан икеме-өчме ел элек бер килдең дә шуның белән тәмам тынычландың. Ә мин инде ул арада Мәскәү яры буйлап ике яңа урам төзеп өлгердем.

— Ә кешеләр каян аласың син? — дип, түзмичә, Андрей янә шул ук сорауны бирде.

— Каян булсын, кенәз? Шул ук рус жиреннән. Биләмә кенәзләре арасындагы туктаусыз кан коюдан игенчеләр, һөнәрчеләр күптән гарык булган. Көчлерәк яклаучы, тыныч тормыш эзләп менә шулар сиңең жиреңә килә. Ә мин тар күңелле түгел, сиңең исеменнән һәммәсен кабул итеп барам. Әнә шулай итеп сиңең биләмәңдә куәтле бер шәһәр үсеп килә. — Ә син нык хәйләкәр кеше, воевода. — Андрей, шат елмаеп, Әрбәтнең жылкәсенә сыңар кулы белән шапылдатып алды. Аннан инде янә житдиләнде. — Аннары, мин тагын бер нәрсәгә игътибар иттем, Әрбәт. Минем гаскәрдәге сугышчылар тулысынча диярлек чабатадан, ә сине-келәрнең һәркайсында күн итек тә читек. Анысы каян инде?

— Миндә һөнәрчеләр буа буарлык, шулар киендерә.

— Ә нигә минекеләр өчен дә тектермисең?

— Анысы да мөмкин булыр иде, ләкин... — диде дә, текә кыяга килеп төртелгән шикелле, Әрбәт туктап калды. Беркадәр тын барды, аннан гына сүзен дәвам итте:

— Сиңең бер тапкыр да: «Болгар дәүләте нишләп мул тормышта яши микән?» — дип уйлаганың юкмы? Жавабы бик гади. Анда хәтта хан да бер генә останы бушлай эшләргә мәжбүр итми, һәрбер эшкә һимая түләп килә. Шуңа күрә анда һөнәрчелек, сәүдә чәчәк аткан, шул юл белән Болгарның куәте арта бара. Менә шуларны барлаганнан соң мин дә бер генә останы да камчы белән эшкә җикмәскә булдым. Чөнки камчы уйнаклаган җирдән оста барыбер кача. Һәм осталык кача.

— Тел төбеңне һаман аңлый алмыйм, әйтеп бетер инде.

— Ә асылы болай: сугышчыларыңа итек кирәк икән, акча түлә, кенәз. Мин бит сиңа яңа шәһәр төзим, сәрмая бик кирәк.

— Ну, саран! Ну, хәйләкәр! — диде дә, Андрей янә Әрбәтнең жылкәсенә шапылдатып алды. Урман юлы буйлап йокымсырап барган сафларны кенәз белән воеводаның шаркылдап көлгән авазлары сискәндереп куйды.

Андрей үз походын бу кадәр дә каршылыксыз, жиңел булыр дип уйламаган иде. Ул ниятлэгән һәммә максатына тиз иреште, әмма... гаскәрен яуда бер тапкыр да сыный алмыйча кире борылып кайтты.

Дошман дип билгеләнгән кенәзләр белән ул тәүге тапкыр Вщиж каласында бәрелешкәндәй булды. Биредә кала эченә Киев тәхетеннән куылган Изяслав белән аның туганнан туган энекәше Святослав кереп бикләнгән, ә аларны төрле яклап Чернигов кенәзләре һәм яңа илбашы булып утырган Ростиславның уллары Роман белән Рюрик дружиналары урап алган иде. Андрей, әлбәттә инде, рәнжетелгән Изяславны якларга карар кылды һәм гаскәрен икегә бүлеп Ростиславныкылар лагерена һөжүм итәргә әзерләнде. Ләкин Андрей гаскәренен куәте-кыяфәте үк Ростиславлыларның өнен алган иде. Алар Андрейның килеп житкәнен көтеп тә тормыйча кала яныннан кубып югалдылар. Андрей тәүге жиңүен нәкъ әтисе гадәте буенча билгеләп үтте. Ул чолганыштан котылган союздашлары белән Волок-Ламск каласында очрашты да шунда үзенә беренче хатыныннан туган өлкән кызын Изяславның туганы Святославка бирде.

Владимир-Суздаль биләмәсендә көннән-көн куәтләнә баручы Андрейның даны болай да рус кенәзлекләре буйлап киң таралган иде. Вщиж янында дошман гаскәрен яусыз-нисез генә куып таратуы, күрәсәң, түземлеккә соңгы тамчы булды. Хәзер инде Бөек Новгород халкы үз теләге белән Андрей канаты астына ашкына башлады. Гомер-гомергә хөрлегә белән масаеп яшәгән Новгород халкының чираттагы бузасы үзе үк житә калды: Торжок каласына хужа булып утырган Давид кенәз биләмәсен ташлады да Смоленск ягына качып китте. Ул да түгел, Новгородныкылар инде үзләрендә кенәз булып торган Святославны да кулга алды һәм берәздән аны әтисе янына, Киевка ук сөрде. Кулына корал да тотып карамаган Андрейга хәзер, новгородлылар гозере буенча, аларга хужа итеп, үзенә туганнан туган энесе Мстиславны жибәрәсе генә калган иде.

Андрей әнә шулай итеп «озын юллар» урап кайтты да башка тарафларга кузгалып маташмады. Ә рус жирендә үлем биюе һаман дәвам итте. Үзен гомерлеккә рәнжетелгән дип исәпләүче Изяслав, кыпчакларны дөшөп, ике тапкыр пайтәхетне штурмлады, аның урамнарына бәрәп кереп йорт-ихаталарына ут төртте. Бөек кенәз Ростислав Киевны калдырып Белгородка чигенде, Изяслав куа чыкты. Бу кала янындагы сугышлар дүрт атна буена дәвам итте, бер генә як та жиңүгә ирешмәде. Нәтижәдә, каннан туймас Изяслав шушында үз өлемен тапты. Бер яу

барышында Ростиславның Выйбор исемле жансакчысы Изяславның башына кылыч белән чапты...

Иң төп дошманыннан котылгач, тәхет хужасы Ростиславның тоташ үч белән сугарылган угы Андрей тарафына борыла башлады. Ул кайчандыр уллары хужа булып торган Бөөк Новгород белән Торжок калаларын кабат үз канаты астына кайтармакчы иде. Ростиславның шул хактагы таләбен алганнан соң Андрей дэгъвалашып та тормады, Новгородта утырган туганнан туган энесе Мстиславны шундук Суздальга чакырып кайтарды. Чөнки Андрей «хөр, азат» Новгородның башбаштаклыгыннан, ялкаулыгыннан, азгынлыгыннан инде туеп беткән һәм андагы буйсына белмәс халыкны йөгәндә тоту өчен әледән-әле дружина юллаудан да тәмам гарык иде. Шулай итеп, Андрей үзенә туганын корал-мазар белән якламады, Мономах нәселе янә бер шәһәрдән мәхрүм калды. Ә мондый пошмаслыкның үзенә нинди бәла-хәвеф булып әйләнәп кайтасын Андрей әле һич кенә дә күзалламый иде.

Үзе өчен туганнан туган кардәш булган Мстиславның Суздальга кайтып яши башлавына ике ай чамасы да вакыт үтмәгәндер, Андрейга воевода Борис Жидиславичтан чапкын килеп төште:

— Мондагы кенәзләр, синең туганнарың, түнтәреш хәзерлиләр. Бик күп кенә бояр, сәүдәгәрләрне дә үз якларына аударып өлгерделәр. Алар Суздаль халкын, каланы синең кенәзлектән аермакчы. Бәла-мазар булмый калсын дисәң, тиз килеп җит.

Ачудан зәһәрләнәп чыккан Андрей, беренче эш итеп, үз янына олы улы Изяславны дәшеп алды. Унбиш яше генә тулса да, ул әтисенә охшап озын буйлы, эре сөякле егет булып җитлеккән һәм усал итеп кысылган юка иреннәре өстенә кара-кучкыл төк тә төрткән иде.

— Теге юнан* хатыны котырткан, күрәсең. Минем мәхрүм Ростислав абыйның малайлары белән сиңа жигән тиеш булган кардәшләрәң безгә каршы фетнә күтәргәннәр,— дип аңлатты ата кеше гаять коры итеп.— Каты куллылык күрсәтмичә булмас. Син дә юлга җыен.

Әлегә хакта каяндыр Байгөл беләп алды һәм Андрей кайтып керүгә, күз яшьләре белән аңа ябырылды:

— Изяслав акны — карадан, хакны нахактан аерырга да өйрәнмәгән чебеш кенә бит әле. Нигә син аны шушы яшьтән алып кансызлыкка, үчкә өйрәтәсең?

Андрейның җавабы шактый дорфа чыкты:

— Ул — минем варисым. Алла теләсә, олуг кенәз булып. Ә кенәз кешегә изге, йомшак булу, сыртка чыккан ямьсез бөкре

*Юнан — грек яки византияле.

сыман, артык йөк кенә ул. Фәкәть салкын йөрәк һәм тимер кул гына бу жиһанда аңа жинү китерәчәк.

Байгөл күз яшьләренә күмелеп калды, ә Андрей исә котырынып-ярынып юлга чыкты. Күңелендә кайнаган нәфрәт кайнарлыгы гүя ташны эретерлек иде. «Мин әткәйнең Күчкәй-бабамны дарга асуына ничәмә-ничә еллар буена үкенеп яшәдем. Ә бит, бактың исә, бик урынлы икән. Син бөртекләп жыйган кенәзлекне, яңа бер дәүләтне ниндидер мокытлар жимерә башлый икән, ничек түзмәк кирәк? Мин үзем дә мокыт. Урамда калган үги инәй, энекәшләр бит, дигән булып шул комсыз бирәннәрне куеныма керттем. Ә алар ашаган табакларына кәкәй итә торган кара елан оясы булып чыкты. Юк, башкача түзеп тормыйм. Яман чир ул бик тиз башкаларга да күчә. Чүп үләннен кырдан төбә-тамыры белән йолку хәерлерәк. Мин дә хыянәтчеләрне әткәй шикелле үк дарга тотып асам!..»

Кенәз дружинасын Борис Жидиславич шәһәр читенә чыгып каршы алды.

— Кала боярлары арасыннан кемнәр миңа дошман, шуларны санап чык,— дип, Андрей сәламләшү сүзләреннән соң ук кистереп сорау бирде.

— Евлампий, Степан, Акакий. Тагын... сәүдәгәрләр арасынан Бакырчы Василий белән Жирән Иоким да жан-тәннәре белән сиңа каршы.

Андрейның йөзенә ярсудан кып-кызыл тимгелләр бәрәп чыкты.

— Ул хәшәрәтләрнең һәммәсен хәзер үк кулга ал да Тимерче Борис алачыгына илтәп биклә,— дип, Андрей әүвәл воеводасына әмер бирде, аннары шундый ук усал йөз белән улы Изяславка таба борылды.— Алардан сорау алуны башыннан ахырынача син үткәрәчәксең. Ул кара еланнарның берсен дә кызганып торма. Элмәккә күтәрт тә һәммәсенәң жиде кат тиресен салдыр. Башлап кем котырткан аларны, тагын кемнәрне үз якларына аударып өлгергәннәр — бүген кич үк миңа бәйнә-бәйнә житкер. Мин хыянәтчеләрнең һәрберсен сасы чуан урынына тотып сытачакмын!..

Авыр ишекне аяк белән тибеп кенәз сараена килеп кәргән Андрейны күрүгә үк йорт эчендәгеләр өнсез калды. Ялгыз көе залның уртасына кереп баскан кенәзнең кыяфәте жан алырга килгән Газраилгә охшап калган иде. Как шикелле кибең усал кысылган иреннәр, кара көең чыккан ачулы йөз, нәфрәт-дәһшәт бөркеп торган очкын сыман күзләр. Ярсуы шулкадәр дә көчле, күрәсең, аның яңаклары әледән-әле тартышкалап куя, кулындагы камчы, чалырга сузып салынган сугым малы сыман, дер-дер килә.

Андрей залда утырганнарның һәммәсен каш астыннан гына айкап чыкты. Болар аның килү хәбәрен инде күптән алып

өлгергәннәр бугай, барчасы бергә жыелган. Ростислав вафатыннан соң ятим һәм биләмәсез калган ике жигәне Мстислав белән Ярополк мич буенда утыра. Ә үги анасы Гайда балалары Суздальга баш булып калдырылган Василий кенәз янына жыелган.

Андрей шул Василий энекәшенең йөзенә текәлдә дә тешләрен шыгырдатып куйды. Василий әллә каян иске кенәз тәхетен табып алган һәм хәзер бик эре кыяффәттә шуның өстендә жәелеп утыра иде. Андрейның зиһенен шул мизгелдә: «Һе, бу хәшәрәт үзен инде бөтенләй мөстәкыйль хаким шикелле тоя башлаган икән»,— дигән уй яндырып узды. Икенче мизгелдә инде залда Андрейның гөбедән чыккан шикелле усал һәм карлыккан тавышы яңгырады:

— Мин бирегә сезне хөкем итәргә килдем. Гафу итәсем юк. Эшләр жәза станында газаплауга кадәр барып житмәсен дисәгез, барчасын да үзегез аңлатыгыз. Сезнең башлап котыртучыгыз кем, башка кенәзлекләрдән ярдәм чакырттыгызмы?

Гайданыкылар белән Ростиславныкылар бер-берсенә күз атышып алды. Тагын да дәншәтләрәк тавыш белән Андрей янә дәште:

— Мин алты ел элек биредә өлкән кеше итеп сине калдырып киттем, Василий кенәз. Димәк, миңа каршы корылган фетнә өчен дә иң беренче чиратта син гаепле. Син жавап бир.

Василий инде элеккеге яшүсмер малай түгел, сакал-мыек жибергән һәм асыл ир булып житлеккән балигъ егет иде. Ул, йөзенә житди кыяфәт чыгарып, дәрәжәсен югалтмыйча жавап кайтарырга тырышты:

— Син хөкем итәргә, хәтта жәзаларга ук жыенып килгәнсең. Инде илле яшенңе тутырсаң да, әле һаман кан коюдан туя белмисең икән. Мәгәр син кемнең жанын кыймакчы буласыңдыр, шунысын һич аңламыйм. Синең каршында Суздаль каласының тулы хокуклы кенәзләре утыра. Шулай икән, энекәшләреңне үзеңә тиң күреп сөйләшсәң дә буладыр.

Андрейның күзләре һәм йодрыклары усал кысыла төште, әмма үз-үзен тотышында һичбер төрле үзгәреш чагылмады.

— Сезгә андый хокукларны кем бүләк итте? Яле, аңлат.

— Ошбу кала әле Бөек Мономах заманыннан бирле безнең нәселнең бишек биләмәсе булып торган түгелме соң, хөрмәтле абзый кеше? Һәм шул заманнан бирле, гомер-гомергә, бу калага нәселдәге төпчек балалар хужа булып торган. Бу — ниндидер Андрей кенәз түгел, ә Бөек Мономах билгеләгән тәртип. Ул канунны бозарга һичкемнең хокукы юк. Шулай икән, Суздаль биләмәсе дә безгә, энеләреңә тиеш.

Василийның дәлилен башка туганнары да эләктереп алды:

— Мономах канунын синең әтиң дә, аның абыйлары да бозмаганнар.

— Кенәз дәрәс әйтә, Суздаль безгә тиеш!

Андрейның йөзәндә кыл да селкенмәде. Тавышы да тыныч, ипле чыкты:

— Сөз бит монда бишәү. Бер каланы үзара ничек бүлешерсез соң?

Күрәсең, бу нечкәлек туганнар арасында инде күптән тикшерелгән иде. Василий көттереп тормыйча җавап бирде:

— Рус җирендә калалар йөзәрләгән. Дружина туплыйбыз да яңа биләмәләр барып яулыйбыз.

— Моңысы яңалык түгел, рус җирендә мәңгә шулай булды. Кан коюлар, сугыш шуңа күрә һич тукталу белми. Ләкин алай барса, берзаманны сөз корал күтәрәп миңа каршы да килеп җитәрсез бит. Миндә шәһәрләр күп, ә нәфес дигән мәлгуньне бер котыра башласа һич тә тыеп булмый. Инде менә шуңа җавап биреп кара.

Андрейның утлы карашы гүя өтеп алды. Василий беравык сүзсөз торды. Башка туганнарына күз йөгерткәч кенә яңа телгә килде:

— Туган туганга каршы кул күтәрми. Рус җирендә Долгоруkler тантана итәргә тиеш.

— Әх, син, йолкыш! — диде Андрей, ухылдап, тагын да түзә алмыйча. — Сакал җибәрсәң дә, акылың үсмәгән шул. Синәң әле хәтта лапаска кергән сасы көзәннең дә ниләр кыйланганын күргәнәң юк. Ә ул хәшәрәт бер тавыкны будымы, аннары, кан исеннән исереп, лапастагы бөтен кошны рәттән кырып сала. Аның инде тамагы да туйган, мәгәр котырыну-шашудан үзен туктата алмый. Сөз дә шулай. Ирек бирәм икән, сөз иртәгә үк бер-берегезне сүеп чыгачаксыз. Менә шул бәлане булдырмый калу өчен дип, мин бит рус калаларын берәм-берәм үз кулыма туплайм.

— Аның ише сүзне күп ишеттек, — дип, төпчек улы Всеволодны кочаклап утырган Гайда кул селтәде. — Аңысы үз комсызлыгыңны олы максат белән буяп күрсәтә торган бер аклану гына. Ә чынлыкта исә бертуган энекәшләреңнән дә биләмә кызгана һәм нәфес белми торган бер бирән син.

Тамагына сөяк килеп кадалган кеше сыман Андрей сүзсөз калды. Тагын беркадәр вакыт узар һәм Андрей инде камчы белән үги анасы өстенә очып кунар төсле кыяфәттә иде. Әмма ул үзен кулга ала белде.

— Рус җирендә кан коюлар кимемәсме дип, мин сигез ел элек үземнең газиз атамны ташлап бирегә кайткан идем. — Андрейның карлыккан тавышы зал эчендә гүләп ишетелде. — Шуннан бирле, сигез ел буена, минем биләмәмә бер генә дошман да аяк басмады. Суздаль, Владимир, Муром, Рязань, Ростов кешеләре кылыч тавышын, кан исен онытты. Дошман тавышы да ни икәннән алар онытып бара. Мин бер хаким, бер

падишаһ кул астына берегеп яши торган дәүләт төзүгә алындым һәм, Аллага шөкер, эшләрем әлегә уңышлы гына бара. Мин үзем өлгермим икән, әлегә изге эшне алга таба улларым, оныкларым дәвам итәр. Мәгәр олы эшләр артыннан йөрөп күзләрем сукурайган, хата жибергәнмен. Мин нигә дип сезгә үземнең биләмәмдә яшәргә рөхсәт иттем икән?! — Андрей ук шикелле корган бармагын энекәшләренә таба төбәде, тавышы зәңгәрле-яшелле төсләр өстәлеп яңгырады. — Мин чит дошманнарны оныттым. Ә бактың исә, үз туганнарым үз жиремдә миңа дошман булып үсеп житкәннәр икән. Башкача түзеп тормыйм. Мин сезнең һәммәгезне менә бүген үк үз жиремнән куам!

Иң беренче булып, үги ананың еламсырак тавышы ишетелде:

— Әле жәза станына салу, әле илдән сөрөп чыгару белән куркытасың. Нинди жанвар соң син?!

— Мин сезне рәхәтләнеп жәза станына да салыр идем, күршеләрдән оят. Долгорукныкылар бер-берсенең канын коя башласа, дошман сөөнәчәк. Менә шул хакка дип кенә мин сезне канлы жәзага тарттырмыйм, гади куып чыгару белән канәгәтләнәм.

Инде чын кенәз булу бәхете тәтемәгән энеләре тавыш күтәрде:

— Ничек оятың житә? Хокукың юк!

— Без соң кая барыйк?

Хәтта сигез яшьлек Всеволод та вәкарь генә итеп әйтеп салды:

— Без моннан китмибез!

Андрей салкын гына итеп аңа карап алды. Абыйларынан калган киёмгә төренгән, шуңа күрә үз яшеннән тагын да кечерәбрәк күренгән шушы энекәшенең тиздән, бик тиздән Зур оя дигән кушамат һәм бөөк кенәз исемен аласын да, нәкъ менә аның, үз эзеннән барып, Русьны берләштерү өчен көрәшсәсен дә Андрей, әлбәттә, бу минутта хәтта гөманлап та карый алмый иде. Жавабы бик усал һәм кансыз яңгырады:

— Чебен дулап тәрәзә вата алмый! Китәрсез, энеләрем, йөгәрәчаба чыгып олагырсыз. Мин эт өере жибереп мәсхәрә итүемне теләмисез лә сез. Шулай булгач, тизрәк кузгалыгыз.

Мәрхүм Ростислав һәм Гайда балалары икенче көнне таң ату белән үк юлга чыкты. Суздаль кешеләренең күбесе, явыз кенәз күзеннән яшеренеп кенә һәм ихлас күңел белән елый-елый, аларны озатып калды. Ике-өч айдан соң алар хакында тагын да кызганычрак хәбәрләр килеп житте. Киев хакиме Ростислав аларны үз канаты астына сыендырмаган, Гайда өч баласы белән Византия императоры Мануил янына ук китәргә мәжбүр булган икән. Тәхеттән мәрхүм ителгән кенәзләр токымы өчен уртақ, аяныч язмыш. Нихәл итмәк кирәк?..

Сигезенче бәйләм

1

Аңга килгәч Козьма үзенен кайда икәнлеген бөтенләй дә аңлый алмый торды. Ул ниндидер таш мәгарә эчендә, калын итеп түшәлгән печән өстендә ята. Әле анда, әле монда кап-кара булып тырпаеп торган ташлар очыннан мәгарә идәннен тып-тып итеп зур тамчылар тама. Түрдә учак дөрли. Аның өстенә зур булмаган казан асканнар. Ниндидер аш быгырдый, ботка һәм ит исе борыннарны ярып кытыклай.

Учак тирәли алты-жиде ир-ат тезелеп утырган. Кыяфәтләре сәер генә түгел, беркадәр кызганыч та. Аларның күбесе сәләмәгә төренгән, хәтта аякларын да тире яки чүпрәк кисәгенә урап куйган. Киёмнәре исән дигәннәренен дә бишмәтләре, күлмәкләре теткәләнеп беткән, байтак урыннарын ямаулык өстеннән ямаулык каплап алган. Бу мескеннәр юыну-чистарыну дигән гадәтне дә онытканнар, ахры. Сакал-мыеклары чиктән ашкан, пычрак. Бер-берсенә укмашып, чуалышып беткән чәчләре иңбашларына төшеп таралган. Куллары кап-кара. Хәер, боларның кайберләре кул дигәннен дә ия түгел икән. Берсененән энә кул чугы бөтенләй юк. Терсәктән түбәнрәк төштә икегә аерылган жәпләкәсенә таяк кыстырган да учактагы күмерләргә казан астынарак өештереп утыра. Тагын берсе, күрәсәң, сыңар аяклыгына. Анысы үз каршына агач ботакларыннан ясалган култык таяклары сузып салган...

Козьма ятагынан күтәрелмәкче булды. Ләкин баш чүмечендә ниндидер кайнар жеп яман тартышып алды һәм ул, авырыңгырашып, янә урын өстенә ауды. Аның тавышын шәйләп өлгерделәр, каршына учак янындагылар килеп басты:

— Уяңдыңмы, егет? Ну, афәрин! — дип, әүвәл аны жәпләкә куллы ир-ат сәләмләде. — Күп аунадың инде, айнысаң да вакыт. Юкса без синең өчен «әллә хушлашмый да Ходай бакчасына күченәме», дип курка башлаган идек.

Бер-берсенә ябышкан иреннәрен кыймылдатып, Козьма сорау бирде:

— Мин кайда? Сөз кемнәр?

— Ватагада, дуслым, ватагада. — Барысы өчен дә җавапны һаман да шул Жәпләкә кул тотты. — Икенче төрле, безне әртил яисә ширкәт дисәң дә ярый. Рус кенәзләренен «иң кадерле һәм сылу» коллары бергә җыйналдык та шушы мәгарәгә качып жан асрыйбыз.

Соңгы жөмләсен әйткәндә ул жәпләкә чатларын уйнаклатып алды, тирә-юньгә тезелешкәннәр тыенкы рәвештә көлемсерәп куйды. Ә Жәпләкә кул җай чыкканга сөенә иде, ахры, теле белән тегермән тарта-тарта сөйләнүен белде:

— Дөрөс анысы, кенәз-бояр кавеме безнең әртилне «угрылар шайкасы, башкисәрләр, юлбасарлар» дип йөртә. Мәгәр алар, гөһәһкә батып, юкка гына безне рәнжетәләр. Без бит күбесенчә балык тотып, ауга-мазар йөрөп көн күрәбез. Ну инде кайчакларда безнең капкынга берәр бояр яки сәүдәгәрнең олавы йә кәрваны килеп каба икән, анысына без гаепле түгел. Барлык юллардан да алар гына йөрөргә димәгән бит. Без, мескеннәр, күктән очыйкмыни? Гөһәһ юк, дигәч тә, без барыбер фәрештәләр түгел лә инде.

Янга жыелышкан ирләр тагын көлөшөп куйды. Козьма чираттагы соравын бирергә мәжбүр булды:

— Ә мин монда ничек килеп эләктем?

— Анысы өчен Чулак Ефим белән Михна-Кабанга рәхмәт укы, туган. Ефим — атаман ул безнең. Сине ниндидер чокырдан менә шул эзләп тапкан. Бүген ирләр белән ауга китте ул. Күп йөрделәр инде. Озакламый кайтыр...

Мәгарә эче тәмам караңгыланып беткәннән соң гына кайдадыр тышкы якта гор-гор килеп сөйләшкән ирләр тавышы яңгырап ишетелде. Ниндидер күренмәс ачыклык аша мәгарә эченә юньлерәк киенгән һәм тазарак кыяфәтле ирләр керә башлады. Болар сан ягыннан уннан артык иде. Имән сыман кыска буйлы, таза бәдәнлесе иңенә элгән түшкәне учак янына кертөп салды.

Иң ахырдан гына мәгарәдә Ефим пәйда булды. Озын юл үтөп шактый талчыккан иде, күрәсөң, ул учак янына ашыкты. Ләкин Жәпләкә кул әйткән хәбәрне ишеткәч, ярты юлда тукталып калды.

— Әнә табылдыгың аңга килде, атаман. Кияү түшәгенә урлап китереп салган кыз диярсөң. Мин монда ничек килеп эләктем дә күлмәкне кем салдырды, дип сорашып ята.

Ирләр ихахайлап бер көлөшөп алды, Ефимның да йөзенә яктылык инде. Кочакларга ниятләгән кеше шикелле сыңар кулын бер тарафка жәеп, ул Козьма ятагы янына килеп житте. Аннары Козьманың иңеннән кат-кат кысты:

— Ниһаять, ниһаять,— диде ул кызу гына.— Шушы көнне атна буге көттем.

Ефимның күзләре дымланган һәм ул аларны Козьмага күрсәтмәскә тырыша иде. Сүзләрен дә күбрәк аска иелөп дәште:

— Сине бигрәк ерткычларча кыйнаганнар иде, туганкаем. Күрәсөң, алар инде сине үлемгә үк хөкем иткән булган. Чыгарып аткан чокырлары янына килөп, алар әле сине кылычлар белән дә өзгәләмәкче иде. Аллага шөкер, ярый, без яшөрөп өлгердек.

Козьма Ефимның кулсыз иңбашына караш ташлап алды.

— Син мине ничек таптың да ул тәмугтан ничек чыгардың соң?

— Гаврила зинданыннан котылгач, мин синен артыңнан гел күзәтеп йөрдем. Ул ике хәшәрәт боярның берәр төрле этлек әзерләвен күңелем сизгән иде. Ике буар елан бер йомгакка чорналса, юньлелеккә түгел инде ул. Димәк, алар, сагалап торып, гаепсез бер жанварны күмәк буачаклар. Шулай булып чыкты да. Алар Юрий кенәзнен башын ашадылар, ә син гаепле кеше булып калдың. Мәгәр син алар өчен куркыныч шаһит идең, шуңа күрә үзеңне үтерергә тырыштылар да инде. Әмма алдандылар. Алар сине, дөмеккәңгә хисаплап, Ләһ капкасы янындагы чокырга чыгарып атты. Ә Михна-Кабан белән без сине төнлә урлап качтык.

Ефим кыска буйлы, таза бәдәнле ир-егеткә караш ташлады, ияк кагып аны үз янына дәште.

— Менә шушы егет сине үзенен жылкәсенә күтәреп алып кайтты. Исән калуың өчен миңа түгел, аңа рәхмәт укы.

Козьма белән Михна бер-берсенә елмаеп ияк какты. Ә Ефим инде көлә-көлә Киев хәлләрен сөйләүгә күчте:

— Боярлар астына суны, ох, күп йөгерттек, туган! Сине эзли-эзли дөнья актардылар. Чапкыннары Вышегород ягына да, Переяславльга да очты. Владимир, Суздаль юлларын әле булса егермешәр кешелек дружиналар саклый. Син алар өчен, валлаһи, нык асыл кош. Алар синен башың өчен, мөгаен, алтын түләргә дә әзерләрдер.

— Безнең янда атна буе хәзинә яткан икән, ә мин, надан, сәләмәдән йөрим,— дип, Жәпләкә кул сүз кыстырган иде, ирләр тагын бөтен мәгарәне тутырып көлештеләр. Ефим да шул ук мәкамне эләктереп алды:

— Син үзең дә хәзинә бит, Петро. Ратимир атлы боярыңа кайтарып тоттырам икән, син «кызыл этәч» жибергән келәтләре өчен беләсеңме ул миңа үзенен байлыгыннан никадәрле өлеш чыгарачак?

Мәгарә эчен ирләрнен тагы ихахайлап көлгән тавышы каплап китте. Хәтта учактагы ялкын да уйнап-биеп алды. Көлү тынгач, Ефим инде житди тавыш белән дәвам итте:

— Ә бизмәңгә салсаң, чыннан да бит, безнең һәркайсыбыз хәзинәгә тора. Асыл егетебез Михна, мәсәлән, сәүдәгәренен кәрваны Рязань юлбасарларыннан талаттырган. Сәүдәгәре аның жиде кат тиресен салдыру өчен рәхәтләнеп ришвәт түләр иде. Дормидонтны әнә яу кырын ташлап качканы өчен Углич кенәзе эзли. Менә бу ике егетне Смоленск кенәзләре кабыргаларыннан асып куя алмаганга күрә саргаялар. Саный башласаң, һәркайсыбызның гөнаһасы да, бәясе дә бик күп. Менә сиңа да барча тарафка юл бикләнде, Козьма туганкаем. Үзең, комы күптән коелып беткән бабай түшәгенә китереп салынган яшь көләш шикелле, гөнаһасыз да бит, мәгәр Андрей кенәз янына әйләнеп кайтудан да сиңа бер мәгънә юк. Без менә шулай,

үзөбөзгө - үзөбөз корган капкын-жәтмә эчендә яшәргә мәжбүрбөз шул...

Аңга килгәннән соң тәүге төнне Козьма керфек тә йоммыйча үткәрде. «Чулак Ефим хаклы, Андрей кенәз һичбер вакытта да минем гаепсез булуыма ышаначак түгел,— дип, ул газаплы уйлар эченә чумды.— Әйе, мин мәңге кара эчле боярлар корган мәкерле жинаятының гап-гади бер курчагы гына булдым. Мәгәр никадәр генә аклансам да, Юрий Долгорука агуланган шәраб сузучы, Андрей кенәзнң исемен пычратучы кеше мин идем бит. Димәк, мин катил. Шулай булгач, минем өчен Владимир каласына, чыннан да, юл бикләнгән. Андрей кенәзнң мине мәңге гафу итәсе юк...»

Ул төннән соң атналар-айлар узды, Козьма күңелендә тынычлык урнашмады. Әртилгә көн саен диярлек яңадан-яңа чаклар өстәлә тора, алар ауга, балыкка, үлән жыярга йөри, ә Козьманы әле һаман беркем дә бимазаламый иде.

Ниһаять, беркөнне Ефим килеп аның иңбашына кулын салды:

— Юрий кенәз үлеменә син гаепле түгел. Үз-үзеңне ашаудан тукта инде, туган.

Ул минем әткәйне коллыктан коткарган кенәз, мин алар нәселенә гомер буге хезмәт итәргә бурычлы кеше идем,— дип кенә җавап кайтарды да Козьма янә тынды. Тик Ефим бу юлы аның күңеленә тулысынча үтеп керергә ниятләгән иде, күрәсең.

— Исәбең бар икән, Долгорукларга читтән торып та хезмәт итеп була. Нинди юл сайлыйсың, анысы синнән тора.

Козьма әүвәл авыр сулыш алды, аннары карашында усал ут кабынды.

— Ул хәшәрәт ике боярдан үч алмыйча торып мин җаныма тынычлык тапмам, Ефим. Шуңа күрә тиешле корал бир дә, әйдә, җибәр мине. Исән калсам, кире кайтырмын.

Хәзер инде Ефим авызына су капкандай булды, йөзенә үпкәле һәм ачулы кара күлгә ятты.

— Ә син җилбәзәк тә, өстәвенә, шактый гына мәнсез дә кеше икәнсең, Козьма,— дип, ул ярсыган тавыш белән тезеп китте.— Айлар буге бер казаннан ашаган иптәшләреңнең йөзенә шулай итеп төкерәләрмени? Син бит күреп тордың, безнең әртил үзенә юлбасарларны, башкисәрләргә туплаган яман шайка түгел. Монда һәммәбез дә туганнар шикелле бертигез, тапкан ризык уртақ. Инде ризыкны һәм киёмнәргә бүлешәбез икән, иңгә яткан кайгы-хәсрәтләр дә һәммәбез өчен уртақ бит безнең. Син бездән йөз чөереп күлне күккә асмакчы буласыңмы әллә? Ай-һай, энекәем! Сыңар бармак хатын-кыз имчәген капшау түгел, тузган чәчне тарарга да ярамый ул. Юкка эреләнмә. Без синең ялгызыңны гына беркая да җибәрмибез. Петрила белән Гавриладан үч алырга җыенгансың икән, бик хуп. Сине тыючы

да, үгетләүче дә булмас. Мәгәр үзең белән күпме кирәк шул-кадәрле ирләр алачаксың. Синдә генә түгел, безнең күңелләрдә дә бояр-кенәзләргә каршы үч хисапсыз...

Киев каласында Ефим-атаманның шымчылары байтак иде. Берәр ай чамасы үткәннән соң шулар хәбәр салды:

— Изяслав кенәз Белогород каласындагы боярларны үтерткән. Гаврила үзенең башкисәрләре белән шуларның утарларын таллап кайтырга жыена.

Жиһанда яз, бөтен жир боламык булуга карамастан, әртилдән егермедән артык ир-ат жыенып юлга чыкты. Ефимның да ияр өстенә менә башлавын күреп, Козьма аны туктатмакчы иде:

— Без болай да бик күп. Ичмаса, син булса да интегеп йөрмә инде, атаман. Монда калган туганнар турында да кайгыртасы бар бит.

— Иптәшләрәң хакында уйларга онытмыйсың, анысы өчен рәхмәт,— дип, әүвәл Ефим талгын эндәште дә, бөтен кешегә ишетелерлек итеп, кычкырып өстәп куйды.— Аннары, мин булмасам, Петрога да бәйрәм. Мин югында беләсеңме ул ничек оста атаманлык итә? Жәпләкәсенең бер чаты белән генә ишарә итә икән, димәк, аңа шәраб табып китер. Ә инде ике чатын да жиргә китереп төртсә, егыл да үл. Ул чагында инде сөөкле атаманга йөзем кебек кызны шәп-шәрә көенчә китереп сал.

Ефимның шаяртуына түзә алмыйча аландагы бөтен ир-ат тәгәри-тәгәри көләргә тотынды. Атаманның сүзләренә һичбер төрле ачуы чыкмаган иде, күрәсәң, Петро үзе дә жәпләкәле кулы белән корсагын уа-уа озак шаркылдады.

Яңакларындагы яшь бөртекләрен сөртеп алгач кына Ефим Козьмага житди тавыш белән җавап бирде:

— Киев зинданында син генә түгел, мин дә газап чиктем. Ул Гаврила-хәшәрәткә минем дә әжәт түлисем бар...

Язгы, михнәтле юл шактый озакка сузылды. Әртилнекеләр Белогородка барып житкән чакта явыз Гаврила каладан чыгып килә иде инде. Бояр кәрваны алдына унбишкә якин җайдак жыелып баскан. Уртада һәркайсына пар ат жигелгән унбиш-егерме олау тезелешкән. Артта тагын унлап дружиначы ат өстенә менгән. Һәммәсе кызмача, күбесе изүләрен ачып жибәргән.

Кәрван уртасындагы ике олауга япъ-яшь кызларны тезеп утыртканнар. Гаврила да шунда. Жиләк кебек пешкән бер сылуны кочагына соскан да тегенең ай-ваена карамыйча имчәкләрен каптырмакчы була. Олаулар байлык-нигъмәт белән шыгрым тулы, әсирләр күп. Гавриланьң канәгать булуына шикләнерлек түгел.

Кәрван әүвәл сай гына бер елга яры буйлап сузылып кайтты. Әртилнекеләр әле калкулык, әле урманнар артына яшере-неп аны көн буе озата барды. Алда зәңгәрләнеп зур гына күл күренде. Юлда кайту ялкытудан бигрәк, явыз Гаврилань баш-

ка төрлерәк уй тукталырга мәжбүр итте бугай: һични аңлатып тормыйча шушы күл буенда казаннар асарга һәм шалашлар корырга әмер бирде.

Олаучыларның арбалардан түгәрәк лагерь ясый башлавын күргәч Козьма белән Ефим хафага төшә калды.

— Болар шалашларын да, мөгаен, лагерь эченә корыр. Ул чагында сиздерми генә һөжүм ясау мөмкин булыр микән? — дип, әүвәл атаман үз хафасын сиздерде. Аннары аны Козьма жөпләп куйды:

— Яуга керә калсак, иптәшләрне югалтмаска иде.

Аларның моң-зарын Ходай Тәгалә ишетеп торган диярсен, күл буендагы шау-шуны Гавриланың яңа әмер авазы каплап китте:

— Ошбу хур кызлары өчен шалашларны энә теге кәстәнә агачлары янында әмәлләгез. Ходай кушса, менә шушы жирән сылу белән мин бүген зөфаф киче уздырам. Картаймыш көнемдә минем тән дә ләззәт күрсен әле...

Олаулар икегә бүленде. Бер өлеше белән кәстәнә әрәмәлеге ягын, икенчесе белән күл буена килгән юлны капладылар. Моңы инде лагерь дип атарлык түгел, ат өстеннән төшмәгән килеш тә бу ыстанның аркылысын-буйга айкап була иде.

Тиздән учаклар кабынды, үзәнлек һәм күл өстенә сыек зәңгәр төтен сузылып ятты. Бераздан инде кайсы учак янын кыза барган бәхәс, кайсын үкереп-улап сузган жыр авазлары да күмеп китте.

Күл буена төнге караңгылык шактый куге һәм сөмсез булып ятты. Күк йөзәндә биек-биектә сирәк кенә йолдызлар жемелдәшә, ләкин алар да караңгыда янган черек агач шикелле сүрән, мескен булып ялтырый иде. Эртилнекеләр ач, киём-нәре юка, шуңадырмы язгы салкын һава һәммәсен дә куырылып утырырга мәжбүр итте.

Ниһаять, берзаманны күл буена исерек авазлар ишетелмәс булды. Су өстендә кайтарылып уйнаган учакларның яктысы юкка чыкты. Талап кайтучылар дружинасы гамьсез, алар инде йокыга талган иде. Ефим-атаман әмерләрен тыңларга да вакыт килеп житте:

— Унар-унар булып икегә бүленәбез. Һәммәгез дә жәяү. Ике кеше ат сакларга кала. Козьма! Бер унлыкны, әйдә, син үзең ал. Икенчесе — миңа. Күлне урап, икебез ике яктан барабыз да аннары берьюлы һөжүм итәчәкбез. Сигнал — кыр үрдәге тавышы. Һәрвакытта да шыпырт эш итәргә, тавыш-тын чыгармаска. Төп сугыш коралы — хәнжәр. Инде аңлашылдымы?

Караңгыда күпләр ияк какты, бер-икесенен генә жавабы ишетелде.

— Беренче кат түгел. Аңлашылды, атаман. Сынатмабыз.

— Ну алайса, Ходай Тәгалә ярдәме белән алга.

Урыны белән чүгеп, урыны белән шуышып барсалар да,

Гаврила ыстанына тиз життеләр. Гөманлауларында хата бөтенләй юк: талаучылар исерек, алар әле олау астына, әле учак буена тәгәрәшәп яман гырлый иде. Шулай да кәстәнә куаклары ягы тыныч түгел. Шалашларның берсеннән тыелып кына елаган кызлар авазы саркый, икенчесеннән мыш-мыш килгән, ыңгырашкан тавыш ишетелә.

Козьма кулына озын хәнжәр тотты, билендәге кылычын алга күчереп, жайлап куйды. Көткән чакта мизгеле дә газап, ә вакыт дигәнә һаман сузыла иде. Менә, ниһаять, мескен генә булып ата үрдәк тавышы ишетелде. Әртилнекеләр шул мизгелдә учак тирәли аунаган талаучылар өстенә ябырылды. Кемдер учактагы күмерләр өстенә басып үтте, ахры, кызгылт-сары төстә ялтырап очкын баганасы күтәрелде.

Козьма болай да кәстәнә буендагы шалашларга төбәлеп ята иде. Очкын яктысында шалаш өстенә салган агач кәүсәләре ялтырап алды. Мәче сыман тавыш-тынсыз кубып, Козьма шалашларга таба томырылды. Әмма ул соңарды. Егет юлда аунаган ияр-камытларга абына-сөртенә килеп житкән чакта текә очлы шалаш стеналары шатыр-дөбер уйнаклай, эчтән әүмәкләшкән, гыжылдаган авазлар аермачык булып ишетелә иде. Шалаш авызын каплаган ботакларны йолкып ташласа да, сагыз сыман куге караңгылык аша Козьма һичбер нәрсә абайлай алмый торды. Берзаманны кемдер авыр ыңгырашты да шалаш эченә әллә нинди шомлы тынлык иңгән кебек булды. Икенче мизгелдә инде шалаш авызында хәнжәр ялтырап китте, аннары ап-ак күлмәк-ыштанга төренгән ир-ат пәйда булды. Козьма аны-моны аңышып өлгергәнче ак киёмле бәндә кәстәнә куакларына таба йөгәрә дә башлады. Козьма аның артыннан куа китте. Йөгереп барышлый ук биленнән кылычын суырып алды, ара якынайды. Хәзер инде шикләнерлек чама калмаган, бу качак, һичшиксез, Гаврила бояр иде.

Караңгыда шәйләп өлгермәде, менә ул кәстәнә куакларына төртелеп тукталып калды. Аннары ерткыч шикелле капылт борылып басты. Зәһәр хәнжәр, очкын сыман ялтырап, ике арадагы бушлыкны телеп-телеп узды. Үткән хәнжәр янә өскә күтәрелде. Гыж-гыж килгән Гаврила бояр ике-өч мәртәбә алга таба сикергәләп куйды. Ләкин аның хәнжәре кабаттан аска таба төшәргә өлгермәде. Пәһлеван Козьма усал итеп селтәгән аяусыз, дәү кылыч Гавриланьң күкрәген икегә ярып узды. Комсыз бояр, авыр гөрселдәп, жир өстенә ауды.

2

Дала өстенә сузылып һәм көттереп кенә инде таң да атты. Тик жиңүчеләргә алсу таң да артык, аның яктылыгы газап өстенә газап өсти иде.

Бүгөн алар атаманнарын яуда югалттылар. Өнө ул учаклар буенда, сыңар кулын күкрәк өстенә куеп хәрәкәтсез ята. Кыя-фәтенә карап аның турында «бәлки, йокыга гына талгандыр», дип алданыр да идең. Ләкин аның муенында тирән яра эзе ачылып тора. Гаврила-хәшәрәт, шалашыннан чыгып йөгөргәнче, атаманга хәнжәр батырган.

Атаман гәүдәсе янында ике яклап Козьма белән Михна жиргә тезлängән. Һәр икесе сүзсез, йөзләре катып калган, күзләрендә моңсулык һәм кайгы. Атаманның үлеми өчен үз-үзләрен гаепләп газапланган минутлары, күрәсен, әле үтеп тә китмәгәндер. Иптәшләре әйткән сүзләргә ишетмиләр, күл буена бәйләп ташланган әсирләргә ыңгырашуына игътибар итүче юк. Әйтәрсен бөтен җиһанда фәкәт кайгы, газәп һәм кургаштай авыр тынлык кына хөкөм сөрә.

Шулай да вакыт галиҗәнаплары үзенең итте. Кояш офыктан дилбегә буе ераклашкан, Козьма белән Михна да аяк өсләренә күтәрелде. Ләкин Козьманың әле һаман туры карап сөйләшәргә кыюлыгы җитмәде, ул күл өстенә төбәлгән көе генә иптәшенә дәште:

— Атаманны монда калдырмыйбыз, лагерьга алып кайтып җирләчәкбез. Егетләр белән син идәрә ит, Михна, мин булдыра алмыйм.

— Атаман сине якына күрә иде,— дип, Михна каршы төшмәкче булды, Козьма һични эндәшми чыткә китеп барды да ниндидер төп өстенә чүгәлде. Беркадәр вакыттан соң гына Михнаның кыяр-кыймас дәшкән әмерләргә яңгырап ишетелде:

— Болай итеп утырмагыз инде, юлга җыеныгыз. Атаманны лагерьга апкайтабыз, берәр арбаны бушатырга кирәк.

Яңа башлыкка каршы төшүчеләр тиз табылды.

— Һе, Кабан, әйттең син сүз! Нәрсә, боярлардан талап алган малны күл буена чәчеп калдырыйкмы?

Козьманы зәһәр елан чаккан кебек булды. Ул бик җәһәт итеп башын югары калкытты, усал кысылган күзләре, чакматашка охшап, бер көлтә очкын бөркеде. Эчәндәге ярсуы күңелен юлбарыс шикелле кытырып таласа да, ул үзен вакытында кулга алып калды, тавыш иясен каш астыннан гына күзәтүен белде.

Бу — ике-өч ай чамасы элек кенә әртилгә килеп кушылган Васька Сазон иде. Кипкән балык төсле юка сынына өстәп озын, нечкә муенлы, тырпаеп торган чәчле булганы өчен әртилнекеләр аңа тиз арада Әтәч дигән кушамат та тагып өлгерделәр. Ул үзен Чернигов кенәзенең җәза зинданыннан качкан мескен холоп итеп таныштырды. Чыннан да, бил турында ярасы бар иде, аны тәүге атналарда балыкка яки ауга һичкем кыстамады. Ә инде бервакытны Козьма Киевка юл тоткан ниндидер сәүдәгәрне туктатырга дип отряд туплый башлагач, иң

беренче булып шушы Васька-Этэч телэк белдерде. Ул вакытны Козьманың исәбе сәүдәгәрне өркетеп, аны Владимир базарына борылырга мәжбүр итү иде. Эмма «бичара» сәүдәгәр Козьма ташлаган кинаяне дөрөс аңламады. Отрядка ялланган каравыл белән яуга керергә, ахырда инде сәүдәгәрнең олауларын таларга туры килде. Ул чагында кем күпме булдыра ала, биштәренә шулкадәрле байлык жыеп кайтты. Лагерьда һәммәсен Жәпләкә кул базына бушаттылар. Ә Васька-Этэч, билендәге ярасы сызлауны сәбәп итеп, лагерьга нык кына соңарып һәм биштәрсез кайтты...

— Этэч, авызыңны биклә!

— Атаман өчен без синең бугазыңны чәйнәп өзәчәкбез! — дип, шундук ике-өч ир чәчрәп чыкты. Хәзер инде шактый кыю тавыш белән Михна да өстәп куйды:

— Монда әле менә бу бояр хатыннары утырып килгән буш арбалар да бар бит.

Тирән йокыдан айныган шикелле һәммәсе бер як читтә тезелешеп утырган кызларга төбәлде.

— Вәт бәла! Ә боларны нишләтәбез инде? — диде кемдер, аптыраудан тәмам гажиз калып. Ирләрнең һәммәсе дә байтак вакыт җавап тапмый торды. Шуны көткән сыман оятсыз тавышы белән тагын Васька-Этэч телгә килде:

— Боярларга гына наз кичереп яшәргә димәгән бит. Жарияләр безгә дә ярап тора. Үзебез белән алыык.

Козьманың да түземлеге сынды:

— Бикәләрне арбаларына тезеп утыртыгыз да Белогород ягына кайтарып җибәрегез! — дип кычкырды ул кинәт ярсу, зәһәр итеп. Аннары тынычрак тавыш белән өстәп куйды. — Гаврила-хәшәрәт талаган байлыкның да яртысын аларга кире кайтармыйча булмас. Югыйсә алар аны, калаларына кайткач, шул ук безнең туганнардан — игенче белән һөнәрчедән талап җыячаклар.

Ни гажәп, бер генә ир дә Козьмага каршы һични эндәшмәде. Фәкать Михна гына сәерсенеп сорау бирде:

— Ә бикәләр берүзләре генә ничек кайтып җитәр? Алар юньләп дилбегә дә тота белмидер бит.

— Әнә әсир булып төшкән олаучылар кире алып китәр.

— Һе! Аларны да җибәрәбезмени?

Ирләр аптырап тора, ә аларның кыяфәте, үз чиратында, Козьма пәһлеванны сәерсетә иде.

— Ә сез аларны казанга салып пешерергә җыендыгызмы әллә? — дип сорады ул, ике кулын җәеп. — Аларның безгә бөтенләй кирәге юк. Тышауларын ычкындырыгыз да иреккә җибәрегез. Дүрт яклары кыйбла.

Кемдер җилкәсен сикертте, кемдер баш чайкады, эмма үпкәдәгъва белдерүче табылмады. Козьманың пәһлевандай таза

гәүдәсе үк әртил ирләрәннән тел саклауны сорый, аннары аның гаделлеге дә аларны буйсынырга мәжбүр итә иде, күрәсен. Ирләр тавыш-тынсыз рәвештә үзәнлек буенча таралышты. Козьма кәстәнә куаклары янына юнәлдә дә, корыган үләннәр өстенә чүгәләп, янә үз уйлары эченә һәм «ник тудым?» кыяфәтенә чумды.

«Эх, Ефим атаман! Яклап кала алмадым мин сине, өлгермәдем. Күрәсен, язмыш — явыз — андый мөмкинлекне ике кат тудырмыйдыр. Киев урамында шул ук Гаврила-хәшәрәт аты белән өстенә менгән чакта әле өлгергән идем. Бу юлы соңардым. Ярым үлек хәлемдә мине Ләһ чокырыннан кайтарганың өчен сиңа бер изгелек тә кыла алмадым бит. Син гафу ит мине, туганкаем! Мин онытмам сине. Һәр адымым, һәрбер гамәлемне сиңең калыбыңа, сиңең намусыңа үлчәп дәрәсләрмен...»

Беркадәр читтә үлән кыштырдаган тавыш ишетелде, кемдер тамак кырды. Козьма борылып карады да аптырап китте. Бөтен әртил өчен чабата бәйләүче «алтын куллы» Антон алга чыгып баскан, ә аның артына бөтенләй дә таныш түгел дүрт ир тезелеп тора.

— Козьма туган! Менә бу дүрт бәндә үзләрен ватагага алуыбызны сорый. Ни хәл итик?

Антонның сүзләре бөтенләй үк кыргый булмаса да, Козьма аларны ишетүгә коелып төште:

— Нигә аны миннән сорыйсың? Кем мин ул кадәрле?

— Без уйлаштык, уйлаштык та, хәл иттек инде, туган. Ефим урынына хәзер син каласың. Син — атаман.

Козьма кыза башлады:

— Менә сиңа мә! Сезгә атаман сайлау хокукын кем бирде соң әле? Бу тулаем ватаганың эше, һич сезнеке түгел. Ә хәзергә әнә Михнага буйсыныгыз. Бу кешеләр язмышын да ул хәл итсен.

— Безне сиңең янга шул Михнагыз җибәрде дә инде, — дип, дэгъвага озын, ябык гәүдәле ир кушылды. — Ул: «Козьма сүзе закон булачак», — диде. Син кире борма инде. Киевка кайтсак, безне йә дарга асачаклар, йә җәза станында аяк сузачакбыз. Гаврила бу байлыкларны үзе генә түгел, әле Петрила бояр өчен дип тә талады бит. Барып сыенырдай бүтән җиребез барыбер юк. Сезнең янда калырга ризалык бир, туган.

Козьма бер төнлек тоткыннарда аптырау тулы караш белән күз йөгертәп чыкты. Йөнтәс, зур бүреген кашларына ук төшәреп кигән кыска буйлы, какча гәүдәле иргә озак текәлеп торды. Теге бичара ирнең карашында ялвару белән өмет тойгылары икесе бергә кушылып яна иде. Козьма бу ирләрнең, олаучылар юлга кузгалыр алдыннан чәчеп ташланган һәм елап-сыктап сүнә баручы учак сыман, кадерсез хәлгә калуын төшенде дә, аптырагач, ничарадан бичара кыяфәттә кулын изәп дәште:

— Ярар соң, әйдә, юлга жыеныгыз...

Байлык һәм арбаларны бүлешкәч, ниһаять, кузгалдылар. Хатын-кызлар һәм бер төркем олаучы Белогород каласы ягына кайтып китте, әртилнекеләр көнчыгышка таба тезелеп басты. Козьма үзе кәрванны йомгаклап артта бара иде, жайдакларны-олауларны каударлаучы кеше табылмады. Атларның үзләренә тулы ихтыяр биреп, көне буге сүзсез кайттылар.

Кояш офыкка таба янтая башлагач, Козьма янына Михна килеп житте. Козьма инде ялыктыргыч, авыр әңгәмә башланыр дип әсәренгән иде. Ә Михна бөтенләй дә көтелмәгән хәбәр әйтеп аны сискәндерде:

— Безнең артка ниндидер жайдак тагылды, Козьма. Баштарак юк иде, төштән соң инде бер ун чакрым буге озатып килә. Безнең ватага урынын ачыкларга жибәрелгән шымчы булмагае.

Козьма каударланып артка караш ташлады. Чыннан да, берәр чакрым чамасы ара калдырып, алар эзеннән япа-ялгыз жайдак килә иде. Козьма никадәрле генә текәлеп караса да, аның кем булуын ачыклай алмады. Аптырагач, салмак тавыш белән Михнага эндәшәргә мәжбүр булды:

— Олаулар кайта торсын, ә без көтеп карыйк.

Егетләрнең кәрваннан аерылуын шәйләп өлгерде, күрәсен, ерактагы жайдак та капылт туктап калды. Көтә-көтә шактый вакыт үтте.

— Гаҗәп! — диде дә иң әүвәл Козьма баш чайкады. — Лагерь урынын белергә чамалый дисәң, бу бәндә безгә күренмичә, арба эзләре буенча гына да бара алып иде. Әнә үзен үлчә, безнең эзләр ничек ярылып ята. Нич тә мәкерле шымчыга охшамаган бит бу.

— Алайса кем булыр?

— Үземә дә кызык. Син, әйдә, ватагага урман эченә борылырга әмер бир дә, мин яшеренеп кенә аны көтеп торыйм. Безне күз алдыннан югалткач ашыга башламасмы, шуннан ачыкларбыз.

Михна кәрван башына таба чабып китте, берәздән олаулар агачлар артына кереп югалдылар. Козьма да урман авызындагы куаклар арасына яшеренеп басты. Ни гаҗәп, егетнең гөманлавы шундук чынга ашты. Күз алдыннан кәрванны югалтуга ук ялгыз жайдак атын жан-фәрман куалап алга томырылды. Ул уяулык-саклык дигәнне белми иде, ахры, урман авызында үзен нинди хәвеф көтүен абайламый калды. Әүвәл Козьма куаклар арасыннан болан кебек ыргылып чыкты да жирән-кашка атының йөгән бауларына асылынды. Ә ялгыз жайдакның йөзенә текәлгәч тораташтай калды.

Ат хужасы — әле иртән генә башкалар белән бергә Белогород ягына кайтып киткән, кичә юл буенча һәм төнлә шалашта

Гаврила чыелдаткан жирән чәчле чибәр кыз иде. Дөрөс, ул хәзер инде өстенә ирләр чалбары һәм кафтан киеп алган, озын толымнарын майланып беткән иске бүрек астына яшергән. Әмма аның ай шикелле тулган йөзөндәге алсулыкны, каен жилә-гедәй сусыл иреннәрен, озын керфекләр арасыннан балкып торган күзләрендәге гажәеп зәңгәрлекне һичбер төрле киём яки пәрдә артына да яшерерлек түгел. Козьма әнә шул гүзәллектән карашын аера алмый торды. Ә кыз үзе, кызарып чыккан йөзөн түбән таба иеп, сүзсез генә утыруын белде.

— Кая юл тотасың, чибәркәем? — дип, тынлыкны, ниһаять, Козьма бүлде.

— Сезнең ватагага.

— Ә-ә?

Козьманың уклау йоткан кебек телсез калуын күреп, жирән сылу үзе дәвам итте:

— Әйе, ватагага. Гаврила-кабахәтнең мине ничек мыскыл иткәнән син үзең дә күреп тордың бит. Тавык сыман тапаланган хатын калада кемгә кирәк? Шул, яңа бояр ялчыларына төн уздырыр өчен дисәң генә инде. Аңа ризалашканчы муенга таш асып берәр күлгә ташлану хәерлерәк. Ә минем яшисем килә. Азат, горур булып. Менә сезнең янда. Анда да — кимсетелгәннәр, һәммәсе минем ишләр.

— Мәгәр анда бер генә хатын-кыз да юк бит.

— Мин беренчесе булырмын. Бояр халкы мыскыл иткән, бозган кызларның чуты-чамасы юк, алга таба тагын өстәләрләр.

— Ә ватагада син ни эшләрсен инде?

Жирән сылу ирен читләре белән генә көлемсерәп куйды:

— Син мине бояр хатыны дип уйлыйсыңмы әллә? Юк, баһадир. Әле теге, әле бу комсыз бояр кулына күчеп йөргән гап-гади бер авыл кызы мин. Башта безне Святослав кенәз дружинасы талап узган иде, аннары инде Давидныкылар үзләренә әсирлеккә куып алып китте. Минне асраган Акинфий һәлак булгач, шакшы Гаврила кулына килеп каптым. Менә шуларны санагач үзең уйла инде, кан һәм байлыктан туймас кенәзләр яу йөрешкән мондый рус жирендә бәхетле хатыннар бик күп микән? Ә инде минем уңганмы, түгелме икәнне беләсен килә икән, берүк шикләнмә. Бу җиһанда минем кулымнан килмәгән эш бөтенләй юк.

Козьманың әле һаман жирән сылу тәкъдименә күнәргә исәбе юк иде.

— Болан баласының бүреләр өерендә исән-имин яши алуы икеле бит, чибәркәем. Әгәр ватаганыкылар шалаш төбеңә тезелеп йокы күрсәтмәсә, ни эшләрсен?

— Чуртанны «суга батырабыз», дип куркыталармыни, юләркәем? — диде дә жирән сылу әүвәл туарылып көлдә. Аннары аның йөзе җитди кыяфәт алды, уйчан карашы, күкерт сыман,

Козьманы яндырып узды.— Сез бит ирекле, хөр бөркетләр, дустым. Ә чын бөркетләр чирле-яралы мал яки үләксә белән вакланмый. Аннары... аннары мин синен хаксызлыкка юл куй-маячагыңа да инанып өлгердем бит инде. Тегендә, күл буенда, син энә ничек гадел хөкем йөрттең. Яшереп торасым килми, күңелемә хуш килдең син, батыр. Бәлки, әле менә шул сәбәпле мин сезнең арттан ияргәнмендер дә.

Козьма көлемсерәп куйды, байтак вакыт буе ни кылырга белми аптырап торды:

— Валлаһи, дип әйтәм, авырткан башка тимер тарак кебек булдың, жирәнчәчкәй. Ни эшләргә инде? Ичмаса, исеменче булса да әйтер идең.

— Дуня.

Козьма тагын берәз гына вакыт уйланды да, ныклы карарга килеп, ниһаять, кул селтәде:

— Язмыштан узмыш юктыр. Әйдә, киттек, Дуня.

3

Алан уртасында акрын гына нәни учак яна. Аннан купкан зәгыйфь ут яктысы аланлыкны әйләндереп алган кәстәнә, балан, зирек куакларына, ташлы тауга кадәр үк барып житми. Суга төшкән таштан күтәрелгән дулкын шикелле, яктылык та аланлык буенча дилбегә буе гына һәм түм-түгәрәк булып таралган. Бик түбән төшмичә генә учак өстендә ап-ак күбәләкләр, эреле-ваклы төрле бөжәк биі. Күк йөзе чалт аяз, анда йолдызлар, дала гөлләренә охшап, тәлгәш-тәлгәш булып сибелешкән. Тирә-юңдә шылт иткән аваз да юк, илаһи бер тынлык хөкем сөрә.

Учак янына чүгеп утырган Козьма белән Дуня да күптән инде һични сөйләшмиләр. Икесе дә учакта чырт-чырт килеп янган агачларга текәлеп утырганнар, гәүдә-йөзләре генә түгел, хәтта сагыш тулы карашлары да хәрәкәтсез калган. Дуняга салкынчарак, күрәсең, ул кулларын култык астына кыстырып үзен кочып утыра. Ә Козьма терсәкләре белән тезләренә таянган да тынган. Толым-толым булып бер-берсенә укмаша башлаган аксыл-сары чәчләре иңнәренә яткан. Күе сакал-мыек аны ир уртасы кешегә әверелдергән. Маңгаена һәм каш араларына тирән-тирән жыерчыклар яткан. Соргылт, уйчан күзләреннән сирпелгән карашы да озын-озын гомер кичергән картларныкы төсле.

Беренче булып тынлыкны, ниһаять, Дуня бүлде:

— Өченче төн буе шулай утырабыз. Сиңа аз булса да ял итәргә кирәк иде бит, Козьма. Бөтенләй бетерендең.

— Ә-эх! — дип, Козьма авыр сулап куйды.— Минем хакта гына кайгырасы булса икән!

— Ә ул Михна өчен нигә бу кадәрле хәсрәтләнәсең инде? Кайтыр, Алла боерган булса, исән-аман кайтыр.

— Сөйлөшү-килешү буенча ул өч көн элек кайтырга тиеш иде бит, э һаман юк. Петрила-бояр зинданына элэкмәгән булса ярый.

— Авызыңнан жил алсын.— Дуня кулларын үзалдында селкеп-селкеп куйды.— Юкка кайгырасың, Козьма. Ике ел күзәтәм бит. Михна моңа кадәр утта янмый, суда батмый торган иде. Бу юлы да шул берәр көтелмәгән сәбәп аркасында гына тоткарлана торгандыр әле.

— Михна, Петрила-бояр янына үтеп, аны алдарга тиеш иде, Дуня. Кабих бояр аны-моны сизенмәде микән, дип куркам. Әгәр сизенсә, эшләр, ай-һай, харап. Петриланьң Михнаны кабыргасыннан астырып куюы бар. Эх, нигә жибәрдем Михнаны, ник жибәрдем?!

— Син генә котыртмадың бит инде аны. Ефим-атаман өчен үч алырга кирәк, дип, Михна-Кабан үзе ашкынды ласа. Шулай булгач, бәгыреңне нигә телгәлисең? Әртилдәге ике йөз кешенең һәркайсы өчен дә шулай үз жаныңны ашарга дигәнмени сиңа?

Козьма, авыр йодрыгын төйнәп, тез башына сугып жавап бирде:

— Шулай дигән шул, Дуня, шулай дигән. Мин — атаман бит. Моннан өч ел элек, мин килгән чакта, әртилдә ике дистә генә әрвах иде. Ә хәзер инде ике йөзнең дә чиген узып китте. Аларның һәркайсын әртилгә мин алдым. Димәк, һәркайсының язмышы өчен мин жаваплы. Михнаныкы өчен дә. Мин рөхсәт итмәсәм, ул китмәс иде. Эх, нигә дип берьялгызын жибәрдем мин аны? Ярдәмчеләр биргән булсам, ичмаса, берәр төрле хәбәр кайтыр иде.

Юатуның файдасы юклыгын Дуня тәүге төндә үк аңлаган иде инде, шуңа күрә хәзер яңа дәлилләр эзләп маташмады, сүзсез тынды. Учактагы күмерләргә әйләндергәләп озак утырдылар. Бермәлне күк йөзгә дә яктыргандай булды. Таң сызыла һәм төн белән бергә Козьма күңелендә өмет чаткысы да югала бара иде.

Нәкъ менә шул чакны тау итәгендә тояк тавышлары яңгырап ишетелде. Козьма белән Дуня урыннарыннан сикереп күтәрелде. Йөзгә әсәренеп, яктырып киткән Козьма хәтта алга таба бер-ике адым атлап куйды. Башкасына ул инде өлгермәде. Аланлыкка чаптарын ак күбеккә батырган, үзгә тузанга чумган жайдак килеп керде.

Әртилдәгеләрнең берсе дә, мөгаен, аны Михна дип һич танымас иде. Ир-егет өстенә якалары көмеш жеп белән чигелгән бәрхет кафтан кигән. Аякларында кызыл кунычлы шәп күн итек, билендә көмеш аеллы киң күн каеш, башында өсте бәрхет белән каймаланган төлке бүрек. Каешына тагылган хәнжәр белән кылыч кыннарындагы асылташлар томанлы, то-

нык таң яктысында да ялт-йолт килеп тора. Сүз дә юк, мондый вәкарь кыяфәтле жайдак каршында йөзәрләгән шәһәр капкалары, наздан туя белмәс азгын хатын изүе сыман, һичбер каршылыксыз-нисез ачылачак.

Михна алан уртасына кереп туктады да, авызын ерып һәм атаманга текәлеп, иярендә балбал сыман утыруын белде. Артык түзә алмыйча, атның йөгәнәннән эләктереп, Козьма пәһлеван үзе сорау бирде:

— Кайда болай югалып йөрдең, «тиун»? Син өч көн элек үк кайтырга тиеш идең бит инде.

— Ә-ә, сез мине көтәсезмени әле? Ә мин тагын төн йокламый серләшеп утырасыз, дип уйлаган идем,— диде дә Михна әүвәл әвен сыман гәүдәсе белән дерелди-дерелди көлемсерәп куйды. Аннары гына бөтенләй дә әһәмиятсез, вак нәрсәне әйткән кебек кенә итеп, Киевны телгә алды:

— Әй, Киевта, Петрила-бояр утарында өч көн буе бот күтәрәп ятарга туры килде. Бояр үзе Вышегородка туйга киткән иде. Шуны көттем.

Козьма-атаманның ачуы кузгалса да, ул үзен кулга алып, тыныч кыяфәттә янә сорап куйды:

— Ну, ниләр кырдың инде? Синең Давид-бояр тиуны булуыңа ышандымы соң ул?

— Әле ничек кенә! — Михнаның бөтен килеш-килбәтенә тәкәббер кыяфәт чыкты.— Төне буе йоклатмыйча үзе белән бергә шәраб чөмерергә мәжбүр итте. Ялый-ялый яңагымның бер кат тиресен салдырып алды бугай.

Михна жирәнгән кыяфәттә яңакларын уып куйды. Козьма инде кызуланып дәште:

— Ниләр килештегез инде? Кайчан юлга?

— Мин аңа «Давид-бояр сине базар көнне кичкә Переяславль ягындагы Аккош күле буенда көтеп торачак», дидем. Ул иртәгә төштән дә калмыйча юлга кузгалырга вәгъдә бирде. «Мин ауны бик яратам, житмәсә, Давид-бояр да миңа туганым кебек якын», дип кат-кат шапырынды.

— Әйбәт, бик әйбәт,— дип Козьма әүвәл, үзалдына сөйләнгән шикелле, берничә сүзне акрын-акрын гына кабатлады.— Ауны да, Давидны да ярат син. Безгә нәкъ шул кирәк. Нинди ау, нинди жәтмә көткәнлеген син соңрак күрерсең дә, ай-һай, сөөнерсең! Ау ясарбыз без сиңа, ой, ясарбыз!

Икенче мизгелдә Козьма-атаманның төсе-кыяфәте кискен житдиләнде. Аның каш астыннан сөзеп текәлгән карашындагы утлы чаткыларны күргәч, Михна да чаптарыннан шундук сикереп төште:

— Без бүген төнлә юлга чыгачакбыз. Утыз кешелек жайдаклар отрядын хәзерләргә кирәк. Сиңа ял эләкмәс инде, «тиун». Әртилне күтәр дә әмер житкер. Безне алда янә зур яу көтә.

Үч алучылар отряды Днестр ярына бер тәүлек чамасы алданрак килеп житте. Аккош күле кул сузымында гына, Петрила-боярны тиешенчә хәзерләненп каршыларга вакыт мулдан иде. Козьма әле әртилдә чагында ук барысын да хәстәрләгән иде, хәзер озакка сузмыйча отрядны икегә бүлде. Бер якка бер үк төрле кафтан-чалбар кигән ирләр чыгып басты. Бу киёмнәр һәммәсә дә Черниговның бер комсыз сәүдәгәрәннән кулга төшкән ганимәт, Киев базарына йөри торган гадәтеннән биздерү өчен Козьма аны әле узган ел ук нык талаган иде. Ул киёмнәрнең һәммәсә дә менә Михнаны Киевка юллаганда да, «бояр дружинасын» киендерергә дә үтә ярап куйды. Козьма аларга тагын бер үк төрле корал өләшеп чыкты, инде өстәп сорнай, гөсләләр дә бирде.

— Төп жаваплылык синең өскә төшә, тәти «тиун»,— дип, Козьма һәммәсен дә Михнага аңлатуга күчте.— Үз сугышчыларыңның күпчелеген әнә теге карагайлар, өрәңгеләр арасына кертеп яшер. Юлда Петрила күренүгә үк алар сорнайлар кычкыртып, эт сикертә торган көйгә охшаш булса да тавыш куптарсыннар. Таныш түгел кешеләр сезне инде кызганнар, күңел ачалар икән; дип алданырлык булсын. Аннары күл буена, күренеп торган жиргә, шәп шалаш корып куй. Аның янына казан ас. Петрила күренүгә учак кабыз, төтен жибәрә бел. Һәм, иң мөһиме, туганкаем, берүк йоклап йөрмә.

Михна йөзенә беркадәр үпкәле төс чыгарды, әмма каршы сүз әйтмәде. «Бояр дружинасы» аерылып киткәннән соң Козьма инде үз янында калган ирләргә таба борылып басты:

— Безгә, мөгаен, боярны йә яр астына, йә яр буендагы әнә теге таллыктар арасына яшеренеп көтәргә туры килер. Мәгәр вакыт әле мулдан, боярның кичкырын яки төнгә каршы гына килүе мөмкин. Шуңа кадәр бөтен тирә-якны әйләненп кайтырга, һәммәсен дә өйрәнергә кирәк. Кайда чокыр бар, кайда ерым, кайда сазлык? Дошманның качар юлы бармы? Боларның һәркайсының безгә хажәт булуы мөмкин.

Ирләр таралганнан соң казан асарлык, учак тергезерлек тә ара узмагандыр, Козьма янына беренче булып Васька-Әтәч кайтып житте. Козьма аны һаман булса күңеленә якын итә алмый, әмма Әтәч көч-куәткә гайрәтле, шуңа күрә Михна кичә танда аны да походка дип сайлагач, ул, атаман буларак, дәшми калган иде. Хәзер дә Козьма Әтәчне кырыс чырай белән каршылады.

— Моннан ярты чакрымда гына күпер бар, атаман. Аны урап үтеп булмый, боярга шул күпер аша узарга туры киләчәк.

Козьма әүвәл, чыннан да, мие катып калган сыман һични аңламыйча торды, шуңа күрә ярсый башлап дәште:

— Күпер икән — күпер. Шуннан ни булган? Нәрсә әйтмәкчесең?

Васька каушамады, төлкедәй карашын уйнаклатып тезде:

— Безнең авылныкылар сагалаган күпер аша узган чакта ул һичшиксез җимерелә һәм сәүдәгәрләрнең ким дигәндә атлары булса да шунда аякларын сындыра торган иде. Безнең күперләр өстеннән чәнчелеп төшеп муенын сындыручылар да аз булмады.

Козьманың күз алдына капылт итеп Васька-Әтәч әртилгә килгән тәүге көн килеп басты. «Мин Чернигов кенәзенең зинданыннан качтым. Ясак түләмәс өчен авыл халкын котыртканга күрә ул мине кабыргамнан асты», — дип масаюы хәтерендә яңарды. «Әх, Әтәч!» — дип уйланды Козьма аңа текәлгән көенчә һәм ачына-ачына. — Ясак өчен түгел, юлбасарлыгың өчен кабыргаңнан аскан сине кенәз. Ә без — беркатлы, сиңа ышанганбыз».

Козьма күңелен тырнаган уйларны йөзенә чыгармады, илтифатсыз итеп кенә сорау бирде:

— Син безгә күперне җимереп куярга тәкъдим итәсеңме?

Васька-Әтәч Козьманы бөтенләй тинтәккә үк чыгара башлады, күрәсең, тавышын күтәрә төшеп, көлеп кенә аңлатуга күчте:

— Андый байлыкны нигә җимерәсең, ди? Күпер — капкын бит ул. Аның берничә бүрәнәсен генә сүтеп куярга, мәгәр урыныннан кузгатмаска кирәк. Шуларның берсенә бау асасың да күпер астына качып сагалыйсың. Сиңа кирәкле корбан күпер өстенә мендеме, нәкъ шуның атлары үткән чакта, сүтелгән бүрәнәләрне баудан кисәк тартып, упкын әзерлисең. Һәм корбаның әллүр шул тишеккә. Йә атының аяклары сына, йә аның муены. Аннан инде күпер астыннан чык та коры кул белән тала. Кирәкле дошманыңа тозак әзерләү энә шулай гап-гади генә ул, атаман. Хәйлә дигәннәрен белү генә кирәк.

Козьма үзе дә тозакка эләккән кебек булды, берникадәр вакыт җавап кайтара алмый утырды. Васька өйрәткән капкын, чыннан да, бик гади һәм кулай, ләкин бу тәкъдимне кабул итү дә атаманга Әтәч кубызына бию булып тоела иде. Козьма энә шул ике ут эчендә янды, ахырда салкын акыл өскә калкып чыкты. «Мин — атаман бит. Минем бурыч — әртилнекеләрнең гомерен саклап калу, — дип, күңеленнән генә көеп уйланды ул. — Юлбасар өйрәтәмә мине, дошманыммы — аермасы һич юк. Миңа ышанып килгән яугирләрнең каны юкка акмасын да, аларны исән-сау көенчә кире алып кайтырга насыйп итсен».

Козьма, йөзенә тәвәккәл төс чыгарып, кыюланып дәште:

— Ну, Васька, күңелең төшкән күпереңне күрсәт миңа. Бәлки, чыннан да, анда тозак хәзерләрбез.

Васька-Әтәч Козьма янәшәсендә байтак ара буге кояштай балкып барды. Озын булып сузылган киң ерым буена да килеп

життеләр. «Менә ул», дип Васька ым кагуга, Козьма жиргә сикереп төште. Әле бүрәнәләре өстендә селкенгәләп, әле астына кереп күперне бәяләде. Ул әллә ни зур түгел, шулай да аның астына ким дигәндә ун сугышчыны кертеп яшерергә була иде. Козьма ирләр посып торачак урыннарны чамалады да янә күпер өстенә менеп басты. Аннары инде шактый гайрәтләнеп Васька-Әтәчкә фәрман бирде:

— Михна-Кабан янына чап син, Васька. Анда чатыр корып өлгергәнче урыныннан купсын да бирегәрәк, әнә теге таллар, зирекләр янына күчеп урнашсын. «Бояр дружинасы» күз алдында гына булгач, Петрила-бояр үзе дә, аның сакчылары да бу күпергә бик игътибар итмәс. Кабих жанның уяулыгы томансын, безгә шул гына кирәк. Ә калганын Ходай ярдәме белән барыбер башкарыбыз.

Төш житкәндә әзерләнүләр инде тулысынча тәмамланган иде. Васька-Әтәч житәкчелегендәге ун кеше күпер астына, калганнары киң ерым эченә яшеренеп ятты. Вакыт дигәннәре бик газаплап, үтә дә нык ялындырып узды. Әүвәл озын күлгәләр суза-суза офыкта кояш батты, аннары инде жир өстенә энгермеңгер ятты. Ниһаять, бары шул чагында гына дала юлында кубыз уйнаган, ат пошкырган тавышлар ишетелде. Шул мизгелдә үк ерым арьягында сорнай авазлары күтәрелде, берьюлы берничә учакта ут кабынды. Рухларын-үчләрен кереш сыман киереп, әртилнекеләр бояр олавын көтә башлады.

Петрила үзе дә, аның унбиш-егермеләп сакчысы да озын юл үтеп шактый талчыккан иде, күрәсең. Алда учак ягып көткән «Давид-бояр дружинасын» шәйләгәч алар күпергә һәм ерым эченә игътибар да биреп тормады. Күпер өстенә әүвәл алдан баручы өч-дүрт жайдак узды, алар артыннан ук киң тарантаска Петрила жәелеп утырган олау юыртып килеп керде. Ләкин тарантас, тәгәрмәчләре белән дыңгырдап, ярты күперне генә узып өлгерде. Шул мизгелдә үк кинәт пар ат тояклары астында бүрәнәләр шуып китте һәм ике ат та алгы аяклары белән тар тишеккә чумды. Шактый кызу килгән тарантас та капылт кына тукталып кала алмады, яны белән әйләнеп ерым төбенә очты. Үрәчә баулары шартлап өзелгән, ачыргаланып ат кешнәгән, тарантас дөмбердәгән тавышларга кинәт әче итеп сызгырган аваз да кушылды. Шул әмер яңгырауга күпер өстенә жир астыннан күтәрелгән сыман сәләмә, өтек киемле ирләр калкып чыкты. Алар әле элмәкле бау ыргытып, әле сөңге белән чүкеп бояр сакчыларын ат өстеннән ега башлады. Күпер өстендә, ерым буенда яман сүгенгән, авыр ыңгырашкан авазлар берара гына яңгырап торды да тынды. Михнаның «бояр дружинасы» ярдәмгә килеп житкән чакта яу инде тәмамланган, Петрила сакчыларының бер өлеше канга батып ята, бер өлеше бауларга бәйләнгән көенчә жирдә ауный иде.

— Петрила-бояр кайда, качып китмәдеме? — дип, иң беренче булып Козьма сөрән салды.

Васька-Этәч кылыч селти-селти нык ярсыган иде, ахыр, ул гыж-гыж килеп кенә жавап бирде:

— Кайда булсын, күпер төбөндә ауный. Моңа кадәр берәүнең дә Васька Сазон хәнжәреннән качканы юк эле.

Козьма-атаман ашыкмыйча гына ерым эченә төште. Тарантасны читкәрәк шудырып чүгәләде дә, әллә нинди сәер, уйчан төскә кереп, үле боярның йөзенә текәлеп торды. Аннары аякларына да бик акрын күтәрелде. Ерым эчендә үскән куе үлән сабакларын йолкып, озак кына итеп уч төпләрен уды. Күпер өстенә күтәрелгәч тә, карашын жирдән аермыйча гына, моңсу тавыш белән Михнага сүз катты:

— Петриланы энә теге тау битенә менгереп жирләгез. Явыз жан булса да, кайчандыр аны мәрхүмәкәй апам сөя иде бит.

5

Үч алучылар отряды жиңү яулап, күтәренке күңел белән әйләнеп кайтканнан соң да әртил тормышы элеккечә үк салмак, тыныч агым алып дәвам итте. Берәүләр яраларын савыктырды, күпләре ауга һәм жиләккә йөрде. Кичләрен учак янында эле күптән түгел генә булып узган яу, эле, гомумән, тормыш-мәгыйшәт турында сүз-гәп куерттылар. Үч алу походында катнашкан ирләрнең берсе дә әртилдә үзенә өстенлек, ташлама дэгъва итмәде, масаю белдермәде. Атаманга ярдәмгә килүне, яуда катнашуны һәркем инде күптән үзенә бурычы буларак кабул иткән иде.

Васька-Этәч кенә походтан кайтканнан бирле кешеләрнең үзәгенә үтте. Аның белән ызгыш-дэгъва эле Аккош күле янында ук бөре ярган иде. Петрила-боярны жирләргә әзерләгәч, Васька аның куенындагы янчыгын, билендәге асылташлы хәнжәрен генә түгел, башындагы ак төлке бүреген, аякларындагы кызыл сәхтиян итекларне дә салдырып алды.

— Мәет таларга ничек кулың бара? Нинди комсыз бәндә син? — дип, ябыклыгы өчен Шәүлә кушаматы алган Дормидонт аны акылга килергә чакырмакчы булган иде дә, Васька аның өстенә, чыннан да, этәч шикелле очып кына кунды.

— Күпердә тозак коруны мин уйлап таптым. Бу жиңүдә сезнең дә, атаманның да һичбер катнашы юк. Жиңел жиңү минем ушлылыгым аркасында гына килгән икән, тантана итү дә, таланган байлык та иң беренче чиратта миңа тиеш!

Сүз белән генә канәгатьләнмичә Шәүлә Дормидонтның ияк төбөндә йодрыкларын уйната башлаган Васька-Этәчнең тузынуын ул чагында Михна-Кабанның кынысыннан чыгарылган кылычы гына бүлдә. Ләкин лагерьга кайткач та Васька үзен

бәйсез, иркен тотты, Жәпләкә Петро казанына һични тапшырмады. Шунуң өчен Петро белән якалашуга кадәр барып житте.

Беркөнне Козьма янә Киев базары юлыннан сәүдәгәрләргә биздерергә дип киткәч, Михна Васька-Әтәчне бер ир-ат белән бергә Чернигов ягындагы сукмакларны саклау өчен каравылга билгеләде. Васька әле лагерьда чагында ук суکرана-суکرана гына юлга чыкты. Ә безраздан инде каравылчыларга ашамлык илтергә барган әртильче Васьканың бөтенләй постта юклығы хакында хәбәр алып кайтты. Моңысы инде әртил тормышында күрелмәгән кыргый бер хәл иде. Ярсыган-шашкан Михна, кылыч-хәнжәрләрен тагып, шундук аны эзләргә чыгып китте.

Әтәчнең Остер ягындагы инеш буенда югалып йөри торган гадәте барлыгын кайбер ирләр инде белә икән. Урман эченнән сузылган тар сукмак буенча Михна шул тарафка ашыкты. Бу як таш кыялар, эреле-ваклы таучыклардан тора, шуңа күрә Михнага тар сукмак буенча үрмәли-үрмәли шабыр тиргә батарга туры килде. Энәле куаклыктар аша кысылып үтә-үтә, вак ташлы текә тау битләренә менә-менә яңаклары, куллары, тез башлары сыдырылып бетте.

Михна Сикәлтәле инеш дип аталган тау елгасы буена өйлә вакытыннан соң гына килеп житте. Тирә-якта шылт иткән аваз да юк, инеш буйлап йөрөп кенә Васька-Әтәчне очрату шактый икеле иде. Михна бил тиңентен чишенеп салкын инеш суында юынып алды да, биек зирекләр артына яшеренгән таш кыя өстенә менеп, аның яшел мүк белән капланган тар гына мәйданына сузылып ятты. Өстән кояш кыздыра, мүк астындагы таш салкынча булып тоелса да, Михнага барыбер чиксез рәхәт иде. Ул үзенең йокыга талуын бөтенләй сизмәде дә.

Михна тау битеннән ычкынган һәм инеш суына төшеп чупылдаган сыңар таш тавышына сискәнеп уянды. Ул зирек ботакларын аралап инешкә күз салган арада борын төбеннән генә ялгыз тау кәжәсе сикергәләп узды. Михна яман сүгенеп инде янә мүк өстенә сузылмакчы иде. Ләкин шул вакытны кайдадыр якында гына авыр мышнаган аваз ишетелгәндәй булды һәм, зирек ботакларын беркадәр аралагач, Михна инеш яры буйлап таш кыяга таба килүче Әтәчне шәйләп өлгерде. «Әһә, тау кәжәсе менә кемнән куркып качкан икән»,— дигән уй Михнаның зиһененнән капылт йөгереп узды.

Васька-Әтәч сул кулына күн биштәр тоткан, әмма аның уңъяк иңбашында да янә бер биштәр барлыгы күренеп тора иде. Ул, уң кулын бил каешындагы хәнжәр сабыннан аермыйча, як-ягына каранып, бик сак атларга тырышты. Нәкъ Михна посып яткан таш кыя янына житкәч капылт туктап калды да шундук гөлжимеш куаклары артына чүгәләде. Иңбашындагы, кулындагы биштәрләргә бер як читкә куеп, берникадәр вакыт

буе инеш ярын энэ күзеннән кичереп чыкты. Михнаның йөрәге бу минутта күкрәк читлегеннән чыгардай булып шашына һәм хужа үзе аның тавышын Васька-Этәч ишетер дип ут йота иде.

Этәч урманда ялгыз булуына тәмам ышанды бугай. Менә ул кыя янына ук килде дә, иелеп, мүк белән капланган зур гына бер ташны урыныннан кузгатты. Таш артында кечкенә бер баз ачылды. Этәч куаклар арасында аунаган биштәрләрнең берсен кулына алды, аның авызын ачты һәм баз эчендәге байлыкны берәм-берәм шуңа күчерә башлады. Тын алырга да куркып Михна һәммәсен шәйләп ятты. Ак төлке бүрек, асылташлар белән бизәлгән кынлы хәнжәр, гәрәбә һәм фирүзә ташлардан тезелгән ике зур муенса, якут һәм энже кашлы унга якын йөзек, көмеш кынлы тагын бер хәнжәр, алтын аеллы киң күн каеш, бер уч чамасы алка, тагын затлы бүрек... Михна инде биштәргә шыплап тутырылган байлыкның хисабын югалтты, бөкрәеп, тынсыз ятудан куллары оеша башлады. Ләкин кыядагы яшерен баз эчендәге хәзинә дә инде бетте бугай. Этәч баз эченә башы белән чумып беркадәр капшанды, аннары гына камытныкы шикелле каеш бау белән биштәр авызын ныклап бәйләп куйды. Хәзинә казып, ул «бичара» шактый талчыккан иде, күрәсең, маңгаена, борын өстенә бәрәп чыккан эре тир тамчыларын озаклап сөртәргә мәжбүр булды.

Михна бермәлне урыныннан кубарга да ниятләгән иде инде. Ләкин яңа бер уй аның күңелен кызган тимер сыман көйдәрәп алды: «Этәчнең яшерен базлары, мөгаен, берәү генә түгелдер, ашыкма әле, Кабан!»

Әллә ни озак сузмыйча Васька-Этәч күн биштәрләрен иңбашына алды. Михна фәкать шул чагында гына игътибар итте: Этәч күтәргән биштәрләрнең берсе әле бирегә килгәндә үк тулы булган икән! Димәк, комсыз Этәчнең хәзинә базлары тагын да бар!

Яр астында аунаган зур-зур ташларның берсеннән-берсенә тау кәжәсе сыман сикергәләп, Васька инеш агымы уңаена юнәлде. Михна да үзе сузылып яткан кыя өстеннән төште, билендәге кылыч-хәнжәрләрен барлап алды. Аңа инеш буена төшәргә һич ярамый иде, шуңа күрә ул Этәч артыннан яр буйлап барырга мәжбүр булды. Ләкин яр өстендә адым саен диярлек әле гөлжимеш, әле кәстәнә һәм шомырт куаклары очрап тора, Михна аларны ерып яки урап узганчы Этәч һаман саен ераккарак элдерә тора иде. Телиме-теләмиме, Михна адымнарын кызулатырга мәжбүр булды, вак-төяк куакларны сикергәләп кенә узарга тырышты. Әмма шул каударлануы белән бөтен эшне бозып ташлады. Бермәлне аның итек табаннары астында берничә ботак шартлап сынды. Моңы Васька-Этәч шундук тоеп алды. Ул ялт итеп артына карады да инешнең икенче ягындагы яр өстенә күтәрелеп капылт юкка чыкты.

Байтак вакыттан соң Михна кабат аның эзенә төшкән чакта Этәчнең иңбашында бер биштәр дә юк һәм ул үзе дә ваемсыз кыяфәттә лагерь ягына кайтып бара иде. Михнага хәзер инде ничарадан бичара рәвештә куаклар артына качарга һәм лагерьга да әйләнеч юллар аша кайтырга туры килде.

Ул арада лагерьга Козьма да әйләнеп кайткан һәм кемдер аңа Васька-Этәч хакында әйтеп өлгергән икән инде. Михна кайтып кергән чакта Козьма нык тузына һәм «куам да куам» дигән сүздән башка берни белми иде. Михна аны шундук читкә дәшәргә һәм үзе күргәннәре хакында аңа бәйнә-бәйнә сөйләргә мәжбүр булды:

— Этәчне әртилдән куу белән янау, Дуняша әйтмешли, «чуртанны суга батырабыз» дип өркетүгә тиң. Ул әле синен куганыңны көтеп тилмермичә үзе үк таячак. Мәгәр аңа әртил көче белән талап жыелган байлыкны тавыш-тынсыз гына алып китәргә ирек куеп булмый.

— Ә без аңа ирек бирмәячәкбез дә. Менә лагерьга гына кайтсын, без аны бөтен әртил алдында богаулап кысачакбыз. Утлы күмерләр өстенә бастырсаң, ул булган бөтен хәзинәсен теше белән кабып китерәчәк,— дип, Козьма бик эре кыяфәттә һәм кәпрәеп кенә сөйләнә башлаган иде дә, үгез кебек ярып аны Михна бүлдерде:

— Китергән ди, китермичә. Тот капчыгыңны. Үлсә үлә, мәгәр Этәч беркемгә бер сүз әйтми. Эт авызыннан сөякне алып буламыни ул?

— Байлыгын бирми икән, алайса дар агачында дөмегер.

— Алай да ярамый, байлык әрәм була.

Козьма да инде түземлеге коргаксыган кеше сыман жикеренүгә күчте:

— Ну, алайса ни эшләргә боерасың син миңа, Алла колы?!

Михнаның, хәтта бер бөртектә кылы селкенмәде:

— Беренчедән, мин — боеручы түгел, атаман кеше син бит,— диде ул тыныч кына.— Икенчедән, комсыз Этәч бик сак кыйланачак. Өз генә шик тудымы, ул табан астын шундук ялтыратачак. Шуңа күрә аны берникадәр вакыт күрмәмешкә салынырга, ә артыннан күзәтү өчен ышанычлы шымчылар билгеләргә кирәк.

— Күз алдында тоткан кешеләрең бармы?

— Әлбәттә, бар. Жәпләкә Петро белән Шәүлә Дормидонт бу эшне башкаларга караганда остарак башкарырлар төсле. Үчле кеше уяу була бит бу. Күзәтүне шуларга тапшырырбыз.

...Атна-ун көн чамасы тыныч кына узды. Васька-Этәч кичләрен генә түгел, көндезләрен дә әртилчеләр арасында буталып йөри, аны ауга дип тә, берәр походка дип тә чакыручы кеше бөтенләй юк иде. Лагерьда үзенә артык кашык булуын чама-лады бугай, көннәрдән беркөнне Этәч төштән соң капылт юкка

чыкты. Дормидонт һәм Петро балталары суга төшкән кыяфәт белән Михна каршына баш иеп килергә мәжбүр булды.

— Явыз бүре үзен тулгамага ала башлауларын бик тиз сизенә инде ул, юкка кайгырмагыз, — диде Михна әллә ни пошынмыйча. — Мәгәр кача алмас. Хәзергә Сикәлтәле елга буена барыгыз да андагы кыялар яки куаклар төбенә посып, тирә-юньне ныграк өйрәнегез. Этәч искизмәле оста аучы түгел. Ә андыйлар, гадәттә, бер үк юлдан йөри.

Ике көннән соң Жәпләкә Петро лагерьга кош тоткандай әсәренеп кайтты.

— Мин Этәчне Пыялалы таш янында күрдем. Сыртына ниндидер агач тартма күтәрәп, Аю базы ягына чыгып китте. Аның артыннан инеш аръягына күчкән идем дә, анда эзен-мазарын таба алмадым...

Васька үзе лагерьга төн житкәндә генә, кып-кызыл балчыкка батып кайтты. Кыяфәте талчыккан, ләкин күзләре ялт-йолт килеп уйнаклап тора иде. Менә ул үтәли тишәрдәй итеп Жәпләкә Петро тарафына карап алды. Аннары тавыш-тынсыз гына хәрәкәтләнеп казан янына үтте. Аннан агач жамаякка берничә чүмеч аш сосып алды да, мәгарәнәң Дуня яши торган һәм чаршау белән бүленгән почмагынарак үтеп, тәбәнәк бүкән өстенә чүкте. Күзәтүне сиздерергә һич ярамый иде, Михна да, Козьма да карашларын читкә күчерделәр.

Төн караңгы һәм ямьсез булып килде. Тышта әллә яңгыр коярга жыена иде инде — мәгарә эче шактый тынчуланды. Әртилчеләр сабан сөрәп кайткан шикелле арып-талып, туарылып йокыга чумдылар. Козьма гына әүвәл боргаланып интекте, интекте дә, аннары, ул да онытылды.

Йокыдан аны тәнәнә кадалган без шикелле ниндидер шик уятты. Ул үзе дә тоймый-аңламыйча мәгарәдән тышка йөгәрәп чыкты. Таулар өстендә генә кургаш сыман авыр болытлар эленеп тора, күк йөзе караңгы, әмма әле тиз генә яңгыр булуы икеле иде. Козьма карашы белән бөтен аланлыкны айкап үтте, һичнинди үзгәреш тоймады һәм... бер мизгелдә аны кисәк кенә корт чаккандай булды. Дуняша таң саен аш пешерә торган уйсулыкта бүген төтеннәң әсәре дә юк, гомумән, анда казаннар, табак-савытлар да, хәрәкәт тә һич шәйләнми иде...

Селәүсен сыман ыргылып Козьма янә мәгарәнәң эченә томырылды. Кемнәрнәңдер аякларына басып, кемнәрнәңдер гәүдәләренә абынып, мәгарәнәң түрәнә барып житте. Очынып килде. Чаршауны тартып ачты һәм таш сын шикелле капылт катып калды. Дуняның урын-жире көндәгечә пәхтә итеп жыештырылган, әмма хужа кеше бүлмәдә юк иде...

Козьма кагылуга ук Михна урыныннан купты.

— Ни бар, атаман?

— Этәч чыгып качкан. Һәм, иң аянычы, Дуня урынында юк.

— Дуня? — диде дә Михна агарынып катты.— Этәч белән бергә качмагандыр бит инде?

— Жүләр сүз сөйләмә! Ышанычлы ирләрне күтәрергә кирәк.

Михна үзеннән өч-дүрт ир аша яткан Жәпләкә Петро янына юнәлде дә аның каршында кинәт тезләренә чүкте. Аның гыжылдап чакырган тавышы мәгарә стеналарына бәрелеп яңгырады:

— Петроның муенына хәнжәр кадалган, атаман. Этәч ка-
бихнең хәнжәре. Хәтта үзе белән алып та тормаган, монда калдырып киткән.

Козьма берникадәр вакыт, аңга килергә тырышкан кеше кебек, ике як чигәсен ышкып торды, аннары мәгарәдә аның кырыс, зәһәр тавышы яңгырады:

— Әртил, уян! Һәммәгез дә тизрәк коралланыгыз һәм алан-
лыкка чыгып тезелегез! Котырынган ике аяклы бер бүрене ауларга чыгачакбыз...

Козьманы, Дормидонтны һәм тагын ике-өч ирне Михна Пыялалы таш ягына таба алып китте.

— Мәрхүм Петро ул кабахәтне соңгы тапкыр шунда күреп кайтты. Ул Дуняны үзе белән көчләп алып киткән булса, аларның әле Аю базына кадәр барып житүләре бик икеле. Дуня сыртка аса торган биштәр генә түгел, мөгаен, нык тоткарлар.

Михна шулай дип нәтижә ясаса да, ялгыша иде. Алар моңа Пыялалы таш янына житүгә инандылар. Катлам-катлам слюдалары белән ялтырап торган мәһабәт ташның тирә-ягындагы үлән шактый тапталган һәм анда ир-ат кына түгел, хатын-кыз эзләре дә аермачык ярылып ята иде. Һәммәсе өчен дә нәтижәне Дормидонт ясады:

— Шикләнерлек түгел, монда көрәш булган.

Инеш аша чыгып алга юнәлделәр. Михна икегә бүленергә тәкъдим итте:

— Атаман, син Дормидонтны ал да уңга юнәл. Дормидонт юлны белә, Аю базына сине ул алып барыр. Ә мин чокырны урап үтим дә ул кабахәт качардай юлны биклим...

Комсыз Этәч, чыннан да, Аю базына килгән булып чыкты. Козьма белән Дормидонт кача-поса якынаюга тирән һәм озынча чокыр эченнән Этәчнең гыжлый-гыжлый сөйләнгән тавышы ишетелгәли башлады:

— Менә бу алтын-көмешләр барысы да сиңа... Кайсы кенәз янына барсам да, ул мине биш куллап кабул итә. Син анда иң бай сәүдәгәрнең хатыны булачаксың... Минем белән качарга риза гына бул...

Козьма чокыр эченә төшәргә ашыгып саксызрак кыйланды, күрәсен, аның пәһлевандай авыр гәүдәсе астында әллә ничә ботак шартлап сынды. Этәчне елан чакты диярсен, ул капылт сикереп жирдән күтәрелде, бөтен гәүдәсе корбанына очып ку-

нарга жыенган лачынныкы кебек куырылып калды. Менә ул агачлар арасыннан инде Козьманы да шәйләп өлгерде. Шул мизгелдә үк итек кунычыннан ялтырап торган пычак суырып алды һәм яман селтәп аны Дуняның нәкъ йөрәк турысына батырды. Дуня, авыр ыңгырашып, яшел чирәм өстенә бөгелеп төште. Ә кансыз Этәч жирдә аунаган биштәрне бер як колагыннан эләктерде дә тирән чокырның түренә томырылды.

Козьма, беренче эш итеп, Дуняша янына йөгереп төште. Ләкин инде сылу кызга ярдәм итәрлек түгел, аның газап тулы зәңгәр күзләре күк йөзенә текәлгән көенчә катып калган иде. Козьма, аның йөзенә борынын төрткән көенчә, жансыз сылуны беркадәр кочып торды. Аннан инде жән ачуы белән кансыз Этәчнең артыннан ыргылды. Әмма атаманның көч түгүе артык, Михна куркак жанварны кылыч очы белән төртә-төртә бу тарафка алып килә иде.

Атаман каршына житүгә үк, кулындагы зур биштәрен ташлап, Этәч тезгә чүкте һәм чокырдагы чирәмне тамырларына кадәр тырный-тырный ялына башлады:

— Яшереп жыйган бөтен байлыгымны бирәм. Алтыннарым-көмешләрем — һәммәсе дә сезгә. Тик, зинһар, мине исән калдырыгыз. Табан астыгыздагы тузан булырмын, кол булырмын — һәммәсенә риза. Мәгәр мине исән калдырыгыз.

Этәч тел белән генә ялынмыйча, күз яшьләре белән елый иде. Козьма аның итекләргә үрелеп, тырмаланган кулларына усал типте дә кынысыннан озын кылычын суырып алды. Шул минутта ук дәһшәтле, кырыс тавышы яңгырап ишетелде:

— Үлемен алдыннан берәр дога укы, әшәке жән. Синен өчен соңыннан дога укучы кеше барыбер булмаячак.

— Атаман, атаман,— дип, жирне тырный-тырный явыз Этәч янә Козьмага таба шуышып килә башлады. Ләкин шул мизгелдә һавада кылыч ялтырап алды һәм чокыр эчендә һәммә тавыш тынды...

Сылу Дуняның гәүдәсен лагерьга кадәр озын юл буена Козьма-атаман үзе күтәреп кайтты. Шул кичтә үк Дуня белән Петроны гүргә индерделәр. Аланлык читендә, Ефим-атаман кабере янәшәсендә, ике яңа таучык пәйда булды. Козьма озын төн буена бер дә кузгалмыйча шул таучыклар янында утырып чыкты. Иртән ирләр аның янына килгән чакта атаманның чигәләрен чал чәч баскан, күзләре тозлы су белән юган шикелле тоныкланган, ә үзе сагыштан бүре булып уларга эзер иде. Өч кабер янына янә бөтен әртил жыйналганнан соң гына ул телгә килде. Ләкин хәзер инде элеккеге дәртле, вәкарь Козьма-атаман түгел, әйтерсең лә кырык төрле сынау-кайгы кичеп, житмеш яшкә житкән ил карты сөйли иде:

— Мин тагын да монда кала алмыйм, ачуланмагыз миңа, туганнарым. Әйе, ничә еллар буена бер казаннан ашадык, бер-

туганнар булып яшәдек. Сезнең белән миңа рәхәт иде. Ләкин мин менә бу туганнарымны югалтуны кичерә, алар янәшәсендә түзеп яши алмыйм.— Козьма каберләргә таба ишарәләде.— Миңа моннан китү хәерлерәк. Мин кайчандыр Андрей кенәз Боголюбның хезмәтчесе идем. Ул рус шәһәрләрен бер йодрыкка жыйнап, зур дәүләт төзү өчен бөтен көчен куя. Хак булса, аны Идел буендагы Болгарга яу походы да әзерли, диләр. Димәк, Андрей кенәзгә бүген ярдәм кирәк. Бөтен өмет — анда. Янәшәсендә үк булмасам да, мин дә аның тарафына китәргә һәм аңа кулдан килгәнчә ярдәм итәргә тиеш. Кыргый жанварлар шикелле, таш мәгарәгә сыенып, күп яшәдек. Инде илгә, лаек кенәзләргә хезмәт итәргә вакыт. Шуңа күрә тәнендә рус каны аккан, жанында берләшү хыялы булган һәрбер туганымны мин үзем белән дашәм. Әйдә, без дә чын кешеләргә әйләник һәм зуррак эшләр кылайык. Рус халкы моның өчен киләчәктә безне баяләми калмас...

Икенче көнне бөтен коралларын, савыт-сабаларын, киём-салымын жыйнап әртил тулысынча урыныннан купты. Мәгарәдә калган ирләрнең саны бер дистәдән артмый, ә юлчылар тыгыз сафларга тезелеп һәм Владимир каласына төбәп атлый иде.

Тугызынчы бәйләм

1

Бөөк Болгар илендә ничәнче ел буена коточкыч мәхшәр хөкем сөрә һәм мәмләкәт өстенә яткан караңгы төн инде мәңгә таралмас, ачылмас сыман тоела иде. Бу мәхшәрнең бөтен сәбәпчесе һаман да шул буйсыну, нәфес, әдәп белмәс кансыз Хәмбәл булды. Ул һаман элеккечә Бәрәж ханга баш бирмәде, буйсыну күрсәтмәде. Әйтерсең лә Бәрәж фәкать Биләрдәге хан сараена, аны әйләндереп алган таш калыгага гына ия һәм ил белән ул түгел, бәлки, комсыз, кыргый Хәмбәл идарә итә иде. Дөрөс, Хәмбәл идарәсе кала әмирләре, түбә бәкләре һәм тарханнары өчен күбесенчә дошманның төсле талау походларын хәтерләтте, нигездә, көчләү һәм кимсетүгә генә кайтып калды. Илдә ризасызлык, нәфрәт көне белән генә түгел, сәгәте белән үсә, әмма һичбер түбәдә дә Хәмбәлнең биш мең башкисәрдән торган курсыбаена каршылык күрсәтердәй көч әлегә юк иде.

Соңгы тапкырында кансыз сәрдәр Казансу һәм Зоя буенда яшәгән арлар, кыр ягындагы чирмешләр янына барып котырынып кайтты. Гаеп эзләгән түрә тумыштан кылый хезмәтчесен дә кыек караган өчен чит-ят итә. Хәмбәл дә яңа талау походы өчен сәбәпне әллә ни ерактан эзләп маташмады. Бәрәж хан

малае Чилбирнең туена килгән чакта Мәртүбә түбәсенен олуг-бәге Танай Хәмбәлгә бүләккә берни китермәде. Ә Чилбир шаһ-задәгә бүләк ителгән тимеркүк айгыр мәһабәтлеге, гаярьлеге генә түгел, көмеш тәңкәләр тезеп бизәлгән ияре һәм йөгәннәре белән дә күзнең явын алып тора иде. Хан малае, әлбәттә, мондый бүләктән бик канәгать калды. Ләкин ни үкенеч, гаярь айгырның гомере төнгә күбәләкнеке сыман гаять кыска булып чыкты. Туйлар узганнан соң өч көн үткәч, танда, сөлек кебек бу малкайның гәүдәсен хан утарында жансыз көе таптылар. Явыз жәлладның кулы ялгышмаган, аның пычагы айгырның бугазын кыл урталай ярып узган иде.

Хәмбәл сәрдәр, үзе белән биш йөз углан һәм газиләр алып, нәкъ менә шул көнне юлга чыкты. Аның кая юнәлгәнән һичкем белми, ә бу исә якин-тирәдәгә һәрбер бәкне һәм әмирне калтыранып торырга мәжбүр итә иде. Ләкин сәрдәр Биләр—Идел юлындагы кала-авылларга тукталып, «вакланып» маташмады, Казансу елгасына кадәр араны бик тә елгыр узды. Казансудан соң ике көнлек юл үткәч, әле анда, әле монда куе урманнарда һәм кечкенә инешләргә сыенып утырган ар, чирмеш авыллары очрый башлады. Хәмбәл аларның һәммәсен диярлек талап, сытып барды. Ашыт суыннан соң авыллар ешайды. Аларның күбесендә ислам динен тотучы ак чирмешләр яшәүгә карамастан, явыз сәрдәр аларны да тоташ талап чыкты. Инде алда кара чирмешләр яшәгән яңа аймак башланды. Монысы түбә хужасы Танай бәкнең туган аймагы иде, Хәмбәл анда озаклап «күңел ачарга» карар кылды.

Ярмол дигән зур гына бер авыл ерактан ук сорнай, кубыз авазлары белән каршы алды. Биредә — туй, аймак хужасы Ярангы би үзенен кызын кияүгә бирә икән. Авыл читендәгә яланга өстәлләр тезелеп киткән, һәммәсе сый-нигъмәттән сыгылып тора. Ә авыл халкының яше-карты, барча кунак ду китереп чирәмдә биеп йөри.

Беркатлы би куе урман эчендәгә юлдан буар елан сыман сузылып чыккан алайның көч-куәтенә әүвәл игътибар да биреп маташмады. Кораллы угланнар һәм газиләрне күрүгә ул ашыгып аларга каршы чыкты, эчкерсез күңеленнән һәммәсен өстәл янына чакыра башлады:

— Олуг мәмләкәтнең баш сәрдәре хакында мин әле ишетеп кенә белә идем. Менә инде тәүге тапкыр күрешү бәхетенә дә насыйп булдым. Гомеремнең бик бәхетле чагына туры килдең, олугбәк. Берүк өстәл артына рәхим ит тә кунак була күр. Андый зурлавыңны гомерем буена да онытмамын.

Хәмбәл баштанаяк коралланган гаскәр күрүдән тынсыз калган туйга, сынаулы караш белән текәлгән йөзләргә күз йөгертөп чыкты да, кулын селтәп, алайга әмер бирде:

— Туй итәбез, туй!

Усал сәрдәрне ярты сүздән дә аңларга өйрәнгән йөзбашлары жайдакларны иярдән төшерделәр. Тиз арада яланда яңадан-яңа өстәлләр, хисапсыз сый-ризык пәйда булды. Хәмбәл белән аның йөзбашларын, әлбәттә инде, түргә, кияү-кәләш өстәле артына үтәргә чакырдылар. Хәмбәл ачы бал тулы беренче тустаганны әйләндереп куйгач та игътибар итте: сандугач канатыдай кыйгач кашлы, иң чиста суларда кайнатып юылган житен кебек аксыл, йомшак чәчле, бит алмалары алсуланып торган кәләш, һичшиксез, йөзләргә-меңнәргә биргесез чибәр иде. Аның чибәрлеге чәченә, иңбашларына, күкрәгенә тезгән көмеш тәңкәләрне алып ташласаң да һич сүнәчәк түгел. Ул тәңкәләр аңа өстәмә бизәк кенә өсти, аны әкиятләрдә генә була торган хан кызларына, хур кызларына якынайта иде.

Ялан өстенә эңгер-меңгер иңгәч, ерактагы авыллардан килгән кунаклар юл чыгарга жыена башлады. Хужа кеше, әлбәттә инде, аларны күңел ачарга үгетләвен белде:

— Кузгалмыйбыз әле, кунаклар, кузгалмыйбыз. Әүвәл кияү белән кәләшне икесен генә ак йортка озатыйк. Аларның үз эше, зөфаф төнен тәмләп уздырсыннар. Ә яшь егетләр монда учаклар кабызыр да без туйны янә дәвам итәрбез.

Менә шул чагында Хәмбәл көтелмәгән сүз-әмере белән һәммәсен дә утсыз өтеп алды:

— Чирмеш йоласы буенча кәләш белән зөфаф төнен үткәрү хокукы аның хужасына тиеш бугай. Син шул канунны оныттың да мине мыскыл итәргә жыенасыңмы әллә, Ярангы би?

Ата кеше, пычаксыз суелган сыман, Хәмбәлнең аякларына сыгылып төште.

— Ул канунны беләм. Мәгәр, зинһар, рәнжетмә син кызымны, олугбәк. Ул минем бердәнбер һәм әнисез үстергән балам бит. Бәхетле булырга комачаулама аңа. Кирәк икән, мин сиңа авылның теләсә кайсы кызын күңел ачарга бирәм.

— Авылың кызлары угланнарыма, газиләремә булыр. Ә сиңең сылуыңны мин үзем авыз итәм,— дип сөйләшүгә нокта куйды да желеге суырып алынган шикелле караңгы йөзле Хәмбәл тамак төбе белән генә шундук сөрән салды.— Үтәк, Абдул, Жияш!

Күз ачып йомганчы Хәмбәл янына йөзбашлар килеп житте.

— Ярангы би авыл кызларының барчасын да бүген безгә бирә. Карагыз аны, ялгыш сынатмагыз. Чирмеш кызлары, алаша икән болар дип, сезгә үпкәләп калырдай булмасын.

Камыт бавын кысарлык та ара үтмәгәндер, яланда коточкыч мәсхәрәләү, яман суеш купты. Ярым исерек Хәмбәл башкисәрләренең бер өлеше аргамаклар өстенә сикереп менде һәм туйдагы барча халыкны шундук урап алды. Жәяүле газиләр, кунаклар арасына ташланып, яшь кызларны ялан читенә, инеш буена өстери башлады. Ялан өстен әле ачыргаланып кычкырган

һәм үкереп елаган, әле әшәке, пычрак итеп сүгенгән авазлар каплап китте. Аларга өшәнгән, куркынган аргамаклар кешнәве кушылды. Камчы, чыбыркы чыжлаулары күкне ярып узды.

Бераздан Хәмбәл каршына елаудан ярсыган сылу кәләшне китереп бастырдылар. Аның толымнарындагы көмеш тәңкәләре коелып беткән, саргылт гәрәбә муенсасы да юк, ә күлмәк изүе кендегенә кадәр аерылган иде. Яшь һәм ярсу кызның күпереп торган алсу күкрәкләре нәфес белмәс кансыз сәрдәрдә кыргый жанвар дәртен кузгатты. Тәне калтырауны көч-хәл белән басып, ул башкисәрләренә яңа әмер бирде:

— Кичекмәстән учаклар кабызыгыз, ошбу ялан уч төбөндәге шикелле күренеп торсын. Аннары чирмеш кызларын ут яктысында, авыл халкы алдында иркәләү дә ирләре, аталары өчен саваплырак булыр. Ә мин киттем. Минә кияү назына сусаган япъ-яшь кәләш көтә. Аны рәнжетеп булмый. Аның имчәкләрендәге энә теге пешкән чияләрне тизрәк татып карыйм.

Бизгәк тоткан шикелле калтыранган сәрдәр инеш буендагы шалашларның иң зурысына таба атлап китте. Куллары артка каерылган сылу кәләшне дә ике углан шул ук шалаш янына озаттылар. Әллә ни күп вакыт та үтмәгәндер, ул тарафтан би кызының инде илереп, инәлеп кычкырган тавышы яңгырап ишетелә башлады...

Танда шалаштан чыккач та кансыз Хәмбәл үзенң йөзбашларына авыз ерып дәште:

— Би кызы — мал. Үзем белән алам.

Йөзбашлары ихахайлап көлдә. Бераздан шалаш авызында кичәге кәләшнең тырналып, күгәрәп беткән йөзе пәйда булды. Ул йомырка кабыгын ватарга жыенган нәни кош баласы сыман хәлсез, дәртсез иде. Сүзләре дә талгын жил кытыклаган яфракларның лепердәве кебек пышылдап кына чыкты.

— Миңа инештә булса да юынып алу кирәк.

Хәмбәл, тутыккан балта сыман үтмәсләнгән акылын жигеп, тик берникадәр ара гына уйланды да янә авызын ерды:

— Нәфесемнең тагын төшүе мөмкин. Бар соң, юын.

Би кызы алпан-тильпән атлап яр астына төште. Тал ботаклары артына ышыкланып туй күлмәген салды. Шуль ук тал агачлары артында ул инешкә керде, бер-ике колач салды һәм уйнаган шикелле генә хәрәкәт белән су төбенә чумды. Хәмбәл һәм аның йөзбашлары тын да алмыйча бер минут көттеләр, ике... Сылу кызы су өстенә калыкмады. Сәрдәр үченнән өннәре алынган йөзбашлар берсен-берсе уза-уза суга сикерде. Әмма инде соң, кәләш кызы күптән жансыз иде...

Биләр өстендә ястү намазына чакырган азан тавышлары да инде күптән тынды. Пайтәхетне акрын гына куе караңгылык каплап алды. Хәмбәл башкисәрләренә юлыгудан куркып әле көндөз дә урамга чыгарга бик үк атлыкмаган сәүдәгәрләр, төзүчеләр, чүлмәк ясау, тимер кою һәм балта, күн эше осталары, барча йортларны һәм ихата капкаларын ныклы келәләр белән бикләп, хәвеф-хафалардан яшеренде. Икешәр катлы имән диварлар белән әйләндереп алынган дәү каланың урам-тык-рыклары кургаш сыман авыр тынлык эченә чумды. Хәзер инде шәһәр капкалары янында гына сүрән учаклар яна һәм аның тирәсендә тоткавыллар йөрәнә, ә каланы әйтерсәң лә үләр афәте сытып үткән иде.

Шулай да пайтәхет бөтенләй үк үләр түгел, анда шушын-дый караңгы төндә, хәвефле заманда да барыбер урамыннан үтәргә батырчылык иткән ир-егетләр бар икән. Мәнә агач башмакларын урам ташлары өстендә шалт-шолт китереп, Айкапу яныннан «Мөхәммәт-Бакырия» дип аталган зур гыйлем йортына таба әүвәл бер ир узды. Аннары яна хан төзеткән ике биек манаралы Бәрәж мәчетенә ишекләре шыгырдап ачылды да урамда янә ике шәүлә пәйда булды. Берсе кулына тоткан таягынарак иелеп, икенчесе бик төз, мәһабәт гәүдәлә булса да, уң кулы белән юлдашының терсәгенә кагылып атлаган бу ике ир дә гыйлем йорты ихатасына якынайды. Мәһабәт ир озын күгәннәр белән ныгытылган кече капканың тимер келәсенә кул салуга, эчке яктан тонык кына эндәшкән сорау ишетелде:

— Нинди йомыш йөртә?

Мәһабәт ир пышылдап диярлек җавап кайтарса да, сүзләре сорнай тавышы сыман яңгырап чыкты:

— Ил, дин.

Эчтә тимер ыштыр шалтырап куйды һәм берәздән кече капка авызында сакал-мыеклары пөхтә итеп киселгән ир-ат йөзе чагылды.

— Сөз хәзрәтләренә инде күптән көтәләр булып, гыйззәтле сәетемез. Голүм йортының дәрвишләр бүлмәсенә уза күрегез.

Таш бинадагы бер тәрәзәдән тар ихата эченә тонык кына яктылык төшә иде. Кунаклар шул тәрәз тарафына карап кузгалды һәм яндагы авыр бер ишекне шыгырдатып йорт эченә узды. Бүлмәдә җиде-сигезләп ир сүзсез генә утыралар иде. Ишектә Давыт сәетнең чал сакаллы йөзе күренүгә, һәммәсә дә урыныннан кузгалды. Беренче булып сәет каршына аның белән бер баба оныклары булган туганнан туган энекәше, шагыйрь Сөләйман-Сувар ике кулын сузып күрешергә килде.

— Сине элеккечә үк сау-сәламәт итеп күрә алуыма чиксез шатмын, гамужәм. Янә дә килеп, синең хозурында төпчек уг-

дың Мирхажины да күрүем өчен күңел шәрифләрем аеруча мәмнүн. Угланыңа ошбу яшеннән үк туры, хак юл күрсәтәсең. Димәк ки, Бөөк Болгар мәмләкәтендә алдагы сәнәләрдә дә хак эш өчен көрәшчеләр бетеп тормаячак.

Шагыйрь соңгы сүзләрен атасыннан беркадәр читтә, ишек катындарак торган япъ-яшь егетнең йөзенә текәлеп әйтте. Ә бездән аны инде үзенә кочагына ук сосып алды.

— Хәл-әхвәлләрең арумы соң, борадәр? Ошбу олуг мәдрәсәдә гыйлем эстәүне тәмам кылгансың бугай, мин шулай дип ишеттем.

Яшь Мирхажи кыенсынудан керфекләрен түбән төшерсә дә, Сөләйман-Суварига елмаеп кына җавап кайтарды:

— Әйе, шаирь агам, монда гыйлем алуны төгәлләдем.

— Хәзер кая китеп укырга исәплисең инде? Нишанурга барырга җыенасыңмы, Бохарагамы, Гыйраккамы әллә Газнәгәме?

— Юк, әллә ни еракка китеп йөрәмәмдер сыман. Атам да олыгайды.— Мирхажи әтисе ягына керфек сирпеп алды.— Аннары мәмләкәтемезгә вә динемезгә хезмәт итәр өчен байтак кына башка төрле эшләр дә бар бит әле. Әйтик, мәмләкәтемезнең ерак почмакларына үтеп, андагы кара чирмешләргә, башкорт вә истәкләргә үземезнең динемезне индерү, алар хак юлга басыннар өчен ярдәм кулы сузу һәммәмезгә дә фарыз эштер, агам.

— Сүзләрең җаныма сары май булып ята. Алар, мотлака, хактыр, борадәрем,— дип, шагыйрь Сөләйман кардәше Мирхажины кочагына ук алды.

Ике туган ишек катында сүз алышкан арада, Давыт сәет түргә үк узып утырган һәм бүлмәдәге барча ир дога кылырга әзерләнә иде. Шагыйрь белән Мирхажи да бик тиз генә идәнгә тезләнделәр.

Дога укып амин тотканнан соң сәет һәммәсен дә янә бер мәртәбә күздән кичереп чыкты.

Әнә тәрәзә катында Әбүбәкер белән Гомәр утыра. Икесе дә тимер, бакыр эше осталары, кулларыннан әйтерсәң гөл тама. Сәетнең аеруча Әбүбәкер-оста ясаган тимер йозакларны, бакыр каеш аелларын, хатын-кыз алкаларын күреп шаккатканы бар. Томшыгына энҗе бөртеге капкан сылу үрдәкле бер алка — Әбүбәкер-останың аеры горурлыгы, ә сәетнең аны күргәч исе киткән иде. Менә шушы алтын куллы оста хәзер Хәмбәл җәзасыннан куркып Болгарда, эмир Ибраһим ышыгына посып кына көн күрергә мәҗбүр. Гомәр-оста да Биләрдәге барча тимерчеләрнең башлыгы булып исәпләнә, ләкин барыбер ул да пайтәхет урамнарыннан күкрәк киереп уза алмый. Аның инде күптән чит төбәкләргә, ерак базарларга сәүдә олауларын юллаганы юк. Каладагы алачыкларның күбесе хәзер ярты куәтенә генә

эшли, тимерчеләрнең кулы китә, осталыгы сүнә. Димәк, һөнәрчелек, сәүдә генә түгел, ә бөтен бер мәмләкәт сүнүгә һәм җимелүгә таба бара.

Әбүбәкер-оста янәшәсендә иягенә таянып уйга чумган шактый яшь пәһлеванны Давыт сәет бер-ике мәртәбә күреп кенә белә. Ул, кылган-әремле ерак даладан килеп, Болгар каласында хәрби хезмәткә ялланган кыпчак баһадиры Корнай батыр. Кайчандыр әмир Ибраһимның шәхси алаенда йөзбашы гына булып йөргән иде, ә хәзер инде ышанычлы сәрдәр. Болгар мәмләкәте аның өчен икенче Ватан гына булса да, Бәрәж ханның жебегәнлегә, Хәмбәл явызның башбаштаклыгы йөрәген, горурылыгын барыбер дә ут шикелле талый, күрәсең. Әнә чит-ят кеше дип тормаган, мәмләкәт кайгысы турында гәпләшергә Болгардан ук килеп җиткән бит әле. Дөрөс, аны Әбүбәкер-останың үзе белән дәшкән булуы мөмкин. Әмма ничек кенә булмасын, сәрдәр Корнайның Биләргә нинди сәбәп белән юл тотуын, һичшиксез, әмир Ибраһим да яхшы белә булыр. Ә инде иң мактаулы әмирнең, Корнай белән бергә көчле бер алайның, хәтта олы бер вилаятьнең ил кайгысы белән көюе — болар инде, әлбәттә, зур көч һәм зур сөөнеч.

Давыт сәет карашын уңъяк стена ягына күчерде һәм йөзе шундук яктырып, ачылып китте. И, газиз җан! Нур-Сувар вилаятенә ахуны Бакир хәзрәт белән елмаеп һәм пышылдап кына гәп корып утыручы ир уртасы кеше кайчандыр Давытка бер адым да калмыйча ияреп йөргән малай — шаян Идрис бит ул. Идрис... Малай... Моңа инде күпме еллар үткән?

...Мең бер йөз дә утыз бишенче елда Болгар иленә бөтенләй дә көтелмәгән зур кунаклар килде. Дистәләгән олау һәм аларны озата баручы җайдаклар кәрваны җиһан читендәге әллә нинди Әндәлүсия дигән ерак җирдән үк чыккан. Тирә-ягын нәсарилар камап торса да, ул Әндәлүсия дигән мәмләкәттә дә мөселманнар яши икән. Шуларның менә бер төркем сәүдәгәрә бөтен кыпчак даласына, Идел-Чулман буйларына, Таш билбау аръягындагы далаларга, алай гына да түгел, җиһанның әле икенче читенә кадәр үк таралып утырган барча мөселман дөньясы белән дуслык-кардәшлек элементләре урнаштырырга дип, ерак юлга чыккан.

Сәүдәгәрләр эргәсендә Әбү-Хәмит атлы гыйлем иясе дә, юлъязмачы да сәфәр чигә икән, дигән хәбәр Давытның бабасына Биләр каласының җәмигъ мәчетендә казый булып торган Якуб Ногманга Болгардан ук килеп ишетелде. Шушы хәбәр Давытның ак сакалга чумган бабасын әйтерсәң лә унбишегерме елга яшәрткәндәй булды. Якуб бабасы үзе белән инде егет булып җитлеккән Давытны да ияртте һәм ерак Әндәлүсиянең зур кәрваны пайтәхет тышына ук чыгып каршы алды. Ике галим берсен-берсе бик тиз табыштылар. Чандыр гәүдәле,

кылыч борынлы, ябык һәм кара-кучкыл йөзле Әбү-Хәмит Әндәлүсиянең Гарнат шәһәрәннән, шул мөнәсәбәттә әле тагын «Әл-Гарнати» дигән ләкаб та йөртә икән.

Болгар мәмләкәтенең ханы Тулгак Хәйдәр сәүдәгәрләр белән бергә сәяхәтче галимне дә үз сараена олы кунак итеп дәшкән иде.

— Сандугачлар читлектә сайрамый. Аннары минем ханиялар, падишаһлар илә уртақ жырым да юк, — диде дә хан сараена керүдән Әбү-Хәмит зур кыюлык белән баш тартты. Сәяхәтче туганының бу адымы Давытның бабасын тәмам әсир итте. Ул аны чын күңеләннән үз өенә кунакка чакыра башлады.

Якуб казыйның ихатасына Әбү-Хәмит һич көттермичә килеп керде. Ул үзе белән ун-унике яшьләрдәге малаен да иярткән, йөзе ачык, теле татлы иде. Тамак ялгап алуға ике галим, өй артындагы агачлар күләгәсенә күчеп, тарих турында бәхәс башлады. Икенде намазыннан соң Якуб казый үз кунагын пайтәхәтнең иң иркен һәм иң шаулы бинасы — Алтын мунчага дәште. Озын, авыр юллардан соң мунчаның эссе ләүкәләрендә истирахәт кичереп юынса да, Әбү-Хәмит белән Якуб Ногманның бәхәсе бер генә минутка да тынып тормайды. Озын төнне дә алар янә гәп эчендә үткәреп җибәрделәр.

Ике тәүлек буге Биләр базарында сәүдә иткәннән соң әндәлүсиялеләр янә юлга җыена башлады. Шул чагында Әбү-Хәмит Якуб казый өенә тирән уйга чумып, кара көеп килде.

— Урыс кенәзлекләре аша үткән чагында да безнең кәрванга ике мәртәбә юлбасарлар өере һөҗүм итте. Берсендә Идрис улымны кулга төшерделәр, соңыннан көч-хәл илә генә кире талап алдык. Алда тагын да хәвефлерәк юллар. Ул шөһрәтле Бохара, Харәзем калаларына җиткәнче ярым кыргый карлуклар, аймыклар, каныклылар яшәгән киң далалар буенча үтәселәр бар, ди. Мин улымны шул Бохара, Харәзем мәдрәсәләрендә гыйлем эстәмәсә дигән ният илә юлга алган идем. Мәгәр кыргый далалар аша аны исән-имин көе алып чыгасыма бик шикләнәм. Сиңа гозерем бар, казый. Сезнең «Мөхәммәт-Бакырыя» атлы мәдрәсәне дә бик мактыйлар. Син минем улымны үз канатың ышыгына алып калып, аны пайтәхәтеңезнең шул үзәк гыйлем йортына урнаштырмассыңмы икән?

— И, борадәр! Һичнинди шик-шөбһә кичермичә берүк калдыра күр. Идрисең минем өчен төпчек углым булыр, — дигән казыйның җавабын ишеткәннән соң гына Әбү-Хәмитнең йөзенә беркадәр яктылык инде.

— Мин ничек тә тизрәк әйләнәп кайтырга тырышырмын вә юлларда көн дә сиңа саулык теләп дога укырмын, казый...

Сәяхәтче Әбү-Хәмит әнә шул рәвешчә үзенең улын Биләр каласында калдырып китте. Юлларда, мөгаен, догаларны да бик күп укыгандыр ул. Әмма Давытның бабасы әллә ни озак

яши алмады шул. Комсыз Тулгак Хәйдәр ханга каршы чыгып телсез калды, аннары пайтәхет базарларында хәер эсти-эсти жан да бирде. Әбү-Хәмит тә суга төшкән балта кебек булды, аның тарафыннан бертөрле дә хәбәр ишетелмәде. Очсыз-кырыйсыз, киң далалар аша үткән чакта юлбасарлар гомерен кыйдымы аның, әллә берәр авыру-фәлән эләктереп үзе жан бирдеме — моны кемнәр белсен? Ә Биләрдә малай килеш кенә яшәп калган Идрис хәзрәт быел энә дүртенче дистәсен тутырып килә инде. Ул хәзер Тотыклар урамындагы мәчетнең имам-мөхтәсибе.

Давыт сәетнең каш астыннан гына төбәлеп утыруын, ниһаять, Идрис хәзрәт үзе дә сизеп алды. Ул бер мәлгә генә югалып калгандай булды, аннары ирен читләрендә, карашында елмаю чаткылары кабынып куйды. Тынлыкны өзеп, беренче сүзне дә ул башлады:

— Без син галиҗәнап хәзрәтләрне көттек. Монда утырган барча инсан синең шифалы сүзләреңә мохтаж, сәетемез.

Дин башлыгы кыйммәтле вә үзгә сүзләр эзләп маташмады, турыдан ярып сөйләүне хәерлерәк күрде.

Ошбу йортка яшерен рәвештә вә ерак юллар үтеп килгән мөхтәрәм инсаннарның һәммәсен дә мин афәт илә тулы мәмләкәтемезнең хәсрәтен үз җилкәләренә күтәрергә әзер батырлар дип беләм. Безнең морадымыз — газиз мәмләкәтне вә мөселман халкын җаһил Бәрәж хан илә аның катил сәрдәре япкан кара корым юрганыннан азат итү. Бәс, шулай икән, шифалы вә балдай татлы сүзләр сайлап утыру һич мантийк эш булмас. Безгә мәмләкәтемезнең йөрәк тибешен тәгаен белеп тору күпкә отышлырак. Мөхтәрәм кунакларымызның тәфсилләбрәк сөйләгән хикәятен ишетәсе иде. Шуңа күрә тәүге булып курсыбай хәлләрен син бәян кылсаңчы, Корнай батыр?

Болгар каласының сәрдәре иңбашларын киңәйткәндәй итте, тамак кырып куйды.

— Мәнем әмирем эргәсенә, Хәмбәл бәктән качып, аның ике йөзбашы кайтып егылды. Хәмбәл үзенең алае илә Мәртүбә вилаятен тоташ талап үткән, байтак карьяларны яндырган. Аның газиләре чирмеш вә арларның меңәрләгән кызларын мәсхәрә кылганнар, йөзәрләгән ирләрен шәһит иткәннәр. Хәмбәл бәкнең нәфесе алай гына басылмаган, шаять. Ул үзе илә янә йөзәрләгән ар вә чирмеш кызларын, колчуралыкка вә кәнизәклеккә дип, мал көтүе урынына алып кайта икән.

Корнай, хәрбиләргә хас булганча, фикерләрен бер учка җыеп, бик төгәл сөйләсә дә, Давыт сәет, башын чайкап, гажәпләнү белдерергә мәҗбүр булды:

— Ә ул сезнең эргәгә кайтып егылган йөзбашлар колчура кызларны камчылаудан арып кына качмаганнардыр ич?

— Юк, гыйззәтле сәет. Алары аның Хәмбәл бәкнең үч алуыннан өркеп кенә качкан.

— Ә үчнөң сәбәбе нинди?

— Ул йөзбашлар бер чирмеш биенөң кызын качырганнар. Шуңа күрә Хәмбәл бәк, жәлладына боерып, Жияш атлы бер йөзбашының билен сындырттырган. Ә болары үлем көтеп йөрүгә түзә алмаган.

— Мөгаен, монафикълар инде алар, үзләренә берүк таяна күрмә, батыр,— дип йомгак ясады Давыт сәет һәм Әбүбәкер-оста тарафына йөзен борды.— Ошбу яу вә ошбу хәсрәтләр һөнәркяннар иңенә ниндирәк йөк булып ята? Жаһил хан илә катил сәрдәр сезләргә тын алырга ирек калдырамы?

— Безнең мәгыйшәтне гомер сару, диеп атап була микән, вәли сәет? Ул тоташ сызлану илә сыкранудан гына хасил бит.

Аның сүзләрен раслагандай яндагы Гомәр-оста да ияк кагып куйды. Әбүбәкер авыр сулаганнан соң сүзен дәвам итте.

— Хәмбәл сәрдәр, мәмләкәтне талап, бар нигъмәтне үз өненә ташый. Аның артыннан ук ханиямез вилаять, түбәләрне янә талап үтә. Ул соңгы ике сәнә агымында гына да салым микъдарын өч тапкыр арттырды. Байтак һөнәркян илә субашларның, игенчеләремезнең хания салымнарын түләргә жегәре юк. Мәгәр курсыбай кабихләре моңа ташлама ясап тормый. Һөнәркяннарның салым түләрлек байлыгы юк икән, алар аның ихатасындагы малын, коралларын, юрган-ястыкларын, кыскасы, соңгы кадагын да талап чыга.

Бик чәчелеп китмиңә генә сүзгә Гомәр-оста да кушылды:

— Кол кайгысы — бер качмак, би кайгысы — бер чапмак,— дип дәрәс әйтә халык. Хәлләремез тап-тач шуның кеби. Байтак һөнәркяннарымыз үзләренә алачыгын япты. Мәгъдән эзләү, аны чыгару эшләре тәмам сүнде. Ул гына да түгел, хәзер инде әллә никадәрле һөнәркянымыз кыпчак далаларына вә Бохара, Сәмәрканд тарафларына качып китте. Әгәрәнки мәгыйшәтемез һаман шулай акса, янә ун-унбиш сәнәдән соңра мәмләкәттә сыңар һөнәркян да калмаячак.

— И-их! Сүзләрең хактыр, оста,— диде дә Давыт сәет бер ухылдап алды.— Һөнәркяннарын, гомумән, халыкны талау бәрәбәренә генә хакимиятне сакларга омтылган мәмләкәтнең нигезе черек бит аның.

Бер ара һәммәсе дә уйга чумып, дәшми утырдылар. Берәздән сәетнең карашы Сувар ахунының йөзендә туктап калды.

— Синең әле иртә язда ук Нур-Сувардагы «Ил-һун» мәчетендә яшерен фирка нигезләвең хакында мин тәгаен беләм, Бакир хәзрәт. Хакыйкәткә бәһа бирүгә калса, бүген безнең ошбу йортка жыйналуымыз да нәкъ синең шул мактаулы, кыю гамәлләрең үрнәгендә булды. Яшерен фиркагез кылган гамәлләр илә аның кануннарын без фәкыйрьләргә дә бәян итсәң иде.

— Каламызда яшерен фирка пәйда булуга мин фәкыйрегез түгел, күбрәк сезнең борадәрегез Идрис хәзрәт гаепле, сәет

тэкъсир. Ул — кыйтгамызның көньягында туып үскән инсан, аның каны безнең илә чагыштырганда күпкә кызу. Умырткасыз хан илә аның катил сәрдәренә гомер бую буйсыну белдереп тә мәсхәрә кичереп, мәгыйшәт итеп булмаячагын да без томаналарга нәкъ менә Идрис хәзрәт аңлатты. Яшерен фирка төзү зарурлыгын да раслады, аның кануннарын да шул ук борадәрегеһез язды.

— Син һәрвакыт минем янда йөрәнгән сымак буласың. Ә ул Нур-Суварга сәяхәт кылырга кай арада гына житешәсең? — дип, Давыт сәет Идрис хәзрәткә карап елмайды да аннары янә Бакир ахун тарафына ияк какты. — Сөйлә, хәзрәт.

— Безнең ерак бабаларымыз — һуннар — заманында бөтен жиһанны, барча халыкларны дер селкетеп торган. Мөселман кардәшләремез арасында өзелгән җепләргә янә тергезү вә ялгау — хәзер иң фарыз гамәлдер. Менә шул ният илә без фиркагә «Ил-һун» намен куштык. Морадымыз — һуннар мәмләкәтен яңадан тергезү ягъни.

— Мин элгәре чакта бер тапкыр кисәткән идем инде, Бакир хәзрәт. Ерак бабаларымызның наме «һун» булса да, алар кылган гамәлләргә кабатларга ымсыну туры юлдан язуга тиңдер. Һәрбер инсан, барча мәмләкәткә үз гақылы, үз җегәре илә генә гомер кичерү фарыз. Куәте житмәс йөкне иңбашына алган инсан да, мәмләкәт тә ахыр чиктә барыбер сытыла, егыла ул.

Давыт сәетнең усал кысылган керфекләре арасыннан төбәлгән утлы карашын үз йөзәндә тоеп, моңа кадәр авызына су капкандай дәмичә утырган Идрис хәзрәт тә телгә килде. Ул инде сүзләргә өресен генә сайлап тезде:

— Бакир ахун берникадәр ашыгып бәян кылды. Ерак бабалары һуннар булган барча мөселман халкы арасында кардәшлек вә берлек булдыру — безнең иң ахыргы морадымыздыр. Ә бүген без фиркамеһезгә азамат вә тугры инсаннарны Болгар мәмләкәтен җаһил хан илә аның катил сәрдәре талавыннан вә мәсхәрәсеннән азат итү өчен туплыймыз.

— Фиркагәһезгә инсаннар ниндәен шарт илә кабул кылына соң?

Жавап бирү бурычын янә Бакир ахун үз жылкәсенә алды.

— «Ил-һун» кардәшлегенә инсаннарның күбесе үзләренә йортларын, малларын сатканнан соң керә. Туплаган байлыкларын да тулаем көе шул кардәшлеккә тапшыралар.

— Андый гайре фидаилек илә андый фәкыйрьлек нигә кирәк инде?

— Моңы мин уйлап тапмадым. Фиркане тәүге булып нигезләгән ирләр үзләре шундый таләп куйды. «Югалтыр малы, байлыгы булган бәндә һичбер вакытта да зур эшләргә бөтен гомерен багышлый алмаячак. Безнең фиркагә кабул кылынган

һәрбер адәм дәрвиштән дә баерак булырга хокуклы түгел. Дәрвиш хәлендәге инсан гына ихтилал явына тәшвиш, икеләнү белми кушыла вә кире чигенә алмый». Тәүге ирләрнең таләпләре энә шундый булды. Ә хәзер, чыннан да фиркадәге кардәшләрнең байтагы дәрвиш алачыкларында гомер кичерә.

— Ишкәнсез ишәк чумарын,— дип, үз урынында чакматаштай кабынып, Әбүбәкер-оста сүз ыргытты.— Ихтилал явына сезнең таләпләрне әләм итеп чыксаң, ошбу мәмләкәттә тиздән бер һөнәркян да, субашы вә игенчеләр дә бөтенләй калмый икән. Барча мал вә мөлкәтеңне сат та гыдай хәленә төш. Ул чак син ихтилалчы. Гайре ансат ысул тапкансыз сез, менә истирахәт.

Әбүбәкер-останың чәнечкеле сүзләрен Корнай батыр да әләктереп алды:

— Сезнең Нур-Суварда төзелгән ул дәрвишләр фиркасендә газиләргә, азатларга вә казанчыларга бөтенләй дә урын юк икән бит. Ихтилалны корал күтәрмичә, корбаннар бирмичә генә һич тә яуламыйлар. Шулай түгел икән, ул чагында сезнең фирка анда ниндәерәк ысул илә Бәрәж ханны чәнчелдереп төшерергә, житмәсә янә һуннар мәмләкәтен тергезергә жыенадыр — бөтенләй аңлашылмый, мондый мәсләк мине аптырашка сала.

Усал төрттерүләрнең ызгыш-талашка күчүеннән шүрләп, Давыт сәет тә, ниһаять, тамак кырып куйды.

— Байтак гамәлләрегезнең хилаф икәнлеген инде төшенгән-сендер дип беләм, Бакир хәзрәт. Без сезнең таләпләрне кабул кыла алмыймыз. Бүген безнең иң тәүге вә иң олуг морадымыз — Болгар мәмләкәтенең иминлеген, мөселман халкының азатлыгын, изге динемезнең пакьлеген саклап калу. Шуңа күрә безнең фиркамызның исеме дә, көрәш максаты да гайре кыска вә ап-ачык: ил вә дин — «Ил-дин». Ихтилал явына да безнең барчамызны ошбу чакыру дәшәр.

3

Аяз, гадел тормыш өчен яуга күтәрелергә әзер торучылар саны айлап түгел көнләп үссә дә, яшерен фирканең гомере учак өстенә килеп әләккән күбәләкнеке сыман гаять кыска булды. Нинди ысул белән иснәнгәндер, әмма явыз Хәмбәл аның эзенә бик тиз төште. Салкын жиле, тукталу-ял белмәс яңгырлары белән үзәкләргә үткән көзгә бер иртәдә курсыбайның тимер көбәләргә төренгән ике йөзләп җайдагы Тотыклар урамына таба чабып узды. Намаз вакыты булмаса да, мәчеткә бу көнне фирканең егермеләп әгъзасы тупланган, өстәвенә, анда, бәхетсезлеккә каршы, Сувар каласыннан килгән бер дистәгә якын дәрвиш тә җыелып утыра иде.

Тигез итеп түшәлгән урам ташларында йөзәрләгән дага

тавышлары ишетелгәч тә Идрис хәзрәтнең йөрәген гүя зәһәр учакта кыздырылган инә өтеп алды, кара-кучкыл йөзе көл шикелле агарынып чыкты. Курсыбай башкисәрләренә нәкъ мәчеткә атап килүен ул күңеленә кайсыдыр бер өлеше белән хаталанмый-нитми тоемлады. Ярдәм көтәрдәй кешесе бар сыман, ул беркадәр кысыла төшкән озын керфекләре арасыннан төбәлгән хәвефле карашы белән бөтен мәчет эчен айкый башлады, кызуланып-янып кемнедер эзләде. Әмма вакыт үткән саен карашына хәвеф һәм шом гына өстәлдә, яңак читләрендә усал итеп кысылган урт сөякләре калкып чыкты. «Жәмит мөәззин кайда соң, яшь мөәззин кайда? Сабах намазыннан соңра «битекче Госсам хозурына барып кайтам» дип кенә киткән иде бит, кая югалды бу?»

Колактарны сытып яңгыраган тояк тавышлары мәчет каршына җиткәч тынып калды. Ләкин икенче мизгелдә үк әллә сөңгеләр, әллә бүрәнә белән ордылар инде — урам якта дөбершатыр килеп ачылган капка шыгырдавы ишетелде. Кемдер кыргый тавыш белән җикереп сорау бирде:

— Әжнәби* шайтан нәзарәттәме, юкмы? Аннан гайре мәсҗеттә янә ни тиклем гыйсьянчы бар?

— Белмим.

Бу җавапны мәчет ихатасының капка төбөндә торучы мөтәвәллият вәкиле бирде, күрәсең. Күкрәк тутырып тын алырдай ара узуга ихатада әүвәл ниндидер тонык чыжылдау авазы һәм аның артыннан ук ачыргаланып кычкырган тавыш ишетелде.

— А-а-эх! Намаз бүлмәсенең йомшак келәмнәренә аяк бөкләп тезелешкән ирләрнең бер өлеше урыныннан купса да, мәчет имамының салмак һәм ипле ишарәсен шәйләп, кабат утырыштылар. Идрис хәзрәтнең кара-кучкыл йөзе күл өстедәй тыныч, фәкать карашында гына ниндидер шик, икеләнү газаплары пыскып яна иде. «Тыштагы бер бәндә «гыйсьянчы», дип әйтеп шәрран ярды. Бәс, димәк ки, кайсыдыр бер сатлык йә монафикъ жан безнең фирка хакында Хәмбәл этләренә барып тишкән. Кайсы кабахнең генә денсезлегә вә наданлыгы булыр соң бу? Фирка хакында хәбәрдар бәндә икән, ул, шаять, безнең илә янәшәдә генә йөргәндер. Ул икейөзле бәндә кем соң алайса? Әллә инде Жәмит мөәззинме? Тфү-тфү, телемнән шайтан алын. Ә шулай да?.. Аны безнең янга ике сәнә элгәре таш кирмән эчендәге хан мәсҗетеннән күчерделәр. «Аятелкөрсин»не дә хаталанмый гына укый белми, мәкаме нәзек, имеш. Ә биредә ул колак сызлатырлык хата җибәрмәде, аһәңе дә бә-эк түзәрлек булды. Мәгәр нишләп диндар борадәрләре илә аралашмыйча, ике сәнә буе әкәм-төкәм сыман үз кабыгына йомылып хәят кылды соң ул? Вә бертуктамый ул нинди битекчеләр,

*Әжнәби — чит ил, чит милләт вәкиле.

кәтибләр, мөгаллимнәр хозурына йөрде? Әллә Жәмит мөәззин Бәрәж хан вә Хәмбәл яллаган шымчы идеме соң?..»

Тышта баскыч такталары авыр ыңгырашты. Мәчет ишеген күгәнәннән суырып чыгарырлык гайрәт белән кисәк йолыктылар. Ишек түбәсенә бәрелүдән саклау өчен башын ия төшөп намаз бүлмәсенә Хәмбәл курсыбаеның иләмсез зур гәүдәле һәм кылый күзле йөзбашы Шәкүр жил-жил атлап керде. Әлбәттә, ул ялгыз гына түгел, як-ягына ханның шәхси алаендагы азатлар да, курсыбай угланнары да тезелешкән иде.

Жанында курку әсәре бөтенләй булмаса да, Идрис хәзрәт йөзбаш Шәкүрнең кыяфәтен күргәч калтыранып куйды. Бастырык шикелле озын, мәһабәт буй; һәркайсына дәү чүмәлә өярлек калын иңбашлары; бала башы кадәр зур йодрыклар; тегермән ташына охшаган яссы, тупас ияк; чиртсәң кан чәчрәргә торган таза, киң яңаклар һәм карт сыерныкы кебек хиссез-төссез, аңгыра-надан қараш. Йа Ходаем! Канлы, шакшы бармаклары белән күкрәк читлегендәге жан-бәгырьнең төбен-тамырын да калдырмыйча суырып алырга килгән Газраил үзе түгелме соң бу? Әллә... әллә, Адәм баласы вафат булганнан соң аның каберенә кереп сорау алучы, дөньялыкта кылган гөнаһлары өчен сөякләреннән итләрен аерып аны газаплаучы Мөнкир белән Нәкир менә шундый куркыныч кыяфәтле фәрештәләр микән?..

Гөбедән чыккан шикелле калын һәм тәннәрне чымырдатырлык усал тавыш яңгырады:

— Фетнә күтәрәп инкыйлаб ясарга жыендыңмы, Иблис?* — Бөөрләренә таянып баскан кылый йөзбашы Идрис хәзрәткә төкерекләрен чәчеп жикерде.— Барып чыкмас! Синдәй Иблис коткысына түнгән һәр гыйбад та үзең кебек үк мордар китәр**. Әйдә, кузгал! Хания зинданында син килмешәкне юксынып тимер эскәк вә камчылар егълый.

Ерак Әндәлүсия вәкиленең йөзе, иң хәтәр давылларны да өшкереп бирми торган мәгърур имән сыман, үзгәрешсез калды.

— Аллаһы Тәгалә йортына тәһарәтсез сыйракларың илә иңеп өрмә, кассап***! Жаһил ханыңның зинданы илә дә өркетмә! Минем андый туным инде күптән тузган.

— Ах, син әле чәңгелди дә беләсеңмени, көчек? — дип янә кабынды да, тырмадай кулларын канат сыман жәеп, йөзбаш Шәкүр алга омтылды.

Идрис хәзрәт мәчетнең михрабында аякларын бөкләп утыра иде. Үгездәй иләмсез гәүдәле Шәкүрнең чандыр хәзрәт

*Иблис — ожмахтан куылган фәрештә. Биредә Идриснең чит дәүләт вәкиле булуына киная.

**Мордар китү — гөнаһларыңны юарга өлгермичә вафат булу.

***Кассап — ит чабучы. Биредә ул «жәллад» рәвешендә.

өстенә юнәлүе нәни чебине алырга төшүче кансыз тилгән кы-
яфәтенә охшап калды. Хәзрәтнең як-ягында утырган дистәләп
ир капылт кубып келәмнән күтәрелде. Кайсыдыр ирнең жилән
эчендәге билбавында көмеш хәнжәр сабы ялтырап китте. Их-
тилалчыларның урыннан кузгалуы азатлар һәм угланнар өчен
дә әмер сыман булды. Кылычларын кыннан суырып, алар яуга
ташланарга әзерләнде.

Идрис хәзрәт боларның һәммәсен дә күз кырые белән ачык
күреп торды. Ичбер төрле шик юк: ихтилалчылар тагын бер
саксыз адым ясый-нитә калса, Хәмбәл жәлладлары аларны утын
әрдәнәсе урынына тураячак иде. Идрис хәзрәт ашыгып аяк
очларына калыкты. Тыныч тавышы чишмә суы сыман агып
чыкты:

— Денсез кяферлар сыман кыйланып, Аллаһ йортын кан
илә таплай күрмәгез, инсаннар! Йөзбаш Шәкүр! Угланнарыңа
кылычларын яшерергә боер. Тәртә арасына жигеп куйган атка
бугалак та салу лөгәтсез вә артык бер гамәлдер. Мин синен
ул ханияң хозурына кылыч илә төртмәсәң дә барам. Хан тик-
лем хан шәрифләре илә бәхәс вә гәп кору теләсә кайсы әжнәби
гыйбадына тәтеми ул.

Идрис хәзрәт үзенә каршында ике яклап тезелешкән их-
тилалчыларга күз йөгертәп чыкты да кыю атлап ишеккә таба
юнәлде. Тыны чыккан туп шикелле шәлперәеп калган кылай
йөзбаш сүзсез генә аңа иярергә мәжбүр булды. Ул мәчет их-
тасында гына кабат айнып китте һәм, иярченнәренә борылып,
боз чәйнәгән кеше шикелле тешләрен шакулдәтә-шакулдәтә
усал ырылдады.

— Иллебашы Тәхәү үзенә угланнары илә монда кала. Без
киткәч тә мәсҗет эчендәге гыйбадларның һәммәсен богаула-
гыз. Гауга куптармагыз, калага шылт иткән тавыш та ишетел-
мәсен. Ошбу гыйсьянчыларның очына чыгасы бар, шуны оныт-
магыз.

4

Утызга якын фиркаченә кулга алынуына ун көн вакыт
үтте. Зинданнан хак-тәгаен бер хәбәр дә чыкмый, кала буйлап
күбесенчә имеш-мимеш кенә йөри иде.

— Төн саен зинданнан ыңгырашкан-сыкранган тавышлар
ишетелә. Тоткыннарны тәүлек буена жәзалыйлар икән.

— Жәлладлар Идрис хәзрәтне аеруча кансыз жәзалый, ул
бичарага нә йокы, нә су бирмиләр, ди...

Давыт сәет шушы ун көн эчендә күзгә күренеп бетеренде,
кипте. Ул күп вакытын Жәмигь мәчетнең нәзарият бүлмәсендә
үткәрә, гыйбадәт сәгатьләре житкәч кенә олы залның михра-
бына чыгып утыра иде. Ун көн буена ул бер тапкыр да мөнбәргә

күтөрелмәде, хәтта жомга намазларында да вәгазь укымады. Аның суырылып калган, кара көйгән йөзен барча диндар мөселман да күрдә, әмма аны гаепләп тел тибрәтүче бер генә имам-хатыйб яки ахун да табылмады.

Бүген дә өйлә намазыннан соң Давыт сәет беркемгә бер сүз кушып тормыйча янә нәзарият бүлмәсенә кереп бикләнергә ашыкты. Бүлмәгә ишекне каты ябып узды, тәрәзә буенда, келәм өстенә тезелгән йомшак мендәрләргә таба озак кына карап торды, ләкин утырмады. Тагын да бөкрәя төшкән гәүдәсен, чал сакалын алга таба сузып ишекле-түрле йөрөнгәли башлады, тәрәзәләр буена килеп житкән саен урам якка караш ташлап алды. Аның кемнеләр өзелеп көтүе йөзенә чыккан иде.

Икенде намазы житкәндә, ниһаять, мәчет болдырында таныш аяк тавышлары ишетелде. Ләкин тавыш иясе ялгыз гына түгел, ул үзе белән ниндидер юлдаш та ияртеп кайта иде. Сәет йөзе белән ишек тарафына борылып басты. Бүлмәгә Мирхажидан белән Сувар имамы Бакир хәзрәт узды. Соңгысын тануга Давыт сәет гажәпләнәп, хәтта куркып калды:

— Әссәламегаләйкем, шәриф сәетемез!

Жавап урынына Давыт сәет ияк кенә какты, озак сузмыйча теленә килгән беренче сорауын да бирде:

— Ә син Биләрдә нишләп йөрисең соң әле, Бакир хәзрәт? Зинданда газап кичүче тоткыннарның санын арттырмакчы буласыңмы әллә?

Көтелмәгән кунак та күңелендәге уен яшереп маташмады:

— Мин дә кул кушырып кына утырыйм да хан жәлладларының «Ил-һун» мәсҗеден килеп туздыруын көтеп ятыйммы?

Бакир хәзрәт сүзләрендә әче кинәя тоюдан сәетнең карашында усал ут кабынды. Ләкин ул жавап кайтарырга өлгерә алмый калды, кунак хәзрәт әйткән авыр хәбәр аның өчен күсәк белән орган кебек булды.

— Бүген танда хания зинданында безнең ике фиркачеләрнең тәслим кылган. Жәлладлар, ул бахырлар дашмәүгә кытырынып, аларның телләрен йолкып алган, диләр.

Сәет үзенә Бакир хәзрәт жинәенә барып ябышуын тоймыйча да калды. Карашы ялварулы, кызганыч иде.

— Зиндан ихатасына якын да барып булмый, аны угланнар саклай бит. Син соң каян белдең? Ялган хорафат кынадыр ул син ишеткән хәбәр. Иректә калган фиркачеләремезне тәгаенләү бәрабәренә индерелгән бер хәйлә генәдер, бәлкем.

— Э-э-эх, ялган хорафат кына булса икән! Юк шул, сәет. Минем бабайның углы мәгълүм курсыбайда унбашы бит. Бүген төнлә зинданны ул саклаган. Иртән өенә кайткач, шәһит бора-дәрләремез хакындагы хәвәфле хәбәрне миңа тач шул әйтте.

Сәетнең тәнендә гүя жегәр бетте, бие бер карышка чүгеп, кечерәеп калды. Аның иңбашлары гына түгел, инде чал сакалы

да дер-дер килә иде. Сагыш тулы моңсу карашы да башкалардан олы киңәш, ашыгыч ярдәм көтте.

— Нишләек соң инде, Бакир хәзрәт? Зиндандагы гөнаһсыз борадәрләрне йолып алу бәрабәренә ниләр генә кылыйк?

— Жәллад илә таждарларның* барчасы да асылда чукрак була.

Аларны иманга килергә өндәп кенә борадәрләребезне зинданнан йолып алу акылга сыешлы гамәл түгелдер. Чапан астында йодрык төйнәп вә аны да әле таждарларның шәүләсенә генә селеккәләп бәгъзе дошманны да өркетеп булмый. «Иелгән башны кылыч кисми»,— дип тәкрарласалар да, ошбу тәкъбирнең киресе дә бардыр. «Билен күп игән бәндәнең башына төкерәләр». Ат кеби түземле булган без фәкыйрьләргә дә инде теш-тырнагымызны күрсәтә башлау бик вакыттыр.

Кунакның тәвәккәллеккә өндәгән мондый тәкъдиме дә икеләндерде бугай, шөбһәле карашын аңа сәет төбәп байтак дәшми торды. Аның акыл казанын кыргычлап әйткән алдагы сүзләре дә җаваптан бигрәк үзалдына сөйләнүне генә хәтерләтте.

— Ходай Тәгалә безне яңа корбаннардан, кан коюдан араласын иде.

— Минем тәкбиремне генә азсынасың икән, син Корнай батыр бәян иткән асыл искәрмәне дә исеңә ал, сәет. «Азатлыкка корбаннарсыз гына ирешеп булмый».— Бакир хәзрәтнең тавышына корыч чыңы өстәлгәндәй булды.— Азатлык — ул эссе табада пешкән майлы коймак түгел. Аны берәү дә безгә үзә китереп бирмәс. Бер кирмән, бер калыга да үз ихтыяры илә бирелмәстер. Аны һәрдаим тимер кыршау сыман тулгамага, кайнар вә гаярь һөҗүм илә яулау гына жиңү китерәдер.

Сәет уйга чумды. Аның каш астынан төбәлгән карашы улы Мирхаж ибелән Бакир хәзрәтнең йөзләре буенча күченеп йөрде. Шик юк, аны уйларында ике яр, ике чик газапый, ләкин ул шуларның берсен дә сайлый алмыйча жәфалана иде.

Бакир хәзрәтнең түземлеге сынды, күрәсен, ул әүвәл акрын гына тамак кырып куйды. Тавышы да ипле, тыныч чыкты:

— Минә Тотыклар урамында Нур-Сувардан бергә килгән борадәрләрем көтеп тора булыр. Мин кузгалыйм, сәет.

Келәм өстенә чүгеп сүзсез генә дога кылдылар. Аягүрә күтәрелгәч, кунакның йөзенә теләмичә генә сәет телгә килде:

— Ходай Тәгалә үзе сакланганны гына саклармын, дигән бит. Син берүк үзеңне дә, башка инсаннарны да кайгы-хәсрәттән араласаң иде, Бакир хәзрәт. Ауга чыккач жәнлекләренә һәммәсен дә ук очына элөп кенә түгел, киресенчә, күп нәүбәттә хәйлә вә сабырлык илә кулга төшерәләр.

*Таждар — падишаһ, хаким, таж иясе.

Кунак ирен читлэре белэн генэ елмайгандай итте, эмма йөзендәге тәвәккәллек һич тә кимемәде.

— Мин үз фикеремне әйттем инде, сәет. Кире танасым юк. Бәхәс корып тормый гына бәхилләшик.

— Ничек «бәхилләшик»?

Сәетнең күзләре янә шөбһә-хәвеф белән тулды. Ә Бакир хәзрәтнең йөзе һаман тыныч калды.

— Шулай, сәет. Без һәммәмез дә Аллаһ колларыдыр. Алда ни язганны белеп булмый. Аерылышкан саен бәхилләшүне таләп итә торган читен замандыр бу. Сау бул, сәет.

Бакир хәзрәт кыю адым белән чыгып китте, ә сәет әле байтак вакыт буге ишеккә төбәлеп торды. Инде берзаманны ул карашын Мирхажи йөзенә күчергән генә иде, тегесе көтелмәгән бәя белән гүя өтеп алды:

— Ә Бакир хәзрәт хак сөйли бит, атам. Азатлыкны корбан-нарсыз гына яуламыйлар.

Давыт сәетнең яңак тирәләре тартышып-тартышып куйды, жикерәсе килде. Мыегы да ныклап куермаган Мирхажиның хаклы булуын ул аңлый, ләкин газиз улына да үз йөрәген ачып сала алмый иде шул. Ул бит сәет кеше, Мөхәммәтгаләй-һиссәламнең ерак оныгы, изге дин башлыгы. Шулай икән, ничек инде ул бер үк Адәм балаларын кулларына корал күтәрәп сугышуга, үзара суешуга бәхилли алсын ди?..

Бераздан ниндидер хәйлә табып Мирхажи да нәзариәт бүлмәсен ташлап чыкты. Сәет стена буендагы мендәрләр өстенә чүгәләде дә хәрәкәтсез калды. Менә бервакыт манараларда мөәззиннәрнең азан әйткән тавышлары яңгырап ишетелде. Сәет тәрәзгә караш ташлады һәм хәйран аптырап китте. Урамнарда инде караңгылык яткан, ахшам намазы да килеп җиткән икән.

Азан тавышлары беткәннән соң бөтен шәһәр мәгарә тынлыгына чумган кебек булды. Бу тынлыкның давыл алдыннан була торган бер бушану, ял алу икәннен Давыт сәет, әлбәттә, әлегә тоймый иде.

...Сәетне йокыдан кара төн уртасында урам буйлап сузылып килүче хәвефле бер тавыш уятты:

— Курсыбай бистәсендәге йортлар яна! Торыгыз, торыгыз! Янгын, янгын!

Сәет әүвәл әле бар хәвефне аңыша алмыйча да ята иде. Эмма зиһенендә калыккан беренче уй аны түшәгеннән сикереп торырга мәҗбүр итте:

— Бакир хәзрәт!.. Мирхажи кайда?

Сәет үзенә ут капкан шикелле ашыгып киенде дә өеннән атылып чыкты. Урам буйлап кулларына кайсы — чиләк, кайсы тимер ыргаклы колга тоткан ирләр йөгәрешә. Бәрәж хан төзеткән яңа мәчет ягын әйтерсең лә шәфәкъ кызыллыгы каплап алган. Көчле ут яктысы мәчетнең ике биек манара стеналарыннан

кайтарылып уйный. Сәер, гажәп: мондый яктылыкта Бәрәж мәчете яман сөзешергә хәзерләнгән усал тәкә кыяфәтенә охшап калган.

Давыт сәет жил-жил атлап шул тарафка ашыкты, гыжлап чыкты. Бәрәж мэхәлләсенә караган урам-тыкрыклар халык белән тулган, ә Курсыбай бистәсе эченә һич үтмәле түгел. Шулай да халык сәетне бик тиз шәйләп өлгерде, әле теге, әле бу төркем, читкә түнәп, аңа юл арчыды. Әмма һәр төркем саен диярлек ярым көенеп, ярым сукранып пышылдаган сүзләр сәет колагына эленеп-эленеп барды:

— Үч алырга ният итүчеләр юкка гына мондый гамәл кылган. Дуамаллык бит бу. Беткә үч итеп тунны утка ягалар димени?

— Хәмбәл-кассап элгәре көннәрдә дә этләр кеби котырына иде. Моннан ары бөтенләй бәйдән ычкыныр инде.

— Янә нинди хәсрәтләр илә газап кылырсың икән безне, йа Раббем?!

Өеннән чыканнан бирле сәет кара көеп һәм авыр хәсрәткә чумып килә иде. Бер төркем тарафыннан шактый сәер, хәтта кыю яңгыраган фикер ирексездән сәетне дә башын чайкап куярга мәжбүр итте.

— Монысы монысы, мәгәр янгын ошбу бистәдән гайре жиргә күченмәсә генә ярар иде инде, и Ходаем?!

Курсыбай бистәсе чигенә килеп житкәч, барча бәла-казалар сәеткә бөтен чынбарлыгы белән ачылгандай булды. Янгын ике якта зилзиләдәй ярып котырына, әмма бистә уртасындагы ике йортны да тоташ ямап алган. Бер як читтә аерым төркем сыман тезелеп баскан мөәззин һәм имамнар Давыт сәеткә хәлне өзек-өзек кенә итеп аңлаттылар:

— Казачылар бистәнең ике почмагына да утны бер үк вакытта салган. Мәгәр алардан да элгәрерәк булып йөзбаш Шәкүр илә меңбаш Сөләйманның нигезләрен ут ялмаган, диләр. Сыбайларның* берсе дә өйләреннән чыга алмаган. Казачылар ике нигезнең дә ишек-тәрәзләрен тимер чөйләр илә бикләп киткән булган.

Сәет агарынып калган йөзен күтәрде дә тик бер сорау бирде:

— Явыз бәндәләрнең эзенә төшкәннәрме?

— Юк әлегә. Һәр капкага фәрман юлласа да, сәрдәр соңга калган. Шәрекъкапу әргәсендәге тоткавыллар үзләре дә гаип булганнар, ди.

Сәетнең күңеленә беркадәр тынычлану иңгән кебек булды. Әмма сабырсызлык һәм хәвеф тулы карашы белән ул һаман бистә урамнарын, халык төркемен айкап чыга бирде. Бәла яны-

*Сыбай — гаскәр, отряд башлыгы. Офицер мәгънәсендә.

на жыелган таныш кешеләр бик күп, тик алар арасында аның төпчек улы Мирхажид юк иде...

Таң атканда ут давылы тынды. Кара корымга, шабыр тиргә баткан йөзәрлэгән ирләр жир сөргән ат шикелле алжып өйләренә таралды. Бер чынаяк кайнар чәй эчү дә алар өчен иң мөһимдәс һәм иң тансык гамәл булып тоела иде. Ләкин аларга шул бәхетле изрәү ләззәте дә тәтемәде. Урамнар буйлап ярсу юртакларга менгән вәкарь мөһадиләр* чабып узды.

— Барчагыз да әгъзам хан кирмәне янына жыелыгыз. Бүген жинаятъләре ачылган гыйсьянчыларны Салкын таш** каршында гадел жәза көтә. Әгъзам ханиямез фәрманына буйсыну кылмаган инсаннарда да котылгысыз жәза биреләчәк.

Мөһадиләрнең тәүге сүзләрен ишеткәч тә, сәет коелып төште. «Йа Ходаем! Мирхажид углым да ут салуда катнашып, хан җәлләдлары кулына тарымады микән?» — дигән зәһәр уй зиннәтен яшен сыман капылт яндырып узды. Тәнендә жеп өзәрлек жегәр калмады, әмма үз-үзен мәжбүр итеп булса да, Давыт сәет урыныннан купты. Хан фәрманына сүзсез буйсынырга тиешле кара халык арасына кушылып таш кирмәнгә таба йөз тоту аның бөтен мин-минлеген изә, үкенечле уйлар йөрәген утлы күмер сыман талый иде.

«Әлгәре заманнарда хан-әмирләр үз мәмләкәтенен сәетләрен урамда очратса да, иярләреннән төшеп аларның җиң очларыннан үбә, сәждә кыла торган булганнар. Болгарда ислам динен кабул кылдырган әгъзам Алмыш малик хәтта Багдад хәлифәсенен илчесе Сәһсэн әр-Рәсиби илә аның сәркитибе Әхмәт ибне Фадланни да тезләренә чүгеп каршылаган. Ә ябай халык исә сәетләренә мәгыйшәттә хакимнәрдән һәрдаим өстен күргән. Нә бәрабәренә? Чөнки сәет — Мөхәммәтгаләйһиссәламнен чыбык очы ерак оныгы ул, ягъни изге заттыр. Мәгәр хәзерге көндә Болгар мәмләкәтендә таждар булып Бәрәж хан кеби җаһил вә дәһри бәндә утырганда үзеңне аннан да затлырак яисә аңа тиндәш вәли инсан итеп санау муафыйк гамәлмени? «Тибешкәндә тинең булсын», — дигән ата-баба. Җаһил залим илә тибешмичә яшәү хәерлерәк. Житмәсә... житмәсә әле, Мирхажид угылымның да кайда йөрүләре нәмәгълүмдер. Димәк, мин аның хакына булса да җаһил таждар катарында бил бөгәргә мәжбүр. Й Ходаем! «Бер бәндә дә үзенен кендегеннән ары сикерә алмый», — дигәннәре шушы микәнни соң?..»

Хан сараен һәм Хан мәчетен ике катлы таш диварлар белән әйләндереп алган дәншәтле кирмән каршындагы иркен мәйдан халык белән шыгрым тулы иде. Сәет алга узды. «Салкын таш» дип аталган жәза урыныннан бер читтәрәк өсте киң такталар

*Мөһади — урамнарда хан әмерен кычкырып йөрүче, глашатай.

**Салкын таш — жәза бирү урыны.

белән түшәлгән калку мәйданчык янына килеп җитте. Галәмәт зур сәкене хәтерләткән әлегә мәйданчык өстенә чит мәмләкәт кунаклары, эре сәүдәгәрләр, йомышы төшеп пайтәхеткә килгән кала биләре, байтак мәчетләрнең имам-хатыйблары тезелешеп баскан.

Юл ярып сәетне түргә уздырдылар. Анда вак мендәрләр белән түшәлгән келәм дә бар иде, сәет шуңа инде, дога кылды. Аннары кирмәннең таш стеналары өстендә бизәкле гөмбәз белән каплап ясалган зур балконга сабырсыз һәм хәвеф тулы караш ташлап алды. Олуг фәрманнарны игълан иткәндә яисә дәүләткүләм җинаятьчеләрне үлем җәзасына тарткан чакта Бәрәж хан, гадәттә, үзе дә балконга чыгып утыра һәм мәйдандагы хөкем үтәлешен манзара кылырга ярата торган иде. Сирәк кенә, елына бер-ике мәртәбә, аның кайбер җинаятьчеләрне гафу иткән чагы да булгалады. Бүгенге фәрман ни белән төгәлләнер дә, бичара тоткыннарны ниләр көтә икән?..

Билгесезлек, тынлык белән бик озак итеп газаплагач кына таш кирмән дә уянгандай булды. Менә бервакыт авыр шыгырдап имән капкалар ачылды һәм мәйданга җайдаклар ташкыны агылып чыга башлады. Алдан килешенгән шарт булган, күрәсен, шул минутта ук Курсыбай бистәсе ягыннан да йөзәрләгән җайдак килеп керде. Алар санаулы мизгел эчендә халык ташкынын вак-вак түтәл-төркемнәргә бүлеп бетерделәр. Салкын таш ягыннан кирмән капкаларына кадәр булган араны да кылычларын кынарыннан алган җайдаклар сафы әйләндереп чыкты. Шул ук Салкын таш өстенә мөнадиләр һәм җәлладлар калыкты. Бар мәйданны мөгарәдәй тынлык биләп алды, меңәрләгән күз таш кирмәннең биек диварлары өстенә текәлеп хәрәкәтсез калды.

Ниһаять, анда да җанланыш сизелде. Әүвәл зур балконга тәхет чыгардылар. Кулларына тавис каурыйлары белән бизәлгән җилпәзәләр тоткан ике ир аның як-ягына басты. Аннары балконга Хәмбәл сәрдәр, шәхси алай башлыгы, ханның наиблары, тәхет варисы булган уллары берәм-берәм чыгып тезелеште. Иң ахырдан гына алыптай гәүдәле дүрт җансакчы әйләнәсендә Бәрәж хан үзе дә пәйда булды. Барча халык билән түбән иеп сәждә кылды. Давыт сәет кенә таш сын шикелле хәрәкәтсез калды. Карашын әле хан, әле сәрдәр тарафына күчерә-күчерә ул аларның җирәнгеч йөзләрен күзли иде.

Кайсы ишарә биргәндер, сәет ул кадәрәсен шәйләп өлгермәде, әмма шул арада инде бер мөнади Салкын ташның урта-сынарак чыкты. Аның тамак ярып кычкырган усал тавышы күк күкрәүгә охшап яңгырады:

— Жәнаб әгъзам хания хәзрәтләре бүген танда олуг мәмләкәтемезнең бар халкына шундый фәрман җиткерергә түбәнчелек кылды. Мәмләкәтемезнең кайсыдыр ки затсыз, мәкерле вә нәжес адәмнәре, яшерен фирка төзеп, пайтәхетемездә

канлы инкыйлаб оештырырга, шундый ысул илә хания хәзрәтләренәң гомерен кыярга ният корган булган. Әмма ошбу гыйсьянчылар төркеме вакытында вә оста рәвештә фаш ителде, бәгъзеләре кулга алынды. Мәгәр ошбу зобани вә бәдбәхет бәндәләренәң гайре яман чире мәмләкәтемезнәң инде башка калаларына житеп тә тамыр жәйгән. Шул гыйсьянчыларның мөриdlәре бүген төнлә зиндандагы жинаятьчеләр өчен үч алмакчы вә әгъзам таждар хәзрәтләрен өркетмәкче булып Курсыбай бистәсенә ут салдылар. Үкенечкә, зобанилар пайтәхеттән качып котылды...

Йөзенә бәрәп чыккан авыр кичерешләренә чит-ят күзгә күрсәтмәс өчен башын түбән иеп утырган Давыт сәет үзе дә сизмичә жиңел сулап куйды. «Бакир хәзрәт тә, Мирхажи да жәлладлар кулында газап кичермиләр, Аллаһка шөкер!» Әмма мөнадиның мәйдан яңгыратып кычкырган алдагы сүзләре янә сәет йөрәген кайнар хәнжәр сыман теләп узды:

— ...Мәгәр зобанилар әгъзам хания жәнабларының гадел хөкеменнән котыла алмас. Нур-Сувар каласының «Ил-һун» мәсҗетендә дә гыйсьянчыларның шундый ук төркеме оешкан булу инде тәгаенләнде. Аларны кыйрату вә кулга алу өчен әгъзам таждар жәнаблары курсыбайның ике меңлек алаена Нур-Суварга төбәп юл чыгарга катгый фәрман бирә. Ә гыйсьянчылар фиркасын нигезләгән вә зинданда килеш тә иректәге зобаниларны Курсыбай бистәсенә ут салырга котырткан төп языкчы, бәдбәхетләр башлыгы Идрис-әжнәби бәгъзе инсаннарга сабак булсын өчен ошбу Салкын таш каршында кабырга-сыннан асып куелачак.

Кемнәрдер «аһ» итте, күпләр өлгермәде. Кирмән диварлары өстендә сорнай, дулбаз авазлары яңгырап алды. Янә кирмән капкалары ачылды һәм тоташ кызыл киёмнәргә төренгән жәлладлар әйләнәсендә Идрис хәзрәт күренде. Аны тану түгел, төсмерләү дә авыр, ун көн элек гайрәт бөркеп торган имамхатыйб хәзер инде шәүлә булып кына калган иде. Аның ике кулын да жылкәсенә салынган юан колгага каерып бәйләгәннәр. Шул ук колга очларына бәйләп куелган өстәмә арканнарны жәлладлар ике яктан усал тартып килә. Хәзрәт аякларын сөйрәп кенә атлый, жәлладлар арканнарны тартып бармаса, шундук авар төсле. Маңгае, яңаклары, иңбашлары кара көеп чыккан. Йөзен, муенын су белән юсалар да, алардагы тирән жәрәхәт эзләре аермачык булып күренеп тора. Идрис хәзрәтне Салкын ташка терәлеп үк торган дар астына сөйрәп китерделәр. Мәйданда көткән жәлладлар бер башына тимер ыргак аскан сүс арканны дар агачы өстенә ыргытты. Кирмән диварларындагы дөмбакчылар күн барабаннарга кагып куйды. Тәннәр чымырдады. Тагын бер минут чамасы вакыт үтәр һәм мәйданда коточкыч жәзалау башланыр сыман иде.

Шулчак Давыт сәет урыныннан купты. Чебен очкан аваз да ишетелерлек булып урнашкан шомлы бу тынлыкта аның калтыранган тавышы яңгырады:

— Гөнаһсыз инсаннарны нахак жәзага тарту хакындагы фәрманнарыңны кире алсаң вә төзәтү кылсаң иде, Бәрәж таждар. Жәлладларың жәза ысулы илә сорау алып тоткыннарга нахак яла якканнар вә шулай итеп сине алдаганнар. Идрис-әжнәбинен вә зинданында газап чигүче тоткыннарның да, Сувар каласындагы «Ил-һун» мәсжеде муллаларының да һичбер языгы юк. Асылда Болгар мәмләкәте тәхетендә инкыйлаб кылрга фарыз икәнлеген фәкать мин төшендем, шул хакта бәгъзе бәндәләргә үзем бәян кылдым. Курсыбай бистәсенә ут салган казачы да мин булырмын...

Кирмән өстен ихахайлап көлгән тавыш каплап китте. Бәрәж хан башын артка ташлап, бот чабып шаркылдарга тотынды, аңа сәрдәрләрнең, наибләрнең мәсхәрәле көлү тавышлары да килеп кушылды. Сәет көчсезлектән һәм ярсудан калтырана ук башлады. Әле ярый шул вакытта Бәрәж хан уң кулын югарыга күтәрде һәм мәйдан өстен янә тынлык биләп алды.

— Жинаятъче зобанины йолып калудан вә аклаудан да зуррак гөнаһ юктыр. Әгъзам бабаң Коръән шәрифләрендә бәян кылган ошбу канунны ничек онытасы иттең, Давыт сәет? Аннары бөтен гавам хозурында көфер сүз сөйләүдән, жаһил бәндәләргә түнтәрешкә котыртудан, янә дә килеп, кылмаган гамәлләр өчен үз-үзеңә яла ягудан вә язык алудан ничек шүрләмисең?

— Үземә язык итеп алган бер генә дә ялган сүзем юктыр. Ошбу әжнәби Идрис хәзрәтне дә инкыйлаб юлына басарга мин котырттым. Минем гөнаһ аркасында ул газәпләр кичте. Моңы тәгаенләү синең ихтыярындадыр. Гадел таждар икәнсең, үзең сорап кара.

Бәрәж ханның да, мәйдандагы барча халыкның да сабырсызлык тулы карашы Идрис хәзрәткә төбәлдә. Ул өстәмә сораулар көтеп интекмәде, усал тавыш белән ярып салды:

— Давыт сәет ерак бабасы Мөхәммәтгаләйһиссәлам кеби үк изге заттыр. Тоткыннарны кызгану бәрабәренә генә үз өстенә яла жыя бит ул. Үзеңнең жаһил вә зәгыйфь зиһенле хания булуыңны барча гавам хозурында бәян итмә, залим. Синдәй бәдбәхетне тәхетеңнән кыйратырга жыенган зобани — фәкать миндер. Шуңа күрә синең дар агачы өстенә дә мин курыкмый менәм.

— Идрис хәзрәт үз өстенә язык кына жыя. Аңа чыгарылган хөкем миңа тиеш! — дип Давыт сәет ярып кычкырса да, йөзе бурлат сыман кызарынган хан аның ягына таба әйләнәп тә карамады.

Бәрәж дәмбакчылар тарафына борылып ияк какты, шул

мизгелдә үк мәйдан өстен куәтле барабаннар тавышы каплап алды. Идрис хәзрәтнең өстендәге чапанын һәм күлмәкләрен умырып төшерделәр. Какча тәнле жәллад тимер ыргак очын хәзрәтнең касыгына китереп тыкты. Мәйдан ташлары өстенә кайнар кан чәчрәде. Беркадәр вакыттан соң инде һушсыз калган хәзрәт сүс аркан очында эленеп тора, башы исә күкрәгенә салынып төшкән иде.

Бәрәж хан балкондагы тәхетеннән купкач дөмбакчылар тавышы да тынды. Күпләр, күрәсен, ханның ярлыкавын көтә иде, яңа фәрман көтеп аңа текәлделәр. Ләкин Бәрәж читкә атлады да инде балкон ишегенә таба карап басты. Шулчак аңа кызган тавыш белән янә Давыт сәет мөрәжғәгать итте:

— Ошбу газапларны туктат, Бәрәж! Юкса...

Жирәнгеч йөзен ыртылаш кына борып, жылкәсе аша хан да сүз ташлады:

— Юкса ни кылырсың?

Сазлык эченә кереп баткан һәм хафага калган бичара шикелле як-ягына карап алды да Давыт сәет такта мәйданчыктан Салкын таш өстенә йөгереп менде. Икенче мизгелдә исә иңнәрендәге жыләнен салып ташлады һәм шуңа сузылып ятты.

— Син Идрис хәзрәтне дардан төшермичә вә Нур-Суварга курсыбай юллау хакындагы фәрманыңны кире алмыйча торып, минем ошбу урыннан мәңге кубасым юк. Син иманга килгәнчегә тиклем мин үземә «Кол» ләкабен алам, янә дә килеп, ошбу урында ук ачлык игълан итәм.

— Ихтыярың, сәет. Олыгайган бәндәдә сабий бала зиһене дә калмый, дигәннәре хактыр, шаять,— дип борын астыннан гына бер көлемсерәде дә Бәрәж балкон ишегенә кереп гаип булды.

5

Давыт сәетнең гаделлек, иман, тыныч хәят, дип жан атулары — бары да юкка гына тырышу булып чыкты. Курсыбай бистәсендә купкан янгын әле ул барыр юлында котырып-ташып агачак зур дәрьяның инеше, чишмә башы гына булган икән. Болгар жирәндәге туфан-зилзиләләргә охшаш коточкыч давыл көннәр, сәгәтләр саен көчәя барып, шашты. Ике яман көч арасындагы тәүге бәрелеш һәм кан коюлар һаман да шул кирмән мәйданында булып узды.

Идрис хәзрәт дар агачындагы коточкыч газапларга озын тәүлек буе түздә дә икенче көнне таң атканда мәңгелеккә тынды. Сәет, аның үле гәүдәсен ыргактан төшерү турында таләп куеп, каравылбашына мөрәжғәгать итте. Әмма ул да үз теләге белән һични кыла алырдай ирекле зат түгел иде, шуңа күрә кулларын ике якка жәеп биргән жавабы да гаять кыска чыкты:

— Хан яисә сәрдәр жәнапларының шәхсән фәрманыннан гайре мәетне дардан төшерергә һичбер хакым юктыр. Минем дә башым ике түгел бит, ни кылыйм соң, сәет?

Дар агачында газап чигүче Идрис хәзрәт һәм Салкын таш өстенә сузылып яткан сәет янында калучы теләктәш имам-хатыйблар, мөәззиннәр, мөриdlәр, һөнәрчеләр, гомумән, гади халык мәйданда байтак иде әле. Шулар арасыннан бер имамны, сәет нык гозерләп, әүвәл Хәмбәл, аннары Бәрәж хан янына илче итте. Ләкин илче имам ике тарафтан да бер үк төрле җавап алып кайтты. «Актык гыйсьянчыны кулга алганчы аларның башлыклары булган ошбу әжнәби дарда эленеп торыр. Канлы карачкы вак кош-кортны гына түгел, эре-эре тилгәннәрне дә яман өркетә ул».

— Ходай Тәгалә хайваннарга әгъза өләшкәндә берникадәр хилафлык вә хата җибәргән шул. Ошбу көфер тәкбирләрем өчен Аллаһ мине үзе ярлыкасын. Мәгәр ишәкләрнең бер төренә ул колакларны гайре мул өләшкән, ә бәгъзе чатак төркем гел колаксыз калган. Менә бәла кайда,— дип, Давыт сәет инде сынып төште.

Көн яктыргач хан кирмәне диварларында янә сорнайчылар белән дөмбакчылар төркеме пәйда булды. Мәйдандагы халык: «Әллә бүген башка тоткыннарны җәзалау көтеләме?» — дип пошаманга төште. Ләкин хәвефле тәшвишкә һавада озак вакыт буге эленеп торырга ирек бирмәделәр. Бермәлне Курсыбай бистәсе ягыннан дүртәр-дүртәр булып сафка тезелешкән җайдаклар ташкыны агып чыкты. Кирмән мәйданына якынайган саен җайдакларның бер сафтагы саны әүвәл алты, аннары ун булып гел киңәя барды, әмма дәншәт бөркеп торган бу ташкынның актык очы һаман күренмәде. Кайсы — тоташ, кайсы челтәр көбәгә төренеп утырган, билләренә-иңнәренә авыр гөрзиләр, сөңге, садак, җәя, хәнжәр, кылыч аскан сугышчыларның тыгыз сафлары тора-бара киң мәйданның барча почмагын да биләп алды. Җайдаклар кирмән диварына төбәп тезелеште, иң алдагы сафка очлым түбәсенә берәр каурый тыккан йөзбашлары басты. Очларына ат ялы бәйләнгән озын сөңгеләрен күккә төбәп һәм шул сәбәпле куге урмандагы агачларга охшап тезелгән әлегә гаскәр каршында хәзер инде көмеш очлымнарын пар каурый бизәгән ике меңбашыннан ары һичкем калмаган иде. Карашларын таш балконга төбәп барчасы да Бәрәж ханны һәм сәрдәрне көтте.

Ләкин кирмән диварлары өстендә бүген һичбер төрле җанланыш сизелмәде. Укчылар ышыкланыр өчен ясалган уемтыклар һәм манараларны тирәләп баштанаяк коралланган шыгавыллар гына йөрәнә, әле аларның да күбесе диварларда койма такталары сыман тезелеп торган таш калканнар арасыннан сузылып, курсыбай газиларын манзара кыла иде.

Шактый вакыт көткәннән соң гына таш кирмәннең тимер күгәннәр белән ныгытылган зур капкасын өскә күтәрделәр. Тол калган һәм инде тешләре коела башлаган жиңгәсенә өйләнергә мәжбүр ителгән бичара кияү егете шикелле ашыкмыйча, ялындырып кына шул капкадан мәйданга Хәмбәл сәрдәр берьялгызы чыкты. Аның акбүз аты гына, утар тарлыгыннан котылу шатлыгын тоеп, әледән-әле уйнаклап ала, саф алтыннан коеп ясалган очлым түбәсен бизәүче өч тавис каурые да вакытлыча жанлангандай булды. Әмма жайдакның йөзенә әйтерсең лә кара сөрәм яткан. Күз карашларында һичбер төрле тойгы-нур юк. Кара мыек чылгыйлары чалшаешып тора. Калын кашлары, дугаланып, борын өстенә килеп өелешкән. Усал кысылган нечкә иреннәре яргаланып беткән. Шакмаклы, олы ияге соскы сыман алга чыгып каткан.

Газилар аны иярләреннән беркадәр калка төшеп һәм ятаган-кылычларын очлымнары каршына күтәреп каршыласа да, сәрдәр һәр йөзлек яныннан жиңелчә ияк кага-кага гына, тулпар атын юыртып диярлек үтеп китте. Үзен таш сын сыман хәрәкәтсез көе көткән меңбашларга да бүген сәрдәр тарафыннан игътибар һәм ихтирам тәтемәде. Хәмбәл шахмат тактасындагы сыннар шикелле тигез сафларга тезелешеп торган гаскәрнең нәкъ уртасына килеп туктады да, асылташлар белән бизәлгән кынындагы кылычын суырып алып, аның очын кыйбла тарафына төбәде һәм берничә сүз ташлады:

— Нур-Суварга! Гыйсьянчылар оясын туздырып бетерергә! Ганимәт булып кулыгызга төшкән жәмгы зиннәт үзегезгә кала. Хания үзенә тиешле өлешкә бөтенләй дөгъва кылмый. Хания үз өлешен сезгә бүләк итә. Амин!

Моңы кайсының йөзенә канәгатьләнү-шатлык чаткылары калыккан, кайсы аптырап калган йөзәрлэгән жайдак кабатлады:

— Амин! Амин!

— Хәзер инде юлга.

— Юлга! Юлга! Беренче йөзлек, кузгал! — дип, сәрдәр әмерен әүвәл меңбашлар эләктереп алды. Шул мизгелдә үк сафлар буенча дулкын булып яңадан-яңа әмерләр кушылып китте.

— Йөзлек, уңга! Шәрекъ капкасына!

— Йөзлек, Кырым урамыннан Айкапуга юнәл!

Бер минут узуга мәйдан эче таяк тыгып болгаткан зур кырмыска оясына охшап калды. Жайдаклар сафка кабат дүртәрдүртәр булып тезелә башлады. Өзәңге, кылыч, калканнар бәрелешүдән бөтен мәйдан өсте корыч чыңы белән тулды. Кайдадыр авыр пошкырып аргамаклар тешләште, ирләр сүгенде, ярсудан атлар кешнәп-кешнәп алды. Ләкин жайдаклары да, атлары да бик тиз эзгә төште. Урам-тыкрыкларны, тау өстеннән ургып аккан ташкын сыман тутырып, сафлар Алтын капка һәм Шәрекъ капка тарафына юл алды.

Бераз вакыттан соң мәйдан өстенә килеп иңгән тынлык — ул газаплый һәм тетрәндерә торган тынлык иде. Салкын таш тирәсенә тезелешеп баскан биләрлеләр ни кылырга белми га-жизләнде. Сөңге, кылыч тотып үз халкына каршы яуга чыккан барча жайдак мондагы мәйданның һәр карыш жиренә әйтерсең лә учак ягып күмер өеп китте. Алда, Сувар каласында, бәрелеш һәм кан коюларның котылгысыз икәнлеген тоемлау биләрлеләр аңын тегермән ташы шикелле изде, сытты. Шуңадырмы, Салкын таш тирәсе хәзер гаскәр озатып калган зур мәйданны түгел, бәлки женаза чыгарылган йортны хәтерләтте. Биләрлеләр көчсез һәм чарасыз иде. Кайберләре, хурланудан башларын түбән иеп, мәйданны ташлап китте. Икенчеләр, алда көткән бәлаләрдән котылу өчен беркадәр өметле жеп очын эзләмәкче булып, һәм, имеш, киңәш-уңашка, дип әкрен генә чыгып сыпыртты. Ләкин Салкын таш тирәсендәге халык төркеме барыбер кимемәде, китеп югалганнарны һаман саен яңалары алыштыра торды.

Ахшам намазы якынлашкан чакта Айкапу ягыннан мәйдан-га таба атларын куалап килүче ике жайдак күренде. Иярдә-геләр түземсезләнеп әледән-әле хайваннарның касыгына төрткәләсә дә, чаптарлар бик ыжламый, алар болай да шабыр тиргә баткан иде инде. Чапкыннарның кем булуын бик тиз шәйләделәр. Мәйдан читендәге пышылдаулар дулкын булып Салкын таш янына барып житте.

— Сөләйман шаирь бит бу, сәетемезнең туганнан туган эне-се. Нур-Сувар тиклем ерак каладан кай арада монда килеп житкән!

— Икенчесе — Гомәр, һөнәркяннарымызның аксакалы. Ул Чирмешән кичүе тирәсендәге базлардан мәгъдән чыгара, бакыр коя иде. Бәс, мондагы хәлләр хакындагы хәбәрләр аларга да барып житкән икән.

Чапкыннар шыр тузанга баткан, хәтта йөзләрендә дә тик күзләре генә ялтырап тора иде. Ләкин мәйдан читендә иярләр-реннән сикереп төшкәч, алар өс-баш кагу, үзләрен ипкә-сапка китерү белән дә азапланып маташмады. Тезгеннәрен һәм кам-чыларын шул тирәдә буталып йөргән шәкертләр кулына гына ыргыттылар да икесе тиң жил-жил атлап Салкын таш баскыч-лары янына ашыкты. Давыт сәет аларны шул баскычларның берсе өстенә утырып, талчыккан, өзлеккән кыяфәт белән кар-шылады. Сөләйман-Сувари алны-артны карап тормыйча килә-килешкә үк күңелендәге уен ярып салды:

— Нинди ният илә син монда ачлык тотып ятарга булдың, гамужә агам? Яу кырында коралларын жуеп, дошман каршын-да тез чүгәргә ашыккан саугат* булма инде. Мөхәммәт пәйгам-бәрнең ерак оныгы булудан гайре мәмләкәтемезнең баш сәете дә ич син. Төкер ул Бәрәжгә. Хозурыңа килеп ул тез чүксен.

*Саугат — сугыш әсире.

— Ипләп, жигән, ипләп. Шымчылар колагын санга сукмасаң да, шәһит борадәрең эргәсендә гауга кылмау фарыз,— дип, Давыт сәет аны тынычландырырга ашыкты.

Ике чапкын да гаепле кыяфәт белән дар агачына караш ташлап алды. Идрис хәзрәтнең вафат булуы алар өчен, әлбәттә, үкенечле иде. Икесе тиң кайгыга чумып беркадәр тын тордылар. Күкрәгендә кайнаган ярсуны тыюдан, күрәсен, шагыйрь Сөләйманның яңаклары тимгел-тимгел булып кызарынып чыкты.

— Әгәр ул җаһил Бәрәж каршында киләчәктә дә колчура-лар кеби тез чүгеп, сәждә вә буйсымчаклык кыйлып кына хәят итсәк, безне дә тач хәзрәтнекедәй язмыш көтә булыр, гамужәм,— дип, Сөләйман барыбер дә тәүге кеше булып телгә килде.

Давыт сәет туганының холкын яттан белә иде.

— Тартар теленнән табар, ди. Сине дә шул бәла-казаларга балта сыман үткен телең генә илтеп кертер инде. Бигрәкләр дә түзә, тыела белмисең, йа Ходаем! — диде дә Давыт сәет кул аркасы белән яндагы инсаннарга читкәрәк китәргә ишарәләде. Сүзсез буйсындылар. Салкын таш тирәсендәге ирләрнең барчасы да дилбегә озынлыгы арырак китеп басты. Әмма бу юлы да тәүге сүзне барыбер Сөләйман шагыйрь дәште:

— Ул кассап Бәрәж эргәсендә усак яфрагы сыман калтырап торулардан кайчан туктарсың син? Ошбу җиһанда ханнар, хәтта мәмләкәтләр дә мәңгелек түгел, алар да алышына. Фәкать шәриф ислам дине генә мәңгелек гайрәт вә зиннәттер. Димәк ки, ул диннең ошбу мәмләкәттәге иң вәли башлыгы вә мөхтәсибе әүвәл син икәнсең, ул чагында инде җаһил Бәрәж каршында да, Болгар халкы хозурында да үзеңне лаек вә горур сәет итеп тоту фарыз, гамужәм. Ә Бәрәж ише мүкләк таждарлар бүген бар, иртәгә юк бит ул.

— Мәгәр мәмләкәтемездәге барча адәм балаларын шул мүкләк тез чүктереп тота бит әле, ни хәл итик?

— Һәркайсын да түгел, гамужәм. «Кара халык — кара сарык» дип бертуктаусыз тәкрарласалар да, бар бәндә дә бер чыбыктан сөрелгән күндәм ишәк түгел. Аллага шөкер, мәмләкәттә һәрбер залим хозурында билән бөгә белмәс, «ләббәйкә»не әйтмәс, гаделлекне яклар батырлар да байтак. Иң караңгы вә иң хәтәр төннең дә таңы була бит ул. Безнең урамга да бәйрәм килми калмас, иншалла.

Сәетнең йөзе агарып чыкты, карашында шомлану һәм хәвеф пәйда булды. Ул үзе дә сизмичә шагыйрьнең иннәреннән эләктереп алды.

— Һәммә шаирь, мотлака, гыйсьянчыдыр, дигәннәрен беләм. Мәгәр менә син янә ниләр генә уйлап таптың да тагын нинди фетнә куптарасың, жигән?

— Үз халкына каршы фетнәләрне чичән-шаирь түгел, ә бәлки

хания илэ сәрдәр куптарадыр, вәли сәет,— дип, сүзгә һөнәрчеләр башлығы Гомәр дә кушылды.— Гәрчә ханнан «Нур-Суварга юнәл», дигән фәрман алса, катил Хәмбәл гөнаһсыз гавамның канын коймыйча тора аламыни? Ул бит бүре сымак. Бүре бер сарыкны ботарлаган чакта күзен икенчесеннән алмый, ди. Хәмбәл дә тач шулай. Нур-Суварга җиткәнче ул юлдагы барча карьяларны җимереп йә талап чыгачак, меңәрләгән инсаннарның күз яшен вә канын агызачак. Әнә ул инде сәфәренен тәүге көнендә үк Чирмешән эргәсендәге Шәрбән калыгасы илэ Ис-мәгыйль карьясын сытып узган, әллә ничә дистә хужалыкны нигезенә тиклем яндырган.

Гомәр авызыннан сүзне шагыйрь тартып алды:

— Гавамның да сабырлығы нык корыды, гамужә. Әнә бүген Хәмбәл катилның Шәрбән илэ Ис-мәгыйльдә ни рәвешле газап кылуы хакында ишетүгә үк, Чирмешән эргәсендә мәгъдән чыгаручы барча халык эшен ташлады вә кулларына кәйлә илэ көрәк тоткан хәлдә нөгәр* булып басты.

— Андаен гына нөгәрне Хәмбәл кассаплары сытып үтәчәк, мәмләкәттә янә юкка гына кан коелачак бит.

— Юк, гамужәм.— Сөләйманның күзләрендә очкын кабынды.— Әгәрәнки ошбу нөгәр япа-ялгыз вә яклаучысыз калса, ихтимал, Хәмбәлнең алайлары аны сытар да, туздырыр да иде. Мәгәр алар ялгыз булмас, иншалла. Без Чирмешән эргәсеннән Әбүбәкер-останы Болгар каласына илче итеп кудык. Ул әмир Ибраһимнан Корнай сәрдәрнең Нур-Сувар каласына, андагы халыкны якларга баруын гозерләп үтенәчәк. Ул гына да түгел, без әле янә Сувар вилаяте бәге Торгын илэ дә сүз беркеттек. Торгын бәк элгәре елларда да кала диварларын ныгыту өчен хәттин күп гамәлләр кылырга өлгергән иде. Хәзер инде ул Хәмбәл кассапларын капкаларны бикләп вә тоташ коралга төрөнгән алай азатлары илэ каршылаячак. Өстәвенә, Торгын бәк әле Саксин каласының тарханы Сарычин эргәсенә дә чапкын куды. Алар бер-берсен яклашырга күптән инде ант беркеткән булган.

— Янә деген сиңа бер сер ачыйк, вәли сәет,— дип, Гомәр дәвам итте.— Курсыбайда кыпчаклар меңенә башлығы вә әйдәүчесе булып Саран атлы батыр тора. Үзе Суварны юк итәргә дип чыгып киткән чакта кабах Хәмбәл шул батырны Биләрдәге газилярның төп сәрдәре итеп калдырган. Ә ошбу Саран сабий чагында ук ятим калып Сарычин тархан тәрбиясендә үскән сыбай булып. Янә дә килеп ошбу Саранны Корнай батыр илэ карендәшләр, диләр. Димәк ки, Саран-сәрдәр Сарычин тархан илэ Корнай батырның һичбер сүзеннән дә чыга алмый. Ул аларга каршы яуга да кузгалмастыр. Һәммәсе дә

*Нөгәр — отряд.

без күзаллаганча барып чыга икән, кабих Хәмбәлнең вә Бәрәж ханның көннәре санаулы гына калып бара.

— Иа Хода, йа Хода! — дип сызланып, Давыт сәет ике куллап чигәләренә ябышырга мәжбүр булды. — Болгар мәмләкәтендә фетнә генә түгел, коточкыч гарасат куба, адәм балаларының каны олуг дәрәя булып коелачак икән. Нигә кузгатасыз соң сез мондый гарасатны? Болгар халкының кыл уртага бүленеп кан коюы янә кемгә фарыз?

Уртларын усал шыгырдата-шыгырдата җавап сүзен Сөләйман шагыйрь тотты:

— Колчура кеби изелеп интегүләрдән арыну өчен ошбу гарасат, иң әүвәл, гади халыкның үзенә кирәк, гамужә борадәрем. Ул Бәрәж хан илә Хәмбәл кассап эргәсендә кан косып хәят кылудан инде күптән гарык. Болгар халкындагы сабырлык савытлары хәттин тулды. Гавам күкерт кеби кабынырга вә ихтилал явына кузгалырга әзер. Ошбу гамәл өчен очкын ташлау лазем. Ә анысы менә фәкать синнән тора.

Давыт сәет куырылып калган кебек булды, ияк-иреннәре бизгәк өянәгеннән җәфаланган сырхауныкы сыман тиз-тиз калтыранды:

— Не... не... ничек инде миннән?

— Ходайның, амин, дигән вакытына туры килә икән, Болгар халкы иртәгәдән залим ханга каршы орыш башлаячак. Мондый шәриф яуга чыгу өчен гади халыкка синнең хәер-фатихаң кирәк, гамужәм. Җимгә тилмергән кош балалары кеби гади халык синнең сүзне көтә.

— Син безгә хәер-фатихаңны бирсәң иде, сәет, — дип, Гомәроста да Сөләйманның сүзен куәтләде.

Давыт сәет агарынып катты. Ияк-иреннәре генә түгел, хәзер инде кул-аяклары да дер-дер килде.

— Юк, юк! — диде ул безардан нык итеп. — Андаен акылга сыймастай фетнәгә, коточкыч кан коюга мин фатихам бирим. Авыз да ачмагыз. Киресен кыла калсам, мине җирләр йотсын.

Башларын игән көенчә Сөләйман белән Гомәр байтак кына вакыт сүзсез торды. Шулай да беренче булып тагын шагыйрь баш күтәрде:

— Шуышып кына җан асрарга яратылган бәгъзе җанварга да мәңгә канат үсмәс, нә үкенеч. Мәгәр мәгыйшәтнең олуг тәгәрмәчен тезгә чүккән колчуралар түгел, киресенчә, билән бөгә белмәс гыйсьянчылар гына алга тәгәрәтә. Азатлыкны тезләнеп яуламыйлар. Ошбу канунны онытмасаң иде, олуг сәет.

Бер-ике адым читкә атлаганнан соң гына Сөләйман шагыйрь кире борылып дәште:

— Бигайбә вә сау бул, гамужәм.

Икенче төнне кирмән мәйданын адәм әйтеп адәм ышанмасылык, чаң сугардай коточкыч хәл булды. Тоташ билгесезлек, сызлану эчендә үткән хәвефле көн күптән тәмамланган һәм болай да ачлык, гажизлектән интеккән Давыт сәет камыштан үрелгән чыпталар өстенә сузылып, хәзер инде салкынлыктан кача алмый изалана иде.

Ястү намазыннан соң беркавым ара үтүгә мәйданга шактый сәер кәрван килеп керде. Ул бер-берсенә баулар белән тагылган өч-дүрт дөядән хасил, алар янәшәсендә арыклыктан кабыргалары балта сабы сыман тырпаешып торган ике генә ат та күренә иде. Ияр һәм өркәчләр өстендә һичбер юлаучы юк. Кәрван янәшәсендәге биш-алты ир аякларын көч-хәл белән генә сөйрәп килә.

Мәйдан уртасында янган ике нәни учак янына җиткәч кенә юлчыларның килеш-килбәтләрен төсмерләп була башлады. Алар һәммәсе дә өсләренә буй-буй озын җилән кигән, башларында бизгәк төшерелгән дүрткырлы түбәтәйләр. Кайсылары мәйдан ташлары өстеннән инде тетелеп беткән чүәк сөйрәп атлый, беришләре бөтенләй яланаяк. Һәммәсе дә бауга асып киптерелгән балык кебек ябык, яңак сөякләре терсәк очы сыман төртеп тора.

Кәрван алдыннан атлаучы чал сакаллы картны ике яктан башка киёмдәге ирләр култыклаган. Учак яктысында аларының йөзен бик тиз шәйләделәр. Картны озата килүчеләрнең берсе — Айкапуны саклаучы тоткавыллар башлыгы Гафур-сыбай, икенчесе Шәрекъ мәхәлләсенен имамы Хатыйп хәзрәт икән. Икесенең дә йөzlәре сагышлы һәм уйчан, бер сүз эндәшмиләр. Алар уртасында гыж-гыж килеп атлаучы чал сакаллы картның йөзендә-карашында бер төсмер юк, ул бөтенләй җиһаннан аерылган кебек. Каратуткыл яңаклары сәзрәдәге корыган күл сыман эчкә баткан, нәзек иреннәре яңгыр күрми тилмергән буразна шикелле яргаланып беткән. Төсен әллә җилләр, әллә еллар юып алган күзләрендә мөлдәрәп торган сагыш.

Учақларны үтеп Салкын таш янына җиткәч, кәрван туктап калды. Йөзбаш Гафур белән Хатыйп хәзрәт шәүлә сыман гына булып калган арык картны дар агачына таба озатмакчы иде. Әмма юлчы терсәкләрен тегеләрнең кулыннан арындырып шундук каршы төште. Тып-тын калып аларны күзәтүче халык төркеменә тик ялгыз сүз килеп ишетелде:

— Үзем, үзем.

Юлчы карт чыра сыман нәзек аякларын гаять авыр сөйрәп дар агачына таба ике-өч мәртәбә атлагандай итте. Сагыш-хәсрәт тулы карашы белән ул элмәк очында урталай бөгәрләнеп төшкән Идрис хәзрәт мәетенә текәлдә, хәрәкәтсез калды, канатлары

салынды, сыны катты. Аннары аякларында кинәт жегәр бетте, тезләре мәйдан ташлары өстенә бөгелеп төште. Карт арык ике кулын мәет аякларына таба сузды, дерелдәгән иреннәре бер сүз кабатлады:

— Улым, улыкаем!

Салкын ташны тирәләп баскан кешеләрнең баш очында әйтерсең лә яман күк күкрәде, зәһәр яшен угы бәгырьләрен телеп-телеп узды. Мондый гайре табигый кайгы-хәсрәтне күреп, күк йөзе менә-менә улылып төшәр кебек иде. Күпләр тораташтай катып калды, кайберләре авыр ыңгырашты да сыгылып төште.

Давыт сәет әле мәйдан өстенә шомлы тынлык иңгән тәүге минутларда ук чыптасына торып утырган һәм ерактан килгән сәер юлчыларны тын да алмый күзәтеп тора иде. Көтелмәгән, чәчләренә үрә торгызырдай коточкыч сүзләренә ишетүгә ул каударланып урыныннан купты, талчыккан һәм зәгыйфь аяклары белән дарга таба атлагандай итте.

— Әллә синме соң бу, Әбү-Хәмит хәзрәт? Йа Ходаем!

— Мин шул, Давыт сәет, бәхетсезлеккә, бу мин бичарадыр. Егерме сигез сәнә элгәре мин нарасый угылымны синең тарихчы бабаң Якуб хәзрәт карамагына, шәкертлеккә калдырып киткән идем. Ошбу язык гамәлем өчен Ходай Тәгалә мине ярлыкамаган, хәтта минем егерме сәнә буена чиннәр эргәсендә кушчы* сурәтендә михнәт чигүләремне дә азсынган шул.

Давыт сәет, йөрәген каната-каната, сәяхәтче бичара карт каршына якынайды да тезләренә чүкте. Ап-ак чәчле башын түбән иеп хәрәкәтсез калды.

— Газиз угылыңны ошбу коточкыч золым вә афәттән коткарып кала алмадым. Идрис угылың Болгар халкының азат мәгыйшәте өчен шәһит булды. Ошбу гөнаһымыз өчен Болгар мәмләкәтенә шәфәгать кыла күрсәң иде, Әбү-Хәмит хәзрәт. Ә үземә нисбәтән гафу сораыйм да. Мин биниһая языклы бәндәмендер. Шул гөнаһларым өчен кыямәт көнендә миннән Аллаһы Тәгалә илә Ибраһим фәрештә үзе җавап алсын.

— Угылыма нисбәтән хурлану кичермимен. Әжнәби халыкның ихтилалы, азат мәгыйшәте бәрабәренә шәһит булу — һәр мөселман өчен мәгъкуль язмыштыр. Угылым халык моң-зарына нисбәтән сизгер, уяу булган. Моңа угылымны гаеп итеп булмый. Синәң дә, Давыт сәет, һичбер языгың юктыр. Угылымның шәһит булуына фәкать мин гаепле. Бүре булып бүреләр дә үз парәләрен тәмам тернәкләнми торып язмыш ихтыярына ташлап китмиләр бит. Мин ташладым. Менә шуның өчен Ходай миннән угылымны дар агачына эленгән мәрхүм көе күрсәтеп

*Кушчы — кәрванда хезмәтче рәвешендә тотылган кол.

жәза ала. Нә үкенеч, мин аны хәтта кочаклый да алмыйм, адәмчә ясин укырга да мөмкинлегем юк шул.

Шул минутта Давыт сәет белән гүя ниндидер көтелмәгән зур үзгәреш булды. Ул каударланып аяклары өстенә калыкты, күзләрендә зәһәр ут кабынды.

— Житте, житте! — дип телгә килде ул чит-ят тавыш белән. Аннары усал йомарланган йодрыкларын югарыга чөйде.— Жигән дәрәс әйтте: «Азатлыкны тезләнеп яуламыйлар». Елан сыман гомер буге тездә килеш жан асраганчы бер көн бөркет булып яшәү мең-мең тапкыр артык.

Сәеттәге мондый кискен үзгәреш һәммәсен тетрәндерде, гажәпләнүдән бары да тын тордылар. Ә сәет урыныннан капылт кузгалды да, елгыр барып, йөзбаш Гафурның билендәге кыныннан кылычын суырып алды. Икенче мизгелдә ул инде азамат егетләргә бер житезлек белән Салкын таш өстенә йөгереп менде һәм кылычын усал кизәнеп дар агачындагы сүс арканны чапты. Аркан һаман саен тизләнә барып сүтелә башласа да, Идрис хәзрәтнең мәете мәйданга төшәргә өлгермәде, аны дистәләгән куллар эләктереп алды.

Беренче булып каравылбаш акылына килде. Ямьсез тавышы белән бар мәйданны тутырып нәкъ шул сөрән салды:

— Хания жәнабларының фәрманын үтәмиләр. Фетнә бит бу, фетнә!

Давыт сәетне тотып тыешлы да түгел иде.

— Мәет тиклем мәетне мәсхәрә итәргә базган синең ул дәһри ханияңә ләгънәт яусын! — дип ачыргаланып, ярсып кычкырды ул.— Ярты жиһанны манзара кылып үткән вәли сәйяхка үз угылына тәһлил әйтергә, ясин чыгарга да жай бирмәгән андый ханиягә барча мөселман халкы ләгънәт вә бәддога яудырыр. Ләгънәт вә бәддога! Ләгънәт вә бәддога!

Сәет сүзләрен әүвәл чал сакаллы Әбү-Хәмит юлчы, аннары Идрис хәзрәт мәетен әйләндереп баскан имам һәм мөәззиннәр эләктереп алды:

— Ләгънәт вә бәддога!

Каравылбаш берникадәр вакыт югалып калгандай булды. Хәвеф һәм өшәнү тулы ярсу караш белән кирмән капкаларына таба карап-карап алды. Әмма берәздән инде мәйдан өстен янә аның ямьсез жикерү тавышы каплап китте:

— Ясавыллар*! Нәрсә уклау йоткан сыман кузгалмыйсыз? Гыйсьянчының жөназасын урынына кире кайтарыгыз!

Кирмән диварлары буена тезелешкән кораллы сакчылар шөкәтсез кыяфәттә халык өстенә ыргылды. Салкын таш әйләнәсендә торган берничә ир аларның юлына каршы чыккан

*Ясавыл — эчке сакчы, тәртип сакчысы.

иде, һәммәсә дә диярлек сөңге очына алынып жиргә ауды. Мәйдан өстен Давыт сәетнең кайнар фәрманнары ярып узды:

— Колчура сымак буйсынулар бетте! Кабих Бәрәж жәлладларына бөтенләй буйсынмагыз! Идрис хәзрәт женазасын тизрәк яшерегез!

Мәйдандагы барча һөнәрчеләр, шәкертләр, имам-мөәззиннәр Идрис хәзрәт мәетен тулгамага алды һәм тар урамнарның берсенә таба чигенә дә башлады. Моңы күреп, кирмән капкалары янында торган атлы жайдаклар да ясавилларга ярдәмгә ашыкты. Кылыч-сөңгеле жайдаклар һәм коралсыз төркем уртасындагы ара күзгә күренеп кими бара иде. Шул чагында бушлык уртасында ике кулын күккә чөйгән сәет калкып чыкты:

— Аллаһ хақы өчен кан коймагыз?! Иманыгызга килегез, мөселманнар!

Тимеркүк ат өстендә ажгырып килгән жайдакның күзбашы тәмам тонган иде. Ул үз каршында пәйда булган шәүләне шәйләмәде дә, ахры. Менә аның ярсу аты башына ак чалма уралган шәүләне усал бәрәп узды. Давыт сәет гәүдәсә ат тояклары астында аунап калды, ак чалмасы читкә тәгәрәде.

— Сәетне, вәли сәетемезне харап иттеләр! — дип кемдер сөрән салды.

Әмма Давыт сәет моңы инде үзе ишетмәде.

7

Хәмбәл юлда атна бую котырынды, шашты. Әле Биләр каласыннан чыккан чагында ук гаскәрен кыл урталай бүлгән һәм берсенә башкорт батыры Селәүсенне меңбаш итеп куеп, аны Мораса елгасының тамагына таба куган иде.

— Уч төбен күрсәткән иргә — аның хатыннары, ә камчы кызганган хакимгә кара халык һич буйсыну белмәс. Менә шул мәсләктән чыгып, Мораса эргәсендәге карья-кирмәннәрне талап уз да кара халыкны өнсез калдырып кит. Андагы карьяның берсе дә Сувардан качкан фетнәчеләрне үз куенына сыендырырга жөрйәт итмәсен. Ә аннары ул гыйсьянчылар каласына шәрәкь яктан килеп тач селәүсен* булып ыргылырсың.

Сәрдәр меңбашын юлга шулай өсли-өсли озатса да, ике-өч көннән соң һич тә көтелмәгән, гайре хәбәр алып үзе өнсез калды.

— Үз артыннан дүрт йөзгә якын азамат ирне ияртеп, Селәүсен-меңбашны Эстәрле илә Нокыш дәрьяларына таба чыгып тайган. «Алаша сыман булдыксыз хан илә үгез төсле ахмак вә котырган сәрдәр хозурында тезләнәп йөрүдән туйдым. Гөнаһсыз инсаннарны кырып хәрәм кан койганчы, кассап Хәмбәл илә гадел орышка чыгу — мең мәртәбә артык. Ә ул ахмак үгез

*Селәүсен — урман мәчесе, рысь.

үзенек билек сындырудан шүрлөп калмый икэн, мине Таш-билбау кыяларыннан эзлөп карасын. Ул чагында мин аның билек генек түгөл, әле муенын да өзөп, гөбө төслө мисез вә туң башын култык астына кыстырып жибәрермен», — дөп, газиләр әргәсендә каһкаһә илә сине кимсетергә дә жөрәт иткән икән.

— Ах, хәрәсән! Ах, сөлтөк! — дөп, Хәмбәл дию кебек үкәрәп жибәрде дә тәмам дуамалланып әмер бирде. — Бөтөн меңне Морасага таба борыгыз! Ул хыянәтчеләрне куып житәмез вә андагы дүрт йөз соранның һәммәсен дә кырып бетерәмез. Ә ул икейөзлө, сатлык Селәүсеннең тәпиләрән мин үз кулларым белән умырып атам!

Чарасыз калган йөзбашлар моңа кадәр Хәмбәл идарәсә астында килгән бер мең газины Чирмешән буеннан Морасага таба борырга мәжбүр булды. Ләкин Ерыклы-тау янындагы беренчә төнгә тукталыш ук котырган сәрдәрнең явыз ниятләрен чәлпәрәмә китереп атты.

— Йөзбашлары Миһран илә Кәрим үзләренең газиларын алып Нур-Суварга качкан.

Таң атканда сәрдәр чатырына тоташ хәвәф тулы бу хәбәрне биш йөз жайдак өстеннән башлык булып йөргән Галиәскәр батыр алып кергән иде. Бичара сыбай шул чатырдан исән чыга алмады, шашкан Хәмбәл яшендәй кылычы белән аны икегә теләп атты. Соңыннан акылына килгән кебек булды да ике чигәсен томалап үзә дә чатыр эченә ауды. Котырынудан аның баш түбәсә, чигәләре учак өстендәгә казан сыман шауларга тотынды. Сәрдәр, ниһаять, бер мәлдә үзенек аяныч хәлдә калуын аңлагандай булды. Миһран белән Кәрим — әле Хәмбәл Тук елгасы буенда кыпчак бәгә Манукны жиңгәннән бирле аннан аерылмыйча йөргән йөзбашлары һәм, иң мөһиме, алар тоташ кашанлылардан гына торган йөзлекләренең сыбайлары иде. Кашан — аның туган шәһәрә, заманында әтисә Колын-Хисам хаким булып торган нәсел каласы бит. Ә инде шул туган кала, газиз кала яугирләре дә башсәрдәрдән йөз чөергән икән, ул чагында чит-ят вилаятьләрдән йә булмаса кыпчак, башкорт, чирмеш, мукшы урман-далаларыннан килеп алапа* вә ганимәт бәрабәрәнә генә курсыбайга ялланган газиларга ышанырлыкмыни?..

Качкын Селәүсен отрядын эзәрлекләү печән чүмәләсә өстенә төшөп югалган энәне эзләү кебек үк өметсез эш иде. Хәмбәл моны бик тиз аңлап алды һәм үз янына моңа кадәр йөзбашлар булып йөргән Сәүбән белән Газдалыйны дәште:

— Ун-унбиш жайдаклы гына нөгәр алыгыз да ашыгыч төстә Морсага карап юл тотыгыз. Анда сөлтөк Селәүсенгә иярмәгән йөзбашларны вә иллебашларны аулак төшкә жыеп шуны тәкрар-

*Алапа — гаскәриләргә түләнә торган хезмәт хақы.

лагыз. Нур-Суварда Торгын бәк сараеннан талап алыначак бар казнаны, иң-иң соңгы эзгәриенә* тиклем, мин үземә тугры булган сабыйларга бүлеп бирәчәкмен. Өстәвенә, һәммәгезгә Суварның аксөякләр кавеменнән жаныгыз теләгән чаклы жарияләр сайлап алырга тулы ирек бирәм. Ошбу вәгъдәләрнең сүзен сүзгә илтөп житкерегез. Егет сүзе бер булыр. Мин вәгъдәмнән таммам.

Сәүбән белән Газдалый инде ияр өстенә менгәч, Хәмбәл аларның жанын кыздырырга, хыял канатлары куярга да бик күп сорамады.

— Ә сез миңа тугры йөзлекләрне ошбу эргәгә түкми-чәчми алып кайтып житкерәсез икән, мин сезнең икегезне дә курсыбайда меңбашлары итеп куячакмын...

Хәмбәл, Сәүбән белән Газдалыйны үлемгә жибергән кеше шикелле, өметсез-төшенке кыяфәт белән озатып калган иде. Шуннан соң да озын көн буена күңелен мең булмаса да, йөз төрле шик талады. Әмма гажәпләнүенә каршы икенче көнне ике сыбай да Мораса елгасы ягындагы алты йөзлекне сәрдәр әләме астына тулы көенчә китереп бастырды. Хәмбәлнең күңеленә шундук гайрәт инде, ул Сувар каласына таба юлга янә инде очына-очына чыкты.

Хәмбәл бер йөз жайдаклы иравыл отрядын гаскәренең төп өлешен кузгатканчы ук алга куган иде. Ләкин Ата елгасын кичеп ике фәрсах арасы да уза алмадылар, иравыл башлыгы нибары жиде-сигез генә яралы жайдак, шулар арасында бөтенләй дә таныш түгел бер тотык ияртеп һәм үзе дә тоташ канга батып кире әйләнөп кайтты.

— Зәңгәр күл буенда тулгамага эләктең. Ике-өч йөз чама-сы һөнәркян вә мәгъдәнчеләр шул күл тирәли кәмин** корып көткән. Башлыклары Гомәр-оста илә ата фетнәче Сөләйман-чичән икән. Менә, орыш барышында фәкәть бер сөлтеген әсир-леккә алып, тулгамадан көчкә генә качтың. Фетнәчеләр үзләре дә Зәңгәр күл буен шундук ташлап китте...

Ялгыз тотыкның табан астын телөп, яраларына кыл жибереп газәплау да һичбер төрле юаныч китермәде.

— Бөтен жиһан сиңа каршы купты. Тантана итәсе көннәрен бөтте инде. Минекендә түгел, киресенчә, сиңең табан астында хәзер янғын яна. Шуны аңла, жәллад,— диде дә бичара ир башка төрле жавап кайтармады. Аның гәүдәсен соңыннан бер имәнгә асып, курсыбайныкылар янә юлга чыкты.

— Мәгъдән казучы кара эшчеләр дә, кара халык та безнең алай өчен һичбер хәвеф түгел. Без аларны сасы көзән урынына ат тояклары илә сытачакмыз, дип, Хәмбәл сер бирәсе килми

*Эзгәри — Болгарда сугылган озынча акча.

**Кәмин — засада.

шапырынса да, Сувар каласы янына житкәч аның кикриге күсәк белән орган шикелле шәлперәеп төште.

Сувар — сәрдәр элек күреп гадәтләнгән кала түгел, хәзер инде аның кыяфәте үк танымаслык хәлгә килгән иде. Каланың тоташ имәннән торган диварларын янә бер-ике аршын чамасы биегәйткәннәр. Дивар өстендә үк очырырлык ара үткән саен ярымтүгәрәк каланчалар үсеп чыккан. Урыны-урыны белән дивар өстен авыш, кыек түбәләр каплап алган. Диварлар алдындагы ерымнар тирәнәйгән, урлар биегәйгән. Суварлыларның бу эшләренә әле соңгы атна-ун көн эчендә генә башкарулары күзгә күренеп тора. Диварны биегәйтеп тезгән бүрәнәләренең күбесе кабыгын да салдырмаган көе генә югарыга менгән, ур өстендә әле дымын югалтмаган, кибеп өлгермәгән юеш балчык ята.

Суварлылар явыз курсыбайны диварлар өстендә, калканнар артына яшеренеп каршы алды. Күккә каратылган сөңге очлары бөтен дивар буйлап керпе энәләре кебек тезелеп киткән. Һәр калкан артына жәясенә үк элгән яугир яшеренгән. Кала эченнән егерме-утыз адым саен төтен күтәрелә. Димәк, курсыбайлылар өстенә коелырга тиешле сумала һәм кайнар су да инде күптән әзер.

Хәмбәл үз гаскәренә таба күз ташлады. Сафында хәзер унөч чамасы гына йөзлек саналса да, аның һәр жайдагы корыч көбәгә төренгән. Озын чылбыр булып сузылган бу жайдаклар сафы сүрән кояш нурлары астында бакыр еланга охшап гел ялтырап тора. Мондый шашкын көчне туктата алырлык каршылык бармыни ул?!

— Син юкка гына ошбу тарафка килгәнсең, аңгыра кас-сап,— дип, каяндыр югарыдан яңгыраган мәгърур тавышны ишетүгә, Хәмбәл, өстенә кайнар су түгелгән шикелле куырылып, калага күз салды. Асылмалы капка янындагы дивар өстенә кала бәге Торгын чыгып баскан һәм бөөрләренә таянган көенчә шул аңа тәкәллефсез төстә сүз ыргыта икән:

— Һәр кала да син катил пычагы астына сүзсез ята торган сугым малы түгел. Синең көнең бетте. Болгар мәмләкәте бердәм йодрык булып син катилгә вә синең умырткасыз ханияңа каршы гадел ихтилал орышына чыга. Пайтәхеткә яңа, лаек таждарны утыртмыйча торып, орыш тынмаячак. Гөнаһсыз халыкның канын коймыйм дисәң, үз ихтыярың илә безнең мәмләкәттән чыгып олак. Монда сиңа хәят булмаячак. Сине алда дуадак каз язмышы гына көтә. Югал, сәрдәр!

Хәмбәл котырына-котырына кычкырып җавап бирде:

— Әле ияр өстендә утырган көемә үк син миңа ясин чыгарга жыенасың түгелме соң, сатлык Торгын?! Ай-һай, терсәгеңне тешләргә туры килмәсен, кабаланма. Юньле елан, инде буарга рәте калмаса да, үз дошманын кыядан аска сөйрәп булса да лаек төстә үлә. Ә мин әле синең кебек сөлтекләренә янә йөзләп буам.

Хәмбәл шундук кыныннан кылычын суырып алды, йөзлекләргә чылбыр булып таралырга әмер бирде. Кала диварлары өстендә дә шул мизгелдә үк дистәләгән сорнай авазлары яңгырады, имән бүрәнәләрдән тезелгән түбәләр астында тагын йөзләгән яңа сугышчы пәйда булды. Аларның күбесендә кыпчак сугышчылары төсмерләрен күргәч, Хәмбәлнең йөзе-кыяфәте алышынгандай булды.

— Ах, Сарычин, сатлык! Заманында мин аны тархан итеп куйдым, ә ул миңа энә елан сыман чагып җавап бирә,— дип сытып сүгенде дә Хәмбәл Шам кылычын кала диварына таба айкап алды.

Сәрдәр ишарәсен сүзсез аңладылар, йөзлекләр дәншәтле карчыгалар болыты булып һөҗүмгә ташланды. Талгын, тын һаваны меңәрләгән сәрпи ук авазлары ярып узды, дистәләгән газилар ияр өстеннән җиргә очып төште. Ләкин җайдаклар моңа һич игътибар бирми, алар уклар яңгырын калкан сыман ерып һаман-һаман диварларга таба якыная иде. Артта сәрдәр тавышы торган саен дәншәтләрәк булып яңгырады:

— Диварларга! Диварларга элмәк ыргытыгыз! Бар ганимәт сезгә! Кала сезгә!

Сугыш кыза, Хәмбәл газилары кайбер урыннарда инде дивар өстенә дә үрмәләгән иде. Сәрдәр күңелендә тәүге өмет чаткылары уянган бер мизгелдә кала эчендә тагын бер яңа учак ялкыны пәйда булды. Ул йортларга кабынган янгынга да охшамаган, казаннарны кыздыручы учаклардан да аерыла. Күрәсең, кала эчендә махсус хәзерләнгән кура яки җитен яна иде.

Яңа учак сере бик тиз ачыкланды. Вәтыйгъ елгасы янындагы калкулык өстендә хисапсыз җайдаклар гаскәре җир астынан калыккан кебек кинәт пәйда булды. Алар тау очыннан чәчелгән борчак сыман калкулыктан аска томырылдылар да чапкан шәпкә озын чылбыр булып тезелеп Хәмбәл курсыбаен камарга тотындылар. Хәмбәл әлегә дәншәтле ташкынны күреп янә көзгә чебеш кебек куырылып калды. Аның ачулы карашы дошман чылбырын буеннан-буена айкый-айкый гаскәрбашны эзләде. Ниһаять, ул, башына алтын очлым киеп, үзенә таба очкан җайдакны күреп алды һәм аптыраудан тораташтай калды. Үзен Хәмбәл белән бер дәрәжәгә куеп алтын очлым кияргә җөрәт иткән җайдак Болгар әмире Ибраһимның шәхси алай башы Корнай батыр, заманында аның әтисе Колын-Хисам янында, Кашан каласында гади җансакчы булып йөргән яллы кыпчак иде. Хәмбәл ярсудан тешләрен шыгырдатып кысты, маңгаена салкын тир тамчылары бәрәп чыкты:

— Курсыбай, артка, сатлык болгарлар өстенә! — дип шашып кычкырды да Хәмбәл үзе беренче булып Корнай батыр каршына томырылды.

Ләкин Хәмбәлгә Корнай батырга якынаерга ирек бирмәделәр. Хәмбәл каршында әллә каян гына әзмәвердәй гәүдәле ике жайдак калкып чыкты. Аларның берсе кулына кылдан үргән ятымә, икенчесе каеш аркан тотып килә иде. «Ошбу сөлтекләр мине тере көе әсир итеп алырга ниятли»,— дип кенә уйлап өлгерде дә Хәмбәл кайнар судан качкан шикелле кабаланып-янып атын кире борды. Сәрдәр тулпары бөтен Болгар илендәге беренче чаптар иде, ул хужасын хәвефсез калкулыкка бик тиз алып чыкты.

— Юк, сез мине ансат кына әсир итә алмассыз! Тешегез үтмәс! Минем газиларымның һәрберсе ун соранга тора. Курсыбай, курсыбай! — дип, Хәмбәл үзен-үзе юатып кычкырса да, аның кул астындагы гаскәр инде пыран-заран килеп бара иде. Орыш кырына салкын акыл белән караш ташлауга ук башсәрдәрнең йөзе агарып калды. Әнә кала капкалары да инде күптән төшерелгән. Капкалардан ташкын булып чыккан суварлылар белән кыпчак жайдаклары, газиларны эреле-ваклы төркемнәргә бүлеп, тимер кыршау сыман тулгамага ала. Аллага шөкер, яңа меңбаш Сәүбән житәкләгән бер төркем әнә дошман сафын майны телгән пычак шикелле икегә ярып үтте дә Бизнә елгасы ягындагы далага чыгып качты. Ә Газдалыйныкылар кайда? Алар нишли? Хәмбәл шомлы-хәвефле карашы белән орыш майданын кат-кат айкады да үзе дә сизмичә ике кулы белән чигәләрен тотты. Йа Ходаем! Сөңгеләрен-кылычларын жир өстенә ташлап, ике-өч вак төркем Корнай жайдаклары каршында тезләнеп һәм баш иеп тора түгелме соң?

— Куркак жаннар! Бивафалар, сөлтекләр! — дип, Хәмбәл үз-үзен белештермичә яман сүгенде дә жан ачуы белән тулпарының касыгына типте. Хужасы артык каермаса һәм кумаса да, бичара тулпар инде сизгән иде. Ул Хәмбәлне яу кырыннан Биләр ягына таба очырып алып чыкты...

Үз гомерендә тәүге тапкыр жиңелгән сәрдәр янына юлда тагын вак-вак төркемнәр килеп өстәлә торды. Янә Кече Чирмешән елгасы буена кайтып житкән чакта сугышчылар саны ике йөздән артты, ләкин сәрдәр алар ягына бер генә караш та ташлап карамады. Ул башына күсәк белән сугып миңгерәтелгән мал шикелле уйсыз һәм аның ияр өстендә каңгырап кайтуы да бауга тагып сугымга алып барылган бичара үгезне хәтерләтә иде.

Язмышның иң ачысы Хәмбәлне Биләр стеналары янында көткән булып чыкты. Пыран-заран китерелгән гаскәр калдыгын ияртеп кайткан сәрдәрне пайтәхет бикле капкалар һәм дивар өсләрендә оборона тотарга хәзерлängән сугышчылар сафы белән каршы алды. Айкапу өстендәге майданчыкның бер ягына наиб, икенче ягына кылыч сабына кулын салган көе меңбаш Саран баскан. Тәкәллефсез кыяфәт белән текәлгән Саранның

баш түбәсен өч каурыйлы алтын очлым бизи. Мөгаен, Бәрәж хан аны инде курсыбай сәрдәре итеп тә күтәргәндер.

Шулай да мәсхәрәле сүзләргә Хәмбәлгә биек дивар өстеннән иң беренче булып наиб чәчте:

— Син хәзер ярык таба хәлендәсең, Хәмбәл. Борының илә жир сөрөп күрсәтсәң дә, пайтәхеткә кирәгең бетте, монда сиңа юл юк. Тәртәләреңне тизрәк кире бор да, әйдә, моннан ычкын. Кыпчаклар йә булмаса карлуклар эргәсенә барып башың орып кара. Синдәй оста сәрдәргә берәр кәрванбаш булса да, ихтимал, үзенә алапа кассап итеп алыр. Кассаплык тәтемәсә, шаять, кәрванбашка йөк ташучы каранар* урынына да ярап куярсың.

— Ха-ха-ха! — дип ыржаеп һәм кешнәп, наиб мәсхәрәсен дивар өстендәге йөзәрләгән ирләр эләктереп алды.

— Каранар!

— Кассап!

— Мәмләкәтеннән куылган мескен дүңгәләк син!

Хәмбәлнең күңелендә юеш, тынчу баздагы шәмдәл сыман тонык, зәгыйфь кенә булып янган соңгы өмет чаткысы да сүнде, күзләренә ачы яшь бәрәп чыкты. Үзен-үзе белештермичә ул кыныннан кылычын суырып алды, кабыргаларына котырып тибә-тибә тулпар атын алга куалады. Ләкин бу минутта ат булып ат та хужасыннан акыллырак иде. Әле арткы аякларына кисәк күтәреләп, әле башын чайкап ул һаман бер урында бөтерелә бирде. Ул да түгел, Хәмбәлнең баш очыннан гына өчдүрт сәрпи ук яман сызгырышып очып китте. Үз гомерендә беренче мәртәбә Хәмбәлнең йөзенә курку бәрәп чыкты. Ул шөкәтсез, нурсыз булып калган карашы белән дивар өстен ялт-йолт айкады да, муенын иңбашына жыергандай итте. Әмма соңга калды. Чираттагы бер ук доңк иттереп аның алтын очлымына китереп бәрде. Очлым жиргә очты. Мәет шикелле агарынып калган Хәмбәл куркуыннан тулпарының ял өстенә ятты, янә атның касыгына котырып-шашып типте. Инде ярсу ат та яман сызгырышып очкан сәрпи уклар астында биядән туйган иде, ул лачын шикелле сузылып читкә томырылды. Диварлар өстеннән янә ачы сызгырышкан, мәсхәрәләп кәлгән тавышлар гына ишетеләп калды:

— Каранар! Кассап!

— Мәмләкәтен жуйган дүңгәләк!

*Каранар — бер өркәчле карт дөя.

Унынчы бәйләм

1

Көз житүгә Козьма ватагасы янә, урман эчендә тирән базлар казып, үзләре әйтмешли, аю өненә чумды. Әртилдәге сукбай ирләр саны хәзер инде дүрт йөздән дә артык, алар үзләре урнашкан Рязань төбәгә белән генә канәгатьләнмичә Муром, Белев юлларына чыгып та «кәсеп итә» иде. Әртилдәге ирләр саны арткач ауга, балыкка йөрөп кенә тамак туйдыру шактый кыенлашты. Әртилгә соңгы арада килеп кушылган угъры-ушкуй отрядлары олы юлга чыгып сәүдә кәрваннарын талап көн итүне отышлырак күрде. Алай гына да түгел, алар инде, башкаларны да котыртып, әледән-әле Ука белән Идел аръягына чыга һәм андагы мукшы, ар, эржә авылларын талап йөри башлады. Шулар ук соңгы бер «походларыннан» әртил лагерына бөтенләй дә көтелмәгән әсир алып кайтты.

Лагерьга ике ай буе югалып торган ушкуйлар кайтып төшүен Козьма урман аланында купкан кыргый тантананың әле беренче авазларыннан ук чамалаган иде. Ул һәрвакыт шулай: олау-олау байлык төяп кайткан ушкуйлар күрендеме, әртил халкы аларны, һичшиксез, барабаннар шавы, тоташ кычкырыш авазлары белән каршы ала. Аннары инде атналар буена сузылачак тантанада учаклар өстеннән сикереш тә, аю биетү, йодрык сугышы, исерек баштан өер-өер булып тәпәләшеп алу да — берсе-бер калмый.

Бу юлы аландагы шау-шуны ишетүгә Козьма да ашыгып үз базыннан чыкты. Ләкин инде соңга калган икән. Башка баздагылар аннан алданрак кузгалып, хәзер бөтен алан буенча сибелешкән. Мәһабәт наратлар, карагайлар арасындагы юлдан аланга биек итеп төялгән дәү олаулары белән шактый озын кәрван кереп килә. Олауларны тирәләп әле атка менгән жайдаклар, әле куе көртне ерып килүче жәяүлеләр атлый. Боларның кайсы походтан кайтучы да, кайсы аларны каршы алучыдыр — һични аңламассың. Барысы да озын, ямьсез сакалга батып беткән, һәммәсенең мыекларын-керфекләрен ак бәс сарган. Барчасы да иске чабатадан. Юкә бау белән буылган кафтан һәм туннары әле аннан, әле моннан умырылып төшкән дә «тел» күрсәтеп тора.

Шулай да походтан кайтучы ушкуйлар үзләрен каршы алучы ирләрдән хәтәр кискен аерыла икән. Ушкуйларның һәммәсендә корал, яңаклары суырылган, кыяфәтләре талчыккан. Арада яралылары да очрап куя. Кайсының маңгаен, кайсының кул-аягын ак бәз чорный. Юлдан кайтучыларның тавышлары да кимрәк. Бугазларын ерта-ерта күбрәк аларны каршылаучы ирләр кычкырыша:

— Һәрбер олау корал, икмәк, сәрмәт белән тулы. Ну, бае-
дык та соң!

— Городец аръягындагы авылларына кадәр үтеп алтын-көмеш-
шенә тиклем талап чыккач, болгарлар элеккечә «без бай, без
көчле», дип шапыра алмас инде...

Башка әртилчеләр кебек үк Козьма-атаман да юл читенә
басып олаулар кәрванын тамаша кыла иде. Кәрванның нәкъ
уртасында, ябыгып шыр сөяккә калган ат өстендә кылка ки-
емнәргә төрөнгән, кул-аяклары бәйләнгән әсир ирне күргәч,
Козьма кинәт әсәренеп калды. Шәп нәселдән икәнлеген югалт-
маган тулпар, алтын-көмеш нәкышләр белән бизәлгән ияр-йөгән,
шундый ук затлы җепләр катнаштырып чигелгән бәрхет җилән
аламасы, йомшак күн итекләр — һәммәсе дә әсирнең күренек-
ле, бай катлам вәкиле булуы турында кычкырып тора иде.
Дөрөс, хәзер инде җайдак үзе дә, аның тулпары да күбесенчә
өрәкне хәтерләтә. Аты саламы йолкынганнан соң бәпкәләре
белән генә тырпаеп калган мескен өй түбәсе төсле. Җайдак
үзе дә ябык, яңаклары оча сөякләре сыман тырпаешып тора.
Бөтен йөзен яңак очларына кадәр куе сакал баскан, ул касмак
белән майлап чыккан кебек укмашып һәм буталышып беткән.
Йөзе, муены, куллары кара тирдән хасил. Әле ушкуйлар кулы-
на әсир төшкәнче үк байтак михнәт чиккән, күрәсең. Яңакла-
рында, муенында инде төзәлеп килүче яра эзләре күренеп тора.
Аны әсир булу халәте дә бик тилмертми, ахры. Ул, урман
аланы буйлап йөгәрешкән әртилче ирләргә сирәк-мирәк кенә
салкын караш ташлап, бөтенләй гамьсез, битараф кыяфәттә
утыруын белә.

— Атаман! Муром отряды походтан җиңү яулап кайтты.
Сугышчыларыңны да, тупланган ганимәтне дә үз канатың ас-
тына кабул итеп ал,— дип, ушкуйлар башлыгы Шадра Викул
Козьма каршына килеп баскач кына әсир җайдак авыр кер-
фекләрен күтәреп утлы караш атты.

Әртилдә чагында һәрчак атаман белән әрепләшергә ярат-
кан, аңа баш бирмичә йөдәткән Викулга игътибар итмәскә
тырышып, Козьма әле һаман әсир тарафына карап тора иде.
Аның без очы шикелле зәһәр карашы белән очрашуга ук ата-
манның тәннәре чымырдап китте. Бер мизгел эчендә ул шабыр
тиргә баткан кебек булды. Зиһенендә йөз төрле уй капылт
чагылып үтте. «Табан асларыңа кадәр үтеп керә торган тасрай-
ган, кайнар караш. Сөзгәк үгезнеке сыман усал кыяфәт. Кайда
очраттым соң әле мин кушылып үскән куе кашлар астыннан
төбәлгән мондый үҗәтлекне? Тукта, бу бәндә өстенә алтын
җепләр белән бизәлгән яшел җилән кигән. Димәк, мөселман
кешесе бу. Болгар, Кашан... Йа Ходаем! Болгар илендә чакта
безне озатып йөргән әмир түгелме соң бу? Аның әтисе Кашан
бәге иде, кушаматы әллә Айгыр, әллә Алаша бугай. Ә юк,

Колын, Колын. Боларга туган тиешле бер эмирлэре инде күптән бездә. Анысы — Арбат, Мәскәү каласында олуг воевода. Ә монысының исемен хәтерләмим. Иң мөһиме, безнең якка ул ничек килеп эләккән?..»

Атаманның әсирдән күз алмыйча торуын күреп, Викул телгә килде:

— Менә бу ганимәтне дә кабул ит, атаман. Монысын Городецның инде бу ягында, Клязьма ярындагы урман эчендә кулга төшердек без. Ирләр аның өстенә килеп чыккан чакта ул аюсыман көрт эченә күмелеп ята иде. Менә шушы ат тезгененә бәйләнгән бау буенча чамалап барып кына үзен казып алдык. Ә ул өнөнән чыкты да, кышкы йокысыннан уятылган аюсыман котырып, безгә ябырылды. Телендә гел бер сүз. «Мин Андрей кенәзне беләм, ул да мине белә, шуңа озатыгыз». Ә үзе исемен дә әйтми. Әллә шымчы ул, әллә карак — шайтан белсен. Аптырагач, кул-аягын бәйләп йөртергә мәжбүр булдык.

Козьма сузып маташмыйча кискен әмер бирде:

— Бауларын чишегез. Ул кол түгел.

Кул-аягын чорнаган сүс бауларны кисеп ташлагач та, Хәмбәл байтак вакыт буена кымшана алмыйча утырды. Ахырда ирләр аны сөйрәп диярлек иярдән төшерделәр. Ә ул, аяклары җиргә тию белән, йолкыш киёмдәге ирләрне шундук читкә этеп җибәрде. Бер-ике мәртәбә чүгәләп аяк язып алды. Шуннан соң инде һичнинди михнәт-җәфа күрмәгән һәм дөньяның кендегенә басып йөрергә күнеккән кыяфәттә Козьма-атаманның каршына килеп төкәнде. Сүз дә юк, бу кешедә табигать тарафыннан бирелгән көч-күәт иксез-чиксез иде.

— Мин сине кайда күрдем соң әле? Элек кем идең син?

Хәмбәлнең шушындый халәттә дә тамак төбе белән генә, көрпәләнеп эндәшүен күргәч Козьма хәйран калды. «Карале син моны. Әйтерсең мин болгарлар җиренә килгән бер сукбай да, ул андагы эмир» дигән мәсхәрәле уй йөгереп узды. Икенче мизгелдә инде Козьма да ияген күтәрә төшеп, эре җавап бирде:

— Мин — Козьма. Заманында синең Болгарыңа Андрей кенәз сакчысы булып барган идем. Хәзер мин — атаман, ягъни үземә үзем хужа. Бер генә кенәзгә дә баш имим. Хәтта байтак боярлар минем ватагамнан дер калтырап тора.

Хәмбәл барысын да берьюлы аңлап бетерә алмый изаланды бугай. Ул берәз вакыт, күзләрен кыса төшеп, уйга чумып торды. Аннары бармагы белән Козьманың күкрәгенә төрткәләп, дөньяның ләүкәсенә менеп яткан кеше кыяфәтендә янә кыю дәште:

— Әйе, әйе. Моннан ун еллар чамасы элегрәк син минем йортымда кунак булган идең. Искә төшердем мин. Без синең кенәзеңне бөтен ил буенча йөртеп олы кунак иттек. Ә менә

хэзер инде мин кунакка килдем. Атаман да булгач, үзеңнән әллә никадәр боярлар да куркып торгач, әйдә, мине элеккеге кенәзең янына илтөп жөткер.

— Урманга ашыкма, кәжә, барча бүре синеке, — диде дә Козьма әүвәл ихахайлап көлде. Берәздән тавышына жөтди аһәң инде. — Минем кенәз синең илеңә яраннарын, сакчыларын, жөтмәсә әле, бүләк-санагын да алып барган иде. Ә син берьялгызың. Кесәңдә язгы йомран оясындагы шикелле жөлләр улап тора. Кыскасы, сәяхәтең шикле. Шуңа күрә сиңа әүвәл минем базымда тукталып ял итәргә туры килер, ахры, кунак әмир.

— Мин Болгар мәмләкәтенәң олугбәге. Сезнең кенәзегезгә жөтди йомышым бар. Юлда үткән һәр көн алтынга тиң. Кенәзең янына алып бар, — дип Хәмбәл төкрекләрен чәчөп жөкерсә дә, атаманның төге дә сөлкенмәде.

— Берәүгә күз кысу да жөтә, берәүгә тукмак та аз, — дип ул башта янә үзалдына сөйләнгәндәй итте, аннары инде Хәмбәлнең йөзенә текәлеп ачу белән дәште. — Берәр атна чамасы миндә кунак булырсың. Кенәзгә булган йомышың турында энәсеннән жебенә кадәр башлап миңа сөйләрсөң. Кенәз янына илтергәме сине, янә болгарлылар кулына кайтарыргамы — монысын инде үзем хәл итәрмен.

Кабат Болгарга кайту куркынычы хақында ишетүгә Хәмбәл киселгән камыш сабагы шикелле шәлперәеп төште. Аның йөзенә кара төс ятуын Козьма-атаман да күрөп алды бугай. Ул, Хәмбәл кайгысын гел оныткан сыман, кәрван ягына борылып оран салды:

— Олаулардагы барча ганимәтне кызыл базга кертеп бушатыгыз. Ә аннары мәжлес. Ватага Муром отрядының жөңү яулап кайтуын тантана итә. Карагыз аны, Суздаль белән Рязань юлларына каравыллар куярга онытмагыз.

«Ганимәт» сүзен ишеткәч, Хәмбәл Козьма-атаманның беләгенә килөп ябышты, сулышы кабудан сүзләре гел өзек-өзек чыкты:

— Минем хәнжәрне талап алдылар... Синең башкисәрләрөң... Алтын кынлы хәнжәр. Якут ташлар белән бизәлгән. Атам истәлеге. Кире кайтар... Алла хақына...

Козьма аланга чыгып бер генә жөкерде, ике-өч минуттан соң атаман каршына ак чүпрәккә төрөлгән хәнжәрне китерөп тә салдылар. Козьма аны күрде дә бөтенләй аһ итте. Әйе, һичбер төрле шик юк: бу — кайчандыр аны Андрей кенәз исеменнән үз куллары белән Кашан бәге Колын-Хисамга илтөп биргән бүләк хәнжәр иде. Козьма аны озак вакыт бөе куллариында әйләндөрөп торды, аннары Хәмбәлгә төрттерөп алудан да тартынмады:

— Андрей кенәзнең күңеленә бик хуш киләчәк бу. Югалта күрмә моны, бүләккә әзерли тор.

Ниндидер Болгар эмирен Боголюбово калыгасына китерүүләре турындагы хәбәрне ишетүгә Андрей кенәз шактый аптырап калды:

— Нинди эмир тагын? Аны кайда тотканнар да монда кем китергән?

Каравылбаш Довмонт үзе дә жылкәләрен сикертә-сикертә яңабаштан кабатларга мәжбүр булды:

— Әле генә алар Рязань ягындагы асма капка аша калыга эченә керде. Болгар эмире дигәннәре әллә Камбал, әллә Анбал атлы инде, төгәл аңламадым. Аның белән син, кенәз, Болгарга сәяхәткә барган чагында кат-кат очрашкансың. Аны Рязань урманына тупланып яткан ушкуйлар Клязьма буеннан тотып кайткан, диләр. Шуның сиңа бик тә, бик тә ашыгыч йомышы бар икән. Эмирне калыгага Рязань ватагасының башлыгы үзе озата килгән. Анысының исемен кат-кат сораптырдым, мәгәр белә алмадым. «Мичкә керсәм, Андрей кенәз мине артымнан да танып аера»,— ди. Башка бер сүз әйтми.

Андрей кенәз инде йокларга ятарга жыенып йөрсә дә һәм кунакларны үз йортында кабул итә торган гадәте булмаса да, бу юлы кулын кискен селтәп ризалыгын бирде:

— Алай бик билгеле кешеләр дә булгач, әйдә инде, чакыр.

Берничә минуттан соң каравылбаш Довмонт шул ук кылка киёмнәренә төренгән Хәмбәлне ияртеп йорт эченә инде. Әлбәттә, тәүге минутта Андрей Хәмбәлне танымыйча торды. Житмәсә, каравылбаш белән кунакның — икесенең тиң йөзләре жимерелгән иде. Чит-ятлар каршында һәрвакыт сак булырга күнеккән кенәз аларның пошаманга төшүен күрүгә капылт эсәрендә. Дәү йодрыгын биленә асылган кылыч сабына куеп, тиз-тиз сорау бирде:

— Ни булды анда тагын? Нинди сәер тынлык?

— Менә бу эмирне озата килгән бәндә юкка чыкты,— дип, Довмонт сүз башлады.— Әле генә шушы эмир белән каравыл йортында утырып тора иде. Коралларымны жыеп йөргән арада әйләнәп бер карасам, инде жылләр искән. Жир йоткан шикелле кинәт юкка чыкты.

Андрейның йөзе агарынды, ул жикеренүгә күчте:

— Барча сакчыларга катгый эмер житкер. Капкаларның барысын да ныклап бикләсеннәр.

— Инде хәбәр иттем, һәммә капка бикле. Сакчылар ул качкынны йортлар, келәтләр буенча да эзли чыкты. Кибәндәге энә түгел бит, качып котыла алмас, аны тиз табарлар.

Каравылбаш кенәзне шул рәвешчә юатырга тырышып сөйләнүен белде, ә Андрей көтелмәгән кунакның каршына килеп басты.

— Ә-ә, син Кашан каласындагы Колын бәкнең улы Анбал түгелме соң? Әтиң инде күптән вафат бугай. Ялгышмасам, син үзең әле кичә генә Бәрәж ханның башсәрдәре идең. Монда нинди юллар һәм нинди максат белән килеп чыктың икән?

Андрей тиз-тиз генә шулай сөйләнде дә мылтык аткан сыман яман тавыш белән кискен сорау бирде:

— Юлаучың кем иде? Аны кая куйдың?

Кырыс тавыштан коелып төшкән Хәмбәл берникадәр көтте-реп телгә килде:

— Козьма дигән бәндә озата килде мине. Ватага башлыгы ул. Заманында синең сакчың да, коралчың да булып йөргән кеше. Син аны бик яхшы беләсең бит, кенәз. Әле Болгарга да аның белән бергә килгән идең.

Инде хәзер Андрей коелып төште.

— Козьма? Минем сакчым Козьма? Ул бичара да, димәк, исән икән. Ә мин аны алты-жиде ел элек үк югалттым бит.

Аннары Андрей каравылбаш тарафына борылып әмер бирде:

— Сакчыларга житкер, Козьма-пәһлеванны эзләүне хәзер үк туктатсыннар. Бердән, Козьма белән очрашсалар сакчыларың исән калуына нык шикләнәм. Икенчедән... икенчедән, минем ул егетне дарга асасым килми. Аның ватагасы турындагы хәбәрне күп ишеттем. Мәгәр башлыклары Козьма-пәһлевандыр, дип уйламаган идем. Алар Владимир кенәзлегенә зыян-зәүрәт итми, файда гына китерә. Әгәр шулай икән, әйдә, яши бирсен.

Каравылбаш Довмонт чыгып киткәч, йорт эчендә кабер тынлыгы урнашкандай булды. Андрей белән Хәмбәл бер-берсенә текәлеп озак вакыт буена сүзсез утырдылар. Кенәз булган кеше вәкарь дә, төксе дә караш ташлый-ташлый кунагына тамга сугып барды. «Үе, Кашан каласында булган эрелек юкка чыккан синдә, шыксыз батыр. Ул чагында син кыяфәтең, дуамаллыгың белән өнне алган идең. Хәзер әнә йонын бүре талаган мескен бәрән төсле. Чит дәүләт кенәзенә килеп күренергә өстендә юньле-рәтле киемең дә калмаган бит. Син үз илеңнән Әрбәт сыман жаныңны сакларга дип чыгып качтың микән? Әллә сине адәм рисвае итеп куып чыгардылармы? Синең эчендә күпме кара уй бар да, миннән нинди ярдәм өмет итәсең икән?..»

Балавыздай ясаган сын шикелле тып-тын утырган Хәмбәл берзаманны кылкаланып беткән күлмәген күтәрде дә ак чүпрәккә яртылаш төрелгән хәнжәр суырып чыгарды. Сукбай кунакның кулында корал күрүгә Андрей кенәз шундук кылычына ябышты. Күз ачып йомган арада, кылычын югары күтәреп, Хәмбәлнең каршына ук килеп басты. Кунак саксызрак бер адым ясаса, Андрей аны урталай өзеп ташларга да әзер иде.

Хәмбәл шуны чамалады бугай, янып-пешеп, ашыгып телгә килде:

— Сина бүлэк бит бу, кенэз. Начар уйлый күрмә.

Шуннан соң гына Андрей кылычын кынына яшерде. Дулкынланып-каушап хәнжәрне кулына алды һәм ул да, нәкъ Козьма шикелле, керпе өстенә баскандай сискәнәп китте. Ичбер ялгыш-мазар юк, кулына тоткан хәнжәр — ул үзе үк Кашан бәгенә калдырган иң зур бүлэк иде. «Һе, бик тә сәер фал бу,— дип уйланып куйды кенэз беркадәр тынычлана төшкәч.— Бүлэк итеп бирелгән кораллар да рус жиренә кире кайта икән, димәк, хәлең бик тә хөрти синең, әкияти Болгар. Корал үзенә иясен алыштыра икән, димәк, куәт миңа күчкән. Димәк, әлегә хәнжәр булып мин Болгар өстенә кадалырга тиеш».

— Сезнең илдә булып кайтуыма тиздән уника ел,— дип, ниһаять, Андрей талгын сүз башлады.— Төс-кыяфәтеңне дә оныткан идем, әмир. Сине нинди жыллар безнең якка китереп ташлады да, ул Рязань юлбасарлары кулына ничек килеп эләктең?

Хәмбәл күңел капкаларын ачарга ашыкмыйча, беркадәр көттәрәп кенә җавап бирде:

— Мин кичерергә туры килгәннәрне Ходай Тәгалә дошманнарыма да күрсәтмәсен, кенэз. Андый түбәнлекләргә бу җиһанда татымый китүең күпкә хәерлерәк.

Хәмбәл йөк күтәрәп торган кеше шикелле авыр сулап алды. Моңсу, ачулы күзләре керфекләре астына кереп чумды. Сизеләп тора — күңелендәге сер һәм кайгыларын кунак тулысынча ачып салырга читенсенә иде. Шуңадырмы хәтирә-кичерешләрен кенэз өчен бөтенләй дә әһәмиятсез бер тарафка борды.

— Ука елгасына кадәр араны чагыштырмача җиңел үткән идем. Ибраһим калыгасыннан соң сезнең якка чыккач юлны бөтенләй югалттым. Буранда урман эчендә адашып йөрергә дә, ач бүреләр өере белән очрашып сугышырга да туры килде. Әле ярый тулпарым коткарды. Аннары инде юлбасарлар кулына килеп эләктем. Синең элеккеге сакчың, Козьма-карак, мине атна буге диярлек базга ябып тотты. «Чокырга егылып төшкән кәҗә бүрегә дә «жизнәкәем», дип эндәшергә мәҗбүр»,— дигәннәренә элеккерәк елларда ышанмаган идем. Мәгәр шундый мескен хәлне менә үземә дә кичерергә туры килде. «Кенэзгә ашыгыч йомышым бар»,— дип, атна буге ялварганнан соң гына мине бирегә китерде бит ул Козьма-карак. Анда да әле...

Кенэз белән ике арада ныклы күпер булдырырга хыялланган Хәмбәл тагын нидер тезәргә җыенган гына иде, Андрей аны кискен сорау белән шып туктатты. Хәмбәлнең кирәксез, буш сүзләре аның сабырлык чишмәсен коргаксытты бугай.

— Ябык сөт чүлмәгә тирәсендә бөтерелгән мәче сыман урап йөрмә әле. Турыдан ярып сөйлә. Син ни сәбәпле безнең рус кенәзлекләре янына килеп чыктың? Болгарда ни булды? Миңа нинди мөһим гозерең бар?

Хәмбәл янә иңнәренә тегермән ташы салган шикелле авыр сулап куйды, карашына кара корым ятты. Өметләнергә һичбер нигез дә юк: гаярь, шанлы кенәз аңа үз тиңе яки олы кунак итеп ихтирам күрсәтергә һич җыенмый иде.

— Болгар иленнән чыгып качарга мәҗбүр булган кеше шул мин, кенәз.— Хыял гөмбәзе җимерелеп кәефсез калган Хәмбәлнең тәүге сүзләре теш арасыннан сытылып кына чыкты.— Мин күптән инде олугбәк тә, башсәрдәр дә түгел.

«Елан сыман боргаланма инде. Минә үз илемнән куып җибәрделәр, дип дәрәсән генә сөйлә!» Андрей кенәзнең шул рәвешчә кинәт кычкырасы килсә дә, ул һаман да тешен кысып түзде. Хәмбәлнең алдагы сүзләре аны сагайткандай итте.

— Хәзер Болгар дәүләтендә моннан ике ай элек курсыбай юкка чыкты, дип сөйләсәң дә була. Башсәрдәр булып торган чагымда минем кул астында биш мең гази иде. Аның ике мең Сувар каласына поход ясаганда таралышып бетте. Соңыннан Биләр каласыннан да меңнән артык гази чыгып качкан, диделәр. Шулай булгач, Бәрәж хан кул астында бүген ике мең чамасы сугышчы да, яуларда тәҗрибә туплаган башсәрдәр дә юк. Инде ун ел буе диярлек кала диварларын яңарту, яңа кирмәннәр төзү белән беркем шөгыльләнми. Калалар тирәли казылган ерымнар яртылаш күмелеп бетте, аларның байтак урыныннан арбалы ат белән дә үтеп йөрөп була. Һәрбер кала бәге үз кирмәне эченә бикләнеп яши. Һәр бәк үзенә генә буйсына торган шәхси алай тотта. Бәкләр бер-берсенә ярдәм кулы сузмый. Һәркайсы да күршесенен көчсезләнеп таркалуын һәм юкка чыгуын көтә. Бәкләр, эмирләр күптән инде ханга буйсынмыйлар. Ә ханның аларны тезгә куярлык һичбер куәте юк. Һәрбер кала даладагы ялгыз агач яки сыңар бармак сыман аерым хөкем сөрә.

Хәмбәл сөйләгән саен Андрей карашында ниндидер зәһәр ут ялкынсына барды. Ул күбесенчә яралы кошчык өстенә ташланырга әзерлängән ерткыч мәче карашы хәтерләтә башлады. Тагын да түзәрлек әмәле тәмам бетте бугай, Андрей сулышы капкан сыман кырыс тавыш белән капылт бүлдә:

— Тукта, тукта, эмир. Син нигә дип бу хәлләрнең һәммәсен дә бәйнә-бәйнә тезәсең соң әле? Мин тел төбегне аңлап бетерә алмыйм.

Хәмбәл куе керфекләре арасыннан кенәзгә күз ташлады. Ирен читләрендә генә мәсхәрәле елмаю чагылып алды. «Эх, мәгънәсез кенәз! Кәҗә дигән малдан да хәйләкәррәк вә суқыр чебеннән дә томанарак җан иясе булып күренергә маташмасаң иде син. Мин китереп җиткөргән һәр хәбәрнең асылын бишеуны белән аңлап барасың бит. Комсызлыгың әнә йөзегә бәрәп чыкты. Телең дә мөлаемлык, хәер хәллык инде. Хәбәрләрнең асылын аңлауга ук, тәүге тапкыр, минә эмир буларак танырга

түбәнчелек күрсәттең түгелме соң?» Хәмбәлнең ярым кысылып төбәлгән карашы шуларны сөйләсә дә, ул авызын уйлап-үлчәп ачты:

— Аңларга теләгән кеше өчен мин шактый анык итеп сөйлим төсле, кенәз. Яклаучысыз калган, башбаштаклык эчендә яшәгән бай дәүләтне ялкау күрше генә таламыйча түзәр.

— Алай булгач, син мине Болгар өстенә яу белән барырга дип үгетләргә килдең инде, әмир?

Хәмбәл кышкы буран сыман кыюлана, әрсезләнә башлаудан да тартынмады.

— Юк ла, мин сине яу йөрергә, кан коярга мәжбүриләмим, кенәз. Әйттем исә кайттым.— Хәмбәл юри туктап тын алгандай итте.— Мин Болгарның бүгенге хәле хакында дәрәсән сөйләп бирдем. Калган ягын инде үзең кара.— Хәмбәл янә бер тукталды.— Дәрәс, син пошмаслык йә ачыгавызлык күрсәткән бер арада кыпчак, карлук ханнарының, һич югы, Муром кенәзенең булса да, Болгар өстенә шактый алда барып өлгерүе мөмкин. Ничек диләр әле? Улы аягына ыштыр ураганчы, әтисе урманга житкән, диләрме? Әнә шуның сыман һәрбер эштә елгырлык вә тәҗрибә дигәннәре дә гел-гел кирәк бит ул.

Андрей каш жыерып тыңлаган көенчә уйга чумып алды. «Ә син юкә кайрысы сыман беркатлы гына түгел икән әле, качкын әмир. Хәйләкәрлек белән мәкерлелек агулары синнән тау чишмәсе кебек ургып тора. Үз башыңны саклап калу өчен син, мөгаен, туган атаңны җәлләд балтасы астына салырга да күп сорамас идең».

Андрейның чираттагы сораулары маңгайга китереп суккан шикелле кискен яңгырады:

— Ярар, иртәгә үк кубып без Болгар өстенә яу походы белән бардык та, ди. Ә син үзең ул походтан ниләр отмакчы буласың соң? Жинү яул�асак, анда кем булырга инде синең исәп?

Йорт эчендә дары мичкәсе шартлагандай булды.

— Хан, бары тик хан!

Күкрәгенә тупланган үч-ачуны, кыргый вәкарьлекне тыя алмыйча Хәмбәл урыныннан ук торып баскан иде. Андрей аның кыяфәтен күреп хәйран калды. Хәмбәлнең борын яфрактары чамасыз киерелгән. Карашында усал кисәү яна. Тимер кыскыч булып җыелган авыр йодрыктары дер-дер килеп тора. Шикләнерлек түгел, үз максатына ирешү өчен бу кыйбласыз бәндә меңәрләгән кешеләрнең гомерен дә һич кызганмас иде.

— Ә сине үз илендәге халык хан кадәр хан тәхетенә кабул итәр микән?

Хәмбәл йодрыктарын селтәп һәм ниндидер билгесез ноктага төбәлеп усал җавап бирде:

— Әй, халык өере — карусыз ат бит ул. Аның муенына кем

бугалак сала, гадэттә, шул кеше хужасы да була. Аннары чыгымчылаган атны акылга утырту өчен бу жиһанда камчылау, чыбыркылау дигән ысул да бар бит әле. Жиде кат тиресе салынырлык итеп камчыласаң, иң чыгымчы ат та юньгә килә.

«Син башсәрдәр булып торган кеше, ил камчысы идең. Тик шулай да дәүләтегез халкы — чыгымчы ат — сине үз сыртынан чәнчелдереп кенә калмаган, илеңнән үк читкә сөргән әле», — дип, Андрейның янә бер мәртәбә Хәмбәлне чеметеп аласы килсә дә, ахырда ул тыелып кала белде. «Ярар, бу бичара үзен булчак хан күрәп хыяллана бирсен. Аннан кемгә зыян? Иң мөһиме, ул әлегә миңа Болгар эчендәге хәвефсез юлларны, калаларның йомшак урыннарын күрсәтү, дошманның саклану алымнарын өйрәтү өчен кирәк. Ә инде Болгар иленә үтеп, аны тулы көе тез астына салсак, андагы тәхет өстенә кемне утыртырга — монысын күз күрер. Муен булса, камыт табыла ул. Тәхетен яуласак, хан да тиз табылыр. Ахыр чиктә Болгар тәхетен Владимир каласына кайтарып кую мөмкинлегенә булуын да оныт-маска кирәк».

Андрей кабат үз урынына сеңгән Хәмбәлнең төс-килбәтен тагын бер кат күздән кичерде дә йөзен сытып куйды. «Киёмнәре кылка, үзе бигрәк мескен. Аның миңа хыянәт итүе шикле. Абруйлырак эш тапшырып, бу вәхшинең ышанычын казансаң да ярый».

— Бер-ике атна эчендә генә зур походны әзерләү мөмкин эш түгелдер. Ул вакыт эчендә үзең монда нинди вазифа үтәргә жыенасың?

Хәмбәл иңбашларын сикерткәндәй итте:

— Кунак — хужаның ишәге, дип әйтергә ярата торган иде минем әткәй мәрхүм. Шулай булгач, нинди эш кушасың, мин барысына да риза.

— Син бит әмир кеше. Вак-төяк эш биреп түбәнсетеп булмас. Болгар халкы укымышлылыгы, сәүдәгә хирыслыгы белән дә бик нык аерыла. Әйдә, булмаса, син кенәзлектәге бөтен казна эшләрен үз кулыңа ал.

Өмет канатлары терелә башлаган Хәмбәлнең гажәпләнү тулы карашы белән очрашкан, Андрей өстәп куйды:

— Юк, казна малына кул сузарсың, дип һич тә шикләнмим мин. Туган илеңә кайту юлың бикле. Ә ачкычы миндә. Шулай булгач, рус кенәзе белән тату яшәү сиңа отышлырак.

Чарасы юк иде, Хәмбәл сүзсез генә ияк кагып куйды. Чираттагы качкын әмир өчен рус жирендә тормыш шулай тернәкләнде.

Андрей кенәз икенче танда үз янына өлкән улы Изяславны дәште. Уналтынчы яше белән генә барса да, Изяслав, этисенә охшап, эре сөякле һәм үжәт кысылган ирен өсләрен, ияк тирәләрен каплаган жирән төстәге сакал-мыек төкләре белән ул житлеккән егетләргә хәтерләтә иде. Этисенәң юк-бар өчен генә чакырмасын белгәнгә күрә бүген дә ул кенәз йортына ашыгып килеп керде. Этисенәң талчыккан, суырылган кыяфәтен күргәч, егетнең йөзә дә бик тиз житдиләнде.

— Исәнме-саумы, улым? Сирәк күренәсең. Зосим-атакай янында гыйлем үзләштерү ничек бара? — дип кенә сорады да, «әйбәт» дигән гадәти җавапны ишетүгә, Андрей аңа утырырга кушты.

— Бик житди сөйләшү бар, улым, әйдә, утыр. Мин бүген төн буенча керфек какмый чыктым. Рус халкы өчен кулай хәбәрләр күп. Менә шуларны бизмән аша үлчәп чыгу кирәк. Син инде унбиш яшь тутырдың, өстәвенә, кенәз токымыннан. Сиңа да ил кайгысын иңеңә алырга вакыт килеп җитте. Яшьли чыныккан сөяк — нык, ә аң үткен була. Әйдә, фикерләшик.

Аксыл-сары озын чәчләрен иңбашына таратып салган Изяслав йомшак артлы кәнәфигә иңгәч, Андрей кенәз аңа текәлдә дә берникадәр вакыт уйга чумып торды. «Әниң сине бала чагында гел-гел Болгар илен, аның халкын, табигатен мактап кына үстерә торган иде. Ә менә хәзер минем ниятләргә ни рәвешле кабул итәрсен син? Ана сөте белән кергән хисләр якынракмы, әллә руханилар биргән тәрбия өстенрәкме, әйдә, сынап карыйк».

— Мин синең белән Болгар дәүләте, аңа каршы яу оештыру турында сөйләшмәкче булам.

Изяславның йөзендә бер төк селкенмәде, хәтта карашы да хәрәкәтсез калды. Андрей жентекләбрәк аңлатуга күчте:

— Моңа кадәр сәүдәгәрләр дә Болгар эчендәгә хәлләр турында бик күп кенә хәбәр ташып торды. Анда тормыш хөрти, ил таркала иде. Кичә инде минем яныма качкын бер бәк килде. Андагы тормышны хәзер энәсеннән жебенә кадәр белдем. Тәхетләрендә булдыксыз хан утыра, дәүләт идарәсез. Калаларын сакларга бердәм гаскәре юк. Сиздермәстән барып таларга да, аларның җирләрен тартып алырга да гаять кулай вакыт. Хәтта Болгарны тулаем көенчә рус кенәзлекләренәң тез астына салу да булдыра алмас, авыр эш түгел. Мәгәр моңа безнең көчнең генә җитүе бик икеле. Заманында Арбат-воевода бик тә белеп әйтте. Бүгенгә көндә «Болгар дәүләте — түшенә сәнәк кадалган үгезгә тиң. Ә үгезнең аның, яралы килеш тә, үз дошманын мөгезе белән эләктереп алып баш аркан чәнчелдерүе мөмкин». Шулай булгач, безгә бер яки берничә кенәз белән кушылырга, гаскәр куәтен арттырырга кирәк түгел микән?

Изяславта фикер бик тиз туды:

— Күршеләрне дә чакырсаң, мөгаен, без жиңәрбез. Мәгәр бу очракта шәхсән үзебезгә генә тиешле данны без башкалар белән дә бүлешергә мәжбүр булачакбыз түгелме соң, атай? Ә бу бит инде өстендәге киёмнәрне салып чит-ятка өлөшкән, үзе ярым шәрә йөргән ачыгавыз, санный бәндә сыйфатында калган кебек була.

— Һе, мин-минлек хәтәр көчле икән бит синдә, күз тимәсен,— диде дә Андрей әүвәл жиңелчә бер кеткелдәп көлдә, аннары гына йөзе житдиләнде.— Иллә мәгәр үз борыныннан да арырак күрми торган малай-шалай фикере генә шул бу, ачуланма, улым. Ә син — кенәз, киләчәктә ил тотасы кеше!

Андрей уң йодрыгын югарыга күтәрде дә уйнаклатып алды. Изяслав та кәнәфидә бер карышка үскән кебек булды.

— Әле нинди генә ил бит! Киләчәктә башкаласы Владимирга күчәчәк бердәм рус дәүләте! Әйе, әйе, син безнең нәсел, дәресе, минем нәсел алдында торган иң зур, иң жаваплы бурычны оныта күрмә, улым. Жиһанда мин тәгаенләгән иң зур максат — бөтен рус кенәзлекләрен күмәк берләштерү. Безнең әле Киев каласын тез астына бөгеп саласы, андагы ел саен алышынып торучы мокрыт-жебегәннәрдән «бөөк кенәз» дигән дәрәжәне тартып аласы бар. Безнең иң зур һәм иң куркыныч дошман энә шунда — Киев каласында. Ә Болгар дәүләте — безнең өчен көчне сынап карый, талап кайта, тәжрибә һәм байлык туплый торган бер биләмә генә бит ул. Болгарларның безнең өскә киләсе дә, безне жимереп яки көчсезләндереп китәсе дә юк. Алар өч-дүрт яшыкә житкән бала талаганда да имчәкләрен ачып тик утыра торган бичара ана сыман юаш, күндәм халык. Ә менә рус кенәзләренең икесе-өчесе үзара кодалашып яки дуслашып алдымы — улчак эшләр хөрти. Алар инде бер табын артында эчеп исерешкән шешәдәшләр төсле: урамда ялгыз йөргән бер бичараны эзләп табалар да өелешеп шуны талыйлар, шуны дөмбәслиләр. Исерекнең хәлен белә торгансыңдыр. Алар чама дигәнне дә, кызгану да белми. Хәтта үтергәнче кыйнау да алардан әллә ни ерак йөрми. Шуңа күрә, иң беренче чиратта, безгә үз туганнарыбыздан саклану, һәр тарафта уяу булу мөһим.

Әтисе тукталганны күрөп Изяслав сүз катты.

— Ә син Киевка яуны кайчанрак оештырмакчы буласың соң, атай?

— О-о, ашыкма улым! Житезлек, каударлык — борча эләктергәндә генә файдалы ул. Ә дошманыңа каршы кузгалганда көтеп тора, түзә белү мөһим. Аның чирле, яралы кеше кебек кан косып яткан чагын чамаларга да өстенә менеп изгәләргә, йодрык кына түгел, хәтта күсәк белән орып аны мингерәтергә, юк итәргә кирәк. Йодрык төйнәгәнсең, яу чыккансың икән,

кызганып маташкан булу, миһербанлык күрсәтеп азаплану — гомумән, артык сыйфат. Дошманыңны бер сугуда имгәтү — менә шул чын ирлек. Ә Киевның әле кан косып яткан, мескен чагы түгел. Андагы бөөк кенәз үз тәхетендә иярдәге жайдак кебек нык утыра әле. Аның каравы, менә Болгар иле хаста. Бәлки, аны дөмектереп булыр.

— Син кемнәрне ярдәмгә чакырмакчы буласың, атай?

— Төн буенча йокламый уйлап чыккан чакта мин Муром, Ростов, Рязань кенәзләрен үзем белән алырга ниятләгән идем. Ә менә бүген син бик шәп итеп төрттергәч, мин Муром хужасы Карт Алаша Юрий кенәзне дәшү белән тукталырга булдым. Ростов, рязаньныкыларны да көтү итеп туплап, бөтенләй ыштансыз да калып булмас инде. Ә Юрие барсын. Карт Алашага барыбер дан йокмый. Даннары бөтен нәселләренә житәрлек итеп инде күптән чыккан.

Изяславның шактый сәерсенеп текәлүен күргәч, Андрей әүвәл кинәт кубып бер шаркылдап алды, аннары гына буразна эзенә кайтты.

— Моннан жиде-сигез дистә ел элек болгарлар зур яу белән килеп Муром каласын кулга төшөргәннәр*. Әсирлеккә эләксәләр дә, муромныкылар хәтәр генә үжәтлек күрсәтеп болгарларны котыртканнардыр инде. Ярсыган болгарлар тотканнар да берзаманны Муром ирләренәң яртысын алаша урынына печеп чыкканнар, ди. Биш елдан соң күрше кенәзләр килеп болгарларны куып жибәргәч, ул печелгән муромлыларның беркадәре башка туганнары янында яшәп калырга хурланганнар икән. Жыенып кузгалганнар да, бер читкәрәк китеп, менә шул алашалар яңа кала корган. Үзләре елга исеменнән чыгып аны «Ока, Ока» дип атаган булсалар да, башка кенәзнекеләр аларга барыбер «Город обрешанных», «Резаный город» дигән мыскыл кушамат таккан. Тора-бара инде мондый кара тапны тарихка кертергә хурланганнар бугай, аны «Рязань» дип кенә йөртә башлаганнар. Мәгәр халык хәтерә давылларда сынмас имән сыман нык бит. Менә Юрий кенәз дә теге чакта печелгән бабасының кушаматын әле булса йөртә. Йөзгә-йөз килеп сөйләшкәндә «Юрий кенәз дә, Юрий Ярославич» инде ул анысы. Ә әз генә янга борыла икән, лач тегеңә мөһер: Карт Алаша, бөтен бәя шушы.

Ата белән ул ихахайлап көлә башлады. Андрей бер арада улының озын чәчләрен дә тузгыткалап алды, Изяслав карышмады:

— Мин сине сөйләшергә-уйлашырга дип кенә түгел, ә олы эш тапшырырга дип тә чакырдым бит, улым. Мин сине үз

*Болгарлар Муромны 1088 елда яулап ала. Рязань каласы 1095 елда нигезләнә.

исемемнән, Юрий Ярославич белән сөйләшергә дип, Муром каласына озатмакчы булам.

— Мин бик риза, атай.

— Үзең белән биш йөз жайдаклы бер полкны алып, син бүген үк юлга чыгачаксың. Хатым инде эзер. Мәгәр анда баргач син Юрий кенәз белән аяк терәп сөйләшергә, барысын да тик берүзең хәл итәргә тиеш. Идел боздан арчылгач та походка кузгалу безнең өчен иң-иң кулай вакыт. Без Болгар эченә үтеп кергәнче бер ай уза. Ә бу чакта Болгар ирләре, үлөксә янына жыелган карга көтүе сыман, барысы да кырда казыналар. Аларда ул көннәрдә чәчү өсте була. Алар тиз арада гаскәр туплап безгә каршы күтәрелә алмый.

— Ә мин кайчан һәм кайсы калага кайтып сине каршы алырга тиеш булам, атай?

— Син кайтмыйсың, Юрий кенәз янында торып калачаксың,— дигән җавапны ишетүгә колакларын шомрайтып утырган Изяславның күзләре каш өстенә менгән кебек булды.

— Ничек инде?

— Бердән, Юрий Ярославич үз кул астына әллә ни зур гаскәр туплый алмый. Ул төбәктә рус авыллары да, калалар да бик аз. Икенчедән, безнең өстәге юрганны, ягъни безгә тиеш данны үз ягына суырып алмасын өчен ул Карт Алаша янына сине тегеп кую отышлырак.

— Алайса без кайда очрашабыз?

— Ука тамагында, болгарларның беренче кальгасы Городецка житкәч. Аны моннан йөз илле ел элек вафат булган Ибраһим төзесә дә, болгарлар үзләре әле һаман ул кальганы кайчакларда шул хан исеме белән атап йөртә бугай. Менә шул кальганы, килә-киләшкә үк һөҗүм ясап, алу безнең тәүге күмәк явыбыз да булыр.

Үз гомерендә беренче мәртәбә этисеннән житди вазифа йөкләнгәч, яшүсмер Изяславның иңнәренә канат үсте бугай. Ул инде кабаланып-янып урыныннан ук купты:

— Мин вакыт әрәм итмим, юлга җыеным, атай. Тизрәк Городец янында күрешергә язсын.

— Син, валлаһи, бәйгегә кузгалырга торган чабышкы ат кебек,— дип канәгать елмайды Андрей кенәз һәм Изяславны кочагына алды.— Юлда артык каударланма. Дуамаллык һәм хис белән түгел, күбрәк акыл белән эш йөртергә өйрәнә күр, улым.

Этисенең кочагыннан шуып чыгып Изяслав тыйгысыз рәвештә ишеккә ашыкса да, Андрей кенәзнең тонык, әмма кырыс тавыш белән дәшкән сүзләре аны идән сайгакларына кадаклап куйгандай итте:

— Әниңнең күзенә күренеп йөрмә. Ул Болгарга ясалачак поход турында белми-сизми калса, тавыш азрак булыр.

Изяслав артка борылып этисенә текәлде. Карашы гажәпләнү һәм хәтта гаепләү хисләре белән дә тулы иде. Терекөмеш төсле мондый авыр карашны күтәрә алмыйча Андрей кенәз читкә борылды да чарасызлыктан ихата эчендәге хәрәкәтне күзәтергә тотынды. Изяслав берәз вакыттан соң гына сүзсез-нисез рәвештә ишекләрне ачып кенәз сараеннан чыгып китте.

4

Изяслав китеп атна-ун көн чамасы вакыт үткәч тә, Муром каласыннан чапкын килеп житте. Юрий Ярославович походта катнашуга кояш тоткан сыман шатланып риза булган, анда кала-авыллардан гаскәр туплау тулы куәтенә бара икән. Кайбер төбәкләрдә язгы чәчүне үткәрү турында уйлаучы да юк, алардагы ирләр, авылы-авылы белән кубып, дистә еллар буена читлек эчендә ятканнан соң иреkkә чыгарылгач, түшәктә үзен тилмереп көтүче шәрә хатын янына атлыккан тоткыннар шикелле, талау походында катнашырга ашкыналар, ди. Андый төбәкләрдәге ашкыну-этәчлекне Юрий кенәз һәр авылга катгый саннар житкереп кенә берникадәр киметә, тыя алган. Әмма байтак ирләр барыбер дә тынычлану белми, алар әле теге, әле бояр кул астына барып, аның дружинасына ялланалар икән.

Андрей да үз кенәзлегендәге боярларга кичекмәстән Боголюб бистәсенә отрядлар, дружиналар жибәергә боерып чапкыннар куды. Болгарга ясалачак поход турында байтак бояр инде алдан ук кисәтелгән иде. Шуңа күрә һичбер тарафта да тоткарлык-мазар, гомумән, күренмәде. Ике-өч көн дигәндә Боголюб бистәсе янындагы тигез ялан кырмыска оясы шикелле кайный башлады. Ә төгәл бер атнада походка кузгалачак гаскәр жыелып та бетте. Меңәрлэгән кешелек гаскәрне ялан кырда тоту ризык әрәм итеп кенә яту иде. Андрей озак сузмыйча походка кузгалырга да әмер бирде.

Юлда гаскәр икегә бүленеп барды. Жайдакларны Ука тамагына төбәп турыдан воевода Борис Жидиславич алып китте. Андрей кенәз үзе кораблар, баркаслар, зур-зур каеклар булып тезелешкән елга флотилиясен житәкләде. Воеводага Андрей юлда ашыгып йөрергә фәрман биргән иде. Кенәз үзе дә елгада һәммәсен коры тотты, тукталып ял итәргә дә, ярда ашлар пешереп тоткарланырга да ирек калдырмады.

Алда Калачык яки Ибраһим калгасы төсмерләнә башлаган чакта Идел өсте дә, Ука да язгы боз ташкыныннан арчылып өлгергән иде инде. Бу вакытта күп кенә вак елгалар ярларынан ташып акса да, жайдаклар гаскәре дә юлда житез йөргән булып чыкты. Флотилия Калачыкка килеп житкән чакта Борис Жидиславич инде каланы тимер кыршау сыман камап алган иде. Йөзәрлэгән кораб-баркасларга тулып килгән жәяүле гас-

кәрне дә күргәч, Калачыктагы болгарлар каршылык күрсәтергә омтылыш та ясап карамады. Кальга капкалары фәлән еллар буена сузылган ялгызлыктан соң, ниһаять, аның ихатасына да тәрәз шакучы ир табылган бичара тол хатын каршылавы сыман ялындыру, ятсыну катыш зур күндәмлек белән ачылды һәм рус гаскәре барабаннар шавы, тантана авазлары астында ургылып эчкә узды. Суздаль тарафыннан килгән кайсыдыр бер отряд жайдаклары калага керә-керешкә үк сәүдә кибетләрен таларга ябырылган иде дә, Андрей кенәз юллаган махсус дружина каракларны бик тиз ипкә-сапка кертте.

— Калачыктагы бер генә кибеткә дә кул сузмаска. Без аларны кире кайткан чакта да таларга соңармыйбыз. Ә хәзергә һәр бояр каладагы барча коралларны жыеп чыга да булган барлык каек, баркас, атларны үз дружинасына тигез бүлеп ала. Гаскәр башлыгы кенәз Андрейның катгый әмере шундый.

Йорттан йортка күчеп, әле бер, әле икенче бай сәүдәгәр янында кунак булып йөри башласа да, Андрей кенәз үзе күзгә күренеп янды, сызды, көйде.

— Бер көн вакыт заяга үтеп бара бит инде. Юрий кенәз кайда йөри соң? Ул Карт Алашаның бугазы ачы бал дигәндә мәңге чама белми. Әллә поход барышында да исерек микән? Алай дисәң, боярлар да бар бит. Муром отрядлары ни сәбәпле һаман күренмиләр? Изяславыма, Изяславыма ул-бу булмагае...

Муром дружиналары төн кергәндә генә Калачык диварлары янына килеп житте. Андрей кенәзнең гөманлавы дөрөс булып чыкты: Юрий Ярославович аягына да басып тора алмаслык исерек хәлдә иде. Андрей аны шундук хужаларыннан бушатылган бер йортка озаттырды. Яшүсмер Изяслав кырыс әтисе каршында кыскача жавап тотты:

— Сез Муромнан кайчан кузгалдыгыз?

— Сигез тәүлек элек.

— Кенәз еш эчтеме?

— Көн дә.

— Ул Карт Алаша никадәрле гаскәр алып килде?

— Дүрт мең жайдак, жиде мең жәяүле.

— Кораллары нинди?

— Күбесендә сөңге, кылыч, калкан. Жәячеләр бик аз. Гаскәрнең яртысында көбә бөтенләй юк.

— Ул Карт Алашаның кораб дигәннәре соңарыбрак киләме, әллә?..

— Бер генә кораб та юк. Кенәз утызга якын баркас жыя алды, мәгәр аларның Болгарга кадәр барып житә алуы бик икеле. Алар яртылаш черек. Сумалаланганнары да берән-сәрән генә.

Андрей яңак сөякләрен уйнатырлык итеп уртын шыгырдатты.

— Ярар, ул Карт Алаша эчеп тә йөрде, ди. Ә син дә бит Муромда ике атна яттың. Ул баркас яңарту, сумалалау эшләрен нигә син оештырмадың?

Изяславның күзләре кайнар аштан авызы пешкән кешенекешикелле акаеп чыкты, аптырашка калды.

— Кеше йортына барып тузан туздырмыйлар бит инде ул, атай. Минем гаепмени?

Андрей житдиләнеп, бармак селкеп дәште:

— Хәрби поход вакытында ата да, ул да юк, туган да, чурт та юк, шуны ятла, углан. Сугыш сукмагына фәкать яу ирләре, воеводалар һәм аңа буйсынучылар гына тупланышып чыга. Хәрби походта хәтта улың булып улыңа да ташлама ясау, аны үчтекиләп йөртү катгый тыела. Чөнки якынлык мөгамәләсә күрсәтү сугышчан тәртипне какшата, көтелмәгән корбаннарغا китерә. Менә шуның өчен мин дә сиңа һичбер нинди йомшаклык күрсәтеп тормаячакмын. Башкалар утка керә икән, син дә керәсең. Башкалар бәкегә төшә икән, син дә төшәсең. Ә инде куркаклык, жебегәнлек күрсәтәсең икән, яу кырында башкаларны ташлап качасың икән, ул чагында инде иң олы жәза сиңа эләгәчәк. Әгәр поход яки гаскәр таләп итә икән, мин сиңең муеныңны үз кулларым белән кыюдан да чирканачак түгел. Менә шушы кануннарны ятла да, чын илбашы һәм уяу сәрдәр булырга әзерлән син, кенәз.

Әтисе кадәр әтисенең «кенәз» дип үсендерүе яшүсмер егетнең иңнәренә канат куйган кебек булса да, Изяславның төсекьяфәте үзгәрешсез калды. Әңгәмә бик житди, хәтта кырыс, усал, мондый чакта салпы якка кыстырылган салам өчен дә һавалану аның тарафыннан тик малайлык кына булып иде. Шуңа күрә Изяслав әтисе яныннан чит-ят, гадәти бер сугышчы шикелле башын түбән иеп чыгып китте.

...Иртән Андрей кенәз йокыдан балтасын жуйган урманчысыман бик кәефсез уялды. Ул әле һаман яшерен өмет белән Эрбәт-воеводаны көтә иде. Ләкин Эрбәт үзе дә, Мәскәү дружинасы да барыбер күренмәде. Эрбәт Боголюб бистәсенә килмәгәч, Андрей инде юлдан воевода тарафына өстәмә чапкын да куып караган иде. Кичә төн уртасында чапкын кире кайтты. Тик Мәскәү хакименең жавабы үзгәрешсез, кыска, катгый иде.

— Үз халкыма каршы корал күтәреп барырга башыма тай типмәгән. Мин үз анасын талап имә торган кансыз көчек түгел.

Шушы җаваптан соң кызган, ярсанган бер минутында Андрей хәтта Эрбәткә каршы махсус дружина юлламакчы да булган иде. Ләкин икенче мизгелдә үк инде аның хәтерендә моннан унжиде ел элек әтисенең Күчкәй бистәсенә ясаган канлы походы яңарды. Агач ботагында эленеп торган Күчкәй гәүдәсе, җиргә ятып өзгәләнүче мескен Байгөл күз алдына килеп баскан кебек булды. Андрей шул афәтне янә бер мәртәбә ки-

чергәндәй агарынып чыкты һәм күңелендәге ачу-ярсу да көчле яңгыр астында калган нәни учак шикелле әкрәнәеп сүнде. Үз халкының хәтеренә әтисе кебек үк кансыз, вәхши булып кереп калырга бу кенәздә теләк гел юк иде.

Иртән аягына күтәрелгәч Андрей Әрбәтне янә бер мәртәбә исенә төшереп алды да шундый акыллы һәм булдыклы воеводаның янәшәдә булмавы өчен эчтән сызып куйды. Берникадәр вакыт уйга чумып утырды, берәздән йөзе кискен кырысланды. Жансакчылар башлыгы Петроны дәшеп алды. Карашын күтәрмичә генә салкын әмер бирде:

— Минем янга Муром кенәзен сөйрәп китерегез....

Муром хакиме Юрий Ярославович беркадәр айныса да, йөзәндә бертөрле нур юк, күз төпләре, яңаклары ат тапаган сыман жәелеп төшкән иде. Түшәктән йолкып торгызулары өчен дә аның кәефе явыз мәче туздырган кош оясы кебек хәтәр жимерелгән иде, күрәсең, ул үзен ике яктан култыклап керүче сугышчылар арасында чәбәләнә-чәбәләнә мыгырдады:

— Башыгыз икеме әллә? Мин бит кенәз! Мондый мәсхәрәгез өчен мин бит сезне Идел төбенә салам!

Үз каршында Андрей кенәзне күргәннән соң гына Муром хакименең кикриге шиңгән сыман булды. Шулай да әле аягында басып торырлык куәте юк иде, ахры, ул авыр ухылдап урындыкка ауды. Андрей үгет-нәсихәт укып маташмады. Яңгыраган әмерләре коры, кыска чыкты:

— Петро! Кенәзгә тозлы кыяр суы алып кер. Күбрәк китер.

Юрий кенәз икеме-өчме чүмеч каплап куйгач, Андрей тарафыннан һич тә аңлашылмас әмер ишетелде:

— Зур бер мичкә табыгыз. Аңа дәү аю да сыя торган булсын. Озак көттермичә бу әмернең үтәлеше турында да хәбәр житкерделәр. Шуннан соң инде Андрей кенәз чираттагы әмере белән бүлмәдәге бөтен жансакчының ис-акылын алды.— Ә менә хәзер кадерле кенәзне кулларыгызга күтәрегез дә шул мичкәгә чыгарып утыртыгыз. Капкачын ябарга онытып калдырмагыз.

— Син нәрсә, Андрей кенәз, ычкындыңмы әллә? Мин бит синең кебек үк кенәз. Бер үк походка дип чыккан воевода. Кул астымда күпме гаскәр бара,— дип, Юрий Ярославович чәпчи башласа да, Андрейның бер генә төгә дә селкенмәде.

— Ул гаскәрең синең нинди хәлдә баруыңны сизенмәсен дисәң, мичкә-сараенда тыныңны да чыгармыйча утыр, Карт Алаша! Ә тыныңны чыгарасың икән, мин ул мичкәнең бөкеләрен каплап куярга да күп сорамам...

Чәбәләнгән-ыңгырашкан кенәзне жансакчылар алып китүгә Андрей үз янына Хәмбәлне чакырып кертте. Кичәге башсәрдәр мондый игътибарны походка чыкканнан бирле көтеп тилмергән, ахры. Күңелендә йөрткән үпкә хисен ярып салудан да тартынмады:

— Кашык дигән малның кирәклеген ашарга утыргач кына искә төшә шул ул. Тамак тук чагында аны искә алучы да юк.

Андрей да шундый ук пырдымсызлык белән җавап бирде:

— Кашык өйрә, шулпа ашаганда гына кирәк бит ул. Ә ит калжасына кадәр төшөп җиткәч, анысын кашыктан башка да ашап була.

«Тешен үтсә, билгеле». Хәмбәл теленә килгән шундый сүзләр белән усал төрттереп алырга теләсә дә, кенәздәге кырыс кыяфәтне шәйләп эндәшмәде. Андрей аның нурсыз күзләренә төбәлеп сорау бирде:

— Сине киңәшкә керергә дә вакыт җитте менә. Фикереңне белдер. Болгар үзегенә кайсы юлдан керү отышлырак? Гаскәрләрне ничек алып барыйк? Кай тарафта безне дошман көтми?

Хәмбәл уйга калды. Тик озакка түгел. Аның инде күптән уйлап куелган планы бар иде, күрәсез. Ул шуны хәзер янә бер мәртәбә акыл бизмәненә салып үлчәде дә ашыкмыйча тезә башлады:

— Миңа калса, гаскәреңне ике өлешкә бүлү хәерлерәк. Синен яу белән килүен турындагы хәбәр Бәрәж тарафына инде күптән китте, моңа шиген юктыр. Ул, мөгаен, сине Чулман тамагында көтеп торыр. Билгеле, әгәр инде гаскәр җыя алса. Ул куркакның пайтәхеттә бикләнеп ятуы да мөмкин. Мәгәр күз кашында иң катлаулы хәлне тоту мәгъкуль. Әмир Ибраһим һәм башка кала бәкләре булса да, алайларын туплап, сине Чулман тамагында көтә дип фараз кылыйк. Ул чагында аларны шул тарафка бәйләп кую өчен бер өлеш гаскәргә кораб вә каеклар белән Идел буйлап төшү кирәк булыр. Ә гаскәреңнең икенче яртысын Мәртүбә вилаятенә төбәсәң һәм андагы ар, чирмеш, мукшы аймакларын талап үтсәң — сине ул тарафта һичкем көтми. Син бик җиңел рәвештә Алабуга калжасына кадәр барып җитә аласың. Аннары инде Чулман буйлап Болгар каласына йә пайтәхеткә таба хәрәкәт итеп була. Кысла сыман ике яктан берьюлы китереп кыссаң, Болгар мәмләкәтең умырткасын да сындырып кую мөмкин. Янә бер мәртәбә кабатлыйм: сине Мәртүбә — Алабуга тарафында һичкем көтми.

Сүз дә юк, Хәмбәл ниятләгән план ымсындыргыч, төпле, ул тирәнтен уйланылган иде. Ләкин аның эчкерсез һәм хыянәтсез булуы Андрей күңелендә шик уятты. «Әйе, Анбал үз иленнән куылган, дүңгәләк шикелле шыр тамырсыз бәндә. Аңа Болгар мәмләкәте һич кызганыч түгел. Мәгәр шул ук вакытта рус кенәзлекләренә, рус дружиналарына да төкереп бирә бит ул. Алар никадәр күбрәк кырылса — аңа шул файдалы. Көчсезләнгән, яраланган жанварны кулга төшерү һәм буйсындыру җиңел. Ә бу бәндә янә хаким булып йөрергә өмет итеп яши. Димәк, аның планнары бик еракка, алга төбәп корылган. Шулай икән, дүңгәләккә ышанмаса кирәк... Аннары, әлегә качак сәрдәр

миңа гаскәрнең бер яртысын чирмеш, ар, мукшы аймаклары аша уздырырга куша. Бу юл рус воеводалары өчен бөтенләй таныш түгел. Мәгәр сәүдәгәрләр, ушкуйлар сөйләвеннән ишетеп төгәл беләм: анда гел карурман, йөзләгән вак елга. Авыллар бик сирәк. Елгаларында — күпер, урманнарында юл юк. Безнең дружиналар анда адашчак. Ачлык үзе үк гаскәрне дошман сыман кырып салачак. Юк, миңа Ходай мәрхәмәтенә өмет итеп язмыш белән шаярырга һич ярамый. Мин, илле өч яшыкә житеп, беренче мәртәбә чит дәүләткә сугыш явы оештырган кенәз. Минем өчен жиңелү — үлемгә тиң. Ә гаскәремне бер йодрык итеп туплап барсам, мине Болгар чирүләре мәңгә жиңә алмый».

Андрей каш астыннан гына төбәлеп кырыс тавыш белән телгә килде:

— Гаскәр тәҗрибәсез. Миңа аны бер кул астында тоту отышлырак.

Хәмбәл тавышында үртәлү һәм ачу яңгырады:

— Сыңар кул белән адәм муенын да буып булмый. Болгар җиренә берьюлы ике яктан бәрәп керсәң, син аны чебеш ботарлагандай җимереп атыр идең.

— Ә мин аны маңгаена йодрык белән сугып та тезләндерә алам.

Хәмбәл барыбер ризалашмады, һаман кызды:

— Ай-һай, Андрей кенәз, мин моңа нык шикләнәм. Ябыкса, хөнжүләнсә дә, Болгар — үгез бит ул. Ә үгезне йодрык белән генә сугып тезләндереп булмый.

Андрейны гүя усал кигәвен чакты. «Мондый сүзләргә элек миңа Арбат-воевода әйткән иде, хәзер менә бу хөрәсән сәрдәр кабатлый. Нинди хәл бу? — дип үртәлеп уйланды ул. — Болгар — үгез, имеш. Ну, булса соң! Әйтерсәң үгез муенына элмәк салып булмый, суеп булмый. Барып кына җитим, Болгарны тез астына салмый торып кире кайтасым юк!..»

Шул сәгатәтә үк Андрей кенәз барлык гаскәргә дә походка кузгалырга ашыгыч фәрман бирде. Юлда да чамадан тыш кырыс, каты куллы булды. Дружиналарның һәммәсен бернинди ял, тынгы бирмичә алга куалады. Көпшәк елга тамагына җиткәндә үз туганнарына карата коточкыч кансызлык күрсәтеп алудан да тарсынмады.

Гадәттәгечә, юлда баручы дружиналарны тикшергән бер танда Рязань тарафыннан килгән өч йөз кешелек отрядның юкка чыгуы ачыкланды. Ул төнлә Фатъян атлы йөзбашы кул астында якындагы чирмеш авылларын таларга дип читкә киткән икән. Бу хактагы хәбәрне ишетүгә. Андрей үз янына инде мичкәдән чыгарылган Юрий кенәзгә чакыртып алды. Әмере кыска булды:

— Иң шәп биш йөз җайдагыңны сайлап ал да ул Фатъян

азгыннарын кире борып кайтар. Буйсынмыйлар икән, кылычыннан үткәр.

Шул көнне беренче мәртәбә рус гаскәре урыннан кузгалмыйча торды. Ләкин моның ирексездән генә туган ял икәнән, баш воеводаның угърыларны каршы алу өчен генә тукталуын һәркем белә иде. Юрий кенәз дружинасы качкын отрядны кичжиткәндә генә алып кайтты. Качак-угърыларның кулында бер корал юк, хәтта күбесе арканнар белән богауланган иде. Андрей кенәз һәммә дружиналарга тыгыз сафларга тезелергә әмер бирде. Качакларны да Идел ярына тезеп бастырдылар. Андрей кенәз үзе алга чыкты һәм бу юлы да сүзен кыска тотты:

— Яу походы вакытында башбаштаклык күрсәтү, фәрман бозу, угърылык нияте белән читкә ябырылу — ул сәламәт тәнгә чыккан азгын чуан сыман. Чуан бөтен тәнне капламасын дисәң, аны төбе-тамыры белән сытып чыгару кирәк. Фатъян «алашалары» күрсәткән угърылык та безнең арабыздан шулай сытылачак.

Фатъянныкылар гына түгел, хәтта булачак хөкемне тамаша кылырга тезелгән гаепсез дружиначылар йөзенә дә шөбһә бәрәп чыкты. Ә ул арада инде Андрейның кансыз, усал эмере яңгырады:

— Юрий кенәз һәм Изяслав кенәз! Үзегезнең кылыч орышы осталарын алга чыгарыгыз. Фатъян отрядындагы һәр уынчы угъры «алаша»ның шушы урында башы киселәчәк.

Юрий Ярославович һәм Изяславның күзләрендә үпкә катыш нәфрәт ялтырады. Яшүсмер кенәз карашындагы үпкә-рәнжү хисе ачыграк та иде. Ул әтисенә текәлеп берникадәр вакыт тынсыз калып торды. Әмма шул минутта ук колагында Калачыкта булган кисәтү кабат яңгырады. «Хәрби поход вакытында ата да, ул да юк, туган да, чурт та юк... Әгәр поход яки гаскәр таләп итә икән, мин синен муеныңны үз кулларым белән кыюдан да чирканачак түгел!..»

Йөзе һәм карашы капылт кырысланган япъ-яшь кенәз үз дружинасы ягына томырылды. Берничә минуттан соң Идел ярында әйтерсең лә Газраил һәм әжәл бии иде...

5

Андрей бар гаскәрне мал көтүе сыман чыбыркылап-һаулап куаласа да, чит-ят мөлкәт күргәч урыс каны барыбер дә үзенекен итте. Болгар каласына житәргә дә ерак ара калмаган, Чулман белән Идел кушылган төш борын төбөндә генә иде югыйсә. Әмма Иделнең уң ярында, сөзәк тау битендә алтын айлары, көмешләнгән манаралары белән балкып утырган Ашлы каласын күрүгә барча воевода һәм сугышчыларны әйтерсең лә көзән жыерды, дружиналар алга таба кузгала алмас булды.

Берничә көн элек кенә, Көпшәк елга тамагында, Фатьян угрыларын жазалау да өркетмәгән иде, күрәсен, очсыз-кырыйсыз булып тезелеп килгән баркас-каекларның бик күбесе рөхсәт-фәлән дә сорап тормастан Ашлы ярына каерып туктала башлады. Андрей ашыгыч рәвештә барча дружина башлыкларын чакыртып алды, кызарына-бүртенә походның төп максатын аңлатмакчы булды.

Элеккеге пайтәхет — бөөк Болгар каласы да, бүгенге яңа мәркәз — Биләр дә кул сузымында гына. Болгар ирләренен һәммәсе дә кырда, иген чәчә. Бәрәж ханның илне сакларлык, безгә каршы күтәрелерлек көчле гаскәре юк. Болгар мәмләкәте бөтенләй, зәхмәт суккан яман сырхау сыман, үлем көтеп ята. Без болгарлар көтмәгәндә, капылт бәрәп керсәк, аларның йөрәген — Биләр каласын да әллә ни кан коймыйча эләктереп була. Ул чагында инде бөтен мәмләкәтләре дә безнең тез астына килеп ятачак. Байлыклары дәрәя булып безнең кулга ага-чак. Шунның өчен ашыгу һәм янә ашыгу кирәк.

Үгетләүләрнең файдасы тимәде.

— Ай-һай! Һавадагы торнага өметләнәп, кулдагы песнәкне ычкындырмыйбызмы икән без? — дип, әүвәл янә теш-тырнакларын күрсәтә башлаган Юрий Ярославович каршы төшкән иде, аны башка воеводалар да эләктереп алды.

— Бәрәж ханның ил саклардай куәте юк икән, нигә ашыгырга?

— Авызыңа керәм дип торган шундый шәп калжаны ташлап китәр өчен ахмак булу кирәк.

— Болгары да, Биләре дә барыбер бездән качмас. Иң әүвәл, бу «Ашлы» дигәннәрен талап чыгыйк әле. Сугышчыларның да кәефе күтәрелер. Ашый башлагач, тәгам, нәфсе дигән явыз ныграк котыра ул.

Андрей кенәз воеводаларга бер-бер артлы текәлеп баш чайкап торды да аннары «әйдә, тыгыныгыз» дигән сыман кул селтәде. Берничә минуттан соң Идел өстендәге барча баркас-көймә, саранча шикелле, ярга ябырылды. Әмма рус воеводалары Ашлы каласын чәйнәмичә дә йота торган майлы калжа дип күз алдына китереп юкка гына хыялланган икән. Читтән караганда юаш килен сыман тавышсыз-тынсыз гына утырган бу кала үз өстенә ургылып килгән баскын көчне биек урлар, сулы тирән ерымнар, бикле капкалар һәм тарак теше сыман тырпашып торган ук-сөңгеләр карурманы белән каршы алды.

Баскынчыларны әйдәкләп яуга күтәрәп маташу артык гамәл иде. Алар берсен-берсе сыта-сыта алга томырылды. Дивар өстеннән боз яңгыры булып уклар яуды. Үткен чалгы кырып алган үлән теземәнә охшап беренче рәт ауды. Тәүге канны күрү рус сафларын дошман тешен татыган жанвар хәленә кертәп ярсиндырды. Алар инде, нәкъ шул кыргый жанвар

шикелле ырлап, гыжлап, үкереп кала диварлары өстенә ябырылды.

Яу әллә ни озакка сузылмады. Күк йөзеннән яшерен бер әмер алган сыман, ашлылылар берзаманны барысы күмәк кубып артка чигенде. Ул да түгел, Идел ягын каплап торган диварларның һәммәсен дә кипкән киндер япмаларыннан купкан янгын чолгап алды. Дистәләгән урыс баскынчылары ут эчендә калды, тәшвиш, мәхшәр купты. Баскынчылар янә берберсен сыта-сыта хәзер инде утлы дивар өстеннән жиргә сикерделәр.

Көнбатыш яктан жыл кузгалып килә, янгын бик озакка сузылачак иде. Баскынчылар суга төшөп күшөккән йолкыш чебешләр кыяфәтендә янә яр буен сырып алган баркас һәм каеклар янына жыелышты. Андрей кенәз комсыз воеводаларын каһкаһәле көлеп каршылады:

— Нәрсә, торна сосарга хыялланып китеп, песнәк сөякләрен дә ялый алмыйча кайтасызмы? Нәфсе дигән явызны авызлыкый белмәү шулай итә ул. Әйдә, бу Ашлыга ясин чыгыгыз да кораб-баркасларга төялегез. Болгарга житкәч торнаның иң шәбен мин сезгә үз кулларым белән тотып бирәм.

6

Андрей кенәзнен Болгар каласына ясаган һөжүме, һичшиксез, аңа зур дан һәм мәртәбә китерә ала иде. Әмма дәүләтнен иске мәркәзенә булган бу һөжүме урыс яубашына бик кыйбатка төште.

Ашлыны гаять жиңел генә яулап алырга хыялланып авызлары пешкән баскынчылар икенче танда хәтта Ага-Базар янына да зур саклану белән якынлашты. Тик данлыклы сәүдә мәйданы оста киленнәр юып төшергән сәке өсте шикелле буш һәм чиста, анда чатыр, кибет, арба ише әйберләреннән эзе дә юк иде. Ага-Базарда тау-тау тауар эләктерергә өметләнөп янә бер мәртәбә алданган баскынчылар хәзер инде ярсый-ярсый Болгар каласына төбәлделәр.

Сүз дә юк, болгарлар иске мәркәзләрен теш-тырнагы белән яклаячак һәм әлегә кала өчен яуның бик кызу вә аяусыз булачагын Андрей кенәз тирән аңлай иде. Житмәсә, каланың барча ныгытмаларын, төзелешен үз күзләре белән күрөп кайткан кенәз аларны әле булса хәтерендә тота һәм калага һөжүм иткән чакта берәр нинди хәйлә кулланып үзеннән хәлен жиңеләйтергә өметләнә иде. Шуңа икәптән чыгып ул гаскәрен Болгар янына житүгә өч өлешкә бүлде. Воеводаларны үз янына жыеп, төгәл, катгый фәрманнар да житкерде:

— Юрий Ярославич! — дип, арада иң өлкән булган Муром кенәзенә беренче итеп эндәште ул. — Яшерен-батырын түгел,

синең дружина арада иң хәлсезе. Сүзнең дәресе кыйбат, йә, йә, үпкәләмә. Мәгәр иң юньсез тәпәч турында да «дошман кыйнарга лаек түгел икән, мал көтүен куркытырга булса да ярап тора» диләр. Шулай икән, әйдә, син үз дружинаңны Чулман яры буенча тезеп бастыр. Дәрес, каланы текә яр буенча күтәрелеп яулау мөмкин түгел. Мәгәр шуңа карамастан сугышчыларыңны алга куала, алар дошманның билгеле бер көчен гел-гел шушы якка жәлеп итеп торсын. Һәм иң мөһиме, Болгар эченә ут ташларга тырыш. Янгын никадәрле күбрәк куба икән, башка яктан бәрәп керү жиңелрәк булачак. Ну, Ходай Тәгалә фатихасы белән юлга!

Муром кенәзе үз дружинасы янына юнәлүгә үк Андрей — яубашы Хәмбәл тарафына борылып басты:

— Менә синең осталыкны, синең тугрылыкны сынарга да вакыт җитте, Анбал. Бәрәж ханның ниндирәк сәрдәре булгансың син, хан тәхете сиңа кадерләме, юкмы, менә яуда күрсәт. Әнә минем воевода Борис Жидиславич канаты астында килгән Суздаль дружинасын үз кулыңа ал да көнчыгышка юнәл. Үзеңдә аңлыйсыңдыр, ул тараф — иң авыры. Бердән, син дала яклап һөжүм итәчәксең. Икенчедән, сыртыңа Болгарга ярдәмгә килүче башка кала полкларының пычак кадавы бар. Мәгәр ничек кенә булмасын, сиңа да бер үк сүз. Ходай Тәгалә ярдәменнән ташламасын. Алга!

— Амин! — дип, сыңар кулы белән генә йөзен сыпырды да авыз кырыйларына, иреннәренә килеп кунган канәгатьләнү, очыну хисләрен яшерә алмыйча Хәмбәл алга томырылды.

Инде берничә генә воевода әйләнәсендә калган Изяславка таба борылгач, Андрей әүвәл аны кочагына алды.

— Син бик яшьсең әлегә, улым, уналтыда гына. Мәгәр ил белән идарә итәсе кенәзне яшьли сынау кирәк. Боголюбта үткән сөйләшүне хәтерлисең булыр.

— Хәтерлим, мин әзермен, атай.

— Әгәр шулай икән, Владимирдан килгән дружиналарның һәммәсе — синең кул астыңа. Менә үзең белән яуларда йөрәп азау тешен чыгарган Борис Жидиславичны да иярт. Сөз менә бу тирән сулы ерым аша Айкапу яклап һөжүм итәчәксез. Кара аны, борыңның бик күтәрмә, яуда сак бул. Мин синең шәхсән үзеңнең һөжүмгә баруыңны катгый рәвештә тыям. Ил белән идарә итәр өчен дуамал һәм мүкләк үгез түгел, акыллы ир кирәк. Колагыңа киртлә...

Һөжүм алдан килешенгән сигнал буенча бер үк вакытта һәм бик уңышлы гына башланды. Аеруча Хәмбәл куалаган суздальныкылар өлгерлек күрсәтә һәм алар инде урыны-урыны белән хәтта диварлар өстенә дә менеп җиткән иде. Шул хактагы хәбәр сугышчылар чылбыры аша күчә-күчә яшүсмер Изяславка да килеп ишетелде. Мондый яңалык яшь кенәз өчен

яуда яраланудан да хэтэррэк иде һәм, әлбәттә инде, үтен сыткан сымак тәэсир итте.

— Әгәр Анбал шәһәргә беренче булып бәрәп керә икән, атай моның өчен мине гомер буге гафу итмәячәк! — дип, үзен-үзе белештермичә Борис Жидиславич йөзенә кычкырды ул. — Аннары Боголюбка кайткач ул Мстиславны булачак хаким итеп үсендерсен дә, мин шул селәгәйнең йомышчысы гына булып калыйммыни?! А ну, давай, мине саклап йөрмә, син үзең дә дивар буена аттыр!

Андрей кенәзгә хезмәт итә-итә инде мыек чылгыйлары чалара башлаган воевода ярсуыннан дер-дер килсә дә, сүзсез буйсынырга мәжбүр булды. Ә Изяслав исә һаман саен ярсый-шашына жикеренүен белде:

— Холопларны артларына сөңге кадый-кадый куалыйсыңмы, әллә үзең кылыч тотып яуга керәсеңме — бер эшем юк. Мәгәр кала эченә беренче булып бәрәп керүче кеше син бул!

Карт воевода киң ерымның аръягына күчкәч, чыннан да, һөжүм активлашты. Инде бу тарафта да яу киң диварлар өстенә күчкән иде. Менә шул вакытта яшъ Изяслав үзен-үзе тыеп кала алмады. Аңа инде жиңү кул сузымында гына булып тоела һәм ул шатлык, тантананың үзәгендә булырга ашкына иде. Ул, чабышка кузгалырга баскан ярсу чаптарга охшап, берәз вакыт кына урынында биеп торды да аннары каударланып зур сал өстенә сикерде. Сугышчылар озын колгаларны кулларына алып салны ярдан эчкә этсәләр дә, барыбер жикерә-жикерә фәрманнарын бирде:

— Әйдә, тизрәк алга кузгалыгыз! Бөтен көч-куәткә кала диварлары янына! Без жиңәбез! Мин, һичшиксез, беренче булачакмын!..

Яшъ кенәз дуамаллыгы белән үзенә һәлакәтенә таба ашкынганын, әлбәттә, һич кенә дә абайламый иде. Ә бу вакытта кала эчендә хәлләр соңгы чиктә мөшкел, аны саклаучылар дошман һөжүмен көч-хәл белән генә тыеп тора иде. Яуга кертергә үз янында бер резерв та калмагач, әмир Ибраһим шәхси дружина газиларына соңгы әмерен бирде:

— Нәсаралар калага бәрәп керсә, утчагырлар барыбер дошман кулына гына элэгәчәк. Мондый хата жибәрү һич ярамый. Амбарлардан яшерен шәржирләргә тартып чыгарыгыз да нәсаралар өстенә очырыгыз!..

Әнә шул амбарлардан чыгарылган, утлы чүлмәкләрнең беренчесе үк нәкъ Изяслав баскан зур сал өстенә төшеп ярылды. Изяславны әле һава дулкыны ук сал өстенә күтәрәп бәргән иде. Ә инде бөтен сал буенча котырып ут бии башлагач, ул анын да жуйды. Дружиначылар яну-пешүләргә карамыйча аны коткарырга ыргылдылар. Ләкин инде яртылаш янган-күмерләнгән Изяславны үлем кочагыннан суырып алу мөмкин түгел иде...

Бу хактагы хәбәр килеп ирешүгә Андрей кенәз яшен суккан ялгыз агач сыман шундук сынып төште. Болгар дәүләтенең бөтен байлыгы да аның югалтуын һич кайтара алмый, шунлыктан һөжүмне давам итү дә кирәксез эш иде. Андрей кенәз, дружиналарга кабат Ага-Базар янына кайтып тупланырга, дигән фәрман белән чапкыннарын куды.

7

Баркас-каекларга тезелгән рус дружинасы атна буена матәм тынлыгы эченә чумып кайтты. Мәрхүм Изяславның женазасы биек палубалы бер баркас борынына куелган, Андрей кенәз исә койрык өлешендә учларына таянып утырган да кайгылы уйлар эченә кереп чумган иде. Боголюбка кайткач Байгөл бичараның күзенә ничек күренер ул? Нигә, нигә диеп ул япъ-яшь Изяславны үзе белән бу походка алды? Һәм нигә, нигә диеп япъ-яшь Изяславны ялгыз көенчә канлы яуга кертте? Әллә соң Байгөл бичараның Андрей кенәзгә дип юнәлтелгән усал каргышлары, язмыш шаяруы булып, Изяславка кайтып төштемә? Андрейның чит җирләргә ясалган тәүге походы нишләп теге усал җырдагы бәхетсез кәләш язмышына охшап калды соң әле?

Кияүгә дип киткән кызы
Табагач тотып кайткан,
Чөнки кәләш йөзен күргәч,
Бар байлык чыгып качкан.

Эх, Боголюбка кайткач Байгөл күзенә ничек күренер ул?..

Авыр хатирәле Көпшәк елгага якынлашкан чакта рус дружинасын шөбһә-хәвеф тулы хәбәр куып җитте:

— Әмир Ибраһимның икегә бүленгән гаскәре безнең эздән килә...

Бер ишкәккә икешәр сугышчы ябышып утырса да, дошман һөжүмәннән котыла алмадылар. Болгар гаскәре аларга таң атканда, берьюлы ике як яр өстеннән һөжүм итте. Баскынчылар дошман һөжүмән һәр минутта көтеп барсалар да, тәүге ук яңгыры йөздән артык сугышчының гомерен кыеп китте. Болгарлар сызгырып-гүләп килә торган авыр ук очыра, алар исә иң калын көбәне дә үтәдән-үтәли тишеп чыга иде. Баскынчыларның күбесе ихтыярсыз рәвештә баркас-каеклар төбенә сузылып ятарга мәҗбүр булды. Болгарларның авыр уклары хәзер инде даң да доң килеп каек стеналарына кадала, баскынчыларга баш калкыту түгел, кымшанырга да ирек бирми иде. Әле ярый биек стеналы баркастагылар болгарларга каршы беренче җавапларын кайтара башлады. Әмма алар да өстәмә дивар итеп тезелгән калканнар өстеннән калкып ныклап төзи алмый, шуңа күрә болгарлар нигездә бер зыян да күрми иде.

Баскынчыларга ярдам бөтенләй дә көтелмәгән яктан килеп житте. Чирмеш урманы эченнән атылып чыгып болгарлар өстенә ташланган ике йөзләп жайдакны күргәч һәр ике як аптырашка калды. Ул да түгел, урман эченнән янә ике-өч йөзгә якын жәяүле килеп чыкты. Алар теләсә нинди иске-москы, кылка киёмнәргә төренгән, һәркайсының йөзен-иякләрен сакал басып киткән. Кулларындагы коралларын да адәм түгел, шайтан аңламаслык. Кайсында озын саплы сәнәк, кайсында чалгы, кылыч, ә шулай да күбесендә — жәя. Кемнәр болар — руслар ягына ауган чирмешләрме, кәрван таларга чыгып түземнәре корыган юлбасарлармы? — беркем аңламады.

Болгар гаскәре эченә сөңге сыман бәрәп кергән билгесез жайдаклар арасында өсте-башы көбә-очлымнарга капланган бер пәһлеван кылыч орышының бар нечкәлекләрен беләп сугыша иде. Аның Дөлдөлнекедәй дәү кылычы астында болгар жайдакларының ат өстеннән берәм-берәм очып төшүен күргәч Андрей кенәздә кызыксыну һәм соклану арта гына барды. Бу пәһлеванның үз-үзен тотышында, йөз-кыяфәтендә таныш чалымнар күп иде. Ходай рәхмәте белән ярдамга килеп житкән нинди баһадир бу?

Шулай да болгарлар тәшвиш-аптыраудан тиз айныды. Аларның жайдаклары һөжүмче якны «ә» дигәнче тулгамага алды. Көбәле баһадир каршына икеме-өчме пәһлеван тезеләп басты. Кылыч, калкан авазлары ныграк яңгырап ишетелә башлады. Озак та үтмәде, көбәле пәһлеван берзаманны авыр ыңгырашып чаптарының муены өстенә сыгылып төште. Елга өстен ачыргаланып кычкырган аваз ярып узды:

— А-та-ман!

Шушы аваз махсус фәрман булып яңгырады диярсен, билгесез чирү сугышчылары тагын да ярсыбрак орыша башлады. Ул арада инде каеклар төбенә сузылган баскынчылар да күтәрелгән иде. Болгарлар өстенә Идел тарафыннан да ук яңгыры очты. Ике яклап купкан үлем дәншәтенә түзә алмадылар, күрәсен, Болгар жайдаклары чигенә үк башлады.

Яр өстендә беркадәр буш мәйдан пәйда булуга Андрей кенәз тәүге әмерен бирде:

— Яраланган гынамы ул, әллә мәетме — миңа барыбер. Яу кырыннан теге пәһлеванны табып китергез.

Казан асарлык та вакыт үтмәгәндер, пәһлеванның гәүдәсен Андрей баркасына китереп житкерделәр. Пәһлеванны яу кырында чакта күргәч үк чәметеп куйган күңеле ялгышмаган: аның алдында, баркас идәнәндә хәрәкәтсез яткан ир-ат кайчандыр жансакчы һәм корал ташучы булып аңа хезмәт иткән Козьма иде. Ул аның каршына тәүге тапкыр Днепр буенда, куаклар арасыннан атылып чыгып атның йөгәнәннән эләктергән рәвештә килеп баскан иде. Кайчан булды бу хәл, ничә еллар

элек? — Андрей моны үзе дә төгәл хәтерләми. Ә аннары... аннары ул кинәт юкка чыкты. Сигез еллап элек. Аны Андрейга Юрий кенәзне агулап үтергән явыз шымчы итеп танытмакчы булдылар. Мондый хәбәрнең ялган булуына иманы камил иде, Андрей ышанмады. Ә аннары Козьма пәһлеван шәүләсе озак вакыт буге югалып торды да сәер бер ватага атаманы кыяфәтендә килеп басты. Бу ватага Андрей кул астында булган Владимир, Суздаль, Рязань, Ростов, Мәскәү сәүдәгәрләренә генә рәхим-шәфкать күрсәтә дә, Киев базарына дип юлга чыккан барлык башка кала кәрваннарын энәсенә кадәр талый иде. Инде ачыкланды, менә нинди ватага атаманы булгансың син, Козьма. Сигез ел буге читтә югалып һәм качып йөрсәң дә, фәкать кенәзеңә генә тугры, аның өчен утка-суга керергә эзер булган Козьма! Инде олыгайгансың. Йөзләреңне, маңгаеңны жыерчыклар баскан, чәчеңә чал кергән. Димәк, ватага атаманы булып яшәү дә җиңел түгел икән...

Козьма пәһлеванның сулъяк иңбашында кылыч калдырган тирән яра эзе күренеп тора иде, аны сак кына юып бәйләделәр. Атаман үзе кичке караңгылык төшә башлагач кына аңына килде. Гафу үтенүне, аңлашуны артык саный иде, күрәсен, Андрей белән кичә генә аерылышкан дуслар рәвешендә гади сорау бирде:

— Хәлләр ничек, кенәз?

Әлегә хәлдә мондый сорауны үзе бирергә тиеш кеше булгач, Андрей аптырап калды, ихтыярсызлык аны иңбашларын сикертеп куярга мәжбүр итте.

— Ничек, дим... мактанырлык түгел.

— Өйгә нинди йөк, нинди нәтижә белән кайтасың соң? Нишләп болай, балтасы суга төшкән кеше шикелле, каңгырап утырасың?

Андрей баркас борынына ияк какты, бер сүз эндәшмәде. Козьма инде баркас идәнә торып утырган иде, алгы якка таба борылып карады да талгын тавыш белән генә сорап куйды:

— Кем ул анда?

— Изяслав, улыкаем.

Андрейның башы күкрәгенә салынып төшкән иде, Козьма да озак вакыт буге дәшми торды. Ләкин тынлыктан соңгы сорауы яңакка китереп суккан шикелле усал яңгырады:

— Димәк, җиңүгә ирешә алмадың инде син, кенәз?

— Изяславның вафаты хакында хәбәр алуға һөҗүмне туктатырга туры килде.

Андрейның гаепле кеше кыяфәтендә аклануын Козьма пәһлеван гүя ишетмәде. Ул тәртәгә тибәргә ярата торган чыгымчы ат сыман «почмаклы» холкын күрсәтеп алырга да кыйбат сорамады.

— Синең каекларыңның һәммәсе буш, сугышчыларың да кесәләренә һава тутырып кына кайта инде, димәк. Көнләшерлек түгел. Минем әртилдәгеләрнең берсенең дә өйгә буш кул белән кайту гадәте юк.

Козьманың биана гөледәй төртмә теле Андрей кенәзнен дә мин-минлегенә барып тиде, ахры, тавышы кырысланды:

— Атаман булсаң да, син чаманы бик белмисең бугай.

— Ә без ул чама дигәннәрен сугышчыларыңның үзләреннән дә сорап карый алабыз, кенәз. Әйдә, кычкыр. Өйгә коры кул селкетеп кайту белән кайсы разый икән?

Андрей эндәшмәде, Козьма дәвам итте:

— Изяславның вафаты — ул бит шәхсән синең генә олы кайгың, кенәз. Каекларга төялеп кайткан әлеге сугышчыларыңның һәркайсының да, нәкъ Изяслав шикелле үк, яу кырында ятып калуы мөмкин иде. Мәгәр алар арасыннан кемнәндер үлеме башкаларга зыян китермәячәк, калганнар, мөгаен дә, абруй һәм байлыкка күмелеп кайткан булыр иде.

Андрей Идел өстендә озын чылбыр булып тезелгән каекларга таба күз ташлады, әмма авызына су капкан шикелле дәшми калуын белде. Ә Козьманың тавышына инде ярсу, гасабилану аһәңнәре дә өстәлгәндәй булды:

— Тәүге походтан ук коры кул белән кайту синең үзеңә дә дан өстәми, кенәз. Шушы рәвешчә өйгә кайтып керсәң күршедәге кенәз — дошманнарың ботын чаба-чаба сөөнәчәк кенә. Рус жирендәге бөтен кенәзлекләре үз канатың астына тупларга ант иткәнсең икән, синең коры кул белән кайтырга хокукың юк. Ә иң мөһиме... — Козьма бик озак көттергәннән соң гына өстәп куйды. — ...Бу рәвешчә кайтсаң Байгөл сине гомер бакый гафу итмәячәк.

Козьма пәһлеванның соңгы сүзләреннән соң Андрей кенәз сискәнәп китте, ләкин эндәшмәде. Ә бер сәгәттән соң баркас-каекларның һәммәсе инде бар куәтенә кирегә ага иде...

Унберенче бәйләм

1

Черек агач төбе кебек шыксыз, караңгы төн. Чулман диварлары өстендә тоткавыллар бөтенләй юк диярлек. Диварларның эчке ягында берничә генә урында учак яна. Тоткавыллар шул учаклар тирәли жыелып утырганнар. Аларның да күбесе әле кырын ятып, әле тезбашларына таянган көенчә тирән йокыга талган. Әле кичә генә кара болыт булып килгән көчле, гаярь дошман диварлар тышында йөзәрлэгән мәетләрен өеп калдыр-

ды да бернинди дә зыян-зәүрәт китерә алмыйча, утта йоннарын көйдергән һәм койрыгын өздөргән бүрегә охшап, кире кайтып китте. Бүген Болгар аз-маз яраларын да онытып битарафлыкка чумган тук бер жанвар төсле. Гаме бөтенләй юк.

Дошман аның менә шушы хәленнән оста файдаланды. Куе караңгылыкта төрле яктан килеп дивар өстенә менгән баскынчыларны Болгарның кире куып төшерә алырдай куәте юк иде. Шуңа күрә диварлар янындагы алыш көтелмәгәнчә кыска һәм аяусыз булды. Ике-өч минутлык гыжлау, корычка корыч бәрелгән тавыш кына ишетелгәләп алды һәм шуннан соң барысы да тынды. Ә берникадәр вакыттан соң шәһәр капкалары шыгырдап ачылды да кала эченә ташкын-ташкын булып дошман полклары бәрәп керде. Коточкыч булып купкан мәхшәр тавышынан өшәнеп өйләреннән атылып чыккан ир-егетләр, кыз-кырыкын, карт-коры, бала-чага — һәммәсе дә аяусыз дошманның балта һәм кылычы астында утын әрдәнәсе шикелле ишелеп-ишелеп ауды.

Шәһәрнең үзәк мәйданында гына дошманга каршы божра оештыра алдылар. Яше-карты, һөнәрчеләр, шәкерт, сугышчылар үз-үзләрен аямый орышты. Дошман нәкъ менә шундагы фидиларча каршылыкка очрагач кына маңгае белән таш диварга килеп бәрелгән шикелле капылт тукталырга мәжбүр булды. Ләкин божраны тотучы ирләр саны бик аз, ниндидер бәхетле очракка, жиңүгә дэгъва кылу, язгы бозга таяну кебек үк, өметсез эш иде.

Әмир Ибраһим үзәктәге таш калыга дивары өстенә күтәрелгән килеш бар дөньясын сытып сүгенде:

— Ә шулай да бу Бәрәж хан, һай, икейөзле имгәк! Безнең өскә Әндрю-кяфер килгәнне әле теге чакта ук белде бит ул. Нигә, нигә дип ул Болгар каласына елдам төстә чирү жибәрмәде? Нишләп Болгар, яландагы карт наратка охшап, берьялгызы гына торып калды?

— Нәсаралар кулы илә Бәрәж хан синнән үч ала булыр, әмир. Үгез үлә икән, аның кеби козгыннарда бәйрәм. Шулай булгач, нигә диеп ул сиңа ярдәм итсен?

Әмирне шул рәвешчә юатып карасалар да, әллә ни зур файдасы күренмәде.

— Ул Ашлыдагы Тимер бәкне әйтер идем инде. Борын төбеннән генә никадәрле кяфер газилары үтеп киткән, ә шулар хакында безгә хәбәр жибәрә белмәгән. Анысы да миңгерәү бозау! Аягүрә төш күреп йөрүдән гайре бернәрсәне белми. Әгәрәнки Идел буйлары минем вилайәт булса, мин ул кяфер кенәзлекләре илә ике арада әллә ничә кирмән кордырыр идем инде. Ә Тимердән юк. Аңа үгез үлсә — ит, арба ватылса — утын. Әнә шул миңгерәүнең пошмаслыгы илә ошбу гайре үкенечле хәлләргә каламыз да.

— Үзеңә — хан, үзеңә таждар булырга вакыт, әмиремез.

Бер мәчет имамы күрсәткән әлегә ялагайлык әмир Ибраһим өчен кызган мунча ташына су сипкән рәвешле тәэсир итте.

— Әле үзем хужа булып утырган бердәнбер каланы кяферләрден коткарып калалмадым, ни сөйлисең, хәзрәт? Нинди хан булу, ди?.. Асылда, ошбу газап-мәсхәрәләр кичкән өчен үзем гаепле шул, бары үзем гаепле...

Көн яктырып беркадәр тын алгач, баскынчылар янә һөжүмгә күтәрелде. Рус сугышчыларын таш кальга диварларына таба камчылый-камчылый куалаучы сәрдәрләрнең берсе Хәмбәл иде. Кальга өстендәгеләр аны танып алуга иң каһәрле сүзләр яудырырга тотынды:

— Бил бөгәргә үзеңә яңа хужа таптыңмыни, каранар?!

— Муенындагы нәсаралар тәрәсен күрсәт, сатлык жан!

— Кяфер хужаларың ташлаган сөяк илә тыгылып дөмөгә күрсәң иде, аңгыра кассап!

— Соран! Иблис! Печтерелгән дөя!

Ул да булмады, кайсыдыр бер газиз Хәмбәлне пычаксыз суя торган сүз ыргытты:

— Һи, төшенмисезмени, борадәрләр? Кяферләр кулы илә Болгар тәхетенә менәргә дип кайткан лабаса ошбу кассап. Шул мәсләктән кяферләргә барып ялланган да аларны безләр эргәсенә алып килгән.

— Хан, хан, Хәмбәл хан! — дип, күмәк кычкырдылар да дивар өстендәгеләр каһкаһәләп көлә башладылар. Һәммәсе дә бот чаба-чаба, буыла-буыла шаркылдый, ә таш кирмән өстеннән яңгыраган һәрбер аваз Хәмбәл өчен яңагына суккан төсле тәэсир итә иде. Шушы мәсхәрә каршында ул бөтенләй кешелеген жуйды. Берзаманны аның күзләре шыр акаеп чыкты, куллары гына түгел, бөтен тәне дер-дер килеп калтырарга тотынды. Һәм хәзер инде Хәмбәл, камчысын гына азсынып, рус яугирләрен кылыч очы белән төртө-төртө алга куалый башлады. Баскынчылар жан ачысы белән берничә мәртәбә һөжүмгә күтәрелеп тә карады. Ләкин диварлар һәр очракта аларны таш һәм ук яңгыры, кайнар су һәм сумала ташкыны белән каршылай, кирмән буена якынаю да мөмкин түгел иде. Бәлки, төнлә нинди дә булса хәйлә корып эш итәргә мөмкин булыр, дигән өмет белән рус сафлары кире чигенде.

Әмма төнне баскынчылар гына түгел, таш кирмән сакчылары да көтеп торган икән. Караңгы төшөп күзләр бәйләнгәч тә әмир Ибраһим янына чал сакаллы Әбүбәкер-оста, вилайятең сәрдәре Корнай батыр һәм каланың тагын берничә иң абруйлы имамнары белән һөнәрчеләр килеп җитте. Боларның сүзгә шактый җитди булачагын Ибраһим бәк алдан ук сизенгән иде, сабырланып көтте. Делегация исемнән кереш сүзгә яшь имән таягына таянган Әбүбәкер алды:

— Без әйткән сүзләрнең һәммәсеннән дә мәмнүн калмасың, шәт, ә шулай да гаепкә алмыйча гына тыңла әле, әмир.— Чал сакаллы оста тамак кырып куйды.— Мәмләкәтнең бәгыре кеби олуг каламызга кяфер басып керде, үкенәсең булыр, моны сизенәмез. Мәгәр мәмләкәтнең язмышы монда хәл ителми. Безнең өчен иң куркыныч дошман Әндрі кенәз түгел, ә Биләр тәхетдә утырган Бәжәр хандыр. Болгар каласына бәрәп кергән кяфер чирүен куып жиберү бик үк читен түгел, мәмләкәткә чын ачыну илә оран салу житә. Ә жаһил Бәрәжне куар өчен оран салу гына да аздыр. Ул монафикъ таждарны алыштырыр өчен бөтен мәмләкәткә абруйлы вә булдыклы әмир табу катлаулырак. Синәң асыл бәһаң нәкъ менә шулдыр.

Ибраһим бәк карашын бер дә аермыйча күзәтте, күзәтте дә ахырда барыбер белдерми түзә алмады:

— Байтак сүзләрең илә килешәм булыр, оста, мәгәр тел төбеңне аңлап бетерә алмыйм.

— Син үзең илә иң ышанычлы яраннарыңны ал да юлга жыен, әмир. Ошбу сүзләр сиңа Болгар каласының иң абруйлы картлары ясаган тәкъдим генә түгел, ә бөтен мәмләкәт гозере.

— Каланы дошман кулына ташлап китиммени? — дип, Ибраһим бәк ярсый-ярсый сүзгә керешкән иде дә, мәчет имамнары аны бик тиз чигендерде.

— Биредә, дошманга каршы яу кылган чакта, кылыч тоталырдай ирләрне йөзләп табармыз без. Мәгәр синәң кеби мәмләкәт тоталары белгәннәрен көндөз чыра яндырып эзләсәк тә бөтен каламызга берне табалмамыз. Ахыр чиктә, син безнең өчен каламызга караганда да бәһалерәк, әмир. Кала жиңмерелсә янә төзеп була, ә ахирәткә күчкән бер генә бәндәнең дә кире кайтканы юк. Шулай икән, юлга жыен да Биләргә бар, әмир. Булган иманымыз илә ант эчәмез, анда синә халык көтә булыр. Хан тәхетенә мен дә каламызны вә мәмләкәтемезне коткар.

Ибраһим бәк сынды. Ахырда ул инде бер тәкъдиме белән болгарларга изгелек кылмакчы иде дә, анысын да тыңлаучы булмады.

— Алайса минем урынга Корнай батыр калыр.

— Юк инде, бәк. Корнай батыр сиңа Биләр каласында, тәхет өчен яуда кирәклерәк...

Еракта, урманнар артында, энә күзе кебек кенә булып таң сызыла башлаган бер минутта таш кирмән капкалары капылт күтәрелде дә дошман гәүдәләре белән тулы киң мәйданга жайдаклар ташкыны бәрәп чыкты. Тыкрыкларда, урам читләрендә аркылы-торкылы ятып руслар йоклый, алар әле ни булганын аңлар хәлдә түгел иде. Фәкәт шул шәһәр капкалары янында гына каяндыр бер чылбыр дошман калкып чыкты. Ләкин кылычларын усал болгап килгән жайдаклар ул чылбырны кавынга кадалган пычак кебек нәкъ икегә ярып узды да гаярь атлар киң далага очты.

Болгар картлары фал китабын ачып әйткән диярсең, Биләрдә Ибраһим бәкнең килгәнән, чыннан да, ярты кала көтеп тора иде. Тоткавыллар әмирнең санаулы гына жайдаклар төркемен капкаларны ачып каршылады. Әмир үткән чакта тоткавылларның һәркайсы кат-кат ияк кагып һәм елмаеп дәрт-куәт тә биргән төсле итте. Ә шәһәр урамнары буйлап хан сараена таба барган чакта аларны зур гына жайдаклар төркеме куып житте. «Хан гаскәре әллә тулгамага да ала инде?» — дип, Ибраһим бәк жайдаклары кылычларын кыннан чыгара да башлаган иде. Ләкин Корнай батырга таба авыз ерып килгән хан сәрдәре Саранны тануга ук кылычларын кире шудырдылар. Тегесе һаман шулай елмая-елмая якынайды да Корнай батырны кочагына алды.

— Саумы, борадәрем! — Аннары батыр гына ишетелерлек итеп пышылдады. — Сарайны тулысынча миңа тугры шыгавыллар саклый. Морад итсә, әмир турыдан-туры тәхет залына ук үтеп керә ала.

Сәрдәр Саран әмир Ибраһим эргәсенә күчте, аны да шулай ук кысып кочаклады.

— Саумы, мөхтәрәм бәк! Саумы, вәли шаһзадә! — Янә тегесе кебек үк пышылдау кабатланды. — Тәхет юлында сиңа һичбер төрле киртә булмайчак.

— Бик хуп, бик мәслихәт, — дип, Ибраһим бәк ияк кагып куйды. — Мәгәр вакыйгаларны куаламыйк әле.

Сәрдәр Саран үзе үк озата килгәч таш кирмән капкасы төбөндә дә, сарай каршында да Ибраһим бәк төркемен тоткарлаучы шыгавыл табылмады. Әмирне инде «Мән беркатлылыгым илә ышанып вә үз аякларым илә сәрдәр корган тозакка кермимме соң?» дигән шом да игәүли башлаган иде. Тәхет залына таба алып барган юлда айбалталарын орышка әзерләп баскан ике жансакчыны күргәч, әмирнең күңеле хәтта тынычланып ук куйды. «Тәхет юлында киртә булмайчак, дидең дә бит, ай-һай, сәрдәр. Жиһанда синнән вә ханнан да куәтлерәк көч барлыгын онытып жибәргәнсең. Акча илә нигъмәт әллә нинди гайрәтле пәһлеваннарыңны да капылт колы итә».

— Юлдан югалыңыз! — дип, Саран зәһәр ысылдаса да, жансакчылар хәтта кымшанмады. Ләкин шул минутта ук икесенең тиң бугазына оста итеп ыргытылган хәнжәрләр килеп кадалды һәм алар ыңгырашырга да өлгермичә сыртларына ауды.

Тәхет залында аларны инде егермедән артык жансакчы жәяләренә укларын корган көенчә көтеп тора иде. Үзенә күкрәгенә берьюлы шулкадәр укның төбәлүен күргәч Ибраһим бәк кайнап торган казан эченә чумган сыман булды. Бәрәж хан каһкаһә белән кеткелдәп зал түрөндә утыра, ә бу мәкерле

бәндәгә күңелдәге авыр хисне сиздерергә һич ярамый иде. Кылыч кыны очын таш идән сырларында зеңләтә-зеңләтә Ибраһим бәк тәхет тарафына атлап китте. Ул тәхеткә нибары ике-өч адым ара гына калдырып тукталды да нәфрәт тулы күзләре белән Бәрәж ханга төбәлдә. Гап-гади бер кала әмиренең үз каршына кереп баш имәве Бәрәжне чыгырыннан чыгарды, ул үзенең зәһәрләнеп кычкыра башлавын да абайламый калды:

— Әһә, артыңа ут капты да, Болгардан чыгып качтыңмы, мүкләк?! Пайтәхеткә килеп ансат кына хан булырга морад иттеңме? Кабаланма. Сакларга, якларга тиеш калаңны кяфер кулына ташлап киткән өчен син жебегәнне мин бүген үк дарга астырам!

Эче тулы ут булса да, Ибраһим бәкнең йөзендә бер генә төк тә селкенеп карамады. Тавышы корыч чыңы сыман яңгырап ишетелде:

— Мәмләкәтне, калаларны саткан өчен ул дар элмәкләрен үзәң дип сабынлый тор, Бәрәж!

Залга әмир белән бергә сәрдәр Саран һәм Корнай батыр да кереп баскан иде. Өстәмә сакчылар чакырырга ниятләп, Бәрәж хан үз янында асылынып торган бауны тартырга үрелә башлаган гына иде, сәрдәр Саранның жиңелчә бер ым кагуы җитте. Шул мизгелдә хан сараеның ян-якларындагы тәрәзә пыялалары коелып төште һәм шул ачыклык аша зал эченә дистәләгән сугышчы сикереп керде. Орыш башлап торуның мәгънәсе юк иде. Акча бәрабәренә ханга ялланган җансакчылар садак һәм җәяләрен идән өстенә ташлап шундук залдан чыкты. Гажәпләнүдән телсез-өнсез калган Бәрәж тәхет култыксасына авып төшкән иде. Ике таза яугир аны кулларыннан сөйрәп алып чыкты. Кичкә таба инде кала халкы үзәк мәйданга җыйналып ханга җәза бирүләрен көтеп тора башлады. Әмма Ибраһим бәк Бәрәжгә бер генә газинен дә кулын тидертмәде.

— Ул Биләргә ат өстендә килеп кергән иде. Хәзер дә шул рәвешчә каладан чыгып китсен.

Тик әлегә ханга да халык үченнән исән-сау килеш котылырга насыйп итмәгән шул. Бәрәж шәһәр капкасыннан чыгып биш-алты дилбегә бую ара үтәргә дә өлгермәде, әллә каян очып килгән сәрпи ук кичәге ханның бугазын ярып узды...

Мәйдандагы халык хәрби сыбайлардан, мәмләкәт сәетеннән, сәрдәр, наиб, вәзир, ахуннардан Болгар әмирен кичекмәстән хан итеп игълан кылуларын һәм ак дөя йоныннан сугып ясалган зур келәм өстенә күтәрүләрен даулый-даулый таләп итә башлаган иде дә, Ибраһим бәк үзе сөзгәк үгез сыман катгый каршы төште:

— Ил вә инсаннар канга күмелеп яткан чакта туй итмиләр. Кяфер дошманнан арынгачы мәмләкәт бөтенләй хансыз яшәчәк.

— Ай-һай, эмир! Учактагы утыннар дөрлөп янган мэлдә алар өстенә асылган казанны күзәтүсез, ялгыз калдырмыйлар. Ялкынның ян-яктагы терәкләргә күчеп казанны бөтенләй әйләндереп каплавы да бар бит.

— Терәкләре ышанычсыз, нечкә, черек икән, андаен казанның мәмләкәткә бөтенләй кирәге юк...

Ныклап кабынырга да өлгермәгән бәхәс шул урында өзелде. Иртәгә таңда ук Болгар каласы тарафына чирү жибәрүләрен таләп итеп Ибраһим бәк төрле якка чапкыннар куды. Инде бу эш тә үтәлеп Корнай батыр белән ялгыз гына калгач, күңелен тырнаган тагын бер шик-шөбһәсен Ибраһим бәк үзенң сәрдәре каршында ачып салды:

— Мин Болгар тәхетенә асылда сәрдәр Саран ярдәме илә менеп киләм, батыр. Мәгәр күңелем бер дә тыныч түгел. Иске хужасын таларга ташланган эт яңа хужасына карата да тугры була алмас. Шул мәсләктән чыгып мин Саранны мәмләкәтнең кыпчаклар тарафындагы чик буена озатмакчы булам. Ул якта чик дигәннәре шыр ачык, аны саклап торучы бер капка юк. Саран шунда юл алсын да бер-ике булса да яңа кирмән корсын...

Корнай уйга калды. Хәле авыр иде. Ул моңа кадәр Ибраһим бәк кул астындагы вилайәттә гади сәрдәр генә булып хезмәт итте. Менә эмир Ибраһим пайтәхеткә күчтә, иртәгә хан булчак. Мантийк буенча фикер йөртсәң, эмиренә гомер буге тугры хезмәт иткән, житмәсә, аңа иярәп пайтәхеткә килгән батырга монда да сәрдәр урыны һәм хәзер инде гади генә түгел, баш сәрдәр урыны тиеш. Әмма баш сәрдәр, олуг сәрдәр урыны азат түгел, ул урынны бүген Саран били. Димәк, Корнай үзе тәрбияләп үстергән, Корнай күтәргән Саран аның юлында киртә булып тора. Бер казан тирәсендә ике тәкә башы кайнаша, дигән сүз инде бу. Корнай берчакта да, Саранга каршы этлек эшләп, үзенә юл арчый алмаячак. Саран аңа бертуган энекәше кебек газиз, якын. Менә олуг сәрдәр баскычына таба алып барган юлны аңа Ибраһим бәк үзе арчып бирә. Бер уйлассаң, Корнайда гаеп юк, сөенәсе генә. Әмма... әмма Саран елга аша кичкән чакта гына кирәк була торган бурсак капчыкка охшап калды түгелме соң? Эмир аны тәхеткә юл арчыган чакта гына файдаланды да хәзер инде табаны тишелгән иске кәвеш сыман тышка чыгарып ата. Ә иртәгә Корнайның үзен дә шундый ук язмыш көтми, дигән нинди ышаныч бар?..

Вакыйгалар агышын тәкъдир куәтенә калдырды да Корнай батыр елга уртасында бата башлаган чакта ике як ярның кайсысын сайларга да белми аптыраган бичара ир сыман бертөрле дә җавап кайтармады. Ә икенче таңда Ибраһим бәк, кул астына ике-өч дистәгә якын һөнәрчене биреп, кичәге сәрдәрне ил чигенә куды. Саран батырдан бик озак вакытлардан соң гына

хәбәр килде. Ул жәнүби якта, коры дала уртасында ике кирмән корган, төзүчеләр гозеренә күнөп аларның берсен үз исеме белән атаган, икенчесенә шул тирәдә яшәгән кабиләләргә багълап «Мукшы» атын кушкан... Мондый зур эшләр майтарган Саран батыр кайтыр да Ибраһим хан аны мул-мул бүләккә күмәр дип, пайтәхеттә бик озак көттеләр. Әмма Саран батыр суга төшкән балта кебек булды, аны белүче-күрүче кеше табылмады...

3

Идел! Никадәр яуга, кырылышка шаһит булган елга. Синен болганчык суларың күпме генә канны юмагандыр да, күпме генә шәһит-корбаннарны үзенә йотмагандыр?! Ләкин дәшмисең син, үзең белгән бер генә сереңне дә кире чыгармыйсың. Әгәр телең булса, син Андрей кенәзнең атасы Юрий Долгорукий походлары турында сөйләп бирер идең. Шулардан соң, бәлки, Андрейның бүгенге походын олылап бер жыр сузар идең.

Хәер, анысын ук синнән таләп итү, мөгаен, артык булыр. Әнә синен өстең болай да баркас-көймәләрдә тезелеп кайтучы сугышчылар жыры белән тулган. Һәркем шат, канәгать. Болгар каласына икенче кат бару бөтенләй дә корбаннарсыз диярлек үтеп китте. Таш кирмәнне яулый алмадылар алуын, ә шулай да кала йортларын умарталыкка төшкән аю сыман нигезенә тикле актарып таладылар. Саксызлык күрсәтсәң корбаннар да булыр иде, шаять. Ходайның мәрхәмәте, каладан чыгып качкач Ибраһимның яңа гаскәр белән кире кайтуы турында әле ярый вакытында кисәтеп өлгерделәр. Кала бистәләренә ут төртеп болгарларга юлны каплады да, Андрей кенәз үз гаскәрен каек-баркасларга һичнинди зыян-зәүрәт күрмичә тезеп утырта алды.

Әнә хәзер алар ничәнче көн буена хәвеф-хәтәр күрми кайтып килә. Баркасларның һәммәсе дә таланган мал һәм ганимәт белән тулы. Һәр көймә борынында нәни учак яна. Сугышчыларның күңеле көр, кәефе күтәренке. Таланган мал, шәраб, исәнлек, дан — канлы яудан кайтып килүче ир-атка үзен бәхетле итеп тояр өчен шуннан гайре тагын ни кирәксен?..

Биек баркас борынына сузылып яткан килеш, артта чылбыр булып сузылган каеклар өстенә караш ташлый-ташлый, Андрей кенәз шулар хакында уйлап кайта иде. Төн таңга таба авыша башлагач Идел өсте суытты, жиләсләнде. Кенәзнең салкынга тагын да түзәргә исәбе юк иде. Ул якындагы бер көймәне ымлап чакырды да, аңа утырып, өсте, ян-яклары калын киез белән корулы буш баркаска күчте. Тиздән аның янына кәни-зәклеккә алынган болгар кызларының чираттагысын китереп житкерделәр. Дөнья онытылды...

Берзаманны кинәттән купкан кычкырыш һәм яман сүгенү авазлары ишетеп тышка атылып чыккач, Андрей кенәз әүвәл һичбер нәрсә аңлый алмый торды. Елганың әле теге, әле бу ягыннан, бал кортлары сыман зәһәр чыжылдап, көймәләр өстенә уklar ява. Су өстендә томан, ике як яр буйлап тезелгән дошманның көч-куәтен чамаларлык түгел.

Вакытны сузу корбаннар санының артуына гына китерәчәк иде. Андрей кенәз барча көймәдәгеләргә ишетелерлек итеп ашыгыч фәрман бирде.

— Һәммәгезгә суляк ярга юнәлەرگә һәм яр өстенә менеп тезелергә!

Фәрман бик кырыс һәм көчле яңгыраса да, аны үтәү кыюлык, бердәмлек һәм, һичшиксез, корбаннар да таләп итә иде. Чыннан да, көймәләр яр читенә килеп борын төрткәнче алар өстендәге ничәмә-ничә дистәләгән ир киң Идел дулкыннары эченә йомылып гаип булды. Шулай да санаулы минутлар эчендә яр өстенә менеп тезелделәр. Болгарлар куе томан артына кереп әүвәл юкка чыкты. Аннары берәз вакыт кына көттерделәр дә, дулкын артыннан килгән дулкын сыман, сафларны бертуктаусыз алыштыра торып, руслар өстенә ук яудырдылар. Болгарларның мондый яу алымына каршы торып булмый, берьяклы кыйнау болай дәвам итсә, хәтта аларның көчен ачыклау да мөмкин түгел иде.

— Басурманнар өстенә ыргылыгыз! Алга! — дип әйдәкли-әйдәкли воеводалар сугышчыларны берничә мәртәбә һөжүмгә дә күтәреп карады. Ләкин һәрбер һөжүм саен дистәләгән яугирен жуя-жуя руслар кире чигенергә мәжбүр булды. Ул да түгел, берзаманны болгарлар баскынчыларны янә төрле яклап яр читенә китереп терәде һәм тагын дулкын-дулкын сыман алышынып ук яңгыры коя башлады.

Рус гаскәре болай чылбырга утыртылган эт хәлендә торса, жиңү түгел, хәтта исән калуга өмет баглау да шик астында иде. Андрей кенәз, шуны аңлап, гаскәрен үлемнән коткару өчен нинди чара күрергә белми изаланды. Күз алдына кинәт кенә инде дистә ел элек, Вышегород каласының чиркәвендә билгесез бер атакай белән булган очрашу килеп басты. Асылташлар белән бизәлгән иконаны бүләк иткән чакта нинди сүзләр әйтеп хәерханлык кылган иде соң әле ул?

«...Дәүләтләрне, халыкларны тик дин көчле итә. Шуңа күрә һәр эшенә бөек Иисус исеме белән башла...»

Тукта, әлегә атакай тылсымлы ядкар итеп биргән ул Изге Ана иконасы Андрейның үз янында бит!

Андрей калын киезләр белән капланган баркас эченә чумды да кыйммәтле ядкарьне күкрәгенә кысып кире атылып чыкты. Күңеленә ышаныч өстәлгән, йөзе якты иде. Ярга таба ишкән каекчы ирләрне дә «тизрәк, тизрәк» дип ашыктырып барды.

Сугышчы ирләр кырыс кенэзне яу кырында күрергә өметләнми иде. Ә Андрей әллә каян гына пәйда булды да япа-ялгыз көе бар гаскәрнең каршына чыгып басты. Һава ярып һәр тарафтан дошман угы оча, тик, ни гажәп, аларның берсе дә кызыл, киң япмага төренгән Андрей кенэзгә тими үтә иде.

Менә ул иртәнге яктылыкта жәүһәр ташлары белән ялт-йолт килеп торган иконаны баш очына чөйде. Шунның артынан ук аһәңле, гаярь тавышы үзәнлекне ярып яңгырады:

— Газиз туганнарым, христианнар! Без бу олы походка бөөк рус халкын дан-шөһрәткә күмәргә дип чыктык. Иисуска һәм Изге Анабызга мең шөкер, безнең походыбыз бик уңышлы булды. Көймәләребез тулы байлык-нигъмәт, сафларыбыз исән. Инде туган жиребезгә кайтып житкәч кенә сынатмыйк. Бу денсез басурманнар өстенә һәркайсыгыз ярсу бөркет булып ябырылсын. Инде яуда яра алсагыз да, шәһит булсагыз да, бөөк рус жиребезне данга күмеп, динебезне олылап, изге жаннар булып каласыз сез. Шәһитләрнең һәркайсы гасырлар буена безнең илдә изге саналачак, шуны онытмагыз! Бөөк динебез хақына, Изге Ана, Иисус хақына үз-үзегезне аямый сугышыгыз! Изге Ана фатихасы белән алга, басурманнар өстенә, христианнар!

Әйтерсең лә ниндидер бер могжиза булып узды. Моңа кадәр хужасыз көтү сыман йөргән сугышчылар зәһәр чөй ясап сафка бастылар да болгар жайдакларына каршы ябырылдылар. Авыр, канкойгыч яу тәмам төш житкәнче, сугышчылар эсседән арыпталып егылганчы дәвам итте. Ике яктан да сафлар яртылаш кырылган, ике якның да яңа һөжүмгә күтәрелердәй куәте юк иде. Кояш офыкка таба авышып эсселек сүрелә башлагач кына болгарлар чаптарлары өстенә менделәр дә, калкулык һәм куаклыктар артында томан сыман эреп югалдылар. Русларның хәтта тантана авазлары белдерерлек тә көч-куәтләре юк иде. Алар дошманнарын күз карашы белән генә, сүзсез озатып калды. Андрей гына якындагы бер воеводадан ашыгып сорап куйды:

— Бүген елның нинди көне әле?

— Беренче август булып, Андрей кенәз.

— Хәтереңә киртлә, воевода. Моннан ары беренче август көне руслар өчен изге саналачак. Без аны Изге Ана бәйрәме итеп билгеләрбез. Шулай итсәк, безнең исемнәр дә гасырларга калыр...

Уникенче бәйләм

1

Ак киез тирмә эчендә дәү юлбарыс тиресенә сузылып яткан да Ясүгәй баһадир тирән уйга чумган. Бармаклары жәүһәр ташлардан ясалган шакмакларны тәгәрәтеп уйный, ә йөз-кыяфәте кышкы зәмһәрир салкыннарға бирешкән шәрә агач сыман жансыз, катып калган. Йөзендә караңгылык, иреннәр кысулы, карашы билгесез ноктага төбәлгән. Мәңге ару-талу белмәс баһадирның иңнәренә бүген әйтерсең лә дәү-дәү ташлар яткан.

Тыштан чыр-чу килгән бала-чага тавышлары ишетелә. Ике төркемгә бүленеп «яу» уйныйлар бугай. Тимучин белән Жәмуганың «әмер-фәрманнары» еш яңгырый. Мөгаен, бу юлы да Ясүгәйнекеләр белән тайжутлар һәм чатжиратлар бер-берсенә каршы «сугышадыр». Алар мәңге шулай. Яше буенча аз гына өлкәнрәк булганга күрә Тимучин Ясүгәйнең энеләре Дәритай, Тайчу, Кануннардан туган малай-шалайның барчасын үзенә кул астына туплый. Бертуган энекәшләре Билгүтай белән Хасар да, һичшиксез, абыйлары Тимучин канатында инде. Ә менә Котул хан уллары булган Алтын, Кучар, Сачә бәкләрнең малайлары берчакта да Тимучин кул астына басмый. Алар Тимучин әмерләренә буйсынуга караганда чит кабилә — чатжиратлар башлыгының улы Жәмуга яклы булуны артык саный, ахры. Алар шулай хыянәт иткән өчен Тимучинның әллә ничә тапкыр елап кайтканы бар. Дөрөс, алар Жәмуга белән озак вакытка бозылыша белми. «Яу» барышында гына «дөнья» бүлэләр дә, аннан туйгач авына да, балыгына да гел бергә йөриләр. Хәзерге чыр-чу килүләре дә бик озакка бармас, тиздән тынар әле.

Әйе, бала-чага явы бәла түгел, зурларныкы яман. Менә магул кабиләләре ничә еллар буе кайгы-хәсрәт күрми гомер сөргән, аякка ныграк баса гына башлаган иде дә бит, татарлар тагын көтелмәгән яу белән килде дә аларның бар ыруын кырыска оясы шикелле туздырып атты.

Татарлар магулларның кыят, тайжут, чатжират, нирун кабиләләрен Буир-Нур күле буендагы жәйләүләргә керүдә гаепләгән булдылар. Ә Ясүгәй яхшы белә бит, татарларның магулларга каршы яңа яу башлавының асыл сәбәбе жәйләүләрдә түгел. Чин дәүләтендәге биләр дә, андагы тәхетне үз кармакларына эләктергән жүржән бәкләре дә магулларның соңгы елларда көчәеп китүеннән курка башладылар. Мондый курку да нигезсез үк түгел, бер Ясүгәй баһадир кул астындагы кабиләләрдә генә дә күчмә арбалар саны кырык меңгә житкән, ә Котулны исә тугыз магул кабиләсе дә үзләренә бердәнбер һәм бөек ханнары итеп таний башлаган иде. Менә шушы хәл чин һәм татарларның үтенә генә тиеп калмады, аларны йокы-

сыз да итте. Аеруча чин биләре яман тырышканнар. Шуларнын «жаухури»* дәрәжәсен йөрткән яубашлары барып ак татарларнын чаган, алчы, дутаут, алухай атлы кабиләләрен яуга котыртканнар. Тегеләр сынмыйчарак торгач, чиннәр бишме, алтымы мең чамасы сугышчы да биргән. Ә кара татарлардагы жыен белән төрбән кабиләсе ирләрен кушу бөтенләй дә авыр булмагандыр, шаять, алар болай да үчле. Менә шушы кадәр көч бергә тупланып килеп, магуллар өстенә төнлә һөжүм итте. Котул хан белән Ясүгәйнекеләр арбалардан корылган күрем-божралар артында каршылык күрсәтеп караса да, әллә ни озака түзә алмадылар. Дарылы чүлмәкләр һәм ялкынлы ук атып чин осталары магуллар ыстанында котчыкмалы янгын куптарды. Әллә ничә мең арба һәм тирмә янып бетте. Ирләр, хатын-кыз, бала-чага гына түгел, хәтта Котул хан да авыр яраланды. Тагын меңәрләгән арба-тирмәләрне дошман кулына ташлап, магуллар янә Онон елгасы буена чигенергә мәжбүр булды.

Ә ничәмә-ничә йөз ир әсирлеккә төшөп дошман кулында калды?! Ясүгәй өчен аеруча әтисе Бәртән белән бертуган Әнбагай агасы һәм аның улы Үкин-Бәрхан кызганыч. Гәрчә Котул хан белән бертуган булса да, Әнбагай агасы Алтын, Кучар, Сачә бәкләрне түгел, Ясүгәйне якын итә иде. Хан нойоннарны, баһадир һәм бәкләрне корылтайга, мәжлес-бәйгеләргә жыеп алганда бәхәс купты исә Әнбагай агасы гомер-гомергә Ясүгәйнең һәрчак кыл шикелле төз була торган фикерен яклап чыкты. Инде менә хәзер агасы да, аның улы Үкин-Бәрхан да юк. Шуларның язмышын ачыклау өчен дип Ясүгәй инде ничә шымчы куды? Татарлар кулыннан сатып алып булмасмы дип ничәмә-ничә яраннарын юллап карады? Юк кына бит, һичкайсыннан хәбәр ишетелми. Кайда йөри болар?..

Ясүгәй баһадир озаткан шымчыларның берсе, ниһаять, берәр атна үткәч, таң атканда кайтты. Аның ишек аша мүкәләп керүеннән үк Ясүгәй жылы сүзгә өмет өзгән иде. Шымчы кайтарган хәбәр тәннәрне чымырдатырлык дәрәжәдә коточкыч булып янгырады.

— Мин сиңа бик тә авыр хәбәр алып кайттым, ачуланма, батыр,— дип, шымчы ир-ат урап башласа да, Ясүгәй туры юлга аны тиз күндерде.

— Мин хатын-кыз түгел, яшермичә сөйлә.

— Әнбагай бәк белән Үкин-Бәрхан вафат. Чиннар аларны жәзалап үтергәннәр.— Шымчы беркавым гына тын алгандай итте.— Бәк белән аның улы чаган татарлары кулына әсирлеккә төшкән. Башта аларны жүржән бәкләре кулына тапшырганнар. Тегеләр жәзалап-жәзалап та Әнбагай бәк белән Үкин-Бәрханнан һичнинди сүз алуга ирешмәгәч, аларны чин

*Жаухури, дәресе «чжаохури» — чик буендагы дала комиссары.

жәлладларына илтеп ыргытканнар. Чиннар бәк белән Үкиннен табан асларын, аркаларын телеп, шулар буенча ат кылы йөртә-йөртә жәзалап үтергәннәр...

Ясүгәй, күзләрен йомып, озак вакыт буена тораташтай торды. Исен кабат жыйганда йөзеннән инде каны качкан иде. Иләсләнеп жикерә башлавын да абайламый калды:

— Әле син һаман мондамыни, кабих?! Кара хәбәр китергән кешенең башын чабып өзә торган йола барлыгын син беләсен булыр! Шулай икән, күземә күренәсе булма! Иң яхшысы, чит-ят жиргә китеп, мәңгелеккә югал!

2

Ясүгәй Тимучинны төрткәләп уятканда таң сызылып кына килә иде әле.

— Улым, тор, кузгалырга вакыт,— дип эндәшүдән генә Тимучин әле һичнәрсә дә аңышмаган иде, әтисенең алдагы сүзләре малайны түшәктән тиз күтәрде.

— Бүген сиңа тугыз яшь тулды. Ата-бабалардан килгән йола буенча сине булачак кәләшен белән ярәштерергә вакыт.

Тимучин өчен бу зур яңалык түгел иде түгелен. Шул ук кичә генә үзе белән бергә уйнап йөргән борадәрләре — Алтын бәк улларына да булачак кәләшләре күптән табылган, калым биреп куелган, антлары беркетелгән. Мәгәр әтисе менә Тимучинны ниндирәк кешенең кызы белән кавыштырмакчы да аны кайсы кабиләгә алып бармакчы икән? Әтисе бөтен магул ыруына танылган баһадир, Котул ханга туганнан туган эне тиеш кеше. Ул үзенең беренче һәм якын иткән улын кара магул кызы белән генә кавыштырмас анысы. Атаклы Ясүгәй баһадир белән кодалашу магул ыруындагы һәрбер бәк һәм нойонга шөһрәт. Тик менә ул үзе, тиндәш итеп, кайсы кабилә бәген сайлар икән?..

Ясүгәй урлап кайткан чакта Айлы бикә атлы булган яп-яшь кәләш инде күптән Айлун әкәгә әверелгән иде. Бөтен кыят кабиләсе өчен өлкән ана дәрәжәсен йөрткән шул абруйлы хатын ире белән улын Балдак-Дала үзәнлегә буйлап байтак озата барды.

— Бар, кайт инде, хафаланып йөрмә,— дип, Ясүгәй әллә ничә тапкыр тукталган да иде, хатыны һаман-һаман иярүен белде:

— Син Тимучинны, кәләшенә ияләшсен өчен, булачак кодаларында калдырып кайтачаксың. Аны кайчан күрәм? Беренче балам бит, аерылуы кыен. Берәз барыйм әле.

Онон елгасындагы таныш шарламага барып житкәч Айлун әкәнең күзләре бөтенләй юешләнде:

— И-и, ошбу шарламадан түбән сикереп качарга жыенган

чаклар да бар иде бит. Синең кебек асыл ирдән баш тартып маташканмын, менә жүләр,— диде дә Айлун экә Ясүгәйнең куенына сыенып торды.

Ниһаять, шушы яр буенда озаклап хушлаштылар. Саубуллашу вакытында була торган фатиха-теләкләрне күбесенчә Айлун экә тезде:

— Юлда сак бул инде. Татарлар очраса, алар белән сүзгә килеп йөрмә. Жае чыгып юлың төшә икән, минем атайларга кереп чыксаң ярый. Бәлки, үзеңә әле озатучы да бирер... Килен буласы кызыйны, антлар беркеткәнче, Тимучинга да күрсәт. Яратмаган хатын ир-ат өчен ертык мендәр рәвешендә кала. Ятсаң — йонга батасың, чыгарып атар идең — кызганычрак. Тимучин улым алай интекмәсен... Йә, ярый, хуш. Кат-кат гозерләп сорыйм, юлда сак бул...

Үзенәң кай тарафка таба юл тотуын Ясүгәй баһадир Тимучинга төнге ялга тукталгачтын гына әйтеп салды.

— Үзебезгә кардәш тиешле, якын кабиләләрдән кыз ярәшеп булмый, кан алмашу кирәк. Уранхайлар янына барыйк әле. Алар Далай-Нур буенда жәйләп йөри бугай. Аннары ул Далай-Нур йә Аргын тирәсендә татарларның коңгыратлар кабиләсе очрамасмы? Бабаңны, Сәмыйк бәкне күреп чыгар идек...

Шулай, төннәрен тукталып ял итә-итә, бер атнадан артык юл үттеләр. Аргын елгасы да инде артта калды. Уранхайлар жәйләвен төгәл генә күрсәтүче кеше һаман табылмады. Инде Далай-Нур күленәң икенче очына житәргә дә күп калмаган иде. Көтмәгәндә татарларның зур гына жәйләвенә тап булдылар. Баһадирны озата баручы ирләр, ул-бу була-калса дип, инде орышка да әзерләнгән иде. Татарлар коңгырат кабиләсеннән булып чыкты. Шуны белүгә үк Ясүгәйнең инбашларыннан авыр таш төшкән кебек булды, йөзенә нур йөгәрде.

— Минә бәгегез янына озатыгыз әле,— дип, әмер аһәңе белән генә эндәште ул үзен уратып алган жайдакларга.— Аңа минем тугыз ел буге үстергән бик зур бүләгем бар...

Ак киез тарттырылган утыз алты киргәле дәү тирмә эченә килеп кәргәч таныш түгел ир-атны күрдә дә Ясүгәй аптырап калды:

— Мин бит Сәмыйк бәкне күрергә ниятләгән идем.

Ясүгәйнең пошынып кына түгел, хәтта үпкәләп тә эндәшкән сүзләренә җавап бирүче кеше табылмады. Тирмәдә аларны каршылаган ир-ат Ясүгәйнең йөзенә текәлгән дә балбал шикелле катып калган иде. Ясүгәй үз теләген шактый кискен тавыш белән янә кабатларга мәҗбүр булды:

— Миңа Сәмыйк бәк кәрәк.

Ниһаять, «балбал»га жан инде:

— Сәмыйк бәк юк шул инде... Жәй башында сезнең чирү илә булган яуда аңа ук аттылар. Шул жәрәхәттән савыга алмады ул, менә бер ай тула булыр, мәңгелеккә күчте...

Ясүгәй улы Тимучинның иңбашына кулын салды да, кыс-кыч белән сөйрәгәндә дә бирешмәгән тутык кадак сыман, кымшанмыйча сүзсез басып торды. Тирмә хужасы аны сәер карашы белән һаман бораулады, аннары гажәеп ачышы белән шаккаттырды:

— Син Ясүгәй баһадир буласыңдыр, шаять?

Ясүгәй аптырап дәште:

— Әйе шул, нәкъ үзе. Моны каян белдең?

— Мин сине бүген төштә күрдем.

Тирмә хужасының сүзләре, чыннан да, гажәеп иде, Ясүгәй әсәрәнде. Ә хужа кеше күптәнге танышы белән сөйләнгән шикелле тиз-тиз тезеп китте:

— Шәхсән сине түгел, кабиләгезнең изге әләме — ак сүлдәне күрдем мин. Аермачык күрдем. Сүлдәнең өске ягына бабан Бәдуанчар сөя торган шоңкар сурәте төшкән, ә ул үзенен тырнакларына карга эләктергән иде. Аннары мин ул сүлдәнең чуқларына тиклем ачык күрдем. Сүлдәдә тугыз чуқ бар, һәркайсына ат кылы тагылган, алар жылда жылфер-жылфер килеп уйный иде.

Ясүгәй өчен дә бу төш шаккатыргыч иде, ашыгып сорау бирде:

— Син моны нәрсәгә юрыйсың соң инде?

— Сезнең магул кабиләләренең тугызы да бүген таркатылган, туздырылган хәлдә. Мәгәр кайчан да булса берзаманны тугыз кабиләгез дә күмәк сүлдә астына тупланачак. Мин шулай дип беләм.

Ясүгәй канәгать калып башын түбән иде:

— Жылы сүзләрең өчен рәхмәт сиңа, хужа. Аларны Мәңгелек Күк Тәңре ишетә күрсен.— Ясүгәй тирмә хужасының йөзенә текәлде.— Син кем атлы буласың, мөхтәрәм бәк? Минем бабам хакындагы хатирәләрне каян ишеттең син?

— Мин Дәй атлы чәчән булырмын, батыр,— дигән җаваптан соң сорау биреп торып артык иде, Ясүгәй елмаеп кына ияк какты.

Ул арада чәчән инде үзе төпченүгә күчте:

— Сине мондый ерак җирләргә нинди җилләр ташлады? Нинди йомыш шулай йөртә булыр?

Ясүгәйнең килең-кәләш турындагы сүзләрен ишетүгә Дәй чәчән Тимучинга төбәп текәлде дә берникадәр вакыт дәшми торды. Аннан көтелмәгән тәкъдим белән янә таң калдырды:

— Син мәрхүм Сәмыйк бәккә кияү тиеш идең, мәгәр туғанлашу тәмен татып өлгермәдең. Инде улың Тимучин да шул кадердән мәрхүм булмасын, татар кавеме илә орыш кырында түгел, туй вә мәҗлесләрдә аралашып яши күрсен иде. Шул мәсләктән чыгып сиңа тәкъдим әйтәм. Минем сиңең Тимучиныңа тиң булырлык, унынчы яше илә баручы бер кызым бар.

Аты Бөртек булыр. Шуңа күз сал. Жаның ята икән, ул киле-
нең булсын. Бүген сезнең кабиләнең сүлдәсе дә төшемә юкка
гына кермәгәндер. Ходай Тәгалә насыйп итә икән, әйдә, кода-
лашыйк...

Ак ашъяулык өстенә ризык-нигъмәт тезеп сый табыны янына
утырышкач кына тирмә эченә бер кыз житәкләгән хатын кер-
де. Сорау биреп, өстәмә сүз кузгатып тору кирәк түгел, әлегә
кызчыкның Бөртек икәнлегә аңлашыла иде. Ясүгәй баһадир
аңа күз салгач та сискәнгәндәй булды. Гәрәбәдәй саргылт чәч,
саф күк йөзе кебек зәңгәр күзләр, аккош канаты шикелле ап-
ак куллар. Йа Ходаем! Аның Айлун экә — Айлы бикәсе дә
кайчандыр аны шушындый ук сылулыгы белән гашыйк иткән
иде түгелме соң?..

Ясүгәй батыр улына күз ташлады. Тимучин башын түбән
игән, колакларына кадәр кызарып чыккан. Ашавы да ашау
түгел, чемченеп кенә утыра. Беткән, теге чактагы Ясүгәй ши-
келле бу да бер күрүдә гашыйк булган бит, менә каһәр! Хәзер
моңа да башка кызый исемен әйтеп авыз ачма инде... Ясүгәй
шуларны уйлап куйды да елмаеп тик утырды. Сый-хөрмәт
төгәлләнгәч балалар тирмә эченнән чыгып югалдылар. Ясүгәй
һәм Дәй чәчән берзаманны чыгып күз салганда Тимучин белән
Бөртек чаган куаклары тирәли гөр килеп йөгәрешә, аларның
шул арада уртак тел табышуына шик калмаган иде...

Икенче көнне коңгырат аксакаллары белән бергә үткәрелгән
зур мәжлес барышында Ясүгәй баһадир да, Дәй чәчән дә бер-
берсенә бүләк бирештеләр, вәгъдә беркеттеләр. Өч кич кунак
булганнан соң аерылышкан чакта баһадирның күңеле күтәрен-
ке, Тимучинга әйтер сүзләре дә анык иде.

— Мин сине бер биш-алты ел кадәр гомергә шушында
калдырам, улым. Башлы-күзле булыр вакытың житкәч, туйлар
ясап, кәләшен белән бергә кире алып кайтырбыз. Миңа андый
бәхетләр эләкмәде, моның кадерен бел. Дәй чәчән бу елларда
сиңа атаң булыр, аның сүзеннән чыкма. Татарлар гыйлемле
булулары белән дан тоталар, укый-яза өйрән. Тимер эретү,
күкерт ясау эшләрен белү дә комачауламас, аларын да өйрән.
Кыскасы, Байшонкар вә Томавыл мәргән шикелле атаклы ба-
баларың исеменә тап төшермә, үзеңне атаң урынына кыятлы-
лар, тайжутлар, чатжиратлар юлбашчысы булачак батыр итеп
таныт...

Ясүгәй артык нәзакәтлелек күрсәтеп маташмады, Тимучин-
ны фәкать бер тапкыр гына күкрәгенә кысып кочаклады да
аргамагы өстенә сикереп менде. Инде үзәнлектән чыгып бар-
ган чакта гына Ясүгәй каерылып артка күз ташлады. Башын
түбән игән Тимучин ак тирмә янында хәрәкәтсез тора, ялгыз
калуын кичереп газәпләп иде...

Кайтыр юлда өч көн барганнан соң Ясүгәй татарларның

жыен кабиләсе өстенә килеп чыкты. Үзен кинәт төрле яктан йөзләп жайдак уратып алгач, Ясүгәй кылыч сабына авыр кулын салды. Ул кайчандыр яуда жыенлыларның юлбашчысы булган Тимержан бәкнең гомерен кыйган иде. Татарларның моны онытуы бик икеле. Үч алырга жыеналар икән, кылыч селтәп шәһит китү кирәк.

Әмма татарларның берсе дә аңа каршы корал күтәрмәде. Киресенчә, арада өлкән булганы аның янына колач жәеп килде.

— Синен Дәй чәчән белән кодалашуың хакындагы хәбәрне без ишеттек инде. Бик хуп, бик хуп. Менә безнең Мерәс батыр да үз йортына килен алып кайтты. Бөтен кабилә белән туй итәбез. Син дә кунагымыз бул, безне олыла, кыят баһадир.

— Мин инде бик күптәннән кунак булып йөрим. Үземне келәр янына кайтып күренү кирәк иде,— дип, Ясүгәй каршы төшөп караса да, аның сүзләренә колак салучы кеше табылмады.

— Тугебызга кермәсәң, безне рәнжетәсең. Туйдан баш тарту канлы үчкә тиң. Татарларга үчәң юк икән, гозеребезне тыңла.

— Ризыктан да өстен булма инде, тугебызга рәхим итә күр. Төрле яклап шул рәвешчә кыстый башлагач Ясүгәй баһадир сынды. Аны алтмыш дүрт киргә тарттырып корылган иркен тирмә эченә кертәп утырттылар. Монда күбесенчә аксакаллар һәм яубашлары гына тезелешкән иде. Шулар арасында иң түрдән урын бирүләрен күргәч Ясүгәйнең күңеле күтәрелде. Әле аның янында Дәй чәчәнгә биреп бетермәгән бүләкләр бар иде, яраннары аша шуларны Мерәс батырга озаттырды. Зур рәхмәтләр әйткәннән соң аңа әче бал тулы касә тоттырдылар. Беренче жамаяктан соң ук тәне буйлап гүя ут йөгәрде, шуннан ары ул үзенә ничә касә бал һәм шәраб бушатканын санап маташмады...

Кайтыр юлга чыгып Онон буена житкәч Ясүгәй баһадир һич тә көтмәгәндә ияре өстенә бөгеләп төште:

— Эчем, эчем.

Йөгәннәре бәйләнгән ике ат сыртына ботаклардан үрелгән чыпта салып Ясүгәйне шунда күчерделәр. Селкенүләр шактый кимесә дә, баһадир юл буе һаман бөгәрләнеп һәм яман ыңгырашып кайтты. Балдак-Далага кайтып ак тирмә эченә күтәрәп керткән чакта Ясүгәй инде бөтенләй аңсыз иде. Вакыт-вакыт һушына килеп күзләрен ачкан чакта Ясүгәй баһадир бернинди эзлеклелек күрсәтмичә саташып аптыратты:

— Сүлдә тугыз чуклы, магулларның тугыз кабиләсе... Син яу серләрен өйрән, Тимучин улыкаем. Дәй чәчәнне тыңла... Бөртекне алып кайтыгыз, чәчләре бик матур, нәкъ Айлы бикәм-

неке шикелле үк матур... Томавыл бабай, сине сагынам мин. Син бит безгә бөтен магул тирмәләрен бер сүлдә астына тупларга әманәт әйткән идең... Тимучин, Тимучин, улыкаем минем...

Ясүгәйнең шушы чакыруларын ишеткәч Тимучин артыннан чапкын юлладылар. Баһадирның энеләре Дәритай, Тайчу, Канун белән бергә Айлун әкә гел авыруның түшәге янында гына утыра торган булды. Ясүгәй өч тәүлек буе шулай интекте-саташты да таң сызылып килгәндә уяу караш белән күзен ачты. Тик барыбер дә хәле авыр иде, күрәсең, әйткән сүзләре тонык һәм өзек-өзек булып яңгырады:

— Мине татарлар туйларына чакырып агулады... Тимучинны чакырып кайтарыгыз. Хушлашырга өлгермәмме икән? — Ясүгәй ачулы караш белән Дәритай йөзенә төбәлдә. — Әгәр өлгермәсәм, минем сезгә әманәтем шундый. Тимучин баһадир урынына баса, ә сез барыгыз да аңа буйсынасыз. Дәритай, аңладыңмы? — Энесенең баш кагуын күргәч, Ясүгәй дәвам итте. — Магул кабиләләренең барчасы да изге сүлдә астына тупланырга тиеш. Бу — Тимучинның эше, ул гына булдыра ала аны, мин ышанам. Моңы аңа иң олы әманәтем итеп тапшырыгыз...

Тимучин юлда бертуктаусыз чаптарлар алыштыра-алыштыра, үзе шабыр тиргә батып ашыкса да, барыбер өлгермәде. Ул тирмә эченә атыла-бәрелә килеп кергән чакта Ясүгәй баһадирның жаны инде күптән мәңгелеккә очып киткән иде.

3

Тимучин тормышындагы газаплы бер дәвер шулай канат жәйде. Ясүгәй үлем түшәгендә яткан чакта вәгъдә бирсәләр дә, энеләре Дәритай, Тайчу, Канун малай гына булган япъ-яшь Тимучин каршында бил бөгәргә теләк итмәделәр. Алардагы тәкәбберлек тиз арада башкаларга йокты. Мәрхүм баһадирның кырыгын гына үткәргәннәр иде, икенче көнне танда ук Тимучин тирмәсенә бер кыятлы атыла-бәрелә керде:

— Тайжутлар тирмәләрен арбаларга төйи. Безне ташлап китәргә жыеналар.

Әлегә утлы хәбәрне ишеткәч тә иң беренче булып Айлун әкә аягына басты. Үзе каушаудан тирмә буенча әрле-бирле сугыла, ә күзләре гүя кайнар очкын чәчеп яна иде. Көтмәгәндә ул Ясүгәйнең шоңкар сурәте төшкән әләменә барып ябышты да шуны сөңге сыман төбәп тоткан хәлдә ишеккә томырылды. Тайжутлар Балдак-Даланың Жиләкле тау белән тоташкан ерак читендә үк яши, хәзер исә күбесе инде арбаларга менеп тезелешкән иде. Ат өстендә ап-ак әләм жилфердәтеп килгән Айлун әкәне, аннан беркадәр ара калышып чаптарын куалаган

Тимучинны ялгыз көе күргәч тайжутларның йөзе коргаксыган агачның жылгә бирешмәс кәүсәләре сыман хәрәкәтсез калды.

— Тайжутлар, акылыгызга килегез, кая жыенасыз? Изге Бәдуанчар бабагыз да, Томавыл мәргән илә Кабул хан да бөтен магул кабиләләрен бер тугра астына, бер йодрыкка туплау уе илә янып яшәгәннәр. Ясүгәй баһадирның да теләге шул иде. Аерылганны — аю, бүленгәнне бүре ашар, диләр бит. Нигә бүленәсез?

Тайжутлар өчен ике ел элек әтисе үлгәннән соң кабилә башлыгы булып калган Торгытай җавап бирде:

— Кайчаннан бирле безнең өстән чәчби хатын-кыз идарә итәргә жыена соң әле? Урының учак, казан тирәсендәдер, шуны онытма, Айлун экә. Аннары, син әле безнең кавем вәкиле дә түгел. Магул эшләренә тыгыласы булма.

— Әнә шул тугыз кабиләгез илә бер йодрык булып туплана белмәгәнгә күрә сезне татарлар илә чиннар тар-мар итте дә бит инде, — дип ачыргаланып кычкыра-кычкыра Айлун экә янә тезеп китте. Тайжутларның аңа игътибарсыз рәвештә һаман арбаларын тутыруын күргәч, инде куркыту-кисәтүгә үк күчте.

— Хыянәтегез хакында барып ишетелсә, сезне Котул хан да гафу кыла белмәс. Кан косарга туры килмәгәе.

— Хан өстендә үлем козгыны очып йөри. Юкка өркетәсен безне, әй, хатын-кыз. Кабиләләр язмышына түгел, ир-ат эшенә дә тыгыласы булма.

Торгытайның мәсхәрәле шушы җавабыннан соң моңа кадәр тешен кысып түзгән Тимучин да күз яшьләре аша ярып кычкырырга мәҗбүр булды:

— Хыянәтең өчен гафу итәсем юк. Бөтен кыятлылар белән өстегезгә барып пыран-заран китерәм мин сезне!

— Тирмәндәге ике энекәшенә хужа була алсаң ярый. Син селәгәйнең сүзен тагын кем тыңласын?

Каһкаһәләп шулай кычкырды да Торгытай шаркылдый-шаркылдый көләргә тотынды. Бераз вакыттан соң ярсу чаптарының касыгына типте. Арба күчәрләрен авыр шыгырдата-шыгырдата аңа башка тайжутлар иярде.

Тимучин күз яшьләрен тыя алмыйча ярып үкси-үкси иң өлкән агасы Дәритай янына атылып кергән иде. Жигәнәненең гозерләп гаскәр соравына каршы Дәритай кырт кистереп кенә җавап бирде:

— Әледән-әле татар килеп суйганы да җиткән. Магул канын магул кыясы юк...

Торгытай юраганнар да гел юш килеп барды. Тайжутлар кыятлыларны ташлап киткәннән соң ике-өч көн дә вакыт үтмәгәндер, Балдак-Далага Котул ханның вафаты турындагы хәбәр килеп иреште. Яңа хан сайлау хакында сүз кузгатучы да юк, магулның һәр бәге үз кабиләсенә генә хужа булып аерым-

аерым яшэргэ жыена иде. Бэлки, шул үз хужалары янына кайту ниятеннэндер, моңа кадэр кыятлылар белэн янэшэ урнашып көн иткэн нирун кабилэсе ирлэре дэ тирмэлэрен жыйнап ат өстенэ менде. Болар — Коту ханның уллары булган Алтын, Кучар, Сачэ бэклэргэ буйсынучы төркем, аларга баш булырга маташу файдасыз эш иде. Тимучин аларны төшенке, кызганыч кыяфэт белэн, сүзсез озатып калды.

Алар артыннан ук чатжиратлар тирмэлэрен жыйды. Аларны кабилэнең башлыгы Минай бэк кузгатса да, Тимучин аның улы Жэмуганы да хыянэтче сыман кабул итте, шуна күрә балачак дустын озатырга чыгып маташмады. Гомумэн, Тимучин соңгы көннэрдэ үз кабыгына биклэнгән һәм һичкем белэн аралашмыйча, бозау чэйнэп ташлаган чүпрэк сыман таушалган-изелгән кыяфэт белэн тэмам кара көеп йөри иде.

Тирмэ эчендэ, кешелэр күз алдында газапланудан туеп, ул беркөнне ауга чыгып китте. Онон буенда таллыклар һәм камышлыклар чутсыз, э аларда эреле-ваклы жанвар мыжгып тора иде. Тимучин ярты көн буена диярлек житез жэйрэннэр артыннан йөгереп йөрде, лэкин, һич югы, берэрсен булса да атып ала алмады. Аның каравы эледэн-эле сусар, эрлэн, йомран очрап торды, Тимучин аларның дистэлэбен аткы угы белэн шундук чүкеп барды. Аучы һэвэсеннэн айныганда инде кич житсэ дэ, Тимучин эллэ нинди хэвэфкэ бирелеп маташмады. Яр читеннэн корыган камышларны йолкып түшэде дэ шулар өстенэ эт баласы сыман бөгэрлэнep Онон буенда төн кунарга калды.

Икенче көнне төш житкэндэ Балдак-Далага кайткач Тимучин үз күзлэренэ үзе ышана алмый торды. Үзэнлек тулысынча, тэмам бушап калган. Хэтфэ үлэн арасында түм-түгэрэк булып тирмэ эзлэре генэ ярылып күренэ дэ берничэ урында инде сүнep баручы учак пыскып ята. Һәм берьяк читтэ генэ, чаган куаклары арасында, көтүеннэн аерылып калган яралы каз шикелле моңаep, Ясүгэй баһадирның үз куллары белэн корган ак тирмэсе япа-ялгыз көе күренep тора.

Айлун экэ кече уллары Билгүтай белэн Хасарны кочагына кысып, сулкылдый-сулкылдый елап утыра иде. Тимучиннан сорау көтеп тормыйча аңлатып та бирде:

— Агаларың кыятлыларның барчасын да алып Аргын буена китте. Балдак-Далада кэккүк сымак япа-ялгыз торып калдык менэ, улыкаем...

Энекэшлэренең күзеннэн яшеренep, жирне төя-төя үксеп яткан улын Айлун экэ кич житкэндэ генэ эзлэп тапты. Тимучинның тэне жилдэге шэм уты шикелле дер-дер килэ, эмма ярсып, янап дэшкэн һэрбер сүзе аермачык булып ишетелэ иде:

— Хыянэт иттегезме, ташлап киттегезме? Ярар, ярар, бераз үсим эле. Мин сезнең һэммэгезне дэ үз каршыма эт шикелле мүкэлэтеп китертермен. Итек табаннарымны үбэ-үбэ гафу үте-

нерсез. Шикләнмәгез, Ясүгәй баһадир улы Тимучин тирмәсенә дә бәйрәм килер әле. Мин бәйрәм итә белермен, ә сез кан еларсыз. Бераз үсим генә, бераз үсим генә...

4

Тимучин бүген үзе белән ауга кече энекәше Хасарны да алып чыккан иде, ләкин юл уңмады. Көзге салкында Онон яры буйлап иртәдән кичкә чаклы йөрделәр, һәвәс, комар кузгатырлык жанвар очрамады. Әле ярый Хасар ике сусар белән йомран атып алды. Төпчек энекәше үткен күзле, кулы ялгышу белмәс мәргән булып үсә, шунысы зур юаныч. Ул киләчәктә дан-шөһрәткә күмеләчәк сугышчы булыр, шаять, монысына шик юктыр. Ә Билгүтаен менә ауга чыгарып булмый. Имән сыман төптән юан өлкән энекәше, балык тотуга дисән, бөтен жанын бирә. Башка чакта арты йомшак жиргә тиде исә мыш-мыш килеп шундук йоклый башлый. Дөрөс анысы, өстенлеге дә бөтенләй юк түгел. Ике яшыкә кечерәк булса да, аның алышта әле бер тапкыр да Тимучинга бил биргәнә юк. Кулларын билгә салыштылар исә, Билгүтай аны утын түмәре шикелле күтәрә дә ата. Ичмаса, ул бүген балыкны күбрәк тоткан булса гына ярар иде. Югыйсә көн саен диярлек әрлән, йомран ташып, әнисенә шуннан аш пешертү оят Тимучинга.

Хәер, Тәңрегә мең шөкер, Айлун әкә зарлануны белми. Ясүгәй баһадирны жирләүләренә дә биш ел вакыт үтте, ачлы-туклы яшәгән чаклары да аз булмады түгел. Ә Айлун әкә беркайчан да балаларын гаепләп сүз әйтми, киресенчә, һәр кич саен әллә нинди риваятьләр, хатирәләр сөйләп аларны үсендерә белә.

Менә бүген дә, тамак ялгап яткач, Айлун әкә кыятлылар кабиләсенә нигез салган ерак бабалар исемен кат-кат телгә алды.

— Кабиләнең иң тәүге атасын Кыят-Бүрежигән атлы кеше булган, диләр. Бүре туганы, бүре энекәше, дигән сүз буладыр ягъни. Аннан инде сездән уника буын ерак бабагыз Көрән-Бүре туган. Ул сылулыгы илә меңнәрчә ирләрне телсез-һушсыз иткән Гүзәл-Марал атлы кызга өйләнгән, ди. Менә шулар инде сезнең нәселегезгә нигез орлыгы салган. Шулардан башланган һәрбер яңа буын нәселегезгә абруй өстәп торган. Сезнең ерак бабагыз Кабулны магул кабиләләре хан дип игълан иткәч, чин императорларының берсе яман котырган да үз хозурына чакырып алган. Бабагыз бер дә калтырап төшмәгән, чиннар хужасының үзен чик буенда очрашуга дәшкән. Шунда, санаулы яраннар илә генә очрашкан чагында, чин императоры жикеренә башлагач, Кабул хан гайрәтләнеп алга чыккан да теге капкорсакны сакалыннан тотып сөйрәп йөрткән. Менә нинди тәвәккәл вә кыю булган сезнең нәселегез...

Ундүрт яшьлек Тимучин бу риваятьләрне йөзенче кат тың-
лый һәм күбесен инде яттан белә иде. Әмма бүген дә ул Айлун
экә хикәятен тәүге тапкыр ишеткән шикелле сүзсез тыңлап
ятты. Билгүтай инде күптән гыр-гыр килеп йокыга талган иде.
Тимучин үзе Айлун экә Томавыл мәргән исемен телгә алган
чакта онытылды...

Ул тирмә артындагы киртә утар эчендә Сори айгыр ярсып
кешнәгән тавышка капылт уянып китте. Әлеге утарда Тимучин
күз карасы кебек кадерләп саклаган сигез чаптар тора. «Әллә
бүре бармы?» дигән тәүге уй аны яшен чаткысы шикелле
яндырып узды. Берничә мизгелдән соң ул инде жәя-кылычла-
рын эләктереп ук шикелле тышка атылды.

Жиһанда таң атып килә, үзәнлеккә берникадәр яктылык
төшкән иде. Ә шулай да әле томан таралмаган, һәр тарафны
аермачык күреп бетереп булмый. Йөгереп барган шәпкә жәя-
кылычларын иңгә элә-элә Тимучин чаптарлар утары ягына то-
мырылды. Утар янына килеп житкәнче үк ул анда ат менгән
ике-өч ир шәүләсен шәйләп өлгергән иде инде. Утар капкасын
ачып куйганнар да озын торыклар белән төрле яклап чаптар-
ларны тышка куалыйлар. Димәк, ат караклары инде болар,
Тимучинны ике кулсыз хәлдә калдырып китмәкчеләр.

— Атам, үтерәм, туктагыз! — дип яман үкерә-үкерә Тиму-
чин ачык капка каршына йөгереп чыкты, әмма үз өстенә нинди
бәла якынаеп килүен шәйләмәде.

Ат караклары өчәү генә түгел, алты жайдак һәм аларның
өчесе чаган куаклары арасына качып тора иде. Утар каршында
хужа пәйда булгач, яшеренеп торучылар арасынан иң зур
гәүдәләсе сиздерми генә аңа якынайды да олы күсәк белән
Тимучинның муенына орды...

Тимучин йөзенә су бөркүдән сискәнәп һушына килде. Ай-
лун экә аның каршына килеп тезләнгән, яңаклары күз яшенә
баткан. Билгүтай белән Хасар да абыйлары янына чүгәләп
утырганнар, карашлары хәвефтән тулып ташкан. Тимучин күз
ачуга Айлун экә сузып-сузып еламсырап алды.

— И-и, Ходайның рәхмәте, исән, исән!

— Ә чаптарлар бармы?

Соравына җавап ишетмәгәч, Тимучин көч-хәл белән күтәрелә
төшөп утар ягына караш ташлады да авыр ыңгырашып янә
ауды:

— И-их, хайваннар! Соңгы байлыктан да коры калдырдылар.

Кайгы, бәла дигәннәре соңгы биш ел дәвамында Ясүгәйне-
келәр тирмә-ихатасын, ямьсез кызларны өнәп бетермәгән бор-
най егет-жилән сыман, урап үтә иде. Менә хәзер көтмәгәндә
килде дә тәнгә тәмам сөлек булып ябышты бит.

Тешләрен кысып һәм сызлана-сызлана бераздан Тимучин
жирдән күтәрелде. Тугайлыкта аяклары тышаулап жибәрелгән

берничә ат бар иде. Садактагы укларны барлый-барлый Тимучин шулар ягына таба атлап китте.

— Ат бәләсә түгел, баш бәләсә кыйбат. Йөрмә, улыкаем! — дип, Айлун экә кат-кат ялынса да, Тимучин артына борылып караш ташламады...

Балдак-Дала үзәнлегендә жайдакларның күптән йөргәне юк, шуңа күрә бер көтү булып үткән ат тоягы эзләре үлән арасында аермачык ярылып ята иде. Тимучин шул эзләр буенча көннәр буге барды һәм каракларны кичке караңгылык төшкән чакта гына куып житте. Кыялы тау буена барып житкәч каракларның күңеле тынычланган, ахры, алар казан асып ялга туктаганнар. Соры айгыр муенына бугалак салганнар да, аны озын аркан тагып казыкка бәйләгәннәр. Башка чаптарлар аның тирәсендә күшәнәп йөри.

Тимучин үзенә көчсезлегә, ялгызлыгы өчен ачына-ачына чаптарларны озак күзәтеп ятты. Үч иткәндәй, караңгы төшми, төн дигәннәре дә ялындырып кына килә иде. Муенындагы йодрык кадәр шешкә кулын салган хәлдә Тимучин байтак вакыт хәрәкәтсез ятарга мәжбүр булды.

Аны һич тә көтмәгәндә корыган үлән сабаклары сынган тавыш сискәндерде. Тимучин үзе яшеренгән чокыр эченә жәһәт кенә караш ташлады да учак өстенә эләккән күн шикелле куырылып калды. Аңа таба үзе шикелле үк ундүрт-унбиш яшьләрдәге яшүсмер шуышып килә, кичке сүрән яктылык аның кулындагы хәнжәр кыныннан, жәя киргесеннән кайтарылып уйнаклай иде. Тимучинның кылыч сабына ябышуын күргәч, көтелмәгән кунак үзе телгә килде:

— Урыныңнан купма, каракларның сизүләре мөмкин.

Тимучинның әле һаман сәер караш белән төбәлүен шәйләп, кунак өстәп куйды:

— Мин каракларны да, сине дә әле безнең жәйләү яныннан үткән чакта ук күрдем. Үзем уранхайлар кабиләсеннән булам, атым Бавырчыдыр.

Тимучин барыбер түзә алмады, ашыгып сорау бирде:

— Ә шулай да син ни өчен минем янга килдең соң әле? Караклар янына барып мине саткан булсаң, син, һичшиксез, бүләк алыр идең.

Бавырчы үпкәләде, ахры, берәз дәмми торды, әмма сиздермәде:

— Берьялгызы көе алты каракка каршы чыккан жүләр артыннан күзәтүе кызык. Менә шуңа килдем.

Яшүсмер Бавырчы тик берәздән гына күңелен ачып салды:

— Алты каракка каршы берүзең чыгарга курыкмыйсың икән, димәк, син кыю, куш йөрәкле егет. Ә мин әле үземнең нәрсәгә сәләтле булуымны да белмим. Менә, сиңа ярдәмнән бигрәк, мин үземне сынарга, дип килдем...

Тугай өстен караңгылык катыш томан каплап алгач ат караклары учак тирэли сузылышып ята башлады, чаптарлар янына хэтта каравылчы да куеп маташмады. Шуннан чыгып Тимучин үз ниятен ачты:

— Атлар мине таний, шулай булгач өркенеп-нитеп кешнә-ячәк түгел. Миңа шул тарафка китү отышлырак. Ә син биредә кал, жәян корулы булсын. Сори айгырны арканнан ычкындыргач мин караклар өстенә сәрпи ук очырыммын. Син дә тондыр. Әле ук очырып кына да калма, бүре булып та ула. Караклар синең арттан ыргылса, качып котыла белерсең бит, шаять?

— Кайгырма, миңа монда һәрбер түмгәк таныш.

— Алайса соңгы сүз: кайда очрашабыз?

— Кыялы таудан бер фәрсах арада улаклы чишмә булыр, шуның янына кил...

Сызгырып очкан сәрпи ук бер карак сыртына килеп када-луга, башкалары язгы боз кузгалганда елга уртасында калган балыкчылар сыман өшәнеп-каударланып аягүрә купты. Учак яныннан читкә сибелергә дә өлгерә алмадылар, Бавырчы очырган уктан тагын берсе жир өстенә ауды. Исән калган караклар билгесез дошманның кайсы яктан һөжүм итүен ачыклап ин-теккәндә якындагы калкулык өстеннән яман усал улаучы бүре тавышы яңгырап ишетелде. Тезгеннәре алгы аякларына бәйлә атлар төрле якка сикереп әсәренде. Ул да түгел, уйсулыкта Сори айгыр талгын кешнәп куйды һәм үзәнлек өстен һаман саен ераклаша баручы тояк тавышлары күмеп китте. Дәү гәүдәле карак якындагы тезгене бәйлә ат янына томырылган иде, баш өстеннән ук сызгырып үткәч, чабылган үлән шикелле сузылып, шундук жиргә ятты...

Сори айгыр өстенә менеп алган Тимучин улаклы чишмәне эзләп тапкан чакта Бавырчы инде күптән килгән кеше кыяфәтендә аны су читенә утырып көтә иде. Ул кереш сүс йөгәнән дә үз кулына алды.

— Каракларның безне эзләп килеп чыгуы бар, монда калу куркынычрак булыр. Әйдә, безнең жәйләүгә кайтыйк. Атай утарында кунак булырсың, хәвеф уздырырсың. Аннары мин бит әле синең кем икәнеңне дә белмим, шунда танышырбыз.

Бавырчының әтисе Нагу-Баян атлы һөнәр остасы икән, агач киртәләр уртасында әллә ничә тирмә һәм балчык алачыклардан хасил утары зур гына бер хужалык булып чыкты. Чаптарларны куалап утар янына кайткан жайдакларны үзләре шикелле үк яшүсмер бер егет каршылады.

— Бу бездәге тимерче малае, аты Жәлмә,— дип, Бавырчы таныштырды да аннан өстәп куйды.— Ук атуда аңа житүче юк, тиен-йомраннарны күзләреннән генә чүкеп ала.

Жәлмәнең сызганулы жиң астындагы мускуллары ишелгән бау шикелле бүртеп-бүртеп тора. Егет әтисе янында тимерче

чүкечен дә аз болгамый иде, күрәсең. Тимучин Бавырчы белән бәхәс-мазарга кереп маташмады.

Нагу-Баян әле тояк тавышларын ишеткәч тә урыныннан купкан икән, ул кунакны аягүрә басып каршылады. Чәй янында бәйнә-бәйнә сөйләнгән сүзләрдән соң Тимучинның язмышын белеп алгач, аңа төбәлеп шактый вакыт тын утырды. Әйе, кунак көтелмәгән, сәер, әмма аңа гажәпләнми мөмкин түгел иде. Биек, чандыр гәүдә; магулга бөтенләй хас булмаган жирән чәчләр; кысулы, тар ирен һәм сискәнергә мәжбүр итә торган очкынлы, ихтыярий караш. Мондый карашы белән ул кешеләрне генә түгел, тимерне дә эретә алыр кебек. Йөрәгендә татарларга да, магулларга да нәфрәт тулып ашкан. Аларны кайчан да булса үзенә тез астына бөкләмәкче була. Аннары бу кунак, әле яшүсмер генә булса да, куркуны һәм чигенүне белми, үзенә бүгенге халәте белән һич тә риза түгел. Димәк, ул әле, яше үсеп житкәч, үр артыннан үрләр яулаячак.

Нагу-Баянның алдагы сүзләре Тимучин күңеленә сары май булып ятты.

— Сез икегез дә яшьләр, бер-берегезне канлы орышта сынап танышкансыз. Гомерлек дуслар булып калыгыз. Мин угылым Бавырчыны, ярдәмчә итеп, синең белән озатам, кыят бәге. Әйе, әйе, ялгыш ишетмәдең. Мин ышанам, син әле кыятлылар бәге генә түгел, барча магулларның ханы булачаксың.

Бик озак вакыт буге дәвам иткән жәбер-битәрләрүләрдән соң каенана авызыннан тәүге тапкыр мактау сүзләре ишеткән киленнеке сыман, Тимучинның да күзләре дымланды, шуны күрсәтмәс өчен башын түбән иде:

— Рәхмәт сиңа, оста.

Тимерче углы Жәлмә ишек катындарак утыра иде, көтмәгәндә ул да телгә килде:

— Мин туганнан бирле синең Бавырчың белән бергә уйнап үстем. Ул миңа иң-иң якын борадәрем төсле. Безне аермасаң, миңа да Тимучин бәк янына китәргә рөхсәт итсәң иде, хужам?

Нагу-Баян карар кабул итүдә инешне узган иде, иске ярга кире кайтып-мазар маташмады.

— Ярар соң, максат иткәнсең икән, хәерле юл сиңа. Мәгәр күңелеңә бик нык итеп киртлә: хыянәтне белмә...

Ике яңа дустаны янәшәсендә Балдак-Далага кире кайткан чакта бу жиһанда Тимучиннан да бәхетлерәк кеше булмагандыр.

Унөченче бәйләм

1

Андрей кенэзне ачу-нәфрәт хисе йомшак алмага төшкән корт шикелле талый, ул, теше сызлаган кеше сыман яңакларын тотып, ни кылырга белми утыра иде.

Күпме дистә еллар, ничә гасыр инде рус кенәзләре үзара тынышуны белми. Кечкенә бер сәбәп табылдымы, котырган эт шикелле шундук берсен-берсе таларга ябышалар. Ел саен ничәмә-ничә шәһәр жимерелә, елга-елга булып кан коела.

Соңгы елларда үзара яу йөрешү котсыз туфан сыман көчәйгәндәй булды. Нигезенә Киевтагы бөөк кенәз Ростиславның көтелмәгән үлеме сәбәп булды бугай. Аны Чечерск каласында кияве Олег янында кунак булганда әллә агуладылар, әллә инде үзе эчеп үлде — моны шайтан белсен. Бер мең бер йөз алтмыш жиденче елда Киев тәхетенә моңа кадәр Волынь кенәзе булып утырган Мстислав менеп алды. Менде дә шундук үзенә туганнан туган энекәшләренә, кардәш кенәзләренә каршы яу башлады. Ул башта Владимир атлы энекәшен Вышегород каласыннан куган иде, аннары инде Бөөк Новгородлылар өстенә ябырылды һәм анда хужа булып утырган мәрхүм кенәз Ростиславның улы Святославны да куды. Рәнжетелгән Владимир белән Святослав та, берничә еллар элек Андрей куганнан соң Киев тәхете янына барып елышкан, әмма яңа бөөк кенәз үченнән өннәре алынган энекәшләре Всеволод белән Глеб та — һәммәсе нәсел үгезе сыман көрәеп алган Владимир-Суздаль биләмәләренә килеп сыенды.

Андрей Киев хакименнән үч алырга сәбәп кенә эзли, ул ниндидер Ростислав-Мстиславларның бөөк кенәз дәрәжәсен йөртүләреннән тәмам туйган иде. Мстиславның Бөөк Новгородка хужа итеп кайсыдыр бер туганын утыртуы хакындагы хәбәрне ишеткәч тә Андрей үзенә дружинасын походка күтәрде һәм Новгородка буйсына торган Торжок каласыннан көл калдырып узды. Ул арада Боголюб үгезеннән коты алынган яңа хужа качкан, Бөөк Новгородта наиб булып хәзер халык үзе сайлап куйган Якун калган икән. Шул хактагы хәбәр генә Андрейны кире борылырга мәжбүр итте.

Аның каравы, Киевтагы Мстислав кенәз мондый жиңелү белән килешмәде. Хәзер инде үз чиратында ул да Бөөк Новгород өстенә гаскәр белән барды һәм үзенә улы Романны кенәз урынына калдырып кайтты. Мстиславның мондый тәкәбберлегә болай да ярсанган үгезне кызыл чүпрәк күрсәтеп котыртуга тиң бер адым иде. Өстәвенә, Мстиславның Смоленск жирендә Торопец каласын яндырып көлгә әйләндерүе турындагы хәбәр дә килеп иреште. Андрей шуннан соң чыгырыннан чыкты һәм

үз янына баш воеводасы Борис Жидиславичны бик тиз чакырып алды:

— Бу Мстислав инде ике ел буге саруымны кайната, миңа тынғы бирми. Тәртә арасындагы үшән бия сыман күндәм булудан туйдым, ул баш бирмәс Киевның умырткасын сындырырга вакыт. Үзебезгә буйсынучы һәммә каладан дружиналар чакыр, моңарчы болгарларның төшенә дә кермәгән олы гаскәр тупла. Урамда кыш, юл йөрүе читен дип, йолкыш көчек сыман шыңшып ятып булмас. Суыгына-буранына карамыйча юлга чыгабыз да Киев каласын тезгә чүктерәбез. Шунсыз тынасым юк!

Мең дә бер йөз алтмыш тугызынчы елның февраль башында Боголюб янына Муром, Рязань, Клязьма, Мәскәү, Суздаль, Ростов, Владимир калаларыннан көчле дружиналар килеп житте. Бу кадәрле гаскәр рус кенәзләре генә түгел, теләсә кайсы читят дәүләт өчен дә куркыныч көч иде. Андрей аның белән генә дә канәгәтләнмәде, Дорогобуж, Төньяк Новгород, Переяславль, Полоцк кенәзләре янына да яшерен чапкын куды, аларга өстәмә калалар, яңа биләмәләр вәгъдә итте. Владимир-Суздаль хакименең тәкъдименә күнгән союзниклар Вышегород каласы янында бергә кушылды. Кала капкаларын ачып каршылаган Давид Ростиславич яубашларны кенәз сараенда кабул итте. Күмәк әләм астына унбер кенәз тупланган һәм, әлбәттә, Андрейның күңеле сөөнечтән чүпрә сыман тулып ташкан иде. Ул сый өстәле артына тезелешкән кенәзләрнең кызышып алуын да көтеп тормады, күңелендәге ниятен башкаларга житкерергә ашыкты:

— Мин инде алтынчы дистәмне тутырып киләм, һаман кылыч болгый-болгый яуда йөрөп булмас. Әнә угылым Мстиславка унжиде яшь тулды, ул һәммәгез өстеннән дә төп яубашы булыр. Минем воеводам Борис Жидиславичны белмәгән кеше юктыр, аны Мстислав янына ярдәмче һәм калкан итеп куям. Бөек кенәз нинди генә үгетләүгә ябышып карамасын, чигенү юк. Йә мин шушында үләм, йә тәкәббер Киевны тезгә чүктерәбез...

Иксез-чиксез гаскәр пайтәхетне алтынчы март көнне камап алды. Киев хакиме Мстислав, Андрейның походы турындагы хәбәрне ишеткәч тә, үзенә ярдәмгә угыз-бәрәндиләрне һәм кыпчак жайдакларын чакырып өлгергән иде. Мәркәз кала көтелмәгән туган-дошманнарын бикле капкалар һәм ныклы оборона белән каршылады. Киевны һәрьяклап ике көн буена штурмлау бертөрле уңышка да китермәде. Сигезенче март иртәсендә гаскәр каршына Андрей кенәз үзе атылып чыкты:

— Киевны алганнан соң мин сезгә каланы өч көн буена таларга рөхсәт итәм. Әйдә, бу пычрак пайтәхет өстенә карчыгадай ябырылыгыз да капчык һәм олауларыгызны каладагы чиксез байлык-нигъмәт белән тутырыгыз.

Моннан да ялкынлырак үгетләү сүзләрен әйтеп тору артык шөгыль иде, суздальлылар агач диварлар өстенә ташкын булып менә башлады. Кала сагына баскан кыпчаклар юкка кан коюдан бигрәк, талау башлангач өлешсез калудан шүрләде, ахры. Беренче булып кала капкаларын шулар ачты. Алардан күрмеш, угыз-бәрәндиләр дә Андрей гаскәре ягына качып чыкты. Хатынын һәм улын дошман кулына ташлап, бөөк кенәз Мстислав көч-хәл белән качып котылды.

Киев халкын өч көн, өч төн буге кычкыртып таладылар. Хәмер эчеп алган сугышчылар үзләренә христиан булуларын да оныттылар. Асылташлар, алтын, байлык күрәп күзләре тонган ирләр София соборын да, башка чиркәү һәм монастырьларны да тоташ талап чыкты. Өченче тәүлек житкәндә собор-чиркәүләрдән алтын, рәсем, иконалар гына түгел, хәтта бакыр чаң һәм Инжил китапларына кадәр юкка чыккан иде...

Дүртенче көнне сугышчылар Киев халкын таланган София соборы янындагы төп мәйданга жыйды. Соборга терәтеп корылган агач күперчек өстенә кырыс йөзле Андрей күтәрелде. Сүзләре корыч аһәң белән, жан өшеткеч салкын яңгырады:

— Кенәзегез качты, ә сез жиңелдегез. Киләчәктә идарә итәр өчен мин сезгә бертуган энекәшем Глебны калдырып китәм. Мәгәр моннан ары Киев — пайтәхет тә, башлыгыгыз бөөк кенәз дә түгел. Мәркәз кала дәрәжәсе Владимирга күчә һәм рус биләмәләренә бөөк кенәзе тик мин булачакмын. Мин ул — бөөк кенәз! Мин ул — хаким! Жир өстенән юк булып көлгә каласыгыз килмәсә, шуны онытмагыз!..

2

Әмир Ибраһим хужа булып утырган иске пайтәхетне яулап кайтканнан соң Андрей кенәз Болгар тарафыннан алты ел буена һичнинди хәвеф-хәтәр белмичә гомер сөрдә. Хәтта, киресенчә, Идел буендагы соңгы яу тынгач та, Биләр тәхетенә менеп алган Ибраһим хан Владимир-Суздаль кенәзлегә белән дуслык элемтәләре генә эзләде, бер-бер артлы сәүдә кораблары куып торды. Ул гына да түгел, Андрей кенәзнен Изге Ана рухына багышлап Владимир каласында яңа собор төзәргә жыенуын белгәч, шул ук Ибраһим хан кораб-кораб мәрмәр ташлар да юллады, Даур атлы оста житәкчелегендә төзүчеләр дә жибәрде.

Ә менә бүген Клязьма сәүдәгәрләре кайтарып житкәргән соңгы хәбәр Андрей кенәз өчен карга каркылдавы сыман шыксыз, усал яңгырады:

— Арлар белән сәүдә итмәк булып Чулман, Нократ тирәсенә барган идек. Чипса тамагыннан үткән чакта Колын кальгасының каралары өстебезгә ябырылды. Арлардан тимер көбә,

айбалта, көмешлэнгән дирбиялэргә алыштырып алган кеш, су-сар, ак төлке тиреләренен һәммәсен бөртеген дә калдырмый таладылар. Сакчыларыбыз белән салчыларның барчасы һәлак булды. Үзебез чирмеш урманнары эченә качып кына котылып кала алдык.

Эт талаган шикелле кылка киёмнэргә төрөнгән, йөзләрен укмашып, чукланып беткән озын сакал баскан сәүдәгәрләрне күздән кичерде дә яңак сөякләрен уйнаклата-уйнаклата Андрей авыр хислэргә бирелде. Юлбасарлар — алар гамьсез көтүгә һөжүм иткән явыз бүре төсле. Беренче һөжүмнәрендә үк сыртлары, борыннары көярлек итеп сабак бирмәдеңме, алар әрсезләнәп-азгынланып тагын ябырылачак. Болгар юлбасарларын да, коточкыч үч алып, азгынлыктан биздерергә кирәк. Ләкин алардан үч алырга яубашы итеп кемне озатырга соң? Улы Мстислав Бөек Новгород жирендә болай да яуда йөри. Киребеткән новгородлылар Аккүл янында Суздаль дружинасын тар-мар иткәннән соң Андрей кенәз Муром, Рязань, Смоленск, Полоцк дружиналарын биреп улын шул тарафка озатып жибәргән иде. Аерым, ирекле кенәзлек булып исәплэнгән ул кала ягыннан күңел жылытырдай беренче хәбәрләр кайтып иреште дә инде. Мстислав Новгородка кадәр булган өч йөз чакрым арада барча авыл-кальгаларны көлгә калдырып узган, меңәрлэгән ир һәм хатыннары әсирлеккә алып коллыкка озаткан. Роман кенәз белән наиб Якун, капкаларны бикләп, калада оборона тотарга жыена, диләр. Новгород Киев түгел, Ходай Тәгалә ярдәме белән Мстислав кенәз әлегә тәкәббер каланы да яулар. Ләкин андагы яу күпмегә сузыла да дружиналар кайчан кире кайта бит әле? Ә болгарлардан үч алуны сузу һич ярамый. Андрейның вакыт сузуын болгарлар аның йомшаклыгы, көчсезлегә сыман кабул итмәгәе.

Озак уйлап, төрле яктан үлчәп карады да бөек кенәз үз янына Козьма пәһлеванны чакырырга кушты. Козьма инде ватага атаманы да, ирекле кош та түгел, Идел буендагы яуда яраланганнан бирле ул янә Андрей янында хезмәт итә иде. Дөрөс, аның кылыч белән чабылган сул кулы шул елда ук корыган агач ботагы шикелле кибеп, жансыз калды. Әмма Козьма пәһлеван сыңар кулы белән дә яуда теләсә кайсы батырга каршы чыга ала иде әле.

— Мин сине болгарларның арт сабакларын укытып кайту өчен Колын кальгасына жибәерергә булдым, — дип, Козьма күрөнгәч тә, Андрей кенәз үгезнең мөгезеннән эләктереп сүз башлады. — Көбәлэргә төрөнгән гаскәр биреп воеводалар кусам, болгарларның моны чираттагы житди яу дип кабул итүе бар. Ә без бал корты шикелле сиздермәстән генә чагып кайтыйк. Син Борис воевода кул астындагы биш йөз кешелек бер полкны ал да аларның һәммәсен гади киёмгә төр. Болгарлар

синен дружинаңны гадәти ушкуйлар, юлбасарлар ватагасы сыман кабул итәрлек булсын. Мәгәр юлда уяу, жәһәт йөре. Колын калыгасы урынында көл калдырып кайт...

Козьманы да озатып жибергәннән соң Андрей кенәз ике тарафтан да гел сөөнечле хәбәрләр генә көтеп яшәде, әмма нык алданды. Бөөк Новгород тарафыннан кайтып ирешкән соңгы хәбәр аның өмет канатларын рәхимсез көйдерде.

— Мстислав дүрт көн буе бертуктаусыз камау һәм һөжүм алып барса да, һичбер төрле жиңүгә ирешмәде. Аның ялга тукталганын күреп новгородлылар үзләре һөжүмгә ташланды. Меңәрләгән сугышчыларын дошман кулына калдырып Мстислав кала яныннан качарга мәжбүр булды. Хәзер Суздаль әсирләренен унысын бер тиенгә ләһләр базарында саталар, ди. Житмәсә, исән калган гаскәр кичә генә үзе яндырып үткән биләмәгә кергәч, әллә ничаклы сугышчылар ачлыктан һәм чирдән кырыла...

Кайтып керүгә тотып яңакламакчы булып, Андрей кенәз котырына-шаша Мстиславны көтте. Әмма тегесе әтисенен холкын-гадәтләрен яхшы үзләштергән иде, күзгә күренергә ашыкмады. Бер ай чамасы үтмәгәндер, бөөк кенәзнен күңелендәге бозын эретердәй яңа хәбәр кайтты. Мстислав икмәк амбарларын яндырып бетергәнгә күрә Бөөк Новгородта да ачлык башланган, чарасыз калган һәм ярсыган халык хәзер инде кенәзләре Романны да куып жибергән икән. Тиздән Новгородтан Боголюбка илчеләр килеп житте. Гозерли-гозерли Андрейдан үзләренә яңа кенәз бирүен сорадылар. Чама белеп ялындыргачкына Андрей аларга кайчандыр Киевта бөөк кенәз булып торган Ростиславның улы Рюрикны хужа итеп озатты. Ләкин үзенен күңеле һаман китек калды.

Бер кичтә, инде йокыга ятарга әзерләнгәч, Андрей бүлмәсенә күктән иңгән сыман Козьма килеп керде. Бөөк кенәз аны әле тиз генә көтми иде, Козьма пәһлеванның кайтып житүен чираттагы бер хәвефкә юрады, ярасына тоз сипкән шикелле йөзе жимерелде. Чыннан да, яубашының тәүге сүзләре сәер яңгырады:

— Әмереңне боздык, Колын калыгасын көлгә калдырмадык.

Андрейның күзләренә кан савып, аларның тутык тимергә охшый башлавын шәйләп, Козьма хәлләрнен асылын аңлатуга күчте:

— Сине яңа калыга хужасына әйләнүен белән тәбрик итәм, бөөк кенәз. Моннан ары Колын Хлыновка әйләнер һәм ул Нократ буенда сиңа буйсына торган яңа кала булыр.

Андрейның ирен читләрендә елмаю хасил булгач Козьма пәһлеван да туарылды.

— Без Нократ буенча Чипса елгасы тамагына чаклы бернинди тоткарлык-мазар белми төшеп життек. Колынны камап алып утлы уklar очыра башлауга андагы ар, чирмеш, тезләренә чүгеп, Тәңреләренә ялынырга тотынды. Болгар сугышчы-

лары санаулы гына иде, аларын минекелэр бик тиз чүкөп алды. Э исэн калган арлар безне калга читенэ чыгып һәм янэ тезлэренэ чүгөп каршылады. Моннан ары фэкать сиңа гына ясак түлэргэ вэгьдэ китерделэр. Мин анда шәһәр бәге билгеләп һәм йөз кешелек сак калдырып кайттым.

Үзе дә сизмәстән атылып килде дә Андрей кенәз Козьма пәһлеванны кочагына алды. Козьма урынында Мстислав булмавына ул бик үкенә, соңгы араларда әллә нишләп ерактагы улын сагына иде.

Ләкин бервакытны Мстислав кайтып кергәч бөөк кенәз аңа ачык чырай күрсәтеп маташмады. Сүзләрен дә авызына комтулган шикелле тешләрен шыгырдата-шыгырдата, усал тезде:

— Син бөөк кенәз күрсәткән олы ышанычны акламадың, ярты гаскәреңне яуда югалтып кайттың. Гөнаһыңны фэкать кан һәм яңа жиңү белән генә юып була. Яңа походка әзерлән. Болгар — көчсез, шуның өстенә яу белән барачаксың.

Ундүртенче бәйләм

1

Курсыбай бистәсенә ут төрткәннән соң Давыт сәет углы Мирхажи Биләр каласыннан качып китте. Ул әүвәл Болгарга килеп әмир Ибраһим канаты астына сыенды. Үзара кардәш тиешле Ибраһим аны Хәсән мәчетенә имам итеп куйды, якты йөзен, жылы сүзен кызганмады. Мирхажи имам-хатыйб һәм мөхтәсиб вазифалары белән генә канәгатьләнмичә Болгарның икенче катлам югары мәдрәсәсендә дә сабак бирә башлады, бик тиздән баш-аягы белән мөгаллимлеккә чумды.

Ләкин Ходай Тәгалә аны тынычлыкта озак вакытка калдырмаган икән. Башта пайтәхеттән Болгарга Давыт сәетнең аяныч үлеми турындагы хәбәр килеп иреште дә Мирхажиның күңел канатлары сынган кебек булды. Аннары тоткавыллар төнлә әмир Ибраһим каршына бер шымчыны тотып китерде. Шымчы дигәннәре, тентегәч, чапан итәкләре астына һәм итек кунучына зәһәр хәнжәрләр яшергән катил булып чыкты. Йөзенә бәрәп сорагач ул үзен кәрваннар озатып йөрүче гади бер кушчы итеп кенә танытмакчы иде дә, аягынан асып баш астына утлы күмер тезгәч, шундук телгә килде:

— Мин Мирхажи хәзрәтне үтерергә килдем. Бәрәж хан яллады. Йөз дә илле алтын дирһәм бирде. Ул Мирхажиның мәрхүм әтисе өчен үч-кан алуыннан да, аның болгарда «Илһун» фиркасен нигезләвеннән дә шүрли. Биле ныкны сындыру берни тормый, ә гыйсьянчы бер голәмә чәчкән орлыкны инсан-

нар күңеленнән сәнәләр, гасырлар буге да кырып алып булмый, ди. Шул мәсләктән чыгып, ул Мирхажиди хәзрәттән арынырга тели.

Мондый хәвәфне әйтмичә сер итеп калдыру утлы кисәүне жиң эченә яшерү белән бер иде, әмир Ибраһим үз янына Мирхажидини чакыртты:

— Безне капчыкта яшереп тотып булмый, барыбер тишеп чыга. Житмәсә, әле ул «без» дигәннәренән дә бер генә булмавы ихтимал бит.

Соңгы көннәрдә болай да төшенке-боек, саран килән чәсыман агарынган йөз белән йөргән Мирхажиди авызына су капкан шикелле сүзсез утыра бирде. Әмир Ибраһим жентекләбрәк аңлатуга күчте:

— Баш очыңа эленгән кылыч төсле сиңа хәвәф яный. Синәнң жаныңны кыярга озатылган бер катилне тоттык. Андый кабиһләренән янә дә килмәсенә һичбер ышаныч юк. Сиңа вакытлыча югалып тору хәерлерәк булыр. Инсан бәк миңа кода тиеш бәндә. Әйдә, шуның эргәсенә барып сыен. Бәрәж хан ошбу жиһанга мәңгелеккә килгән таждар түгел. Аның да муены сынар. Мәмләкәттә хак мәгыйшәт урнашуга сине бирегә янә чакырырбыз.

Әтисен жуйганнан соң Мирхажиди өчен Болгар да, жиһан да шыксыз-нурсыз булып калган иде, ул карышып, бәхәсләшеп-мазар маташмады. Үзе белән яшә кенә бер мөриден ияртте дә Чулман аръягына чыгып китте. Шуннан соң аның дистә елга якын гомере Таш-билбау, Эстәрле, Агыйдел, Әй, Ашкадар, Үршәк, Дим, Нокрыш, Сакмар буйларында йөрәп үтте. Бу дәвер эчендә кайсы гына кабиләләр белән танышып бетмәде дә нинди генә хәлләр күрмәде ул?

Кайсы гына жәйләүгә яки кышлауга барып чыкмасын, максаты бер — кабиләләргә ислам динен индерү, потларга һәм әллә ничә тәңрегә табынып, адашып яшәүче инсаннарны Хак Тәгалә юлына бастыру иде. Мең, табын, каныклы кабиләләрендәге ирләргә үгетләү, аларны мөселманнар өчен фарыз гамәл-гыйбадәтләргә ияләштерү, бер уйласаң, әллә ни авыр да булмаган икән. Әлегә кабиләләрдәге байтак жәйләү ирләргә кыш, жәй, яңгыр, жыл, агач, кеше, хайван, көн, төн һәм тагын әллә никадәрле тәңреләргә табынып яшәсә дә, алар жиһан, тереклек һәм мәгыйшәт белән ниндидер өстен, билгесез көч идарә итүен аңлый, боларга Ходай Тәгаләненң барлыгын вә бер генә булуын төшендерү таш кисүдәй жәфа түгел иде. Ә инде Таш-билбау, Чулман тамагы буйларына үтеп, андагы Тол, Танып, Миас, Сакмар, Жәек, Тубыл елгалары тирәсендә бөржән, истәк, әйле кабиләләренән кайбер төркемнәргә яшәгән тау-ташлы, чытырманлы төбәкләргә житкәч, Мирхажиди гел шаккатты. Дошман түгел, илчә дә үтеп керә алмастай почмакларга поскан байтак

кышлаудагы халык ирлэрнең агачтан юнып ясаган жєнес эгъзаларын муеннарына тагып йєри, єстєвенє, ниндидер кєч-куєт турында сўз чыктымы, ихлас кўнєлдєн суырып ўбє-ўбє, шул агач потка табыналар иде. Мирхажи шундый гыйбадєтчєлєрнең берсеннєн бу хилафлыкның сєре хакында кызыксынғач, тегенєң жавабы, гамєле сыман ук, сєер, кыргый янғырады:

— Минє шушы зиннєт дєньяга китєргєн бит. Мин жиһанда шушыннан да куєтлєрєк кєч барлыгын белмим...

Кўршє кышлауларда єлє тагын еланга, балык, торналарга табынучылар да байтак булып чыкты. Шуларга аларның хаталануларын, жиһанда Аллаһы Тєгалє атлы тиңсєз нєм бердєн-бер кєч булуын аңлата-аңлата Мирхажиның жыгы чыгып бетте, нєр кабилє, нєр кышлау саєн ничємє-ничє ай гомєре сарыф китте. Шуңа кўрє индє Билєрдє тєхєткє Ибраһим бєк менєує турындагы хєбєрнє ишеткєч тє биш-алты ай буєна Болгар тарафына кайта алмады ул.

Ниһаять, мєң бер йєз дє житмєшенчє елның язында Мирхажи тєвєккєллєп юлга чыккан иде. Лєкин Сєннє кичєп Бєжєнє елгасы буєна житўгє янє тукталырга мєжбўр булды. Бирегє кўптєн тўгєл гєнє ислам динєнє иңгєн бєжєнєклєр килєп урнашкан, алар индє якын-тирєдєгє тау нєм яланнарга, елга-кўлгє ўз атамаларын да бирєп єлгєргєн, ємма ўзлєрє мєжўсилєк, кўчмє тормыш горєф-гадєтєннєн арынмаган икєн.

Болгарларның кўршєдє гєнє урнашкан Чалмат, Тємтўбє аймакларындагы ирлєр белєн бергє ўткєрєлгєн язгы чєчў мєшєкєтлєрєннєн арынгач, бєжєнєклєр Сабан туєн бєйрєм итє иде. Сєн, Сикия, Зєй, Калмыя, Шєбєз, Игєнє, Мєллє тарафларындагы жєйлєўлєрдєн килгєн кунакларның кўпчєлєгє Ык буєндагы Аю-кєйдергєн ўзєнлєгєнє жыєлуын белгєч, Мирхажи да тантанадан читтє кала алмады. Кайчандыр япъ-яшь шєкєрт булып, ун ел дєвамында оєтазыннан ниц тє аєрылмыйча йєри-йєри хєзєр индє чєм-кара сакал-мыєк ўстєрєп жибєргєн тугры мєридє Ирмєшнє дє, єлбєттє, ўзє белєн алды.

Ык буєна житєп гажєєп киң ўзєнлєккє кєргєч сєйяхларның икєсє тиң хєйран калды. Ызєнлєкнєң як-яклары буєнча зур бер божра хасил итєп тєзелєшкєн ап-ак тирмєлєрнєң, чатырларның саны мєң белєн гєнє дє бетми, ахры. Ул гына да житмєгєн, бєжєнєклєр нєм кунаклар, тєртєлєрє югарыга кўтєртєп бєйлєнгєн арбаларны бер-берсєнє тєрєтє-тєрєтє тєзєп, хєрби ыстанга биргєсєз божра ясаганнар. Зур тўгєрєк єчєндє, нєр тирмє каршысына диярлєк казаннар асылган. Шул казаннар тирєсєндє чєч толымнарына кємєш тєңкєлєр, кўкрєклєрєнє хєситє, биллєрєнє чєчєклє-бизєклє альяпкычлар таккан килєннєр, кыз-кыркын, шулар белєн рєттєн ўк чыр-чу килєп йєгєрўчє йєзлєгєн бала-чага кайнаша. Əллє ничє урында тирмє каршына чыгып, хєтфє ўлєнгє тєзлєнгєн чєчєннєр кубыз йє чєң чиртє.

Шулар сузган кобайыр авазлары, талгын гына пыскып ятучы учаклардан күтәрелгән сыек-зәңгәр төтен божралары шикелле үк, үзәнлек өстенә кабат кайта-кайта уйнаклай. Учак һәм арбалар тирәсендә ирләр бик күренми. Алар янәшәдәге дүрт-биш тирмәнең арадан зуррагына жыелып утырганнар да сөжү яки кымыз сөзә-сөзә бәхәс куерталар.

Жыручы бер карт янына тукталгач Мирхажиди үзәнлек атамасы турында сорамый түзмәде:

— Һи-и, борадәр, ошбу кушаматның хикмәте бар аның,— дип, жыручы карт сайрар алдыннан канатларын төзәткәләгән кош шикелле мыек чылгыйларын сыпыра-сыпыра тәмләп тезеп китте.— Элгәре заманнарда ошбу тарафларны күптин-күп урманнар хасил иткән. Искил атлы ыру бабаларымыз ошбу эргәгә иңгәннәр дә, йөзәр еллык имән илә карагайларны аударып, ышна арчыганнар. Ык тирәсендә сачәк-үлән бихисап булганга күрә умарта оялары да корып жибәргәннәр. Мәгәр боларның умарталыгына бер әрсез аю ияләшкән дә тегеләргә тынгы бирми икән бит. Килә дә умарталарын вәйран итеп, балларын гел сосып китә икән. Бигеш атлы бик фәһемле бер карт шуннан ары ошбу әрсезгә мондый тозак корган. Тоткан да, бер умарта оясын тоташ балга буяп, салам кибәне эченә яшергән бу. Бер заманны аю килеп житкән, кибәнне актарып оя янына кергән. Шул вакыт моны сагалап торган инсаннар кибәнгә ут элгәннәр. Барча йоны өтәләнеп-көеп беткән аю, билгеле ки, ду китереп улап урманына качкан. Шуннан ары ошбу тарафта бер дә күренмәгән. Шушы вакыйгага бәйләп ошбу үзәнлектә Аюкөйдергән кушаматы ябышып калган да инде, менәтерәк...

— Чаптарлар бәйгесе башлана! — дигән хәбәр ишетелүгә ир-ат белән бала-чаганың күбесе халык телендә Дәрвиш ермагы дип атап йөртелгән инеш яры буенча тезелеп басты. Ир-атлар бар дөньясын онытып, сызгыра-әйдәкли бәйге барышын күзәтте, ә Мирхажиди һаман атамалар тарихы турында төпченүен белде. Әмма инешкә бәйле атама вакыйгасы күңелсез һәм моңсу булып чыкты. Бу инешкә билгесез бер дәрвиш батып үлгән, әйләнә-тирә халкы, мәрхүмне изгегә санап, сулыкны әле Әүлия чишмәсе, әле Дәрвиш ермагы дип атап йөртә икән.

Чаптарлар кушаматын да, аларның хужаларын да белмәгәч Мирхажиди ат чабышын күзәтү бер дә кызык тамаша түгел иде. Шуңа күрә ул инеш буен ташлап үзәнлек уртасында, биредә инде күптән хасил булган түгәрәк янына килде. Түгәрәк эчендә иңнәренә көянтә аскан киләткәннәр, авызларына йомыркалы кашык капкан малайлар йөгәрешә, бер як читтәрәк чиратка тезелеп баскан егетләр шома баганага менәргә азаплана, икенче бер башта мәргәннәр алышы бара һәм, иң мөһиме, кыл уртада билләренә чуклы сөлге салган әзмәвердәй таза-таза ирләр көч сынаша иде. Берсе, утлы күмер эчендә пешкән бодай сы-

ман, кара-чуыр тәнле, икенчесе гөбе шикелле тәбәнәк һәм юан билле. Көрәшчеләрнең бил алышын карый-карий Мирхажины да комар сарып алды:

— Юан корсак иярәп кенә йөри. Аягында хәл юк, әйләнде-реп капла! — дип һәвәсләнеп кычкырып куюдан да тартынмады ул.

Ләкин якын-тирәдә Юан корсак өчен жан атучылар да байтак кына икән, бер-икесе шундук аваз салды:

— Казан кызмый торып аш та пешми, куалама, сәйях. Кәндел бөтен Чалмат аймагында батыр калган инсан. Аның билен алырдай пәһлеваннар Болгар мәмләкәтендә дә бик сирәктер.

Әлбәттә инде, кара-чуыр көрәшчене яклап чыгучылар да тиз табылды.

— Һе, әйтеп тә куясыз инде үзегез, борадәрләр. Аңа китсә, безнең Бакыр Зыя да арба мүчәсеннән төшөп калган кендек түгел инде. Аны алышта чалкан ыргытырдай бәдәнлеләр безнең Тәмтүбәдә бөтенләй дә юктыр.

Кәндел белән Бакыр Зыя мәйдан уртасында озак таптандылар. Кәнделнең аякларында, чыннан да, ныклык, куәт дигәннәре бик чамалы иде, күрәсең. Зыя суырып ала башлаган һәрбер адым саен Кәндел әле табаннары белән яшел үлән өстендә шуышып йөрдә, әле көндәшенең күкрәгеннән качып читкә аву-янтаюны мәгкульрәк саный башлады. Аның хәйләгә керешүен яндагылар да сизеп өлгерде, берничә тарафта ачулы аваз купты:

— Тавыклар кымтырыкларга да рәте калмаган йолкыш этәк кеби качып йөрмә инде, житте сиңа!

— Әй, син, Кәндел! Бер мәртәбә бил тартырдай да гайрәтең юк икән, нәжес салган капчык сыман торма, сөлгеңне ташла да ычкын.

— Үзегезне Бүзбикә чыгып урганчы алышны төгәлләгез, әйдә.

Бүзбикә дигән атны ишетү Мирхажины аптырашка салды. Әмма әлегә исем мәйдан уртасындагы көрәшчеләргә дә чыбыркы сыманрак барып төште, ахры. Моңа кадәр иренеп, үшән кыяфәттә генә бил алышкан ирләр йөгерә-сикерә йөри башлады. Ул да түгел, Бакыр Зыя күз ачып йомарлык бер арада Кәнделне баш-аркан әйләндереп тә атты. Икенче мизгелдә үк түгәрәктәге халык сузып-сузып чакыруга күчте:

— Бүз-би-кә! Бүз-би-кә!

Мирхажи барыбер дә әле мәйданга шундый сәер кушаматлы берәр ир-ат чыгар дип көткән иде. Ә түгәрәк уртасында карап торышка егерме-егерме биш яшьлек, озын буйлы, таза бәдәнле бер кыз пәйда булгач, ул тораташ шикелле хәрәкәтсез калды:

— Әстәгъфирулла, нинди галәмәт бу? Сездә ирләр илә хатыннар да бил алышамыни? — дип, Мирхажиның аптырап

сөйләнүен күршедәгеләр әйтерсең лә бөтенләй ишетмәде. Ирләр, бала-чага, кыз-кыркын сузып-сузып алкышлавын белде.

— Бүз-би-кә! Бүз-би-кә!

Озак көттөрөп тормады, чирәмдә яткан сөлгене кулына алды да, беркадәр тарткалап-бөтергәләп торгач, Бүзбикә аны көндәшенең биленә дә салды. Әле бер, әле икенче якка авыша-авыша Бүзбикә белән Бакыр Зыя мәйдан буйлап таптана, әвәрә килә башлады. Мирхажи әле һаман үз күзләренә үзе ышанмый, бу алышны ул Чалмат, Тәмтүбә, бәжәнәкләрнең сәер бер йоласы шикелле генә кабул итә иде. Ләкин инде көндәшләренә гыж-лый-гыжлый сөлге тарткалавын, бигрәк тә Бакыр Зыяның Бүзбикәне күкрәк өстенә суыра башлавын күргәч Мирхажи кайнар су бөркелгән шикелле куырылып калды:

— Кит инде, әкәмәт, шулай ярыймыни? Зыялы һичбер кавем мәгъкуль күрмәс нинди хилафлык бу? — дип сөйләнә-сөйләнә Мирхажи түгәрәк уртасына чыгарга омтылса да, күршедәге ирләр терсәкләрен куеп аңа юлны бүлдә:

— Тик кенә тор. Узган ел Бүзбикә ошбу Бакырга оттырып киткән иде. Быел менә җавап кайтарырга форсат чыкты.

Бу вакытта мәйдан уртасындагы Бүзбикә башын әүвәл көндәшенең култык астына яшерде дә кинәт нык талпынып Бакыр Зыяны зур маһирлык белән үзенең күкрәкләре өстенә суырып алды. Менә ир-ат пәһлеванның аяклары жирдән аерылды, Бүзбикә яман кычкыра-кычкыра артка чигенә башлады. Тагын бер мизгел үтәр һәм Бүзбикә инде Бакыр Зыяны баш аркылы күтәрәп атар кебек иде. Әмма шул мизгелдә Бүзбикә әллә үзе абынды инде, әллә көндәше сиздермәстән аяк чалып-фәлән өлгерде. Көтмәгәндә Бүзбикә чалкан ауды, ә Бакыр Зыя гөрселдәп кыз баланың күкрәкләре өстенә барып төште. Мәйданга «ы-ы-э-эһ» иткән аваз яңгырады, Бүзбикәне кызганудан байтак ирләр карашын читкә борды. Көрәшне күзәтеп торучы казыйлардагына ниндидер кичереш тойгылары һич тә чагылмады, алар үз вазифаларын башкаруны белде.

— Бер якка да өстенлек бирү юк, сөлгеләрне янә билгә салышыгыз.

Казыйлардагы мондый мәнсезлекне күреп Мирхажи мәйдан уртасына атылып чыкмакчы булды.

— Алышны туктатыгыз! Акылга вә шәригатькә сыймас язык гамәл, хилафлык лабаса бу!

Үз юлында очраган терсәкләргә төрткәли-төрткәли Мирхажи түгәрәкне ерырга чамаласа да, тирә-юньдәгеләр аңа ирек бирмәде. Ул гына да түгел, терсәкләренә катырак эләккән ике ир-ат, чапан изүеннән чорнап, Мирхажины түгәрәк тышына ук чыгарып атты. Йодрык төйнәгән берсе яман ажгырып Мирхажи өстенә килә башлаган иде дә артта Ирмәш тарафыннан яңгыраган сүзләр аны шып туктатты.

— Гөнаһы алудан куркыңыз, мөселманнар. Сөз Мөхәммәт пәйгамбәр сөләласыннан туган Мирхажид хәзрәтне, шәриф сәет Давыт углын рәнжетәсез булып.

Кызу канлы ирләр гафу үтенә-үтенә тиз арада күздән югалды. Мирхажид үзе тагын ни кылырга белми тора иде. Шул вакытны күк күкрәгән төсле тавыш чыгарып мәйдан телгә килде:

— Бүзбикә, Бүзбикә! Афәрин, мәрхәмә!

2

Ык ярында узган әлегә алыш Мирхажид күрәчәк сәер хәлләрнең башы гына булган икән әле.

Аның кайчандыр бөтен Болгар илендә абруй һәм шөһрәт казанган Давыт сәет углы икәнлеген белгәч, Тәмтүбә аймагының башлыгы Кормаш би Мирхажиды кунакка дәшәп алды. Кормаш бинен егерме дүрт киргәле ак тирмәсә Дәрвиш ермагына терәлеп утыра, хужа исә Ык буена Сабантуйга килгән барча аймак һәм ыру башлыкларын бәхәс белән сый тулы учак жылысы янына жыеп алган икән.

Мирхажид тирмәгә иңгәндә Кормаш би табынның иң түренә кунаклаган иде. Аның бер янәшәсендә сәйлән бөртекләре белән бизәп чигелгән калфаклы Бүзбикәне күргәч, Мирхажид астын агым су ашап бетергән язгы боз өстенә кергән саксыз юлаучы сыман сискәнәп һәм югалыбрак калды. Моны табын хужасы үзе дә тоеп алды, ахры, көлемсери төшәп аңлатуга күчте:

— Катыйнарым өчәү булса да, мине берсе дә углан китереп сөендермәде бит, хәзрәт. Апара әчеткечәм зәгыйфьрәк булгандыр инде, каһәр.— Табындагы барча кунак тыенкы гына көлемсерәп куйды.— Аның каравы, менә, Бүзбикә кызкаем һичбер тарафта тыю-киртә күрмәенчә үстә. Шуңа күрәдер инде ир-ат кавемәнә биргесез инсан булып житлектә. Син, хәзрәт, минем Бүзбикә-карлыгачым өчен юкка хафалангансың. Ходайга мең шөкер, бәйге-алышларда аны сирәк бәндә генә жиңә әле...

Бүгенгә чаптарлар һәм көрәш бәйгеләрен искә ала-ала байтак утырдылар. Сый-нигъмәткә, чәйгә үрелгәндә Мирхажид әледән-әле Кормаш би ягына күз сала һәм Бүзбикәнең дә бикеш кына үзенә төбәлеп утыруын сизенә иде. Әмма карашлары очрашудан шүрләп Мирхажид күп чакларда үзалдына йомылып утырырга мәжбүр булды.

Кояш шәфәкъ сызыгына авышкан бервакытта тирмә тышында кыз-кыркын, егет-жилкәнчәк жим күтәрәп чыккан хужаны күргәч жанланып сөенүче тавык-каз өерә сыман чыр-чу килеп көлешкән тавыш ишетелде. Берәздән инде аңа су чәчрәткән, инеш чупылдаган авазлар да кушылды. Соңарудан курыккан шикелле житез хәрәкәтләнәп Кормаш би кунаклары саф һавага дәште.

— Безнекеләр инештә су коена булыр. Әйдәгез, кунаклар, ошбу изге йоламызга мөнәзара кылайк.

Башкалар белән бергә кузгалып тирмә тышына чыккач Мирхажи кайнар энә йоткан кеше сыман тынсыз калды. Дәрвиш ермагының ике яры тиң тамаша кылырга жыелышкан халык белән тулы, ә инештә исә яшь-жилкенчәк, кыз-кыркын, егет-жилән анадан тума килеш су коена иде...

— Әстәгъфирулла, язык, гөһә! — дип пышылдый-пышылдый, Мирхажи күзләрен чытырдатып йомса да, таныш тавыш аны тиз арада жиһанга кайтырга мәжбүр итте:

— Бар, ахирәтләрең илә син дә коенып чык, кызым.

Мирхажи шүрли-курка гына керфекләрен ачты һәм йөзе учакта пешкән кысла шикелле кызарып-янып чыкты. Инеш ярында Бүзбикә кыенсыну-тарсынуны белмичә өстендәге киём-нәрен салып тора иде. Менә ул көмеш тәңкәләр белән бизәлгән матур хәситәсен, чигүле киң күлмәген, аның эчендәге ак итәген салып ташлады. Яр өстендә, калын толымнарын иңбашларына таратып салган, тыгыз, мул күкрәкле, озын, таза ботлы, шома, ал гәүдәле алиһә хасил булды. Сихри фәрештәләргә тиң әлегә сылу йомры имчәкләрен ике кулы белән каплаган хәлдә берәз гына вакыт торды да колын сыман уйнап-сикергәләп инеш суына чумды. Ә Мирхажиның инде әлегә манзараны ташлап китү түгел, бал өстенә килеп кунган бичара чебенгә охшап аяк кыймылдатырлык та куәте юк һәм, иң сәере, хәзрәткә бу халәт ләззәт китерә иде...

Алар бер-ике айдан соң, тәмтүбәләләр үз аймакларына кайтып Зәй елгасы буенда яши башлагач кына йөзгә-йөз килеп очраштылар. Анда да әле тәүге адымны ясаучы тәвәккәл жан иясе һаман да шул Бүзбикә сылу булды.

Ул чакны Кормаш би үзенә яраннарын, туган-тумачасын Кичү елгасы буена ауга дәшкән иде. Аерылгысыз Ирмәшне үзе белән алып Мирхажи да ерак юлга чыкты. Наратлы тау буендагы иңкүлектә житкәч тәмтүбәләләр дистәгә якин тирмә корып урнашты. Кормаш би һәр төн ирләренә каравылга билгеләп кенә калмады, күз-колак булыр өчен Урсала, Куаклы, Каратай елгалары ягына да ертаулар куды. Әрәмтамак булып ятудан тарсынып-хурланып Мирхажи да энә шул ертаул чапкыннары белән бергә Каратай буена, тирә-якны күзалларга китте.

Жир өстенә инде күптән караңгылык иңгән, алар исә Акташлы чишмә буена житеп килә иде. Берзаманны ертаул нөгәре артында, алардан беркадәр калышып юыртучы япа-ялгыз жайдак пәйда булды. Ертаул башлыгы Вәжи мәргән аны күреп чапкыннарны тыйган иде дә, ялгыз жайдак уңъякка каерылып Артышлы тау өстенә менеп китте, якынаюны кирәк санамады. Мәһабәт, мәгърур чыршы, нарат, карагай өсләрендә елгыр тиен сыман сикергәләп йөзгән түгәрәк ай яктысында ул, әкиятләрдән

калыккан гажәеп олы гәүдәле пәһлеванга охшап, озак вакыт буге тау сыртында хәрәкәтсез торды. Мондый билгесезлек ертаулардан бигрәк, чабышкы атларның үзәгенә үтте, күрәсен. Урынында усал таптангалап, тау сыртындагы әкияти аргамак аваз салды:

— Иh-ha-ha-ha!

Аңа җавап итеп ертаулар ияре астындагы чаптарлар да әүвәл тоякларын җиргә бәрәп алды, аннары иңкүлекне ат кешнәгән аваз күмәп китте. Ул тынуга ертаул башлыгы Вәжи мәргән көлемсерәп кенә кул селтәде:

— Ошбу айгыр таныш, Буран лабаса ул. Әh-hә, аңлашылды.— Аннары инде Вәжи мәргән шактый сәер итеп Мирхажига дәште.— Хәзрәт! Бар, тау башына чап та теге җайдакны монда чакыр әле.

Юлга чыкканнан соң үзенә дә шәхси йомыш табылуга канатланып Мирхажиге тау ягына очты. Әмма тау сыртына менеп җитсә, анда җайдак күренми, һаман да шул әкияттәгә пәһлеваннар сымак юкка чыккан иде. Мирхажиге сыртның әле бер, әле икенче ягына төшөп карады, тау битендә ялгыз җайдак барыбер күренмәде. Балтасын елгага чумдырган бичара шикелле коелып төшкән хәзрәт аптыраудан инде атның тезгеннәрен дә ычкындырган иде, Туры бия үзе аны артыш куакларына таба алып китте.

Куаклыкка җитәргә нибары бер дилбегә озынлыгы гына ара калган иде. Шул вакытны кинәт һаваны йомран сызгыруына охшаш тавыш кисеп үтте дә Мирхажиге иңбашларын кылдан үргән аркан чорнап алды. Җайдактан бигрәк ат өректә, ахры. Ул яман пошкырып тау битеннән югарыга таба сикерде, хәзрәт эреле-ваклы чуерташ белән аралашкан куе үлән өстенә мәтәлеп төште. Сырты, баш чүмече белән җиргә бәрелүдән сыны каткан иде, берникадәр ара тынсыз калып, кузгала алмый ятты. Шул чагында аның каршына серле шәүлә килеп тезләнде, кайнар, гажизләнгән тавыш ишетелде:

— Имгәтеп-мазар куймадыммы сине, Мирхажиге? Эх, мин, ирдәүкә!

Мирхажиге инде каршына килеп тезләнгән шәүлә иясенә кем булуын чамалаган иде, шулай да юри тын белдерми ятты. Шәүлә иясе исә тәмам еламсырауга күчеп аның күкрәгә өстенә капланды, назлы сүзләр тезде:

— Зинһар, күзеңне ач инде, бәгърем, җаныкаем! Ык буенда күргәннән бирле йокысыз калдырдың бит. Сиңа зыян-зәүрәт китергән булсам, аннан ничек яшим?

Шәүлә иясе хәзрәтнең керфекләрен, яңакларын үбә башлаган иде дә үзенә бер як читкә әйләнеп төшүен сизмичәрәк калды. Икенче мизгелдә исә кимсетелгән җайдак аны кысып кочаклады, кайнар, сусыл иреннәр төнгә чәчәк таҗларына ох-

шап бергә кушылды. Моңа кадәр күбекләнган су өсте кебек болытлы күк йөзәндә чалкан ятып гамьсез генә йөзгән дуадак ай да мондый талымлы-әрсез гыйшык учагына шаһитлыктан читенсенде бугай. Ул да, инеш каядыр качмасын өчен Каратай елгасы буйлап яр өстенә сакка куелган каравылчылар сыман тезелеп утырган биек, төз наратлар гаскәре артына чумып, тиздән юкка чыкты...

Зәй буендагы кышлауга әйләнеп кайткач та, шаулатып-гөрләтеп, Мирхажи белән Бүзбикәнең туен үткәрделәр. Кормаш би йортына кунаклар күп жыелган, сый-тантана мәңге йомгакланмас кебек тоела иде. Көтмәгәндә Ибраһим ханнан шәхсән Мирхажигә атап жиберелгән фәрман килеп төште. Ул кияү егетенәң үзенә генә түгел, Кормаш би йортына да абруй китерә иде, шуңа күрә аны барча кунаклар каршында кычкырып укыдылар.

— Синең Агыйдел буендагы кабиләләр эргәсендә кылган барча изге гамәлләренә хакында яхшы хәбәрдармыз. Вәли сәет угылы булган олуг затка үзенәң исемен мәмләкәт иминлегә бәрабәренә кылган гамәли эшләр илә бизәргә дә, шаять, бик вакыттыр. Чулман дәрҗәсы буйлап төшүче кяфер ушкыйлары мәмләкәтемезгә һаман тынгы бирми. Без Мәләкәс илә Чулман кушылган төштә, биек тау сыртында яңа кирмән корырга карар кылдык. Ошбу олы вә җаваплы вазифаны, Давыт сәет углы, сиңа тапшырамыз. Тәмтез, Чалмат, Тәмтүбә аймакларындагы төзүчеләрне җый да ошбу гамәлгә кереш. Ул яктагы ярлар ак ташларга бай булганга күрә яңа кирмәннең исемен киләчәктә «Чаллыяр» дип тәгаенләргә. Амин...

Шаулы туйдан соң төгәл тугыз ай үткәч Тәмтүбәдән Чаллыярга чапкын килеп җитте. Имән, карагай агачларынан өелгән биек-биек буралар тирәсендә кайнашып йөргән Мирхажигә төбәп әйтелгән хәбәрә кыска, анык иде:

— Бүзбикә хатының таза олан тапты. Синең малаң бар. Сөен, хәзрәт...

Очынып-очынып Тәмтүбәгә кайткан Мирхажи терсәк буга малаен күккә чөя-чөя горуранып дәште:

— Мәңге үлем белмәс Мөхәммәтгаләйһиссәлам нәселеннән бит ул. Аның исемен дә Мөхәммәтгали кушам. Угылым да үзенәң атын мәңге онытылмас гамәлләр илә бизәп калдырмасмы?..

Җиһанга инде мең бер йөз дә җитмеш икенче елның язы кәргән иде.

3

Мирхажиның Бүзбикәне һәм Мөхәммәтгалине алып кайтуына җиде-сигез ай да узмагандыр, Чаллыярга җан өшеткеч хәбәр килеп иреште.

— Чулман буйлап Болгар мәмләкәтенә таба урыс алайлары төшөп килә. Көймәдәге укчылар илә яр өстенә тезелгән жайдаклар саны жиде меңләп булыр. Башлыклары Вүлдәмир кенәзе Әндринен углы Мстислав, ди. Аның артыннан Муром илә Рәзән кенәзләре дә үз чирүләрен алып килә икән.

Мәләкәс тамагы янындагы тауга жыелган халык ел дәвамы диярлек ал һәм ялны белми эшләсә дә, яңа кирмәннен диварлары тулысынча төзөп бетерелмәгән иде әле. Шуңа күрә рус кенәзләренен яңа явы турындагы хәбәрне ишеткәч тә Мирхажиди хәзрәт пошаманга төште, йөзә язгы кояш астындагы боз шикелле зәңгәрләнеп чыкты. Әле ярый Чалмат, Тәмтүбәдән нөгәр башлыклары булып килгән Адай оста белән ташчы Мөхтәр яуга әзерлекне үз өсләренә алды. Шулар ике көн дигәндә тирән чокыр казытып, шуның эченә кабыгы да салдырылмаган карагай бүрәнәләрен утыртып өлгерде.

Ләкин беркөнне иртә танда пәйда булган рус гаскәре Чаллыярны тулгамага алып маташмады, кенәзләр жайдакларны да яуга ташламады. Йөзен сирәк кенә сакал төкләре каплаган Мстислав әмере буенча каеклардагы барча сугышчылар кирмән өстенә башакларына ут һәм сүс элгән ук яңгыры очыра башлады. Ике-өч минуттан соң кирмәннен дистәлөгән урынында янгын купты. Тәмтүбә ягыннан уйнаклап-уйнаклап усал жыл исә, ә кирмән эчендә утка каршы көрәшәргә коралы һәм суы да юк иде. Шунлыктан Чаллыярны тиз арада ташкыңа тиң янгын чорнап алды. Кирмән эчен йөзәрлөгән кешеләрнен тәшвишкә бирелеп, ачыргаланып кычкырган тавышы каплап китте. Шулай да, башларына ис тигән кешеләр шикелле әрле-бирле сугылып йөгәрә торгач, Адай оста белән ташчы Мөхтәр тәшвиш авазларын тиз бастырды. Соңыннан кирмән диварлары буенда шул ике башлыкның эшлекле фәрманнары гына яңгырап торды:

— Сугыш кораллары булган ирләр! Ике төркемгә бүленегез дә шәрәк капкасының як-ягына килеп тезелегез. Күперне төшерүгә үк, кирмән тышына чыгып, ике яклап яуга ташлангыз.

— Орыш башлангач та, мотлакан, күпер каршында бушлык хасил булыр. Калган барча инсан шул мәйдан аша ашыгыч төстә Мәләкәс ярына чыксын. Кораллы ирләр, сыртымызны каплап, иң соңыннан безнең эздән чигенер.

Сөңге, кылыч, жәя тоткан ирләр суярга дип сузып салганнан соң да тышауларын өзеп аягүрә баскан ярсу үгез сыман гайрәтләнеп тышка ыргылды. Рус жайдаклары чаллыярлыларының һөжүмен көтми иде, байтак вакыт буе каршылыксыз-нисез күзәтте. Ул арада утлы кирмән эченнән карт-коры, хатын-кыз, бала-чага да чыгып өлгерде. Ике яктан уратып алган яугирләр ышыгында чаллыярлылар Мәләкәс яры буйлап чи-

генә башлады. Фәкәть шул чагында гына рус жайдакларынын икеме-өчме алае хәрәкәткә килде. Болар әле үзләрен яуда сынамаган Муром һәм Рязань жайдаклары иде. Алар рәхим-шәфкәть күрсәтмичә болгарларны кылычлары белән телгәли башлады...

Сабий баласын күкрәгенә кыскан Мирхажи белән Бүзбикә ияргән төркем пайтәхәткә илтүче юл буенча качты. Ләкин артта әле яман сүгенеп дәшкән, әле ачыргаланып кычкырган тавышлар аермачык булып ишетелә, качакларның ашыкмый чарасы юк иде. Сулулары капкан, шабыр тиргә баткан чаллы-ярлылар чит-читләрен юка боз элпәсе каплаган киң инеш ярына килеп төртелгәнче шулай йөгәрделәр. Яр читендә сал йә көймә түгел, сыңар такта да юк, качаклар гажизлектән инде тәмам жебеп төшкән иде. Килгән юлдан тояк тавышлары тагын да яңгырабрак ишетелә башлагач качаклар да каударлана төште. Хәзер ни кылырга икәне һәркем өчен анык билгеле булса да, Мирхажи хәзрәт куәт биреп берничә сүз катты:

— Өстемезгә дошман килгәндә вә үлем куркынычы янаганда язык, гөнаһ турында уйлап торып булмый. Өстегездәге киёмнәрне салып төйнәгез дә суга сикерегез. Ошбу катилләрдән исән-имин котылсак, теге ярда учак ягып янә жылынырмыз.

Сабыен иңбашына күтәргән Мирхажи инеш суына таба атлаган гына иде, аның каршына Бүзбикә килеп басты. Карашы үткер, кыю, ә сүзләре гүя йөрәгеннән суырылып чыкты:

— Баланы бир. Теге якка Галиемне үзем күтәреп чыгам.— Мирхажиның сәерсенеп төбәлүе кыенсытты, ахры, Бүзбикә елмая төшеп өстәде.— Янәшәдә хатын-кыз да, бала-чага да бихисап. Аларга ярдәм кирәк булуы ихтимал.

Инеш әллә ни тирән түгел, ул Мирхажиның муеныннан артмый, әмма салкынлыгы тәннәрне өтеп-куырып ала, чымырдата иде. Еламсыраган, өшәнгән сабийларны күтәреп йөзә-йөзә Мирхажи инештә байтак чияләнде. Каршы якка чыгып сабыен яр өстенә салган Бүзбикә дә читтән генә күзәтеп торуны яхшысынмады, күрәсең, ике яр арасында әрле-бирле йөзеп бәргәләнгән кешеләргә ярдәмгә ашыкты. Алар яр өстенә икесе дә иң соңгы кешеләр булып чыгып егылдылар.

Качаклар яр өстендәге куе куаклыклар эченә кереп качкач, баскынчылар инеш аша үтеп маташмады. Шулай да сакалбайларның яман сүгенгән, әче сызгырган тавышлары байтак вакыт буе яңгырап торды. Качаклар ябагасын яртылаш койган ат шикелле таланган, шәрәләнгән урман уртасында һаман учак яга алмыйча, тешне тешкә бәреп интектеләр.

Төн житә башлаганда Бүзбикәнең тәннен әйтерсең лә ялкын чорнап алды. Аның маңгаена, беләкләренә кул тидерешле түгел, япъ-яшь, таза хатын ут шикелле яна, калтырана иде. Таң атканда ул аңын жуйды, күзләре ачык көенчә саташа да башлады.

— Гали, Гали балакаем, әйдә инде минем жырны сузыйк. «Зөләйхамыз Йосыфка хуш зиннәт бирде, үз кулыннан Йосыфның ул чәчен үрде»... Мирхажи, их, Мирхажи жаным!.. Галине мин яраттым бит, аны миңа китер...

Ике тәүлек буге шулай интекте дә караңгы төн кереп килгәндә Бүзбикә мәңгелеккә тынды. Икенче көнне аны инеш суында юып ярда жирләделәр. Мирхажи өч көн, өч төн буена бер дә купмыйча кабер янында ялгыз утырып чыкты. Чаллыярлылар килеп жирдән аерганда аның инде бөтен чәче ап-ак, ә тәнендә исә кыл кыймылдатырлык та егәре юк иде.

Качаклар якындагы бер авылдан яллаган арба өстендә ауный-ауный Мирхажи пайтәхеткә кадәр ике атна барды. Биләргә кергәч ул ил башлыгы турында белешкән иде дә, аны, чирү туплап, шәхсән үзе рус сакалбайларына каршы чыккан, диделәр. Мирхажи шуннан соң үзәк мәдрәсәнең дәрвишләр бүлмәсенә бикләнеп, бер чит-ятның да күзенә күренмичә, жиһан белән алыш-бирешен өзгән хаста кыяфәтендә айга якын ятты.

Ерак походтан кайтып төшкәннән соң Ибраһим хан аны үзе эзләтеп алды. Ул инде Мирхажигең кайгы-хәсрәте белән хәбәрдар иде, боргаланып-фәлән маташмады.

— Үлгән артыннан үлеп булмый, борадәр. Син сазлыкта үскән, үзәге черек усақ түгелсең бит. Вәли сәет нәселен дәвам итүче хәзрәт буласыңдыр. Бәс, бирешмә, нык тор. Гали угланың өчен дә юкка башың ватма. Илдә чыпчык үлми, Аллаһы боерса, аякка бастырырмыз. Чаллыяр атлы яңа кирмән хакында да артык хафаланма. Мәмләкәтемез вилаятьләрендә колчура да, урманнар да чиксез. Ул кирмәнне янәдән тергезермез.

Ибраһим телендә «колчура» сүзе яңа тәгъбир иде, Мирхажи берәзга сагаебрак калды. Гомумән, кичәге әмир белән бүгенге таждар арасында да Мирхажи байтак кына аерма тоеп алды, шуңа һаман дәшми утыра бирде. Ә Ибраһим хан аны янә яңа сүзе белән хәйран итте:

— Мин сине бөтен Болгар мәмләкәтенең олуг сәете итеп тәгаенлим, тәкъсир. Моннан ары мәгыйшәтнең вак-төяк хафаларын онытырсың, шаять. Шәригатемезнең изге кануннарын мәмләкәтнең барча почмакларына житкерү, бар халыкны ханга вә пайтәхеткә тугры жанлы итү синең бурычың булыр.

Мирхажи бу юлы да иренен чәйнәп утырды, җавап кайтармады. Озақ тынлыктан соң Ибраһим башын чайкап куйды:

— Һи-и, ошбу ата-аналар! Сабыйларына карата бер-беренә гел капма-каршы да була икән алар. Синең Бүзбикәң менә, нарасыен коткарам, дип үзе вафат булды. Ә Әндри, бирән, мал-зиннәт бәрабәренә угланын үлем бугазына үз ихтыяры илә озатып харап итте.

Мирхажи карашында кызыксыну уты кабынды. Ибраһим хан бәйнә-бәйнә төшендерергә тырышты.

— Мстиславның Идел буйлап безнең карьяларны талый-талый кайтып китәргә ниятләвен шәйләгәч, мин Ашлы каласы эргәсендә тозак корып куйдым. Шунда Мстислав каекларына ут элдек. Укчылары ярга чыга да алмыйча су астына китте. Мстиславка бер генә юл — ар вә чирмеш урманнары аша качу ғына калды. Мәгәр мин анда да көферләрне Көпшәк елга ярына китереп кыстым. Үзең беләсең булыр, ошбу елга өсте кышын да юнъләп катмый. Тулгамага алып төрле яктан чүки башлагач, сакалбайлар елганың бозлы суына чумарга мәжбүр булды. Мстиславның ярты чирүе шунда батып калды. Яш кенәз үзе дә аргамагы илә елга өстенә сикерде. Әүвәл очлымыние илә су астына китеп күздән югалган иде. Мәгәр аргамагы бик шәпле иде шул. Янә су өстенә калыкты. Иллә-мәгәр тәкъдирдән котылмыш мөмкин түгел икән. Сәүбән мәргән очырган сәрпи ук аның беләгенә барып кадалды. Шул яра үлекли башлаган да Мстислав, өенә дә кайтып житәргә өлгермичә, яман шешенеп, жанын тәслим кылган.

— Менә сиңа тәкъдир,— дип, ниһаять, Мирхажидә берчак телгә килде.— Ул Эндрин кенәз үзе болгар хатыны илә гомер сөрә бит. Шул хатын аңа ничәмә-ничә углан китерде. Ә бирән-тамак Эндрин Болгар мәмләкәте өстенә ике тапкыр килде, һәркайсында берешәр угланын яуда корбан итте. Иа Ходем! Ул Байгөл бикә шундай катил янында гомер эстәүгә ничекләргенә итеп түзә икән?..

Унбишенче бәйләм

1

Тимучин унсигезенче яше белән барган чакта Балдак-Далага кайтып Байшоңкар-Ясүгәй туграсы астында яши башлаган кыятлылар, нирунлылар саны кабат ике меңгә житкән иде инде. Әүвәл кыятлылар кача-поса һәм берән-сәрән генә өстәлеп торса, соңрак инде йөзәр-йөзәр тирмә булып та Тимучин канаты астына кайтып сыендылар. Болар күбесенчә Тимучинның агалары Дәритай, Тайчу, Канун кул астыннан качып кайткан ирләр һәм һәркайсының тиң аңлатмасы бер чамарак иде:

— Агаларың безне нә дошман һөжүменнән саклай, нә яңа жәйләү йә ганимәт таба белми. Алар ауга кабиләдәге жәмгыирне ияртеп чыксалар да, атылган жәнлекләрнең тиресен дә, сынын да фәкать яраннары белән бүлешәләр, безгә тоягы илә колагы ғына кала. Берәр чин бәгенең буралкы ат көтүен эләктерсәк тә, безгә йөгән түгел, тышаулык та тәтеми. Синиң атаң Ясүгәй баһадир андый бирән түгел, ул соңгы жамаяк дөгесен

дә тигез бүлешә иде. Атаңдагы гаделлек күчми калмагандыр, шуңа өметләнеп синең яныңа кайттык.

Шул зар, шундый сүзләр аша Тимучинга акыл белән сабак бирүләрен кабиләдәге ирләр үзләре, бәлки, сизмәгәндер дә. Әмма Тимучин аларның һәрбер фикерен күңел сандыгына бикләп барды. Тора-бара абруй-дәрәжәсен күтәрү өчен ул инде хәйлә һәм хыянәт кебек адымнарны ясаудан да бик үк тартынмады.

Бервакытны ауга чыккач юлда кыятлылар чаган татарларының сәүдә кәрванына тап булды. Татарлар, төнгелеккә туктап, арбалардан ыстан төзеп ята, мәйдан уртасында кул-аяклары пута-чылбырларга богауланган йөзәрлэгән коллар тезелеп тора, ә кәрванны ышыклап килгән сакчыларның саны биш-алты дистәдән артык түгел иде. Кул астында утыз-кырык чамасы гына жайдак булса да, Тимучин шул төндә үк һөжүмгә ташланырга ният итте. Аның эмере буенча кыятлылар әүвәл чаптарларын якындагы сырт артына илтөп яшерделәр. Төн уртасы узып киткәч кенә алар ыстанның әйләнә-тирәсә буйлап сибелеште. Һәркем өчен бурыч билгеләнгән, алар хәзер япъ-яшь баһадирның соңгы эмерен генә көтөп ята иде.

Арбаларын яннарына яткырып, араларына киез бәйләгән тоташ чылбыр аша ыстан эченә иң беренче булып Тимучин үзөтте. Бавырчы белән Жәлмә аның артыннан калмый шуышалар, болар өчөсө тиң тешләренә хәнжәр кысып капкан, кулларына кылыч тоткан иде. Богауланган колларны ыстан уртасына тезеп салсалар да, татарлар унар адым саен икешәр сакчы куйган булып чыкты. Ләкин инде сакчыларның күбөсө жебегәннәр, күкрәкләре өстенә килеп терәлгән ияк тирәсеннән мышнаган һәм пуфылдаган тавыш кына ишетелә. Тимучин, Бавырчы, Жәлмә сакчыларның һәммәсен тиң чәнчөп чыктылар да богауланган колларны уята башладылар. Колларның күбөсө ни булганын аңлап өлгергән иде, ым кагып йә пышылдап рәхмәт белдерүне кирәк санадылар.

— Мин синең колың гой, сиңа рәхмәт яусын.

Тимучин әле иреннәренә бармак тидерөп, әле йөдрөк сөлтөп тегеләрнең авызларын томаларга мәжбүр булды. Хәер, коллар үзләре дә һәр мизгелнең алтын бәһасө икәнлегөн бик тиз чамалады, ашыга-кабалана аларның һәркайсы иптәшләрен пута-богаулардан арындыра башлады, кулларында сакчылардан калган корал пәйда булды. Хәзер инде ыстанның тышкы ягында яткан кыятлылар өчен шартлы фәрман бирәсө генә калган иде. Тимучин якындагына пыскып азапланган бер кисәүне кулына эләктердө дә аны күккә чөйдө. Шул минутта ук кыятлылар арбалар чылбыры янында йөкымсырап утырган торгаклар өстенә карчыгадай очып ябырылды...

Татарлар коллыгыннан котылган әсирләрне кат-кат санап чыккач, аларның биш йөзгә якын булуы ачыкланды. Күбөсө

Ыссыккүл һәм Сәйхун тирәсендә сәүдәгәрләр ятмәсенә эләккән уйгыр, казакъ, угыз ирләре икән. Тимучинның әсирләргә төбәп дәшкән сүзләре бер үк вакытта шома да, кармаклы-әлмәкле дә булып яңгырады:

— Төрки илә магул бер ананың игезәк улларыдыр. Без, магуллар, сезне чин бирәннәре кулына барып керәчәк коллыктан азат иттек. Хәзер сез ирекле, туган ыруларыгызга кайтып китсәгез дә һичбер тоткарлык юк. Мәгәр уйланыгыз. Татар сәүдәгәрләре алып киткән чакта сезнең березгә өчен дә ул ырудашларыгыз акча түләмәгән, сезне коткармаган. Кайтып житү бәхетенә ирешсәгез, сез аларны гафу итәрсезме? — Жавап көтеп Тимучин тын торды, һичкем эндәшмәде. — Аннары кайтып житә алуыгыз да бик икеле. Менә күрәм, Онон буена килеп ирешкәнче һәммәгез дә коры сөяккә калган. Сездә бүген үк юлга чыгарлык жегәр дә юк, аннары юлда янә берәр сәүдәгәр йә бинең колына әверелү хәвефә көтеп тора. Шуна күрә мин сезне үз кабиләм учагы янына чакырам. Һәммәгезгә кәләш табылып, казан уртак булып.

Кыят мәргәннәренең күбесе уйгыр, казакъ, угыз ырулары яшәгән якка алып китә торган көнбатыш юл тирәли тезелешеп баскан, карашлары кырыс, аткылары үсал — әсирләрнең Тимучин тарафыннан әйтеп бетерелмәгән әмергә буйсынмыйча чарасы юк иде. Алар балаларын жуйган кыр казлары сыман тавышсыз-тынсыз гына, жепкә тезелешеп, Балдак-Дала ягына атладылар. Ялга дип тукталган беренче төн үткәч тә, таң атканда, кыят жайдаклары әсирләр чылбыры каршына өч казакъ иренең жөназаларын һәм биш-алты ук китереп ташлады. Тимучинның аңлатма-кисәтүе бу юлы да кыска, коры булды.

— Ошбу бичараларны минем мәргәннәрем уйгыр даласы ягыннан табып алып кайтты. Алар туган якларына кайтмакчы булып юлга чыкканнар да аймык тозагына барып юлыкканнар. Жирдә аунаган ошбу аймык укларын минем мәргәннәрем бичараларның тәнненән суырып алган...

Ялга тукталган икенче төндә әсирләрнең һәммәсе диярлек гел йокысыз чыкты. Ә таң аткач Тимучин инде яңа, кыргый адымы белән миңгерәтте.

Саф каршында әүвәл дәү күн капчык тоткан Тимучин пәйда булды, аннары Жәлмә белән Бавырчы куллары артка каерып бәйләнгән Билгүтайны чыгарып бастырды. Билгүтай һични төшенми, аптыраган иде. Ул аяклары белән типкәләп тә, симез, дәү гәүдәсе белән ыргылып та каршы торып маташты. Ул арада Тимучин инде кулларына тоткан капчык авызын ачты, бер сүз эндәшмәде. Менә капчык эченнән чыккан ак кеш тиреләре, алтын кысага утыртылган көзгә, көмеш очлым, алтын шәмдәл, мәржән ташлы нәни айбалта, йөзек-беләзекләр... Һәммәсе дә жир өстенә очты. Иң ахырдан гына Тимучин алтын путалар

белән бизәп ясалган нәни тартма чыгарды. Келәсен ачты да аны баш өстендә селтәп-селтәп алды. Тимучин каршындагы хәтфә үлән өстен сәт шикелле ап-ак энжә бөртекләре каплап китте. Телгә килеп сүз башлагач, инде Тимучинның тавышы жан өшеткәч салкын һәм хәтта аяусыз да булып яңгырады:

— Яуда табылган малны тигез бүлешү магулларның төп кануны иде. Билгүтай аны бозган. Менә моннан ике көн элек чаган татарларыннан талап алынган нигъмәтнең төп өлешен үл үзенә яшереп калдырган. Минем борадәрәм булуга карамастан, Билгүтай ошбу караклык өчен илле камчы илә жәзалана чак. Үл яшереп жыйган мәржәннәрне исә һәммә иргә, әйе, әйе, һәммә иргә бүлеп бирәчәкмез...

Аркасында бер исән жире дә калмаганга күрә йөзтүбән капланып һәм яман ыңгырашып яткан Билгүтай янына Тимучин төнлә генә керде. Акланып та, гафу үтенеп тә маташмады, кыска гына итеп күңелендәге уен ачып салды:

— Жан бирер алдыннан атай мәрхүм шундый васыять әйткән: «Магулларны юкка чыгудан бер тугра астына, бер йодрык булып туплану гына коткарачак». Мин ошбу вазифаны үз өстемә алам. Ә олуг гамәл бәрабәренә юлга чыккан чакта кителгән теш, канаган тез илә вакланмыйлар. Жиңү яулау өчен һәрбер чара кулай, чөнки жиңүченә хөкемгә тартмыйлардыр. Ошбу хакка түз вә яманлама мине, Билгүтай...

«Тимучин каты куллы, коры, мәгәр гадел, юлы гел унучан», — дигән хәбәрләр акрын-акрын гына бөтен Онон, Аргын, Далай-Нур, Керулен буйларына жәелгән магул кабиләләренә тарала торды. Балдак-Дала үзененә кайтып сыенучылар саны да хәзер инде айлап түгел, көнләп арта иде.

2

Елан елы башланып, унсигез яшь тулгач, Тимучин энекәшләре Билгүтай белән Хасарны да, мәңге аерылу белмәс яраннары Бавырчы белән Жәлмәне дә үзенә тирмәсенә чакыртып алды.

— Миңа кыятлыларның тулы хокуклы баһадиры булырга да вакыт, — дип башлаган Тимучинның тәүге сүзләрен барчасы тиң сәерсенә төшеп кабул иткән иде. Хужаның беркадәр көттәрәп тезгән алдагы гыйбарәсен ишеткәч авызлары ерылды. — Күпмегә кадәр миңа хатынсыз вә ятаксыз интегергә була? Анда Бөртексүлу да, шаять, мине көтеп тилмерәдер. Юлга жыеныгыз, калым хәстәрләгез. Бүләкләрне алгач Дәй чәчән эреп китәрлек булсын...

Кыятлылар юл буе уйнап-көлеп барды. Дәй чәчән дә кияү кәрваны күптән көткән икән. Шулай да ул Тимучинны таный алмыйча байтак вакыт гажәпләнәп торды. Кияү егете үзенә

кабиләдәшләренә бер дә охшамаган. Буге тегеләрдән бер баш калку, гәүдәгә нык таза, маңгае киң. Кыятлылар кара-кучкыл булса, Тимучинның чәчләре куге-жирән төстә. Яңакларында сакал бөртекләре дә юк, фәкәть борын астында гына сирәк-мирәк мыек төртеп тора. Аның каравы, егетнең күзләре ут бөрки, ихтыяр һәм гайрәт чалымнары бөтен торышында ярылып ята.

Коңгыратлар жәйләвендә атна буге туй иткәннән соң гына кыятлылар кайтыр юлга жыена башлады. Арбалар өстенә сандык-сандык бирнә чыгарып тезгәч карт Дәй чәчән тирмә эченнән якалары, изү, жиң очлары энже-мәржән бөртекләре белән кай-маланган гажәеп затлы тунны кулларына күтәрәп чыкты. Картның куллары һәм тәне калтырана, күзләре дә берәз дымлы иде. Сүзләрен дә көттерә-көттерә, ялындырып тезде:

— Ошбу кара төлке тунын тугыз сәнә элгәре безгә чиннәр каханы бүләк иткән иде. Буир-Нур күле эргәсеннән сезне ку-ган, синен атай-агаларыңны тар-мар иткән өчен... Инде атаң юк, урыны жәннәттә булсын... Магул илә татар ырулары ара-сында да дошманлык вә нәфрәт бетеп бара, Ходай Тәгалә шаһит, киленнәр алышамыз... Ике арадагы низагъ тәмам юкка чыксын, ике ыру алга таба гомер бакый дустанә вә имин хәят илә мәгыйшәт кылсын иде... Аналары миңа гел угыл китерде. Бөртекбикә бердәнбер кызым булып үсте, аерып жибәрү авыр. Аның кадерен бел, берүк сакла...

Кайткан чакта уен-көлке тагын да мул булды. Иң чиста сулы чишмәләрдә чайкап юган сыман алсу һәм саф йөзле, карлыгач канатыдай кыйгач кашлы, чем-кара толымнарын иңба-шына салган Бөртекбикә, чыннан да, фәрештәләр назы астын-да иркәләнәп үскән шикелле күз алгысыз чибәр һәм Тимучин аны кочып кайтуы белән үк бик бәхетле иде. Онон елгасын кичкән чакта аларга биш-алты арбадан хасил бер кәрван очра-ды. Бәхет-гыйшык хисеннән азган, туарылган Тимучин шулар каршында иләсләнәп-һаваланып кычкырып жибәрүдән дә тай-чынмады:

— Ясүгәй баһадир угылы, кыятлылар хужасы Тимучин коң-гыратлар бәге Дәй чәчәннең кызын алып кайта! Тимучин хәзер — тулы хокуклы баһадир. Әй, сез, аң булыгыз!

Каршы очраган кәрван арбаларында тугра юк, аларның кайсы ыру, нинди кабиләдән булуларын чамалавы читен, ә ияр өстенә менгән бер жайдакның карашы ут бөркегән сыман көйдәрәп һәм усал яна иде. Тимучин арбасына терәлеп узган чакта нәкъ шул телгә килде:

— Вакыт житкән икән, вакыт житкән. Мотлака, аң булыр-мыз.

«Вакыт» сүзенә нишләп басым ясый, нәрсә хакында кисәтә ул? — моны искәрәп торучы кеше табылмады. Ничек сәлам-фәлән бирми очрашсалар, шулай сабуллашмый-нитми аеры-

лыштылар. Ә Балдак-Далага кайтып керүгә Тимучин үзенен тирмәләренен бер өлешен Бүрехан тавы итәгенә күчереп кую турында әмер бирде. Шул көнне үк яшь баһадир тирмәләрен киртәләрдән корылган ыстан уратып алды, төнгелеккә аның тирәсенә дистәләгән торгак сакка басты. Кәләш күреп күзе томаланган яшь баһадир һавалана, шаша һәм үз куллары белән үзенә тозак коруын да абайламый иде.

Беренче төндә үк, таң атканда, аның шушы кияү ыстанына өч йөз жайдаклы нөгәр бәреп керде. Аны мәркәт бәге Чилуның бертуган энекәше Карасу житәкләгән һәм ул моннан унтугыз ел элек Ясүгәй тарафыннан рәнжетелгән абыйсы өчен үч алырга сусап килгән иде.

Кияү ыстаны өстенә иңгән хәвефне иң беренче булып айлун экәнен колчурасы Гайшә сизеп алды. Чәче-башы тузган шул Гайшә кереп төрткәли башлагач Тимучин һичбер нәрсә аңышмыйча торды.

— Йорт-ниргәңә этләр ябырылды. Тор, хужам, тор!

Тимучин этләр өргән аваз ишетмәкче булып колак салган иде. Тышкы яктан атлар пошкырган, ир-ат сүгенгән, агач сынган, ул да түгел, инде ачыргаланып-илереп кычкырган хатынкыз тавышлары бәреп-бәреп керде. Шик юк, Бүрехан итәгенә дошман һөжүм иткән, ыстан тирәсендә шулар белән торгаклар арасында орыш бара иде. Тимучин сикереп торды, кулларына хәнжәр, кылычын алды. Бер минут эчендә зинененнән йөз төрле уй сикергәләп узды.

Бүреханнан Балдак-Дала ерак, ярдәмнең тиз килеп житә алуы бик икеле. Житмәсә, Балдак-Далага дошман һөжүме хакында, йә, кем хәбәр итсен? Нигә, нигә диеп кабиләсеннән читкә аерылды ул? Татарның «Аерылганны аю ашар» дигән гыйбарәсенен кайтавазы шушы микәнни соң? Аннары, аерым кияү ыстаны кордырып та, Тимучин үзе берни отмады бит әле. «Сезнең якта әле туй булмады, кушылырга иртә»,— дигән булып, Бөртекбикә барыбер аерым тирмә кордырды, кичә шунда ятты. Аның сылуы, аның карлыгачы хәзер кайда икән?

Тимучинның соравын сизгән сыман шул минутта тыштан Бөртекбикәнең ачыргаланып кычкырган тавышы ишетелде:

— Тимучин, Тимучин!.. Әни, жаныкаем!

Яшь баһадир тирмә ишегенә таба ярсу болан сыман сикерде дә киез читен бер илле ачуга ук капылт сыны катты. Ыстан эче йөзәрләгән жайдак белән тулган, кулларында канга манчылып беткән кылычлар ялт-йолт итә. Әгәр күзләренә күренсәң, болар сине шул минутта кавын сыман телеп ташлаячак.

Тимучин күзенен угы белән Бөртекбикәне эзләп тапты. Аны бастырыктай озын буйлы, корык гәүдәле, әзмәвердәй бер ир иңбашына салган. Бөртекбикә, бичара, аяклары белән тибенгәндәй итә, тырмаша һәм тешли, ләкин имән кәүсәсе ши-

келле нык куллардан барыбер арына алмый. Житмәсә, «бастырык» пәһлеван ихахайлап көлеп аны һаман мыскыллавын, ярытыуын белә:

— Чылгыр, Чылгыр! Син Тимучин кәләшен эләктергәнсең. Мәгәр мин ошбу тотык чәчбине Ясүгәй-тинтәк шикелле үземә кәләш итеп алып олыламыйм. Мин аны сиңа, колчурама, хатынлыкка бирәм. Жегәрәң житкәнче тапала шуны, әйдә.

Бүрехан тавының итәген ат шикелле кешнәп көлгән тавыш күмеп китте. Мондый мәсхәрә Тимучин өчен тырнак астына шырпы кадап жәзалаудан кайтыш түгел иде. Ул әле генә «бастырык» пәһлеванга эндәшкән тавыш иясен эзләп тапты һәм ярчитенә сөйрәп чыгарылган балык сыман авызын ачты да катты. Ияр өстендә этәч сыман кукраеп утырган бу бәндә Тимучинга Онон елгасын кичкән чакта очраган ут карашлы жайдак һәм инде һичбер шик юк — ул мәркет бәгенәң бик тә якын бер туганы иде. Тау итәген ярып янәдән дә шушы кешенәң эмере яңгырады:

— Тимучины кайда соң әле моның, кыят батыры кайда? Миңа шуны тотып китереgez. Жигән тиешле энекәш дип тормыйм, мин ул кияү егетенәң тиресен үз кулларым белән тотып туныйм!

Карасуның «жигән энекәш» дигән булып төрттерүе, үзенчә, Тимучинны «Ясүгәй дәвамы түгел, Чилу бәктән яралган бала» дип мыскыл итү иде. Тимучин, каны кызышудан ядрә сыман шартларга житешсә дә, үзенәң көчсезлеген аңлаудан тешләрен, йодрыкларын шыгырдата-шыгырдата барыбер дә түзде. Ә берәздән берничә жайдакның жиргә сикереп төшүен күреп алгач, Тимучин тирмәнәң түр ягына ыргылды да, ак киезне хәнжәре белән телеп, ачыклык аша куаклыктар эченә кереп качты. Әмма аны мәркетләр дә шәйләп өлгерде. Карасуның ажгырып кычкырган усал тавышы колакларны гүя изеп-сытып узды.

— Барчагыз да Тимучин артыннан ташланыгыз! Тиз арада тотып китермисез икән, һәммәгезне суям!

Өч йөзгә якын жайдак бүре тавышыннан өркегән сарык көтүе сыман бердәм рәвештә алга ыргылды. Хәленәң үтә мөшкел икәнлеген Тимучин, әлбәттә, бик шәп аңлый иде, ул селәүсен шикелле тиз-тиз сикергәләп Бүрехан өстенә менеп китте. Атлар эре-эре ташлардан хасил тау сырты буенча менә алмаганга күрә мәркетләр баһадирдан шактый калыштылар. Ул арада Тимучин инде Бүрехан тавының икенче як итәгенә тәгәрәп төште дә әллә бурсык, әллә бүре өереннән бушаган зур бер өн эченә кереп чумды. Мәркет жайдаклары тау сырты буенча әрле-бирле сугылып әллә ничаклы вакыт үткәрделәр, әмма Тимучинның эзен тапмадылар.

Яшь баһадир кабат Бүрехан тау итәгенә әйләнәп кайткан

чакта кияу ыстаныннан күмер генә калган, анда Айлун экә, Бөртек кенә түгел, хәтта Гайшә дә юк, мәркетләр аларның һәммәсен тотыклыкка алып киткән иде. Тимучинның күзләреннән ике яшь бөртеге сытылып чыкты. Ләкин аларны Күк-Тәңрегә күрсәтү дә олы гәнаһ иде. Тимучин кискен хәрәкәт белән яңакларын тиз-тиз сөртеп алды. Теш арасыннан усал ысылдаган сүзләр сытылып чыкты:

— Юк, сындыра алмассыз мине. Ясүгәй угылы тантана итәчәк көннәр килер, килер әле!

3

Мәркетләрнең мәсхәрәсе өчен үч кайтармау, бигрәк тә Айлун экә белән Бөртек-сылуны тотыклар хәлендә калдыру һич ярамый, ачуны эчкә йотарга маташу яки чара күрмәү дошман бер яңакка сукканда икенчесен куеп тору кебек жебегәнлек булып кабул ителер иде. Әмма Байшоңкар-Ясүгәй туграсы янына тупланган кыятлылар саны биш мең ирдән артмый. Мондый вак-төяк көч белән мәркетләр өстенә бару үгез мөгезен сындырырга жыенган чебен өеренә тиң. Кыят кабиләсенен, Байшоңкар нәселенен дан-шөһрәтен саклап калу өчен нишләргә соң инде, нишләргә?

Тимучин атна-ун көн буге фәкать шушы хакта гына баш ватты, аш-йокысыз калды. Баһадирның хәле яман читен һәм мондый тозактан чыгуның әмәле дә һич табылмый иде. Шул чакны Балдак-Далага, гел дә көтмәгәндә, Бавырчының атасы Нагу-Баян кунакка килеп төште. Ашын ашаган, яшен яшәгән ак сакаллы картның киңәш-уңашы да төпле-ипле чыкты.

— Менә син, балакай, «әллә инде тайжутларны, чатжиратларны, һич тә югы гамужә агаңнар Дәритай, Тайчу, Канунны үзеңә ярдәмгә дәшеп караргамы» дисең. Инде уйлан. Бервакытны сиңа хыянәт кылып, үзеңне япа-ялгыз көе ташлап киткән бәкләр хәзер син өстенгә чыксын вә көчәйсен өчен ярдәм итәрләрме? Юк, мантийкка сыймый, үзе утырган ботакны үзе чабучы тинтәкләр жиһанда бик сирәк. Аннары, аннары ярдәмгә эндәшү, димәк ки, баш июнең икенче ягы да бар бит. Син теше-йоны коелып, эче суырылып беткән хәлсез бүреләр каршына барып тезләнәсеңме дә, әллә инде гайрәт чәчеп торган арысланга барып сыенасыңмы?

— Биш-алты өтек бүре эргәсенә барып йөз суы түккәнче, сыңар арыслан янына иңеп ялвару отышлырак инде анысы, моңа шигем юктыр. Мәгәр ярдәм өмет итәрдәй арысланны гына каян табасы соң?

— Әйдә, инде ошбу арыслан хакында да без баш ватып карыйк. Хәтерем ялгышмаса, моннан тугыз сәнә элгәре, маймыл елында бугай, гирәйләр ыруының башлыгы Тугрул хан да

кара татарларга каршы яуга кергән иде. Соңра ул яуда татарлар өстен чыкты, ә без хансыз вә дүңгәләк кеби таралышкан-сибелгән ыру булып калдык, син беләсең булыр. Ие, менә шул яу барышында Тугрул хан да катнашты. Жыенлылар аны Керулен буена кысрыклап тукмый башлаганда синең атаң Ясүгәй батыр аңа ярдәмгә килде вә Тугрулны үлем элмәгеннән коткарып калды. Шул яудан соң Тугрул хан Ясүгәйне үзенең гомерлек борадәре дип игълан итте. Хәтта алар беләкләрен кисеп кан да алыштылар.

Тимучинның карашында энже кар бөртекләре өстендә уйнаклаган кояш нурларына охшаш якты чаткылар ялтырап алды, сулышы капты.

— Син, Тугрул хан каршына барып тезлән, дисең инде алайса. Шулаймы, Нагу-Баян би?

— Тезләнгәннең башына төкерүләре дә ихтимал. Юк, тезләнмә. Иң-иң затлы бүләкләреңне ал да, әйдә, юлга жыен. Әгәр ошбу арысланны сындырасың икән, теше-йоны коелган теге бүреләр үзләре үк синең хозурыңа йөгереп килер.

4

Гирәй-кираитлар ыруының би һәм батырлары кыятлылар кәрванын Тулы елга ярына килеп каршыласа да, Тугрул хан үзе яшь баһадирны кабул итәргә ашыкмады. Яраннары ханның көтмәгәндә сырхаулап китүен сәбәп иткән булды, ә Тимучинның күңелен корт кимерде. Аптырагач бер би аша өлкән ханбикәгә кызыл якут ташлы беләзек озаттырды. Төнге күке пышылдавы тәәсир итте бугай, икенче танда Тимучинны ханның кече сараена чакырттылар.

Тугрул инде мыек-сакаллары чалара башлаган, юан, дәү корсаклы ямьсез бер ир иде. Шулай да ул Тимучинны тәхетеннән төшөп, кочагына кысып каршылады. Эреләнмәде, Тимучин да иелеп аның жиң очларын үпте, тәхет янында утырган ханбикәне дә бил бөгеп һәм олылап сәламләде. Һәр ике як хәл-әхвәл сорашкан булдылар, юл йөрүнең авырлыгы турында зарландылар. Ләкин уртада бер дә жылылык юк, әңгәмә дигәннәре һич ябышмый иде. Тимучин ым какты һәм залга үзе белән алып килгән бүләкләрне кертергә кушты. Бавырчы белән Жәлмә күтәргән тәпсиләр өстендәге алтын кысалы көзгә, мәржән ташлы айбалта һәм кеш тиреләрен күргәч ханбикәнең йөзе нык яктырды, тик Тугрул хан карашында гына тәгәрәп төшү чаткылары сизелмәде. Ул арада залга инде Хасар белән Билгүтай да керде. Алар кулларына Дәй чәчәннең бердәнбер кызына бирнә итеп биргән затлы тунын тоткан, кара төлке тиресенә беркетелгән энже бөртекләре залга үтеп кергән кояш нурларында язгы боз кыйпылчыкларыдай сихри, ымсындыргыч бу-

лып жемелдиләр иде. Тунны күрүгә үк Тугрул хан алтын тәхетеннән сикереп торды, Тимучинны янә кысып-кысып кочагына алды:

— Олыладың, картаймыш көнемдә күңелемне күрдең, рәхмәт, борадәрем.

Тәхеткә барып утыргач Тугрул затлы тунны тез өстенә салды да ханбикәнең колагына иелеп яна-кабалана болай пышылдады:

— Ошбу бүләк чин каханы кулыннан жаухуриларга гына бирелә торган олуг бер билгедер. Ә жаухури — ул барча төрки-магул даласында Ван-хан, ягъни чин каханының вәзире дигән дәрәжә йөртүчедән кала икенче зат булып.

Зал уртасында Тимучин телгә килде. Яшь баһадир башын берникадәр иеп сөйләсә дә, аһәңе кыю һәм нык иде.

— Кайчандыр син минем атам Ясүгәй баһадирны үзеңнең гомерлек борадәрең дип атагансың, каның алышкансың. Атам инде вафат, аның канын алып ошбу жиһанда без өч угыл калдык. О, Тугрул хан! Мәңгелеккә күчкән атам хакына дип син мине угылың итеп кабул кылсаң вә үз канатың астына алсаң иде?!

Тугрул хан әле затлы тунны бүләккә алгач та дулкынлана башлаган иде, Тимучинның кайнар сүзләреннән соң гел жебеп үк төште. Ул бармак битләре белән әледән-әле күз яшьләрен сөртте, тавышы да калтыранып чыкты:

— Әйе, әйе, Ясүгәйне оныту мөмкинмени? Син угылым, син угылым минем, Тимучин!

5

Нагу-Баян фаразлаган сүзләр, чыннан да, рас килде. Тугрул ханның унбиш мең жайдаклы гажәеп зур чирү бирүен ишетүгә Тимучин янына чатжиратлар төмәнә дә килеп кушылды. Чатжиратлар гирәй-кираитлар белән берлек төзеп яши, яу юлына чыккан төмәнне кабилә баһадиры үзе алып килгән икән. Ә ул кабилә башлыгы дигәннәре моржага керсә, Тимучин аны артыннан да бик жиңел таный торган Жәмуга булып чыкты. Балачакта аерылуны белмәс бу ике дус хәзер инде бөтен чирүләре каршында кочаклашып күрештеләр. Озакка сузмыйча шул көнне үк бер-берсен борадәрләр диеп аташтылар, гомергә аркадашлар, жан дуслар булырга антлар беркеттеләр.

Мәркет ыруының жәйләүләре дошман көтми иде. Гирәй, чатжират һәм кыятлыларның утыз меңлек гаскәре аларны туздырып, сытып кына барды. Орхон елгасы ярына житкәч баскынчы төмәннәр икегә бүленде. Жәмуга батыр үз төмәнә белән Орхонны кичте дә Селенга ягына китте. Егерме мең жайдаклы ике төмәнне алып Тимучин Байкүл буена юнәлде.

Юк-бар бәрелешләр үткәреп атна чамасы баргач мәркет бәге Чилу һәм аның туганнары, яраннары яшәгән жәйләүләргә дә килеп ирештеләр. Чилу белән Карасу, әлбәттә инде, Тимучин явы турында күптән хәбәрдар иде. Орхон тамагында алар аны ике төмән яугир һәм шулар алдына тоташ чәнечкедән хасил киртәләр чылбыры тезеп каршылады. Тимучин ул чәнечкеле киртәләрне абайлап өлгермәгән иде, бер төмәнне шундук яуга ташлап нык ялгышты. Жайдакларның беренче ташкыны шул чәнечкеле киртәләр аша үткәндә жәяләреннән сыңар ук та очыра алмыйча капылт авып төште. Аяклары, күкрәкләре чәнечкеләр белән теткәләнеп беткән йөзлөгән яу атлары тоякларын, авызлык һәм йөгәннәрен жиргә бәрә-бәрә озак тартышты. Йөзәрлөгән жайдаклар да дошман угыннан бигрәк яраланган һәм жан ачысы белән тартышкан чаптарларның тояклары элөгүдән тынып калды.

Мондый мәхшәрне күзәтеп торган жайдакларны яңа һөжүмгә күтәрү, билгеле ки, чиксез авыр иде. Тимучин янына жыйналып меңбашлары озак киңәште. Күп очракта сүзсез генә торган Билгүтай аларны бу юлы көтелмәгән тәкъдире белән таң калдырды.

— Тимучин! Бер мең жайдак бирсәң, мин энә теге тау башына менәм. Шуннан мәркетләр өстенә бүрәнәләр илә ташлар очырамыз.

Тимучин кул астындагы чирүдән бер мең жайдак аерылып китүне шәйләп калсалар да, мәркетләр аларның кай якка юнәлүен игътибарга алып маташмады. Ә бер мәлне яңда гына торган биек тау битендә йөзәрлөгән жәяүле пәйда булды һәм шул минутта ук мәркет укчылары өстенә эре-эре ташлар, юан бүрәнәләр тәгәрәп төшә башлады. Орхон тамагында коточкыч зур гарасат кузгалгандай булды, сафлар буталышты, бар инкүлек өстен ачыргаланып һәм ярып кычкырышкан тавыш каплап китте. Тимучин инде үз янындагы жайдакларны да яуга ташлагач мәркетләр әллә ни зур каршылык күрсәтеп маташмады. Болай да сафларын, нөгәрләрен югалтып бетергән мәркет укчылары, зур кыяга килеп бәрелгән дулкын сыман чәчрәп, төрле якка качты.

Бу — Тимучинның иң әүвәлге зур жиңүе иде. Аның бик тә, бик тә тантана итәсе килде. Әмма әнисе Айлун әкә белән сөөклесе Бөртектә кинәт аның күз алдына богауланган хәлдә килеп басты. Тимучин чытырдатып йодрыкларын төйнәде, эне-кәшләре Хасар белән Билгүтай ягына борылгач яман усал кычкырып боерыклар ыргытты:

— Әй, сез, борадәрләр! Камчы илә кыздырганны көтәсезме әллә? Чилу бәйнең артыннан ыргылыгыз да инәкәйне тизрәк коткарыгыз!

Ул арада дала түрендә, тау итәге буйлап таралган Чилу

бэй жэйлөвенең бер очында көчле янгын купкан, ә аяусыз жыл исә очкын һәм төтенне төрле якка куалый һәм тузгыта иде. Берзаманны кара сөрөм бөтен жэйләү өстен каплап алды, тирмә-утарлар күренмәс булды. Һәрбер мизгел саен тик бер исем Тимучинның чигәләрен сытып яңгырады:

— Бөртек, Бөртек, Бөртек...

Сагынудан, әрнү-газаплардан түземлеген жуйган Тимучин үз-үзен белештермичә, ярып кара айгырының касыгына типте. Хужасының дуамал кайнарлыгына ияләнган айгыр, авыр пошкырып булса да, ут һәм сөрөм давылы эченә томырылды. Кара төтен туфанының үзәгенә барып кергәч Тимучин берни күрми, аннан бер адым да калышмаска күнеккән Бавырчы белән Жәлмә дә күптән аны күздән жуйган иде. Төтен болытын ерып барган чакта Тимучин чаптарының күкрәгенә әле ис-акылын жуйган мәркәтләр, әле өркү-өшәнүдән бәбәкләре акаеп чыккан иясез атлар килеп бәрелгәләде. Тимучин аларның берсен-бер шәйләмәде, эчтән, бәгырь түрәннән үк суырылып чыккан сагынулы тавыш белән кычкыруын белде.

— Кайда син, Бөртек? Бөр-те-е-к!

Тау итәгенең өстенәрәк менгәч, күз алдын каплап киткән төтен пәрдәсә ачылгандай булды. Артыш, өрәңге, карагач куаклары арасында ниндидер биек арбалар төркемен, шулар тирәсендә кайнашучы шәүлэләрне шәйләп алгач Тимучин шул тарафка ыргылды. Анда мәркәт бәгенең бертуган энекәше Карасу белән бастырыктай озын гәүдәле Чылгыр-пәһлеван киёмнәре ертылып-өзгәленеп беткән Бөртекбикәне путаларга урап азаплана иде. Үзенә таба кылыч айкап һәм ажгырып очкан жайдакны күрүгә үк Карасу бәк сөңге тотып каршы төшкән иде, әмма берничә мизгелдән соң ул инде тоташ теленеп чыккан бугазы белән гырылдап аяк астына ауды. Орышка дип корал хәстәрләмәгән Чылгыр-пәһлеван тегермән канатыдай иләмсез озын кулларын яман болгый-болгый карагач куаклары арасына ыргылды, һавада аның усал янап кисәткән тавышы гына асылынып калды:

— Бик тантана кылма, Тимучин. Синең белән орышларда күрешербез әле. Шул чакта кан косма!..

— Тимучин, Тимучин, баһадирым минем! — дип еламсырап чакырган тавыш ишетелде. Чәче-башы тузган, елый-елый шешенеп һәм ярып беткән Бөртек ике кулын югарыга чөйгән хәлдә аңа таба атлап килә иде. Зөфаф кичен дә татымый аерылышкан кияү белән кәләш бер-берсенең кайнар кочагына атылды.

Жиде-сигез ай чамасы үткөч, Бөртек угыл тапты. Балдак-Далага гирэйлөрдөн, чатжират, нируннардан йөзэр-йөзэр тирмэ кунак килде. Чаптарлар бэйгесе уздырып, бил алышып, ауга йөрөп бер ай буе шаулатып туй иттелэр. Исеме «Жучи» дип тэгаенлэнгән сабийны телгә генә түгел, инде кулга алмаган бер кунак та калмады. Чатжиратлар, гирэйлэр аның хөрмәтенә дип, әллә никадәрле бүлөк китерделэр. Тик Тимучин гына Бөртек-бикә тирмәсенә атналар буена кереп карамады, кара көп һәм урт чәйнәп йөрде. Сабий Жучи жирән Тимучинга бер дә охшамаган, дегет сыман кара чәчләр, корык кебек как һәм озынча гәүдәсә белән үк ул мәркетләрнең Чылгыр-пәһлеванына ныграк тарта иде.

— Жучины коеп куйган Дэй чәчән, дилэр бит. Бабасы да шулай арык тәнле, сагыз кеби кара кеше икән. Бөртекбикә киленне юкка табалама.

Айлун экә шул рәвешчә юатып караса да, Тимучинның йөзе яктырмады. Әле ярый Балдак-Даладагы бүтән артым аның күңелен дәртлөндөрөп, үсендөрөп торды. Тимучинның мәркетләр ыруына ясаган жиңүле походыннан соң Байшоңкар-Ясүгэй туграсы янына кайтып сыену тапкан кыятлылар саны ун мең тирмәдән дә артып китте. Ләкин Мәңгелек Күк Тәңре һәм тәкъдир-сукбай яшә баһадир өчен мондый бәхетне дә күпсенгән булып чыкты.

Бәбэй туена кунакка килгән чакта Нагу-Баян карт аны югыйсә әллә ничә тапкыр кисәтеп үткән иде:

— Теге чакта япа-ялгыз калдырып сине ташлап киткән агаларың да, күрше ыру-кабиләләр дә кыятлыларның көчәюеннән шүрли. Агаңнар да, мәрхүм Колтул хан угыллары да синең гаярь юлбарыска әйләнүеңне һич теләми. Аеруча тайжутлардан сак бул. Иң беренче булып ташлап киткәннәре өчен алар синең үч алуыңнан курка. Ерак арага чыкма, юлда ялгыз йөрмә.

— Бүредән курыкканнар гына урманга бармый ла ул. Ә мин хатыннар итәген саклап утыра торган нәселдән түгел бит,— дип, Тимучин кул гына селтәде, Нагу-Баян сүзләренә колак салып та карамады.

Жучи туеннан соң байтак айлар узды, Тимучинның күңелендәге төер таралмады. Ул һаман да Бөртекбикә тирмәсенен бусагасын сирәк атлап керә, кыят ирләренен йөзләреннән дә гел кимсеткеч, мәсхәрәле караш кына эзли һәм менә шул, бәгырен туктаусыз кимерүче, яман корттан арынырга теләп ауга йөрүләрне өстен күрә иде. Соңгысында да үзе белән жиде-сигез генә ирне алып, Соры-Айгыр үзәнлегенә таба сунарлыкка китте.

Аны биек, текә кыялар арасыннан шаулап аккан Кайнар

чишмәгә килеп житкәндәрәк капылт эләктерделәр. Әүвәл һаваны йомран сызгырган тавыш чыгарып очкан уклар ярып узды һәм Тимучинны озатып килүче җайдакларның һәммәсе тиң ияrlәре өстенә бөгелеп төште. Көтелмәгән һөжүмнән өнә алынган кара айгыр кешнәп-дулап арткы аякларына күтәрелде, уңга-сулга сикереп бәргәләнде. Әмма берничә мизгелдән соң Тимучинның гәүдәсен кылдан үргән аркан чорнап алды һәм кыят баһадиры өзәңгеләреннән суырылып жир өстенә очты.

Искә-аңга килгән һәм аякларына сикереп баскан чакта аны инде дистәләгән укчы уратып алган, ә каршында исә кулларына зәһәр камчы тоткан Торгытай бәк ияр өстеннән генә көлеп тора иде.

— Барча магул тирмәләрен үз эргәңә туплап хан булырга җыендыңмы, имгәк? — дип, каһкаһәле, зәһәр тавыш белән кешнәп сорады ул. — Һавадагы бер көтү торнага йөгән кидерү хакында хыялланганчы, иң әүвәле, син кулындагы сыңар песнәккә — үз хатыныңа хужа булырга өйрән. Ул сиңа, азгын мәче кеби, мәркетләрден бала ташымасын.

Торгытай бәк үзе ихахайлап көлдә, ат көтүе сыман яман кешни-кешни укчылары аңа кушылды. Тимучин гомер буге үзе хакында «мәркет баласы, Чилу бәй малае» дигән мәсхәрәле төрттерүләргә ишетүгә инде күнеккән, ул андый гайбәтне мыек астыннан көлеп кенә үткәрә торган иде. Ә менә бу юлы Жучинны да «мәркет баласы» дип мыскыл итү Тимучинның үтенә барып тиде. Ул селәүсен шикелле капылт сикерде дә ярсып гыжлый-гыжлый Торгытайны ат өстеннән сөйрәп төшермәкче булды. Ләкин тайжутлар бәге иярәндә коеп куйган кебек нык утырды, ул гына да түгел, кулындагы зәһәр камчы белән Тимучинны уңлы-суллы китереп яңаклый да башлады.

— Син тайжут кабиләсен пыран-заран китерергә ант эчкән түгел идеңме соң, хөрәсән? Менә сиңа, менә! Болай гына да калдырмыйм. Мин сине колчурама әйләндереп, аякларымны юарга да мәжбүр итәм әле!

Тимучинны тайжутлар кышлавына кадәр ат иярәнә аркан белән тагып һәм камчылай-камчылай алып кайттылар. Тайжутлар үзләренә иң якын кардәш булган уранхай кабиләсә белән кушылып яши, кышлауга дип корылган тирмә-алачыклары да хәзер бергә икән. Торгытай шул уранхай кабиләсенә иң оста бер тимерчесенә шапырынып дәште:

— Жирсүдәй! Ошбу кыят мүкләгенә тояклары тотмый. Дагалалә шуны. Кабат үз җәйләвенә кайту турында хыяллана да алмаслык булсын.

Шул көнне үк Тимучинның кулларына богау салдылар, муенына арба тәгәрмәче кадәрле агач башмаклар кидерделәр. Тайжутларның орчык хәтле генә малай-шалае да аңа әле таш ата, әле тибеп үтә, ул ашарга утырса, җамаягын урлый, ә

Тимучинда исә үч алу түгел, жавап кайтарырдай-сакланырдай да мөмкинлек юк иде. Олы бер кыят кабиләсенәң данлыклы баһадиры Ясүгәй улы булган Тимучинның үз туганнары кулындагы кимсеткеч әсирлек, коллык көннәре шулай башланды.

Уналтынчы бәйләм

1

Соңгы берничә ай буена Андрей кенәзгә якын килмәле түгел, нинди йомыш, нинди гозер белән генә янына кермәсеннәр, ул бәйдән ычкынган эт шикелле котырына, теләсә кемне ертык тун урынына өзгәләп ташларга әзер иде. Бөек кенәзненәң тиктомалдан да күкерт сыман кабынуын күргәч, баш воеводасы Борис Жидиславич та, кала кенәзләре һәм тиуннар да аның йортын әледән-әле урап кына үтә башлады. Шуннан соң Андрей кенәз күп вакытын чиркәүләрдә һәм үз сараендагы иконалар каршында озын-озак гыйбадәтләр эчендә уздыра торганга әйләнде. Ләкин юк, көннәр буе сузылган гыйбадәтләрдән соң да ул жанына тынгы таба алмый, һәр хатирә яки һәр яңалык аның бәгыренә шырпы сыман кадалуын дәвам итә иде.

Болгарлар өстенә зур яу белән барып инде икенче улы — Мстиславы да яман шешенүдән вафат булганнан соң Андрей кенәз үзенәң дә, хатынының да кайгысын жиңеләйтмәк нияттә Байгөл янына барып кергән иде. Байгөл аның кипшенеп, бөкшәеп беткән кыяфәтен дә, чап-чал чәчләрен дә күз чалымына китеп тормады. Андрей бусаганы атлап узуга үз сабыйларын явыз тилгәннән саклаучы ана каз ярсуы белән аның өстенә очып кунды.

— Үз бүлмәләреңә бикләнеп дуңгыз булганчы эчтең, эчтең дә хәзер жылы сүз вә миһербанлык көткән мескен кыяфәтендә монда кердеңме, жәллад? Юхаланма! Битлегенә йөз кат алыштырсаң да, гафу итәсем юк. Атаң Юрий-катилнең минем газиз әткәемне агач ботагына асып үтерүен азсынгансың, туймас нәфсең һаман кан сораган икән. Син ике тапкыр минем Ватаныма каршы яу оештырдың. Шул синең ач-әрвахлык яуларында минем сөлектәй ике газиз балам шәһит китте. Мин газиз әткәем өчен дә, ул балаларым өчен дә сиңа соңгы сулышымача ләгънәт укыячакмын. Син дә шул сабыйлар сыман кан эчендә йөзсәң, үлеменә көтеп житкерә алмый жәфалансаң иде!..

Хатынына үч итмәкче булып Андрей кенәз үзенәң төпчек улы Григорийны Байгөл кочагыннан йолкытып алдырды да аны Владимир-Суздаль епископы Феодор-атакай янына озаттырды. Исәбенчә, ул гомер буе әнисе янында үскән, болгар һәм

кыпчак теллэрен энэсеннэн жебенэ кадэр белгэн Григорийга Феодор-атакай үгет-нэсихәте, аның үрнәге аша христианлык каны индермәкче иде. Әмма кала кенәзләре һәм тиуннар бөтенләй дә көтелмәгән хәбәрләр китереп Андрей кенәзне өнсез калдырды.

— Син Киев каласыннан митрополит дәрәжәсен йолкып алып, аны Феодор-атакайга бирергә, шул юл белән Владимирны рус җирләренен тулы үзәге итәргә хыялланып йөрисен, бөөк кенәз. Ә син монда, рус иле — бердәм дәүләт, дип жан атып йөргән бервакытта Феодор-атакай авыллардан авылларга күчә-күчә монахларны, инок һәм попларны талый. Алтын-көмешләрен яшергән чиркәүләренен байтагында ул инде попларның күзләрен чокып, теллэрен кисеп алуға кадәр барып җитте. Житмәсә, ул атакай турында әле тагын япъ-яшь малайларны үзе янына түшәккә ятарга мәжбүр итә икән, дип тә сөйлиләр. Шулай булгач, синен Григорий төпчеген ул ерткыч епископ янында нинди эшкә генә өйрәнә алыр икән?..

Котырынган-шашкан Андрей Феодор-атакайның кул-аякларына богау салдырды да аны Киев митрополиты янына озаттырды. Махсус хөкем карары буенча явыз Феодорның анда телен кисеп алганнар, күзләрен чокыганнар, уң кулын һәм тагын нәрсәсендер чабып өзгәннәр. Мондый хөкем-жәза турында ишетеп беркадәр тынычланса да, Андрей кенәз үзенен төпчеге Григорийны, барыбер дә, Боголюбовога кире кайтармады. Тынгы белмәс Бөөк Новгород каласы бу вакытта янә баш күтәргән, моңа кадәр кенәз булып торган Рюрикны куып, ул инде ничәнче мәртәбә хужасыз көенчә һәм һичкемгә бил бирмичә яшәргә жыена иде. Андрей яңа кенәз итеп Новгородка Григорийны җибәреп карады. Ләкин бер ел кадәр дә вакыт үтмәгәндер, новгородлылар аның төпчек улын да Владимирга куып кайтарды.

Ул арада инде Киев каласыннан да судан алып утка сала торган хәбәр килеп җитте.

— Син гади кенәз дәрәжәсендә калдырып киткән Глеб энәкәшен вафат. Аның хакында кара халыкка «яман чирдән үлдә» дигән ялган җиткерделәр. Ә чынында исә аны кала бояры Григорий Хотович суеп үтергән бит. Хәзер энә Волюнь, Галич, Дорогобуж, Новгород, Луцк кенәзләре Мстислав, Давид, Владимир, Рюрик, Роман бергә кушылганнар да Киев каласын кулга төшәргәннәр. Туганнары тарафыннан тәхеткә утыртылган Рюрикны да янә элеккечә «рус җирләренен бөөк кенәзе» дип игълан иткәннәр, ди...

Искитәргеч хәбәрләр һаман агыла торды.

— Киев җирендә һичбер тынгылык юк. Хәзер анда Ростислав нәселе белән Олег оныклары тынышу белми үзара сугышлар. Галич кенәзе Ярославның вәхшилегенә бөтен Киев халкы

ярсый, гасабиладна, ди. Ул Анастасия атлы бер фахишәгә га-
шийк булган да үз хатыны белән балаларын зинданга бикләп
тота, көн саен жәзалый башлаган. Ярый әле беркөнне хезмәт-
челәре ярдәм иткәннәр дә Ярослав хатыны, улын алып, Польша
жиренә качкан. Ярослав теге фахишә Анастасия белән инде
ачыктан-ачык типтерә, хезмәтчеләрен эт урынына кыйната, изә
башлаган. Шуннан ары түземлеген жуйган Галич боярлары
туфаннан да яман фетнә күтәргәннәр. Теге Анастасияне учак
өстенә ташлап тере көе яндырып үтергәннәр. Аннан янә Рос-
тиславныкылар баш калкыткан. Алар синең энекәшен Ярополкны
кулга төшергәннәр. Син сугыш уты кабызсаң, алар аны аманат
итеп кулланмакчы икән...

Чернигов кенәзе Святослав белән Олег нәселе Андрейны
яу походы оештырырга котырта башлады:

— Энекәшен дошман кулында. Үзеңнең намусыңны сак-
ларга да алынмассыңмыни? Без бит яуга әзер. Фәрман гына
юлла.

Андрей Ростислав нәселе белән ике арадагы низагны ты-
ныч юл аша хәл итмәкче булды. Козьма ватагасы белән бергә
килеп кушылган яңа сугышчылар арасында Михна-Кабан атлы
элеккеге Киев пәһлеваны да бар иде. Андрей шуны чакыртып
китерде дә Ростиславныкыларга шундый сүзләр тапшырырга
кушты:

— Киев өлкәсе минем биләмәм ул. Рюрик аны калдырып
Смоленскка китсен. Фетнәне оештыруда төп гаепче булган
Мстиславны исә рус жирендә бөтенләй күрәсем килми. Анысы
жаны теләгән якка чыгып качсын...

Ә Михна-Кабан исә Киев жиреннән бөтенләй адәм көлке-
сенә калып кайтты. Котырылган Мстислав аның чәч-сакалын
кыркып бетергән, житмәсә, аның аша Андрей кенәз өстенә дә
әллә никадәрле пычрак түккән икән.

— Ул, Ростиславныкыларның да кенәз икәнлекләрен оны-
тып, безне малай-шалай итеп сөйләшмәкче була. Без аннан
курыкмыйбыз, әйдә, яуга килсен. Аны да менә шулай кыркып
жибәрербез...

Мондый мәсхәрәгә түзү гайре жебегәнлек, әмма жиденче
дистәсе белән барган Андрейның инде походларга йөрердәй
куәте юк иде. Ул үз янына төпчек энекәшләре Михаил һәм
Всеволод белән әлегәчә эшсез-вазифасыз яткан Григорийны
чакыртып алды. Күрсәтмә-боерыкларны да, картларга хас бул-
ганча, ашыкмыйча тезде:

— Бүген үк һәр тарафка — Суздальга, Белоозерога, Новго-
родка, Муромга, Рязаньга чапкыннар жибәрегең. Мин үзем
Полоцк, Туров, Гродно, Пинск, Смоленск калаларынан дру-
жиналар көтәм. Суздаль-Рязаньнардан полклар килгәнче үк
юлга чыгу хәерле. Барча дружиналар соңыннан Чернигов кенә-

зе жирендә кушылырлар. Поход барышында гаскәрне минем бердәнбер углым һәм дәвамчым Григорий житәкләр, аңа воеводам Борис Жидиславич ярдәм итәр. Гаскәрне икегә бүләргә туры килсә, аның икенче яртысын Чернигов кенәзе Святослав кулына тапшырырсыз. Ул — походларга бик күп йөргән кеше, яуның рәтен белә. Киевны яуламыйча торып кире борылмагыз. Бер яулаган үрдән кире төшмиләрдер. Шулай икән, Киевны янә тезгә кую безнең бурычыбыз...

Чернигов биләмәсе жирендә бергә кушылган чакта Андрей Боголюб яклы кенәзләрнең саны гына да егермедән арткан, ә алар кул астындагы барча гаскәр илле меңләп кылыч исәпләнә иде. Теләсә кайсы чит дәүләт өчен дә куркыныч көч булган мондый гаскәр турында ишетүгә Киев тәхетенә утырган Рюрик кенәз каланы ташлап китте. Андрей яклылар Киевка бер ук атмыйча да бәрәп керде. Ләкин әле жиңү яуланмаган, Рюрик гаскәре Киевны калдырса да, аннан илле чакрымдагы Вышегород каласында ныгып урнашкан иде. Аңа Белогород, Галич калаларыннан да берничә полк ярдәмгә килеп житкән, диделәр.

Илле мең кешелек гаскәргә өстәмәгә әле тагын киевлыларыны, якын-тирәдәге угуз-бәрәндиләрне дә алып егермедән артык кенәз Вышегород өстенә ябырылды. Гаскәр белән әле Григорий, әле Андрейның төпчек энекәше, унтугуз яшылек Всеволод, әле сакал-мыегы чаларган Чернигов кенәзе Святослав житәкчелек итте. Дружиналарны ничәмә-ничә тапкыр штурмга ташлап карадылар, бертөрле дә файдасы күренмәде. Рюрик яклылар ачлыктан, сусызлыктан жан бирергә риза, әмма аларның Андрей кенәз каршында тезләнәргә, ирекләрен жуярга исәбе юк иде. Тугыз атнага сузылган камап торудан соң Андрей яклы егерме кенәз дә үз дружиналарын алып, туган биләмәләренә таралырга мәжбүр булды.

Жиңелү тамгасы күтәрәп кайткан төпчек улын Андрей кенәз ачы хурлану хисләренә күмелеп каршылады. Ләкин моны Григорийның үзенә сиздермәде, бар ачуын, гарьләнү-үкенүен эченә йотты да күбрәк вакытын янә гыйбадәткә багышлап уздыра торганга әйләнде. Яшьлегендә төзәргә хыялланган бердәм дәүләт әлегәчә юк һәм булган кадәресе дә, иске кафтан сыман, һәрбер жөе буенча дөбер-шатыр килеп умырыла, жиңмерелә иде. Андрей моны аңлап-күреп торды, әмма жиңмерелә башлаган буаны туктатырлык көч-чараны эзләп таба алмады.

Ә бер танда аның сараена киёмнәре тәмам теткәләнгән, үзе шыр сөяккә калып кую сакал-мыекка баткан Макар килеп керде. Иске воеводаның үлеме хакында хәбәр алгач, Андрей кенәз нәкъ ярты ел чамасы элек шушы Макарни ерак Нократ буендагы Колын-Хлынов калыгасына яңа хужа итеп куган иде. Менә борылып кайткан, димәк, эш пешмәгән. Нигә кире кайткан, нәрсә булган анда? — Ходай үзе генә белә.

Хужаның соравын да кетмичә, гыжлый-гыжлый Макар үзе барысын тәфсил кылды.

— Анда яшәгән вотяклар, чирмеш, болгарлар янына Новгородтан качкан урыслар да барып кушылган. Безгә буйсынып, ясак түләп яшиселәре килмәгән. Беркөнне, сүз куешып, баш күтәргәннәр дә кальга башлыгы булып торган Борис белән аның яраннарын суеп бетергәннәр. Безне дә көчле тозак корып каршы алдылар, минем бар отрядны диярлек кырып бетерделәр. Көч-хәл белән генә качып котыла алдык. Чирмеш урманнары эченә качкан идек, анда тагын вотяклар белән арлар куа башлады. Барча иптәшләрем үлеп бетте. Әллә нинди сазлык-чытырманлыклар аша, ачка кыркыла-кыркыла кайтып життем. Хлыновлылар беркемгә дә буйсынмыйча, үзбаш булып яшәргә жыена. Менә шундый яман хәлләр, хужам.

«Иске буа сыман жимерелә, жимерелә дәүләт» дип, күңеленнән генә янып сызланды да Макары эттән алып эткә сала-сала Андрей куып ук чыгарды. Ялгыз калгач эттән сыза-көя һаман да шул Хлынов турында уйлануын белде. Бер минутта зиһене кинәт яктыргандай булды.

«Юк, чирмеш-вотяк түгел, ә болгарлар баш күтәргән анда. Шулар Хлыновны кулга төшереп янә Колын кальгасына әйләндергән. Ике тапкыр поход белән бардым, икесендә дә балаларымны үтереп, гаскәремне туздырып кайтардылар. Рус кенәзлекләре оеша, берегә алмый, ә алар анда һаман жинү тантана итә, үргә менә. Минем кулдан көч китә, моны башка кенәзләр дә күреп тора. Шуңа алар миңа буйсынырга теләми. Әле үземнең коргаксыган агач хәленә төшмәвемне күрсәтергә кирәк. Моңың өчен иң кулае — Болгар өстенә яңа поход ясау. Әйе, яңа поход. «Талау походы» дисәң, башка кенәзләр дә кушылмый калмаячак. Кабат тантана итәрлегем дә, янә ияр өстенә менәрлегем дә бик бар әле минем».

Поход турында фикер алышырга дип, Андрей үз янына Байгөлнең энекәшләре Хәким белән Рәсүлне, аларның кияүләрен, Болгарга кипмәс үчле булган Хәмбәлне дәштерде. Ләкин Рәсүл атлы каен-энекәше Владимир каласыннан Боголюбового килеп тормаган, үз фикерен бер яраны аша гына әйтеп жибергән:

— Элеккеге ике походында ике улыңны югалту аз микәнни? Юк инде, жизнәкәй. Минем каргаларга азык буласым килми. Аннары, үз илем өстенә кылыч күтәреп мәңге барасым да юк.

Каенишендәге мондый тәкәбберлекне, гыйсъянлыкны ишетеп, Андрей әүвәл авыз ачып бүкән сыман торды. Аннары күзләрен акайтты да үкереп үк жиберде:

— Мин аны, атасын аскан кебек, дарга асам, хәсис!

Мәгарәдәй тынлык эчендә байтак вакыт сүзсез утырдылар. Андрей һәркайсына караш ташлап чыкты, ләкин Хәмбәл бу-

лып Хәмбэл дә походны яклап сыңар сүзле жавап та кайтармады. Аптырагач Андрей кулын селтәп кенә якыннарына таралырга кушты.

2

Андрей янына чакырылган ирләр шул кичтә үк яшерен рәвештә Хәкимнең кияве Петр өенә жыелышты. Кенәзгә үчле булган, аңа теш кайраган бояр һәм сәүдәгәрләр Владимир каласында инде байтак икән, Петр өстәле артына тезелгән ирләрне саный башлагач алар егермедән дә артып китте. Алдан ук сүз беркеткән сыман, ирләрнең һәммәсе дә билләренә корал аскан иде. Әүвәл Андрей кенәз исемен искә алучы кеше булмады. Әмма хәмердән бушатылган стаканнар кунакларның телен тиз ачтырды.

— Андрей кенәз шаша. Жиденче дистәне кырлый бит инде, акылдан ычкына башлавы шулдыр,— дип, беренче булып, аны каланың иң абруйлы бояры Аверкий Ефрем телгә алган иде. Аның сүзләрен өй хужасы буларак Петр элөп китте:

— Кулыннан дәүләт ычкына, шуңа котыра ул. Оят түгелмени? «Олуг кенәз мин генә, Киев — вассал»,— дип, башкаланы тез астына салмакчы иде дә, Ростиславныкылар аңа кәжә тоягы күрсәтте. Глебны үтереп, башкалага хужа булып кына калмадылар, ә Андрейның энесе Ярополкны бүген булса кулларында әсир тоталар. Төпчек улы Григорий башта Бөек Новгородтан колак каккан иде, аннары Вышегород яныннан да арт ягына тибеп кайтардылар. Хәтта шул ерак Нократтагы Хлынов булып Хлынов калыгасы да аңа баш бирергә теләми. Менә шуңа күрә яңа поход оештырып абруен кабат кайтарырга омытыла ул. Безнең жылкәгә утырып жәннәтнең үзәгенә барып кермәкче, ай-йй оста!

— Менә кукиш аңа! Карт комганын учлап тик утырсын! — дип, бер дә көтмәгәндә, моңа кадәр ипле, тыныч сәүдәгәр булып танылган Хәким сикереп торды.— Ул карт тәрәнең барыбер бер походны да уңмый. Болгар өстенә элек тә ике мәртәбә яу белән барып карады бит инде. Икесендә дә йоны өтелгән шәрә бүре сыман куып кайтардылар. Дистә меңләгән сөлектәй ир шунда ятып калды. Инде без дә козгыннарга азык булаймыны?

Сәүдә остасы Геронтий урыныннан кубып сүз башлады:

— Яким-туган бик тә дәрәс әйтә. Андрей кенәз походка чыга икән, тагын меңәрләгән кардәшләребезне югалтачакбыз, ә аларның ятим балаларын шул ук Андрей яраннары базарларда кол итеп сатачак. Ул Андрей явызга тагын да үзебезнең үк рус жирләрен талаттырып, коргаксыттырып булмас. Бәйдән ычкынган һәм котырган этне суеп үтерү күпкә отышлырак.

— Әйе, үлем, үлем тиеш ул котырган эткә! — дип, биш-алты ир шундук йодрыкларын югарыга чөөп үкерде.

Янда сүзсез генә утырган Рәсүлгә таба ымлап, юлда кәрван-нар йөртүче Иоким тезеп китте:

— Сез хак әйтәсез, туганнар. Безнең Андрей кенәзне барып суюдан башка юлыбыз да юк. Әнә ул бүген походка баруда баш тартканы өчен Рәсүл сәүдәгәрне асып үтерү белән яный. Каршы торыуыбызны белеп ала икән, иртәгә безне дә шул ук язмыш көтә. Йә иртәгә ул безне дарга аса, йә без бүген үк аның үзен жәһәннәмгә олактырабыз. Андрей кенәз сараена һөжүмне кичектерү үзөбез өчен үк үлем. Юлга ашыгыйк, туганкайлар, юлга.

«Үлем» сүзе әйтелгән, иң куркыныч үр инде үтелгән иде. Тагын беркадәр хәмер эчеп алгач, тынычланыбрак фикерләүгә күчтеләр. Алдан сүз беркетеп куйган шикелле бер мәлне һәммәсенең дә карашы Хәмбәлгә текәлде. Иң усал фетнәче кыяфәтендә сорауны Петр бирде:

— Ә син нишләргә жыенасың, Анбал Ясин? — Рус жиренә качып килгәннән бирле Хәмбәл Хисамны Владимир сәүдәгәрләре шулай дип атап йөртә иде. — Син жебек таракан шикелле берәр ярыйка качып калырсыңмы, әллә безне кенәзгә барып сатарсыңмы? Син койрыгыңны сыртка салып төлкедәй качып китүгә дә, сыңар адәмне түгел, бөтен халкыңны сатып йөрүгә дә күнеккән бит инде.

— Йә, син кем яклы? — дип, һәммәсә дә кылычларын аңа таба төбәп, жанвар кыргыйлыгы белән кычкырдылар.

Хәмбәл өшәнеп калды, урыныннан сикереп стенага елышты. Әмма аңа якынаеп килгән кылыч очлары да, шашкын карашлар да чиксез үткен иде. Ул ачыргаланып, ярсып кычкыра-кычкыра акланырга мәжбүр булды.

— Мин сезнең белән лә инде, сезнең белән, Алла коллары! Кенәз белән ике тапкыр Болгар өстенә кайтып карадым. Әмма икесендә дә алдады, миңа тәхетемне кайтарып бирмәде ул. Күралмыйм мин аны, күралмыйм!

Шул чагында Владимир каласының капка сакчылары өчен жаваплы Гордей телгә килде.

— Кенәз өстенә барсак, аның безне коралланып каршы алуы бар бит. Димәк, аның коралларын алып яшерергә, шулай итеп, аны ике кулсыз калдырырга кирәк. Ә Анбал — Андрей кенәз-нең ышанычлы кешесе, аның казначысы. Әйттик, безнең бере-безне дә төнлә кенәз сараена якын жибәрмиләр. Ә Анбалга һәрчак юл ачык. Шулай булгач, әйдә, сарайга ул үтсен дә Андрей кенәз-нең кылычларын алып чыксын.

— Һе! Әгәр безне сатса? — дип, һәммәсә дә янә күмәк купты. — Берьялгызын анда жибәрсәк, бу аңа иң кулай очрак бит.

— Сатмыйм, сатмыйм! Сез бармыйсыз икән, аны үзем суям! — дип, Хәмбәл янә шашты, ярсыды.

Үзенен ипле, тыныч тавышы белән көтмәгәндә Хәким сәер генә итеп өстәп куйды:

— Сатмый, сата алмый ул, юкка кайгырмагыз. Сарайда безнең яклы тагын бер сугышчы бар. Анбал безне сата-нитә калса, шул сугышчы аның үзен суеп үтерәчәк.

Һәммәсе дә сорау тулы караш белән Хәкимгә төбәлделәр. Ә ул кулын селтәп кенә ирләргә урыннарына утырырга кушты.

— Ул кешенең исемен мин сезгә, әлбәттә, Анбал барында әйтмим. Әмма белеп торыгыз, ул бик тә ышанычлы кеше. Аның инде бу вакытка хәтта кылыч-хәнжәрләргә урлап яки яшереп куйган булуы да мөмкин.

Шулай да ирләрнең Хәмбәлне үзләреннән ерак жибәрәселәре килмәде. Кыюлык өчен дип тагын көмешкә дөңкеп куйдылар да төн уртасы житкәндә һәммәсе бергәләп юлга кузгалдылар.

3

Июнь ае булса да, егермедән артык гыйсьянчы жайдак Боголюбового килеп житкән чакта төн дегет сыман кап-кара, күзгә төртсәләр дә беркем, берни күренмәслек иде. Шушы хәл аларга кыю, житез хәрәкәт кылырга ярдәм итте.

Сарай сакчыларыннан күбесе бу вакытта жиде бабасын онытып тирән йокыга талган, уяу дигәннәренен дә хәле аңкымиңке иде. Фетнәчеләр йокыдагы сакчыларның һәммәсен диярлек тавыш-тынсыз гына суеп чыкты. Шулай да кайсыдыр бер саксызының кылыч кыны йокыдагы каравылчының тимер калканына бәрелеп яңгырады да әнә шул тавыш икеме-өчме торгакны капылт сискәндерде.

— Әй, нәрсә шалтыратасыз, ни бар анда? — дип сакчылар кулларына кылычларын алып фетнәчеләргә таба атлый башлаган иде дә, бәхетсезлекләренә каршы алары да муеннарына кадалган хәнжәр яраларыннан авыр ыңгырашып туфрак өстенә ауды. Диварлардан кенәз сараена кадәр булган ара ачык иде. Бояр Аверкий Ефрем һәммә фетнәчегә ишетелерлек итеп катгый әйтеп куйды:

— Бетте, туганкайлар. Артка юл бикләнде. Андрей түгел, шайтан үзе каршы килсә дә чигенү юк инде.

Моңы, әлбәттә, һәркем аңлый иде. Беренче кан коелды, фетнә башланды, хәзер инде берчакта да аларны гафу итүче табылмаячак иде. Шуны уйлый-уйлый гыйсьянчылар кылычларын тагын да ныграк кысты, кенәз сараена таба да гайрәтләнеп, сүзсез атлады.

Сарай ишек төбендә сакчы-мазар юк, ни гажәп, хәтта ишек булып ишек ачык иде. Аверкий бояр ымлавы буенча уннан артык фетнәче сарай тирәли таралып каравылга басты, биш-

алты ир кылычларын яуга эзер тотып эчкә атлады. Эчкә узган-нар арасында Хәмбәл дә бар, аны әледән-әле кылыч очы белән төртә-төртә башка ирләр алга әйди иде. Шуңадырмы дәү гәүдәле Хәмбәл адым саен һаман ярсый төшөп, нәфрәтләнеп барды.

Фетнәчеләр коридорда да һичкем булмавына гажәпсенгән иде, әмма өч-дүрт адым алда карлыккан тавыш белән берәү телгә килде:

— Кем бар анда? Козьма, әллә син кайттыңмы?

Хәмбәл дә, Хәким һәм аның кияве Петр да тиз таныды. Тавыш иясе һаман да шул, хужасына тугры эт сыман бирелгән, Прокопий жансакчы иде. Бу юлы да коридорга аркылы ятып кенәзнәң ишек төбөн саклый икән, мескен. Ул аягына күтәрелеп өлгөрсә дә, муенына килеп ябышкан аюдай Хәмбәлнең көченә каршы тора алмады. Ишек төбөн саклаучы «эт» картайган һәм аның тәнненән гайрәт киткән иде шул инде. Ләкин соңгы минутында бер мизгелгә булса да катил кулыннан ычкынып ул барыбер коридорга сөрән салып алды:

— Кенәз! Ке-нәз!

Икенче мизгелдә исә Хәмбәл янә аны тимердәй кыскачлары белән китереп буды, бугаз кимерчәкләренәң шытырдап сынганы яңгырап ишетелде. Ул арада инде Андрейның караваты да нык шыгырдап алды.

— Кем ул анда?

Һәммә ир баш түбәләренә күсәк килеп төшкән сыман идәнгә чүкте. Тын алулар ишетелмәс булды. Ярый әле беренче булып Петр айный алды.

— Пр-ро-ко-пий...

Петрның тавышы төнгә тынлыкта хәтәр яңгыраса да, нык калтырап чыкты һәм моны Андрей кенәз тиз аерып өлгөрдә. Ишек аша дәшкән тавышы зәһәр усал иде.

— Юк, Прокопий түгел. Алдама, эт!

Фетнәчеләр искә-аңга килде. Яшеренеп, юхаланып маташуның файдасы юк иде. Котырынып бүлмә ишегенә тибә башладылар. Ләкин имән ишек такталары ныклы, калын, алар аннан-моннан гына тибүләргә һич бирешми иде. Бүлмә эчендә Андрей да мәлжәрәп тормады. Ул яшь, гайрәтле вакытындагы житезлек белән бүлмә түренә ыргылды, ашыга-кабалана мич буендагы стенаны тиз-тиз капшап чыкты. Бүрәнәләрдәге тимер элмәкләрнең барчасы да үз урынында, ә хәнжәре белән изге Бористан истәлек булып калган кадерле кылычыннан жыллар искән иде. Андрей авыр сыкрап куллары белән башын кочаклады:

— Ах син, хыянәтче хатын!

Шул минутта имән ишек күгәнәннән каерылып очты. Дөбершатыр килеп бүлмәгә ирләр атылып керде һәм икесе шундук Андрейның бугазына барып ябышты. Башкалары дөп-дөп ките-

реп кенэзнең башын, сыртын, кабыргаларын төя башлады. Жиденче дистәсе белән барган, шактый кипшенә төшкән Андрейга яшьлектәге гайрәт-куәте кайтты диярсең. Авыр гыжласа да, ул әүвәл бер дошманын тез астына бөгеп салды, аннан икенчесен мич арасына селтәп очырды.

...Кайсыдыр бер мизгел арасында үзенә яшь, гайрәтле чагын искә төшерде ул. Этисенә Киев тәхетен яулашам, дип, бөөк кенәз Изяславка каршы сугышып йөргән бер яу күз алдыннан капылт янып узды.

Киевтан чыгып качкан Изяслав Луцк каласына кереп бикләнгән, ә Андрей үз дружинасы белән шуны камап алган иде. Беренче тәүлекләрдә штурм дигәннәре шактый уңышлы барды. Әмма буранлы, караңгы бер төндә Юрий Долгоруk лагерендагы сорнайчы Изяслав һөжүме турында ялган хәбәр салды. Лагерь таяк тыгып болгаткан кырмыска оясы шикелле кайный башлады, күп сугышчыларны төшенкелек, тәшвиш биләп алды. Беренче булып, Юрий кенәз яллаган кыпчак жайдакларының рухы сынды. Шулар бәкләре Жирослав әмере буенча сугыш кырын ташлап качты.

Андрейны мондый халәт тырнак астына кәргән энә шикелле шаштырды, газаплады. Аны коточкыч ярсу хисе биләп алды һәм ул үлеменә, дөньясына төкереп алга ыргылды. Бу вакытта Изяслав дружинасы кала капкаларынан чыгып һөжүмгә күчкән иде. Андрей Тимеркүк кушаматлы мәһабәт айгырын куалап дошманнары сафына бәрәп кәрде. Ул үз-үзен белештермичә орышты, әле бер, әле икенче дошманын сөңгесенә алды. Кенәздәге гайрәт аның дружиначыларына да куәт, дәрт өстәде. Суздальлылар Изяслав дружинасын шәһәр стенасына кысрыклай башлады. Түзмәде, дошман кире борылып качарга тотынды. Шәһәр капкасы алдындагы күпер берсен-берсе изүче дошман белән тулды.

Андрей чама хисен тәмам югалткан, аны тотып тыешлы да түгел иде. Ул тагын дошман өстенә лачын булып томырылды. Аның артыннан нибары ике сугышчы — Прокопий белән Глеб кына күпер өстенә менеп өлгерә алды. Ак-караны күрмичә шәһәргә кереп бикләнергә ашкынган дошман өере суздальлыларның юлын бүлде.

Камалышта калса да, Андрей каушамады. Ул бер-бер артлы ике дошманын ияреннән чәнчеп төшерде. Ләкин шул вакытта имән диварларга менгән шәһәр халкы, Изяславныкыларны яки суздальлыларны аралап тормыйча, күпердә орышучылар өстенә эре-эре ташлар яудыра башлады. Андрейның сөңге сабы сынды, ияренә ике япыле сәнәк килеп кадалды.

Андрейны Прокопийның ачыргаланып кычкырган тавышы сискәндәрде.

— Кенәз, саклан!

Андрейга таба алтын хақына Изяславка ялланган алман рыцаре якынлашып килә иде. Аның атын да, үзен дә тоташ тимер каплаган. Ике мөгезле тимер башлыгы эченнән мәсхәрәле караш белән тулы күзләре генә ялтырап күренә. Кулындагы озын, авыр кылычы дәһшәт бөрки.

Тимеркүкнең өне алынды. Ул әүвәл артка таба чигенеп карады. Ләкин ул яктан да айгырны жәяүле дошман ташкыны кысрыклаган иде. Аптыраган чаптар яман кешнәп арткы аякларына күтәрелде. Яллы рыцарь бу форсаттан оста файдаланды. Аның кылыч очы Тимеркүкнең муенын тезеп узды. Тимеркүк алгы аякларына тезләнде, башын түбән иде. Рыцарь исә кулларын күккә чөеп жиңү турында кычкырырга ашыкты. Әмма Андрей кенәз селәүсен елгырлыгы күрсәтеп өлгерде, ул үткен кылычын алман рыцареның култык астына батырды. Тимер киёмнәре белән шатыр-дөбер килеп, рыцарь күпер өстенә ауды. Канга баткан Тимеркүк тә капылт кына арткы аякларына күтәрелде дә дошман сафын сөңге сыман ерып күпер өстеннән далага томырылды. Стырь елгасы буена урнашкан суздальлылар лагерена кайтып житкәч кенә Тимеркүк янә алгы аяклары өстенә сыгылып төште. Иярдән төшеп үзен кочкан хужасына яшьле күзләре белән соңгы караш ташлады да авыр гыжлап ауды һәм мәңгелеккә тынды... Еллар үткәннән соң бөөк кенәз булып алган Андрей Стырь елгасы буена килеп, тугры чаптары хөрмәтенә мәрмәр һәйкәл куйды... Эх, алман рыцарьларын чәнчелдереп йөргән гаярь, куәтле вакытлар кайда соң ул?!

...Бүлмәгә кергән ирләр бишәү-алтау, алар караңгыда берберсен аермый иде, күрәсен. Арадан кайсыдыр берсе икенчесенә хәнжәр белән кат-кат чәнчеп алды.

— Мин үзебезнеке лә. Архип, Архип бит мин,— дип теге бичара яман ыңгырашып идәнгә аугач кына һәммәсе дә акылына килде. Аларның күзләре караңгылыкка ияләнә башлаган иде инде. Кылычларын, хәнжәрләрен сузып, алар кенәз өстенә ябырылды. Хәнжәр-кылыч очлары Андрейның гәүдәсен дистәләгән урыннан тишкәләде, сөягенә кадалып чыкырдады. Кенәз инде канга батып беткән, ә үзе һаман аумый, мәгърур имән сыман селкенми дә аягүрә басып тора иде. Житмәсә, ул әле гыжылдаган, усал тавыш белән сөйләнә дә башлады:

— Минем нинди явызлыгым тиде сезгә? Нигә канымны коясыз? Мин сезнең һәммәгезгә икмәк ашатучы бит.

Тагын кемдер аңа хәнжәр кадап алды. Андрей инде сүгенүгә күчте:

— Ходай Тәгалә минем өчен барыбер үч алачак. Ләгънәт, ләгънәт сезгә, хәшәрәтләр!

Фетнәчеләр ярсып-котырынып тагын берничә мәртәбә хәнжәр-кылычларын Андрейның тәнәһә батырды. Кенәз, ниһаять, яман гыжлап идәнгә ауды. Гыйсьянчылар аны дөмекте дип уйлады.

күрәсен. Читтә авыр ыңгырашып яткан Архипны кулларына күтәрделәр дә ашыга-каударлана коридорга чыгып йөгерделәр.

Бер-ике мизгел узуга Андрей аңга килде. Ах-вах килеп ыңгыраша-сызлана гына аякларына күтәрелде һәм бүлмәсеннән чыгып, икенче катка алып менә торган баскычка таба дөп-дөп атлап китте. Аның тавышы катилләрне янә тукталырга мәжбүр итте. Ыргыла-бәрелә кабат кенәз бүлмәсенә әйләнеп кайттылар. Андрейны тапмагач һәммәсен хәвеф биләп алды.

— Инде дөмеккән сыман иде бит, кая киткән соң бу?

— Әгәр кенәзне качырсаң, безнең баш бетте.

— Нигә сөйләнеп торабыз соң? Әйдә, тизрәк эзлик.

Ниндидер шәм кисәге табып шуны кабыздылар. Идәндә кан таплары ярылып ята иде. Шулар эзеннән барып баскыч буена життеләр. Андрей кенәз баскыч басмалары астында по-сып утыра иде. Катилләрдән йөзен капламакчы булып ул уң кулын югары күтәрде. Ләкин шул минутта ук Петр яман сел-тәнде дә шушы сыңар кулны капылт чабып өзде. Андрейның инде куәт-жегәре гел калмаган иде.

— Жанымны синен кулларыңа тапшырам, йа Ходаем! — дип, авыр ыңгырашты да тынды.

Катилләр ул төнне сарайны ашыга-кабалана ташлап китсәләр дә, һичбер төрле чаң сугу, ыгы-зыгы булмагач, таң атуга янә бирегә жыйналдылар. Алар нык кызмача, шуңа батыр иде. Әүвәл сарай эченә узып кенәз сандыгын эзләп таптылар. Андагы барча энже-мәржән, алтын-көмешне аерым бер арбага бушатып, Владимир каласына озаттылар. Аннары кенәзнен шәраб келәтенә үтеп, янә тантанага бирелделәр.

Кояш шактый югары күтәрелгәч кенәз сараена Козьма кайтып керде. Кичә аны Байгөл Боголюбоводан Владимирга жибәргән, ә таң атканда кала хәвефле хәбәр белән тулган иде инде. Башын түбән иеп, кайгыдан кара көеп кайткан хезмәтче сарай янында торучы кешеләрдән тик бер генә әйбер турында сорады.

— Кенәз кайда ята?

— Этләргә ризык булсын дип, катилләр аны яшелчә бакчасына чыгарып ташлады. Янына барасы булма. Катилләр кенәзгә, хәерхә кешенен үзен дә дөмектерәбез, дип, кат-кат янадылар.

Козьма ике дә уйлап тормады, төп-төз адымнар белән бакчага кереп китте. Туфрак-ләм белән укмашып беткән Андрей женазасы жирдә ауный, муенын-яңакларын чебен сарган иде. Козьма аның каршына килеп тезләнүгә елый башлады:

— Их, газиз кенәзкәем! Элек көчле идең, сизгер идең бит син. Ә бу юлы яныңа катилләр, жәлладлар килүен нишләп сизмәдең соң? Мин дә, сатлык, нигә генә диеп кичә сине ташлап киттем икән?..

Берзаманны бакчага Хәмбәл килеп керде. Нурсыз да,

мәгънәсез дә караш белән текәлеп озак карап торды. Козьма ничарадан бичара рәвештә шуңа сүз катты.

— Анбал, хәерсез жан! Хужабызның гәүдәсен берәр әйбер белән капларга иде бит. Келәмме, япмамы, тәрәздән шуның берсен ташла.

Хәмбәлнең жавабы күзләре сыман ук нурсыз, салкын чыкты.

— Без аны этләргә ташладык. Югал моннан!

— Ах син, хайван! — дип, Козьма үзен-үзе белештермичә кычкырып ук жиберде. — Кенәзне этләргәме? Ә син хәтерлисезме соң, хәерсез? Аның алдына килеп тезлängән чакта синең өстендә юньле киём дә юк, син шыр кылкадан гына хасил идең бит. Хәзер энә син бәрхеткә төренгәнсең, ә кенәз шәрә ята. Этжан булма инде. Бар, зинһар, ни булса да ташла.

Үткәнен, мескен чагын исенә төшерү Хәмбәлне сындырды. Ул тиздән Андрей кенәз женазасы өстенә бер келәм белән юрган аламасы чыгарып ташлады. Шуларга төреп һәм иңбашына күтәреп Козьма мәетне бистә чиркәвенә илткән иде, катилләренең үч алуыннан шүрләп анда да кертмәделәр. Ике көн, ике төн буена Козьма кичәге хаким гәүдәсен утын сараенда саклап чыкты. Ул арада катилләр кенәзнең каладагы сараен «чишендерергә» дип Владимирга ук китеп барган, ә анда исә бөтен кала буенча Андрей туганнарының, боярларның йортларын тоташ талау башланган икән инде. Өченче көнне генә Андрейның женазасын чиркәүгә кертеп табутка салдылар. Жиденче көндә кенәз мәетен Владимир каласына алып киттеләр дә Изге Ана чиркәве зиратында, ниһаять, качып-посып жиргә индерделәр. Бөек кенәз кылган эшләренә искә алып сөйләүче табылмады.

4

Атна-ун көн үтте, ә катилләренә эзләүче, аларга кагылучы кеше һаман күренмәде. Гажәеп, коточкыч хәл: Владимир-Суздаль жирендә катилләр кайгысы түгел, кенәзлекне һәм Андрей мәрхүмнең барча туган-тумачасын тик бер генә хафа — тәхет чире генә биләп алган иде.

Бушап калган тәхеткә дэгъва кылучылар бик тиз һәм күп табылды. Владимир-Суздаль жирендә бөек кенәз булып күтәрелүгә Андрейның әлегәчә исән туганнары — Юрий Долгору́к уллары — Святослав, Михаил, Всеволод кына түгел, бактың исә күптән вафат Мстислав һәм Ростиславтан калып, инде үсеп житкән башка вак кала хужалары булып утырган Ярослав, Мстислав белән Ярополк та лаек икән бит. Биләмә боярлары, эре сәүдәгәрләр, воевода һәм тиуннар, алар гына да түгел, инде жыен эте-бете менә шушы исемнәр тирәсендә сүз куертты, ызгышты, тәпәләште, пычакка-пычак килде. Фәкать

бер дэгъвачы, иң-иң канунлысы — Андрей кенэзнен исэн калган бердәнбер улы, унжиде яшылек Григорийның исемен генә ялгыш та телгә алмадылар.

Тәхет тирәсендәге мәхшәргә иң беренче булып Владимир халкы үзе оеткы салды. Гәрчә кала халкы әле Юрий Долгоруkning үз каршында ук тәхеткә аның иң төпчек уллары Михаил белән Всеволодны утыртырга ант китергән булса да, моннан егерме ел чамасы элек үк Андрейга юл куеп, вәгъдәсен беренче кат бозды. Шуннан соң инде хыянәткә юл ачылган иде, Андрей вафатыннан соң да моннан бик житез файдаландылар. Рязань илчеләре коткысына бирелеп алар, иң әүвәл, Ростислав уллары булган Мстислав белән Ярополкны тәхеткә чакырып чапкыннар юллады. Тегеләр Мәскәүдә тукталып һәм «булачак» тәхетне юа-юа типтереп яткан чакта Владимир капкасы төбенә Андрейның энекәше Михаил килеп житте. Хәзер инде владимирлылар яңа хыянәт юлына басты һәм Михаилны эчкә уздырды. Муромлылар белән рязаньлыларны ияртеп капка төбенә Мстислав һәм Ярополк килгәч, владимирлылар аларга баш ияргә теләмәде. Ике арадагы кан коюлы сугыш жиде атна барды, илле көн буена жир иңрәп һәм яңадан-яңа мәетләр өеме белән сугарылып торды.

Ниһаять, илленче көндә Михаил акылына килде дә тәхетенә, дөньясына төкереп башка кенәзлеккә чыгып китте. Владимир тәхетенә Ярополк менде, Мстиславы Ростовка ризалашты. Әмма беркадәр вакыт узгач владимирлыларны боярлар кубызына биеп утыручы Ярополк та туйдырды. Аның арт ягына тибеп владимирлылар тәхеткә янә Михаилны дәште. Михаилның юлга чыгуын ишеткәч, Ростовтагы Мстислав этәч сыман ярсып ияр өстенә менде. Ике гаскәр Владимирдан биш чакрым ераклыкта канлы яуга керде. Владимирлылар кала диварлары өстеннән генә сүзсез күзәттеләр. Тагын яңа хыянәт эзерләнә: кем өстен чыга, калага шул керәчәк иде. Бу юлы Ходай үзе ярдәм итте бугай — Михаил жинде һәм тәхеткә узды.

Менә шуннан соң гына Владимирда, ниһаять, Андрей кенәзненең жанын кыючыларны искә төшерделәр. Яңа хахимнен хөкеме аяусыз, карары корыч булды:

— Фетнәчеләр ягына авышып иренә хыянәт иткән Байгөл-Василисаны мичкәгә томалап күлгә ыргытырга!

— Кенәз куенында жылынып еланга әверелгән килмешәк Анбал Ясинны сарай капкасы каршында йөз ук атып теткәләп бетерергә!

— Фетнәдә катнашкан башка катилләрнең барысын да дар агачларына асып үтерергә!

Хөкем карары тормышка ашырылганнан соң ни өчендер Андрейның бердәнбер улын бик тә, бик тә тырышып эзләделәр. Әмма Григорий печән кибәне өстенә төшкән энә сыман инде күптән юкка чыккан иде.

Унжиденче бәйләм

Төсле пыялалар куелган берничә тар гына тәрәзәле таш бүлмә почмагында тирән уйга чумып Әтрәк утыра. Таш идәнгә жәелгән калын киез өстенә аякларын бөкләгән, кулларын тезләренә салган, үзе беркадәр алга иелә төшкән, карашы билгесез бер ноктага төбәлгән дә хәрәкәтсез калган. Ул гел таш сын кебек. Артка үреп салган озын чәчләре дә, ияк һәм яңакларындагы сирәк сакалы да ап-ак. Маңгаенда, күз тирәләрендә тирән жыерчыклар. Йөзе, муены, куллары — һәммәсе бакыр шикелле тоташ кызгылт-сары. Әтрәк жиһаннан бөтенләй аерылган, уйлары еракта-еракта.

Бүген аның янына кыпчак даласыннан карт жыраучы килгән. Ул Әтрәкне туган жиренә, кардәшләре янына кайтырга чакыра. Кабилә ханы булып торган Бәкәрне Тәңре үз янына алган, туксубалыларга бүген яңа юлбашчы кирәк икән. Әтрәк жыраучы картка үзенә кайтмаячагын, һаман шушында, Каф тавында, гөржиләр арасында яшәп калачагын белдерде. Чөнки ул таныш булмаган жыраучы картка гына түгел, хәтта үзенә бертуган энекәше Саручка да каршы килгән иде. Тукта, ничә ел үтте әле ул көннән соң? Өчмә, дүртмә?

...Әтрәк ул вакытны касога-чиркәчләр белән яуга гөржиләренә гаскәр башлыгы булып барган һәм жиңү яулап кайтып килә иде. Аланлылар даласы буйлап кайткан чакта, ертаулдагы сакчылар гөржиләренә юлыннан беркадәр читтә гажәеп бер кабиләнең ыстанга тупланып торуы хакында хәбәр итте:

— Аларның тирмәләре зур тәгәрмәчләр өстенә куелган. Арбаларын далада ике катлы түгәрәккә тезеп урнашканнар. Атлары бихисап, мәгәр барчасы да тәбәнәк һәм йөнтәс.

Әтрәкнең күкрәгендә шулвакытны бер нечкә жеп өзелгәндәй булды. «Кыпчаклар, минем карендәшләр!» Икенче мизгелдә Әтрәк инде, урыныннан капылт кузгалып, чаптары белән шул кабиләгә таба оча башлавын абайламый да калды.

Ике-өч жайдак сагында гына килгән Әтрәкне кыпчаклар түгәрәк ыстан эченә каршылыксыз кертте. Ике катлы божра аша узгач, эчтәге манзараны күрдә дә Әтрәк туктап калды. Божра эчендәге зур мәйданда йөзәрләгән нәни учак яна. Һәр учак өстендә казан быгырдый, тирә-якка саран гына булып зәңгәр төтен күтәрелә. Һәр казан янында ирләрнеке төсле көндәлек поход киемнәрен салып, хәзер исә киң, озын, бизәкле-чигүле күлмәкләрен кигән аналар һәм кызлар бөтерелә. Урын тарлыкка да игътибар итмичә йөзәрләгән бала чыр-чу килә. Дистәләгән ирләр арба тәгәрмәчләренә аркаларын терәп утырганнар. Кайсы гәп сата, кайсы кылыч яный, берәүләре борынын күкрәгенә төртеп йокыга ук талган.

Әтрәк мондагы тук хәят, иминлек, татулык белән хозурланып торды, торды да йөрәгенәң телеп-телеп сызлануын тойды. Аның да әнә шул тәгәрмәчкә арка терәп утырган ирләр янәшәсенә чүгеп онытыласы, кылыч кайраган, казан тирәсендә кайнашкан, ду куптарып йөргән карендәшләренә кушылып ерак жәйләүләргә китәсе, шундагы хәтфә үлән арасына таралып бер ауныйсы килде.

Әтрәк әле божра эченә узганчы ук бу кардәшләренәң кайсы кабиләдән булуын чамалаган иде. Хәзер исә ниндидер бер эчке сагыну белән аларның һәммәсен дә кочаклап-назлап чыгасы килүен тойды. «Юлларда нинди хәвеф-хәтәр кичереп яшисез? Дошманнардан-тилгәннәрдән талаттырмыйсызмы үзегезне, туксубалылыр, газизләрем минем?»

Беркадәр көттереп булса да, Әтрәкне кабилә башлыгы янына чакырдылар. Юлбашчы өчен махсус корылган зур гына ак тирмә каршына юнәлдә дә Әтрәк катып калды. Тирмә ишеге төбөндә иңбашларына затлы җилән элөп, кулларын биләндәге киң һәм мул бизәклә каешы өстенә куеп баскан хужа кеше аның унбиш ел чамасы күрешмичә торган бертуган энекәше Бөркет Саруч иде.

— Саруч! Энекәем! — дип йөрәк аша өзлегеп кычкырды да Әтрәк иярәннән атылып төште. Бер-ике мизгелдән соң инде ул — йөзәрләгән яуларда катнашып меңәрләгән дошманнарын кырган, тормышның әллә нинди кырыс бураннарында да сынмаган һәм сыкранмаган, әмма озын-озакка сузылган гомерендә йомшак түшәк, назлы кочак күрмәгән Әтрәк батыр — әзмәвердәй зур гәүдәсе белән дер-дер килеп елый, өзгәләнә иде...

Тирмә эченә узгач сөжесә дә, кымызы-чәе дә булды, хатирәләргә бирелеп байтак утырдылар. Ләкин берзаманны, барыбер дә, Әтрәк өчен китәр вакыт җитте. Шул чагында энекәше шактый сәер тоелган сүз башлады аның.

— Тагын шул Тимер Капка (кыпчаклар Каф тауларын шулай атый иде) артына кереп югаласыңмыни инде, абый? Чит хужа тәлинкәләрен ялаудан бер дә туймадыңмыни әле син?

Әтрәкнең ярсулы, усал караш белән төбәлеп сүзсез утыруын күргәч Саруч үзе аңлатуга күчте.

— Соң, әүвәл Болгар ханнарына хезмәт иттең, абый. Алары ирләр иде, никтер ярамады. Аннан соң инде бөтенләй сәер хәл — син хатын-кыз алдында бил бөгә башладың. Башта ниндидер Сәмәрә бикәгә тәлинкә тоткан идең, хәзер гөрҗиләр шаһбикәсе Тамара каршында йөз суыңны түгәсең.

Әтрәк бу юлы ачуын тыеп кала алмады.

— Ә син мине монда кайтарып йөзбашың итмәкчеме?

Саруч көлемсерәп куйды.

— Әһә, аңладым. Син Тамара янында баш сәрдәр, олуг түрә кеше. Шулай булгач өстәл дә аерым, алапаны да алтын-көмеш

белән аласындыр. «Без — без микән, без кем икән?» Шулай инде ул. Андый олуг түрә йөзбашы дәрәжәсенә төшүгә риза була ала димени?

Саруч шулай усал төрттерде, мәсхәрәләде дә капылт житдиләнеп төп сүзенә күчте.

— Безгә, кыпчакларга да, чәчелгән, таралган вак кабиләләрне берләштереп ныклы дәүләт төзәргә иде бит, абый. Әнә болгарлар, харәзмиләр кеби. Югыйсә кыпчакларның хәле яман авыр бүген. Аны урыс этләре көн дә килеп талый. Вак көчәкләр сымак аерым-аерым кабиләләрдән торган кыпчак халкы һич саклана алмый. Ә синдә безнең беребездә дә булмаган тәҗрибә, осталык бар. Син болгарларга да, гөрҗиләргә дә хезмәт иттең. Син урыска каршы да, алан, касога, угуз, бәҗәнәк, аймык, карлукларга каршы да йөзәрләгән тапкыр яу йөрдең. Син белгән кадәрене кыпчаклар арасында бүтән беркем белми. Монда сиңа йөзбашы дәрәжәсен тәкъдим итүче юк. Сине бүген теләсә кайсы кабилә үзенең ханы итеп күтәрергә әзер. Әйдә, кал, китеп йөрмә читкә, абый жаным.

Әтрәк бик озак уйланып утырды, әмма аякларына күтәрелгәч кырт кистереп әйтте.

— Яраларым бик күп. Мин аларны ялап бетермәдем әле, энекәш.

— Нәрсә, яшь чагыңда үзеңне ямәкләр хан итеп күтәрмәгән өчен син һаман да ачу саклыйсыңмыни? — дип Саруч тагын ярсый башлады.

Әтрәк аны тыңлап бетермәде, ат өстенә менде. Берни хакында да килешә алмыйча шулай аерылыштылар...

Йә Тәңрем! Ул очрашуга да әнә дүрт ел гомер үткән. Бүген менә чичән карт аша Әтрәк батырны кыпчак даласына янә чакыралар. Әйткән дәлилләре дә, ясаган тәкъдимнәре дә шул ук. «Кыпчакларның хәле яман авыр, коткар» дип, кат-кат басымлылар. Ә Әтрәк менә һаман аларның хәленә кермәде, чичән карт алдында ул янә баш тартты. Сансызлау күрсәтмәдеме ул, ялгышмадымы?

Жыраучы карт әле китмәгән. Әнә ул эссе кояш кыздырган зур бер ташка аркасын терәп утырган да кулындагы кубыз телләренә йомшак чиртә-чиртә ямансу җыр суза. Кыпчак җыры, газиз ана җыры... Аның һәр аһәңе, һәрбер сүзе Әтрәкнең бәгырен актара, йөрәк итен теләп-теләп уза. Әтрәк тыңлый, өзгәләнә, йөрәге белән елый. Төнге черки өере сыман таралган уйлар чүмәләсә исә аны янә хатирәләргә күмә.

Кыпчакларның хәле яман, диләр. Әтрәк моны үзе дә яхшы белә. Инде менә бер йөз ел буена кыпчакларны урыс кенәзләре бертуктамый алмаш-тилмәш талый. Аны урысларның әллә кайчангы Зирәк Ярослав атлы ачәрвахның уллары башлаган, диләр. Шул мәкер осталары әүвәл угуз белән бәҗәнәкне кыпчакка

каршы котыртып, пычакка-пычак китертеп сугыштырган. Кыпчак өстен чыккач, инде үзләрә гаскәр белән далага үтеп картларны һәм сабийларны суя башлаган, авылларны тоташ көл иткән. Алар үрнәген оныклары эләктереп алган. Кыпчак, билгеле, бирешергә теләмәгән, теш-тырнагы белән каршы торган. Мәгәр күпме батыр юлбашчыларын яуда югалткан ул? Алтын-ата, Бәлдүз, Искал, Сарыхан, Сөенеч, Таз, Сугыр, Итләр, Китән, Тугры... Аларны санап кына бетермәлемени? Чиратта кем?

Тимер Капка өстендә яшәсә дә, Әтрәк кыпчак даласындагы хәлләр турында энәсеннән жебенә кадәр белеп тора. Рус кенәзләре даланы көн дә килеп талый. Кыпчак кабиләләре тынгы белми. Күбәк, Туглый, Кузай, Әнәк һәм тагын Әтрәкнең улы Көнчәк кебек вак ханнар кул астында алар бүген илбасарларга каршы көрәш алып бара.

Ләкин бик күп яу һәм бәрелешләрдә кыпчаклар оттыра. Кабиләләр бердәм түгел, бөтен бәла шунда. Исемнәре буенча санап китсәң, кабиләләр үзләре күп тә төсле. Бүрогълы, Бәркава, Туксуба, Исиа, Бәрт, Әләрс, Мәнуглы, Ямәк... Әмма әлеге кабиләләрнең иң зур дигәнә дә дошманга каршы нибары ун мең чамасы гына сугышчы куя ала. Кыпчакларда сугыш коралы — шайман ясау осталары бөтенләй юк диярлек. Кабиләләр шайманны Болгардан сатып алып кына гаскәр туплый. Тәңрегә мең шөкер, менә бер йөз елдан артык вакыт буе Болгар кыпчак даласын киендереп, үз канаты астына алып яши. Бу гомер эчендә болгар белән кыпчак бер тапкыр да үзара зур яуга кермәде. Хәтта киресенчә. Менә бер йөз ел инде болгар белән кыпчак үзара килен һәм кан алышып яши, алар яртылаш рәвештә аралашып һәм кушылып бетте. Заманында Әтрәкнең дә максаты Болгар сылуы Сәмәрә бикә белән кавышу-кушылу түгел идемени?

Сәмәрә бикә, Сәмәрә... Әтрәк шушы исемне хәтерендә яңартты да күзләрен ике учы белән каплагандай итте. Әйтерсең лә тере Сәмәрә аның күз алдына яшъ, көләч көенчә килеп басты да Әтрәк аны күрмәс, газәпланмас өчен ике арага калкан-пәрдә корды. Ләкин юк, күзләреңне чытырдатып йомсаң да, йөзеңне кытыршыланып, сөялдәй катып беткән учларың белән капласаң да, еракта, яшьлектә калган чибәр Сәмәрәнең озын керфекләре арасыннан яндырып каравыннан, ирен читләре белән генә сизелер-сизелмәс итеп елмая белүеннән, киң маңгайлы, ап-ак йөзле башын аккош кебек горур тотышыннан мәңгемәңге качып булмый икән. Әйе, үзе дә аккош сыман горур булды шул ул. Никадәр генә баш имәсен, ни тиклем ялынмасын, Әтрәкне ул үзенә якын жибәрмәде. Әтрәк шуңа күрә Жигүле таудан китте. Егерме меңгә якын кыпчакны үзе белән алып. Менә шушында, Тимер Капкага, гөржи падишаһы янына. Һәм менә инде егерме елга якын гомере шушы тау-таш арасында яшәп үтте.

Этрәккә «кайт», диләр. Ул бит ялгыз түгел. Заманында ике төмән булып бүген биш меңгә калган кыпчак яугирләрен ул соң кая куйсын? Даладагылар Этрәкне гөржиләрнең баш сәрдәре, шулай булгач кулыннан бары да килә торган зур түрә, дип саний. Ә баш сәрдәрлекне кулына бирү белән бергә гөржиләр аны тозакка да эләктереп куйган булулары хакында даладаныкылар һич уйламый. Бар, биш мең кыпчак жайдагын алып, ордым-бәрдем генә урынынан кузгалып кара син. Ике адым үтүгә үк гөржиләр ул биш меңне чалгы астында калган дала үләне сымак кырып салмас, дигән нинди ышаныч бар? Юкмы? Менә шул шул. Димәк, кыпчак жайдакларын тозак-чолганыштан алып чыгу өчен дә ниндидер кулай очрак, уңайлы жай көтеп тору мәслихәт.

Аннары... аннары ямәкләр аның бәгыренә яшь вакытта салган яра да сүнми, суырылмый бит. Ул чагында хан итеп ак киез өстенә күтәрүдән баш тартулары белән ямәкләр аның фәкать үзен генә рәнжеткән булсалар, Этрәк бүген төкереп бирер иде. Юк, ул вакытта ямәк катилләре төнлә астыртын рәвештә генә шуышып килеп, Этрәкнең эти-әнисе йоклаган тирмәгә өчме-дүртме елан жибәрделәр. Ат кылыннан үргән юан бауны эти-әнисе яши торган тирмә тирәли Этрәк үзе уратып-уратып салган, ул божра аша һичбер төрле елан үтеп керә алачак түгел иде. Ләкин эти-әнисенен гомерен нәкъ менә еланнар өзде бит. Этрәкне шулай бәгырьсез-жансыз, өнсез калдырдылар. Шуңа күрә дә ул тәхетсез ханлыктан баш тартып Болгар жиренә китте.

Болгар, Болгар... Тәүге еллардагы тормыш нинди рәхәт иде синдә! Син Этрәккә унбиш яшьлек сылуыңны бүләк иттең. Этрәк синең курсыбаенда әүвәл йөзбашы, аннары меңбашы булды. Бәрәж хан аны саксин каласының тарханы итеп куярга да жыена башлаган иде. Әмма бер дә көтмәгәндә аның тормышын, болгарлар әйтмешли, женнәр алыштырды. Әүвәл, Көнчәкне дөньяга китергәндә, хатыны үлеп китте. Аннан инде Этрәк Сәмәрә бикәне күрдә дә аңа гашыйк булды. Ул, башын жуеп, чоңгылга сикергән шикелле аның артыннан томырылган иде дә бит, юк, барып чыкмады. Шул бер үк жыр — Сәмәрә баш тартты...

Ә Көнчәкне Ибраһим хан аякка бастырды, ул күтәрде. Аның Көнчәгә хәзер әнә үзе кабилә ханы, Тын елга ярында кальга корып ята. Этрәкнең каны аңа күчкән икән, Тәңрегә мең шөкер. Ата-ана канын тулы алган балалар бер дә югалмыйлар, монысы хак. Әнә Тамара шаһбикә янына килеп сыену тапкан Григорий угланны гына ал. Ул да бит урысның Андрей кенәзе белән болгар кызы Байгөлдән туган дәвам. Этисен суеп, әнисен мичкәгә томалап харап итсәләр дә, югалып калмаган. Тимер Капка өстенә менде дә Григорий монда шаһбикәнең булачак кияве урынына

басты. Ләкин Әтрәк аның өчен шактый хафалана. Баш сәрдәр булгач, Әтрәк күп күзле, барысын күреп тора. Шаһбикә бик азгын, төн саен диярлек аның янына яңа ирләр йөри. Ул ирләрнең һәммәсе дә иртә белән кыядан егылып төшә. Григорий да кайсыдыр бер танда шуннан чәлпәрәмә килмәс, дигән һичбер ышаныч юк. Григорий бик тә акыллы һәм ышанычлы кеше, аны коткарасы иде. Тукта, бәлки, ул Григорий белән гөржи жиреннән бергә китәргәдер? Ул бит кияү кеше, аның өчен һәр якта юл ачык. Сөйләшергә, уйлашырга кирәк...

Кыя-таш ягыннан һаман чичән картның моңы ишетелә. Әтрәк шуңа колак салып утыра-утыра да аның хыялы аша әле жәйрәннәр көтүе чабышып узгандай була, әле әйтерсең лә дала жиле камыш сабакларын кыштырдатып уйнап шаярып ала. Дала якын, ул гүя кул сузымында гына...

Чичән карт тын алырга туктады, күрәсең, берзаманны моңагышы ишетелмәс булды. Тынлык шактый озакка сузылгач Әтрәк түзмәде, урыныннан купты да кыя өстенә чыкты. Юк, жыраучы карт китмәгән, ул кызган таш өстенә ниндидер нигъмәтләр тезеп салган да шулар белән хозурланып утыра. Жыраучы картның ара-тирә шулар белән тере кешедәй күреп серләшүен дә ишеткәч Әтрәк аптырап калды. Кинәт аның борынына ниндидер таныш ис килеп бәрелгәндәй булды һәм Әтрәк тегәржеп белән тартып китерелгән сыман шул тарафка атлады.

Чичән карт алдында, зур таш өстендә киң булып жәелеп дала үләнә — кылган ята иде. Әтрәк зур таш каршына килеп тезләнде, кылганнарны кулларына алды, йөрәге өзелеп төшкән кебек булды. Кылганнар, мәңге тукталуны, кибүне, үлемне белмәс дала үләннәре! Юк, гади генә үләннәре түгел, ә жил белән, ком һәм буран белән туктаусыз алышта яшәгән даланың мәңге дә бил бирмәс хужалары, шаһбикәләре, сылулары, кырыслары, иң-иң газизләре!

Әтрәк кылганнар өстенә йөзе белән капланды һәм бөтенләй икенче дөньяга күчкән кебек булды. Кылганнардан ана сөте, атлар тире, кымыз, учактагы төтен, кызган кояш, сабий бала тәне, бал кортлары, ләйсән яңгыр, мөлаем яз, челтерек ерганаклар, төнбоеклы күл, талгын чишмә, ат кылы, яңа гына савылган бия сөте... тагын әллә нинди, әллә никадәрле сихри һәм гажәеп исләр барысы бергә кушылып аңкый иде. Әтрәк шулар тәменнән исерде, үзенә сабий, малай чагына кайтып китте. Берзаманны кыпчак баһадиры инде пәһлевандай гәүдәсе белән дер-дер килеп елый, үкси иде...

Байтак вакыттан соң гына ул башын калкытты һәм жыраучы картның күзләренә текәлеп үз карарын әйтте.

— Чит жирләрдә солтан булганчы үз илендә олтан булу, туган туфрагыңа кайтып үлем табу мең мәртәбә артык. Без кыпчак даласына кайтып китәбез, юлга жыен, бабай.

Унсигезенче бәйләм

1

Андрей Боголюбның вафаты турында хәбәр алгач Ибраһим хан әүвәл ни уйларга да белми аптырап калды. Урыс кенәзе никадәр генә явыз булмасын, мәгәр аның катилләр кулыннан жан бирүе — дошманыңа да теләми торган аяныч бер үлем һәм, кеше буларак, хәтта кызгандыра да иде.

Аннары инде рус жиреннән шактый сәер хәбәрләр агыла башлады.

— Владимирда тәхет өчен үзара яу башланган. Андрейның энесе Михаилга каршы Мстислав белән Ярополк атлы жигән-нәре пычакка-пычак килеп кан коешалар, ди. Ә ул Мстислав белән Ярополк Рязань кенәзенә каенишләр тиеш, жизнәләре исә аларны котыртып-өстөрөп ята, сугыш коралы, алайлар белән дә ярдәм итә икән.

Болары инде көндәш ил башлыгының күңеленә сары май булып ята торган хәбәрләр иде. Чөнки Ибраһим хан Владимир-Суздаль кенәзлегенә соңгы елларда нәсел үгезе сыман ныгый, көрәя баруын да, аның инде араныңа гына сыймыйча, сикереп чыгып, чит-ятларны сөзә башлаячагын да тоеп-сизеп торды. Рязаньлыларның каршы чыгуы, алай гына да түгел, хәтта инде күсәк күтәрәп дөмбәсли башлавы Владимир кенәзлегенә хәлсезләнүенә китерәсен Ибраһим хан аңлый һәм мондый ызгыш-талашны, әлбәттә, яклый гына иде. Мондый чакта аның көчсез ир белән хатын якалашканда койма ярыгына капланган күршеләр сыман гади күзәтүче генә булып каласы килмәде, пыскый башлаган учакка ул үз куллары белән куз һәм дары өстәмәкче булды. Шул максат белән якын-тирәдәге бәк һәм тарханнарга ашыгыч фәрман куды.

— Артык вә кирәксез булган шайманны ни тиклем жыя аласыз, жәмгысен дә Ага-Базар янына китерегез.

Һичкемне кисәтми-нитмицә Ибраһим хан үзе юлга жыена башлады. Дистәгә якын корабка ашлык тутырттырды, хәзинәдән кадак-кадак алтын-көмеш, энже-мәржән алды. Инде һәммәсе дә эзер булып, үзен озата барачак меңлек белән яраннары ачыклангач кына бертуган энесе әмир Хәсәнне янына дәштереп алды.

— Рәзән кенәзе Глеб янына барамыз, юлга жыен.

Әмир Хәсән аяз көнне яңгыраган күк күкрәве сыман көтелмәгән һәм дорфа сорау бирде:

— Ниём калган анда?

— Мин калган, мин — Бөек Болгар ханы.

— Ә-ә, Чатыртауга биргесез олуг байлык икән. Бармый булмас инде...

Ибраһим хан белән әмир Хәсән соңгы берничә ел буена шул рәвешчә чеметешеп яши. Әмир Хәсән әле малай-шалай, яшүсмер генә чагында бу кадәр үк телле түгел иде. Соңгы вакытларда менә гел азау тешен күрсәтә башлады, абыйсының бер генә фәрманын да күндәмлек һәм итагать белән кабул иткәне юк. Ибраһим хан, әлбәттә, барысын да ишетеп, белеп тора. Әмир Хәсәнне ханның баш вәзире булган Мәрчура котырта. Егетләр яше белән генә барган әмир күңеленә хөсетлек, үч, мәкер орлыкларын чәчеп шул агулый. Билгеле, Ибраһим хан Мәрчураны инде күптән илдән куа да, дарга аса да алган булыр иде. Ләкин энекәшенең кешелеге, табигате сазда үскән усак үзәге сыман үзе черек икән, аңа йөгән кидерүче бәндә барыбер табылачак бит. Менә ни сәбәпле Ибраһим хан әмир Хәсәнне Биләр каласында, тәхет эргәсендә калдырып китә алмый. Гәрчә аның белән бер корабта йөзеп, бер казаннан ашау газап китерсә дә, жаны тыныч булсын өчен ул энесен үзе белән ала.

Ә мәркәздә, әйдә, Сәлим идарә итсен. Ул унбиш яшендә, әлбәттә, малай-шалай гына әле. Мәгәр Ибраһим хан аның янында инде чал сакалга чумган сәрдәрен, меңәрләгән сынауларны узган тугры юлбарысны — Корнай батырны калдыра бит. Шулай булгач, аның улы Сәлим шаһзадә өчен пәйтәхеттә хәвеф тумаячак. Хәвеф дигәннәренең юлда Ибраһим ханның үз алдына килеп басуы мөмкин. Чөнки Рязань кенәзлегенә ханның сак башлыгы булып Тургай, Корнай улы, бара. Ул да әле бик яшь, егермесе дә тулмаган. Әлегә поход — аңа ышанып тапшырылган иң беренче зур эш. Әмма Ибраһим ханның шушындый адымнарга бармый башка чарасы юк. Ул Сәлим, Тургай ише яшьләргә дә, корыч кылыч хәзерләгәндәге сыман итеп, әле утка, әле суга тыгып чыныктырасы, сыныйсы, үстерәсе бар бит.

2

Йөкчеләр иңендәге капчыкларда тоташ ташкын булып агылган гәрәбәдәй ашлыкны, кораблардан чыгарып Ука ярына таутау өелгән көбә, очлым, айбалта, сөңге, ятаганнарны күргәч, Рязань кенәзе Глеб шатлыгыннан чак-чак кына биеп жибәрмәде.

— Миңа корал-шайман кирәклеген каян белдең, күрше? — дип, ул әледән-әле Ибраһим ханны иңнәреннән кочып алудан да тартынмады, уйларын-ниятләрен дә капылт ачып салды. — Мин каенэнекәшләремнең берәрсен Владимир каласына утыртмыйча торып һич тыначак түгел. Андрей үзе һәм аның яклылар Владимир тәхетен егерме ел буена имде инде. Житәр! Бөек кенәз тәхетенең имиләрен минем каенишләр дә татып

карасын. Менә шул максат өчен корал-шайман икмәктән дә кадерлерәк миңа. Болай булгач, мин ул Андрей-этжанның эне-кәшләре Михаил белән Всеволодның тетмәләрен тетәм!..

Ука ярына тезелеп үзен каршылаучы боярлар арасында инде күптән мәрхүм булган Бәрәж ханның улы Чилбир бәкне күргәч, Ибраһим хан имәнәп үк китте. «Атасы Бәрәж вафатыннан соң юкка чыккан иде, менә кайда сыеныч тапкан икән, кара син аны. Урыс икмәген ашап, кяфер көйләренә бии торгач кемгә әверелгәнсеңдер, анысын чамалармыз». Әмма боярлар белән куллар бирешә-бирешә күрешкән чакта чират аңа житкәч, Ибраһим хан күңелендәге шикләрен Чилбир бәкнең үзенә сиздермәде.

— О-о, минем карендәш менә кайда икән бит, ә без гел югалттык,— диде дә Ибраһим хан аны хәтта кочагына кысты һәм һич тә көтелмәгән сүzlәр тезеп салды.— Сабы сынган балта сыман теләсә кайда аунап йөрмә инде син. Болгарың, халкың бар бит, туган өеңә кайт.

Мондый тәкъдимнең авызыннан ничек ычкынганын Ибраһим хан үзе дә шәйләмәде, Чилбир дә билгеле, нык югалып калды. Хәзергә бер-берсенә шуннан ары бер сүз дә әйтминитми генә аерылдылар.

Кенәз сараена кайткач Глеб, каланың иң күренекле боярларын жыеп, олы кунак хөрмәтенә тәүге мәжлес ясады. Хан кадәр хан кунак булып гади кенәз йортына көн дә килми. Аның урыны — бөөк кенәzlәр янында — Киевта, Владимирда. Ибраһим ханның кунакка төшүе үзенә ялгыш кына тәтегән олы бәхет булуын Глеб нык чамалый һәм, әлбәттә, моны бөтен кенәзлекләргә, барча рус халкына белдөртү өчен жаны-тәне белән кыбырсына иде.

Түрдәге өстәл артына кереп утыргач та, өстенә чәчәкле киң сарафан кигән, маңгаена энже-мәржән белән бизәлгән кәккүш-калфак элгән аксыл чәчле кызны күреп Ибраһим ханның эченә ут йөгөрдә. Кызый шактый йомры гәүдәле, мул күкрәкле. Бит очлары пешкән алма сыман кызарып, янып тора. Кашлар карлыгач канаты шикелле сызылып киткән. Озын, куе керфекләре арасында нәни йолдыз булып терекөмеш сыман елгыр, шаян күzlәр яна. Шул янар кисәү сыман көйрәгән күzlәре белән капылт төбәлә дә кызый, Ибраһим ханны көйдөреп-көйдөреп ала.

Ханның төп юл йөртүчесе булып килгән һәм колакларын шомрайтып утырган сәүдәгәрләр башлыгы Иркәнәш би өстәл артындагы күз атыш уенын сизде бугай, аныклык кертүне кирәк тапты.

— Глеб кенәзнең өлкән кызы Вышелюба бу. Сазаган кыз булса да, бер яучыны да үзенә якын жибәрми, бик көрпәле, бер саплам да жылы сүз әйтә белми, диләр.

Ибраһим хан үзен беркадәр уңайсызрак хәлдә тойса да, жавап бирми калмады.

— Жайдаклары жебегән туры килгәндер. Юньле жайдак булса, әллә нинди чыгымчы биягә дә авызлык кына кидерә белер иде...

Кунаклар шактый кызып уен-жыр башлагач, шушы Вышелюба гел Ибраһим хан каршына килеп кәс-кәс биеде, шул адымы белән зур кунакны шабыр тиргә салды. Ибраһим хан өстәл артыннан сикереп чыгып яшьләргә кушылудан чак тыелып утырды. Ул ханлыгына, дәрәжәсенә, гайбәтенә дә төкереп бирер иде. Аны кадакланган сыман итеп урынында үзенә яше, олылыгы тотты. Ибраһим гомер буге төз һәм озын буйлы, чандыр, как гәүдәле, бакыр сыман, кояшта янган йөзле, чаларуны белмәс дегет чәчле булды. Шуңа күрә аның төгәл яшен чамалый алмыйча күпләр алданды. Ә ул хәзер алтынчы дистәне кырлап бара бит инде, әйтергә генә ансат...

Кунакны төрледән-төрле теләкләр юллый-юллай сыйлау дәвам иткәч, Вышелюба Ибраһим ханга шәраб белән мөлдәрәмә тулы кубок китереп бирде. Шул чагында Ибраһим хан аның кулларына кагылды, башы әйләнеп китте. Кызның куллары песиле тал бөресе кебек йомшак, шома, үз гомерендә таш чыгарудан, кылыч селтәнүдән, калалар төзүдән башканы белмәгән ханның мондый нәфислекне татыганы, күргәне юк иде. Мәҗлес тәмамланып түшәккә егылгач та Ибраһим хан төн буена шушы йомшак, назлы куллар белән саташып чыкты. Аның өчен җиһанда шул нәфис куллардан, кәккүш-калфак кигән мул имчәкле кыздан да кадерлерәк, затлырак байлык калмаган иде инде.

Икенче көнне түшәктән баш калкытырга да өлгәрә алмадылар, кенәз үзе кереп өстәл артына дәште. Бу юлы Глеб тәмам туарылган, хәзер инде сый-нигъмәт татырга дип боярларныгына түгел, ә каланың иң бай сәүдәгәрләрен, һөнәр осталарын, дружинасындагы йөзбашларны — берсен-берсен калдырмыйча кунакка алган иде. Ибраһим хан менә шунда, өч йөздән артык рязаньлы каршында, Глеб кенәзнен күңелен күрмәкче, хужа кешене зурламакчы булды. Өстәл артына иңеп беркадәр утыргач та ул үзенә урыныннан торып басты, бармак шартлатып кына махсус фәрман бирде. Шул минутта залга кулларына көмеш тәпсиләр тоткан сугышчылар керә башлады. Тәпсиләрнең берсендә көмеш тәңкәләр өеме ялтыраса, икенчесе алтын белән тулы, ә берсеннән-берсе мәһабәтрәк һәм сылурак сугышчылар чылбыры биек тау итәгендә бәрәп чыккан чишмә суы сыман мәңге бетмәс шикелле тоела иде. Сугышчыларның кергән берсе тәпсиләрне Глеб кенәз өстәленә тезә барды һәм берзаманны, инде анысы тулгач, Ибраһим хан бүләкләре башка өстәлләргә дә күчә башлады. Шулай да, ниһаять, русларда аяк ялына дип бирелә торган иң соңгы һәм иң татлы шәраб сурәтендә залга энҗе-мәрҗәннәр, якут асылташлар белән тулы берничә тәпси керде. Асылташларның күз явын алып елкылда-

вын күргәч, залдагы өч йөз кунакның һәркайсы авызларын ачып торып басты. Менә шул чагында инде Ибраһим хан үзе телгә килде дә барча кунакны учына жыеп алды.

— Рәзәнлеләр, мөхтәрәм дусларым, күршеләрем минем! Без сезнең хозурга иң эчкерсез хисләр белән кунак булып килдек. Без сезнең белән ут күршеләр булып хәят кылсак та, үтә дә сирәк вә ни үкенеч, орыш мәйданында гына очрашабыз. Вәләкин ошбу жиһанда кияү-кәләш алмашып, кода-кодача булып, кунакка йөрөшөп тә тормыш итү мөмкин булыр иде. Менә бит, күрөп торасыз, ул чагында бүләкләре дә мулдан, сый-нигъмәте дә татлы, затлы була. Шулай икән, әйдәгез, ошбу жиһанда туган-тумача, кода-кодача булып яшик. Ә сезгә бөтен урыс мәмләкәтенең тоткасы вә күчәре булып яшәргә язсын, амин!

Глеб кенәз әле залга кертелгән алтын-көмеш тәпсиләрне күргәч тә бизгәк тоткан сырхау шикелле дулкынлана-калтырый башлаган иде. Ибраһим ханның эчкерсез һәм кайнар булып яңгыраган мөрәжәгатен дә ишеткәч, хужа кешенең күзләреннән яшь тамчылары бөрөп чыкты. Ул яңа кымыз сыман уйнаклаган хисләрен тыеп кала алмыйча, атылып килеп, Ибраһим ханны кочагына кысты, сүзләрен дә бөтен залга ишетелерлек итеп дәште.

— Ә нигә озакка сузарга да үзебездән башламаска әле, Ибраһим хан? Әйдә, минем өлкән кызым Вышелюбаны син үзеңә хатынлыкка ал да без туганнар һәм бер-беребезгә ныклы терәк булайык.

Ибраһим хан сөенечтән бугазына килеп утырган төенне дә йота алмый торды. Ул Глеб кенәздән чиксез рәхмәт, кайнар вәгъдә сүзләрен дә көтә, күңелендә тышауларын өзеп качарга ашкынган тулпар шикелле ярсу хыял да бар, әмма хужа кеше нәкъ менә шул өмет-хыялкайны йөзләгән рязаньлылар каршында ярып салыр, дип һич кенә дә гөманламый иде. Шуңадырмы, байтак вакыт ис-акылына килә алмый торды, авыз ачып җавап кайтарган тәүге сүзләре дә беренче мунчаның эсселеген-суыгын татырга-аңларга өлгермичә, ис тиюдән куркып кына эшне төгәлләгән яшь кияү белән яшь кәләшкә охшап каудар, җайсыз чыкты.

— Кызың безнең дингә күчәр микән, кенәз? Шундый шартым бар бит.

Глеб кенәз өчен колак ишетмәгән яңалык түгел иде бу, җавабын тиз тапты.

— Күчәр, күчәр, сезнең дингә дә күчәр. Озата килүчеләрен арасында муллаң да бар иде кебек. Шуны чакыр да әйдә кызны әфсенләсен.

Ә берникадәр вакыттан соң Глеб кенәз бөтен зал өстенә ярып салды.

— Минем яңа кияү өчен эчәбез. Ибраһим хан өчен!

Сыерлар атавына кайтып житкән чакта Ибраһим ханны болгар һәм биләрлеләрнең гажәеп зур флотилиясе каршы алды. Йөзәрлэгән каек һәм көймәләр әйтерсең лә Иделнең билен буып алган, ханның кайту юлын бикләгән. Нәкъ уртада торган олы баркас сәхнәсенә Сәлим чыгып баскан. Бертуктамый жыл-фердәгән хан әләме астында көмеш көбәгә төренгән көе кукра-еп торса да, елмаюдан жәелеп китәргә ымсынган авызын көч-хәл белән тыя. Ибраһим хан улының канәгать йөзенә караш ташлады да ирексездән, күңеленнән генә, сүгенеп куйды. «Тәхет ташлап йөрүләрнең нинди хәвеф-каза тудырырга мөмкин икән белмисең шул әле син, вәт шалпавыз! Әле ярый атаң тинтәк түгел, ул сине чукырдай жәмгы көндәшләрне үзе илә йөртә».

Ибраһим хан үзе баскан кораб сәхнәсеннән артка карап алды. Әнә күмер сыман кара көеп чыккан әмир Хәсән уртын чәйни-чәйни ялгыз басып тора. Әнә корабның икенче ягында Чилбир бәк үзенә улы Газины алдына кочып баскан. Чилбир-ның керфекләрен беркадәр кыса төшеп төбәлгән карашыннан ниндидер өметсезлек һәм шикләнү саркыла кебек. Ул юлга кузгалыр алдыннан Ибраһим хан янына үзе килде. Соравында икеләнү-шомлану чагыла иде.

— Син мине теге чакта уйнап, күңелне кытыклау өчен генә чакырдыңмы, әллә Болгар жиренә кайтырга чынлап торып рөхсәт итәсеңме?

Ибраһим хан аны-моны уйламый җавап бирде.

— Кайт, билгеле. Ихлас чакырам мин. Мәмләкәтемез иркен, ә син үги түгел. Гидайлыкта хәят кичерүче сыңар углыңа гына, мөгаен дә, жылы урын табар.

Чилбир бәк хәзер инде турыдан ярып сорады.

— Болгар мәмләкәтенә кайткач та гидай гына булып калырмынмы?

— Тел төбегне аңладым,— диде дә Ибраһим хан көлем-серәп куйды.— Гидай булмассың, юкка хафаланма. Нур-Сувар каласы гомер бакый сезнең нәсел биләмәсе булды. Атаң кеби гыйсьянлык яисә катиллек юлына басмыйсың икән, иншалла, ул биләмә тора-бара янә синеке булыр. Шаять, риза-канәгать-сендер?

— Риза, риза...

Чилбир шул рәвешчә корабка иңгән иде. Ә күңеле барыбер тыныч түгел, күрәсең. Әнә бит, хәзер карашындагы шикләнү хисләрен дә яшерә алмый, житмәсә әле сабый улын да, оясын тилгәннән сакларга жыенган ана каз шикелле, ике кулы белән каплап баскан. Шулай, илдән аерылып чит табактан ашау, кыек юлда йөрү шөбһәле, сак кешегә әверелдерә ул.

Ибраһим хан тагын бер мәртәбә Сәлим тарафына караш ташлады да йөрәге сызып куйды. «Көтүдәге айгыр шикелле, бүреләр тешеннән әлегә үзем саклыйм. Мәгәр көтмәгәндә мәңгелеккә күчсәм, ул әрсез бүреләр өереннән ничек сакланырсың? Бүген ярыйка поскан тараканнар кеби дәшми торсалар да, мин мәңгелеккә күзне йомуга аларның котырган этләр шикелле өрә-талый башлавы да бар бит...»

Каршы алуучылар нәкъ Богылтау каршына килеп Идел буган иде. Ибраһим хан текә тау тирәли тезелеп киткән бүрәнә диварларга таба текәлдә дә бермәл уйга калып торды. Бу калганы халык «Богылтау» дип тә, «Өчиле» дип тә йөртә. Истәлекләргә баксаң, аңа Тимер Мөәмин хан моннан йөз дә сиксән санә элгәре нигез салган иде. Мәгәр юл уңаенда бик тә жайлы булып утырганга күрә аны русларның ушкуйлары да, яу гаскәрләре дә гел-гел талап торган. Әле әнә Болгарга ясаган беренче походы вакытында аны Андрей кенәз дә тоташ яндырып үттә. Менә шул сәбәпле бер дә мантий, ныгып китә алмый бу Богылтау дигәннәре. Ә мәмләкәт хужасының күзләре белән баксаң, бер генә дошманга да биргесез калыга — корыч калкан төзеп кую өчен менә дигән жир бит. Бер ягыннан аны Идел саклай, икенче яктан исеме дә юк инеш. Калыга артында әле тагын бер-бер артлы тезелешеп киткән дистәләп күлләр бар. Тавы биек, текә. Көнбатыш якта төбә күренмәс ерым. Тигез яланнар, зәңгәр елга-күлләр уртасында түбәтәй шикелле калкып торган әлегә тауга якын килү өчен генә дә дошман күпме интегәчәк, никадәр кан коячак! Гади калыга гына түгел, мәркәзнен үзен дә төзеп куярлык бит монда! Нишләп моңа тикле ошбу төшне игътибарсыз-нисез калдырган ул?..

— Әйдә, Богылтауга таба борылыгыз, туктап туй итәмез! — дип, Ибраһим хан оран салуга, Идел өстендәге йөзәрлэгән каек-көймә текә яр буена ябырылды. Абыйсындагы күңел көрлеге, шатлык әмир Хәсәннең үтен сытты бугай, аның майсыз арба күчәре шыгырдаган сыман сыкрап һәм үртәлеп мыгырдаган тавышы ишетелде.

— Уен-муен түгел, картаеп беткән ханымыз вәлидә бичә алып кайта бит. Әйдә, кышкы утардан соңра япан кырга чыгарылган язгы бозау кеби кушаяклап сикер, бие, шашын, Бөек Болгар халкы!

Уртларын шыгырдатырга мәжбүр булса да, Ибраһим хан дәшми калды, түзде. Энекәше көнләшүдән тиресенә сыймый яки иманын жуйган икән, ни хәл итмәк кирәк? Һәркемнен үз юлы. Арттан өреп калучы һәрбер көчек саен тукталып, аңа таш ыргытып вакыт дигән алтынкайны юкка-барга сарыф итеп булмас. Һәрбер көчек саен тукталыш ясый башласаң, олуг максатыңа мәңгә житә алмассың...

Богылтау өстенә менгәч, Вышелюбаны житәкләгән көе

Ибраһим хан бөтен тирә-юньне дикъкаты белән янә карап чыкты, үтә канәгать калды. Алар кабат әйләнәп кайткан чакта текә яр өстенә иркен чатыр корылган, ханның яраннары хәзер учак тергезү, казан асу белән мәшгуль иде. Шул чагында хан чатыры янындагы алтын казаннарның берсен эләктереп Вышелюба телгә килде.

— Хан табыны өчен су алырга үзем барыйм әле.

Сөөнеченнән гүзәл жәйрән сыман сикергәләп йөргән ханбикәне барчасы да елмаеп һәм хуплап озата калды. Хан чатыры янына Богылтау кальгасының башлыгы булып торган Илтимер би дә чакырылган иде. Шул Ибраһим ханга бик тә сәер риваять тезеп салды.

— Ошбу тауда элек явыз бер аждаһа яшәгән, еланнар мыжгып торган. Әүвәл шуларны, кура яндырып, моннан куганнар, ди. Аннары гына яңа кирмән корырга керешкәннәр. Тимер Мөәмин хан ошбу эшкә үзенң улы Нурғали шаһзадәне тәгаенләгән булган. Мәгәрәнки шаһзадәнең үзеннән яшереп кенә аның яраннарына яшерен фәрман да түндергән. «Кирмән нигезенә корбан китерегез. Чишмә бәрәп чыккан урынга тәүге инсан булып кем килә, шуны корбан итегез. Шунсыз ошбу кирмән азат, бәхетле тормышка һич ирешә алмас». Төзүче ирләр менә ошбу инеш ягында, текә тау эргәсендә туфрак казыганнар. Чишмә бәрәп чыккан. Вәләкин берзаманны, иң тәүге инсан булып, чишмә хозурына Нурғали килеп житкән. Билгеле ки, төзүчеләр шаһзадәне корбан кылырга кызганганнар инде. Аның урынына бер этне корбан кылып, кирмән нигезенә индергәннәр. Ошбу хакта ханга хәбәр иткәч ул яман дулаган да шундый фараз әйткән: «Ошбу кирмән байтак еллардан соң этләр кулына эләгәчәк икән».

Күңелсез риваятьтән соң Ибраһим хан әсәрәненп, агарынып калды, йөзеннән нур качты. Мәет озаткан шикелле, уйга чумып, озак утырдылар. Берәздән соң гына Илтимер би үзенң хикәятен очлап куйды.

— Байтак еллар үтте, мәгәрәнки кирмәннең этләр кулына калганы юк әле. Ярхәмикалла, бүгенгәчә аңа үземез хужамыздыр... Ә шаһзадәне халык барыбер онытмаган. Инеш эргәсендәге чишмәне ул әле булса Нурғали чишмәсе, дип атап йөртә.

Шул чагында тау битеннән аста, инеш ярында Вышелюбаның ачыргаланып-инәлеп кычкырган тавышы ишетелде:

— Казан, казаным! Алтын казанкаем!

Хәвефләнәп һәммәсе дә чатырдан атылып чыкты. Вышелюба кулларын чәбәкли-чәбәкли инеш яры буенча сикергәләп йөри, үзе яшь аралаш туктаусыз тәкрарлый иде:

— Алтын казаным төпкә төшәп китте. Казан, казанкаем!

Ибраһим хан чын-чынлап, жаны-тәне белән өзгәләнгән Вышелюбаның сабий бала сыман сикергәләп йөрүенә мәкиббән

китеп торды-торды да бөтен Богылтау өстен яңгыратып шаркылдый башлады.

— Мин сиңа тагын бер казан бирәм. Әйдә, анысын да су төбенә төшереп жибер дә янә бие әле.

Вышелюба иреннәрен турсайтты, чынлап үпкәләде. Ә Ибраһим хан аның саен ихахайлап көлдә. Вышелюба үпкәләсә дә гүзәл, ә олыгайган хан шундый байлыкка ия булуы белән бик бәхетле иде.

...Икенче көнне песи баласы кебек иркәләнәп, тартылып-сузылып кына кояш күтәрелде, ал таң атты. Азатлар, газиләр хакимне каршыларга дип сафка тезелгән чакта ханның өр-яңа фәрманы инде әзер иде:

— Богылтау калыгасы урынына ак таш илә төрөп яңа кирмән корырга, кала тергезергә. Ошбу гамәл хакына бөтен Болгар мәмләкәтеннән бер мең тиклем ташчыларны, мигъмарларны, сәүдәгәрләрне чакырып китерергә. Кирмән-кала нигезләү вазифасы мәмләкәтемезнең олуг бәге — әмир Хәсән жәнапларына индерелә. Бер йөз азат илә әмир Хәсән бүгеннән үк Богылтауда кала.

4

Ап-ак юрганнарда төрөнгән Ибраһим хан сарайның икенче катындагы кече залда, иң-иң түрдә, түшәк өстендә ята. Тәрәзәләр артындагы бөтен жиһан да ап-ак. Тышта кыш уртасы; буран булса да якты. Ибраһим хан яктылыкка, жиһан аклыгына түзә алмый. Тәрәзәләрне инде күптән киез пәрдәләр белән томалаттырды. Шуңа күрә зал эчендә хәзер тонык караңгылык, тынлык хөкем сөрә. Юкка-барга хан янына керүче, аны борчучы юк.

Менә инде биш-алты ай буена Ибраһим хан әллә нинди чирдән жәфа чигә. Дистәгә якын табиблар, өшкерүчеләр, имчеләр дә чакырып карады, әмма аның хасталык сәбәпләрен белүче, аңлата алучы юк. Ә Ибраһим ханның ничә айлар буе тамагыннан беркавым ризык үтми, кендектән аста ниндидер бер елан тәнен кисеп-кисеп талый. Хан инде бу вакыт эчендә су күрмәгән агач мичкә сыман тәмам кибепп калды. Тәне сөяк белән тиредән генә хасил, жегәр дигәне көнләп кими бара.

Ибраһим ханның хәзер төп шөгыле — уйлау. Ә уйларның тау чишмәсе кебек мәңгә бетәсе юк. Төннәр буе йоклый алмый, сызланып яткан чакта Ибраһим хан хыялы аша бар жиһанны аркылыдан буйга йөрөп чыга. Үзенә күрә, әллә кайларга керә, һәммәсен бизмәнгә салып үлчи, сыный, чамалый. Ә таң атты исә инде үз янына вәзирләрне, бәк һәм әмирләрне чакыртып төпченә, сораштыра, һәркайсының жегеленә үтә. Тегеләр бернәрсә дә яшерми, һәр тарафны энәсеннән жебенә тиклем,

бәйнә-бәйнә сөйләп чыга кебек. Ләкин тегеләр күз алдыннан югалуга ханны янә яман корт талый башлай, икеләнү һәм шик күмеп китә. Яраннар бер генә эшне дә ханның үзе кебек жиренә житкереп, жеген-жеккә китереп үтәмәгәндер булып тоела башлай.

Бүген дә энә акрын гына ишек шыгырдады, ярыкта Мәрчураның балавыз сынныкы шикелле саргылт, хиссез-хәрәкәтсез йөзе чагылды. Ибраһим ханның чырай сытардай куәте юк иде, шуңа күрә карашын читкә алды, керфекләрен йомды. Юрган астында ябык бармаклар усал бөгелүдән шытырдады. Әйе, бу бәндәне Ибраһим хан күрә, күтәрә алмый. Әмма үгез килеп ышкына башлаганда тик кенә торучы күндәм тана сыман барыбер дә түзә. Чөнки Мәрчура кадәр үк күпне күргән, тәжрибәле икенче бер ирне Болгар дәүләтеннән табу кыен. Ә карап торышка мокрыт кына булып күренгән шушы Мәрчура-вәзир яшьлегендә Бохарада укыган, Чин жиренә барып килергә житешкән, Болгар иленә кайткач сәүдә эшенә керешеп Киевта, Румда, Ләһстанда булган. Үзе кетмер, үзе елгыр шушы бәндәнең тагын Багдад хәлифәсе булып хәлифә янына кадәр барып кайтуын да искә алгач, янә ни өстәмәк кирәк? Кыскасы, ул бармаган, ул күрмәгән ил юк. Шуңа күрә кайсы мәмләкәттә ни генә булмасын, жылнең кай тарафка таба исәчәген, кем белән сату итү отышлы, кемгә аяк чалырга кирәк — Мәрчура-вәзир һәммәсен дә алдан белеп тора, һич ялгышмый. Житмәсә, аның әле болгарныкыларга да борыны бик сизгер. Кайсы кала ясакны аксөякләре яшерә, кайсы бәкне тәхет янынарак елыштырырга, кайсын чалып егарга кирәк — Мәрчура вәзир мәмләкәт биләре белән шахмат тактасындагы сыннар шикелле уйный, бер генә вилайәт хужасына да үсеп, азынып, көрәеп китәргә ирек бирми. Менә ни сәбәпле тешен кысып түзә Ибраһим хан.

Мәрчура өч-дүрт төргәк кәгазь тотып кергән иде. Шуларга таба иягә белән ымлап сүз башлады.

— Богылтаудагы Казан кирмәненнән сәүдәгәрләр нөгәре кайтып төште. Әмир хәзрәтләре дивар тергезүне тәмамлаган, хәзер яңа мәсҗед салу мәшәкатенә керешкән. Ташчыларга, мигъмарларга ризык житми икән. Икмәк вә куй сораган. Мин Сәмәрә бикә илә Сарычин тарханга фәрманнар юлладым. Сәмәрә бикә — он, ә Сарычин елкы көтүе китерергә тиеш.

Ибраһим ханның елан кабыгы сыман яргаланып беткән иреннәре арасыннан иске самавыр борыныннан саркыган су тамчылары кебек көттереп һәм сузылып кына берничә сүз савылды.

— Тагын... нинди хәбәрләр бар?

— Рәзән кенәзе Глеб бабаң тарафыннан иңгән хәбәрләр гайре сәер. Дәште кыпчакта «Лачын Хисами» кушаматлы ниндидер яңа сәрдәр пәйда булган. Әрбәт-воеводаның вафатыннан

файдаланып шул сәрдәр Мәскәү кальгасыннан көл калдырып киткән. Әле Сүздәлгә тиклем үтеп, ошбу каланы да яулап алырга ният иткән дә бит, мәгәр жегәре житмәгән. Аның чирүе нибарысы жиде-сигез мең чамасы гына жайдактан хасил иткән. Мәгәр әле шултиклем көч илә дә ул Сүздәлне әллә ничә көннәр буе камалышта тоткан, ахыр чиктә бистәләрен яндырып кире чиккән.

Селкенердәй куәте булмаса да, Ибраһим хан барыбер түшәгеннән кузгалгандай итте. Эчкә баткан, бөрешкән яңаклары кура жиләге сыман тимгел-тимгел булып кызарып чыкты. Гажәпләнүдән йөзем жимеше кебек тулып ташкан карашы бик күпне аңлата иде, ләкин хәлсезлектән көрмәкләнгән теле санаулы авазлар гына сытып чыгара алды.

— Ничек... урысларның... йөрәгенә тиклем үтә алган соң ул?.. «Лачын» ниндәй инсан?

Мәрчура, кагып бетерелмәгән кадак сыман, күзләрен тырпайтып тик торды, бераздан гына иңбашларын сикерткәләп алды.

— Үзем дә ишек-тәрәзәләрсез чоланга ябылган тоткын кеби аптырыйм, гыйззәтле хан. Кыпчакларның Туглый ханнары бар иде. Янә дә килеп Күбәк, Кузай, Әнәкләре барлыгын да беләм. Көнчәкне аларга үзөбез үстөрөп бирдек. Ә ошбу Лачын Хисами каян табылгандыр — һич төшенә алмыйм.

Мәрчураның мондый аңлатуы, житен сукканнан соң чәчелеп калган кибәк өеме сыман, Ибраһим ханга бөтенләй дә кирәк түгел иде. Аның янә йөзө сытылды. Вәзир үз хатасын төзәтергә ашыккандай тагын сөйләнә башлады.

— Мәгәр минем күңелемдә олуг шик бар. Ошбу сәрдәр урыс жирләренә бернинди тоткарлык-киртә белми үтеп керә. Аның алайлары юлларда елан кеби тавышсыз-тынсыз йөри. Урыс калаларын да этәч сыман чукуп кына ала, йә тирес өемедәй туздырып ташлый. Кайбер урыс кенәзләре бергә ук-машса да, ул койрыгын да күрсәтмичә елдам гаип була. Ошбу дәлилләргә бизмәнгә салганнан соң инде уйлап куям. «Лачын» сәрдәр урысларның үз кулыннан качкан вә аларга үтә дә үчле инсан түгел микән?

Мәрчураның болай гөманлавы учакка каен тузы ыргыту сыман булды, күрәсең. Ибраһим хан күңелендәге ярсу хисләр кайнавыннан тончыккандай булды, сүзләрен дә әйтә алмый ятты. Берәз вакыттан соң пышылдап дәшкән эмере күбесенчә елан ысылдавын гына хәтерләтте.

— Ачыкла...

Башын ия-ия Мәрчура чыгып киткәч Ибраһим хан янә керпе энәләре сыман чәнечкеле уйлар эченә чумды. Ул кыпчак даласыннан күтәрелеп чыккан Лачын Хисами асылда кем икән соң? Кыпчакларда кабилә саен бер хан, алар хәтсез. Бер-бер-

сенә баш ия дә, кушыла да белмиләр. Шул таркаулыкларыннан файдаланып урыс кенәзләре аларны аерым-аерым көенчә чүкеп кенә тора. Урыс басымына һәм талавына түзмичә, инде чукунып, нәсаралар диненә күчкән кыпчакларны да байтак кына, диләр. Димәк ки, урыс баскынчылары аларны да бүлгәли, йота бара. Ләкин әнә шундый таркау, юаш кыпчаклар арасында Лачын Хисами дигән яңа сәрдәр каян табылган соң? Аларда мөселманнарныкы шикелле Хисами атлы би яисә бәк хасил булу гайре сәер очрак. «Хисами»ның кушамат кына булуы да бик ихтимал. Мәгәр Әндрі кенәз биләмәсенә барып сыену тапкан Әрбәт илә Хәмбәл күптән вафат. Чилбир янә үзебезгә кайтты, ә алардан гайре бер генә болгар бәгенәң дә урыс жиренә качканы юк бит. Ә урыс кенәзлекләрен бер йомарлам майны икегә телгән пычак сыман тавышсыз-тынсыз гына ерып йөри торган сәрдәр, чыннан да, кем соң ул? Аның ул Вүлдәмир кенәзләренә нинди бетмәс-төкәнмәс үче вә ачуы бар? Нигә Кияүкала, Галич, Смоленск тарафына бармый, нишләп һаман-һаман Вүлдәмир кенәзлегенәң биләмәләренә генә каныга ул?..

Ибраһим хан гыйнвар бураннарына да биргесез уй-сораулар өөрмәсә эчендә изаланып озак ятты, әмма газап йомгагының очын барыбер таба алмады. Берзаман ул яткан бүлмә ишегенәң күгәннәрен ипле шыгырдатып аның янына вәлидә хатын Вышелюба инде. Ул үзе белән бергә бүлмәгә яшь ярымлык улы Алтынбәкне дә житәкләп кергән иде. Сабыеның салават күпере сыман көләч йөзен күрүгә Ибраһим ханның карашы да кояш нурларында тирбәлгән пәрәвез җепләре шикелле яктырып-яктырып алды. Тегәрҗептәй нечкә иреннәре арасынан кайнар хисләр сытылып-савылып чыкты.

— Улым, улыкаем!

Әтисенәң суырылып, кибеп калган кыяфәтенә Алтынбәк ияләнгән иде инде. Ул һич тә ятсынып тормыйча сикергәләп килде дә Ибраһим ханның күкрәгенә ятты. Әти кеше арык, хәлсез бармаклары белән аның аксыл-сары чәчләрен аралады, капылт бәреп чыккан яшь элпәсә күзләрендә томан хасил итте. Янда гына вәлидә хатынның ипле-назлы тавышы ишетелде.

— Ә без бүген Сәлим абый белән Чирмешән буена барып кайтырга да өлгердек әле, әттәсе. Сәлим абыйдан Алтынбәкне үз янына, ияргә алуын үтенгән идек, тик ул тыңламады. Бер ияргә ике шаһзадә сыймый торгандыр инде, күрәсең.

Вышелюба сабий бала сыман иреннәрен турсайтып, үпкәләгән тавыш белән сөйли, ул элеккечә дәртле, чибәр иде. Ибраһим хан аның йомшак кулларын эләктереп яңагына кысты. Шушы ләззәттән исергән сыман онытылып ятты.

— Сәлим шаһзадәне мин алтын казан төшереп җибәргән инеш буендагы калыга тарафына барырга җыена, диләр. Үзе идарә итәчәк ил белән таныша тору минем улыма да комачау-

ламас иде. Минем үземә тагылырга маташуны Сәлим шаһзадә санга сукмас инде?..

Вәлидә хатынның әреп-кинаяле кайнар сүзләре Ибраһим ханны тормыш-яшәешнең асыл агымына кайтарды. Әйе, Вышелюба Биләргә килгәннән бирле әмир Сәлимне өнәмичә яши, Алтынбәк туганнан соң фәкәть аның киләчәге өчен генә янып-көя. Ихтимал, ана кеше шулай кайгырып-өтәләнеп яшәргә тиештер дә.

Мәгәр әмирләр, ханнар иңендә мәмләкәт саулыгы, тәхет иминлеге турындагы борчу-мәшәкәтьләр дә бар бит әле. Ә бүген андый йөкне Алтынбәк-нарасый ничек итеп үз иңенә алсын?

Шулай да Ибраһим хан сөекле хатынына аны юатырдай жылы җавап тапты.

— Мин әйтермен... Сәлим тыңлар... Алтынбәкне алыр...

Вышелюба сарайдагы хезмәтчеләр, сәркатибләр арасында булган юк-бар турында сөйләп берникадәр вакыт утырды да ничек кәргән булса шул рәвешчә ипле генә басып тиздән чыгып китте. Бүлмәдә янә мөһәрәдәй тынлык урнашты, бетмәс-төкәнмәс уйлар ташкыны Ибраһим ханны янә газаплы хисләр чоңгылы эченә суырып алды...

Сагыз кебек тартыла-сузыла чираттагы бер көн үтеп китте, жир өстенә караңгылык инде. Түшәккә һич ашыкмый торган дәртсез хатын сыман көттәрәп-ялындырып кына күк йөзәндә салкын ай калыкты. Күзләре дә ачылмаган көчәк шикелле кармалана-капшана бүлмә эченә иңгән нурлар борын төртәрдәй жылы тән эзләде, таба алмады. Ибраһим ханның пыяладай катып калган ачык күзләрендә учак жылысы да, тормыш чаткысы да сүнгән иде инде.

Унтугызынчы бәйләм

1

Печән күбәләре кебек тезеләп киткән вак-вак таулар арасындагы иңкүлек буенча озын, нечкә аркан сыман сузылып атлы гаскәр бара. Ятаган кылыч һәм садаклар билгә асылган, җәяләр индә, җайдаклар очларына ат ялы бәйләнгән сөңгеләрен генә күккә төбәп утыра. Ирләрнең килеш-кыяфәтләре игезәкләрнеке кебек бер үк төсле. Өсләрендә тимер божралардан үрелгән көбә күлмәк, аякларында юка табанлы җиңел күн итеклар, иңнәрендә әле корычтан коелган, әле катлы-катлы күнне сагызга катырып ясаган ипле, түгәрәк калкан. Төрле җәнлек сурәтләре һәм бизәкләр белән нәкышләнгән калканнары кебек үк қояш нурларында көмеш тәңкә яки дулкын

өслөрөндө сикергэлэгән чабак балык сыман уйнаклап баручы очлымнары да үзгә. Аларның өске өлөшөн генә кәләпүш шикелле түгәрәк, әмма уртасы нык очлы корыч кәпәч каплаган. Ә шул кәпәчнөң тирә-ягы буйлап жайдакларның муенына кадәр нәкъ көбәләрдәге шикелле тимер божралар дулкыны тезелеп төшкән. Һәм иң сәере — жайдакларның борыннарын сәгәтьнөң бәләкәй теле сыман кыска, очлы корыч калканчыклар каплап тора.

Игътибарсызрак карасаң, ирләрне дә бер-берсеннән аерып булмас төсле. Һәркайсында яңак сөякләре төртеп торган жәенке йөз; кояшның эссе нурлары астында һәм ачы дала жилендә йөрөп, төнгә учак янында утырып бакыр төсенә кергән, кырысланган киң бит; дошманын ерактан ук күрөп, сынап карау өчен яратылган озынча, тар күзләр; иреннәрне генә түгел, иякне дә каплап ике якка салынып төшкән мыек чылгыйлары; яңаклар буйлап анда-санда гына төрткән сирәк сакал; һәм аеруча жәлеп иткән тараф — теләсә кайсы мизгелдә дошманын каршыларга йә булмаса аның өстенә ташланырга әзер торган һәрчак уяу караш.

Бу — бер гасыр буена рус кенәзлекләрен дер селкетеп яшәгән кыпчак гаскәре. Менә хәзер дә ул һич көтмәгән яшерен юллар буйлап рус жирләренөң үзәгенә — Владимир каласына төбәп бара.

Дошман жирен ук сыман ярып килүче гаскәрнөң иң-иң очында, мөгез урынында — мәгърур Григорий. Ул ияр өстендә коеп куйган сын шикелле утыра. Карашы күктә очкан бөркет-некедәй уяу, йөзе кырыс, житди. Кайчакларда ул күзләрен йомып та баргалый. Андый минутларда сәрдәр йокымсырый, дип алдануың да бар. Григорий йокы белми. Күзләрен йомган чагында ул күңелендәге уйлар өермәсен калыпка салып ала.

Ул быел да менә алты-жиде мең кешелек гаскәр белән дошман өстенә бара. Гәрчә үзе шул Владимир каласында туып үссә дә, Григорий өчен ул күралмас һәм дошман жир, моңа икеләнми. Әүвәл анда аның әтисен — бөөк кенәзне суеп үтерделәр. Соңрак шул ук владимирлылар әлегә фажигадә аның әнисен — Болгар кызын хыянәтче итте һәм агач мичкә эченә томалап гомерен кыйды. Шул катилләр аның үзен дә кенәз тәхетеннән мәхрүм итеп кенә калмадылар, яңа канга сусап, бөтен урыс жире буенча көн-төн эзләттеләр.

Григорий — сукбай хәзер. Мөгаен, ул үзенә оя, сыеныч тапмас гомерлек дүңгәләктер. Әүвәл Рязань жиренә качып анда Глеб кенәз канаты астында көн итмәкче иде. Әмма Глеб ике-өч тел белгән укымышлы, зирәк яшь егетне, урыс жирендәге һәммә калага дэгъва-хокукы булган көндәшне, яуда курку белмәс һәм теләсә нинди зурлыктагы гаскәргә сәрдәр итеп куярдай баһадирны үз эргәсендә тотуның ни белән яनावын бик тиз чамалады. Әллә каян гына ишетеп-белеп алды да ул Григо-

рийны «фәкәть падишаһлар нәселеннән булган кешеләрне генә үземә яр итәм» дип һаваланган гөржи шаһбикәсе Тамара янына кияү сыйфатында озатты. Ә алма пеш, авызга төш, дип эзер тәхетне эләктерергә өметләнүче вак-төяк шаһзадәләр бик күп булып чыкты. Аларның күбесе, артына ут капкандай, шаһбикә түшәгенә узарга омтылды һәм моңа ирешкән бере таң атканда гаип була барды. Патшабикә сәрдәре булып торган Әтрәк батыр белән бәйләнешкә кереп, әле ярый Григорий гөржи тозагынан вакытында качты.

Менә хәзер ике-өч ел инде ул кыпчаклар арасында. Чит кавем вәкиле, дип кимсетеп тормадылар, яудагы сәләтен, кыюлыгын күрүгә кыпчаклар аны төмәнбаш итеп куйды. Орышлардагы елгырлыгы, житезлеге өчен кыпчаклар аңа Лачын Хисами кушаматы такты.

Узган ел ул Мәскәү, Суздаль калаларына уңышлы поход кылды. Рус жирендә аның Глеб кенәздән кала сөйләшердәй, таянырдай танышы юк иде. Әле походка кузгалганчы ук Григорий аның янына барды. Ә тегеңә исә шайтан үзе бажай иде, күрәсең, ул Григорийның ниятен белүгә сукбай сәрдәрне кочагына алды.

— Мин үзем дә ул Владимирдагы Михаилга каршы яу алып барам бит. Иш янына куш дигәндәй, бер-беребезгә терәк, көч булырбыз. Мин турыдан гына аның өстенә барам. Ә син Угра елгасы буйлап күтәрел, юлың ачык булыр.

Глеб, чыннан да, үз сүзендә торды. Даладан алып Владимир кенәзлегенә чигенә килеп житкәнче кыпчаклар юлда бернинди тозак-киртә белми юырттылар. Өсләренә капылт килеп төшкән көчкә мәскәүлеләр каршы тора алмады. Кала урынында кисәү, кирпич өемнәре генә утырып калды...

Быел да походка кузгалыр алдыннан Григорий-сәрдәр әүвәл Рязань кенәзе белән сүз беркетте. Жинүгә ышаныч арткач туксубалылар бәге Әтрәк исеменнән төрле кабилә ханнары Бәнәк, Күбәк, Туглый, Кузай, Әнәк, Көнчәк янына чапкыннар юллап карады. Исәбе барча кабилә ханнарын бер әләм астына туплау иде дә бит, юк шул, кыпчак юлбашчылары бу юлы да үзләренчә эрелек һәм мин-минлек күрсәттеләр. Алар гына түгел, хәтта Григорий чакыру ташлаган болгарлар да отышлы походтан баш тартты. Чит гаскәр ярдәменә мохтажлыклары калмаган, исәп итсәләр алар ялгыз көенчә дә Владимир кенәзлеген туздыра ала, имеш. Кыпчаклары да, болгарлары да сәер, юаш халык. Әнә урыс, ичмаса, яу йөргәндә булса да йодрык сыман туплануны белә. Ә кыпчак, болгар һаман ата каз шикелле япаялгыз көе ысылдаган була. Өч-дүрт ата казны бер көтүгә туплап булмаган кебек, боларның бәкләре, ханнары да япа-ялгыз көе чәбәләнә. Ярар, кушылмагыз соң! Дошман бер көтү тилгән булып өстегезгә килгәч сез тәкәбберләргә дә акыл керер әле!

Элбәттә, бу юлы да Владимир кенәзлегендә аларны көтүче юк иде. Григорий юлда очраган вак-төяк ике-өч дружинаны үгез сыман сытып үтте дә бер кичтә кайчандыр үзе уйнап үскән таш калыганы — Боголюб бистәсен камап алды. Монда аңа һәрбер сукмак, дивардагы барча ярык таныш. Калыганы ниндирәк көч, хәтта кемнәр саклавын да нык чамалый. Ул максат итсә, калыганы килә-килешкә үк яулый ала иде. Әмма кыпчак жайдакларының утлы ук очыра башлавыннан, бистәдә янгын чыгудан шүрләде. Хәзер инде никадәр генә чит-ят тоелмасын, ләкин әлеге бистә — ул уйнап үскән оя, әтисе Андрей кенәз корган таш һәйкәл бит. Әтисенен, әнисенен сулышларын, тәннәре кайнарлыгын отып калган бу бистәне яндырып көл итәргә аның хокукы юк. Менә шуңа күрә Григорий яу оранын һаман сузды, кыпчакларны һөжүмгә ташламады.

Ә таң атканда аның янына Владимир каласыннан чапкын килеп житте.

— Глеб кенәз кала янында тора. Сине көтеп, һөжүм башлый алмый. Сиңа эмере катгый: «Боголюб — вак бистә. Сиңа байлык та, дан да китерәчәк түгел. Тәхет — Владимирда, аны яулау төп эш. Чапкыңга ияреп минем янга ук кебек оч!»

Глеб кенәзнен, аны ялчы-кол хәленә куеп, фәрман юллавы үтенә кадалса да, Григорий моңа игътибар итмәскә тырышты, түзде, белдермәде. Аны аеруча Глеб кенәзнен кыпчаклар холкын, дала яугирләренен гадәтләрен белмәү аптыратты. Кыпчаклар нинди дә булса кала яки бистә янында торганда майлы калжа күргән жанвар кебекләр бит. Шул калжаны эләктермичә торып алар урыннарыннан купмый, яңа мәжлес яки казан янына китми. Майлы калжа көтәме аларны алда, шыр сөякме? — кыпчакка барыбер. Сыртын утта көйдерсә көйдерәчәк, әмма каршысында яткан калжа-сөяк өчен ул күзләрен тондырып яуга ыргылачак.

— Кенәз каланы ялгыз көе генә штурмлап карасын. Әгәр яулый алса, даны да, байлыгы да берүзенә булыр, — диде дә Григорий шундук Рязань чапкынын кире куды.

Бистәне, Григорий өйрәткәнчә, елга ягыннан килеп яуладылар. Калыга капкалары да ачылып гаскәр эчкә тулгач, кыпчаклар белән идарә итү мөмкин булмас эшкә әверелде. Дала жайдаклары һичнинди аралауны, тәртип дигәнне белми, алларында сәүдәгәр сараемы яки тимерче алачыгымы, әллә чиркәүме — һәрбер йортны тоташ талап бара иде.

Һәммәсенә кул селтәп һәм төкереп, Григорий үзе үскән сарайга томырылды. Ичмаса, һич югы ул йоклаган түшәкләрне, ул үскән бүлмә һәм залларны исән калдырсалар, аның әти-әнисе жыйган зиннәтләрне пыран-заран китермәсләр иде!

Ходайга мең шөкер, дала яугирләре әлегә сарай янына килеп өлгермәгән булып чыкты. Ишек төбөндә ике-өч сакчы калдырды да Григорий ашыгып-кабаланып сарай эченә чумды. Менә ул уйный торган зал, ул ашаган өстәл. Бер карасаң, бары да элеккечә. Ләкин инде тәрәзә кашагаларына эленгән пәрдәләр дә, мич тирәсендәге савыт-саба, келәм-түшәк — тоташ яңа икән. Хәтта энә келәмнәргә асып куелган сугыш кораллары да яңа.

Григорий шул кораллар тупланмасы каршына килеп туктады да йөрәге-жаны учка килеп эләккән кош баласы сыман калтыранып һәм сулкылдап куйды. Йа Хода! Сабы асылташлар белән бизәлгән энә теге кылыч аның әтисенәң ядкаре түгелме соң? Ул бит аны күз карасы кебек кадерләп кенә саклай, шушы кылычы турында күпме хатирәләр бәян итә иде!

Имеш, кайчандыр әлегә кылычка «Кызыл Кояш» Владимирның улы Борис хужа булган. Ә Борис — Владимирның Болгар ханнары нәселеннән булган Бүзбикә атлы хатыны тапкан олан. Бүзбикә бөек кенәзнәң иң яраткан хатыны булган һәм аңа нибары ике угыл тапкан. Бүзбикә үз балаларын укымышлы һәм зирәк итеп үстерә белгән. Шуңа күрә Владимир үзеннән соң Киев тәхетендә бөек кенәз итеп нәкъ менә болгар хатыны тапкан балаларны — йә Борисны, йә Глебны калдырмакчы булган. Мәгәр Владимирның икенче бер хатыныннан туган явыз Святополк әүвәл Борисны, аннан Глебны катил затлар яллап үтерткән.

Тукта, әллә нинди сәер хәл түгелме соң бу? Аның әтисе, Андрей кенәз, урыс белән кыпчак никахыннан туган бала иде. Борис атлы мәрхүм — анысы инде урыс белән болгар каны кушылудан туган. Шушы катнаш канлы Борисның кылычын катнаш канлы әтисе үзенә истәлек иткән. Һәм ни гажәп, Владимирдан килгән катилләр аның сараена бәрәп кергән чакта Андрей кенәзнәң истәлекле, кадерле бу кылычын болгар кызы, Григорийның әнисе Байгөл яшереп куйган булган, диделәр бит. Ошбу кылыч белән Борис та үзен саклай алмаган, әтисе Андрей кенәз дә аннан мәрхүм калган. Сыңар кылыч тирәсендә кайнаган нинди эзлеклелек соң бу, нинди тәкъдир? Бу кылычның «мин катнаш канлы түгел, бәлки чиста канлы кешеләрнең генә гомер сагына басам», дигән кинаясе-шарты түгелдер бит инде? Әллә ике милләт җимеше булган кешенең катил түгел, бәлки халыклар, мәмләкәتلәр арасында илче булырга тиешлеге турында чакыру йә оранмы? Әллә соң бу кылыч үзенәң Ватанын, илен югалткан да яңа хужаларын шуңа сакламыймы? Ничек чишәсе икән соң бу төенне, ничек хәл итәсе?

Истәлекле кылычны кулларында тоткан көенчә Григорий озак басып торды. Аның тәне буйлап урыс, кыпчак, болгар каны ага. Әлегә халыклар ия булган телләрнең дә һәркайсын белә ул. Әтисенәң кадерле ядкаре булган әлегә кылыч белән

ни хэл кылырга соң, үзе белән алыргамы, юкмы? Әгәр алса, сәер кылыч белән бәйле тәкъдир очы кая барып чыгар?..

3

Глеб кенәз кыпчакларны Колакча елгасы буендагы уйсулыкта ныклы тозак корып каршылады. Алмашка алынган һәрбер ат сыртына чүмәлә-чүмәлә ганимәт төягән кыпчак гаскәре юлда кайта-кайта уяулыгын жуйган, газиз далалары аларны төнге юлчыны чакырган учак сыман тарта һәм кул сузымы гына калган арада алар һичнинди мәкер кәтми иде. Рязань кенәзе корган тозакка да алар талчыбыктан үргән морда эченә сикергән балык сыман үз сансызлыклары белән килеп керде. Яу йөрөп эттәй яравайланган сугыш атлары кыбырсый һәм пошкыра башлаганда эш узган, икешәр катлы чылбыр булып тезелгән Рязань гаскәре аларны һәммә яктан чолгап алган иде.

— Туган үскән калыгаңны яуладың да урыс байлыгын тик берүзең талап качарга жыендыңмы, сатлык, әшәке жан?! — дип, уйсулык өстеннән әүвәл Глеб кенәзнен күк күкрәгәндәй усал тавышы яңгырап үтте. Аннары инде кояш нурларына күмелгән биек тау борынында Глеб үзе дә пәйда булды. Ул йөзе-кыяфәте белән үк өшәндергеч, кансыз, ә очлым, көбә, дирбия көмешләрендә уйнаклаган нурлар аны хәтта дәншәт, тылсым иясе дәрәжәсенә куеп чагылдыра иде.

— Син миңа ярдәмгә килмәдең, мине саттың, Лачын. Владимир каласы янында оттырып минем яугирләрем ганимәтсез калды. Синекеләр, күрөп торам, Боголюбны кызганып һәм сайлап таламаган. Кыргыйларыңа житкер. Исән каласылары килсә, ганимәт төягән барча атларны чылбыр тышына куалап чыгарсыннар.

Рязань кенәзнен эрсезлегеннән бигрәк, Григорий үзенен саксызлыгы, беркатлылыгы, ачыгавызлыгы өчен әрнеп җавап бирде:

— Эт авызыннан сөяк талап алырдай куәтең бар икән, әйдә, көчәнеп кара, юлбасар. Мәгәр дала бөркетләре мал бүләшү, юмартлыкны белми, шуны чамала!

Чолганышта калган кыпчак гаскәре умарта күче шикелле кайнап, тузгып алды. Беркадәр вакыт буена иңкүлек эчендә өзәңге, йөгән тимерләренен чыңы, кыска-кыска әмерләр авазы яңгырап торды. Аннары инде ярсу җайдаклар ике башта да сөңгедәй чөй ясап, сафка тезелделәр. Григорий шундый бер чөйнең иң очына басты. Һавада кыпчакларның бер-берсен яуга дәртләндергән гаярь аһәңе яңгырап ишетелде:

— Туксуба!

— Бәлдүз, Сарыхан, Китән!..

Григорий, Глеб кенәз басып торган тау борынына төбәп

алга томырылды. Иһаһайлап, сызгырып, бүре тавышлары чыгарып улый-улуй аңа кыпчаклар иярде. Менә Григорий инде Рязань сугышчылары сафына бәрәп керде. Аның яшендәй уйнаклаган кылычыннан качып котыла алмыйча ике якта ике яугир ауды. Икенче мизгелдә исә аның муенына авыр гөрзи төшөп гөрселдәде һәм һушсыз Григорийның гәүдәсе тау итәге буйлап аска тәгәрәде...

Григорий күзләрен кабат ачканда жиһан инде төнгә караңгылыкка чумган, ул үзе пыскып янган учак янында ята, каршына ике-өч сугышчы гына тезләнеп баскан иде.

— Яу ничек төгәлләнде? Мин кайда? — дип телгә килгән сәрдәргә каршы җавапларны да кыска, анык кына итеп аңлаттылар.

— Дошман чылбырын жиңеп өзеп чыктык. Мәгәр ганимәтнең яртысы дошман кулына төште.

— Гаскәр хәзер кайда?

— Кыпчаклар туган җирләренә кайтып китте.

— Мине ташлап киткәннәр инде алар болай булгач.

Григорийга җавап бирүче кеше табылмады. Сакчыларның берсе урыныннан кубып учакка чыбык-чабык өстәде.

— Ә сез нишләп минем янда калдыгыз? Нигә качмадыгыз?

Бу юлы да сәрдәр сораулары җавапсыз көе калды. Аптырагач Григорий тегеләрне күздән кичереп чыкты һәм төенне тиз чиште. Аның янында калучы сакчыларның өчесе дә ниндидер җәзадан качып, кыпчак ханнарына, биләренә ялланган болгар яугирләре. Алар байлыкка-малга кызмый, үзләрен дә ни тегендә, ни монда сагынып көтүче юк.

Григорий сыңар кулы белән бил каешын барлап алды, Боголюбтан алып чыккан истәлекле кылыч үз урынында иде. Ул уйларга чумды. Нишләргә инде хәзер? Кыпчак сугышчылары аны ташлап качкан, димәк, хажәте дә шул дәрәжәдә генә. Далага кайтып, анда үзен ташлап киткән өчен күпмедер сугышчының гомерен кыйдыру аңа берни бирми. Ул анда барыбер артык кашык, кадерсез зат кына булып яшәячәк. Инде кая юл тотарга да кем янына барып сыенырга? Кемгә булса да кирәкме соң ул, гомумән?

— Атлар әзер. Кай тарафка юл тотабыз, сәрдәр? — дип, аның уй-газапларын сизгәндәй, болгар качагының берсе сорап куйды. Кулын этисеннән калган ядкар кылыч өстенә салды да Григорий берникадәр вакыт буге дәшми-тынмый ятты. Ул көннән-көн тулылана барып, сызландырып торган һәм, ахыр чиктә, барыбер борынлаган яман шеш сыман, ниһаять, ныклы бер карарга килгән иде инде. Шуны үзенә тугры калган сугышчыларына җиткерде.

— Болгар җиренә. Болгарга.

Егерменче бәйләм

1

Егерме яшен яңа гына тутырган Сәлим хан иркен, зур зал буйлап читлеккә ябылган юлбарыс шикелле әрле-бирле йөри, йөзеннән нур качкан, кашлары жимерек иде. Күгәннәре белән шыгырдап ишек ачылды да кисәтми-нитмичә залга мәмләкәтнең баш сәете Мирхажиди килеп керде. Аның да кәеф бик чамалы иде, күрәсең. Ул кулларын сүзсез генә хан тарафына сузды, аннары тәрәзә буендагы нәни мендәрләрнең берсе өстенә барып чөмәште дә урам якка текәлеп тораташтай калды. Мәгарәдәй тынлыкта икесен дә, мөгаен, бер үк төрле уйлар газәпләгәндер, ә шулай да, беренче булып, хакыйкәт турында сәет сүз кузгатты.

— Мәмләкәт гайре сырхау, яман хаста хәлендә бит, хания. Аны ничек савыктырырга, ни рәвешле аякка бастырырга жыенасың булыр?

Сәлим хан чәчен-сакалын тоташ бәс сарган сәетне акыллырак сүз башлар, киңәш бирер, дип көткән иде. Сәетнең бернинди тәкъдимсез-нисез көенчә аның янына кереп, борчып йөрүе мин-минлегенә ярамады, хан әче как капкан шикелле йөзен усал сытты да янә зал буйлап йөрөнә башлады.

— Кара халык аяк сузар хәлдә. Ул, бичара, син житкәргән яңа салымнар илә һич тә разый түгел,— дип, сәет тәрәзә төбеннән кабат аваз салды.

«Һе, син кереп әйтмәсәң белми идем, картлач!» — дип, үз эченнән генә көрпәләнәп сүгенде дә Сәлим хан элеккечә кыштырдавын белде. Зиһененә рәшәле томан шикелле ярсыз-киртәсез уйлар өереләп килде.

Әйе, урамга чыгып гавамны тыңламаса да, Сәлим хан һәммәсен ишетеп-беләп тора. Соңгы айларда ул житкәргән өстәмә салымнар белән һөнәрчеләр дә, субашлар һәм чирмешләр дә һич канәгать түгел. Салымны ике мәртәбә күбрәк түли башлаган ар-чирмешләр аеруча нык сукрана: «Без ислам диненә күчмәгән, кара чирмеш булып йөргән чакта да шушы тиклем салым түли идек. Инде потчылар булудан туктадык, сезнең дингә күчтек, ә талавыгыз барыбер кимемәде. Әгәр нәсаралар динен гыйбадәт кылуга күчкән булсак, мөгаен дә, урыс кенәзләре безне бу тикле үк таламас иде әле». Чирмеш биләренең мондый янау-сыкрауларын Сәлим хан колагына байтак житкәрделәр. Хан үзе дә чамалый: урыс белән ике арада калкан булып торган эржә, чирмеш, мукшы, ар халыкларын рәнжетмәскә, алар хозурындагы мөселманнар кавемен һаман саен ишәйтергә иде. Әмма иртәгәге көнгә ышанычы, бүген таянычы булмаган яшә хан ни кылсын соң? Мәмләкәт казнасы

тишек янчык сыман буп-буш. Төзелеш жененнән башканы белмәгән этисе Ибраһим хан казнадагы бар байлыкны Богыл-тауда — Казан, Мәләкәс тавында Чаллы кирмәннәрен төзүгә тотып бетерде. Яңа ханның һөнәрчеләргә өстәмә салымнар житкерүен сылтау итеп, сәүдәгәрләренә кадәр Болгар мәмләкәтеннән читкә чыгып качты. Сәүдәгәрләр бие Иркәнәш-не чакырып сораштырдыңмы, тегенең авызында гел бер үк жыр:

— Син тамга салымын бермә-бер арттырдың. Өстәвенә, урысларга, садумнарга вә румнарга Идел буйлап йөрүне дә тыйдың. Шул сәбәпле урыс илә румнар Ага-Базарга килеп йөрмәс булды. Үргәнечтән, Харәземнән, Бохарадан йөрүче кәрваннар саны бермә-бер кимеде. Шул ук сәбәп белән безнекеләр дә Тимер Капкага, кыпчак даласына, Үргәнечкә йөрөп сәүдә кылуны үзләренә кулайрак, төшемлерәк саный башлады.

Шулай, хан яшь булгач тел яшереп торуны да артыксына хәзер бәк һәм биләр. Күпне сиздерәләр, төрттерәләр, ләкин күңелләрендәге иң яшерен һәм иң тырнаган уйларын барыбер дә әйтеп бетермиләр. Ә аларның һәркайсын эчтән зәһәр төтен сыман талап, әчеттереп торганы — тәхет мәсьәләсе бит. Илдә күпләр тәхеткә Сәлим хан менү белән риза-бәхил түгел. Байтак бәк һәм биләр бүген бишкуллап тәхеткә аның агасын, Ибраһим ханның энекәше булган әмир Хәсәнне утыртып куяр иде. Баш вәзир булып йөргән Мәрчура да, Алабуга, Кашан, Жүкәтау һәм Кернәк бәкләре дә — һәммәсе әмир Хәсәнне күпкә өстен саный. Шуңа күрә ул дүрт кала бәге арасыннан берсенең дә елдан артык инде яңа хан күзенә килеп күренгәнә, аның каршында тез чүккәнә юк. Ходай насыйп итсә, килер, килер ул бәхетле көн! Алабуга-Кернәк бәкләре генә түгел, чит-ят дошман юлбашчылары да Сәлим хан каршында тез чүгәр әле!

Мәгәр әле менә бүген, шушындый авыр көндә, үзенә ышанычлы яраннар, таянырдай терәк табасы иде. Ә саный башласаң, алар бөтенләй дә юк бит. Икейөзле, бөтен эче-тышы мәкер, ялагайлану белән тулган Мәрчура-вәзир. Ханның иминлеген кайгыртудан бигрәк кыпчак даласын сагынып яшәүче япъ-яшь Тургай сәрдәр. Ун яшен әле генә тутырган энекәше әмир Хәжи һәм әле борын асты да кипмәгән Алтынбәк. «Рязаньга жибер, эти-әнием янына кайтар» дип елый-елый үзәгенә үткән Выше-люба. Эти исән чакта башлы-күзле булайым, ул канәгать китсен, дип кенә кыпчак даласыннан алып кайткан, чынында исә бер кадере дә булмаган хатыны Рауза. Йә, шуларның кайсын үз итсен дә кемгә таянсын соң? Аның әйләнә-тирәсендә эчсерен уртаклашырлык та якыннары юк бит. Әнә Мирхәжи сәет тә аның янына гел-гел кереп йөргән була. Ә кыяфәте исә һәрвакытта чукрак яки телсез кешенеке сыман: карашы жылы,

күзләре гел елмая, ә иреннәре-йөзе катып калган. Аңа ничек итеп серең чишмәк кирәк?..

— Нинди гозерең бар иде? Нигә кердең? — дип кычкырып Сәлим хан Мирхажи сәетне хыяллар болыты өстеннән жиргә сөйрәп төшерде.

Сәет каушамады, тиз-тиз тезеп китте:

— Хәтсез көннәр-айлар буге арпа-солыдан мәхрүм кылынып шыр сөяккә калган ат кеби кипкән, коргаксыган синең күңелен, и, Сәлим хан. Бетмәс-төкәнмәс шик вә шөбһә корты талый булыр сине. Андый мәлдә гадел таждар булу гайре читен хәлдер. Күңел күзең сукураймасын дисәң, син гавамга бер бак. Анда гавам елый. Ә бүген күз яше илә сыктаган гавамның иртәгә кулына корал алуы да ихтимал бит.

— Әллә өркетмәкче буласың инде, сәет? — дип, көрпәле хан үз-үзен көчләп елмаймакчы булган иде дә, кунакның алдагы сүзләре шундук куырып алды.

— Нишләп өркетим ди? Мәмләкәттә фетнә кубу миңа түгел, әмир Хәсән өчен сөенеч бит. Фетнәнең ниндәе дә суны аның тегермәнәнә генә коя булыр...

Баш сәет белән ханның әңгәмәсен шулчак залга килеп кергән каравылбаш өзде.

— Алабуга кирмәнәннән чапкын килеп төште. Анда бәла — дошман килгән, хания.

Сәлим ханның йөзеннән мәкерле елмаю йөгереп узды, әмма башкаларга моны сиздермәде. Боздай салкын тавыш белән каравылбашка дәште.

— Чапкын керсен, үзе бәян итсен.

Ишектән өстенә ертык жылан кигән бер ир узды. Залның уртасына кадәр дә үтә алмады, тезләренә чүкте һәм ике кулын да алга сузып таш идән өстенә капланды. Чапкынның өсте-башы шыр тузанга баткан, аркасын һәм иңбашларын буй-буй тир каплаган, күренеп тора — чаптарларын юлда ару-талуны белми куган иде.

— Көтелмәгән бәла, вәли хан галижәнапләре. — Чапкын гыж-гыж килеп шулай сүз башлады. — Вилаятемеңгә дошман бәрәп керде. Мукшы урманнары ягыннан. Чулман дәрәясы буйлап.

— Кемнәр алар? Көчләре ни тиклем?

— Тәүге орыш барышында ике адәмнәрен тотык итеп алдык. Вәли Наугырыт эргәсеннән үк төшкән ушкуй чирүе икән. Кяферләренң саны биш меңнән дә кайтыш түгел.

Сәлим хан чапкын каршына килеп туктады да кулларын ботларына шапылдатып алды.

— Биш мең адәм. Әле алары да азаматлар түгел, ушкуйлар. Шул чебен көтүе өчен ни бәбәгемә дип бөтен мәмләкәткә жәнжал куптара бу Әхтәм-имгәк?! Вакытында мәмләкәт чикләренә сак куймаган, йокыга бирәнләнеп бетле ушкуй нөгәрен

дә борын төбенә тиклем уздырып жибергән икән, сак тозагын да үзе кора белсен.

— Алабуга ерактагы вилаять булса да, ул олуг мәмләкәте-мезнең бер өлеше, тере тәннең мөһим әгъзасы бит,— дип, Мир-хажи сәет сүз кыстырган иде дә, Сәлим хан шундук өзде.

— Ныклы сак оештыра алмыйча мәмләкәткә зәүрәт сала икән, мин ул Әхтәм-имгәкне дарга тотып асам!..

Фәлән йөз чакрым араны кара тиргә батып очкан чапкын тавышсыз-тынсыз гына мүкәләп залдан чыгып китте. Үзенек күз көеге генә булып торуын Мирхажи сәет тә бик чамалый иде, эрегән язгы кар суыдай ул да юкка чыкты.

2

Сәлим хан үлем белән янаса да, Әхтәм бәкне дарга асып торасы булмады, ул үзенек соңгы сәгатен канлы яуда тапты. Аның белән бергә мәгърур Алабуга кирмәне дә жимерелеп-янып, жир йөзеннән бөтенләй юкка чыкты. Сәлим хан ерак вилаятьтән килгән мондый хәбәрләргә тәүге көннәрдә бер дә ышанмады. Хәлне ачыклап кайту өчен шул тарафка үзенек шәхси алай башлыгы Атбасарны куды. Әмма әлегә кыпчак баһадиры алып кайткан яңа хәбәрләр дә тоташ сагыш белән тулган иде:

— Алатау өстендәге бистә урынында кара күмер генә жәйрәп ята. Таш кирмәнне жимереп бетергәннәр. Аның урынында ялгыз казык сыман булып бердәнбер манара гына утырып калган. Кирмәннең соңгы азаматлары шунда кереп бикләнгән. Дүрт-биш көн буена камап торып та ушкуй нөгәре аны алалмаган. Ахырдә «Шайтан каласы бу, сихерләнгән кала» дип, ушкуйлар аңа төкереп китеп барган...

Никадәр генә турылыклы, эчкерсез жан булмасын, шәхси алай башлыгы үзенек ханына бар хакыйкәтне дә сөйләп бетермәде. Ә хакыйкәт гади халык күңелен сәмум жиле шикелле өтеп, көйдереп йөрде.

— Ушкуйлар чигенеп киткән чакта бөтен Алатау өстендә мәетләр өеме сарылып яткан булган. Безнең шәһит киткән борадәрләремезне атна буена кузгатучы, жирләүче табылмаган. Ахырдә Иж аръягыннан арлар килеп кенә ул бичараларны гүргә индергән, ди...

Халык кимсетелгән һәм ярсыган иде. Бөтен ил өстендә ризасызлык, үпкә кара болыт сыман куерып йөрде. Моңы, әлбәттә, Сәлим хан да сизә, тоя башлады, күңеленә шом инде, урамга чыкмас, халык күзенә чалынмас хакимгә әверелде. Аны гына да азсынды, күрәсен, бер иртәдә үз янына баш вәзире Мәрчураны дәште.

— Шәхси алайга алырдай ышанычлы яугирләрең бармы?

Мәрчура чәйнәп биргәнне көтеп торучы пошмас бәндә түгел иде инде, Сәлим хан ташлаган кинаяне ярты сүздән йотты.

— Кыпчак даласыннан безгә Лачын Хисами кушаматлы бер баһадир килде. Асыл исеме Григорий булып. Вүлдәмирдә олуг кенәз булып торган Әндринен углы. Атасын катилләр суеп харап иткәннән соң кыпчаклар эргәсенә чыгып качкан, шулар арасында сәрдәр булып йөргән.

Күзләрен йомды да Сәлим хан хатирәләр дәрьясына чумды. Тукта, тукта! Ошбу «Лачын» кушаматын түшәктә хаста булып яткан әтисе Ибраһим хан да әллә ничә тапкыр телгә алган иде түгелме соң?! Әлегә сәрдәр турында ул «урыс жиренә елан кеби үтеп Мәскәүгә ут төрткән, Суздальның да тирә-юнен көлгә әйләндергән», дип сөйләгән иде бугай. Соңрак шушы ук сәрдәр хакында Боголюбны алган, дигән хәбәр йөрде. Аннары аны «суга төшкән балта кеби эзсез гаип булды», дигәннәр иде, бактың исә ул Болгар куенында икән. Нишләп бирегә килгән, максаты ни?

Сәлим хан күңелендәге уйларның берсен дә сиздермәде.

— Мин ул Хисами хакында төрле фаразлар ишеткәләп торам. Аның әнкәсе кем?

— Безнең Кашан каласыннан чыккан Байгөл бикә, сәүдә эшенә маһир Күчкәй бинен кызы. Элек санәләрдә Күчкәй урыс жиренә китеп бистә корган, соңра шуның урынында синен гамужә агаң Әрбәт Мәскәү атлы кала күтәреп куйды.

— Хисами хәзер кайда, ниләр кыра?

— Рәзән кенәзе Глебка каршы чыккан актыккы явында ошбу Хисами хәтәр авыр имгәтелгән булган. Шул сәбәпле кыпчаклар аны ташлап качкан. Хәзер ул Саклан бистәсендәге бер тимерче өендә яши. Инде савыкты бугай, аягына басты. Хужасы аның хакында миңа көн дә житкереп тора. Акча, ришвәт жәнаплары үзенә эшен эшли.

— Ул Хисамины яныңа дәштереп ялла. Шәхси алайга өстәмә йөзлек жыйсын. Лачынмы ул, әллә үләксә кошымы — моны киләчәктә орышта ачыклармыз...

Көннәр үтте. Икеләтә салым белән талауга түзмичә алачыкларын япкан һөнәрчеләр арасыннан үзенә йөзлек туплап Григорий-Хисами да сарай сагына басты. Ә Сәлим ханны шикшөбһә хисе һаман ташламады. Чөнки урам-базарларда ризасызлык, үпкә дулкыны учакка асылган сулы казан сыман һаман кайный бирде. Ул да түгел, беркөнне хан янына сәүдәгәрләр башлыгы Иркәнәш би дә тузынып килеп керде.

— Ошбу урыс ушкуйларының азынуына, талавына каршы берәр нинди киртә куелачакмы, ханиям, әллә юкмы? Әнә Мөрәм, Рәзән юлбасарларының бер нөгәре Ука елгасы тамагында янә сәүдәгәрләремезнең дистәдән артык каекларын актык итекләренә, чүәкләренә, чапаннарына тиклем тоташ талап жибергән.

Исэн кайткан сәйяхлар хәзер базарларда, урамнарда коткы таратып йөри. Көн-таң атса телләрендә бер сүз: «Мәмләкәттә кайчан хужа хасил булыр? Гавам хакында, дәүләт хакында кайгыртучы таждар табылырмы?»

Сәлим хан Иркәнәш бине уртларын чәйни-чәйни озатып жиберде дә котырынып-ярсып үз янына баш вәзир Мәрчураны чакыртып алды. Ханның теле-сөйләме дә бисмилласыз иде.

— Кяфер ушкуйлары адым саен болгарларны талый. Ул эт жаннар каршында «ярхәмикалла» жырлап күпме утырырмыз? Чуан-хәшәрәткә ирек бирсәң, эт имчәге кеби бөтен тәнне сарып ала бит ул. Ушкуйларның умырткасын сындырырга, аларны Болгар мәмләкәте эргәсенә таба йөрүдән биздерергә кирәк. Бүген үк елдам рәвештә Укадагы Калачык тарафына курсыбайның бер мең газиен юлла. Ошбу гамәл генә дә житмәс. Рәзән кенәзе Глеб янына да, Вүлдәмирдәге олуг кенәз Всеволод эргәсенә дә махсус илчелек озатырга кирәк. Мин ул ачыгавызларның һәркайсына аерым-аерым шартнамәләр язып хәстәрләрмен. Ә син билен бөгә белмәс илчеләрне эзлә. Ул жән оялаган кяфер мәмләкәтендә берәр заман асыл хужа табылырмы да алар нәфсе белмәс ушкуй-юлбасарларына йөгән кидерерме? Әллә урыс кенәзләре ушкуйларның кул-аягын сугып сындыруны бездән көтә микән? Тапкан илчеләрең ике кенәз каршында да менә шундый мәкамдә сөйләшә торган булсын...

Сәлим хан юллаган илчелек ике айдан соң әйләнеп кайтты. Урыс кенәзләре кайтарган җавап-гамәлләр, бер уйласаң, сөөнерлек иде. Всеволод та, Глеб та Чулман буена һәм Идел ярына аерым-аерым нөгәрләр туплап озатканнар, ушкуйларның тамырын корытырга ант эчкәннәр икән. Сәлим ханның иңнәренә канат үскән кебек булды, сөөнечтән җаны парә-парә килеп бәргәләнде. Әмма ике-өч ай да вакыт үтмәгәндер, пайтәхеткә хәвеф тулы яңа хәбәр инде һәм Болгар халкын кайнаган су шикелле янә өтеп алды.

— Чипсә тамагында, мәмләкәтемезнең үзәгенә кереп, ушкуйлар сәүдәгәрләремезнең тагын бер кәрванын талаган. Сәүдәгәрләр илә аларның яраннарын ташка бәйләп суга батырганнар. Көймәләрнең, каекларның барчасын да җыеп Мөрәм ягына таба чыгып сыпыртканнар...

Сәлим хан яна-каба Владимир кенәзе Всеволод янына тагын бер илчелек юллады, аннан юлбасарларның койрыкларын кисүне кат-кат таләп итте. Махсус мөнадиләр базарлардан базарларга, бистәләрдән бистәләргә күчеп хан кылган гамәлләр хакында игълан итеп йөрде. Әмма мондый үгет-нәсихәтнең тәэсире генә бер дә сизелмәде. Илнең көчсезлеге, мескенлеге, тоташ хәвеф эчендә яшәве белән халык һич тә риза түгел иде, ул һаман учак өстендәге казан шикелле кайнады, әле ярый түзем чикләреннән ургып ташымады.

Ә бер танда инде Биләр урамнарын гажәеп һәм сәер хәбәр урап үтте.

— Урыс ушкуйларының яңа бер нөгәре Жүкәтау эргәсенә тиклем килеп житкән булган. Юлда әллә ничә бистәне, карьяне талап өлгергәннәр. Мәгәр Шишмә елгасы тамагында төнлә ошбу ушкуй нөгәре өстенә билгесез бер алай һөжүм кылган. Ушкуйларның һәммәсен диярлек кылычтан уздырганнар, бик аз кяфер генә качып котыла алган...

Бер ай чамасы вакыт узуга шушындый ук хәбәр янә кабатланды. Халык хәзер инде аны яшермичә, сөөнеч алган сыман, дәртләнеп һәм ясканып колактан колакка тапшыра иде:

— Ханьбыз йокласа да, мәмләкәтебездә безне кяфер ушкуйларынан яклаучы батыр табылган бит. Ул үз канаты астына бер алай микъдары азамат туплаган да шул нөгәр илә фәкәть төнлә генә дошман өстенә һөжүм кыла икән. Һөжүмне ярканат, бөркет сымак елдам ясый, яуны кайнар вә бик тә кыска тота, ә таң атуга эзсез югала икән. Төнге бөркетләрнең һәммәсе дә йөзенә битлек кия, шул сәбәпле аларны соңыннан танучы-белүче юк, ди.

Әлегә сәер хәбәрләр, әлбәттә инде, Сәлим хан колагын да урап үтмәде. Ул хакимлек кылган мәмләкәттә, үзенә борын төбөндә билгесез бер алай хасил булу, кара халыкның алай башлыгын изге батырга санап куануы аның күңеленә хәвеф һәм шом салды. Әмир хәсән тарафыннан ялланган көч булса, билгесез бу алайның хан гомерен кыюы яки пайтәхеттә түнтәреш әзерләп ятуы да бар бит. Шушы хәвеф чыбыркылавына түзмичә, Сәлим хан төнге алай башлыгын ачыкларга әмерләп базарларга, бистәләргә бер төркем шымчылар юллады. Ләкин таж иясең күңелен юатырлык җавап алып кайтучы кеше табылмады.

3

Жиһан өстенә караңгы төн иңгәч каланың Шәрекъ капкасы тавыш-тынсыз гына ачылды да ялан кырга кара башлык, кара жилән кигән ялгыз җайдак чыкты. Ул чаптарын урыныннан кисәк ыргылдырып ике чакрым ара да узмагандыр, Чирмешән елгасы буендагы тирән бер ерымда сүрән генә янган учак яктысы чагылды. Җайдак чаптарын шул тарафка борды, ерым читенә житүгә иярәннән төште. Ләкин яр өстеннән ерым эченә таба ике адым да атларга өлгермәде, аның каршында җир астыннан калыккан шикелле мәһабәт гәүдәле шәүлә пәйда булды, корыч тавышлы сорау ишетелде.

— Нинди йомыш йөртә? Шартлы чакыруың нинди?

— Үч вә жиңү.

— Үч вә жиңү,— дип, аны кабатлады да торгаклыкка баскан шәүлә инде ягымлырак тавыш белән телгә килде.

— Ә, син икәнсең ләбаса, Лачын батыр. Танымыйча торам, гафу кыл.

Төнге ялгыз жайдак та талгын тавыш белән сүз катты.

— Галиәскәр, синме? Әссәламегаләйкем, борадәрем. Йөзбашларның барысы да килеп життеләрме?

— Аллага шөкер, барчасы да монда. Сине көтәләр булыр, Лачын батыр.

Аяк астына эләккән чыбык-чабыкларны шытырдатып ерым төбенә төшкән төнге кунакны учак янындагы алты-жиде ир аягүрә басып каршылады.

— Сине генә көтәбез. Әссәламегаләйкем, Лачын батыр.

— Сезде күрүемә шатмын. Хәерле төн сезгә, ярканатлар.

Лачын батыр һәммәсе белән дә кул бирешеп чыкты, кайберләренә жылы сүз кушарга да онытмады.

— О, Шәмсетдин борадәр Болгар каласыннан ук килеп өлгергән бит. Юл читен булмагандыр, шаять? Ә азаматларның нихәл синең анда? Үч алып йөрүдән баш тартучы юкмы?

— Яугирләрнең саны көн дә үсә генә бара, Лачын батыр. Синең әләмең, синең чакыру астына баскан ярканатлар саны өч йөздән дә артып китте инде.

— Сөөнечле хәбәр. Бер дә начар түгел, борадәрем. Мәгәр арагызга шымчылар вә угырлар үтеп кермәсен өчен яңа инсаннарны яу-орышта сынасагыз иде.

Учак тирәли тезелеп утырышкач һәммәсе дә янә Лачын батырның сүз башлавын көтте. Батыр күп сузмады.

— Корым-Чаллы тарафына озатылган торгаклардан хәбәр кайтып төште. Мәртүбә вилаяте аша, чирмеш карьяларын талый-талый, Чулман эргәсенә ушкуйларның олы бер нөгәре якынлашып килә. Шаять, аларны Нократ елгасы буенда каршыларбыз. Ходай ярдәме илә атнакич төнендә шул Нократ эргәсендәге Кирмәнчек калгасы янына тупланырбыз.

— Бик хуп, бик хуп,— дип йөзбашларның бер-икесе, очрашуны түгәрәкләнгәнгә санап, учак янында яткан камчыларын кулына алган иде. Лачын батыр сөйләменен сәер дәвамы һәммәсен дә кисәк сагаерга мәжбүр итте.

— Минем хозурыма көтелмәгән кунак килеп төште бит әле, азамат борадәрләр. Шул хакта сезнең колакларга житкермичә башка чарам юктыр.

Каудар йөзбашлар камчыларын янә учак янына куйды, барчасының да йөзенә кырыслык, уй инде.

— Казан кирмәнендәге әмир Хәсән минем яныма махсус чапкын юллаган. Ул Мөрәм, Рәзән калаларына яу әзерли икән. «Үчне мәмләкәтемез эчендә тулгама корып кына түгел, ә явыз бүренең үз өненә барып кайтару отышлырак. Шундый гамәл кылсак, ул бүреләр безнең көтүгә юлны тизрәк онытыр». Әмир

Хәсән арадашчы аша менә шундый тәкъдим тапшырган. Әмир алаебыз илә безне яу чирүенә кушылырга дәшә.

Йөзбашлар утлы күмер йоткан сыман хәрәкәтсез, сүзсез утырды. Арада болгарлы Шәмсетдин генә йокысыннан уянгандай булды.

— Казан кирмәнендәге әмир Хәсән синең Лачын батыр икәнлегенә ничек тәгаенләгән дә аның чапкыны синең яныңа ни рәвешле үтеп кәргән соң ул? Лачын батырның асылда кем икәнән әле Биләр илә Болгарда да тәгаен белүче юк бит. Әмир Хәсән ничек итеп синең эзенә төшкән?

Лачын батыр беркадәр көттәрәп, тонык аһәң белән жавап бирде.

— Бу хакта мин күп уйландым. Шигем вәзирдәдер. Минә ханның шәхси сак алаена йөзбашы итеп Мәрчура үзе тәгаенләп куйды. Ушкуйлардан үч алырга чыккач сарай тирәсеннән ике-өч көнгә югалып торуымны да ул, әлбәттә, белә, моңа шигем юктыр. Мәгәр ни өчендер бу хакта ул ханга да кәрәп әйтми, шәхсән үземә дә һичбер сөаль бирми, киная дә кылмый.

— Мәрчура әмир Хәсән илә яшерен бәйләнештә, бу безгә сер түгел,— дип, ниһаять, Биләр каласының йөзбашлары да кабынды.— Алар безнең ярканатлар алаен берәр нинди явыз гамәлдә кулланырга ният итми микән? Аларның Сәлим ханга каршы түнтәреш оештыруы да ихтимал бит.

Лачын батыр йодрыгы белән тез башына усал сугып алды.

— Юк инде, андый явыз гамәл хакында хыяллана алар икән, һич тә барып чыкмас! Безнең ният — ил-гавамны ушкуйлардан аралау, тыныч тормыш вә дә иминлектер. Муром, Рязань жи-ренә яу белән баруга мин бик разый. Мәгәр түнтәрештә мәмләкәткә, падишаһка каршы астыртын вә явыз гамәлләрдә катнашу безнең мәсләк түгел.

4

Мең бер йөз дә сиксән өченче елның кышында Болгар чирүе рус жиренә елан сыман һич тә сиздермичә килеп кәрде. Биш мең яугирдән торган җайдаклар гаскәренә башлыгы итеп әмир Хәсән үзенә сәрдәре Борһанны тәгаенләгән, әмма, асылда исә, юлга чыгуга ук чирү башына төнгә «ярканатлар» батыры Лачын Хисами менеп баскан иде. Шул Хисами җайдакларны әллә нинди яшерен ерымнар, иңкүлекләр, чокырлар аша алып бара белде, гаскәр һичбер каршылыкка-нигә очрамыйча рус иленә бавырына тикле үтеп кәрде.

Бөек Владимир кенәзлегендә кем дә дошман һөҗүмен көтми, гомумән, рус иле, зиһенен җуеп өстендәге киёмнәрен тирә-якка аткан исерек сыман, туарылып һәм шыр ваемсыз хәлдә җәйрәп ята иде. Лачын Хисами һәм Борһан җайдаклары Горо-

дец белән Муром калаларын һичнинди каршылык күрмичә тоташ талап чыкты. Клязьма каласы, капкаларын бикләп, кәрпә сыман энәләрен кабарткан иде дә, Лачын Хисаминиң аруталу белмәс «ярканатлары» аңа төнлә бәрәп кәрде һәм соңынан кальга урынында көл калдырып китте.

Рязань каласының хакиме Глеб кенәз рус жирендә үз кесәсендә актарынган шикелле эш йөртүче сәрдәрнең кем булуын чамалады, ахры. Клязьма каласының язмышын ишетүгә ул якын-тирә авыллардан меңәрләгән олаучылар жыйды. Шулар ялан-нардан, ерымнардан кала янына кар-көрт ташыды. Шәһәр халкы шуны калыпка салып торды, су бәркеде. Нәтижәдә, Болгар гаскәре килеп житкән чакта Рязань инде ике катлы боз дивары белән уратылган иде.

Атна-ун көн буге камалышта тоту, әле төнен, әле танда һөжүм итеп карау уңышлы нәтижәләргә китермәде. Болгарларның Муром, Городец, Клязьма калаларында жыйган ганимәтләре дә чиктән ашкан, аеруча Борһан жайдакларын яуга күтәрү симергән, маемлаган этне шып-шыр сөяк өстенә өсләтү кебек үк өметсез хәл иде. Лачын Хисами, ахырда, Рязаньга кул селтәп, кире борылырга мәжбүр булды.

Юньле хәбәр дә, юньсезе дә мәмләкәт эчендә яшендәй тиз йөри. Лачын Хисами үзе әле Казан кирмәненә дә кайтып элгәшмәгән иде, ә Биләр базарлары инде төрле фараз, гөманлаулар белән кайный башлады.

— Лачын батыр кяферләренң дистәләгән кальгаларын алган, Вүлдәмир кенәзен сөннәткә утырткан, ди. Болгар жирендә мәмләкәтебезне вә гавамны яклауда аңа лаек бүтән батыр юктыр. Сәлим хан Лачын батырны мәмләкәтнең баш сәрдәре итеп тәгаенләргә тиеш...

«Ярлы хыялы — бер капмак, би хыялы — бер чапмак», дип белми әйтмиләр шул. Лачын Хисаминиң рус жиренә кылган уңышлы явы хакында хәбәр алуға Сәлим хан күңелен башка төр шом явыз корт шикелле кимерә башлады. Үз янына дәшәп ул моны баш вәзир Мәрчура колагына да ирештерде.

— Ошбу качак Хисами минем гамужәм әмир Хәсән илә тиктомалдан гына берәгү кылмагандыр. Хисами, килмешәк, юхаланып куенга үткән елан сымак булды. Аны киләчәктә сарай эргәсендә асрап булмас. Фәрман язып шәхси алайны ошбу еланнан бушат. Ул туплаган йөзлекне бүген үк куып тарат. Әгәрәнки ошбу угърыны яклап чыгуучылар, аңа кала капкаларын ачуучылар табыла икән, андыйларны «Шайтан бугазы» зинданына ыргыту да кара гавам өчен сабак булыр...

Төнге «ярканатлар» тарафыннан кат-кат кисәтелсә дә, Лачын Хисами, язмышын сынагандай, һич тә курыкмыйча Биләр урамнарына кайтып кәрде. Кала базарларын, бистәләрне дистәләгән шымчы айкап йөрдә. Тик, ни гажәп,— һөнәрчеләр,

сәүдәгәрләр, гомумән, бөтен гавам әйтерсең авызына су капкан, Лачын батыр турында ишетүче-белүче кеше бөтенләй юк иде. Шулай да базар-урамнар яңа хәбәрләрдән ара-тирә уянып-уянып алды:

— Лачын батырның нөгәре кичә төнлә ушкуйлар тозагынан житмеш сәүдәгәрне йолып алган, диләр.

— Лачын батыр Кашан эргәсендә янә бер ушкуй кәрванын тар-мар иткән икән...

Ә яз үтеп жәй керүгә Бөек Болгар илен хәвефле яңа хәбәр яшен сыман яндырып-көйдереп узды:

— Чулман, Чипса буйлап Болгар өстенә бихисап дошман төшә. Үткән кышта Лачын батыр кылган һөжүм өчен Вүлдәмир кенәзе үзе болгарлардан үч алмакчы икән.

Мәмләкәт чигендә торган тоткавыллар Сәлим ханга хәбәрләрне бәйнә-бәйнә кайтарып ирештерде.

— Урыс чирүен олуг кенәз Всеволод үзе житәкләп килә. Үзләренең алайлары илә Суздаль, Галич, Ростов, Чернигов, Переяславль, Смоленск, Новгород кенәзләре дә аның әләме эргәсенә килеп кушылган, ди. Киевтагы япъ-яшь кенәз Изяслав та үзенең агасы янына килеп баскан. Мәгълүм хәлдер, Муром илә Рязань хакимнәре Владимир вә Глеб та Лачын Хисамидан үч алырга кыжрый. Глеб кенәз хәтта дүрт улын да үзе белән алган. Всеволод кенәз шулай итеп үз канаты астына кырык меңнән артык яугир туплаган, Болгар өстенә моңа тиклем күрелмәгән зур яу белән килә.

Чыннан да, бу — Бөек Болгар татымаган олы бер яу иде. Ә үз гомерендә бер орыш та кичермәгән яшь Сәлим хан хәвефле хәбәрне алуға жылы мичкә куелган чүпрә сыман тәмам жебеп төште. Ул үзенең сараенда тимер читлек эченә эләккән тиен кебек әрле-бирле сугылды, ни әмир Хәсән, ни вилайт бәкләре һәм кала тарханнары янына чапкын юлламады. Сәлим хан хәтта баш вәзире Мәрчурага да өмет тотмый иде, шунлыктан һич югы аны булса да киңәш-уңашка дип үз янына дәшеп карамады.

Ә ул арада Всеволод гаскәре һичнинди каршылык-киртә күрмичә Калачык, Чаллы, Кирмән кальгаларын сытып үтте, мәмләкәтнең үзәгенә керде.

Сәлим хан зиһенен жуйса да, халык уяу иде. Бер кичтә, караңгы төшүгә, кемдер Мирхажид сәет йортының ишеген дөбөрдәтте. Сәет аны барып ачкач мондый пырдымсызлыктан бигрәк ишек катында Бәрәж мәчетенең имам-хатыйбы Госман хәзрәтне күреп гажәпсенде. Ә тегесе тын алырга да ирек калдырмады, шундук гозерен тезде.

— Мәмләкәтнең иминлегенә хакында янучы-көюче ирләр Мөхәммәт-Бакырия мәдрәсәсендә жыйналды. Мәмләкәт язмышы кыл өстендә, аларның барысына да синен фикереңне ишетү

тансык. Кичекмәстән анык гамәл кылу өчен һәммәсә дә сине көтә булыр, сәет хәзрәт.

Кырт борылып кире кузгалганда Госман хәзрәт жылкәсә аша гына янә сүз ташлады.

— Мәдрәсәнең капкасын узган чакта шартлы чакыру — «Амин!» Кылган гамәлләребез Ходай Тәгаләнең шундый мизгеленә тәңгәл килсен, диеп аны шулай куштык...

Бакырыя мәдрәсәсенең дәрвишханәсенә килеп кергәч Мирхажиди сәет анда тезелешеп утырган ирләргә күз салды да кыенсыну хисе кичергәндәй булды. Зиннәт аша ерак хатирәләр йөгереп узды. «Кайчандыр минем дә шушылай яшерен фирка төзеп йөргән көннәрем бар иде бит. Ә хәзер мондагы яшьләренәң күбесен мин танымым. Картаелган, каһәр, картаелган».

Келәм өстенә иңеп дога кылгач Мирхажиди сәет бүлмәдәгеләренә янә күз угыннан бер кат кичереп чыкты. Түрдә Мәмле-Гомәр утыра, заманында дан вә шөһрәт алган шигырь остасы Сөләйман әл-Сувариди углы, чыбык очырак булса да, Мирхажидигә жигән тиеш кеше. Күрәсен, Мәмле-Гомәр жанында да, атаклына охшап, гыйсыйялык уты дөрләп янадыр, шул буйсыну калыпларын белмәү хисе аны яшерен фиркага куалап кичтергәндер. Аның янәшәсендә кыпчак баһадири атбасар утыра, бер уйласаң, Сәлим хан таянган иң ышанычлы яраннарың берсе. Мәгәр юк икән шул. Шәхси алай башлыгы да менә хан күзеннән яшереп жыелган фирка сафына баскан. Димәк ки, алай-болай булса, фетнә купса, ханын яклаучы юк. «Хәл-әхвәл хәрти икән, Сәлим».

Мирхажиди сәет карашын тәрәзә буена күчерде, каршында Рязань, Муром жирләрендә качаклыкта йөреп кайткан Чилбир бәкне шәйләп бөтен тәне эсселе-суыклы булды. «Бәрәкалла! Болар инде Сәлим хан урынына яңа таждар да әзерләп куйганнар түгелме соң? Менә бит, ерак ара дип тормаган, Чилбир бәк Сувар каласыннан ук килеп житкән. Болай булса, тәхет тирәсендә түнтәреш ясау да әллә ни ерак йөрмәс».

Өстенә кара башлык, озын кара жилән кигән мәһабәт ирне күргәч Мирхажиди аның йөзендә ниндидер таныш чалымнар да тапкан кебек булды. Керфекләрен кыса төшөп бик озак күзләде, аптырагач башкаларга да күз йөгертөп чыкты, әмма, үкенүенә каршы, берсен дә танымады.

Ниһаять, бүлмә түрендәге Мәмле-Гомәр дә Мирхажиди сәетнең читен хәлен шәйләп алды бугай, ул сүз катты:

— Барчабызны да белеп бетермисең булыр, сәет хәзрәт, үзем таныштырыйм. Әнә ул, син бик текәлеп күзәткән кара башлыклы ир, Лачын батыр булыр, гавам илә мәмләкәтебезне әлегәчә бердәнбер яулаучыдыр.

«Ә, менә нинди икәнсең бит син, билгесез вә сихри көч иясе!» — дигән хисләр кичерә-кичерә Мирхажиди янә Лачын

Хисаминың йөзенә багып алды, аның тарафыннан ягымлы караш күргәч үзенә дә жаны жылынып куйды. Ә Мәмле-Гомәр алга таба таныштыруын белде.

— Аның аръягында утыручы батыр — Сәмәрә бикәнең өлкән углы Гази-Морат бәктер. Мәмләкәтебезгә дошман бәрәп кергәч, дүрт меңгә тиклем азаматны алып, чакыруны да көтмичә үлзе килеп җитте. Аның янәшәсендәге Гайсә, Латыйф, Гыйлман батырлар да Кашан, Кернәк, Тубылгытау калаларыннан берәр меңлек нөгәр алып килде. Шулай итеп, инде бүген үк ун мең яугирлек чирү пайтәхетемезне сакларга әзер тора. Мәгәр...— Мәмле-Гомәр беркадәр тын алды.— ...Мәгәр пайтәхетне аңа тиклем безнең гамәлләргә аяк чалырдай кайбер хакимнәрдән арындыру фарыз.

Мәмле-Гомәр Мирхаҗи сәетнең уттай карашын очратты, ләкин каушамады.

— Әйе, син дәрәс аңладың кеби, сәет хәзрәт. Безгә Сәлим ханны сарай эргәсеннән вакытлыча читкә җибәрәп торырга кирәк.

— Ошбу гамәл — фетнә! — дип Мирхаҗи сәет күкерттәй кабынса да, Мәмле-Гомәр тиз-тиз тезеп китте.

— Сәлим хан яшә. Мәмләкәтемезгә дошман бәрәп кергәч көзгә чеби сымак бәлтерәп төште. Ошбу көнгә тикле һични кылганы юк. Вә һиндидер отышлы гамәл кылуы да шикле. Чөнки ул әмир Хәсән атыннан да дер калтырап яши, һәр адымда шуның өрәген күрә. Сәлим хан иртәгә дә тәхет өстендә утырып кала икән, аңа ярдәмгә атлыгучы көчләр булмаячак. Этәчне бөркетләр, лачыннар өстеннән башлык итеп куясың икән, тегеләре тавык кетәклегеннән дә биегрәк очмый башлаячак, дигән рас сүз бар бит. Инде үзегә дә мәгълүм хәлдәр, хәзрәт. Бүген безнең мәмләкәттәге гавам да, аксөяк бәк илә биләр дә икегә бүленеп яши. Бер өлеш халык Сәлим ханны яклай, икенчесе әмир Хәсән ягына аварга тора. Өстебезгә дошман килгән чакта безгә аларның һәр икесе артык. Әүвәл без мәмләкәтебезне дошман чирүеннән азат итик, иминлекне саклайык, ә тәхет казанында соңрак кайнашырбыз.

Мирхаҗи сәет «ә ошбу гыйсъян Мәмле-Гомәрнең фикер сөрешләре хак юлда бит», дип уйлап алды да тамак кырып үзе сорау бирде:

— Ә мин фәкыйрегездән ни таләп итәсез, нигә дәштегез?

— Без иртәгә Сәлим ханнан пайтәхетне ташлап китүен таләп итәчәкбез. Ошбу гамәл фетнә дә, түнтәреш тә түгел. Вакытлыча чигенеш кылу гына. Шулай итсәк, иртәгә пайтәхет сагына әмир Хәсән дә, Кашан, Кернәк, Мәртүбә бәкләре дә килеп җитәр. Дошман явыз, зур көч илә өстебезгә килә. Мәмләкәттәге барча көч вә нөгәрләргә бердәм йодрык итеп туплау кирәк. Без ният иткән ошбу гамәлләргә син дә үз фатихаңны бирә күрсәң иде, сәет хәзрәт.

Сәет уйга калды. Кайчандыр аның әтисе Давыт сәеттән дә яшерен «Ил-һун» фиркасен нигезләүче әжнәби Идрис хәзрәт, шагыйрь Сөләйман әл-Сувари, Бакир хәзрәт, Корнай батыр, янә әллә нихәтле кешеләр фатиха сорады. Хәтта Мирхажи үзе дә ул чак әтисеннән фатиха көтеп йөрде. Әмма Давыт сәет нидәндер нык шүрләде, фатиха бирмәде аларга. Ә соңыннан үзе фетнә башына басты, шунда катилләр аның гомерен кыйды. Менә хәзер Мирхажи үзе дә нәкъ шундый ук хәлдә. Әгәр фатиха бирмәсә, ул гавамга, мәмләкәт иминлеген кайгыртучы батырларга каршы бара булыр. Ошбу батырлар, яшерен фиркачеләр Сәлим ханга каршы фетнә кормаганмы? Бәрәж хан угылы булган Чилбир бәк тә ошбу тарафта, шаять, тиктомалдан гына утырмыйдыр. Мирхажи сәеткә оста фетнәчеләр корган пәрәвез оясына элэгү хәвефе янамый торгандыр бит? Сәлим ханны читкә тибәреп, тәхет тирәсендә канлы яу оештырырга тиеш түгел бит ул сәет кеше. Нинди гамәл кыласы соң аңа, ничек хәл итәсе?

Мирхажи сәет берәздән, тавышына корыч аһәң өстәп, нык кистереп дәште:

— Дилбегә йә йөгән алыштыру гына үшән атны ипкә-сапка кертми. Әгәр Сәлим ханны тәхетеннән алып аның урынына башка аксөякне утыртырга ниятлисез икән, һич тә разый түгел. Ә инде мәмләкәт вә гавам хакына дип пайтәхеттәге идарәне үз кулыгызга алырга жөрйәт итсәгез, һәммәгезгә хәер-фатиха миннән. Ният иткән изге гамәлләрегездә сезгә бердәмлек вә жиңүләр генә насыйп әйләсә иде.

...Икенче көнне танда хан сараен меңәрләгән ир-ат урап алды. Халык ташкыны куптарган тавыш-гауга кала диварларын дер селкетә, ниндидер көч кулланып бу ташкынны куарга, таратырга маташу учакка куыз ташлауга тиң ялгыш гамәл иде.

— Биш кешедән хасил арадашчылар хан галижәнапләре хозурына узуны таләп итә,— дип шәхси алай башлыгы Атбасар кереп әйткәч, Сәлим хан вәкарь күркә сыман кабарынып һәм кукраеп маташмады, ризалыгын биреп ияк какты.

Арадашчылар исеменнән таләпләрне Мәмле-Гомәр тезде.

— Үзеңә кирәк кадәр сак алае ал да пайтәхетне калдыр. Сарай белән тәхет язмышына бөтенләй кысылмыйбыз. Болгар жиреннән дошманнарны кугач, әгәр мохтажлык туса, әмир вә бәкләр жыелып үзегез хәл кылырсыз. Мәгәр мәмләкәтне дошманнардан арчыгач, пайтәхет юлы тәүге нисбәттә сиңа ачык булыр, моңа икеләнмә...

Шәһәр халкында кузгалган дәрт һәм ялкын инде Мирхажи сәеткә дә килеп йоккан иде. Гавам белән бергә булырга омтылу хисеннән котыла алмаганга күрә, унике яшьлек углы Мөхәммәтгалине ияртеп, ул да хан сарае каршындагы мәйдан

эченә инде. Нәкъ менә шул чагында гади яугир сыман иярлэнгән чаптар өстенә менгән, ярым бөкрәйгән, өшәнәп һәм мескенлә-
нәп калган Сәлим ханның ачулы да, үпкәле дә булган авыр
карашы белән очрашты ул. Тәхетеннән тибәрелгән таждар үтеп
барышлый аңа сорау катты:

— Син пайтәхетне минем белән бергә ташламыйсыңмыни,
сәет хәзрәт?

Мирхажик тик берара гына югалып торды да ныклы тавыш
белән җавап бирде:

— Ханнар пайтәхеттән китә дә, кире аңа кайта да ала бит
ул, Сәлим углан. Ә сәет кешегә һәрвакытта гади халык хозу-
рында булу отышлырак. Синәң янәшәндә була алмыйм, би-
гайбә, хан.

5

Балалары байтак булган өчен «Олы Оя» кушаматын алган
һәм чит-ят жиргә үз гомерендә тәүге тапкыр олуг поход белән
чыккан Всеволодның төп максаты, әлбәттә, Биләр каласын —
пайтәхетне яулау, шулай итеп бөтен Болгар илен тез чүктерү
иде. Үз-үзен урыс хакимнәре арасында күрелмәгән данга күмү
өчен ул сугышчан әләме астына дистәдән артык кенәзнен дру-
жиналарын җыйды, әле рус тарихы белмәгән күләмдә гаярь
көч туплады. Рус полклары Чулман буйлап Шишмә, Талкыш
тамакларына кадәр булган араны тиз уздылар, шуннан соң
гына кырык меңлек гаскәр походында четереклек туды. Бол-
гарның яңа башкаласы әллә кайда эчтә, шымчыларга, ертаул-
ларга бөтенләй дә билгесез Чирмешән атлы елга буенда иде.
Полкларга баркас-корабларны калдырып җәяүле походка күчәргә
туры килде. Яр өстеннән килгән җайдакларның саны унбиш
меңнән артык түгел иде. Ләкин алары да, җәяүлеләр җаена
яраклашып, ташбакадай хәрәкәтләнәргә мәҗбүр булды.

Ярты көн буена туктаусыз атлый торгач, алларында Жүкәтау
дигән кирмән калкып чыкты. Кала һәм аның янындагы бистәләр
әллә ни зур түгел, әмма имән бүрәнәләр белән катлы-катлы
ныгытылган кирмән тез чүгәргә исәпләми иде. Всеволод килә-
киләшкә үк җәяүлеләр арасыннан җиде-сигез полкны, аларга
өстәп өч-дүрт мең җайдакны һөҗүмгә ташлап карады. Кирмән
диварлары баскынчыларны тоташ ук яңгыры очырып каршыла-
ды. Җитмәсә, җәяү атлый торгач, полклардагы яугирләр дә
нык йончыган, ярсу, ихтыяр, җиңүгә омтылыш атлы хис һәм
ялкыннары туарылган иде, күрәсәң. Шуңа күрә һөҗүм, орыш
дигәннәре бик тә үшән чыкты. Ул арада, озак көттермичә, жир
өстенә караңгылык инде. Всеволод кенәз әмер биреп полклар-
ны кире чигендерергә һәм япан кыр уртасында лагерь корып
урнашырга мәҗбүр булды.

Ә тән уртасында Жүкәтау кирмәнәнә пайтәхеттән килгән чапкын үтеп керде. Үзе сүзгә саран, кыяфәте ярсу, усал иде. Тоткавыллар каршына куйган таләбе дә катгый, коры чыкты.

— Минә Уразай бәк хозурына илтеп житкерегез. Йомышымны фәкәть аның колагына гына ирештерәчәкмен.

Уразай бәк янына иңгәннең соңында да чапкын сүзен гаять кыска тотты.

— Пайтәхетне саклый алырдай көч-куәт бик санаулы. Барча вилайт бәкләре тарафына да, хәтта кыпчак батырлары хозурына да чапкыннар жибәрелде. Ходай ярдәме илә алар, шаять, тиздән килеп житәр. Мәгәр ике генә тәүлек, өч кенә көн булса да, син урыс алайларын үз кирмәннең тирәсенә бәйләп тотсаң иде, Уразай бәк. Пайтәхет башлыкларының, ябай халыкның сиңа булган гозер-үтенече фәкәть шулдыр...

Икенче көн Жүкәтау тирәли барган тоташ орыш эчендә үтеп китте. Всеволод кенәз бу кирмәнне һаман көч, лаек киртә итеп исәпләми, шуңа күрә аның диварлары буена әле бер, әле икенче полкны уенга жибәргән шикелле генә озатып тора иде. Ләкин бер-бер артлы кабатланган һәр һөжүм барышында рус полклары ярга килеп бәрелгән дулкын сыман һаман-һаман арткы якка кайтарыла торды. Һәрбер һөжүм шәһитләр һәм яралылар сафына яңа сан өстәде.

Өченче танда инде рус яугирләре күңелендә ярсу, комар туды. Алар корбаннар, дивар тышындагы ерым эчендә калып изелгәннәр белән дә санлашып тормыйча кабат-кабат яуга күтәрелде. Вакыты-вакыты белән баскынчылар болыты дивар өсләренә менеп житте, хәтта кайчагында кирмән эчендә дә кыска-кыска гына орышлар булып алды. Әмма һәр очракта жүкәтаулылар дошман көчен дивар өстеннән әйләндереп атты. Баскынчылар сафында үлем-китәм саны һаман арта торды.

Караңгылык иңеп кабат лагерьга туплангач, кенәзләр һәм меңбашлар арасында ризасызлык, сукрану авазлары ишетелгәли башлады.

— Всеволод безне «пайтәхетнең үзен яулуйбыз, походка чыккан һәр сугышчы аннан кәрван-кәрван ганимәт туплап кайтыр», дигән коткы белән бирегә алып килде. Шулай булгач, без нигә дип ертык жилән дә эләкмәс хәерче бер кирмәнне камап ятабыз соң?

— Инде күпме туганнарыбыз яуда шәһит китте. Ә Всеволод үзенең корсагыннан да арыны күрә белми. Безгә бу кирмәнне калдырып йә пайтәхеткә юнәлсә, йә бөтенләй кире борылырга кирәк.

Хаким Всеволод нәкъ менә башка кала кенәзләренең үзен ташлап китүеннән, гомумгаскәрнең кисәк таркала башлавыннан яман курка иде. Шуңа күрә дүртенче таң атуга ул дружина башлыкларына яңа фәрман бирде.

— Без Жүкәтау атамалы хәчтерүш бу кирмәнне кире кайткан чагында да таларга житешербез. Ә хәзер бөтен куәт белән алга, пайтәхеткә! Анда безне муллык һәм дан көтә.

6

Всеволод кенәз юкка гына үзенә сугышчыларын алтын таулар вәгъдә итеп комарлый, дәрәжәләрдә. Биләр исә рус дружиналары Жүкәтауны камап яткан арада имән диварлар артына байтак көч туплап куярга өлгергән иде инде. Мәмле-Гомәр чакыруы буенча пайтәхеткә, иң беренче булып, кашанлылар һәм суварлар килде. Алардан соң, бер тәүлек эчендә, имән диварлар артына сабакүлләр, чалматлылар, Зәй елгасы буендагы тәмтезлеләр, табынлылар инде. Мәртүбә вилаятендәге чирмеш белән арлар, Инсан бәкнең улы Көңгер кул астында булган башкорт җайдаклары Нокаш, Эстәрле буйларынан Биләр диварлары янына килеп өлгерде. Беркадәр икеләндереп, көттереп булса да, әмир Хәсән Казан кирмәнендәге үзенә курсыбаен Биләр тарафына юллады. Һәм, иң соңгы булып, кыпчак даласыннан да якты хәбәр килде.

— Биләр каласында үсеп киткән Көнчәк үзенә кул астындагы ун мең җайдак илә Болгар мәмләкәтенә ярдәмгә ашыга икән.

Пайтәхет эченә меңләгән гаскәр туплангач, башбаштаклык, мәхшәр булмасын дип, сәрдәр сайладылар. «Син мөрәмләләр, рәзәнләләр эргәсендә яшәп кайткан инсан, аларның яу тәртибен дә яхшы беләсен булыр»,— дип кыстый-кыстый Чилбир бәкне гаскәр генә түгел, кала хакиме дәрәжәсенә тикле күтәрделәр. Лачын Хисами таләбе буенча «Шайтан бугазы» зинданыннан аның өч йөз яугире чыгарылды һәм алар да кала сагына басты. Хәзер инде биләрлеләрнең күңел шәрифләре шактый түгәрәкләнде, кала урамнарына ышаныч һәм өмет уты инде.

Всеволод кенәзнең генә күңел күзә түгел, хәтта маңгай күзә дә сукары булып чыкты. Тиксез гаскәр җыеп иләсләнгән-һаваланган кенәз Биләр тарафына шымчыларын, ертауларын да җибәреп карамады. Беркөнне рус полклары кара тузан болыты куптарып Биләргә якынайды да каладагыларның күз алдында, япан кыр уртасында чатырлары, шалашлары белән лагерь корып куйды. Ә икенче танда инде Всеволод җайдакчылар полкының һәммәсен һөҗүмгә күтәрде. Баскынчылар сафы умарта күчә шикелле кайнап тора, алар бихисап һәм куркыныч, кала диварларын төрле яктан сарып алган иде. Әмма инде пайтәхет тә ниндидер бер кеп-кечкенә Жүкәтау кирмәне түгел, ә кышкы өненнән чыккан ач, йолкыш аюны өстенә очлымын, көбәсен, калканнарын киеп, сөңге, садак, хәнжәр һәм гөрзиләрен элөп каршылаган гаярь сунарчыга тик пәһлеван иде шул.

Билэр каласы да, нэкъ Жүкэтау шикелле, дошман сафын ук яңгыры коеп каршылады. Көчле арбалетларга утыртылган кыска саплы сөңгелэр жайдакларны өзәңгеләре-ниләре белән ияреннән суырып, йолкып атты. Елгырлык һәм тәвәккәллек күрсәтеп шәһәр капкаларына якынайган рус сугышчылары өстенә биек диварлардан кайнап торган су һәм сумала акты. Беренче көнне үк Билэр диварлары буенда өч мең ир югалтып баскынчылар кире чигенде.

Ә Чилбир бәк, канлы яудан соң тын алырга да ирек бирмичә, каладагы барча батырларны, меңбашларны һәм биләрне үз янына дәшеп туплады да әмер-фәрман тулы кыска нотык тотты.

— Дошманны кала диварларына якын жибәрү мәнфәгатькә ярашлы эш түгелдер. Өстәвенә, кала әйләнәсендә диварларга терәлеп утырган йорт вә ихаталар бихисап. Дошманның диварларга да, шул йортларга да ут элүе мөмкин. Ошбу хәвефне булдырмас өчен диварлар тирәсендәге барча йортларны сүтәргә, кала илә бистәләр арасында махсус мәйдан хасил кылырга, ә мәйданга алып килә торган барча юллар, урамнар башына сүтелгән йортларның бүрәнәләреннән өстәмә дивар-калканнар корып куярга кирәк. Авыр яу үткәрдек, яугирләр ял күрсен, дип ташламалар ясау, истирахәт кичерү безнең тәкъдир түгел. Мин барча батырга вә бигә, аерым бистә сайлап, эш башларга боерам.

Меңбашлар һәм батырлар кала урамнары буйлап таралыш-кач кына Чилбир бәк янына Лачын Хисами килеп мөрәҗғәгать итте.

— Үтә дә отышлы гамәл хәстәрлисең, күңелем бик канәгать, афәрин, Чилбир бәк. Мәгәр син төнге «ярканатлар» алаен ошбу вазифадан азат кылсаң иде.

Чилбир бәкнең карашында усал очкын кабынды, сүзләре сытылып чыкты.

— Ә сез нинди аксөяк катлам соң әле ул кадәрле?

— Юк, бернинди дә аксөяк катлам түгел. Аерым өстенлекләр дә сорап аптыратмыйбыз. Без бүген төнлә диварлар аръягына чыгып Всеволод лагерена һөҗүм ясарга карар кылдык. Яу — чәй чөмерү яисә мунча керү түгел. «Ярканатларга» яуга әзерләнәргә вә тын алырга мөмкинлек бирү мантийклы вә отышлы бер гамәлдер.

Чилбир бәк берара уйга чумып торды, зиһенендә черки күче сыман төрле уй гөжләде. Бу Лачын батырны Всеволод ягына качарга ниятли, дип шиккә калыр идең, ул бит инде

Болгар жирендә дә әллә ничә кабат ушкуй нөгәрләрен пыран-заран китерде, рус калалары өстенә дә зур яу белән барды. Юк, бу рәвешчә уйлау бөтенләй дә хилаф гамәл булыр. Мондый фикер сөрешенә бассан, биләрлеләр аның үзеннән дә шикләнәргә тиеш булалар бит. Чөнки ул да, заманында Болгар иленнән качып, рус арасында яшәп кайткан сукбай. Ләкин биләрлеләр каршында хыянәт кылуны күз алдына да китереп карый алмый. Киресенчә, Болгар иленең азатлыгы өчен ул гомерен бирергә әзер. Димәк, Лачын батыр да аның кебек үк фидаи болгарлы бит.

— Изге ниятләрең Ходай Тәгаләнең амин, дигән чагына тәңгәл килә күрсен. Сиңа иминлек вә жиңү телим, Лачын батыр.

...Караңгы төн уртасында дала яклап билгесез жайдаklar алае өсләренә килеп ябырылгач, Всеволод лагеренда коточкыч тәшвиш купты, әйтерсең лә жиһан-жир чайкалды. «Дошман! Дошман!» — дип үкерә-үкерә рус сугышчылары әле бер, әле икенче тарафка барып бәргәләнде. Аларның үкерү авазларын хәвефләнәп, иләсләнәп кешнәгән меңәрләгән атлар тавышы күмеп китте. Өшәнгән, өреkkән, тышау-йөгәннәрен өзгән аргамаklar бөтен лагерь буйлап чабулуй башлады, аларның тояклары астында дистәләгән ирләр аунап калды. Оясыннан аерылган кортлар күче сыман тузгыган, болганган, ис-акылын жуйган лагерь өстенә төрле яклап ук яңгыры һаман яуды, яуды, яуды...

Рус лагерендагы һәр сугышчы таңны керфеген дә какмый каршылады. Озакка сузылган юлдан, авыр яудан, йокысыз үткән хәвефле төннән соң, әлбәттә, рус яугирләре нык йончыган иде. Әмма мескен генә булып күренгән Жүкәтау кирмәнен дә яулуй алмыйча ташлап китүләре, Болгар мәмләкәтенең пайтәхете янындагы тәүге штурмның уңышсызлыкка очравы, биләрлеләр оештырган төнге һөжүмнән соң купкан тәшвиш өчен хурлану хисләре рус дружиналарын сыртына камчы эләккән чаптар шикелле ярыта гына төште. Аеруча Киев каласыннан ук килгән япъ-яшь хаким, Всеволодка жигән тиеш булган Изяслав кенәз чыгырыннан чыгып котырынды.

— Переяславльдәге бертуган абыем Игорь моның ише денсез басурманнарны ничек изәргә, сытарга кирәклеке күрсәтте бит инде.— Изяслав Игорьның кыпчакларга каршы ясаган походына һәм шул яу барышында Күбәк ханның әсир төшүенә ишарәли иде.— Әллә без Игорьдан кимме? Боларның да пайтәхетләре урынында көл генә калдырырга, ә ханнарын ат койрыгына тагып рус жиренә алып китәргә кирәк.

янына килә, жигәнненең газәпләрын күрәп кайчак аңа үз жанын бирердәй халәтләргә керә.

Бүгән дә ул иртәдән бирле жиһандагы барча кайгыларын, хәвәфләрне онытып Изяслав янында изаланып йөрде. Өйлә вакыты якынлашкан чакта, Новгород кенәзе Владимир кереп, аның колагына көтелмәгән яңалык пышылдады.

— Биләр капкасыннан сабый бала житәкләгән бер карт чыкты. Кулына ак әләм күтәргән, бирегә таба килә.

Олуг кенәз гажәпләнәп куйды, дала уртасында утырган ялгыз өй тәрәзәсендә жемелдәүче ут яктысы шикелле ымсындыргыч уйларны зиһен тәгәрмәче аша тиз-тиз әйләндерде. Со-
лых тәкъдим итүче микән бу, әллә... әллә биләрлеләрдә инде оборона тотарлык, үзләрен якларлык жегәр-көч беткәнме? Алар да ач, инде ун көн буена дала диварыннан читкә чыга алмый. Бәлки, калада Всеволод сугышчылары өстенә яудырырлык сөңге белән ук та калмагандыр. Каланы саклаучылар арасында үзара низаг кубып, дошман каршында тез чүгүне яклаучылар да табылуы мөмкин. Андый очракта әлегә арадашчы каршына катгый шартлар куймыйча, шәһәр капкаларын ачуны, сүзсез-шартсыз бирелүне таләп итмичә дә булмас.

— Барлык каравылчыларга фәрман житкер, арадашчы-илчегә ата күрмәсеннәр. Аны бирегә үзең алып кил,— дип Всеволод тиз-тиз генә әмер бирде дә өстенә көмеш жепләр белән чигелгән жиләнән киеп алды, сабына асылташлар тезелгән кылычын такты.

Берникадәр вакыт узганнан соң олуг кенәз каршына Болгар дәүләтенең баш сәете Мирхажә килеп басты. Ул улы Мөхәммәтгалине житәкләгән, өстенә күз явын алырдай ап-ак күлмәк кигән. Аның йөзе тыныч иде.

— Нинди шартларда бирелергә жыенасыз, сөйлә, илче,— дип олуг кенәзнен бик тә кәпрәеп эндәшүен ишеткәч, Мирхажә сәет көлемсерәп куйды.

— Без бирелергә дә жыенмыйбыз, мәмләкәтемез абруена зыян китерердәй шартлар да булмаячак.

Олуг кенәзнен йөзе озак вакытлар кояш нурлары астында яткан яшь бәрәңге сыман яшелләнәп чыкты, теле көрмәкләнде. Тау төшкәндә аякларын үрәчәгә терәп, дилбегәсен чорнап тарта-тарта гына юргасын тыя алган мескен олаучы шикелле, Всеволод та күкрәгендә кайнаган ярсу хисләрен көч-хәл белән басып, ниһаять, яңа соравын бирде:

— Син нинди вәкаләтләр, нинди максат белән генә чыктың соң алайса?

— Мин Болгар мәмләкәтенә баш сәете, кенәз. Ягъни, Аллаһ колы, аның арадашчысы. Бәс, шулай икән, миңа ике дәүләт, аларның хакиmnәре арасында илче булып йөрү дә язык гамәл түгел.

— Минем белүемчә, Биләрдә хан юк бит. Сез аны пайтәхеттән куып чыгаргансыз. Өстәвенә, кала бәге булып калган сәрдәрегез дә вафат. Димәк, хакимегез, башлыгыгыз гел юк. Сез көтүчесез калган сарык өере сыман. Шулай булгач син кем исеменнән генә сүз йөртә аласың соң, илче?

Всеволодның, затлы каурыйларын, муенындагы катлы-катлы бизләрен күрсәтү өчен генә ихатада кабарынып, борнайланып йөргән күркә сыман кәпрәя башлавын аңлаган сәет каушамады:

— Ә син юкка гына сөенәсең, кенәз. Житмәсә, буранда адашып жил уңаена гына атлаучы юлаучы шикелле тирән хаталанасың. Мәмләкәтне ханнар сакламый, аны гавам яклый. Гавам зилзилә, туфандай ярып куба икән, ул тәхетләргә дә әйләндереп ата, соңгы күлмәген салып нарасыен жил-яңгырдан каплаган ана кебек мәмләкәтен дә саклай. Ә тәхеткә күтәрердәй, яңа хаким яки сәрдәр итеп куярдай бәкләр вә батырлар теләсә кайсы дәүләттә дә һич бетәчәк түгел.

Всеволодның йөзе, карашы, еллар буге чүпрәк, су күрмәгән тәрәзә пыялаларына охшап тоныкланды, аның күңеленә корт инде. Бу илче карт һичбер тарафта да боргаланмый сөйли, ачы хакийкатне ярып сала. Всеволодның үзенә дә Сәлим хан язмышы янап ятмый микән? Ул походка чакырганда Смоленск ирләренә дә, Новгородныкыларга, башкаларга да тау-тау ганимәтләр, жиңү һәм дан вәгъдә иткән булды. Пайтәхетләрен яулуйбыз, бөтен илне тезгә чүктәрәбез, дип күпме күкрәк сукты. Ә асылда исә болгарларның бер генә каласын да яулуй алмады, ун мең ир-егетен югалтты. Хәзер энә кашанлылар, жүкәтаулылар, корым-чаллылар бергә жыелып, Чулманда Всеволод калдырып киткән каек һәм корабларга һөжүм иткән, аларны саклаучы Белоозеро полкын тулысынча кырып салган, диләр. Моңы ишеткәч, лагерьдагы Рязань, Чернигов, Галич кенәзләре баш калкытты. «Булдыксыз Всеволодка ияреп йөрүнен нинди хажәте бар? Наман бертөрле дә чара күрми икән, кайтып-киттек. Юлда мукшы йә ар аймакларын булса да талап чыгарбыз әле», — дип аларның коткы таратып, ризасызлык белдереп сөйләнгән сүзләрен олуг кенәз көн дә ишетеп тора. Ә шулар иртәгә Всеволод гаскәрен бөтенләй ташлап китсә? Йә түнтәреш оештырып аны олуг кенәзлектән алып атса? Болар өстенә, шул ук кенәзләргә, жәллад яллап, аның гомерен кы-

Всеволод әлеге жигәнен чиксез якын итә, шуңа күрә аның борнайлануына, көрпәләнуенә күзен йома иде. Бу юлы да Изяславның яскануына, адаынуына каршы тора алмады. Владимир, Суздаль, Ростов калаларынан килгән жайдакларны аның әләме астына бастырды да яуга әмер бирде.

Тәкъдир дигәннәре Изяславка әүвәл хәерхәһлы булды. Ул төбәп кузгалган Кызыл-капу ягында Чилбир бәк фәрманы буенча йортлар сүтелсә дә, өстәмә дивар төзү төгәлләнәп житмәгән, кайбер һөнәрчеләр кача-поса гына әле һаман бүрәнә очлап, чокыр казып азаплана иде. Изяслав менә шул төзеләп бетмәгән өстәмә диварларны сытып-жимереп узды да Кызыл-капу янына, һөнәрчеләрне сакларга дип чыккан жәяүле сугышчылар өстенә ябырылды. Саннары буенча ике йөзгә дә тулмаган биләрлеләр жайдакларга каршы тора алмады, һәммәсе диярлек кылыч йөзеннән кичәп жир өстенә ауды. Жинү тантанасы белән иләсләнәп-шашып Изяслав хәзер инде Кызыл-капуга таба якынлашты. Ә бу вакытта капуга күперләре ыргылаш төшерелгән, якын — тирәдә тоткавыллар бик аз, пайтәхәткә хәвәф яный иде.

Моңы дивар өстендәге биләр, батырлар да тәгаен күрәп торды. Ашыгыч чара күрмичә һич ярамый иде. Иң беренче булып, урыныннан кисәк ыргылып, Чилбир бәк кузгалды. Чаптары янына йөгәрәп барышлы уң кайнар әмерләре яңгырап ишетелде.

— Моңысы русларның ялган һөжүме генә булуы ихтимал. Башка капкаларны берүк ташламагыз. Каладагы барча гавам дивар өстенә менсен.

Чилбир бәк атын камчылы-камчылы киләп житкән чакта, Кызыл-капу янында инде өч-дүрт йөзләп жайдак яуга ташланьрга әзер тора иде. Алар арасында Лачын батырны, үзенә якташларын — суварлыларны да күргәч Чилбир бәкнең күңелә үсенәп-очынып куйды. Тоткавыллар тарафына ташлаган әмере дә мәгърур, шанлы чыкты:

— Күперләргә бөтенләй төшерегез! Суварлылар, алга!

Беренче булып күпер өстеннән кырга, әлбәттә, Чилбир бәк үзе ыргылып чыкты. Аның иңбашына әлгән алсу япмасы югары кайтарылып жилдә уйнаклай, шуңа күрә аргамагының ялына сыенып чапкан Чилбир бәк канатларын жәйгән дала бөркетен хәтерләтә иде.

Бер-берсенә дошман булган ике көч арасы күзгә күренәп кими башлады. Яшь, вәкаръ Изяслав Чилбир бәккә каршы үзе чәчрәп чыкты. Биләрнең баш сәрдәре аңа таба кылыч тотып очса, Изяслав үзенә кулына авыр сөңгә алды. Аннары инде

ясалма мәйдан өстендә тимер чыңы гына яңгырап куйды. Икенче мизгелдә Чилбир бәк ияреннән кубып жир өстенә очты. Авыр сөңге, көбә аша үтеп, аның касыгын ерып чыккан, сызлануларыннан ыңгыраша-ыңгыраша жирдә аунаса да, баш сәрдәр инде якты жиһан белән сабууллаша иде...

Дивар өстенә тезелгән биләрлеләр, орыш азагын күреп, «аһ» иттеләр, куркынутан йөзләрен капладылар. Ә яшь Изяслав, кулларын күккә чөеп, яман кычкыра-кычкыра тантана итәргә тотынды. Ләкин вәкарь, саксыз кенәзнең тантанасы озакка сузылмады. Лачын батыр очырган канатлы ук Изяславның муенына килеп кадалды һәм егермесе дә тулмаган япъ-яшь кенәз чаптарының яллары өстенә бөгелеп төште.

7

Биләр каласы янында лагерь корып ятуның инде унынчы көне дәвам итә, әмма рус кенәзләре һәм меңбашлар үзләре дә моны пайтәхетне камалышта тоту, дип бәяли алмый иде. Аның каравы, төртмәрәк телле булган сугышчылар әлеге яуга кулай бәһане бик тиз уйлап тапты:

— Атып төшерелгән кыр үрдәге артыннан кереп, сазлык уртасына баткан сунарчы хәлендә калдык бугай без. Безне ни сазлык жибәрми, ни үрдәгебезне үрелеп ала алмыйбыз.

Сугышчылар арасында купкан мондый коткылы, кадау сүзләрне, әлбәттә, Всеволод колагына да китереп ирештерделәр. Олуг кенәз моңа кул гына селтәде, чөнки үзенә аю өненә барып кергән сунарчы сыман мескен халәттә калуын ул күптән аңлап өлгергән иде инде. Әлеге Болгарга каршы яу оештырган чакта ул ханның яшьлегеннән, тәхет тирәсендә туган низаглардан файдаланмакчы булган, жиңел жиңүгә өметлängән иде. Әмма дошман басып керү Болгар халкын утка ташлаган мәгъдән шикелле укмаштырды, берләштерде генә. Хәтта кыпчак кадәр кыпчак даласыннан болгарларга ярдәм килеп житте. Ә Всеволод үзе һәркөн, һәртөн саен кабатланып торган яуларда ун меңнән артык сугышчысын югалтты, берни ота алмады.

Ләкин олуг кенәз өчен әллә кайдагы Смоленск, Переяславль, Чернигов калаларыннан килеп Болгар жирендә башын салган ун мең сугышчы түгел, ә үзенә яраткан жигәне, яшь Изяслав язмышы кызганычрак, кадерлерәк иде. Менә ничәнче көн инде аның карендәше әле уттай кызып, әле аңын жуеп газәпләна. Всеволод көненә ничә мәртәбәләр аны әле саф, жиләс һавага чыгарттыра, әле чатыр эченә кертә. Вакыт тапкан саен

юлары да бар бит. Димәк, Всеволодка нинди дә булса чара күрмичә, бәкегә төшкән йомычка сыман бер урында бөтерелү-таптанудан котылмыйча һич ярамый. Тибенмәгән тавык ач кала, ди. Ни хәл кыласы соң?

— Илче, син нинди тәкъдим индермәкче безгә? — дип телгә килгән Всеволодның сорауы барыбер дә коры, ипсез чыкты.

— Гап-гадидер, кенәз. Пайтәхеткә тикле үтеп ун көн буге отышсыз яу кылуың яшь тавыклар янында әйләнгәләп йөргән карт, дәрмансыз этәч таптануына гына охшап калды. Биләрнең тез чүгәсе, ә синең жиңәсең юк. Гаскәрендәге Аллаһ колларының гомерен кызган. Кит син, кенәз.

Ачыну-көчсезлектән уртларын шыгырдатса да, Всеволод күңелендә һаман өмет уты яна иде әле, шул сорауын катты:

— Ә сез миңа күпме ясак түләргә жыенасыз?

Мирхажиди сәет кыя шикелле басып җавап тотты.

— Ясак түләү жиңелүне, буйсынуны тану буладыр ул, кенәз. Ә Болгар мәмләкәтенең һичбер вакытта да үзен мескен яисә кол итеп танийсы юк. Син бер генә тикен дә ясак өмет итмә.

— Мин ни пычагыма дип чигенергә тиеш соң алайса?

Всеволодның әлегә ярсу сорауына да Мирхажиди сәет җәйге яңгырныкы сыман ипле, талгын тавыш белән җавап бирде.

— Гаскәреңне саклап калу бәрабәренә, кенәз. Аллаһ колларын туган җирләренә исән-имин кайтарып җиткерү өчен. Без сиңа Чулман дәрҗясына тикле булган юлны ачачакбыз.

Олуг кенәз ваклана башлавын үзе дә тоймый калды.

— Ә кораблар? Мин Чулманда калдырып киткән каек белән баркасларга кадәр тартып алгансыз бит сез.

— Аларын да бирербез. Тоткарлык ясаучы булмас.

Всеволод инде тагын ниндирәк отышлы-кулай таләп куярга белмичә йөди-үрсәләнә башлаган иде, шул чагында чатыр түрәндәге пәрде артында моңа кадәр һушсыз-хәрәкәтсез яткан Изяславның тирән ыңгырашу авазы ишетелде. Олуг кенәз сикереп аягына басты, ә яралы Изяслав аны инде чакыра ук башлады:

— Аг-гай, аг-гай!

Всеволод яралы җигәнән каплап торган пәрденә йолкып эчкә томырылды, түшәктә яткан Изяслав янына барып тезләнде.

— Ун көн буге өнсез-тынсыз яткач, ниһаять, аңга килдең. Ходайның рәхмәте, савыгасыңмы әллә, туганкаем?

Изяслав эндәшмәде. Всеволод пәрденә йолкып атканнан соң бөтен чатыр эче ачылып калган һәм яралы яшь кенәз көтелмәгән

кунакларга текәлеп ята иде. Иреннәрен авыр кыймылдатып шулар хакында сорады:

— Болар кемнәр, агай?

Всеволод ашыга-ашыга тезде:

— Илчеләр алар, илчеләр, туганкаем. Биләрдән килгәннәр. Тынычлык турында солах тәкъдим итәләр. Чулманга кадәр юлны ачмакчылар.

Изяславның карашы Мирхажи йөзеннән аның малаена күчте:

— Ә монысы кем?

Агарынган, кипшенгән Изяславның кыяфәте бик кызганыч иде, Мирхажи да вакыт сузып тормый җавап бирде:

— Минем угылым бу. Аты Гали булыр.

— Гали,— дип акрын гына кабатлады да Изяслав сыңар кулының бармаклары белән чакыргандай итте. Этисе дә аркасыннан эткәч Гали карышмады, Изяславның янына килеп басты. Көттөрөп кенә булса да, яралы яшь кенәз янә телгә килде:

— Минем кылычым кайда? Аны шушы малайга бир, агай.

Сәер тәкъдим шактый аптыратса да, Всеволод түшәктән бер читтәрәк яткан авыр кылычны эләктерде, ашыгып-каударланып аны Галигә таба сузды. Ә Гали кулларын артка яшерде дә шактый кыю төс-кыяфәт белән кисәк каршы төште:

— Ә ул миңа кирәкми. Мин гомеремдә дә кулыма кылыч тотачак түгел.

Ун-унике яшьләрдәге малайның чатылдатып рус телендә җавап бирүе дә, андагы кыюлык һәм имәндәй ныклык та һәр кенәзне сагайтты. Хәтта чатыр уртасында торган Мирхажи да улының тискәрелеге өчен сагая калды. Әмма тынлыкны янә яралы Изяслав өзде.

— Ә синең кулларың нәрсә тотачак соң?

— Каләм.

Мондый катгый, төгәл җаваптан соң байтак тын тордылар. Ахырда гыжылдый-гыжылдый Изяслав үзенң гозерен ирештерде:

— Син боларның тәкъдимен кабул ит, кенәз агам. Болгар жирен калдыр. Әйдә, илгә кайтыйк.

Изяслав тагын аңын жуйды. Яшь кенәзненң керфекләре бу юлы мәңгелеккә, кабат ачылмаска ябылган иде инде.

Рус гаскәре икенче танда урыныннан купты, кайтыр юлга чыкты. Ләкин гаскәр сафында башбаштаклык, мәхшәр канат ярган, ганимәт, зиннәт талау өчен генә килеп кушылган аерым-

аерым кала кенэзлэре Всеволодка буйсынудан туктаган иде инде. Шулар юлда, олуг кенэз әләме астыннан чыгып, якындагы вак-төяк кирмәннәргә, авылларга ташланды. Әллә ничә авыл һәм бистәне ялкын чорнады, йөзәрләгән болгарлылар рус чаптарларының тояклары астында кала. Хатыннары һәм яшь кыз-кыркынны явыз баскынчылар үзләренә кәнизәклеккә куып алып китте.

Рус гаскәре кылган мондый мәсхәрә көне-сәгәте белән пай-тәхеткә килеп ишетелде һәм Биләрдә тупланган һәммә чирү мәмләкәтнең иминлеген саклау өчен яуга күтәрелде. Биләргә соңарып килгән Көнчәк жайдакларын аеруча тотып тыешлы түгел, алар үчкә, канга, яуга сусый иде. Ата-анасын, уяулыкны оныткан һәм Болгар жире буйлап ярма сыман сибелгән-таралган баскынчыларны беренче булып шул кыпчаклар төмәнә куып житте. Кече Чирмешән ярында кузгалган тәүге орышта ук алар Смоленск һәм Муром полкларын кырып салды. Елганың икенче ярыннан килгән Лачын Хисами яугирләре һәм башкорт жайдаклары Рязань полкларын пыран-заран китерде. Рус гаскәре шушы орышларда янә биш меңнән артык сугышчысын югалтты, арбалардан һәм такта-бүрәнәдән ыстан кора-кора вак-төяк кала кенэзлэре тагын Всеволод канаты астына басарга мәжбүр булды. Болгарлылар һаман аларны этәч сыман сикереп-сикереп чукуын дәвам итте. Всеволод, Новгород кенәзе Владимир кул астына байтак жайдак биреп, тулгаманы өзәргә тырышып карады. Ләкин әлегә һөжүм угы Лачын Хисами «яр-канатлары» саклаган арага туры килде. Лачын батыр Новгород кенәзе белән үзе бергә-бер орышка керде һәм шунда аның кулын чабып өзде. Рус яугирләре янә арба-калканнар белән уратылган ыстан артына кереп качарга һәм Чулманга кадәр болгарлылар тулгамасында чигенергә мәжбүр булды.

Биләр тулысынча диярлек гаскәрсез һәм саксыз калган иде. Аның шушы көчсез халәтеннән Сәлим хан оста файдаланды. Ул үзенә шәхси алаена өстәп Тубылгытау кирмәнненең жайдакларын алып килде дә беркөнне һичкем көтмәгәндә пайтәхет урамнарына бәреп керде. Шул кичтә үк барча капкалар бикләнде, тоткавыл һәм шыгавыл нөгәрләре баш-аягы белән алышынды. Халык йортларына, хәтта базларына тикле кереп качты, шәһәрне тоташ хәсрәт, шом һәм хәвеф каплап алды.

Тәхет турында янып көя-көя суга тилмергән сәхрә сыман коргаксыган Сәлим хан, әлбәттә инде, беренче эш итеп сараена иңгән һәм үзенә бәхет, хыял куначасына менеп кунаклаган иде. Караңгылык якынлаша-фәлән дип тормады, ул үз янына шәхси алай башлыгы Атбасарны дәште.

— Елуйсы килгән бала атасының сакалы белән шаяра, ди. Фетнәгә ялкын элдергән Мәмле-Гомәр илә гыйсьянчы сәетне тап. Һәркайсын зынжырларга урап минем алга китер.

Авызына кайнар аш капкан шикелле куырылса да, кыпчак баһадиры сүзләрен кистереп тезә-тезә каршы төшөп карады.

— Калага иңгән мәлдә син бер инсанның да гомерен кый-маска, кан коймаска вәгъдә кылган идең, ханиям.

Ханның, ядрә шартлаган сыман, усал тавышы яңгырап ишетелде:

— Мин дар агачы, аркан хәстәрлә, дип фәрман кылмадым бит әле. Аннары пайтәхет диварлары аръягына кайтып төшәчәк биниһая чирү илә шаярырга да башыма тай типмәгән. Мин ул фетнә башлыкларын бүтән төрле жәзага тартып гавамга сабак бирәм.

Сәлим хан тәхетне кабат яуларга, дип походка чыккан чакта Атбасарга мәмләкәтнең баш сәрдәре урынын вәгъдә иткән иде. Беркатлы кыпчак баһадиры ул чакта да аумакайлык күрсәтте һәм үзенең тәбедәге тычкан икәнлеген аңламыйча хәзер дә күнде. Шәхси алай яугирләре Сәлим хан каршына әүвәл каеш арканнарга уралган Мәмле-Гомәрне, берәздән инде Мирхажи сәетне дә китереп бастырды. Ияр хужасы Сәлим хан иде, тезгенне ул тотты.

— Гавам — ул эт кеби, таждарларның йомшаклык күрсәтүен сизеп алдымы, хәзер өрә башлый, дигән гыйбарә барлыгын бишектән бирле ишетеп үскән, мәгәр моңа битараф калган идем. Инде авыз пеште. Гыйбад халыкка уч төбен күрсәтү хәрәм гамәл икән. Үземнең ушлы шәкерт икәнлекне дә рас кылырга кирәк. Чөнки тинтәк хужа гына үз йортында ике кат ут чыгара. Ә мин киләчәктә мондый хилаф эшкә — фетнә кубу, янғын чыгуларга — һичбер ирек бирмәм.

— Ике калжа ризык кабып кына һичбер бүренең дә тәгам тишеге туймый. Йоны ел саен коелып торса да, андый жанвар холкы үзгәреш белми бит ул, — дип әүвәл Мәмле-Гомәр сүз әйтеп калырга ашыкты, аны Мирхажи да эләктереп алды.

— Гавамдагы ризасызлык-нәфрәт һичбер вакытта да сыңар кисәү генә түгел, таждар. Аны йодрык, камчы белән төеп сүндереп булмый. Ә камчы гына уйнатып утырган жайдакны бер ат та сөйми. Сәясәтең-кәгъбәң элеккечә дәвам итә икән, фетнә сукмагына аяк басучылар бик күп булыр әле.

Ярасына дары сипкән сыман ярсый гына төшкән Сәлим хан, аяк тибеп, шыгавылларына катгый әмер бирде:

— Ошбу гыйсьянчы мәртәтләренең кул-аягына зынжыр инде-регең. Мәмле-Гомәр ушкуйлар жимереп бетергән Алабуга кал-

дыгы — «Шайтан каласы»на илтеп тоткын кылынсын. Аны, өстәмә зынжырлар тагып, манара диварларына бәйгә утыртсыннар. Ә Мирхажиди ошбу көннән алып мәмләкәт сәете түгел. Эт симерсә, хужасын талый, диләр. Мондый кадер белмәс бәндә, энә, бабасы көн күргән Болгар каласына олаксын да шундагы Хәсән мәсҗедендә гади мөәззин булсын. Мәгәр аны зынжырлардан бушатырга жөрҗәт иткән сатлык гыйбад табылса, андый мордарларны үзем үк дарга асам.

...Биләр халкы усал җайдаклар тулгамасындагы ялгыз олауга утырган Мирхажиди белән аның уникаль Галиен кан елап, сыкрап озатты. Халык Мирхажидини гаделлеге өчен бер яратса, Жамигь мәчет мөнбәреннән яңгыраган моңлы тавышын көмеш чыңына тинләп, үз артында аны «Нәкькар» дип тә олпатлап йөртә иде. Ә сабий чактан бирле ана назын күрми үскән Гали болай да бик кызганыч иде, өстәвенә, аңа Сәлим хан хөкеменең усал канаты да китереп суккач, тәхет иясенә ләгънәт яудыручылар саны аз булмады.

— Сәлим, йөзе кара, шәриф сәетемез илә ятимне рәнҗетеп үзенә гөнаһ җыя. Тәхет дия-дия күзе сукурайды, вөжданы коргаксыды микәнни соң ул залимнең?

— Вөҗдан — таҗдар өчен яп-яшь егет түшәгенә салган әби сымак бит ул, аңа хажәт юктыр.

— Юкка, юкка гына азына, Сәлим хаким. Казанга ничек кычкырсаң, шулай җавап бирер. Мирхажиди сәетемез дә, ул ятим Гали олан да ханга азау тешләрен күрсәтер әле...

Болгардагы Хәсән мәчетендә мөәззин вазифаларын башкаруга керешкәч Мирхажиди күзгә күренеп ябыкты һәм кипте. Шулай да тавышы һәм моңы көчле, аһәңле иде, «Нәкькар» дигән аты монда да онытылмады. Ләкин көзгә яңгырлар башлангач Мирхажиди хәзрәтне яман суык бәрде. Аны йөткерү һәм ютәл чылбырга утыртылган эт шикелле һич калдырмый, һаман саен ныграк талый башлады. Хәзер инде аңа кул-аягы богауланган килеш Хәсән мәчетенең түгәрәк таш баскычлары буйлап көненә биш мәртәбә манара очына менү олы газап, авыр җәза иде. Беркөнне шул текә баскычлар буйлап кулына таяна-таяна үрмәләгән чакта Мирхажидиниң кисәк аягы таеп китте һәм ул тимер зынжырларын дөбер-шатыр китереп таш идәнгә очты. Мәчет мөтәвәллиләре килеп җиткән чакта хәзрәтнең тәне суына башлаган иде инде. Кемдер теш арасыннан гына сытып пышылдады:

— Карт агачны күчереп утыртмыйлар бит ул, ай-һай, утыртмыйлар...

Гали олан җиһанда дөм ятим калды.

Егерме беренче бәйләм

1

Тимучин өчен беренче айларда коллык тоташ газап, ут эчендә узды. Тайжутларның, уранхайларның бала-чагасына тикле аны үчекләп, типкәләп китүе бер хәл, Тимучинга әле кабилә бәге Торгытай да көнаралаш диярлек камчы сыдырып үтә, әмма иң яманы: шушы хаким ирешкән уңышлар турындагы һәрбер яңа хәбәр аңа ярасына тоз сипкәндәй тәэсир итә иде.

— Торгытай үзен Бүрежигәннән бирле тамыр жәйгән бөтен магул кабиләләренен юлбашчысы итеп игълан кылган. Ул элек Тимучин-тотык батыр булып торган кыят кабиләсен Керулен буеннан куган. Хәзер инде гомер-гомергә кыятлыларның бишеге саналган Онон ярларын да үз биләмәләренә кушарга жыена икән...

Тимучин үзенә көчсезлеген-мескенлеген аңлый һәм шушы чарасызлык аның жөлеген эчтән зәһәр елан сыман талый, суыра иде. Ул, ничә еллар буена ялгыз яшәп, сусар-йомран аулап жанын саклап калды. Соңыннан инде, ниһаять, үз кул астына янә ун меңгә якын жайдак туплауга иреште, мәркет кабиләсен тар-мар итеп кайтты. Кыятлылар кабиләсе, тау битеннән тәгәрәгән кар йомгагы сыман, һаман зурая, һаман куәтләнә генә бара иде. Ләкин ачыгавызлык, саксызлык күрсәткән бәхетсез бер очрак Тимучинны менә кол итте дә кыятлылар язмышын, язгы боз кузгалып, дәръя, ташкын уртасында калган бичара хәленә куйды. Тимучин үзе дә аларга һичбер ничек ярдәм итә алмый, тегеләр дә кайсы як ярга чыгарга белмичә йөдәп бәргәләнә. Дәръя уртасындагы бичара, ниһаять, бер як ярны сайлап боздан-бозга сикерә башласа да, барыбер, ахыр чиктә, чыланмыйча, егылмыйча калмый. Балдак-Далага жыелган кыятлылар да Тимучин коллыктан котылып кайтканчы мөгаен дә таралырлар, азаерлар инде. Билгүтай белән Хасар да, Бавырчы белән Жәлмә дә, шаять, алар өчен сизгер, маһир көтүчеләр булып кала белмәс. Тимучин аларга һич югы берәр төрле хәбәр житкерә алсын иде, ичмаса...

Әллә нинди антлар эчә-эчә ул бер сәүдәгәрне ялламакчы булган иде дә, теге икейөзле бәндә аны тайжут бәгенә үзенә барып сатты. Котырынып килгән Торгытай исә Тимучинны бөтен кабилә каршында ярсый-ярсый камчылап кына калмады, кулаягына да агач башмаклар кидертеп, аны жир астына чокып ясалган тирән баз эченә ыргыттырды. Көн яктысы һәм рәтле ризык күрмичә Тимучинның әллә ничаклы ай гомере шунда

үттө. Берзаманны, сөзөшкө ашкынган ярсу тәкә шикелле яңадан-яңа яуларга атлыгып торучы Торгытайның меңәрлэгән нәү-кәрләренә өләшерлек сугыш кораллары кирәк булган икән. Арба тәгәрмәчләрендәге, агач мичкәләрдәге кыршауларны салдырып хәнжәр белән ятаган ясарга керешкәннәр. Иртә таңнан кара төнгә хәтле эшләсәләр дә, осталар өлгерә алмый башлаган. Тимерче Жирсүдәй белән аның унбиш яшьлек улы Сүбүдәйгә ярдәм итәр өчен Тимучинны да баздан чыгардылар.

Сандал, мич күреге янында үзен бик коры тотса да, Тимучин өчен Жирсүдәй көтелмәгән хәзинә, алтыннарда биргесез остаз булып чыкты. Төнге ялга тукталган бер кичтә Тимучин аны тәүге сорауы белән үк утка салган иде.

— Менә сез, Торгытай белән икегез дә, яңа далалар, яңа елга-сулар яулуйбыз, дип азынасыз инде. Мәгәр дөньяда әле сезгә кадәр үк, элек заманнарда, ерак бабаң Аттила белән Искәндәр Зөлкарнәен атлы олуг жиһангирлар булган бит. Әллә никадәр мәмләкәтләр, ярты жиһанны яулап та, алар һичбер төрле уңышка ирешмәгән, төзегән дәүләтләре соңыннан керәч жамаяк шикелле чәлпәрәмә килгән дә капылт юкка чыккан. Сезнең берәрегез алар хакында ишетеп белә микән?

Тимучин өчен дә, унбиш яшьлек Сүбүдәй өчен дә әлегә исем ияләре күктәге йолдызлар, диңгездәге балык кебек үк ерак һәм сәер затлар иде, икесе тиң әсәренеп калды. Тимучингына беркадәр тын торгач ерак бабаларының исемнәрен санап китте.

— Бәртән, Кабул хан, Томавыл мәргән, Байшоңкар атлы бабаларым булганлыгын беләм. Алардан да алда Кыят, Көрән Бүре, Бүрежигән дигән бабаларым булган. Магул ыруына энә шул, Бүрежигән атлы бабам нигез салган, диләр. Ә Аттила миңа кайсы яктан килеп бабам тиеш?

— Син иң күп дигәндә дә моннан өч йөз, дүрт йөз еллар элек яшәгән бабаларыңның исемен генә санадың шул. Ә Аттила бабаң жиде-сигез йөз еллар элгәре гомер кылып, ошбу жиһанны кискән. Искәндәр Зөлкарнәен атлы жиһангир исә бөтенләй дә мең биш йөз еллар элек үк яшәп киткән. Кешелек тарихы олуг дәрәяләр кеби очсыз-кырыйсыз бит ул. Анда булган вакыйгалардан сабак, гыйбрәт кенә ала белү кирәк.

— Атам, сөйлә, сөйлә. Аттила илә Искәндәрнең һәр икесе хакында да сөйлә,— дип, мич күреге ягыннан Сүбүдәй килеп, әтисенең жиңнәренә тигәнәк сыман ябышты. Күзләрендә шайтан ут кабызды диярсен, алар тонык кына янган күмерләр яктысында да ялык-йолык килеп тора иде.

— Ярар, мин сөйлим алайса, тыңлагыз соң,— диде дә Жирсүдәй иреннәрен генә ялмап куйды.— Мәгәр миңа вакыйгаларны Искәндәр Зөлкәрнәен аты белән, элгәрерәк заманнардан башлап китү отышлырак булыр.

Тимучин белән Сүбүдәй, авызына керердәй булып, тимерче остага текәлеп утырдылар. Жирсүдәй акрын гына тарих төбенә күчте.

— Искәндәр — житмеш дәрәя, житмеш дала аръягындагы Иллада атлы мәмләкәттән чыккан олуг жиһангирдыр. Әүвәл аның әтисе якын-тирәдәге дәүләтләргә каршы яу башлаган, барчасын да үзенә буйсындырган. Соңрак инде ошбу эшне егерме яшьлек угылы Искәндәр дәвам иткән. Ул Тимер-Капка, Шам, Афина, Рум, Мисыр дигән жирләрнең һәммәсен яулап алган...

— Һе, Торгынтайның шәхси нөгәрәндәге кишектин Сорхан-Шир дә шул Мисыр дигән илдән түгелме соң? Аны зәнжи* илә гарәп катыш шул яклардан туганнары безнең сәүдәгәрләргә сатып жибәргән, диләр.

Сүбүдәйнең белдерүе ошамады бугай, «шулайдыр, шулайдыр», дип кенә жавап кайтарды да Жирсүдәй янә үз эзенә төште.

— Нәфес дигән нәгаләт авызлык вә йөгән белми бит ул. Искәндәр дә теге мәмләкәтләргә генә азсынган, хәзер инде бөтен жиһанга бугалак салмак булган. Ошбу ният илә безнең тарафка юнәлгән, угыз, казах, карлук, фарсы, уйгур жирләренең барысын басып алган. Аннары инде, көньякка таба юнәлеп, гарәп, индус жирләренә тиклем үтеп кергән. Мәгәр ошбу жиһангирның коры холкы, нәфес тыя белмәве, саранлыгы аның яраннарына, сәрдәрләренә бер дә ошамаган. Шулар астыртын түнтәреш хәзерләгәннәр, ошбу хыянәттә жиһангирның хатыны да катнашкан. Шул елан жамаякка салып аңа агу биргән. Ярты жиһанга бугалак ташлаган, мәгәр үз хатынын йөгәндә тота белмәгән Искәндәр Зөлкарнәен менә шулай итеп утыз өч яшендә Мәңгелек Күк Тәңре хозурына күчкән. Ә аның вафатыннан соң угыллары, сәрдәрләре, яраннары арасында үзара сугыш купкан. Искәндәр бөртекләп, башаклап жыйган олуг мәмләкәтне шулар ямаулыкка да ярамастай кырык төрле кисәкләргә бүлеп бетергәннәр. Соңра инде Рум атлы ил куәт туплап чыккан да ул ямаулыкларны үз жиренә кушкан. Маһир, гаярь Искәндәр төзегән мәгърур мәмләкәтнең эзе дә юк хәзер...

*Зәнжи — негр.

Урыны-урыны белән Искәндәргә әле теләктәшлек, әле нәфрәт белдереп сөйләгән Жирсүдәй хатирәсе әйтерсен лә Тимучинның бәгырен телеп узды. Искәндәр кылган гамәлләр, жиһангир язмышы аңа шулкадәр нык тәәсир иткән иде ки, Тимучин хәтта тын алырга да куркып утырды. Тәне генә түгел, бармаклары да гүя тоташ утта янды.

Әлеге минутларда алачыкның эче шундый тыныч, бер аһән-юк, мондый тынлык хәтта колактарда чыңлап тора иде. Аны һаман да шул яшъ Сүбүдәй бүлдә.

— Ә Аттила кем? Магулларның ерак бабасы Аттила кайсы тарафларга яу йөргән дә анда ни майтарган?

Жирсүдәй кыстатып тормады, тарих диңгезендә колач салып йөзәргә тотынды.

— Аттила-жиһангир бер магулларның гына бабасы булмаган ул. Аңа сез белгән татар, мәркет, ангыт, найман, гирәй, уйгыр, карлук белән тагын әллә никадәрле ырулар буйсынып торган. Аларның жәмгысен дә ул заманда бер исем белән генә атаганнар — һуннар. Менә шул һуннар жиде-сигез йөз еллар элгәре көнбатышка таба яуга киткән. Алар юлда угыз, казакъ, хәзәр, кыпчак, алан, сәрмәт вә тагын дистәләгән ыруларны яулап алган, яугирләрен үз сафына кушкан. Сәйхун, Жәйхун, Жәек, Әтил, Тын шикелле олуг дәръяларны кичкәч инде һуннар мадьяр, венгр, гот дигән халыкларны да пыран-заран китергән, олуг Рум мәмләкәтен дә тар-мар кылган. Мәгәр ярты жиһанга хужа булып алган Аттила-батырга да берзаманны Тәңре хозурына күчәргә вакыт килеп житкән. Ә жиһангирлар да, баһадирлар да гөмбә яки дала чәчәге түгел шул. Алар күчә-күчә белән дә, тәлгәш-тәлгәш булып та үсми. Һуннар арасында Аттилага алмаш табылмаган. Ул вафат булуга моның оланнары, яраннары, бәкләр арасында олы низаг чыккан. Үзара яу йөри-йөри мондый көндәшләр берсен-берсе кырып бетергәннәр. Кайсы төмән безнең шушы Онон, Керулен буена кайтып егылган. Кайсылары шунда, бәхре Хәзәр, Әтил, Күбән, Тын дәръяларына сыенып яшәп калган. Аттила-жиһангир бөртекләп жыйган олуг мәмләкәт тә санаулы еллар эчендә жимерелгән, сүнгән. Тарих жиһангирлардан менә шулай итеп тә үч кайтара икән...

Жирсүдәй сөйләгән һәрбер сүзне Тимучин яңгыр суларын үзенә йоткан челлә туфрагы шикелле күңеленә сендереп барды. Искәндәр белән Аттила язмышлары өчен көенүдән эчендә янә янар учак кабынгандай булды. Сүбүдәйне дә, күрәсен, шушындый ук учак талагандыр инде, иреннәре арасыннан ял-кыңга тиң сүзләр бәрәп чыкты.

— Искәндәр Зөлкарнәен дә, Аттила да ярты гына жиһанны яулаганнар. Алар жиһанны тулысынча, актык диңгезенә тикле яулап алган булса, соңыннан аларга каршы корал күтәрердәй, яуга кузгалырдай дошман калмас иде. Менә бәла кайда...

Берничә көннән соң халыклар, мәмләкәتلәр хакында яңадан сүз купкач, Тимучин, Жирсүдәйнең бер алдына, бер артына төшөп, сораша-сораша желегенә үттө:

— Син жиһанда бәхре Хәзәр бар, Сәйхун, Әтил, Һинд дәръялары бар, дисең. Әллә нинди гарәп, фарсы, угыз, кыпчак, болгар халыкларын санап күрсәтәсең. Әйдә, аңлат миңа. Алар нинди жирләргә урнашкан да кайсы тарафта соң?

Түземлеген жуйган Жирсүдәй аяк астында аунаган күмер кисәген кулына алды да зур бер ак таш өстенә әллә никадәрле сурәт һәм сызыклар сызды. Аннары әле бер, әле икенче сурәткә күмер очы белән суга-суга бик тәфсилләп һәммәсен аңлатты. Инде түзем йомгагының очын жуйгач кына түгәрәкләп куйды:

— Жиһанның актык чигенә барып ирешкәнче житмеш дала, житмеш дәръя, житмеш кыя-таулар кичәсе бар. Аны ошбу хәритәгә төртеп аңлатуы гына ансат. Ә асыл жиһанны айкап чыгу өчен озын-озак гомер дә, зиннәт вә байлыктар да, өстәвенә әле тиңсез жегәр кирәк...

Онон, Керулен буйларыннан бер якка да чыгып карамаган, язма хәрефнең сыңарын да аера белмәгән Тимучин өчен коллыктагы сабак дәрәсләре шулай дәвам иттө.

2

Ничә ай, ничә ел гомере коллык газаплары эчендә узгандыр, Тимучин моны һичничек тә санап чыгара алмады. Ул инде күптән вакыт исәбен оныткан, читтән күзәткәндә хәтта үзенә мескен халәтә белән ризалашкан да кебек тоела иде. Тимучиндагы ялган күндәмлек һәм гел-гел дәшми яшәү уранхайларга да тәәсир иттө бугай. Аның аякларындагы агач башмакларны тимер чылбырларга алыштырдылар, үзен тирән баздан һәм аерым читлектән чыгарып такта сарайда тота башладылар. Муенына кидертелгән түгәрәк агач башмакларны салдырырга гына берәү дә базмады. Ни әйтсәң дә, уранхайларның үз бәге юк, алар тайжутлар кабиләсенә башлыгы Торгытайга буйсынып яши һәм Тимучин кебек бер колчура өчен жидавыл элэгүдән хәтәр шүрли иде.

Торгытай уранхайлар жәйләвенә бервакыт челлә уртасында килеп төштө. Такта сарайга бикләнгән булса да, Тимучинның

жиләстә, күләгәдә бер дә газап чикмичә ятуы күңеленә хуш килмәдә, әлбәттә.

— Сугым өчен симертергә ябылган тәкә түгелдер лә, нигә аны эшсез яткырасыз? — дип, Тимучинны күрә-күрешкә үк җенләнеп кычкыра башлады ул.— Янына бер каравылчы билгеләгез дә Татай тавына эшкә җибәрегез. Алачыкларда эшегез юньләп бармый. Бу имгәк шул таудан кәрҗин белән күмер ташып торсын. Эссе кояш астында акылы да таманланыр азрак.

Әнә шулай итеп, Тимучинның кулларына дәү бер адәм сыешлы кәрҗин тоттырдылар да Торгытай күрсен дип артына типкәли-типкәли Татай тавы өстенә озаттылар. Аның янына сакка билгеләнгән бәндә Билгүтай шикелле карсак һәм симез генә түгел, арты катыга тиде исә аның кебек үк йокыга түнә торган пошмас булып чыкты. Тимучин әүвәл әле моңа бөтенләй дә игътибар итмичә күмер җыя иде. Ләкин бер мәлне ул, яңагына сугып йокыдан уятылган кешедәй, капылт сискәнеп китте. Ауда йөргән сунарчы шикелле тирә-юньне ялт-йолт айкап чыкты. Татай тау итәге берән-сәрән үскән юкә, зирек, карама агачлары белән капланган, болар арасына качып котылырмын димә. Аның каравы, Онон ярлары буенча тоташ куаклыктар тезелеп киткән, байтак урыннарында җайдак кереп югалырдай булып камыш үсә. Муенга кидертелгән агач башмак бик сикергәләп йөгерергә дә, Ононга чумарга да ирек бирмәс-бирүен. Ләкин Балдак-Дала әллә ни ерак түгел, кул сузымында гына бит. Ә анда Тимучинны олы эшләр көтә. Бу мәсхәрәле коллыкка күпме түзмәк кирәк? Нигә әле качып карамаска?

Ул үзенәң уйларын кычкырып әйткән диярсең, борынын сызгыртып йоклап утырган сакчы нәкъ шул мизгелдә күзләрен акайтып ачты да каршысында җансыз багана сыман басып торган Тимучинга текәлдә. Тоткынның муенына дәү агач башмактар киертелгән. Ул бик тырышып сузса да, кулларын шул башмактардан арырак уздыра алмый. Шуңа күрә мескен тоткынның сакчыга нинди дә булса зыян-зәүрәт китерә алуы бик шикле иде. Шуларны үлчәп сакчы тынычланды, күзләрен йомды. Ә икенче мизгелдә инде Тимучин ажгырып килде дә дәү башмакның тупас яны белән пошмас сакчының маңгаена орды. Утын пүләне кебек чирәмгә тәгәрәгән сакчыда җан әсәрә күренмәдә, ул тиз генә искә-аңга киләчәк түгел иде әле.

Тимучин булдыра алган кадәр сикергәләп-тузгып Онон буена очты. Юл таудан түбәнгә төшә, йөгөрү җиңел иде. Тиму-

чин санаулы минутлар эчендә елга ярына житте, сунарчы угыннан качкан жанвар житезлеге белән куаклыктар эченә томырылды. Әмма тәүге очраган ике юан кәүсә аны багана арасына килеп кысылган арба шикелле шып тукталырга мәжбүр итте. Тимучин муенындагы башмак-божраның киңлегә шактый мул, аның белән теләсә кайсы сукмакка кереп качу мөмкин түгел иде. Тимучин янә Онон яры буйлап йөгәрә башлады. Селкенгән саен агач башмак аның муен тиресен ныграк кисә барды. Кайнар тир белән кушылып яралар ачитты, ә Тимучин үзе тәмам гыжлап чыкты. Ләкин качакка Балдак-Дала һаман кул сузымында гына булып тоела һәм тәнненең, яраларының айваена карамыйча ул янә йөгәрә, янә ыргыла иде.

Миңгерәтелгән сакчы байтак вакыттан соң гына аңына килгән, ахры. Качак артында тәүге җайдактар шәүләсә пәйда булган чакта Онон өстенә томан, ә яр буйларындагы үзәнлекләргә кичке эңгер-меңгер яткан иде инде. Тимучин куа килүчеләренә тояк тавышларын әле ерактан ук ишетеп өлгерде һәм су көзәне елгырлыгы белән Онон эченә сикерде. Бу урында камышлар әллә ни куге түгел, шулай да эчкә кергән саен алар Тимучин артында биек койма булып калка иде.

Тимучин яр өстендә сүгенүчеләр арасынан Торгытайның тавышын анык аерып алды.

— Ул хөрәсән — әрлән дә, су көзәне дә түгел. Муенына башмак кигән килеш беркая да качып котыла алмас. Куып житеп тотыйм гына! Мин ул хөрәсәнне башмагы-ние белән бергә ат койрыгына тагып алып кайтам!

— Качыйм гына, котылыйм гына менә,— дип, Тимучин камышлар арасында ярып пышылдады.— Каршыма эт шикелле шуышып килсәң дә гафу итәсем юк.

Яр өстендәге тояк тавышлары ерагая башлады. Тимучинның тәне буйлап кайнар рәхәтлек йөгереп узды. Ләкин көтмәгәндә яр ягыннан су чупылдый башлады, камыш сабаклары кыштырдады. Тимучин бөтен тәне белән куырылды, су төбенә чумарга маташкандай итте. Әмма икенче мизгелдә, үзенә мәңге батмас бөке хәлендә икәнлеген аңлап, ачындан бүредәй улап җибәрә язды.

Менә Тимучин качкан куге камыш сабаклары урталай аерылды да түгәрәк эченә әүвәл саллы, дәү сөңгенәң угы килеп керде. Аннары инде сөңгенәң иләмсез зур гәүдәле, кара-кучкыл тәнле хужасы пәйда булды. Тимучин бу минутта су эчендә ята һәм божра өстендә аның башы гына күренеп тора иде. Яткан килеш караганга, ахры, бот тиңентен су эчендә торган

кешенең буй-сыны кичке эңгер-меңгердә Тимучинга бөтенләй коточкыч пәһлеван булып күренде. Биленә ураган кызгылт чүпрәктән башка аның өстендә киём заты юк. Нәни мендәр сыман кабарып чыккан күкрәкләре, дөя боты кебек юан беләкләре ул аз гына кыймылдады исә уйнап-биеп ала. Бу пәһлеван ыргыткан сөңге гади кешене түгел, меңьяшәр имәнне дә үтәдән-үтәли ярып чыгар сыман.

Тимучин таныды аны. Дошман Торгытайның кишектиннәре, ягъни шәхси сакчылары арасында иң гайрәтлесе һәм иң тугрысы дип исәпләнүче пәһлеван Сорхан-Шир иде бу. Ул мондагы төбәк кешесе түгел, Мисыр атлы илдән. Бурыч түләр рәтләре булмагач туганнары аны әле сабый чагында ук чин сәүдәгәрләренә сатып жибергәннәр. Шулар аша ул менә Торгытай кулына килеп эләккән. Моның бастырык юанлыгы сөңгесеннән качып котылырлык түгел.

Тимучин аягүрә күтәрелә башлаган иде дә, Сорхан-Шир аны шып туктатты.

— Менә шушылай, жәйрән мөгезедәй сыну-бөгелүне белмәвең өчен сөймиләр дә инде сине тайжутлар, баһадир. Торгытай сине һаман жиңүгә, һаман берләшүгә йөз тотканың өчен сөйми. Ә син бирешмә, шундый булып кала күр, зинһар.

Тимучин шаккатты. Бу минутта күк йөзе убылып жиргә төшсә дә, бәлки, бу кадәр аптырамас иде ул — әллә кайдагы чит мәмләкәттән килгән, моңа кадәр дәшмәс шәүлә генә булып исәпләнгән гап-гади бер кишектин бөтен магул ыруларының тормышына бәя, Тимучинга исә киңәш бирә!

— Син шушында гына утыр, баһадир, беркая да китмә. Мин сине беркемгә дә сатмыйм. Ә төнлә көт. Ярдәм итми калмам.

Көтмәгәндә ничек пәйда булса, Сорхан-Шир шулай ук юкка да чыкты. Тавышы янәдән төн уртасы узгач кына ишетелде бугай.

— Әй, баһадир. Хәвеф-хәтәр үтте, инде чыксаң да була.

Кул-аяклары тәмам оеганлыктан Тимучин кымшана да алмый утыра иде. Сорхан-Шир янә дәште:

— Баһадир, дим! Таң озак көттермәс, жәһәт кымшан.

Ниһаять, урыныннан кубып, Тимучин яр буена чыкты. Анда Сорхан-Ширдән гайре тагын ике шәүлә күреп шомлана калды. «Әй, үзе сатлык мал урынына йөргән кеше сине сатмыймы соң?» — дигән күңелсез уй зинһарен телеп узды. Әмма яннарына килеп житкәч шәүләләрнең кемлеген таныды да тораташтай булды.

— Хәзер богауларыңны салдырабыз. Суккан чакта авыртмый калмас, түз, акырма,— дип телгә килгән кешеләрнең берсе аның коллыктагы остазы Жирсүдәй, ә кулына авыр чүкечкискеч тоткан икенче юлдаш исә тимерченең улы, яшь Сүбүдәй иде.

Шактый матавыклансалар да, богауларны барыбер салдырдылар. Тимер кыршаулары белән шалтырап, берзаманны башмак-божра яр астына чумды. Очар кош шикелле жиңеләеп калган Тимучин әле һаман урыныннан кымшанмыйча утыра иде. Аны Жирсүдәй тыкырдата башлады.

— Таң сызыла түгелме соң инде? Әйдә, ашык. Торгытай көттермәс ул.

Тимучин күтәрелгәч Сорхан-Шир бөтенләй дә сәер тәкъдим әйтеп салды.

— Минем Торгытай ише комсыз бәрәнгә түгел, ә асыл баһадирга хезмәт итәсем килә. Мине үзең белән ал син, баһадир?

Тимучинның ни әйтергә дә белми торуын күргәч янә өстәп куйды:

— Торгытай куып житсә, минем сиңа кирәк булуым бар.

Тимучинның үзеннән бер башка калкурак пәһлеванны ко-чакламый чарасы юк иде. Янда Сүбүдәй телгә килде.

— Мин беләм, магулларны бергә туплау өчен син әле бик күп яуларга керәчәксең, Тимучин. Минем дә сугышасым, жиңүләргә ирешәсем килә. Үзең белән ал син мине, әйдә.

Сүбүдәйнең тәмамлавы булды, йодрыкларын яман болгый-болгый Жирсүдәй тезеп китте:

— Сугышырмын мин сиңа, әшәке жан, ай-һай сугышырмын! Атай-анайдан сорап тору юк, ни юк. Чыкмакчы да таймакчы. «Үзең белән ал», имеш. Китми генә тор әле. Алачыкта эшлә, чүкеч селтә, эшкә өйрән башта. Ә кылыч болгарга, сөңге очырырга син болай да маһир.

Жирсүдәйнең сүзләрен Тимучин елмаеп тыңлады. Ә җавабы таждарларныкы шикелле искитмәле вәкарь, коры яңгырады.

— Сорхан-Шир — берьялгызы. Аның монда иле дә, халкы да юк. Аны менә шуның өчен генә үзем белән алам. Ә син магул, Сүбүдәй. Синен артында меңәрләгән тирмәләрне берләштергән уранхайлар тора. Магулларга хәзер сыңарлап түгел, ә меңәрләп берләшер вакыт житте. Әгәр син дә магул халкын бергә туплыйм дисәң, энә шул меңнәрне ияртеп килә бел, дускаем. Шул чагында без синен белән мәңге аерылмабыз.

Туган нигезенә, Балдак-Дала үзәнлегенә кайтып кергәч Тимучин ачуыннан шартларга житешеп котырынды, шашты. Тимучин югында Айлун әкә тырышлыгы белән Билгүтай кыятлыларның баһадиры, дип игълан ителгән, ә яңа хужа исә абыйсы еллар буена жыйган көч-куәтне пыран-заран китереп бетергән икән. Ак-караны күрми тузынган Тимучин тарафыннан иң төртмәле, иң әрнеткеч сүзләр, әлбәттә инде, беренче чиратта Билгүтайга эләкте.

— Мин Торгытай тырнагына барып эләккәнче Байшоңкар әләме астына унөч меңгә якын тирмә жыйган идем. Еллар буе каннар сава-сава, берәмтекләп жыелган унөч мең тирмә! Син шуны аңлайсыңмы, бирән?! Мин котылып кайтуга исә Балдак-Далада нибары ике мең ярым тирмә утырып калган. Житмәсә, әле баһадир булып йөрисең, хужа саналасың. Инде алайга киткәч, син үзеңне ак киез өстенә күтәрттер идең дә хан булып йөрер идең инде, пошмас тәкә!

Һавада йодрык селтәүнең файдасы юк иде, Тимучин, Бөртеkbикә тирмәсенә бикләнеп, күңеленә юаныч табарга омтылды. Магуллар өчен Бөрте әкәгә әверелгән Бөртеkb, ул коллыкта чакта, яңа угыл тапкан, исемен Чагатай дип тәгаен иткән икән. Чагатай хәзер инде теттереп йөгереп йөри. Атасына охшап буйга калку, чәче жирән төстә. Тимучин көннәр буе шунның белән әвәрә килеп азапланды, ә уйлары, күңеле барыбер гел еракта йөрде.

Тимучинның исән-сау әйләнеп кайтуын ишеткәч Онон, Керулен тирәсендә генә йөргән кыятлылар янә Балдак-Далага иңеп төпләнә башлады. Баһадир кеше өчен бу сөенеч, әлбәттә. Әмма Тимучин бер тамчы да канәгатьлек хисе кичерми. Үзенң кул астына берьюлы һәм бик күп көч туплау турында хыяллана ул, тик моңа ирешүнең юлларын-чарасын эзләп таба алмый интегә.

Житмәсә, соңгы көннәрдә аның күңеленә яңа бер корт төште. Тимучин коллыкта яткан көннәрдә татарларның жыен, әбрибуир, коңгырат, дәрбән кабиләләре тагын да көрәйгән, алар үзләренә хәтта Мәгъсүм Султый атлы хан да сайлап куйганнар икән. Шул Мәгъсүм Султый кара татарларның вак-төяк чирүләрен бергә туплап зур гаскәр төзегән дә көньяктагы далаларга төшеп чиннәрнең байтак авыл-калаларын талап кайткан. Моннан утыз ел элек Буир-Нур күле буенда Котул хан житәкчелегендәге магуллар чирүен тар-мар иткәннән бирле

татарлар жиңелү белми яши. Чиннәр алардан үч алырга тели икән дә бит теләвен. Мәгәр алар арасында оста сәрдәрләрнен мәңге булганы юк. Алар яу йөрү тәртибен дә юньләп белми торган халык. Тимучин аларга барып ялланыр иде дә, ләкин кул астындагы ике-өч мең ир белән генә ни кырасың? Ә татарлардан үч алырга кирәк. Буир-нур янында жиңелгән өчен дә, әтисе Ясүгәй баһадирның үлеме өчен дә. Монысы — һичшиксез. Аннары, Тимучинга яуда үзен маһир сәрдәр итеп таныту да нык отышлы адым. Бу аңа магул кабиләләре арасында абруй казану, аларны үз әләме астына туплау өчен кирәк.

Әнә шул рәвешчә бик озак баш ватканнан соң Тимучин үзенң балачак дуствы Жәмуга янына жыенып юлга чыкты. Өстәвенә, мәркетләргә каршы оештырылган яу барышында алар бер-берсен туганнар дип аташкан һәм моны каннары белән беркеткән иде.

Чатжиратлар бәге Жәмуга, чыннан да, аны колач жәеп, сөөнөп каршы алды.

— Ничә еллар буге күрешкән юк, сагынылган, дуствым, — диде ул хисләрен яшермичә. — Синенң Торгытай зинданында коллыкта ятуың турында да ишеттем-ишетүен. Мәгәр тайжутлар белән уранхайлардагы көч утыз меңнән артык тирмә исәпләнә бит. Ә минем кул астындагы жайдаклар саны унбиш мең тирәсе генә. Шулай икән, кыйналасы килгән ишәк сыман күсәккә барып ышкынып буламыни?

«Әх, минем унбиш мең жайдагым булсын иде әле! Мин аның белән Торгытайны гына түгел, бөтен магул кабиләләрен тез чүктерер идем», — дип ачынып-көөнөп уйланды Тимучин, әмма үзенң көчсезлеген хәтта туганы саналган Жәмугага да сиздермәде. Дала да, яу да көчсезләргә сөйми. Ә Тимучинга Жәмуганы ничек тә сындырырга, аны унбиш мең жайдагы-ние белән бер әләм астына кушарга кирәк иде.

— Магулларның барча чирү вә кабиләләрен бер йодрык итеп тупларга вакыт житте, Жәмуга дус, — дип, Тимучин үзенң үгет-тәкъдимнәрен бик житди башлады. — Татарлар да, найманнар, гирәйләр һәм башка халыклар да әнә бер тугра астына тупланып, гаилә булып яши. Һәркайсының ханы да, бердәм гаскәре дә бар. Ә магуллар көтүчесен югалткан куй өере сыман, Далай-Нур илә Онон арасындагы бөтен дала буйлап сибелешкән. Кабилә бәкләрененң, нойоннарның һәркайсы аерым гына көн итәргә жыена, уртақ юлбашчыга баш иясе килми. Шуңа күрә безне әле татарлар, әле мәркетләр аерым-аерым кыйнап китә. Житте, туган! Безгә янә Кабул хан, Котул

хан заманнарын кайтарырга, берләшергә вакыт. Шулай итсәк кенә магулларны да олы, лаек халык дип таний башлаячаклар.

Магулларны бер әләм астына туплау, күмәк хан булдыру турындагы фикерләр Жәмуга өчен дә чит-ят түгел икән, ул тиз ризалашты. Көз кERGәндә Балдак-Дала үзәнлегенә жыелырга, дип сүз беркеттеләр дә «туганнар» аерылыштылар.

Кул астында беркадәр көчләре булган Кучар, Алтын, Сачә бәкләр үз чирүләре, үз төркемнәре белән Аргын, Керулен якларында йөри, аларның ярдәменә өмет баглау бик икеле иде. Чөнки әлегә Котул хан уллары, бердән, Тимучинны үзләренә лаек һәм тиң санамыйлар. Йөз суы түгеп яннарына барса да, мөгаен, алар Тимучин белән юньле-башлы сөйләшеп тә тормас. Ә икенчедән, алар көчне ихтирам итә, гаярь кеше алдында гына баш ия. Әнә, тайжутларда утыз мең жайдаклык гаскәр булуын белеп алуға Котул ханның шушы тәкәббер уллары Торгытай нойон кул астына килеп сыенганнар. Торгытайны рәсми рәвештә үзләренә хужалары итеп танымасалар да, аның жәйләүләренә терәлеп көн күрәләр. Әгәр Тимучин кул астында Торгытайдагы шикелле утыз меңлек чирү булса, Котулныкылар иртәгә үк аның казаны янына килеп житәр иде дә бит. Ләкин юк шул, юк Тимучин кул астында ул тикле көч.

Тимучин янә күптәнгә «фәрештәсе» — гирәй-кираитлар хужасы Тугрул хан янына юнәлергә мәжбүр булды. Ни гажәп, Тугрул хан аны онытмаган гына түгел, хәтта көткән икән.

— Мин сине инде тайжутлар тырнагыннан котылып кайтуың хакында ишеткәч тә көтә башлаган идем. Үзең юк чагында кабиләң таралып беткән, диделәр, монысы зур көенеч. Ә син минем атаулы борадәрем Ясүгәйнең углы бит. Тәңрегә мең рәхмәт, синдә атаң каны бар. Әле тоткынлыкка кадәр үк, яп-яшь көе, син кыят-нируннарны бер учак, бер казан тирәсенә туплау уе белән көеп йөргән идең. Мөгаен, хәзер дә ул уеннан кире кайтмассыңдыр.

— Юк, юк, атай. Кыятларны, нируннарны бер тугра эргәсенә туплау ниятеннән кире кайтасым юк. Бу бит синең борадәрең — Ясүгәй атамның да олуг васыяте, — дип Тимучин янапешә Тугрул ханның салпы ягына салам кыстырырга ашыкты.

Тимучин икейөзлеләнде. Тугрул хан — чит ыру хакиме, аның каршында «мин кыятлылар, нируннарны гына түгел, ә бөтен магул кабиләләрен бергә туплау турында хыялланам», дип күңелне ачып салу һич ярамый иде. Әнә шул мәсләктән чыгып Тимучин үзен бөтенләй дә көчсез, тулаем рәнжетелгән баһадир итеп кенә танытырга булды.

— Кыятларны, нируннары үз тирмәм янына кабат кайтару өчен миңа үземне булдыклы сәрдәр, эшләре гел унучан баһадир итеп таныту кирәк, атай. Ә моны нинди дә булса зур жинцүгә ирешмичә раслау һич тә мөмкин түгел. Бүген кул астымдагы чирүнең көче санаулы гына. Мин синең ярдәмеңә мохтаж, атай.

— Син кайсы дошманыңа каршы яу чыкмак буласың соң, углым? Торгытайдан үч алырга ниятлесеңме, ничек?

— Юк, олуг хан. Эшләремне башта ук магулга магулны чәкәләштерүдән башласам, алар мактаулы да булмас һәм шәхсэн минем үземә дә абруй өстәмәстер. Минем Торгытайдан кала да үч аласы дошманнарым бар. Синең атаулы борадәрең — атам Ясүгәй өчен. Моннан байтак еллар элек Буир-Нур буенда магуллар кичергән әче мәсхәрә өчен.

Буир-Нур күле буенда утыз ел элек булып узган соңгы зур яуда үзенә гаскәре белән бергә Тугрул хан да катнашкан һәм ул да татарлар тарафыннан ачы жинцелү хурлыгын татыган иде. Тимучин моны яхшы белсә дә, «магуллар» дигән сүз янына гирәйләрне кушып сөйләмәде. Ә шулай да Тугрул ханның мин-минлеген уятуга барыбер иреште ул.

— Син кара татарларны дөмбәсләргә исәплисең, димәк. Бик хуп. Аларның да арт сабагын укытырга вакыт. Мәгәр син һәм мин кушкан көчләр генә житеп бетәрме соң? Жыенлыларның үзләрендә генә дә житмеш меңләп тирмә исәпләнә, син шуны онытма.

— Юк, онытмыйм, атай. Монда килгәнче мин инде чатжиратлар башлыгы Жәмуга чәчән белән дә сүз беркеттем. Ул унбиш мең жайдаклы чирү туплап килә. Аннары мин чиннәрнең безнең чиктәге хакиме Чен-Сян белән дә килешергә жыенам. Кара татарларның ханы Мәгьсүм Султый аларның төньяктагы авыл-калаларын туздырып-жимереп кайтты. Моңың өчен, билгеле ки, чиннәр татарларга ачу кыжрап яши. Бергә яу оештыру турындагы минем тәкъдимне алар, шаять, сөенеп кабул итәр. Моңа шигем юктыр.

«Ә син әрекмән шикелле беркатлы түгел икәнсең бит, кыят баһадиры,— дип уйланды Тугрул хан эчтән яна-сыза.— Бер дә туп-турыдан чин хакиме янына төбәп китмәгәнсең. Буш кулны эт тә яламый, моны беләсең икән. Әүвәл менә, жәйләүләргә йөреп, Жәмуга белән мине сындырасың. Ә аннары инде барча гаскәргә хужа рәвешендә Чен-Сян янына үзең бармакчысың. Тукта, алай остарма син. Әзергә бәзер гаскәр жыйгач, бөөргә таянып сөйләшергә мин дә оста».

— Чиннәрнең ул олуг вәзире Чен-Сян янына мин дә барам.

Тугрул ханның мондый белдерүе Тимучинны бер дә аптыратмады, ул күндәм кыяфәттә башын түбән иде.

— Сез Жәмуга белән гаскәрегезне кайда тупларга булдыгыз инде?

— Балдак-Далада, олуг хан. Шулай кулай булыр.

«Ох, остасың, баһадир! — дип Тугрул хан янә көнләшеп уйланды. — Балдак-Дала икән, димәк, синең әләмең астына жыелган, син туплаган гаскәр була инде ул. Мәгәр хан башым белән сиңа буйсынып йөрергә мин жүләрге әллә? Юк, мин түгел, ә менә син үзең минем кубызыма бииячәксең әле».

Әмма Тугрул хан күңелендәге уйларын Тимучинга һич тә сиздермәде.

— Балдак-Даланы билгеләп дәрәс эшләгәнсең. Бу сиңа абруеңны күтәргә дә, кыятлыларны янә үз канатың астына тупларга да, шаять, ярдәм итәр. Унбиш мең жайдагымны алып мин дә шунда килермен. Казаныңны асып кунакларыңны каршы алырга әзерлән, баһадир.

4

Һәммәсе Тимучин үзе ниятләгәннән дә уңышлырак килеп чыкты. Кыят баһадирының магулларны берләшәргә өндәгән чакыруы, яу походы турындагы хәбәр Аргын, Буир-Нур, Керулен буйларындагы иң ерак жәйләүләргә дә барып житкән икән. Тимучин Тугрул хан яныннан әйләнеп кайтканнан соң атна-ун көн дә вакыт үтмәгәндер, Балдак-Далага әллә кайдагы жөржән, мангыт, исут, урут кабиләләреннән йөзәр-йөзәр тирмәле олаулар агыла башлады. Кыятлылар белән нируннарны әйтеп тора-сы да юк. Тимучин коллыкта чагында аларны Котул хан уллары үз жәйләүләренә юмалап чакырган булса, хәзер һәммәсе диярлек янә Балдак-Дала ягына ава барды. Үзәнлектә тормыш кабат элеккечә ургый-кайный һәм, әлбәттә, мондый яңарыш баһадирга ләззәт китерә иде.

Шулай да Тимучинга иң зур сөенеч өстәгән кеше яш Сүбүдәй булды. Чөнки кыят баһадиры аны бөтенләй дә көтми һәм, гомумән, аның килү мөмкинлеген күз алдына да китерми иде. Шуңадырмы беркөн танда аның тирмәсенә жансакчылар башлыгы Сорхан-Шир кереп: «Уранхайлар килде!» — дигән гайре хәбәр салгач, Тимучин бәрелә-сугыла тышка атылып чыкты. Күктән иңгәндәй булып тоелган жайдаклар нөгәре аны тирмә каршында тигез сафларга тезелеп көтә иде.

Тимучин сафларга тәүге тапкыр күз йөгертәп чыгуга хәйран

калды. Жайдакларның һәммәсе дә вак-вак тәңкәләрдән тезелгән тимер көбәләргә төренгән, яннарында кылыч, сөңге, хәнжәр. Боларның хәтта ияр өзәңгеләренә тикле гел бертөрле. Сүз дә юк, боларны нөгәргә үткен күзле, таләпчән кул туплаган. Кем булыр бу? Дошман Торгытай кул астыннан кыятлар ягына боларны нинди кушйөрәкле батыр алып чыккан?

Менә, саф башында торган чем-кара аргамак өстеннән мәһабәт гәүдәле бер яугир сикереп төште дә Тимучин каршына килеп башын түбән иде.

— Син «магулларны ялгызак көе түгел, ә үз артыннан башкаларны да ияртеп килсә генә кабул итәм», дигән идең. Менә, жиде йөз уранхай жайдагын үз әләмен астына каршыла, баһадир.

— Сү-бү-дәй, жан дускаем! — дип кычкырып жибәрде Тимучин һәм уранхай кунагын кочагына состы.

Тирмә эченә узып йомшак келәм өстендә урын алгач кына Тимучин Сүбүдәйнең килеш-кыяфәтенә игътибар итте. Яңаклары беркадәр суырылып калса да, Сүбүдәй буйга тагын да үсә төшкән. Тимер көбә, киң күн каеш астына чиксез гайрәт бөркелеп торган гәүдә-сын яшеренгәнә күзгә бәрелеп тора. Егетнең карашында тәвәккәллек, ныклык. Моның куллары һәм ихтыяры ялгышуны, жиңелүне мәңге белмәс төсле.

— Ул бер үк төрле яу киёмнәрен каян тупладың син? — дип сорап куйды Тимучин тынлыкны өзәр өчен. Сүбүдәй ирен читләре белән көлемсерәп куйды.

— Торгытайдан чәлдем. Ул аларны үзенә шәхси гвардиясенә — кишектиннәренә дип хәзерләткән иде. Ә Торгытайга хуш килгән корал-киём барча магул баһадиры өчен дә харам түгелдер бит.

Тимучин эсселе-суыклы булып китте. Ул үзенә барча магул кабиләләренә юлбашчысы булырга хыяллануы хакында һичкемгә әйткәнә, моны сиздергәнә юк. Ә уналты-унжиде яшьлек Сүбүдәйнең — гади тимерче улының шул яшерен хыялны үтәдән-үтәли күреп торуы аны кыенсындыра да, аптырата да иде.

— Нөгәрәңне минем шәхси кишектиннәрем итеп куярга ризамы син? — диде Тимучин кинәт үзе дә көтмәгәндә.

Яшь егетнең төпле җавабы янә сокландырды.

— Килә-киләшкә үк иң җаваплы бурычны йөкләү, ягъни утка салу уранхайлар өчен дә мәртәбә вә олы сынау булыр. Чит кабилә яугирләрен шәхси сакка кую синең үз туганнарыңа, үз хыянәтчеләреңә дә юлны бикләр. Син белеп эш итәсең, мин риза, баһадир...

Төрле кабилэләрдән килеп Балдак-Далада тирмә коручылар саны энә шул рәвешчә көн дә арта торды. Көз кергәндә үзәнлеккә инде сигез меңнән артык тирмә тупланган һәм Тимучинның хәзер башка сәрдәрләр белән дә күкрәкне киерә төшеп сөйләшерлек нигезе бар иде. Шулай да Балдак-Далага чатжиратлар белән гирәй-кираитлар килеп житкәч, юлбашчылар арасында бәхәс-фәлән кубып тормады. Үзеннән-үзе аңлашылган төсле, Тугрул хан баш сәрдәр булып кылана башлады. Ә тыныч үзәнлектә хаким булу белән яу кырындагы баш сәрдәрлекнең аермасы бик зур икәнлеген яхшы белгәнгә күрә Тимучин белән Жәмуга әлегә бернинди дә ризасызлык-мазар сиздермәде.

Чин министры Чен-Сян янына Тугрул хан белән Тимучин бик тиз барып кайтты. Чиннәр элеккечә үк сугыш-орышларга йөз тотып яшәми һәм татарлар белән булачак яуга да алар нибары биш мең кешелек кенә чирү бирәчәк иде. Кәжәсе түгел, мәзәге дигәндәй, Балдак-Далада якынча кырык мең жайдаклы гаскәр көткәнгә күрә сәрдәрләр моңа әллә ни игътибар итмәде. Шәрәкь дөнъясындагы иң мәгърур дәүләтнең татарларга каршы яуда катнашуы үзе үк зур мәртәбә һәм Тугрул хан белән Тимучин шуңа да бик канәгать иде.

Тайжутлардан кала магулларның барча кабиләләреннән дә вәкилләр туплаган, шуларга гирәй-кираитлар, чиннәр кушылган кырык биш мең кешелек гаскәр сентябрь азакларында юлга чыкты. Жинһанда әбиләр чуагы канат жәйгән, көннәр яңгырсыз һәм гел кояшлы иде. Әле бу, әле теге якта биек-биек таулар, бер гасырлык олы гомер кичергән аксакаллар сыман, жайдакларны тыныч кына күзәтеп һәм озатып кала. Сирәк-мирәк булса да тау битләрендә, аксыл-сары чәч толымнарын иңбашына таратып салган моңсу кыз бала шикелле, көзгә каен очрый. Гөнаһсыз кыз бала кебек үк сафлыгын жуймаган дала буйлап һәрбер узгынчыны да чалып егарга ымсынгандай итеп кылганнар йөгәрә. Табигатьнең яу түгел, туй күтәрер чагы. Ә татар даласына менә кан һәм үлем бөркиячәк дәншәт якынлаша.

Татарлар гирәй-магулларны бу кадәр үк көч-куәт туплап килер дип һич көтмәгән, күрәсен. Әллә ни зур булмаган Үлжә елгасы буенда аларны татарларның нибары егерме биш-утыз мең кешелек кенә гаскәре каршы алды. Гаскәр, нигездә, дәрбән кабиләсе жайдакларынан тора һәм сәрдәрләре дә шушы ук кабилә хакиме Мәгъсүм Султый иде.

Татарларның сан ягыннан шактый гына оттыруын күреп, Тугрул хан орышны бик кыска һәм бик кайнар итеп үткәрергә ниятләде.

— Татарларда безгә каршы торырлык көч юк. Меңлекләре, алайларны яшерен көч итеп калдырып тормыйбыз. Черки болыты сыман бердәм ябырылабыз да бар гаскәрләрен тоташтан сытып үтәбез,— диде ул, яу кырына күз ташлап беренче нәтижеләрен чыгаргач та.

Жәмуга бәк тә яуга сусый иде, ахры, каршы сүз катмады. Тугрул хан әләм селтәп әмер бирүгә гирәй-магуллар өч тарафтан килеп татар гаскәре өстенә ябырылды.

Орыш, чыннан да, коточкыч дәншәтле һәм аяусыз барды. Атлар кешнәгән, кешеләр ачыргаланып кычкырган авазлардан елганың ике як яры да инрәп тора, кылыч, сөңге орышыннан ике якта да сугышчылар йөзәрләп һәм меңәрләп ава иде. Татарлар төрле яктан уратып алынсалар да, әле агач түмәре шикелле нык торалар. Гирәй-магулларның һөжүм угы аларның тыгыз сафлары эченә бер генә яктан да ярып керә алмый.

Тимучин әле орыш эченә кермичә читтән генә күзәтеп тора иде. Әлбәттә, ул күбрәк үзенң кыятлылар, нирунлылар орышына игътибар итте һәм күзәткән саен гажәпсенә генә барды. Аның меңлекләре башкаларныкы сыман татарлар белән йөзгә-йөз килеп орышмый, читтән карасаң, алар дошман гаскәренә сыңар канатлары белән кагылып-орынып кына үтә.

Менә кыятлылар дала ягында озын чылбыр булып тезелә дә шушы чылбыр ук шикелле төбәлеп дошман өстенә оча. Әмма кыятлыларның берсе дә дошман белән орышка кереп тормый, кырмыска оясыдай кайнап торган татарлар өстенә ике-өч ук ата яки жиңел сөңгесен селтәп очыра да һичнинди тукталыш-фәлән белмичә ары чабып уза. Бер сугышчы икенчесен, бер меңлекне яңасы алыштыра, дошман өстенә яуган ук һәм сөңге яңгыры һич тә туктап тормый. Кыятлы җайдаклар арасында һичкем зыян күрми, ә татар сугышчыларының сафы һаман кими, сирәгәя бара. Әйтерсез Үлжә буендагы инкүлек өстендә ниндидер галәмәт зур тәгәрмәч әйләнә дә шул тәгәрмәч үзенң күзгә күренмәс кыршаулары, пычаклары белән дошман сафын телгәләп, кисеп бара.

Тимучин дала ягында җайдакларны чылбырга тезеп торучы меңбашларның берсенә төбәлдә дә тимер очлым, тимер битлек астына яшеренгән сугышчыда Сүбүдәйне танып, гажәпсенә калды. «Менә, унжиде яше дә тулмаган егет, диген син моны. Ташкын, дулкын сыман сафларны гел алыштырып торып орышу алымын каян белеп алган да кай арада кыятлыларны шуңа өйрәткән ул? Эх, Сүбүдәй кебек мондый оста юлбашчылар магуллар арасында күбрәк булсын иде!..» Тимучинның хәзер

үк очып барып Сүбүдәйне кысып кочасы килде. Әмма Үлжә елгасы буенда аяусыз яу бара, ә сәрдәр кешегә хис күрсәтү артык сыйфат иде.

Татарларның юлбашчысы Мәгъсүм Султый бөтенләй үк беркатлы һәм яуга ис-акылын югалтып ташлана торган дуамал түгел икән. Гирәй-магуллар белән орыш артык кискенләшкәч, ул яшел әләмен як-якка жылфердәтеп ниндидер сигнал бирде һәм берничә минуттан соң эреле-ваклы куаклыклар белән кап-ланган биек үр артында да татарларның яшерен чирүе калкып чыкты. Чама белән биш мең жайдактан торган әлегә чирү яман сызгырып-улап магул сугышчылары өстенә килә башлады. Ул якта Жәмуга бәк яугирләре орыш алып бара һәм алар инде шактый гына алжыган иде. Ә инде ике ут уртасында да калгач, чатжиратлар бик тиз бирешә башлады. Ул да түгел, чатжиратлар сафында беренче жебегәннәр һәм хыянәтчеләр күренде. Жайдакларының яу кырын ташлап кача башлавын күргәч, Жәмуга котырынып-ярсып әле бер, әле икенче тарафка ыргылып карады.

— Куркакларның барысын тиң үзем кылычтан үткәрәм! Бер адым да артка чигенмәскә! Алга, яуга, фәкать алга гына!

Юк, кабилә башлыгының янаулары, чакырулары да әллә ни зур файда китермәде. Ике яктан китереп кысылган чатжиратлар сафы әле анда, әле монда өзелеп, тетелеп чыкты. Жәмуга үзе дә инде сәрдәр булуын бөтенләй оныткан һәм гади сугышчысыман дәү кылычын уңлы-суллы селтәп орышуны гына белә иде.

Тимучинга да үз янындагы барча кишектиннәрен алып яуга ташланырга туры килде. Кыятлылар орышкан якта татарларның сафы яртылаш сирәгәйгән, шуңа күрә аларны ерып бару шактый жиңел иде. Үзенә уранхай сугышчылары белән ярдәмгә Сүбүдәй-меңбаш та килеп житкәч, татарларны изеп-сытып бару тагын да жиңеләйде. Берзаманны Тимучин үзенә татарлар хакиме Мәгъсүм Султый белән йөзгә-йөз килеп басуын хәтта абайламый-тоймыйча да калды.

Татарлар да, магуллар да беркадәр артка чигеп орыш мәйданын киңәйткәннәр бугай. Тимучин моны күз карашы белән күрмәде, тәне белән тойды. Ә игътибары исә хәзер тулысынча дошманы тарафына гына юнәлтелгән һәм Тимучинның чигенергә яки сынатырга исәбе юк иде.

Тимучин мондый шәхси алыш барышында, пәрәвез ятымәсе корып үз корбанын көткән үрмәкүчсыман, читтә генә качып-посып йөрүне дә, тавык басарга чамалаган этәч төсле яны

белән хәрәкәт итүне дә башта ук артык күрде. Орыш икән, орыш, качышлы уйнап булмый.

Татарлар хакиме Мәгъсүм Султый да нәкъ шундый ук фикердә иде бугай. Менә ул да Тимучинга таба йөзе белән борылып басты, ике ара күзгә күренеп кими башлады. Кылычлар өскә күтәрелде, тәүге чыңлау авазы яңгырап алды. Ә аннары инде ул чыңлау авазлары һаман саен ешая гына башлады, аңа ирләр гыжлаган, атлар пошкырган тавышлар да кушылгалап алды.

Ә бәхет дигәннәре бүген магул батыры ягында булып чыкты. Кайсыдыр мәртәбә кылыч болгаганда Мәгъсүм Султый кулын ашыгыбрак төшерде һәм шул мизгелдә үк Тимучинның яшендәй ятаганы әлегә кулны нәкъ терсәк турыннан жиргә кыеп төшерде. Тирә-юньдәге татарлар ни булганын аңлап өлгергәндә кисек кул хужасы инде үзе дә муенына чабылган кылычтан жир өстенә авып төшкән иде.

— Тимучин татар хакимен жинде!

— Татарлар сәрдәрсез калды!

— Байшоңкар, Бәртән, Томавыл! — дип кайдадыр артта магуллар илереп һәм шашып кычкырды. Әмма Тимучин боларны ишетми, тоймый, ул, язын бозлы суга төшкән юлчыдай бөгәрләнеп, орыш кырыннан читкә таба чыгып бара иде.

Юлбашчының үлеме ике кулсыз итте, күрәсен, татарлар бирешә башлады. Бер мәлне алар сафында тәшвиш, хыянәт купты, аннары һәммәсе тиң Үлжә яры буйлап качарга тотынды. Боларны хәзер сафка-нөгәргә туплау бөтенләй мөмкин түгел, ә магуллар шуннан аркаланып качакларны кылыч белән дә, сөңгеләр белән дә телә, турый, тетә генә иде. Магуллар татарларны шул рәвешчә дүрт-биш чакрым буе эзәрлекләп барды. Ахырда исә татарлардан нибары өч-дүрт мең чамасы жайдак кына качып котыла алды.

Татар ыстанында ганимәт байтак иде, магуллар ызгышата-талаша шуны бүлештеләр. Бавырчымы, Жәлмәме, кайсыдыр Тимучин каршына да чиста көмештән ясалган сабийлар бишеге белән алтын жеп кушып чигелгән юрган китереп салды. Тимучин боларга игътибар бирмичә генә утыра иде, бер мәлне аның каршына дүрт-биш яшьлек сабий малайны житәкләп китерделәр. Елый-елый шешенеп беткән бала парча, кеш тиреләре белән бизәлгән киёмнәргә төренгән, билендәге каешының аелы, кулындагы нәни беләзек — һәммәсе саф алтыннан. Бу малайның кайсыдыр бәк яки күренекле би баласы булуына шикләнәрлек түгел.

Тимучин аның каршына килеп чүгәләде, бармак очлары белән яңакларын, күз төпләрен ипләп сөрткәләде.

— Син кайсы кабиләдән буласың? — дип йомшак кына итеп сораша башлады.

— Дөрбәннеке, — диде малай, бик көттөрөп кенә.

— Ә кем малае син?

— Әтинеке.

— Ал-лай, — диде Тимучин, аптыраудан колак артын кашып. — Ә исемең ничек?

— Шаһи Котыгъ.

Табылдык баланы Тимучин янына алып килгән йөзбашы өстәп куйды:

— Кара Бүке табып алган чакта бу малай ниндидер кәгазь актарып утырган. Бүке сынап караган, шушы орчык чаклы малай актыгы укый белә икән.

Тимучин беркадәр вакыт кына уйга чумып торды да үзеннән мәңгә аерылмас Сорхан-Ширгә таба борылып әмер бирде:

— Малайны үзең белән ал. Кайткач аны Айлун экә карап үстерер...

Утыз ел буге буйсынып һәм посып яшәүдән соң, ниһаять, олы жинү яулаган магуллар жыенып Балдак-Дала үзәнлегенә кайткан чакта Тимучин сирәк кенә булса да табылдык Шаһи Котыгъны үзенең тезләре өстенә дә алгалады. Бу сабийның киләчәктә Чыңгызхан төзиячәк иксез-чиксез империядә иң укымышлы галим һәм дәүләтнең баш казые булачагын бүген жиһанда беркем дә белми иде шул әле...

Балдак-Дала үзәнлегенә кайткач, әлбәттә, туге да, тантанасы, мәжлестәре дә булды. Шунда чин министры Чен-Сяньны кабул иттеләр. Чин императоры Тугрул ханга — «Ван-хан», ягъни «олуг хан», ә Тимучинга исә «Жаухури», ягъни «дала хакиме» дигән дәрәжәләргә бүләк иткән икән. Тимучин мондый мактау-олылауны чин хакиме кулыннан түгел, бәлки, магул бәкләре тарафыннан алу турында хыяллана иде. Шуңа күрә әллә нинди сөөнеч, үсенү чалымнарын бер дә күрсәтмәде.

Ә Жәмуга бәккә чин хаканы тарафыннан бернинди дә олылау һәм дәрәжә эләкмәгән, әмма чатжиратлар башлыгы һичбер төрле үпкәләү, кимсенү төсмерләрен сиздерми иде әле.

5

Үлжә елгасы буенда яуланган олы жинү турындагы хәбәр магул кабиләләре яшәгән дала-жәйләүләр буйлап яшендәй тиз

таралды. Көчле кешенен куены һәрчак ымсындыргыч, киң һәм жылы була, Балдак-Далага килеп төпләнүчеләрнен саны да хәзер көнләп түгел, сәгәтьләп арта барды. Тугрул хан белән Жәмуга чәчән кайтып киткәнче үк үзәнлектәге тирмәләр саны ун мең чиген үткән иде. Ә кыш кәргәндә алар янә унөч меңгә житте. Әллә нинди дымсу һавалы, яңгырлы-бозлы булып башланган бу кыш елкы, куй көтүләрен исән-сау чыгарырга бер дә өмет бирми, Тимучинга кабилә иминлегә турында кайгыртудан тыш әле әнә шул мал-туар бөтенлегә хакында да баш ватарга кирәк иде.

Жәмуга кышлау вакытында Тимучинны үз янына кунакка чакырып киткән иде. Озын-озак уйлап тормыйча Тимучин үз кул астындагы барча тирмә, мал-туарлар белән Жәмуга хужа булган кышлауга күченергә карар кылды. Унөч мең тирмәне ерак күчешкә хәзерләү, әлбәттә инде, бик матавыклы, четерекле эш иде, зур-зур арбаларны тутыра-тутыра байтак чиләнделәр. Шулай да барча мәрәкә-мәшәкать артта калды, тәвәккәлләп юлга кузгалдылар.

Әмма кыят-нирунлыларга юлда исән-имин, хәвеф-хәтәрсез генә барырга насыйп булмады. Тайжутлар башлыгы Торгытай үз кулыннан качкан бәкне онытмаган һәм янә көч, абруй жыя башлаган, Үлжә буенда олы жиңү яулаган Тимучиннан үч алырга кулай очрак кына көтеп йөргән икән. Сүбүдәй белән килгән уранхай жайдаклары арасында берәр сатлыкжан булганмы, әллә Торгытай үзе юллаган шымчылар бик оста күзәткәнме — монысы дөм караңгы. Ләкин Тимучинның көчсез, буйга узган хатын сыман, авыр кыймылдый торган, мәшәкәтле һәм дә, дала уртасында үскән ялгыз агач шикелле, сак-ышыксыз чагын Торгытай оста сайлый белде.

Торгытай үзе белән тайжут, уранхай исутлардан хасил утыз мең жайдаклы гаскәр алып килә иде. Төрле якка юлланган ертаулар Тимучинга моны вакытында хәбәр итеп өлгерде. Махсус ыстаннар корып торыр өчен вакыт гаять кысан булганга күрә, Тимучин жирле уңайлыklarны файдаланырга карар кылды. Якында гына жайдаклар мәңгә үтеп керә алмастай куе чытырманлык белән капланган тау итәге сузылып киткән иде.

— Безнең өчен әнә шул куаклыklar берьяк калкан булыр, — дип аңлатты Тимучин үзенең якыннарына. — Ә икенче ягына арбалардан ике катлы озын чылбыр тезәрбез.

Сүбүдәй, Бавырчы, Жәлмә, Билгүтай, Хасар — һәммәсе зур елгырлык белән божра ыстан оештырып йөрде. Юка кар катламы каплаган иңкүлектә беркадәр ыгы-зыгы купса да, ул әүвәл

бүредән өркеп таралган, аннары жәһәт кенә янә мәгърур тәкә тирәсенә килеп тупланган куй көтүе сыман, юлбашчылар тырышлыгы белән тиз арада корыч ихтыярлы хәрби ыстан рәвешен алды. Берзаманны инде иңкүлек өстендә әле Сүбүдәй, әле Жәлмә яки Бавырчының катгый әмерләре генә яңгырап торды.

— Әгъли, Апач, Бурсык меңлекләре! Әнә теге ерым буена сузылып урнашыгыз. Тышкы якка киезле арбаларны тезегез, ә йөк тутырганнары икенче катка калсын. Арбаларның һәммәсә дә сүтелгән тирмәләр белән үзара тоташтырылган булсын.

— Әбләй, Елан, Шадай! Сезнең меңлекләргә урын менә бу тау яклап. Тулгама коруга барча мал-туарны әнә теге ерым эченә кертеп яшерәсез. Кулына корал тотардай һәммә кеше арбалар чылбыры артында урын алсын. Ә ирләрәгезне шушы тау битенә китереп бастырыгыз...

Ярты сәгать чамасы вакыт узганда инде иңкүлектә баш-башлары куе чытырманлыкка барып терәлгән ыстан барлыкка килгән, тәртәләрен югары күтәреп бәйләгән бөркәвечле биек арбалардан, болай да мул итеп тутырылган йөк өстенә тиз арада корып куелган күчмә тирмәләрдән хасил ике катлы бу чылбыр үзенең ныклыгы, тыгызлыгы белән имән кирмәннәрдән кайтыш түгел иде. Елкы, куй көтүләренең һәммәсен дә ыстан уртасындагы озын ерым эченә яшерделәр. Кулларына жиңел аткылар, авыр жәяләр тоткан хатыннар, карт-коры, яшь-жилкенчәк арбалар чылбыры артында урын алды. Ә һәр сафка йөзәр-йөзәр булып баскан унөч мең жайдак чытырманлы тау итәгенә килеп тезелде дә Тимучин әмерен көтә башлады. Баһадир фәрман бирсә боларның һәркайсы утка керергә дә, яу кырында башын салырга да, шиксез, әзер иде.

Торгытай нойон озак көттермәде. Ул Тимучинның көчен яхшы белә, үзе белән утыз меңле гаскәр алып килгәнгә исә масаюлы, борнай гына түгел, ваемсыз да иде. Кыят-нирунлылар корган ыстан янына житкәч Торгытай аны ныклап күздән дә кичереп тормады, беренче төмәнән шундук һөжүмгә ташлады. Бишәр-бишәр йөз булып тезелгән ун мең жайдак, әлбәттә, үзенең кыяфәте-көче белән үк дәншәт бөркеп тора һәм коточкыч ташкын сыман килгән әлегә өермә юлында очраган һәрнәрсәне йомычка кебек сытып кына үтәр төсле иде.

Әмма мондый өермә-һөжүмнәр кыят-нирунлылар өчен яңалык түгел иде, алар бу ташкынны да, жил-давылга мәңге бирешмәс мәгърур имән сыман, горур каршы алды. Тайжутлар төмәнә Тимучин ыстанын, канатларын жәйгән бөркет даладагы ялгыз төлкене каплаган шикелле, тулаем уратып алса һәм туктаусыз

ут яңгыры коеп торса да, кыятлылар моннан бөтенләй дә диярлек зыян күрми, ә һөжүмчеләрнең үз сафы исә бозлы яңгыр чүкегән суган кыяклары сыман һаман егыла, һаман сирәкләнә бара иде.

Ярты сәгать буе ук яңгыры алышып торганнан соң бернинди дә уңышка ирешмичә тайжутлар төмәнә кире борылып китте. Торгытай, тәүге уңышсызлык, тәүге корбаннар белән исәпләшеп, баш ватып тормады, һөжүмгә яңа төмәнән ыргытты. Бу юлы ун мең жайдакның яртысы кулларына тимер ыргаклы дәү сөңгеләр тоткан һәм Торгытай исәбе буенча алар әнә шул сөңгеләре белән арбалар-тирмәләр чылбырын өстерәп таратырга, өзгәләп ташларга тиеш иде.

Ләкин бу төмәннең ажгырып һөжүмгә ташлануы да таш кыяга бәрелеп кире чәчелгән дингез дулкынына гына охшап калды. Тайжутларны һәр очракта умарта күче шикелле гүелдәп-гөжләп очкан ук вә сөңгеләр болыты каршылый һәм керпе сыман энәләрен кабарткан күчмә ыстан диварларына жайдаклар һич кенә дә якыная алмый иде. Өстәвенә, Тимучин да хәзер яу барышында һәммәсен тәкъдиргә тапшырып һәм кул кушырып утыра яки бер яңагына сукканда икенчесен куя торган пошмас, үшән сәрдәр түгел иде инде. Һөжүмнән соң тайжутларның, көтүчесен югалткан куй көтүе төсле, вак-вак төркемнәргә таралып бетүен һәм яңгыр астында калган көзгә чебешләр сыман бөрешеп, мескенләнеп торуын күрүгә Тимучин арбалар чылбырында «капкалар» ачарга боеклар да биш мең жайдакны шундук яланга ташлады. Тайжутлар кыятлылардан мондый елгырлык, кушйөрәклелек көтми, чөнки алар бик ваемсыз иде. Ә кыят-нирунлылар ике арадагы бушлыкны селәүсен житезлегә белән очып узды да, бәбкәләр көтүенә ташланган тилгән сыман, тайжутлар өстенә ябырылды. Тайжутлар искә-аңга килеп сафка тезелгәндә кыятлылар аларның инде ике меңнән артык жайдагын кырып салган һәм көтү талап качкан бүре төсле янә арбалар чылбыры артына кереп яшеренгән иде.

Торгытай шушундый хурлыклы кыйналудан да сабак алмады, ул тагын котырынып-ярсып жайдаклар ташкынын яңадан-яңа штурмга куды. Ә ташкын исә, һәр һөжүм барышында ким дигәндә бишәр йөз жайдагын югалтып, һаман саен артка тәгәрәде. Иңкүлектә кичке эңгер төшә башлаганда мондый берьяклы кыйнаудан һәм чолганышта торудан, ниһаять, Тимучин үзе дә туйды бугай. Берзаманны ыстан эчен аның тәвәккәл әмер авазлары ярып узды.

— Сулъяк баштагы арбаларны алып юл ачыгыз. Жәлмә, Хасар, Әбләй күремнәреннән кала барча меңлек кырга чыгы-

гыз да унар катлы чылбыр булып шунда тезелегез. Чигенгән яки яу кырын ташлап качкан бер генә сугышчыны да гафу кылмыйм. Һәр сугышчы өчен — унлык, ә жебегәнлек күрсәткән унлык өчен йөзлек җавап бирә. Тәңре безнең яклы, без җиңәргә тиеш. Барча магул ыруының бердәмлеге, бөтенлеге хакына алга, кыятлылар!

Тайжут сугышчылары орышта алжудан бигрәк Торгытай сәрдәрләренең булдыксызлыгын күрәп тә, чалырга салынган малныкы шикелле чарасызлык тойгысын кичереп тә инде сынган иде. Эре-эре шөпшәләр күче кебек яман гөҗләп һәм үкереп килгән кыят-нирунлылар ташкынына алар каршы тора алмады. Яуны Тимучин сәрдәр үзе әйдәп килә, ә аннан үрнәк алып канатланган кыятлылар, талпан сыман, дошманнарына теше-тырнагы белән ябышып сугыша иде. Аргамаклар ярып кешнәгән, яралылар ачыргаланып кычкырган авазлар, тимер көбә, өзәңге-йөгән, кылыч-сөңгә чыңы дала өстендә берәр сәгать чамасы яңгырап торды. Ә аннары инде көтелмәгән хәбәр аяз көнне яңгыраган күк күкрәве сыман сафларны, даланы сискәндереп узды.

— Уранхайлар, уранхайлар кача!

Тимучин, корт чаккан шикелле сискәнәп, кылыч селтәүдән туктады, кыятлылар сафына караш ташлады. Тәңрегә мең шөкер, Сүбүдәй батыр да, аның кишектиннәре дә — һәммәсе урынында, алар кылыч, сөңгә, гөрзиләрен усал болгап орыша иде. Тимучин да янә орыш эченә ташланмакчы булды, ләкин өлгермәде. Тайжутлар ягыннан очырылган бер ук аның ияре астындагы аргамакның күкрәгенә килеп кадалды. Тимучин кисәк янга ауган ат гәүдәсе астында калудан көчкә котылып өлгерде. Ул сикереп аякларына гына баскан иде, кайсыдыр дошманы сөңгә очы белән аның муенын берьяктан ярып узды. Күз аллары кисәк караңгыланган баһадирны кемдер бик җиңел күтәрәп яңа ияр өстенә атландырды. Шул ук кеше, йөгәнәннән сөйрәп, аның аргамагын орыш кырыннан читкә дә алып чыкты бугай. Тимучин боларны хәтерләп калырга өлгермәде, ул бөтен даланы тутырып кычкырган кыятлыларның тантана авазларынан айнып китте.

— Исутлар, тайжутлар да кача башлады!

— Әнә, әнә, тайжут бәге Торгытай үзе дә кача!

Әйе, чыннан да, тайжутларда инде арыслан шикелле ярып орышкан кыят-нирун сугышчыларына каршы торырдай көч калмаган, алар идәнгә чәчелгән борчак сыман төрле якка сибелешеп яу кырыннан читкә кача иде.

— Миңа Торгытайны, Торгытайны тотып китерегез! Аны качырмагыз!

Үз-үзенә яман каты кычкырып әйткән шикелле тоелса да, әлеге әмерне биргән чакта Тимучинның тавышы гыжылдап кына чыкты. Шулай да ишеттеләр.

— Торгытайны качырмагыз! Торгытай артыннан! — дип чылбыр буйлап әллә ничә кеше кабатлады да йөзәрлэгән жайдак тайжут бәге эзеннән томырылды.

Торгытайны нигездә яраннары — меңбашлары, бай сәүдәгәрләр, туган-тумачасы саклап бара иде. Кыятлылар, энә шул көенчә, һәммәсен берьюлы кулга төшерделәр. Кылыч-хәнжәрләре йолкып алынган тайжут бәген дәү Сорхан-Шир Тимучинның аяк очына китереп атты. Тимучин инде иярдән йомшак урындыкка күчеп утырган, кан күп югалтудан аның башы әйләнә, тәнәндә жеп өзәрлек тә куәте юк иде. Шулай да дошманына нич тә көтелмәгән сорау белән мөрәжәгать итте:

— Дөньяда иң татлы, иң баллы әйбер нәрсә ул, Торгытай, шуны беләсеңме?

Якын-тирәдәгеләрнең генә түгел, хәтта тайжут бәгенең карашына да гажәпләнү, аптырау чаткылары бәрәп чыкты, ул бер сүз эндәшмәде. Аның өчен җавапны Тимучин үзе бирде.

— Дошманыңның каны, Торгытай, дошманыңның каны. Шуны онытма син.

Тимучин һаман саен хәлен жуя бара иде, беравык дәшми торды. Башын кисәк селкеп күзләрен ачкан чакта ул бүре көтүе ябырылган мәлдә тирән йокы белән көрәшеп азапланган ялгыз юлчыны хәтерләтә иде.

— Хәер, — дип телгә килде ул янә ярым пышылдап. — Моңы ятлау сиңа артык инде... Сорхан-Шир!

Каршысында Мисыр пәһлеваны пәйда булгач Тимучин кулгына изәде.

— Минем күз алдымда булмасын, читкә алып кит.

Ә Сорхан-Шир элеккеге хужасын әллә кая алып китеп йөрмәде бугай. Бер дилбегә озынлыгындагы арада ниндидер ыгы-зыгы тавышлары булып алды да алар капылт тынды. Шуның артыннан ук Тимучинга Бавырчы сорау бирде:

— Без тайжутларның меңбашларыннан, вак-төяк бәкләрдән, батырлардан торган җитмеш сигез аксөяген кулга эләктердек. Аларны нишләтәбез?

Тимучин бу юлы авыр гыжылдап, туктый-туктый гына җавап кайтара алды.

— Без магулларның бөтен кабиләләрен бер йодрыкка берләштерү өчен олы юлга чыктык... Ә безне Торгытай оештырган эт өере таламакчы булды... Котырган этләргә кызганып тор-

мыйлар... Безне алда яңа яулар көтә... Башкаларга сабак булыр... Башкаларга сабак...

Тимучин аңын югалтты. Әмма аның хөкемен аңлап өлгөргәннәр иде инде. Кыятлылар кылычларын кыннан чыгарды. Дала өстендә бер минут чамасы янә әжәл биеп алды һәм җитмеш сигез гәүдә башсыз көенчә җир өстенә ауды.

Тимучин кемдер аның ярасыннан кан суырган чакта кабат аңга килде. Аның өстенә иелеп баскан кеше тугры Жәлмә икән. Шул ук Жәлмә аның ярасын ачыган сөт белән юды, әйрән бирде. Беркадәрле хәл кәргәндәй булгач Тимучинны жылы юрганга төрөп яткырдылар. Янында кишектиннәр җитәрлек, инде онытылса, йокыга талса да була иде.

Шул вакытны аның янына бөтенләй дә таныш түгел япъяшь егет килде. Чәче-кашы кап-кара, карашында шайтан биеп тора. Гәүдәгә нык, кул-беләкләр таза. Бу бер дә коелып төшә торганнардан түгел. Сүзне дә үзе тезеп китте.

— Мин исут кабиләсеннән, исемем Жиргүдай. Тайжутларның чирүендә идем. Яу барышында синең атыңны мин атып ектым. Жәяне күтәрсәм, үзеңне дә чүки ала идем.

Жиргүдай тукталды, ниндидер хөкем көтте. Тимучин һичбер төрле хисен сиздермәде.

— Әгәр син мине әнә тегеләр шикелле үтерергә кушсаң, җир өстендә уч төбе кадәр генә чирәм кан белән пычраныр,— дип дәвам итте Жиргүдай тәвәккәллек белән.— Ә инде исән калдырасың һәм үз гаскәрең сафына аласың икән, мин синең өчен дәръяларны туктатырмын, кыялар җимерермен.

Ниһаять, Тимучин да телгә килде һәм үз хөкемен җиткерде.

— Явыз кеше бүтәннәрнең жанын кыйганы яки угърылык кылганы хакында соңыннан чит-ятларга әйтми, моны яшереп йөртә. Ә син жәя күтәрүеңне миннән яшермәдең. Димәк, сина киләчәктә дә ышанырга була. Мин сине бүген үк унбашы итеп куям. Әйдә, минем кишектинем булып кал.

Моңы гына азсынды, күрәсең, Тимучин беркадәр уйланып ятты һәм соңыннан өстәп куйды.

— Ә кушаматың моннан ары «Жәбә» булыр синең. Жәбә, ягъни ук. Кулың ялгышуны белми, син моңа бик лаек.

Егет канәгать елмаеп башын түбән иде. Соңыннан Чыңгызхан армиясендәге иң атаклы сәрдәрләрнең берсенә әвереләчәк, халкын данга күмәчәк Жәбә-нойонның хәрби юл тарихына нигез ташы әнә шулай салынды.

Егерме икенче бәйләм

1

Ел артыннан еллар аккан су кебек уза торды. Мирхажи хәзрәт вафатыннан соң да ун кыш, ун жәй үтеп китте инде. Жиһанда унөч яше тулар-тулмаста дөм ятим калган Мөхәммәтгали ул гомер эчендә Болгар каласындагы икенче сыйныф мәдрәсәне дә, Биләрдәге «Мөхәммәт-Бакырия» мәктүбен дә тәмамлап өлгерде.

«Бакырия»да алар өч дус — Сәлим ханның бертуган энекәше әмир Хажиги, Мәрчура вәзирнең вәлидә хатыныннан туган төпчек улы Кылыч һәм әле бабасы Кормаш би акчасына, әле вақыф хисабына белем алган Мөхәммәтгали бергә укыдылар. Хәер, Мөхәммәтгали әмир Хажиги белән Кылыч кына түгел, ә олы бер сыйныф өчен дә ымсындыргыч, жылы учак шикеллерәк булды. Тыныч күл өстенә ыргыткан таштан таралган дулкыннар сыман. Мөхәммәтгалидән дә тирә-якка жылылык бөркелеп тора һәм ул соңгы телем икмәген дә бүләшә торган беркатлылыгы, юмартлыгы белән һәммәсен үзенә тарта иде.

Әтисе турындагы авыр хатирәләрне Мөхәммәтгали, үз-үзе белән качышлы уйнаган кебек, күпме генә онытырга тырышып яшәмәсен, алар барыбер, ана карынындагы яралгы сабый сыман, әледән-әле уянып-тибеп ала, сискәндәрә иде. Күңелендә Сәлим ханга карата булган үпкә һәм ярсуны, гаурәт жир шикелле үк, чит кешеләр алдында ачып күрсәтмәсә дә, Мөхәммәтгали бик еш кына уйчан, моңсу кыяфәткә керә торган булды. Әтисе Мирхажи хәзрәтне сагынутданмы, дөм ятимлектәнме, үзәк мәдрәсәдә укыган тәүге елларында ук аңа шигырь-газәл язучире йокты. Мөхәммәтгали язган шигырьләрен, эчке күлмәге сыман, чит-ят күздән хәтәр генә яшереп йөртсә дә, алар тора-бара, барыбер, шәкертләр кулына барып элэгә һәм, ни гажәп, сабакташларында күбесенчә соклану, якты көнләшү тойгылары уята иде.

— Безнең Гали догадан шигырьне өстен күрә.

— Галинең шигырь юлларын фәрештәләр өшкерә, күрәсен. Язган бер газәле бисмиллалы, намазлыклы була.

Олуг мәдрәсәдә Мөхәммәтгали турында күбесенчә шундый сүzlәр йөрде. Әмир Хажиги да, барыннан элек, аның нәкъ менә шул һәвәслеген якын итә иде бугай. Ничәмә-ничә ел дәвамында ул Мөхәммәтгали белән әле жиһан вә жәмгыять, әле галим-голәмә вә шагыйрьләр дөньясы турында мөнәзара-бәхәс куер-

тырга ярата торган булды, сабакташының шигырьләрен тыңлап истирахәт кичте. Алар «Бакырыя»дан соң әле тагын Бохара, Үргәнеч югары мәдрәсәләренә барып та белем алу турында хыяллана, жиһанда ярым-йорты укымышлы, жаһил бәндә булып калу куркынычы икесен тиң пешеп чыкмаган ашны ашау шикелле үк чиркандыра, гарьләндерә иде.

Әмма вәкарь лачын белән мескен былбылларга бер үк иркенлектә-биеклектә очу язмаган шул. Әмир Хәҗи «Бакырыя»ны тәмамлауга Сәлим хан аны Болгар каласына олугбәк итеп озатты. Икенче дус — Кылыч Бәрәж мәчетендә имам-хатыйб булды. Мөхәммәтгалине генә күз чалымына китереп караучы да юк, ул һаман даладагы кылган сабагы сыман яклаучысыз, ялгыз һәм кадерсез иде.

Шулай да, туктаусыз сыктап-елап торучы көзгә яңгыр сыман, гомернең дә берзаманны шифалы ялы да, якты кояшы да барыбер була икән. «Бакырыя»дагы дәрвишханәкадән кай тарафка чыгарга, кая барып бәрелергә белмичә йөдәгән Мөхәммәтгали янына беркөнне һич тә көтелмәгән чапкын килде. Аның:

— Богылтаудагы Казан кирмәнненән мин, әмир Хәсән юллады,— дигән тәүге сүзләрен ишеткәч, Мөхәммәтгали әле ни уйларга да белми тора иде. Чапкын авызыннан яңа исем яңгырагач кына аңа сөенеч инде.

— Ирмәш хәзрәт илә әмир Хәсән сине олуг кунак итеп үз хозурларына дәшә.

Ирмәш хәзрәтнең мәрхүм әтисе Мирхажиның тугры мөриде булган, остазына терәк-юлдаш рәвешендә Таш-билбауны, Агыйдел, Дим, Сакмар, Жәек аръягындагы әллә ничаклы жәйләүләрне, кышлауларны бергә кичкән кеше. Әмир Хәсән хозурында, Казан кирмәнендә ул хәзер баш мөхтәсиб. Мөхәммәтгали аның турында әледән-әле ишеткәләп тора. Ләкин инде бик күптән, байтак еллар буге үзен күргәнә юк. Ә менә бит, ул ялгыз Мөхәммәтгалине дә, димәк, үзенә мәрхүм остазын да онытмаган икән.

Мөхәммәтгалине шашкын туфан сыман горурлык, тантана өөрмәсе чолгап алды һәм ул сөенеченә тышка бәрәп чыгуынан да тартынмады.

— И-и, Ирмәш хәзрәт чакыргач, бармыймы соң, мотлакадыр, барам!..

Биләр-Казан арасында табигать гел күзне иркәләп, күңелне кытыклап торганга күрә жайдаклар әледән-әле туктап ял итә-итә, юлны ашыкмыйча гына үттеләр. Казан дигәннәре кирмән

генә түгел, хәзер инде шактый жәелеп үскән олы кала булып чыкты. Имән диварлар белән катлап-катлап ныгытылган кирмән үзе Богылтау һәм Елантау дип аталган ике тау өркәчен тоташтырып утыра. Кирмәнгә Акбикүл атамалы бистә кушылып киткән. Казансу белән Кабан күлен тоташтырган чип-чиста сулы Болак тирәли дә йортлар тезелешкән. Казансу арьягындагы тау битендә дә бер бистә бар, анда осталар яши, исеме Бишбалта икән.

Ирмәш хәзрәт, әлбәттә инде, Мөхәммәтгалине ихлас күңелдән сөенеп каршылады, мулдан бәреп чыккан күз яшьләрен яшерүне дә кирәк санамады. Мәрхүм остазын искә алган чакта аның өчен горурланып дәште.

— Эт ялмаудан елга каралмый ул, угылым. Элгәре елларда Бәрәж хан акылын жуя-жуя шашкан иде, Сәлим хан да кимен куймады. Мәгәр үзенә «Кол» кушаматын алган Давыт бабаң да, Мирхаж и атаң да гади халык күңелендә изге жаннар, мөхтәрәм сәетләр буларак яшәп калды. Ярабб и Ходаем, синен дә исемен аларныкы төсле озын гомерле булырга насыйп әйләсә иде.

Әмир Хәсән сараена кунак булып баргач та әңгәмә жебе бер тирәдәрәк йөрде.

— Арба астыннан чапкан эт «йөкне мин тартам», дип кукрая-кукрая уйлап бара икән. Миңа туганнан-туган энекәшем тиеш булган Сәлим хан да үзен жиһанның тоткасы, теге авыр елда пайтәхетне Всеволод Зур-Оя явыннан коткарып калган вәли сәрдәр итеп саный бугай. Мәгәр улчак мәмләкәтне Сәлим-хөсөт түгел, бәлки, Мәмле-Гомәр илә Мирхаж и атаң кузгаткан гади халык саклап калды бит. Ә Сәлиме, әлбәттә инде, алар ирешкән шөһрәт тә, алар яулаган жиңү дә ярамады. Эткә кәвеш тегеп бирсәң, ул аны кимерәчәк, дигән ата-баба гыйбарәсе хактыр инде. Сәлим тотты да әнә шул кушаяклап чапкан хөсөтлек нисбәтендә Мәмле-Гомәр илә атаң мәрхүм кеби ике изге жанның гомерләрен кыйды.

Ап-ак сакаллары, чәче белән шанлы галим-голәмәне хәтерләткән әмир Хәсәннең тирән үкенү аша, гаять моңсу итеп тезгән әлегә сүзләрен ара-тирә Ирмәш хәзрәт тә сипләп-калыплап барды.

— Нинди усал аккош та үз йомыркасын ватмый. Ни тикле генә үчле вә хөсөт жанлы булмасын, мәгәр Сәлим хан да Мәмле-Гомәр илә Мирхаж и хәзрәт кеби ике әулиягә, ике әгъзам затка каршы кул күтәрергә тиеш түгел иде. Нә үкенеч, пеләш башка чал инмәгән кеби, таждарларның жаны гел саңгырау гына була шул ул.

— Кайгырма, хафаланма, Гали борадәр. Гайре кара төннең дә таңы атмый калмас. Хәттин кычытканны да кырау сугар чаклар барыбер килә бит ул,— дип әмир Хәсән Мөхәммәтгалинең иңеннән кага-кага сүзен очлап куйды.— Ә Казанда, минем олуг йортта, әйдә, үзенә хужа итеп той һәм ялын-сыен да күр, янадан-яңа газәлләр дә тудыр.

Ләкин Мөхәммәтгалигә Казанда кунак рәвешендә истирахәт кенә кичерергә дә, шигырь-газәлләр иҗат итеп күңел бушатырга да насыйп булмады. Ташчы-мигъмарлар Болак буендагы Ташаяк мәйданында яңа мәчет төзеп бетергәннәр, аны дога укып, бисмиллалап ачу тантанасы көтелә икән.

— Син әгъзам вә изге Мөхәммәтгаләйһиссәламнең ерак оныгы. Яңа мәсҗет нигезенә вәли дога кылу — әүвәл синен өлеш,— дип олылап-кыстап кунак егетне шуңа чакырдылар.

Биек, куш манаралары, иркен гыйбадәт заллары, жылы нәзарәте, нәкышле мөнбәрләре белән яңа мәчет, чыннан да, сокландыргыч, гүзәл, ымсындыргыч иде. Тантанадан соң нәзарәт бүлмәсенә анар, алморт, йөзем, чия, кымыз белән бизәлгән дастархан янына кереп утыргач, Мөхәммәтгалигә мәчетне нигезләгән оста-мигъмарның үзен дә күрсәттеләр.

— Мәсҗедебезнең мөһәндисе* дә, мосаннифы** да менә шушы Даир атлы оста була инде. Моннан утыз ел элек Әндри кенәз мәмләкәтебезгә каршы кылган тәүге зур яудан соң ул русларның Вүлдәмир каласында олуг нәсарә чиркәвен нигезләүче булды. Хәзер инде ул калабыздагы зәркарьләр*** вә мигъмарлар бие. Каладагы ярты йорт вә урам аның кулы илә нигезләнде, дисәк тә һич арттыру булмас...

Шул атнада Даир оста Ирмәш хәзрәт белән Мөхәммәтгалине үз өенә кунакка дәшеп алды. Гүзәл, тыныч Кабан күленең камышлы ярына терәлеп утырган һәм хужаның үзе кебек үк аксыл-саргылт түбәле, шадра яңак-диварлы, байтак елларны иңенә салганлыктан беркадәр жиргә чүгә төшкән таш йорт иде бу. Әмма эчкә иңгәч, диварлары якты, бүлмәләре иркен, жылы икән. Инде кашларына тикле чал йөгөргән, шомырт таягын үзенә аерылмас юлдашы иткән Даир оста үзенә сүзен Мөхәммәтгалинең әтисе турындагы хатирәләрдән башлады.

— Мин Мирхажә хәзрәт илә ахирәт вә якын дус булалмадым, купайту кирәкмәстер. Мәгәр аны Биләр, Болгар калала-

*Мөһәндис — инженер.

**Мосанниф — автор.

***Зәркарьләр — һөнәр осталары, ювелирлар.

рында хәят кылганда бик еш кына күреп тора идем. Ул байтак телләр белүе, укымышлылыгы өстенә гаделлек, хаклык бәра-бәренә олуг чакыру ташлаган изге сәет булганлыгы өчен дә мул шөһрәт казанды. Иллә мәгәр үтмәс балтаны үткен тел илә генә кайрап буламыни? Сәлим хан да ишәтергә теләмәде аның кайгы-уен. Шуна күрә Мирхажи хәзрәтне ул, кул-аягын зын-жырлатып, пайтәхеттән куды. Мәгәр юкка. Саф чишмәгә илтә торган юллар һәрвакыт такыр кала бит ул. Иншалла, Мирха-жи хәзрәт салган сукмакка аяк басучылар киләчәктә дә аз булмас әле.

Әтисе турында һәр йортта жылы, якты хатирәләр генә ишетү, әлбәттә, Мөхәммәтгалигә сөенеч һәм горурлык хисләре генә китерә иде. Даир оста йортында да ул вакыты-вакыты белән әле иннәренә канат үскәндәй очынып, әле моңсуланып утырды. Шуңадырмы, дастархан өстенә бәләш, гөбәдия, каклаган каз, кымыз, чия-карлыган кебек сый-нигъмәт иңә башлагач та баз-га ябылган кешедәй үзалдына йомылып утырды һәм берзаман-ны, Ирмәш хәзрәт тиз-тиз итеп терсәге белән төрткәләп алгач кына, айнып киткәндәй булды.

Дастарханның бер як читенә, аякларын ипле генә бөкләп, яшел күлмәкле, ап-ак альъяпкычлы бер кыз килеп утырган. Озын, нәфис бармакларын нәзакәтле сузып, жиз самавыр бо-рыныннан бизәкле чынаякларга чәй агыза. Яулык читләре белән пөхтә капланган йөзен аска таба игән, чынаякларны дастархан тирәли тараткан чакта гына кунакларга керфек сирпеп ала. Аннан шылт иткән тавыш та ишетелми, үзен үтә тыныч, ипле, хәтта самими, садә тота.

Мөхәммәтгали башкаларга сиздермичә генә гел күз атып утырды. Кыз иләслеген-кылтыклыгын да жуймаган яшүсмер бала түгел. Ирен читләрендә сап-сай гына жыерчык эзләре дә пәйда булган, мөгаен, аңа инде егерме яшьләр бардыр. Төскә-биткә дә аны чибәр, сылу, дип бәһаләве читен. Гадәти кара каш, озын керфек, куге-коңгырт күзләр, түгәрәк йөз, калын алсу иреннәр, нәни чокырлы ияк. Шулай да бу кызый нинди-дер сөйкемлелеккә, жылылыкка ия. Күзләрендәге моңсулык һәм ятсыну-тарсыну хисләре уятамы аны, әллә почык борыны яки керфекләр астына сирәк булып сибелгән вак-вак сипкеллә-ре берәр сихер өстиме — ләкин әлегә кыз даладагы ялгыз учак сыман үзенә тартып, караттырып тора.

Сый-нигъмәттән соң чыгып, өй артындагы агачлар күл-гәсендә урын алгач кына Даир оста аның турында берничә сүз әйтүне кирәк тапты.

— Зэрия атлы бердәнбер кызым ул минем. Әнисе аны тапкан чагында ошбу дөньядан китеп барган иде. Зэрия гел япа-ялгызы үсте. Ул минем багалмам да, канатым да булды. Яна жәмәгать вә хезмәтчеләр алып маташмагач, Зэрия чит-ят илә бик аз аралашты.

Калган өстәмәне юлда кайткан чакта Ирмәш хәзрәт тезде.

— Зэрия сеңел гел Даир мигъмар илә юлда йөрөп үсте. Пайтәхеткә барып йортлар төзиме, Кернәк яки Үбәк каласында мәсҗет саламы, Даир би бервакытта да аны үзеннән калдырмады. Ихтимал, шул сәбәптәндер, Зэрия сеңел чит-ят инсан илә уртак тел тапмады. Менә хәзер инде сазаган кыз булып бара. Ә бактың исә, ул баланың күңеле фәрештәләр үпкән апак чишмә кеби.

Мөхәммәтгали инде Ирмәш хәзрәтнең тел төбен дә, кинаясен дә тоемлый башлаган иде, җавап итеп бер сүз эндәшмәде. Ә Ирмәш хәзрәт һаман саен акрын гына игәүләвен белде.

— Ялгыз кешенең тормышы болытлы көн шикеллерәк бит инде ул. Үз өненә кереп качкан яралы бүре кеби ошбу җиһанда япа-ялгыз көе яшәп буламыни? Синен якын борадәрең дә, сердәшчең-терәгең дә юк. Ирнең вәзире — хатын лабаса. Соңармыйча башлы-күзле булу синен өчен аерата кулай гамәл булып санадыр иде. Бирәм дисә колына, чыгарып куяр юлына, ди. Синен өчен андый кулай форсат киләчәктә кайчан туа әле?

— Өйләнү — камыт кию түгелме соң? — дип шаяртуга борып маташса да, Мөхәммәтгали күңелендә уй һәм исәп-хисап учагы барыбер ут алды. Читән казыксыз булмый, кеше кешесез тормый, дигән бәхәссез гыйбарәне ул да йөз кат, мең кат ишетеп үскән кеше. Әйе, ул да иркә-наз, жылы куен һәм жылы түшәк күрмичә байтак гомер кичте. Янында күңел бушатырдай киңәшчесе, ныклы терәк, сагынып кайтырдай жылы оя пәйда булса, ихтимал, аның хәят юлын да якты, назлы кояш яктыртып торыр иде. Аннары... аннары корыган агач кәүсәсе шикелле шыр-ялангач, шыр-хәерче бәндәне мәңге аерылмас кара күләгәсе эзәрлекләп йөргән сыман, аның сырхавы да бар бит. Мөхәммәтгали, байбичә балалары арасындагы кәләшләргә йөз тотып, алар өчен тау-тау калым хәстәрләү кебек гайре чит-ят гамәл турында хыяллана, андый ярлар белән тормыш коруны күз чалымына китерә аламыни? Андый уйлар Мөхәммәтгали өчен үз аркасын күрергә хыялланыу кебегрәк тинтәк гамәл һәм буш хорафат кына бит ул.

Башлы-күзле булу турындагы уйлар Мөхәммәтгалине тирән упкын төбен күрергә омтылу сыман инде ымсындыра да башлады, әмма шул ук вакытта икеләндерә дә иде әле. Шуны

сизгән кебек Ирмәш хәзрәт дилбегәсен кага-суга кызулата төште. Ул беркөнне, Мөхәммәтгалине алдан кисәтми-нитмичә, Даир оста белән кызы Зәрияне кунакка дәшеп алды. Тәбикмәк булып жәелергә эзер кеше сыман, тегеләрнең бер алдына, бер артына төште. Ә кунакларны озатып калуга янә Мөхәммәтгалине төрле яктан килеп игәүләде:

— Күп сайланган кияүгә пеләш кәләш элэгә ул, бик беләсең килсә. Зәрия сеңелне сылулар рәтенә куймыйсың, шуңа күрә үзеңә тиң санамыйча кыйланган буласыңдыр инде, мөртәт. Мәгәр кәләшнең йөзеннән кашыклап су эчмиләр. Чибәрлек-сылулык туйда гына кирәк. Ә гомер итә башлагач, йөзе сылу түгел, бәлки, йөрәге вә мәхәббәте кайнар жәмәгать сөйкемлерәк тә, кадерлерәк тә була. Син әрвах сыман япа-ялгыз каңгырап йөрмәкче буласыңдыр инде. Юкса Зәрия сеңелдәй фәрештәдән йөз чөөрмәс идең...

Яңгыр тамчылап тамса да, зур күлләрне тутыра, дигән хакыйкать тора-бара үзенекен итте. Янә ике-өч мәртәбә кунакка барышканнан соң, ниһаять, Мөхәммәтгали сынды. Икенче таңда ук Даир оста йортына яучы юлладылар. Шул атнада Ирмәш хәзрәт йортында никах тантанасы да, тыйнак кына мәҗлес тә булып узды.

2

Берәр айдан соң Мөхәммәтгали Болгар каласына төбәп юлга чыкты. Иксез-чиксез булган мәмләкәттә аның таянырдай башка кешесе юк, бар өмете әмир Хәжи иде. Ходайның рәхмәте, сабакташы аны тибәрмәде, зур сөөнеч белән ышыгына алды.

— Хәсән мәсҗете атаң Мирхәжи хәзрәт вафатыннан бирле ятим көе тора. Әйдә, хужа булып ал да жан керт син шуңарга. Аннары күз күрер. Шаять, шәһре Болгарның мөхтәсибенә тиклем үсеп житү дә синең өчен гайре ят булмаган бер гамәлдер.

Халык күңелендә фәкать изге жаннар гына булып сакланган Кол-Давыт һәм Мирхәжи сәетләр дәвамчысы Мөхәммәтгалинең имам-хатыйб итеп билгеләнүе үзе үк болгарлылар өчен озак еллар буге тынчып яткан буаны ерып жибәрү сыманрак тәәсир итте бугай. Беренче атналарда ук Хәсән мәчетенә намазга йөрүчеләр саны арта башлады, мәдрәсәдәге һәм мөтәвәллияттәге эшләр тернәкләнәп китте. Нәзарәт һәм дәрвиш бүлмәләрендә мөназарә-гәп корырга, яңа имам-хатыйб каршында күңел бушатырга, аның авызыннан якты, өметле сүз ишетергә атлыгучылар да бик аз түгел иде. Ләкин мондый әңгәмә-буша-

нулар ешрак кабатланган саен болгарлыларның кайгы-зары һаман-һаман бер үк эзгә кайтып кала торган булды.

— Соңгы елларда нә руслар, нә башка дошман тарафыннан яу илә килүчеләр дә юк лабаса. Ә Сәлим хан игенче вә һөнәрчеләрдән салым жыюны һич киметми. Мәмләкәттәге һөнәрчелек илә сәүдәгәрлек чоңгылга төшеп бара.

— Кара эткә ак йон үсмәс, дигәннәре растыр инде. Ябай халык турында уйлау ханиянең ике ятып бер төшенә керми. Ул гавамны көн-төн талауны гына белә. Бер сарыктан тирене ике кат тунамакчы. Ә гавамның авызын ачса үпкәсе күренеп тора.

— Нык кыздырган казандагы су да, кайнап чыкса, бермәл түгелә бит ул. Гавамның да түземлеге күптән корыды инде. Ханиянең дә комсызлыгы үзенә җәза-фетнә булып кайтма-гае...

Мөхәммәтгали ялгыз калгач эчтән сыза башлады, торган саен ачыныбрак уйларга мәҗбүр булды. Күнчелендә йөрткән кайгы-зарын халык юкка гына аның колагына китереп ирештерми, заманында Давыт һәм Мирхажид сәетләре иңендә таяныч тапкан кебек бүген алар, әлбәттә инде, Мөхәммәтгали тарафыннан яклау көтә иде. Асылдан торып баксаң, мөгаен, ул изгеләр рәтендә саналучы бабасы белән әтисе башлаган гадел хәят вә ихтилал өчен көрәш-яуны дәвам итәргә тиеш бер инсандыр. Ләкин Мөхәммәтгали җиһанда буш келәт йозагы шикелле япа-ялгызы бит. Аның мөриdlәре-фәлән генә түгел, хәтта сере-ниятләре сыярдай сердәше, фикердәше дә юк. Ә ул берьялгызы гына баш күтәрсә, ни генә кырсын да, ни майтарсын? Ялгыз йөрәк ялкыны белән генә өй дә жылынмый һәм шулай ук сыңар бармак белән төртеп ни күл суын чәчрәтеп, ни күк йөзен тишеп булмый бит ул.

Мөхәммәтгали, еракка түгелми-чәчелмичә, дошманы Сәлим хан ыстанын да күз алдыннан кичереп чыгарга мәҗбүр булды. Сәлим ханны, тәхет иминлегенә турында баш ватмыйча ваемсызланып, кул кушырып утыра, дип һич бәяләп булмый. Моннан унбер ел элек күтәрелгән халык фетнәсеннән соң ул мәмләкәттәге байтак кала бәкләрен, сарай тирәсендәге яраннарын яңартып чыгарга өлгерде. Курку һәм буйсыну белмәс Сәмәрә бикәдән туган Гази-Морат хәзер мәмләкәтнең башсәрдәре булып исәпләнә. Элеккеге сәрдәр Тургай баһадир Саксин каласына тархан итеп озатылган, диләр. Сувар каласында бәк урынын мәрхүм Чилбирнең угылы Гази-Бәрәҗ алган. Никадәрле генә дәһшәт бөркемәсен, хәтта, шул «ярканатлар» башлыгы, кил-

мешәк Лачын Хисами да, ахыр чиктә, сарай курчагына әверелгән булган. Сәлим хан Кернәк каласына бәк итеп озатканнан соң Хисаминың тын алганы да ишетелми, диләр. Имеш, хан әле баш вәзирен дә алыштырмакчы булган, аның урынына Хәзәр диңгезе буендагы Хажитархан кирмәненнән Дәүләтьяр атлы бәкне чакырган да икән. Мәгәр фәлән кулдан үткән фахишә шикелле елгыр, оста Мәрчура хан күңеленә юл тапкан да купмас кыя булып һаман үз урынында калган. Байбичә катламы турында имеш-мимешләр ил буйлап күп йөри. Сарай тирәсенәрәк үтеп аларны ачыкласаң артык булмас иде дә бит. Ләкин хан сарае — оҗмах ишеге кебек, Мөхәммәтгалигә аңа иңү мөмкин гамәл түгел.

Көз җитеп, шырпы сыман кыска көннәр, аккош муеныдай озын-озак кичләр тезелеп киткәч, бабасы, әтисе әйдәкләп кузгаткан фетнәләр турында Мөхәммәтгали торган саен ешрак уйлана башлады. Кол-Давыт белән Мирхажиди сәеттә Алланың кашка тәкәләре булмаган бит инде. Бүтәннәр өчен яши белмәгән — үзе өчен дә яши алмый ла ул. Бер белән сукмак салганчы, күп белән бергә адаш, диләрме әле? Аның ата-бабасы да энә шул ябай халык, кара гавам хакында янып-көеп фетнә ялкынын кабызган. Байбичә катлам арасында соңыннан аларны гыйсьянчылар, тәхеткә омтылган хөсөт жаннар итеп телгә алучылар да аз булмады түгел. Ләкин нахак сүз — агымсу, ә хакыйкәт елга төбөндәге ком катламы кебек. Сулар агып китә, ә алтындай ком барыбер кала бит ул. Кол-Давыт белән Мирхажиди сәетне дә инде ничә еллар буга гади халык фәкәт изге жаннар итеп кенә искә ала, сагына. Ә Мөхәммәтгали исә тәнендә шул юлбашчылар, гыйсьянчылар канын йөрткән дәвамчы лабаса!

Аның күңеленә кереп кунаклаган энә шундый уйлар, ярыйкөймә эченә саркыган су сыман, торган саен ишәя, дәншәтләнә барды. Җир өстенә беренче кар явып үткән көнне Мөхәммәтгали инде түзмәде, үзалдына килеп моң-зар түккән дүрт-биш ирне дәрвишләр бүлмәсендәгә чәйгә алып калды. Мәдрәсә шәкертләре йөгертәп керткән самавырның чәе ирен өтәрдәй кайнар, мәгәр Мөхәммәтгали хәзрәтнең тел очыннан сибелгән гайре яңа сүзләре ялкынлырак иде.

— Сәлим хания үзен ил тоткасы, мәмләкәтне сөйрәп баручы, дип уйлап хаталана бугай. Ә арбаны камчы түгел, асылда исә ат, ягъни кара гавам тарта бит. Хания шуны аңларга теләми, сыердан май савардай булып, халыкны талауны гына белә. Гавам-атның ничә еллар буга солы күргәнә юк, аның

сырты-жилкәсендә һаман камчы уйный. Мәгәр казан астында гел ялкын биетеп торгач, түзем-сабырлык дигәннәре ташып түгелә, берөзлексез кыйналудан асыл корыч та сына. Ябай халыкның түзем коелары күптән корыды, миңа калса, аны язгы ташкын кеби кузгату, уяту өчен күп көч кирәк түгел.

«Мин дәрәс сөйлимме?» — дигән кыяфәт белән Мөхәммәтгали самавыр тирәли тезелгән ирләрне күздән кичереп чыкты. Ирләр моны аңлады, күрәсен, кайсы ияк кагып, кайсы сүз катып имам-хатыйб фикерен жөпләргә ашыкты.

— Дәрәс, Гали хәзрәт, түземлекләремез күптән коргаксыды.

— Болай да тәндә чак чыкмаган жан гына калды бит инде. Ханның талавына күпме түзмәк кирәк?

Аһәндәш фикерләр белән илһамланган Мөхәммәтгали әңгәмәне тагын мөгезеннән эләктереп алды.

— Кыйнауыңа сукмасаң, кулларың барын белмәс, дигән сүзләрдә фәкәт хаклык бардыр. Сыңар учак ягып ил жылытып булмый. Безгә дә һәр вилайәт илә һәр калада — Болгарда, Суварда, Кернәктә, Саксинда, пайтәхәтнең үзендә — кыскасы, һәммә жирдә Сәлим хан идарәсе илә ризасызлык, гадел хәят хакына көрәш утын кабызырга кирәк. Мин хәттин күп уйландым. Иркән, бәйсез хәят өчен ихтилал явына кузгалуны яшерен фирка төзүдән башламыйча булмый. Аның шартлы исемен гүзәл яз хәбәрчәсе — карлыгачлар илә тәгаенләребез. «Карлыгач»лар... Жылы, якты исем. Ә хәзергә фиркабезнең нигезе ошбу мәсҗет булыр. Иманым камил, без салган сукмак эзенә күпләр аяк басар. Чөнки ятып үлгән юлбарыстан йөрөп үлгән эт артык лабаса. Әйдә, без дә ихтилалчылар сафына яңадан-яңа яугирләрне туплыйк, тугры жаннар булайк, борадәрләр...

Ирләр гаделлек, хакыйкәт хакына баш салырга да әзер икәнлекләре турында антлар эчкәч кенә таралышты. Болгар дәүләте эчендә әнә шул рәвешчә янә яңа ялкын купты. Ни гажәп, мондый хәвәфле эшкә ут тергезүче Мөхәммәтгалинең үзен һичнинди үкенү, икеләнү тойгылары биләп йөдәтмәде. Киресенчә, күк капусы ачылып фәрештәләр «ләббәйкә» әйтте диярсен, шушы кичтән соң аның күңеле яңа гына юып чыгарылган йорт шикелле чистарынып, бушанып калган иде.

3

Вакыйгалар агышы «карлыгачлар»га үз сафларына биш йөздән дә артыграк фиркаче тупларга ирек калдырмады. Күз карасыдай саклаган соңгы бөртек орлыкларын талап китүгә түзмичә,

яз көне Мәртүбә вилаятендә ар, мукшы һәм чирмешләр баш күтәрде. Аларның карчыгадай елгыр жайдакларыннан төзелгән бер чирү, адәм генә түгел, боланнар да кереп адашырдай карурманнар аша сиздермичә үтеп, Корым-Чаллы каласын яндырып китте. Балта осталарын, һөнәрчеләрне туплаган икенче нөгәр дә ул арада тик ятмаган икән. Монысы Кара-Идел буена ук килеп Килдеш атамалы яңа кирмән төзи башлаган. Димәк, чик сызыгын шушы елгада билгеләп, ар-чирмешләр Болгар мәмләкәтеннән аерылмакчы булган.

Билгеле инде, шәхсән Сәлим хан үзе дә, бәкләр, биләр һәм тарханнар да дәүләт жимерелү-таркалуга «ләббәйкә» укып торачак түгел иде. Сәлим ханның шыпырт кына сызгыруы да житте. Биләр, Болгар, Сувар, Үбәк, Кашан, Жүкәтау, Ашлы, Чаллы, Кернәк — кыскасы, һәммә кала алайлары «ә» дигәнче Казан кирмәне янына жыелды. Бу кадәр көч әле моржа төтенен дә татып өлгөрмәгән Килдеш кирмәннен жир белән тигезләп кенә калмады, бер уңайдан эржә, мукшы аймакларын да туздырып, талап узды. Ар-чирмеш халкының янә тез чүкмичә һәм Сәлим ханга тугры булырга итагать кылмыйча чарасы юк иде.

Болгар мәмләкәте эчендә купкан әлегә буза-фетнә турындагы хәбәр шул арада рус жиренә дә барып житкән. Бөек Болгар инде алты-жиде ел буге күрше ушкуйлардан һәм комсыз чирүләрдән талау-бимазалау күрмичә генә, тыныч яши иде. Ләкин йоны бик еш коелса да, бүренен холкы-бирәнлеген үзгәрәмени соң? Кала алайлары Мәртүбә вилаятен туздырып йөргән чакта Болгар мәмләкәтенә Чулман яклап янә Новгород, Галич, Муром ушкуйлары бәрәп керде. Юлларында каршы торырдай житди көч булмагач, алар тиз арада Ага-Базарга кадәр килеп житте. Болгар каласы керпе сыман бөгәрләнде, капкалар бикләнде, диварлар өстендә, манараларда яше-карты, күбесенчә һөнәрчеләр урын алды. Бөтен мәмләкәт хәвеф-шомга чумды.

Ил эчендә дошман чирүе еландай шуышып йөрсә дә, пайтәхеттә түнтәреш ясау, инде анысы барып чыкмый икән, һич югы Сәлим ханга сабак бирү, аны акылга утырту өчен кулай чак иде бу. Яшерен фирка башлыгы Мөхәммәтгали моны бик тиз аңлап өлгерде һәм Болгардагы «карлыгачлар»ына кыска-кыска күрсәтмәләр биреп калдырды да үзе пайтәхеткә таба ашыгып юлга чыкты.

Биләр каласында да яшерен фиркачеләр төркеме инде нигезләнгән, ләкин ул әле һаман әйдәүчесез, житәкчесез иде. Бу

урында фәкәть аны гына күрергә зур өметләр баглап, Мөхәммәтгали үзенә сабакташы, яшьлек дуствы Кылыч янына китте. Озак күрешми торганнан соң очрашу олы шатлык иде, күрәсең. Кылыч аны ясканып-адарынып кочагына алды. Әмма Мөхәммәтгали хәл-әхвәл сорашып торырга да ара калдырмады, визит максатын шундук ачып салды.

— Сәлим ханның күзенә ак-кара күренми, һаман азына, ябай халыкны талаудан гайре һичбер гамәл белми. Мәдрәсәләр, шәригать, сәүдә, һөнәрчеләр турында кайгыртып аның инде унбиш-уналты ел буе бармакка-бармак та сугып караганы юк. Мотлака, ул — җаһил бер хания вә мәмләкәт йөзен агарту хакына кыл да кыймылдатмас. Болгарны андый җаһил вә бирән таждардан азат итү өчен уңай форсат туды. Сәлим ханны тәхеттән чәнчелдереп төшерергә вакыт.

Кылыч, әлбәттә, һични аңлый алмый һәм ул Мөхәммәтгалинең тиз-тиз тезгән сүзләреннән соң хәтта коелып төшкән иде. Сабакташы сулыш алган арада ул ике-өч сорау гына биреп калырга өлгерде.

— Тукта, Гали, тыр-тыр килмә әле. Сәлим ханны ниндәй көч, ниндәй куәт илә чәнчелдермәкче буласың да аның урынына кемне куймакчысың? Лаек алмаш, кайнар чакыру булмаса, сиңа эт тә иярәчәк түгел.

— Ходайга мең шөкер, бар ул андый алмаш, — дип Мөхәммәтгали янә ялкындай кабынды. — Безнең илә укыган әмир Хажиги «менә» дигән хан булырдай инсан. Син үзең дә яхшы беләсең бит. Әмир Хажиги галим-голәмәне дә, чичәннәрне дә сөя. Газәл сөйгән бәндә вак вә керле җанлы булмый. Өстәвенә, ул болай да гадел, чиста кеше. Ул тәхеткә менсә, игенче вә һөнәрчеләрдән икеләтә-өчләтә салым талауны шундук туктатачак. Моңа күптән минем иманым камил.

Кылычның карашында ниндидер зәһәр ут чагылды.

— Сине әмир Хажиги котыртып җибәрдеме, әллә мондый тайгак юлны үзең сайладыңмы?

Мөхәммәтгалине ачу-ярсулы хис биләп алды бугай, тавышы калтыранып, өзек-өзек чыкты.

— Нишләп Хажиги котыртсын? Минем моның ише юлда йөргәнлекне әмир сабакташ үзе белми дә бит. Мин Сәлим ханны алыштыру гамәленә көздән үк ябыштым. Кышкы айлар эчендә шушы ниятне хуплаган биш йөз кешелек фирка төзеп куйдым. Алар түнтәреш башларга шартлы чакыру гына көтә. Без кузгалсак, артыбыздан янадан-яңа меңнәр иярәчәк. Моңа икеләнмим.

Күзләрен майландырып, Кылыч төпченергә тотынды:

— Ә сез кайчан кузгалырга жыенасыз инде? Шартлы чакыру, дигәнең нидән хасил?

Мөхәммәтгали элеккечә ялкынланып тезүен давам итте:

— Болгарда Хәсән мәсҗетендә калганнар илә сүз беркеттек. Алар Сувар, Жүкәтау, Тубылгытау, Кашан кеби калаларга чапкын юллаячак. Атнакичтә һәммәбез дә монда жыелабыз. Шул ук төндә хания сараена бәрәп керү ният. Сәлим ханны кулга төшерә алсак, әмир Хәҗи артыннан елдам төстә чапкын җибәрәчәкбез.

Кылыч хәзер инде керфекләрен кыса төшеп, сынаган сыман дәште:

— Каудар гамәлгә иблис катыша бит. Син чама хисен онытып җибәрмисеңме соң, Гали борадәрем?

— Олуг гамәл кылырга тәвәккәлләгән инсан юлдагы чокыр-чакыр саен туктап тын алмастыр. Йодрык төйнәгәнсең икән, суга да бел. Гадел хәят өчен көрәш чигенүне белми.

Кылыч Мөхәммәтгалинең кылларын чиертеп карауны һаман давам итте.

— Бала тапмаган ананың сукур улы ай күргән, ди. Син дә ул хаклык вә гадел таҗдар турында хыялланып, авыз суларыңны гына корытмыйсыңмы икән?

Кеше пыяла түгел, эчендәге уе күренми шул. Мөхәммәтгали дә Кылычның кинаясен бөтенләй аңламады.

— Халык үзе нинди булса, шундый ук хакимгә лаек. Ә минем ошбу җиһанда керле, гөнаһлы булып гомәр кичәсем килми. Күңеле пакь инсан өстендәге күлмәген дә гел яңартып тора. Тәхет иясе исә күлмәк кенә түгел. Гаделлек вә миһербанлык кеби изге хисләрне белмәгән Сәлим ханны инде күптән алыштырырга, чаң сугарга вакыт.

Шуннан ары Кылыч үзенең сабакташын үгетләп яки аның фикерләренә каршы төшеп маташмады, суга салган камыш сыман тынды. Аерылышыр алдыннан соңгы сүзләрен Мөхәммәтгали кырт кистереп тезде:

— Атнакичтә синең Бәрәҗ мәсҗете манарасыннан ястү намазына дәшкән азан тавышың фиркачеләр өчен шартлы чакыру булыр. Азаныңны бар калага ишетелерлек итеп әйт. Сарай мәйданына барча ир-ат жыелырлык булсын. Ә ил төкерсә, күл булмыйча калмас. Иншалла, без җиңәрбез!..

Мөхәммәтгалине төн уртасында килеп кулга алдылар. Ул алдагы көндә фетнә хәстәрләре белән йөгереп йөри-йөри эт булып арыган һәм сагыздай караңгылык иңгәч кенә үзенә фиркасендәге бер «карлыгач» йортына кайтып ауган иде. Курсыбай газиләре типкәләп уяткан чакта ул әүвәл әле берни аңламый торды. Ә тегеләр аның кулларына элмәк салдылар да пайтәхетнең иң әшәке «Шайтан бугазы» дип аталган зинданына илтәп ыргыттылар. Таң атканда зиндан читлекләре инде йөзәрләгән «карлыгач» белән шыплап тулды.

Мөхәммәтгали зинданның башкалардан аерым, имән бүрәнәләр белән ныгытылган кысан читлегендә тотыла иде. Ләкин зиндан сакчылары да тоташ залимнәрдән генә тормый икән, алар арасында гыйсъян хәзрәткә хәерхәһ кешеләр табылмый калмады. «Карлыгач»ларның әсир кылынуы турындагы хәбәрне шулар хәзрәт колагына китереп ирештерде. Бичара «карлыгачлар»ы өчен сызлану-көюдән Мөхәммәтгали зиндан идәнә сыгылып төште. Әлбәттә, ханга кем барып сатканын ул инде күптән аңлап алган һәм кабынырга да өлгермәгән учакның харап булуына фәкәт үзен генә гаепләп битәрләп, өзгәләп иде. Ышанычсыз кешедән, исеп үткән җил яхшы, ди. Икейөзле Кылыч каршында мунчага кергән килең шикелле бөтенләй чишенеп ташлап ул үзе, мокрыт, бик нык ялгышты. Акыллы кеше уйлап бетергәнче, монафикъ илә икейөзле бәндә өчәр кабат тешли. Менә, сабакташы, дустаны саналып йөргән сатлык Кылыч та аны елан сымак чакты. Мөхәммәтгали үзе җәлләд балтасы астына ятарга яки дар агачына менәргә дә әзер, ичмаса «карлыгач»ларны җәза-михнәтләрдән йолып калырга насып булса иде.

Зинданның зәһәрдән-зәһәр камчылар, тимер кыскычлар, шөшлө-безләр белән шыплап тутырылган таш бер бүлмәсенә кара төн уртасында Сәлим хан үзе килде. Мөхәммәтгали белән икесен шул бүлмәдә япа-ялгыз калдырдылар. Тәүге сүзне, әлбәттә, таждар үзе катты:

— Әжәле җиткән карга бөркет илә шаярыр, ди. Элгәре елларда тинтәк бабаң илә атаң фетнә кузгатып әжәл тапкан иде. Син кабахка ни җитмәде инде?

Кул-аякларына зынҗыр салынса да, Мөхәммәтгали башын текә тотып сөйләште.

— Бичара бәндә тәнәһә килеп кадалган талпан туену-чик белмәс, бүкәй тикле булып, шартлаганчы канны суырыр. Син

дә әнә шул талпаннан бер дә кайтыш түгел. Ябай халыкны ничәмә-ничә еллар буге савасың, кулыңнан килсә, син аны карышуны белмәс сарык көтүе хәленә куеп, әле кыш көне дә йонын кыркыр иден. Мәгәр, Ходайга мең шөкер, ябай халык сарык көтүе кеби дәшми тормый. Бүген яралы булса да, мотлака, ул — тездә яшәүдән чирканган мәгърур баһадирдыр. Иншалла, халык савыгыр вә бирән таждарны үз сыртыннан чәнчелдерми калмас.

Сәлим хан күкрәгендә ачу-ярсу давылы кузгалды, тавышы калтыранып чыга башлады.

— Син юкка гына көндез йолдыз күрергә ниятлисең, кабих. Синдәй этләр өргәннән генә күк йөзендә ай да, йолдызлар да сүнми. Өстәвенә, мин дә юньсез бозавы сөзгәндә ирек биреп торган юаш сыер булмам. Бер саламга ут капса, бөтен кибәнең яна. Син дә яшерен фирка төзеп бөтен мәмләкәттә янгынга тиң фетнә куптарырга жыенгансың. Мәгәр сиңа шайтан уты илә хозурлану бәхетләре һич тәтемәс! Еланның койрыгын түгел, башын өзәләр. Мин дә әүвәл син ата фетнәчене җәлләд балтасы астына озатам, аннары инде барча мөридеңне дарга тотып асам!

Соңгы сүзләр куырып алды, ахры. Мөхәммәтгали ак кәфенлек кебек агарынды, шулай да мескенләну-түбәсенүне белми жавап бирде:

— Башлап кычкырган әтәчне, гадәттә, козгыннар тотып ашый. Мин инкыйлаб ясарга жыенып йөргән бәндә, ихтимал, миңа җәлләд балтасы тиештер, монысы аңлашыла. Мәгәр сыңар черки эчкән кан өчен бер мең чебен артыннан куа чыкмыйлар бит. Мин ялган вәгъдә биреп яки көчләп фиркагә керткән гөнаһсыз инсаннарның нинди гаебе бар? Аларның берсе дә үзен кан вә гөнаһ илә таплап өлгермәде. Бер гаепсезне асканчы, ун гаеплене акла, дип өйрәтә түгелме соң безне Коръән хәдисләре? Шулай икән, насыйп иткән җәза-казаны да мин ялгыз көе кичерергә тиеш.

Мөхәммәтгалинең йомшак ягын Сәлим хан, әлбәттә инде, бик тиз тоеп өлгерде һәм кансыз җәлләд сыман һаман саен шул яралы төшкә типкәләде.

— Күсәк күтәрәп килгән дошманыңны бүрек салып сәлам-лиләрмени? Ю-у-у-к, хәзрәт-хәшәрәт! Бүрене кызганган тинтәк хужа сарыксыз кала ул. Ә бер кечкенә таш аттың исә, олы өер карга курка. Бөтә мәмләкәткә олы сабак булыр. Мин биш йөз угрыны да дарга озаттырам! Биш йөзен дә!

Әче каһкаһә, усал тантана белән яңгыраган кыргый тавыш-

тан соң Мөхәммәтгали әүвәл сынып төште, сүзләре ярым пышылдаган сыман ишетелде.

— Эт намазы ишетелсә, күктән ит явар иде, дигәннәре хактыр инде. Хан колагы мәрмәр дивар кеби, аны борчак атып йә ялварып кына барыбер тишеп булмый. Мәгәр...— Мөхәммәтгалинең тавышы кинәт затлы корыч сыман яңгырап-зыңлап китте.— Мәгәр елгаларны ансат буып була, ә халыкның авызын ябып булмый бит ул, сукыр хания!..

Мөхәммәтгалигә алга таба сүз әйтергә ирек куймадылар. Сәлим хан ниндидер күзгә күренмәс жепне тартып әмер бирде, күрәсең. Таш зинданга әзмәвердәй буйлы өч-дүрт жәллад юлбарыс сыман ыргылып керде дә шуларның кылый күзлесе Мөхәммәтгалинең муенына күсәк белән орды. Тоткын хәзрәт шул мизгелдә упкын төбенә очса да, барыбер, иреннәре арасыннан бер сүз яңгырап калды:

— Сукыр хания!

5

Ничәнчедер көннән соң биш йөз «карлыгач»ны чыбыркылап куа-куа Биләр читендәге уйсулыкка чыгарып бастырдылар. Уйсулык төрле яктан курсыбай газиләре белән уратып алынган һәм шушында ук, икенче як ярда, зынжырларга уратылган тагын өч мең кешелек яңа бер тоткыннар төркеме үзенә хөкем-жәза көтеп тора иде. Килеш-килбәтләренә күз ташлагач әллә ни баш ватарлык жирлек тә калмады. Болар — болгарлар кулына әсирлеккә төшкән рус ушкуйлары, Мәртүбә вилаятеннән кайтып өлгергән Гази-Морат гаскәре аларның исерек нөгәрен Ага-Базар иңкүлегендә тар-мар иткән икән. Әсирлеккә эләккән өч меңнән артык ушкуйны шушы үзәнлеккә куып китергәннәр дә хәзер инде аларны Сәлим хан, сәрдәр Гази-Морат, кала бәкләре Лачын Хисами, Гази-Бәрәж, Тургай белән Уразай батырлар үзара бүлешергә тиеш икән. Бу кадәресе яңадан, уйсулык читендә Сәлим хан үзе пәйда булганнан соң гына ачыкланды.

Ул яраннары, вәзирләре белән Шәрәкь капкасы аша яланга килеп чыкты. Аның ияр астындагы алмачуар айгырның инде күптән дала, ирек күргәнә юк иде, ахры. Күтәртмә күпер өстеннән дөңгердәп чыгуга вәкарь айгыр әле уңга-сулга ыргылып, әле алгы аякларын сикертеп уйнаклады. Сәлим хан, әлбәттә, ат күрмәгән кеше түгел иде. Алмачуар айгырына тузынырга ирек бирсә дә, иярдә ул коеп куйган сын шикелле селкенмичә дә

утирды, йөзөндө канәгать елмаю чаткылары гына балкып торды.

Хан өстенә алтын жепләр белән нәкышләп чигелгән озын жилән кигән. Биләндә ике уч белән дә каплап бетермәслек алтын аел куелган киң һәм затлы каеш. Баш түбәсенә мәржән ташлар, нәфис каурийлар белән бизәлгән ап-ак чалма элгән. Төс-кыяфәтенә караганда, ханның кәефе бүген күктәге йолдызны эләктергән кешенекә сыман күтәрәнке, дөньясы түгәрәк иде.

Башта ул, газиләр чылбырыннан бер як читтә жыелып, үзен көткән сәрдәрне, кала бәкләрен күз чалымына да китереп тормыйча, әсир ушкуйлар төркеме янына юыртып үтте. Әле һаман да сикереп уйнаклаган айгырны тезгеннәрен тартып баса төшкәч, әллә ни озак сузмады, борнайланып тегеләргә дәште.

— Чит мәмләкәт авыл-калаларын таларга, жимерергә килгән өчен сезне үлем жәзасы көтә. Мөгаен, һичбер угърыгызның да күңелендә ошбу юнәлештә икеләнү юктыр. Шулай да, әгәрәнки вәли таждар түбәнчелек илә шәфкәтьлелек күрсәтеп, үлем жәзасыннан азат итсә, киләчәктә аның тугры коллары булырга ризамы сез?

Сөөнечләреннән дәръядагы дулкын шикелле уйнаклый башлаган төркемдәге әсирләр берсен-берсе уздырып кычкырышты.

— Риза, риза, хания! Без, һичшиксез, риза!

Сәлим хан хәзер инде, иярәндә вәкарь сикергәләп, гыйсьянчы «карлыгач»лар төркеме янына юнәлде. Милләттәшләренә каршына килеп баскач, байтак вакыт буге эндәшмәде. Беркадәр кысыла төшкән керфекләре арасыннан мәсхәрәлә караш ташлый-ташлый һаман утта яндырды тегеләрне, һаман газаплалды.

— Ә сез болачыларга гомер бүләк итсәм, сез минем хәер-хаһлыгымны кабул итәр идегез микән? — дип, ниһаять, канкаһәле тавыш белән Сәлим хан телгә килде.

Йөзләре, тәннәре кара көйгән тоткыннар чылбырыннан Мөхәммәтгали берникадәр алга таба аерылып чыкты. Һәммәсе өчен жавапны шул тотты.

— Әгәрәнки синең «олуг шәфкәтьлелегеңне» кабул кылсак, без үзебезне — гөнаһлы, ә сине изге зат, дип таныган булыр идек. Иллә дә мәгәр син — залим хан, ә без — гадел хәят илә ихтилал бәрабәренә яуга чыккан вә ябай халык хәтерәндә гомер буге изге булып калачак керсез инсаннарбыз. Корыч сынар, әмма бөгелмәстер. Юк, без синең мәкер илә тулы бүләгеңне

кабул кыла алмыйбыз, залим таждар. Хан кубызына биеп яшәгәнче, кол хәлендә елмаеп шәһит китү күпкә хәерлерәк.

Сәлим ханның муены, яңаклары борчак белән чүкегәндәй кызарып һәм тимгелләнеп чыкты, йөзеннән нур качты. Тагын бер-ике минут шул рәвешчә узса, мөгаен, Сәлим хан үзенң курсыбаена «карлыгач»лар өстенә ташланырга, аларны изәргә сытарга әмер биреп өлгергән булыр иде. Ләкин менә шул арада хан янына Гази-Бәрәж белән элеккечә кап-кара жилән башлыкка төрөнгән Лачын Хисами килеп житте. Һичнинди икеләнү-буйсыну белмәс утлы карашы белән текәлеп, Хисами сүз башлады:

— Болгарларны рус кенәзләре, ушкуйлар, житмәсә, шәрәкь яклап килеп карлуклар, аймыklar кырганы да инде хәттин ашкан. Шуларга өстәлеп син, бөөкләрнең бөөге булган вәли хан да, үз колларыңның канын коймасаң, аларга гомер бүләк итсәң иде.

— Мин биш йөз гыйсьянчыга үлем жәзасы бирү хакында фәрман тараттым бит. Вәли хания фәрманы — аның анты да лабаса, шуны аңлайсызмы? — дип Сәлим хан, бер көтү тавыкны берүзе «туендырып» торган әтәч сыман, яман курайса да, Лачын Хисами жавапны бик тиз уйлап тапты.

— Ә синең фәрманыңа каршы килгән һичбер инсан юк бит. Әнә тегендә тезелешеп торган өч меңнән артык ушкуйның беренче биш йөзе синең өлешенә тигән әсирләрдер. Алар — синең колларың, мин алар турында әйтмим. Мәгәр шул ук өч мең эчендә мин хужа булачак янә биш йөз тоткын да бар бит әле. Менә шуларны мин сиңа бүләк итәм. Ул угъры-ушкуйлар илә ни кыласың, анысы инде синең ихтыярың.

Үзен мәңге тоттырмас һәм асыл күңелен һичкемгә дә ачмас өрәк сыман йөргән Лачын Хисамидан курку-шөлләү хисе Сәлим ханга әле унбер-унике ел элек үк сеңеп калган иде. Инде хәзер Хисами янәшәсенә таштай салкын йөзле Гази-Бәрәж дә килеп баскач, таж иясенең күңеленә тагын да зәһәррәк очкын кереп инде. Юк, иске чалгы йөзе сыман мең кат чарланган-игәүләнгән бу ике бәкнең сүзен инкарь итәргә, аларга битараф калырга һич ярамый иде. Ләкин таж иясә, ил башлыгы үзен юаш, күндәм холыклы, теләсә кем кубызына бии торган үшән мокрыт итеп тә танытырга тиеш түгел. Әлегә бәкләрнең дә, шул ук гыйсьянчылар, уйсулыктагы ушкуйлар, аларны уратып баскан газиләрнең дә — һәммәсенең өнен алырга, бөтен мәмләкәтне өркетергә кирәк!..

Бер-ике минуттан соң Сәлим ханнан курсыбай башлыгы

Атбасар тарафына жилдәй очып ялгыз жайдак узды. Янә ике-өч минут үтүгә курсыбайдагы яллы кыпчаклардан, башкортлардан торган меңлек гаскәре ушкуйларның биш йөз кешелек нөгәрен калганнарыннан аерып ала башлады. Ични аңышмаган биш йөз ушкуй чирәм дала ягына да чыгып өлгермәде, курсыбай жәлладлары, бер көтү бәбкә-чебешне буарга ташланган тилгән өере сыман, бичара әсирләр өстенә ябырылды. Ушкуйларның кул-аяклары гына богауланып калмаган, алар әле унар-унар итеп бер-берсенә бәйләнгәннәр, качып китү яки каршылык күрсәтү турында уйлавы да мөмкин түгел иде. Курсыбайныкылар аларны утын әрдәнәсе урынына изде, тураклады. Ялан өстендә зынжырларга эләккән кылыч тавышлары һәм әсирләрнең өзгәләнеп, ачыргаланып кычкырган әжәл авазлары гына яңгырап торды.

— Жәллад!

— Залим!

— Кассап!

Әлегә әжәл туен күзәтеп торган Мөхәммәтгали беренче минутта ук балбал шикелле тораташтай калган, ә дала өстендә биш йөз ушкуйның тавышы тынган чакта аның сагыздай кап-кара чәчләре бәс белән каплангандай чаларып чыккан иде...

Шул көнне үк кичен мөнадилар Сәлим ханның яңа фәрманын пайтәхет урамнары буйлап кычкыра-кычкыра игълан итеп йөрде:

— Биш йөз гыйсьянчының һәммәсен дә чит мәмләкәт базарларында кол итеп сатарга!

— Фетнә башлыгы Мөхәммәтгали хәзрәтне Алабуга урынындагы «Шайтан каласы»на илтәп, манара диварларына зынжырлап куярга!..

Икенче көнне «Шайтан бугазы» зинданы каршындагы ачык мәйданга халык иртә танда ук һәм күп булып жыелды. Зиндан жәлладлары юри вакыт сузды, алар халыкның сабырлык жуеп таралуына өметләнә иде, күрәсең. Ләкин язгы кар суларын үз эченә тартып жыйган уйсулык шикелле, зиндан мәйданы да халык белән торган саен ныграк тула барды. Күл суын урлап качучы ерганак йә инеш күренмәде.

Ниһаять, өйләдән соң авыр зынжырларга уралган Мөхәммәтгалине иске генә бер олау үрәчәләре өстенә чыгарып утыртылар. Олауны баштанаяк кораллы усал жайдаклар чылбыры уратып алды. Шул чылбыр аша булса да, халык үз күңелендәге әрнү-газапларны әйтеп калырга ашыкты.

— Олуг кеше югалса, бөтен өй эче буп-буш кала бит ул. Без дә синсез ятим бала кеби интегербез, Гали.

— «Шайтан каласы»на бикләп куйгач, Сәлим хан сине халык онытыр, дип хыяллана бугай. Ай-һай! Ертык иләк белән генә Айны каплап булмый. Иншалла, синең якты нурың зинданнарны да ерып чыгар әле.

— Халык күтәргән кешене жиргә ташлау авыр ул. Безнең тәрәзәләргә дә кояш карамый калмас.

Инде мәйданнан чыгып барган чакта Мөхәммәтгали үзен озатып калучыларга ныклы тавыш белән мөрәжғәгать итте:

— Бүгенгә тикле мин жиһанда барча илдәшләрем өчен Мөхәммәтгали атлы борадәр-дуст идем. Ә залим хан, гадел хәят дигән изге кәгъбәм өчен тоткын кылып, гайре «олылагач», Давыт бабам төсле мин дә үземә «Кол» лякабен алам. Алга таба мин һәммәгез өчен дә Кол-Гали атлы чордаш кына булырмын. Кол-Гали! Онытмагыз шуны.

Егерме өченче бәйләм

1

Тимучин кыят-нирунлыларның унөч мең тирмәсен, көтү-көтү малын атаулы туганы Жәмуга нойон хужа булган далаларга илтөп житкөргәндә жиһанда инде кыш уртасы хөкем сөрә иде. Чирәмлек жирләренең байтак өлешен каты боз элпәсе каплап киткәнгә күрә мал-туар йөртердәй уйсулык-инкүлекләр мәйданы шактый кимесә дә, чатжиратлар аларны киң күңеллек, жылы кочак һәм якты йөз күрсәтеп каршы алды. Тирмәләр тезәрдәй, мал-туар туплардай кышлау жирләренә дә шундук бүлөп бирделәр.

Ә Жәмуга белән Тимучин исә тагын бергә, бу юлы һичнинди яу-фәлән булмаган тыныч чакта килеп кушылуга аеруча канәгать, алар икесе тиң үзләре кичергән шатлык-сөөнечне яшерергә жыенмыйлар иде. Көндезләре әле ауга йөрөп, әле кабиләләре турында кайгырту белән үтсә, кышкы кич һәм төннәр шәфәкъ вакытындагы күлөгәдәй озын; атаулы туганнар аларны күбесенчә жылы гәпләшү яки төрледән-төрле бәхәс эчендә янып уздырдылар. Мондый әңгәмә-бәхәсләр торган саен ялкынлырак, кызурак төс ала башлады һәм кайчакларда хәтта жиңелчә чәкәләшүгә тикле үсеп житкәләде.

— Барча магул кабиләләрен бер йодрык итеп тупларга

жыенабыз икән, иң элек, без гади халыкны — карачуны үз ягыбызга аударырга тиеш,— дип, Жәмуга нойон һәрчак түбән катламны яклай торган булды.— Кара магулның ертык тирмәсеннән, агач арбасыннан, дүрт-биш елки вә куйларыннан кала байлыгы юк аның. Шуңа күрә алар хыянәтне белми, хужаларына карата тугры жанлы була. Әмер бирсә, ул хужасы өчен утка-суга керә. Ә менә бәкләр, сәүдәгәрләр, байлык туплап алган һөнәр осталары, меңбашлары — кыскасы, аксөякләр — жил кайсы тарафка иссә шуның уңаена бөгелүне, яраклашуны гына белә. Менә шул сәбәпле алар, күбесенчә, фәкать көчле бәк йә нойон канаты астына сыену җаен эзли. Бу хужасын яңа көч килеп сыта икән, ул инде иртәгә үк тегесе ягына ава, аның итәкләрен-итеген үбә башлай. Аксөякләргә һичбер ышаныч юк, алар без таянырдай нигез була алмый.

— Юк инде, Жәмуга чәчән, бик нык ялгышасың,— дип, Тимучин аңа кабат-кабат каршы төшеп килде.— Атны йөгән илә идарә итәләр, камчы илә куалыйлар булыр. Көтүләргә кирәк якка борыр өчен бер чабан да җитә. Бүре, жәйрән, елки көтүләрендә дә мәңге-мәңге сыңар ата бүре, сыңар тәкә яки сыңар айгыр гына башлык булып йөри, калганнары исә шуларга буйсына. Инде хәзер бөтенләе белән капма-каршы яктан килеп күз атыйк. Чабан булган бәндә хәлдән тая йә булмаса чирләп егыла икән, көтүдәге маллар шундук таралып бетә дә барс-бүреләргә ризык була. Ата бүрене яисә баш тәкәне ук очына алсаң, калганнары шундук куркып кача. Инде аңлайсың булыр, бөтен нәрсә идарәдән тора. Шулай икән, магулларны бергә җыйнаган чакта да иң яхшысы — дилбегә-йөгәннәр, ягъни бәк вә нойоннар илә эш итү. Аксөякләргә үз ягына түндерәсең икән, карачу ул, бичара, сукуыр көчек сыман аңа иярәп килә, хужасыннан калмый.

Жәмуга чигенү белми.

— Бүре, елки-жәйрән дөньясындагы хәлләр бөтенләй икенче ул, бу хакта бәхәсләшмим. Мәгәр карачу — томана сарык түгел. Ул үзе теләгән, үзе сайлаган хакимгә буйсынырга тиеш. Шуңа күрә мин бит хан вә хакимнәргә сайлап кую яклы. Карачуга аны көч илә буйсындырган, изгән-сыткан явыз хаким түгел, ә осталыгына, абруена карап үзе сайлаган хан күпкә кадерлерәк. Менә шул сәбәпле карачуларга булачак хан сайлау, магул халкының киләчәк язмышын хәл итү чорында бәк вә нойоннар, меңбашлары вә башка аксөякләр илә бер үк дәрәжәдә хокук бирү кирәк. Камчы гына күрсәтеп йә гел өркетеп торсаң, бер генә чаптарга да ит вә жегәр иңми. Атны

Һәрвакыт солы, арпа илә ипкә-сапка китерәләр булыр. Ә аннары мин әле ханнарны гына түгел, бәлки, бәк вә нойоннарны да сайлап кую яклы. Кабиләләр өстеннән идарә итүне бер кан булган өчен генә атадан — улга, улдан оныкка күчереп бару Тәңре үзе кушкан, дәрәс гамәлмени? Ә бәлки, кабиләләрдә синнән-миннән дә сәләтләрәк, остарак, елгыррак юлбашчылар бардыр?

— Һе, кызык кеше син, Жәмуга борадәр,— дип, андый сүзләрдән соң Тимучин һәрвакыт ярсу этәч сыман кабынуын белде.— Менә, минем атай бөртекләп чүпли-чүпли үзенә кул астына кырык меңгә якын тирмә жыйган иде. Нәрсә, тотсын да көннәрдән-беркөнне ул гомер буе өйгән тырышлык-хәзинәсен алабутадан әремне дә аера белмәгән карачуга бүләк итсенмени? Өстәвенә, шушы тиклем көчне туплау өчен бармакка-бармак та сугып карамаган карачу мондый бүләкнең кадерен белә, аның асылын бәяли димени? Ул карачу, мокрыт, андый бүләкне иртәгә үк суга салачак, таратып бетерәчәк бит. Юк инде, Жәмуга борадәр. Ул ханнар тәхетә дә элгәрерәк елларда тиккә генә Көрән Бүредән — Бүрежигәнгә, Кабул бабамыздан Котул хакимгә күчеп килмәгәндер. Бер кан, бер нәсел дәвамы булганга күрә алар хакимлекнең кадерен дә белгән, үзләренең яулары, батырлыклары илә магул ыруын да дан-шөһрәткә күмгән. Безгә менә шул Кабул-Котул оныкларының берсен хан тәхетәнә кайтарырга кирәк. Монда инде томана карачуның бер кысылышы да юк. Ул, миңа калса, тик кабилә бәкләре, нойоннар вә баһадирлар эше...

Моның ише бетмәс-төкәнмәс бәхәс-дәгъваларның барыбер кайчан да булса бер очы табылырга, чишелергә тиеш иде инде. Ә ул атаулы ике туган өчен һич тә көтмәгәндә килеп чыкты.

Кыят, нирун кабиләләре арасында Тимучинның ерак бабалары булган Байшоңкар сунарчы, Томавыл мәргән, Бәртән баһадир, Кабул ханны әллә никадәрле хатирәләр белән искә алу, шуларга бәйле рәвештә үзләренең бүгенгә хакимнәренә мәдхия уку кебек чәй-мәжлестәр инде күптән тамыр жәйгән иде. Меңбашлары, сәүдәгәр, һөнәрчеләр Тимучин тирмәсенә ашка жыелама, әллә аларны башка бер аксөяк үз учагы янына чакырамы — әңгәмә-жырулар гел бер тирәдәрәк әйләнә торган булды. Элек магул халкының батыр вә шөһрәтле хакимнәре булган. Хәзер дә халык арасында юлбашчы табылырга һәм ул барча магул кабиләләрен бер ояга берләштерергә тиеш. Алар бүген Тимучиннан да кыюрак вә лаеклырак баһадирны белми.

Фэкать Тимучин тэкъдиренэ генэ магул халкын бергэ туплау бурычы язган һәм ул гына юлбашчы булырга кулай, лаек батыр.

Әйе, Котул хан вафатыннан соң юлбашчысыз калганнан бирле, утыз ел буена, иң ярлы карачу да магулларның бер гаилә булып яшәгән чорын сагынып сыкрана, бүген кабиләләренң үзара яу йөрөп бер-берен кырганы өчен йөрәге белән әрни һәм ул инде далада сыңар яңгыр тамчысына сусаган гөл кебек яңа хаким, яңа әйдәүче табылуын көтеп тилмерә, яна, газаплана иде. Ә кыят-нирунлылар, әлбәттә инде, кичен ятса, иртән торса да, хыялларында яңа хаким итеп үзләренң бәген — Тимучинны күрдә. Нәкъ менә шуңадыр аларның барча мәдхия-жырулары газиз бәк колагына таба юнәлтелгән һәм, ни гажәп, алар Тимучинда горурлык, ышаныч, тәвәккәллек хисләрен артыра гына иде.

Жәмуга Тимучин тирәсенә кунак булып килгән бер мәжлестә соңгы араларда баһадирның якын ярдәмчесенә әверелгән Мохали-меңбашы әңгәмә тезгенен үз кулына алды һәм кыятларга тансык жайга-көйгә салды.

— Менә без соңгы яудагы олуг жиңүдән соң Жәмуга нойон илә Тимучин баһадир тантана иткән үзәнлектә утырабыз инде. Магулларның соңгы хакиме — Котул хан да кырык-илле еллар элек үзе яулаган жиңүләр хөрмәтенә энә теге зирек, артыш агачлары ышыгында байтак туй үткәргән. Мәгәр утыз ел элек кара татар ыруы изеп киткән дә магулларның бердәмлегекүәте әрдәнәләр өеме сыман жимерелгән шул. Әмма Мәңгелек Күк Тәңре үзе өчен газиз булган магул халкын барыбер ташламаган. Ул жиһанга безнең кабиләләремезне кабат үз туграсы янына тупларлык, халкын данга күмә-күмә олуг хан булырлык, дошманнарын изеп таркатырдай батыр бүләк иткән. Ул — Тимучин. Тик ул гына магул ыруына хан булырга хаклы. Мин, Мәңгелек Күк Тәңре илә гомер бакый бәйләнештә яши, аның сүзләреннән чыкмый торган Мохали-меңбашы, Тимучин баһадирның тәкъдирен-киләчәген менә шулай күрәм. Әйдә, хан тәхетенә мен дә, жиһанга хужа бул, шанлы Тимучин батыр...

Кыят-нирунлылар өчен үтә тансык, сары майдай күңелгә ятышлы булса да, чатжиратларны һәм, аеруча, аларның бәген кимсетә, гарьләндерә торган чәнечкеле сүзләр иде бу. Шуңа күрә аларны тыңлап бетерүгә Жәмуга бәк урыныннан капылт сикереп торды. Ишекне бусагасы-төбө белән куптарырдай йолкып тышка томырылды. Артыннан Тимучин чыгып житкән

чакта Жәмуга инде ияргә атланып ята, йөзе-кыяфәте исә иске табак сыман изелгән һәм төссезләнгән иде.

— Сине монда хан итеп билгеләгәннәр икән, ә мин белмәдем дә,— дип тезеп китте ул, тешләрен яман каты, усал шыгырдатып.— Бездәй фәкыйрьләргә олуг хан илә бер тирмәдә, алай гына да түгел, хәтта бер далада утыру килешмәстер. Шуңа күрә мин карачуларым илә ошбу Балакош үзәнлеген бүген үк ташлап китәм.

Тимучин аны тынычландырырга тырышып караса да, Жәмуга бирешмәде. Ә артыш куаклары эченә кереп югалыр алдыннан, артына борылып, соңгы сүзен ыргытты.

— Тирмәләреңне жый да бу тирәдән ычкын! Сиңа шулай хәерлерәк булыр.

2

Шул елдагы жәйдә Тимучин әле тагын, чин министры Чен-Сян үтенече буенча Шәрекъ ягына барып, андагы солонг кабиләләрен* дә пыр туздырып, әллә ничаклы ганимәт һәм кол жыеп кайтты. Бөркет сыман һаман-һаман ныграк канат жилпеп, югарыга күтәрелә барган баһадирның даны магул далалары буйлап торган саен тизрәк жәелә иде. Көз кәргәндә Тимучин туграсы тирәли тезелеп баскан тирмәләрнең саны инде егерме меңгә житте. Башка бәкләр канаты астында бу кадәрле көч юк, Тимучин хәзер магул кабиләләре арасында иң куәтле һәм иң хәтәр арысланга әверелгән иде.

«Адам баласының бәхет капусы бер ачылса, аның кулына алган туфрагы да алтын була», дигән сүзләр хактыр инде. Жиһанда янә әбиләр чуагы канат ярган гына иде, үзенә барча яраннарын, шулар белән бергә азамат яугирләр буларак дан алган урут һәм мангыт кабиләсендәге меңәрләгән жайдаклары да ияртеп Балдак-Дала үзәнлегенә Алтын бәк килеп керде. Үзен дә кимсетмәде, артык сүз дә куертып тормады ул. Килүенең сәбәбен сүнөп баручы кисәү сыман кыска гына итеп, тиз аңлатып бирде.

— Юлда адашкан сәйях далада унлап учак күрсә дә, шуларның яктырагы, көчләргә янына бара. Чөнки якты учакның казаны да, гадәттә, олырак вә калжалырак була. Нә үкенеч, магул даласында бүген син элдергән уттан да яктырак вә

*Солонг кабиләләре — хәзерге корейлылар.

көчлөрөк кенә түгел, хәтта үз янына ымсындыра алырлык бүтән учак юк.

«Син үзеңнең бертуган эшеләрең — Кучар вә Сачә бәкләр илә ниндидер майлы калжаны бүләшә алмагансың. Йә булмаса татар, найман, мәркет тарафыннан берәр нинди хәтәр сизгәнсең дә туганнарыңны ташлап качкансың», — дип, Тимучинның ярсып-мәсхәрәләп аңа кычкырасы килде, әмма түзде. Чөнки Алтын бәк — магулларның соңгы хакиме Котул ханның улы, ә мондый көрәштәшнәң үзенә никадәрле абруй китерәчәген һәм нинди куәтле терәк булачагын Тимучин, әлбәттә, яхшы аңлый иде. Мәржән-якут нуры бөркегән бәхет кошын эләктерүгә тиң булган мондый уңайлы форсатны ул фәкать үз файдасына жигәргә исәпләде һәм тирмәсенә бертуган эшеләре Билгүтай белән Хасар-мәргәнне ашыгыч чакыртып алды. Тимучинның карашы, гомер булмаганча, берөзлексез очкын чәчеп тора, йөзе кырыс һәм тәвәккәл иде.

— Кылган сыман анда-монда сибелгән магул кабиләләрен бер учмага жыяр вакыт килеп житте. Бүген далада Ясүгәйнәкеләрдән дә куәтле вә дәһшәтләрәк бүтән кабилә юк. — Тимучин инде шактый шомарган нотыкчы иде, сукмактагы сикәлтәләренә оста сикереп үтте. Ә тавышы тамак төбеннән үк зыңлап, вәкарь чыкты. — Тимерне кызу чагында сугып калу кирәк. Менә шул сәбәпле мин сезнең икегезне атайның эшеләре, безнең гамужә агайлар Дәритай, Тайчу вә Канун бәкләр тарафына озатырга булдым. Кичекмәстән юлга чыгыгыз да заманында безне, ятимнәрне, ташлап качкан ул сатлыклар илә бил бөкмичә, горур сөйләшегез. Балдак-Далага кайтып баш исәләр, мин аларны кичерергә әзер. Иллә мәгәр тез чүкмиләр икән, алар соңыннан фәкать үзләренә генә үпкәләсен. Андый сатлыкларның билен сугып сындыру, жиргә салып таптау — берни тормый. Ә көчленә вә жиңү яулаганны һичбер вакыт хөкемгә тартмыйлар. Гамужә агайларга шуны аңлатыгыз. Ахырда үкенерлек вә еларлык булмасыннар...

Билгүтай белән Хасар унбиш-егерме көн эчендә кире әйләнеп кайтты. Кыяфәтләре шат һәм кояшлы иде.

— Гамужә бәкләрнең өчесе дә сиңа буйсыну белдерә, гафу үтенә, абый. Беренче кар төшкәнче үк алар барча-барча күремнәре илә сиңең канатыңа кайтып сыеначак.

Тимучин-хаким эшеләренә шундук яңа фәрман житкерде.

— Сизгә ял итәргә туры килми инде, борадәрләр. Ятып торган дөянең авызына үлән үзе кермәс. Мин сезне хәзер Котул ханның угыллары Кучар илә Сачә бәкләр хозурына

юллым. Үзегез илә биш мең жайдак алыгыз. Борнай бәкләр бүген көчнөң кем ягында икәнлеген тоярлык вә камыш сабагыдай сынарлык та булсын. Мәгәр боларга безнөң асыл максатыбызны ачып салмагыз, аны гаурәт жир шикелле яшереп сөйләшегез. Менә Дәритай, Тайчу, Канун вә Тимучин бәкләр барча кабилә башлыкларын корылтайга дәшә, алар анда Алтын бәкне магул ыруының яңа хакиме итеп куярга жыеналар бугай, дигән булыгыз. Тегеләрнөң астына су йөгәрсен, икесе тиң аш-йокысыз калсын. Мәгәр аларга иснәнү вә төрле якка чапкын юллау өчен бик күп көннәр бирү ярамастыр. Шуңа күрә корылтай беренче кар төшүгә үк жыела, диегез. Һәр икесе юлда узыша-узыша килеп житәрлек булсын...

Тимучин әле үткән кышта гына үзенөң атаулы борадәре булып саналган, әмма язын инде аны жәйләвеннән куган Жәмуга бәк янына да чапкыннар жибәреп карады. Ләкин илче-сәйях бәгырьгә шырпы сыман кадалырдай жавап алып кайтты.

— Тимучин үзен бөтен магул ыруын сөзәрдәй үгез кеби күреп юкка хыяллана. Ул — гап-гади бер мүкләк, Мәңгелек Күк Тәңре аңа мөгез бирмәгән шул. Магул бәкләре вә нойоннары арасында аның эчәгеләрен сөзеп агызырдай Жәмуга бар әле. Вакыт житкәч менә шул Жәмуга карачулар сайлап куйган бөөк хан булачак, магулларның бөтен кабиләсе фәкәть аңа гына буйсыначак...

Тимучинга тешләрен шыгырдатып түзәргә һәм көтәргә генә калды.

3

Беренче кар ятуга Балдак-Дала үзәнлеге меңәрләгән тирмә белән тулды. Онон ярлары буйлап, нигездә, алты кабилә — кыят, нирун, урут, жүржән, мангыт, исут күремнәре тезелеп баскан иде. Ни гажәп, Тимучин чакыруы буенча жыелган бәкләрнөң дә саны алты килеп чыкты. Дәритай, Тайчу, Канун бәкләр Ясүгәйнекеләр булып саналса, каршы як — Котул хан-ныкылар да өч һәм ул Алтын, Кучар, Сачә бәкләрнөң корылтайда нинди мөгез китереп чыгарасын күзаллау нык караңгы, ифрат авыр иде. Тимучин мондый халәтне көянтәле үлчәү белән чагыштырды һәм аны үзенөң файдасына аудару өчен кулай гер булырдай яңа кунакларга өметләнде. Үзәнлек өстенә инде кар да байтак ятты, ләкин тайжут, чатжират, уранхай кабиләләреннән бәкләр, эре сәүдәгәрләр генә түгел, һич югы меңбашлар, һөнәр осталары булса да килеп өстәлмәде.

Алдан килешенгән көнне Балдак-Дала янындагы Бүрехан тавы итәгенә алты кабиләнең дә күрем башлыклары, базар тотучылар, һөнәрчеләр, сәрдәрләр, йөзбашлар, кам-шаманнар — кыскасы, барча аксөяк катлам вәкилләре тезелешеп утырды. Учак-казаннар тирәли жәелгән түгәрәкнең бер ягында Дәри-тай, Тайчу, Канун, ә капма-каршы якта Котул ханның уллары урын алды. Билгүтай, Хасар, Сүбүдәй, Жәбә, Бавырчы, Жәлмә, Мохали, Жучи, Чагатай һәм башка абруй ияләре — һәммәсе дә монда, фәкать йорт хужасы үзе, Тимучин баһадир гына һаман күренми иде. Ул бөтенләй дә көтелмәгән яктан — Бүрехан тавы өстеннән Мәңгелек Күк Тәңрененң үзе тарафыннан фатиха алып төшүче серле-олуг пәйгамбәр кыяфәтендә пәйда булды. Тимучин кулларына тугыз койрыклы өр-яңа әләм тоткан, магулларның андыйны бөтенләй күргәне юк, житмәсә, баһадир үзе дә ак-караны күз чалымына да китереп карамыйча, вәкарь адымнар белән, түгәрәк тирәли тезелешкән кунаклар өстенә атлап килә иде. Кунаклар арасындагы сәүдәгәрләр, йөзбашлар, әлбәттә, урыннарыннан кубып Тимучин өчен юл ачарга мәжбүр булды. Калган аксөякләр исә аю биетүне күзәткән сыман сәер әләм тарафына текәлде.

Иң очына, түбәсенә, бер учма ат кылы тагылган, үзе тугыз чук-койрыктан хасил ап-ак әләм иде бу. Әләм уртасына канатларын зәһәр жилпеп очкан шоңкар сурәте төшерелгән, ул тырнакларына нәни бер кош аскан. Ә шоңкарның карашы-кыяфәте исә сурәттәге килеш тә очкын, аяусызлык, дәншәт бөркеп тора.

Тимучин шушы сәер әләмне түгәрәк мәйданның үзәгенә китереп кадады да берникадәр вакыт тилмерткәннән соң гына, ояда жим көткән кош балалары сыман үзенә текәлеп утырган кабилә вәкилләренә мөрәжәгать итте:

— И сез, магул халкының азамат яугирләре! Сез бөөк атамыз — Котул хан вафатыннан соң утыз ел буена тилгәннәрдән өркеп сибелешкән чебеш өере кеби төрле якка чәчелеп яшәдегез. Явыз татар, мәркет, ангыт ырулары шул дәвердә сезне һаман саен карчыга кеби чукуп, талап торды. Утыз ел эчендә нинди генә мәсхәрә вә жиңелү кичермәдегез. Инде менә магул кабиләләре дә өннәрендә ятып яраларын ялап тернәкләнгән үжәт бүре балалары кеби савыгып, көрәеп килә. Сез магул кабиләләрененң киләчәктә дә таралып вә япа-ялгыз көе хәят кыла алмасын, ниһаять, аңладыгыз. Иске бишмәт төсле таланган-өзгәләнгән кабиләләрне бер йодрыкка, бер ояга туплау нияте илә заманында Бүрежигән, Томавыл мәргән, Байшоңкар баба-

ларыгыз тирмә тоткан ошбу магул бишеге, магул учагы янына жыелдыгыз. Магул халкы бүген янә бөөк Кабул хан, азамат Котул хан кеби юлбашчылар пәйда булуын көтә. Жиһанда бал кортлары, бүреләр, елкылар да ана корттан, ата бүредән, баш айгырдан аеры яшәмидер. Безгә дә магул ыруы өчен бөөк ата, якты маяк, гаярь яклаучы булырдай олуг ханымызны сайлап куярга вакыт. Ошбу ният илә мин һәммәгезне корылтайга дәштем. Шаять, инде ятим балалар булып таралмамыз.

Шушы сүзләрдән соң Тимучин түгәрәк читенә юнәлде, үзенң агалары Дәритай, Тайчу, Канун бәкләр янәшәсендә урын алды. Бүрехан тау итәгенә тынлык, хәтта беркадәр шом инде. Үз-үзенә сүз-ук яңгыры жыярга теләк бердергән нотыкчылар әлегә күренмәде.

Мәңге салмыш йөрөп, үз вакытында өенә кайтуны белмичә хатынын тинтерәткән исерек ир сыман, көттереп-ялындырып кына, ниһаять, бер мәлне түгәрәк уртасына магул ыруының баш камы, заманында әле Котул ханның үзе белән бергә гомер иткән Муенлык би чыкты. Биленә, муенына, түшенә юлбарыс, аю, кабан, бүре, чуртан кебек ерткыч жәнлек-балыкларның тешләрен тезеп каеш-муенсалар аскан, яңакларына, ияге, маңгаена сары, зәңгәр, кара төстәге әллә нинди сурәтләр сызгалап бетергән бу ап-ак чәчле кам үзенң килеш-килбәте белән үк сискәндерә һәм һәркемне, мондагы иңкүлекне онытып, Тәңрегә якынаерга мәжбүр итә иде. Уртада янган учак тирәли сәер хәрәкәтләр ясап беркадәр әйләнсә дә, ул һичнәрсәне ырымлап-әфсенләп маташмады, шулай да түгәрәкне бик тиз иярләп алды.

— Мин бүген төнлә Мәңгелек Күк Тәңре сараена иңеп, анда Бүрежигән атамыздан алып Бәртән баһадирга тикле хәят сөргән ерак бабаларымызны күрдем. «Бүген магул ыруын житәкләргә кем лаеклы?» — дигән утлы сөаль биргәч, алар озын бауга тигездән-тигез тугыз божра элде дә шулар хозурына төбәп ук очырды. Яшендәй чатырдап вә ялтырап очкан ошбу укларның барчасы да бер жепкә тезелгән кеби әүвәл Котул хан божрасын әйләнәп узды, ә ахырда исә Ясүгәй оясына бөтереләп төште. Шанлы бабаларымыз сызган якты сукмак изге вә ачыктыр. Бабаларымыз безгә олуг ханны Ясүгәй баһадирның угыллары арасыннан күтәрергә боера.

— Юк, олуг кам, чаптарын типкәләгән жайдак кеби куалама әле, — дип шул чагында янә Тимучин сүз алды. — Бабаларымыз очырган ул яшендәй уклар әүвәл Котул хан тирмәсенә төбәп юл алган бит. Менә, хәзер без бирегә тупланган алты

кабилә исеменнән Котул ханның уртанчы угылы Кучар бәктән сорыйк. Син кырык-илле еллар элгәре бөтен магул халкын бер казан хозурында, бер түбә астында туплап тоткан шанлы хан угылыдыр. Ата-бабаларымызның изге, күркәм йоласы буенча, иң элгәре, тәхет сиңа тиеш. Әйдә, атаң калдырган тезгенне кулларыңа ал да магул халкының олуг ханы бул син.

Тимучин тарафыннан ясалган мондый сәер тәкъдим Котул ханныкыларга аяз көнне яшынәгән яшен сыман тәәсир итте бугай. Алар өч туган арасыннан кемне хан итеп күтәрү мөмкинлеген күз чалымына да китереп карамаган, бу хакта бөтенләй һичбер төрле фикер алышмаган иде. Кучар бәк исемен генә атап, өчесенәң тиң итәгенә утлы күмер ташлагач, Котул ханныкылар куырылып, исәңгерәп калды. Бер ата уллары булсалар да, болар арасыннан шушы мизгелдә үк зәһәр елан үткән, ә Тимучин моны алдан ук чамалаган, тойган иде шул инде.

Өч бертуган арасыннан иң беренче булып Алтын бәк аңга килде. Ләкин аның ярым пышылдап тезгән сүзләре магул аксөякләре тарафына түгел, ә үзенәң энекәшләре колагына юнәлтелгән иде.

— Ошбу мәлдә жиңүгә өметләнү безнең өчен көпә-көндөз йолдыз-ай күрү кеби үк чит хыялдыр. Малай-шалай булмыйк, куәт Тимучин ягында. Монда жыелган күрем башлыкларының күпчелеге Тимучинның исемен яклаячак. Без елкы көтүе кеби каршы торсак, Тимучин катилләр яллап булса да, барча киртәләргә барыбер сындырачак. Бүген ул тешләренә итле сөяк каптырган ач бүргә тиндер, чигенүне белмәс. Безгә хәзер Тимучинны яклау күпкә отышлырак. Без аңа киртә булырдай көндөш атамасак, ул бүген хан тәхетенә иңәр. Мәгәр мондый жиңү өчен кемгә бурычлы булуын онытачак түгел. Соңра аны ятымә эченә алып, үз кубызымызга биетергә дә була.

— Дөрөс, дөрөс,— дип энеләре аны хуплады да Котул ханныкылар исеменнән хәзер Кучар бәк сүз катты.

— Муенлык кам бәян иткән күрәздә һичбер хата юктыр. Шанлы бабаларымыз укларын Ясүгәй тирмәсенә төбәп очырган, алар безгә Тимучин бәкне олуг хан итеп сайлап куярга кушкан. Без бабаларымыз фәрманыннан читкә тайпылмыймыз вә Тимучинны ханлыкка күтәрүне хуплыймыз гына булыр. Әйдә, Тимучин бәк, олуг ханымыз бул да магул ыруын яңа яуларга, жиңүләргә иярт. Синәң бихисап дошманнарыңа каршы орышларда без иң алда булырмыз. Дошманнарның хатыннарын вә кызларын кәнизәклеккә алсак, аларның иң гүзәлләрен тәүге

итеп сиңа кайтарырмыз. Ауга-сунарлыкка чыккан чагында да безнең уктан ауган иң кыйммәтле жанвар вә ерткыч иң элек сиңа булыр. Мәгәр без сиңең фәрманнарыңа буйсынмыймыз яисә олуг хан буларак ниятләгән шанлы гамәлләреңә хыянәт кыламыз икән, син хатыннарымызны, балаларымызны, барча байлык-малларымызны тартып ал да безне мәгыйшәтсез-сусыз чүлдә калдыр.

— Барча ыру, бөтен халык өчен олуг хан итеп күтәрелгән һәрбер хаким үзенә яңа исем, яңа кушамат сайларга тиешләрдер,— дип абыйсының сүзләренә Сачә бәк кушылды.— Син үзеңә нинди ләкаб алырга булдың, Тимучин бәк?

Тимучин вакыйгалар агышын бу кадәр үк тиз, тау елгасы кебек житез, шаулы булыр дип уйламаган иде. Ул бер мәлгә хәтта югалып калды. Урыныннан кубып, түгәрәк уртасындагы серле әләм янәшәсенә чыгып баскач кына, ниһаять, авызын ачты.

— Моннан ары мин үземә «Чыңгыз» атын алам, ә ошбу әләм минем яу юлдашым, изге сүлдә булыр.

— Чыңгыз — ул бабаларымыз телендәге «куәтле», «жиңелмәс», «каһарман», дигән мәгънәдәге сүздер. Тимучин баһадирга мондый ләкаб үтә тач киләдер, бик кулай, бик хуп,—дип әүвәл Муенлык кам мөһер суккан иде, шуның артыннан ук инде бөтен кыят, нирун, мангыт кабиләләренең барча вәкилләре дәррәү эләктереп алды.

— Чыңгыз хан! Чыңгыз-хан! Чыңгызхан!..

Яңа хакимне әүвәл кыят-нирунлылар гына кулларында чөйсә, соңыннан алты кабиләнең дә иң абруйлы башлыклары, шуларга өстәп алты бәк тә ап-ак дөя йоныннан сугып ясалган киез келәм өстенә күтәрде. Ата-бабаларның бөтен йоласына туры китереп, бәк һәм юлбашчылар аны келәм өстенә күтәргән көенчә, түгәрәк уртасында янган дөү учак тирәли тугыз тапкыр әйләндереп үттә. Аннары хакимне, анадан тума калдырып, ап-ак дөяләрдән савылган жып-жылы, чип-чиста сөт белән янә тугыз мәртәбә башыннан аягына тикле коендырдылар. Өс-башына алтын-көмеш жепләр белән нәкышләп чигелгән затлы жилән, чит-читенә мәржән-асылташлар тезелгән төлкә бүрек киеп алгач кына яңа хаким үзенә яран-колчураларына мөрәжғәгать итте:

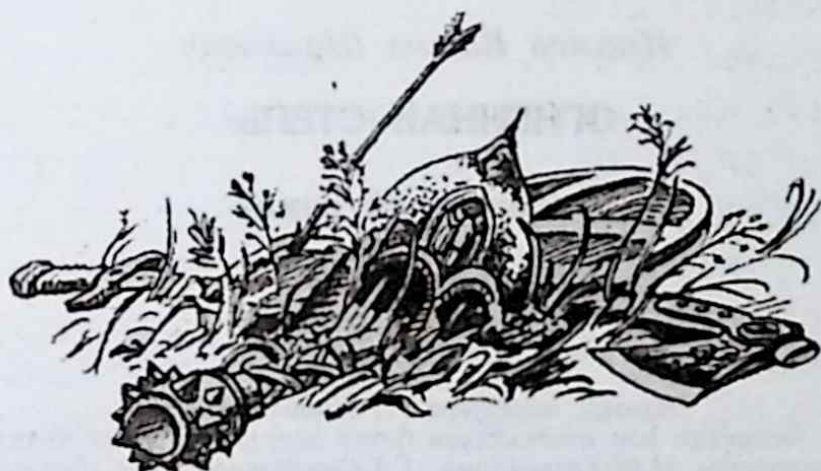
— И сез, магул кабиләләре чәчелмәсен, таралмасын өчен көч вә мәдәт түккән дустларым, иптәшләрем! Менә без дә бүген янә бердәм вә чигенү белмәс халыкка әверелдек. Инде киләчәктә барча дошманнарымыз өстеннән жиңү яулап, бүтән

халыклар янәшәсендә үземезгә лаек урын алсак иде. Һәммәңез тарафыннан сайлап куелган уртак хан буларак, мин сезне фәкәть жиңу вә ганимәт вәгъдә иткән яу илә орышларга гына алып барырмын. Дошман кулыннан талап алынган гүзәл кәнизәкләрнең, мал-туарның, байлык-нигъмәтнең дә барчасы уртак булып, мин берегезне дә нахакка рәнжетмәмен. Ата-бабаларымыз хәят кылган ошбу оя-бишекларнең берсен дә туздырмамын, алар нигезләгән сукмак илә йолалардан читкә тайпылмамын. И сез, Бүрежигән атамызның тугры угыллары! Магул халкы үр артыннан үрләр, биектән-биек тау-кыялар яулуй-яулуй күрше ырулар өстенә лачын-шоңкар булып күтәрелсә иде!..

Балдак-Дала үзәнлегендә шул кичтә үк ким дигәндә бер ай буена сузылачак тантана, туй башланды. Үзәнлекне, әледән-әле уянып хәбәр биргән янартау сыман, күкрәү авазлары тетрәндереп, сискәндереп торды.

— Чыңгызхан! Чыңгызхан!

*Беренче китап тәмам.
Чаллы каласы, 1995—1998 еллар*

Литературно-художественное издание

Имамов Вахит Шаихович

ОГНЕННАЯ СТЕПЬ

Исторический роман

(на татарском языке)

Мөхәррире *Н.М.Вәлитова*

Рәссамы *И.И.Азимов*

Бизәләш мөхәррире *Р.Г.Шәмсетдинов*

Техник мөхәррире һәм компьютерда биткә салучы *Ф.Р.Гыйсмәтуллина*

Корректорлары *М.Ш.Хәйруллина, Г.Х.Сундукова, Р.В.Сабиржанов*

Нәшриятка 04184 нче номерлы лицензия

2001 елның 6 мартында бирелгән.

Оригинал макеттан басарга кул куелды 13.09.2001. Форматы 84×108¹/₃₂ ВХИ кәгазе.
«Антиква» гарнитурасы. Офсет басма. Шартлы басма табагы 22,68. Шартлы буяу-оттиск 23,1.
Нәшер-хисап табагы 27,23. Тиражы 3000. Заказ А-374.

Татарстан китап нәшрияты. 420503. Казан, Бауман ур., 19.
Татарское книжное издательство. 420503. Казань, ул.Баумана, 19.

<http://www.tatarstan.ru/books/>

E-mail: tki@books.kazan.ru

«Идел-Пресс» нәшрият-полиграфия комплексы дәүләт унитар предприятиесе.
420066. Казан, Декабристлар ур., 2.

Полиграфия эшчәнлегенә лицензия: № 0052 от 27.06.96 г.

الله الضامن
عنده ورثوه